POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE."

KNJIGA V.

POVIEST HRVATSKA.

PO VRELIH NAPISAO

TADE SMIČIKLAS.

DIO DRUGI.

U ZAGREBU 1879.

TISKOM K. ALBRECHTA.

POVIEST HRVATSKA.

PO VRELIH NAPISAO

TADE SMIČIKLAS.

DIO DRUGI

OD GODINE 1526—1848.

U ZAGREBU 1879.

NAKLADA „MATICE HRVATSKE.“

PRIPOMENAK.

Od mnogo godina uzdišu sviestni rodoljubi hrvatski za sustavno napisanom historijom svoga naroda. Ovaj glas budio je mene, te sam ostavio započeta specijalna iztraživanja, da shvatim cjelokupnu narodnu poviest u obseg i oblik prijatan naobraženomu dielu naroda. Razdielio sam cielo djelo u dva svezka, od kojih jedan predajem evo obćinstvu, pošto se je „Matica Hrvatska“ rodoljubivo odazvala, da ovu knjigu poda na ruke narodu.

Mnogo bih imao pripoviedati o sastavu ove knjige i napose o razdiobi hrvatske poviesti u četiri dobe, dotično dvanaest knjiga, ali za sada u ovom malom pripomenku spominjem samo njeka, jer sam voljan, dok i prvi dio ove knjige ako bog da do godine sviet ugleda, obširnijom razpravom u uvodu sav unutarnji sustav ovoga djela pred učenim svietom potanko opravdati. Da je ovo djelo na vrelih osnovano i iz samih vrela skoro čitavo život svoj dobilo, tomu je naravski razlog, jer je prvo u ovom obliku i obsegu za poviest hrvatsku ovih triju vjekova. Upravo zato bio bi kritički dio tako velik, da bi knjiga još jednom tolika narasla, da su u opazkah vrela i literatura dobila svoje mjesto. Toliko je još nigdje netiskanih važnih vrela služilo ovoj knjizi, da bi sama ona izpunila jednu omašnu knjigu. Ako bude „Matica Hrvatska“ premogla, ova će vrela sa specijalnimi excursi o istih napose izaći kao dodatak cieloj historiji. Uzornici moji u historijskom pripoviedanju čine isto tako, samo što je pred njimi puno radnika bilo, a pred menom veoma malo ili gotovo nitko. Zato neće pravedni zemljaci moći niti očekivati, da djelo bude posvema savršeno. Koji prvi procrtava brazdu na pustom polju, on uživa veće veselje, nego li obdjelavatelji poslije njega, ali brige i trud njegov jedva će naslućivati znati radnici na prooranom polju.

U izradjivanju ove knjige podpomagala su me mnoga gospoda i prijatelji, jedni kao čuvari ovdašnjih arkiva, pružajuć mi sa najvećom pripravnosti spise odnoseće se na poviest hrvatsku, a drugi svojim historijskim materijalom, što su ga za poviest našu po raznih arkivih sakupili, podavajuć mi isti na porabu. Svim ovim zasad sveukupno od srdca za ljubav hvalim, dok im se u prvom dielu ove knjige poimence neodužim. Da ovoga djela već sad jedan dio na sviet izlazi, ima se zahvaliti i rodoljubivoj hrvatskoj vladi, koja mi je obzirom na veliku potrebu ovakve knjige smanjila broj sati službovanja na ovdašnjoj gimnaziji, da uzmognem što prije ovo djelo na kraj privesti. Budi joj zato srdačna hvala!

Pisao sam ovu knjigu s ljubavi, kako ištu zakoni historijske umjetnosti za narodnu poviest, a želim od srdca, da ona i što većom ljubavju urodi.

U Zagrebu 1. oktobra 1879.

Tade Smičiklas.

SADRŽAJ.

Treća doba.

Knjiga deveta.

Od godine 1526—1606.

Strana

Pristup 3

Ferdinand I. od god. 1527—1564.:

Hrvatska prije izbora novoga kralja. — Izbor Ferdinandov za kralja hrvatskoga u Cetinju 1. januara god. 1527. — Borba izmedju Ferdinanda i Ivana Zapolje. — Sulejmanova velika vojna god. 1529. — Nastavak razpre medju oba kralja — Sulejmanova vojna i Nikola Jurišić u Kiseku god. 1532. — Primirje s Turci. — Vojna Katzianerova god. 1537. — Mir sa Ivanom Zapoljom god. 1538. — Ratovanje Hrvata s Turci. — Smrt kralja Zapolje. — Turska osvaja Ugarsku i Slavoniju god. 1541. — Nova vojna Sulejmanova god. 1543. — Ban Nikola Zrinski. — Gubitak zapadne Slavonije. — Mir s Turci god 1547. — Rat sbog Erdelja i prvo obsiedanje Sigeta god. 1556. — Primirje. — Zaglavak. ..... 7—53

Maksimilijan od god. 1564—1576.:

Osoba kraljeva. — Odnošaj prema Turkom i nazori Nikole Zrinskoga. — Zametak novoga rata. — Obrana Sigeta god. 1566. — Banovanje Gjure Draškovića. — Obrana hrvatske krajine. — Kralj prema ustavu kraljevstva. — Uzroci seljačke bune. — Seljačka buna god. 1573. — Posliedice njene. — Boj kod Budačkoga god. 1575. — Smrt kraljeva. 53—76

Rudolf od god. 1576—1606.(8.):

Osobnost kraljeva. — Male navale Turaka. — Gradnja Karlovca god. 1579. — Ban Ungnad. — Provale Ferhadpaše. — Vojne Hasanpaše pod Siskom i Bišćem. — Pad Bišća god. 1592. — Obsiedanje Siska. — Posliedice. — Veliki turski rat od god. 1593—1606..... 70—92

Hrvatska u XVI. vieku:

Ostanci kraljevine. — Način turskoga i kršćanskoga ratovanja. — Obrana zemlje. — Vojska i razne vrsti njene. — Ustav kraljevine.

Strana

— Ban. — Sabor i prava njegova. — Odnošaj prama Ugarskoj. — Vjera i crkva. — Škole. — Trgovina..... 93—112

Knjiga deseta.

Od godine 1607—1699.

Matija II. od god. 1608—1616.:

Osobnost kraljeva. — Seoba naroda. — Banstvo i krajina. — Vjerske razpre. — Smutnje u Ceskoj. — Uskočki rat od god. 1606—1617. — Borba radi krajine. — Konac Matijin..... 115—132

Ferdinand II. od god. 1619—1637.:

Kraljeva osoba. — Buna Bethlenova. — Savez Hrvatske sa austrijskimi zemljami. — Banovanje Nikole Frankopana. — Hrvati u triestgodišnjem ratu. — Posliedice toga rata. — Vlasi u krajini i njihove slobode god. 1629. — Nemiri vlaha. — Nastojanje Hrvata o crkvi i knjizi crkvenoj..... 132—147

Ferdinand III. od god. 1637—1657.:

Kraljeva osobnost. — Hrvati u triestgodišnjem ratu. — Pojav braće Nikole i Petra Zrinskoga. — Posliedice triestgodišnjega rata za Hrvatsku. — Nastojanja bečkoga dvora o centralizaciji. — Pitanje krajine god. 1651. — Banovanje Nikole Zrinskoga. — Vojevanje Petra Zrinskoga s Turci. — Konac Ferdinanda III..... 147—157

Leopold I. od god. 1657—1699.:

Osobnost kraljeva. — Pitanje krajine. — Priprave k novomu turskomu ratu. — Novi Zrin. — Turski rat god. 1663. — Pobiede braće Zrinskih i slava njihova. — Nastavak turskoga rata. — Bitka kod sv. Gotharda i mir u Vašvaru god. 1664. — Nezadovoljstvo sbog mira. — Smrt Nikole Zrinskoga. — Uzroci uroti Zrinsko-Frankopanskoj. — Urota Zrinsko-Frankopanska od god. 1665—1671. — Razsulo roda Zrinsko-Frankopanskoga. — Posliedice urote za Hrvatsku. — Banski namjestnik Nikola Erdedi. — Posliedice urote u Ugarskoj. — Obnova banstva god. 1680. — Povod velikomu turskomu ratu za oslobodjenje. — Turski rat za oslobodjenje od god. 1683—1699. — Mir u Karlovcih god. 1699..... 157—233

Hrvatska u XVII. vieku:

Granice zemlje. — Obrana zemlje. — Krajina i razdioba njena. — Slavonija u tursko doba. — Lika i Krbava u tursko doba. — Ustav zemlje. — Sabor i njegova prava. — Ban i njegova vlast. — Vjera. — Škole. — Književnost. — Obrt i trgovina. — Dalmacija i Dubrovnik u XVI. i XVII. vieku. — Književnost dalmatinsko-dubrovačka. 234—278

Četvrta doba.

Knjiga jedanaesta.

Od godine 1700—1790.

Leopold I. (konac) *od god. 1700—1705.:* Strana

Oznaka nove dobe. — Španjolski nasliedni rat. — Krajina. — Buna Rakoczyeva i smrt Leopolda ..... 281—287

Josip I. od god. 1705—1711.:

Osobnost kraljeva. — Nastavak španjolskoga nasliednoga rata i bune Rakoczyeve. — Krajina god. 1708. — Szatmarski mir god. 1711. — Odnošaji u Hrvatskoj. — Smrt Josipova..... .... 287—924

Karlo III. od god. 1711—1740.:

Osobnost kraljeva i odnošaji prema Španjolskoj. — Hrvatska pragmatička sankcija god. 1712. — Turski rat od god. 1715—1718. — Mir u Požarevcu god. 1718. — Pragmatička sankcija u drugih kraljevih zemljah. — Uredjenje sudstva u Hrvatskoj. — Borba za samostalnost banske vlasti. — Početak uredjenja hrvatske krajine god. 1734. — Novi rat s Turci od god. 1736—1739. ..... 295—311

Marija Terezija od god. 1740—1780.:

Osobnost kraljice. — Njezin položaj. — Krunitba. — Hrvati u austrijskom nasliednom ratu do mira u Draždjanih god. 1745. — Uredjenje Slavonije, slavonske i gornje krajine god. 1745. — Uredjenje banske krajine god. 1749. — Slavonija prema Ugarskoj. — Povod seljačkim bunam u Hrvatskoj. — Seljačke bune god. 1755. — Posliedice njihove i uredjenje županija god. 1756. — Hrvati u sedmogodišnjem ratu. — Sabor ugarsko-hrvatski god. 1764. — Josip suvladalac. — Hrvatsko namjestničko vieće god. 1767. — Spojenje primorja i grada Rieka sa Hrvatskom god. 1776. — Dokinuće hrvatskoga namjestničkoga vieća god. 1779. — Konac Marije Terezije..... 311—355

Josip II. od god. 1780—1790.:

Osobnost kraljeva. — Josipove vjerozakonske reforme. — Reforme upravne. — Ban Ballaša. — Rat s Turskom od god. 1787—1790. — Opoziv reforma i smrt Josipova..... 355—369

Hrvatska u XVIII. vieku:

Ban. — Sabor i njegova prava. — Županije i njihov djelokrug. — Slika hrvatske krajine. — Crkva. — Vjera. — Škole. — Književnost. — Trgovina..... ..... 369—384

Knjiga dvanaesta.

Od godine 1790—1848.

Leopold II. od god. 1790—1792.:

Osobnost kraljeva. — Povratak ustava. — Priprave ugarsko-hrvatskomu saboru od god. 1790. — Sabor. — Smrt Leopoldova..... 387—397

Franjo II. od god. 1792—1835.: Strana

Kraljeva osobnost. — Početak francezkih ratova. — Rat sa Napoleonom do campoformijskog mira god. 1797. — Kralj Franjo dobije Dalmaciju. — Slika njena. — Francezki rat do mira u Lünevillu god. 1801. — Kralj Franjo prima god. 1804. naslov cara austrijanskoga. — Novi rat s Francezkom do požunskoga mira god. 1805. — Slika Dalmacije pod francezkom vladom. — Pad Dubrovnika god. 1806. — Rat s Francezkom do mira u Schönbrunnu god. 1809. — Hrvatska preko Save pod Francezkom od god. 1809—1814. — Novo uredjenje Hrvatske preko Save god. 1815. — Vladavina austrijska Metternichova od god. 1815—1825. — Sabor ugarsko-hrvatski god. 1825. — Magjarski jezik za Hrvatsku. — Početak osviešćivanja Hrvatske god. 1832. — Grof Janko Drašković. — Sabor hrvatski. — Ugarsko-hrvatski sabor reforma i navale Magjara na cielokupnost i narodnost hrvatsku. — Početak preporoda hrvatskoga s Ljudevitom Gajem god. 1835. — Konac vladanja kralja Franje..... 397—444

Ferdinand V. od god. 1835—1848.:

Osobnost kraljeva. — Borba Hrvata za svoju narodnost. — »Danica ilirska«. — Čitaonica u Zagrebu. — Magjarska stranka u Hrvatskoj. — Ban Haller. — Priprave saboru. — Sabor ugarsko-hrvatski god. 1843. Sukobi u Zagrebu god. 1845. — Sabor hrvatski. — Književnost hrvatska od god. 1835—1846. — Sabor hrvatski god. 1847. — Sabor ugarsko-hrvatski god. 1847—1848. — Metel Ožegović. — Početak prevrata. — Ugarsko ministarstvo. — Pokret u Hrvatskoj. — Ban Jelačić. — Njegove odredbe. — Priprave saboru. — Inštalacija banova. — Sabor. — Ban Jelačić svrgnut. — Priprave ratu. — Rat naviešten. . . . . 444—496

TREĆA DOBA.

KNJIGA DEVETA.

(OD GOD. 1526. DO GOD. 1606.)

KRALJI: Ferdinand I. (1527—1564).
Maksimilijan (1564—1576).
Rudolf (1576—1606[8]).

BANI: Franjo Baćan (1526—1533).
Ivan Karlović (1527—1531).
Od g. 1533—1537. neima bana.
Tomo Nadaždi (1537—1540).
Petar Keglević (1537—1542).
Nikola Zrinski (1542—1556).
Petar Erdedi (1557—1567).
Franjo Frankopan Slunjski (1567—1572).
Gjuro biskup Drašković (1567—1578).
Gašpar Alapić (1575—1578).
Krsto Ungnad (1578—1584).
Tomo Erdedi (1584—1595).
Ivan Drašković (1596—1605).

Na pristupu k poviesti hrvatskoj za dobe Habsburgâ obazrieti nam se valja najprije na tadanji položaj Hrvatske. Narod hrvatski branio se je bio već preko sto godina od velike azijatske sile, dok je u šestnaestom vieku dospio u strašnu dviestoljetnu borbu za narodni obstanak. Turska sila dospjela je po velikom sultanu Sulejmanu I. na vrhunac svoje moći. Odmah u početku svoje vladavine osvoji on otok Rhod, začme mu gospodstvo na sredozemnom moru, Algir i Tripolis, obale sjeverne Afrike i sve zemlje ća dolje do Nubije osvojiše vojske njegove. Mornarica njegova takmila se s brodovljem svih vlasti kršćanskih na sredozemnom moru kroz cieli šestnaesti viek. Gizdava Venecija milosti je iskalə, Italija strepila, a Španija badava kušala boriti se s ovom premoćnom silom na moru. Na kopnu otvori si Turska osvojenjem Biograda vrata u Ugarsku i Hrvatsku, te se je doskora vijao turski konjski rep u srdcu Europe nad priestolnicom Ugarske. U Aziji zavlada Sulejman iz Bagdada perzijskim zaljevom i arabskim morem do indijske zemlje. Pòd ogranci Alpâ i Himalajâ palili su u ovom vieku čopori turski. Kao što su u pradavno doba poviesti veliki despote azijatski ganjali ciele narode, da ih u druge zemlje prebace, tako su sada Turci kršćanski narod pred sobom tjerali, da ga u svojem velikom carstvu raztoče.

„Koliko je zviezda na nebu i pieska u moru, toliko vojskâ imade naš veliki car“, tako se hvaliti znali Turci poniznim kršćanskim poslanikom, „a na proljeće doći će vas pohoditi.“ Kada je sultan glavom izilazio na bojno polje, nije imao nikada manje od sto hiljada vojske. A što je sultan mačem osvojio, to je po turskom pravu imala biti za uvieke zemlja prorokova namjestnika. Mira po pojmovih medjunarodnoga prava nije u ovom vieku dala turska vlada nijednomu kršćanskomu vladaru. Primirje samo mogli su si izprosjačiti kršćanski vladari po svojih poslanicih, koji su se svaki put iz priestolnice sultanove vraćali občarani od sjajnosti i zastrašeni od sile carstva njegova.

*

Pokoriti sav kršćanski sviet i satrti mu glavu u samom Rimu, to je bio zadnji cilj žednomu krvi kršćanske silnomu Sulejmanu, kada je više puta sam glavom sa svom sjajnošću izilazio u Europu na čelu svojih strašnih vojskâ.

Kršćanski sviet iliti respublica christiana stoji prama ovoj sili polomljen. Nova vjerska načela, rušeći moć i ugled pape rimskoga i katoličke crkve, uzdrmala su jedinstvo kršćanskog svieta zapadne Europe. Papa rimski, njekoč duša i pokretač svim obranam i navalam kršćana na nekršćane, stoji sada zameten u razprah vjerskih, a njegova glasa neslušaju narodi. Vapaji iz Hrvatske i Ugarske na kršćanske vlasti završuju uviek: ako ovaj „antemurale christian itatis" propadne, propalo je sve kršćanstvo! Pape su podupirali ove prošnje, ali liepo reče već papa Hadrian VI.: „Više ste štete kršćanstvu učinili vi kraljevi kršćanski neslogom svojom, nego li Turci, premda svi mislimo i znamo, da su presilni."

Francezka je stajala u ovom vieku u neprekidnom prijateljstvu s visokom portom samo za to, da kuća Habsburg nenadmaši svojom prevlasti Francezku. U Njemačkoj pomutila je bjesnoća protestantske vjere na toliko duhove, da je sam Martin Luter morao ustati proti nauci, koja se je stala širiti. Kako je „naš njemački narod" — veli Luter — „pol vraga pol čovjeka, njeki upravo žele, da Turci dodju i zavladaju." Vidi se — veli dalje o knezovih — da nije bog kod nas, jer neda našim knezovom toliko snage i duha, da ozbiljno o ratu s Turci rade. Toliki se sabori u to ime sastaju, a ništa se nikada neuradi, kao da se bog ruga našim saborom, pak daje vragu gospodovati, dok Turci neprovale i samu Njemačku neosvoje. Neka nepuste kršćanski vladari, da se pojedini kraljevi sami u boj s Turčinom upuste, kako je to do sada bivalo, „da Turčin proždre danas kralja ugarskoga, sutra kralja poljskoga, a narod se naš izdaje, na mesnicu vodi; u ludo se krv prolieva." Česa nije mogao postići papa rimski, nije dakako postigao niti Martin Luter, jer smućeno družtvo ljudsko, kakvo je onda bilo u Europi, nikada dalekih koristi niti pogibelji progledati nemože.

Čim je manja briga bila zapadnim kršćanskim narodom, kako turska sila u zemljah hrvatskih, ugarskih i austrijskih napreduje, tim je uža sveza za zajedničku obranu nastajala medju Hrvatskom, Ugarskom i austrijskimi zemljami. „Samo radi obrane naše svjete vjere biramo Te," vele Hrvati novomu kralju Ferdinandu, „kad su nas svi kralji zaboravili!"

Po želji susjednih zemalja imao je u šestnaestom vieku ban hrvatski pucanjem iz lumbarada i paljenjem vituljača naviestiti dolazak Turaka. Iz Ribnika pukla je lumbarda, da naviesti preko Metlike cieloj Kranjskoj, a od Drave pucalo se, da se nastavi s jedne strane u Štajersku, s druge u Ugarsku do Dunava, a od Altenburga i Kiseka tekao je dalje glas u austrijske zemlje. Ovaj zaključak sabora svih austrijskih zemalja (u Insbruku 1538.) karakteriše nam nov savez zemalja i naroda uz Dunav, Savu i Dravu, od kada su dobile jednoga vladara. Za obranu ovoga saveza i za slavu kršćanstva stoji hrvatski narod kao živi zid. Susjedne u nevolji zahvalne zemlje rado su Hrvatsku nazivale „antemurale christianitatis“, a osobito austrijskih zemalja. Hrvatska na skrajnih točkah periferije novoga saveza zadobila je najveće rane na svojem narodnom tielu, dočim je komad po komad odpadao u ždrielo nezasitnomu neprijatelju. U ovo vrieme nasta medju narodom otimajućim se od smrti strašna ali istinita poslovica: Bog visoko a car daleko.

Kroz puste vječne ratove bez odmora prolaziti ćemo u šestnaestom vieku, ali iz krvavih mučeničkih djela otaca svojih crpsti ćemo sladku utjehu, da u najstrašnijih i najzdvojnijih časovih Hrvati neokaljaše imena svoga. „Živi Turkom nepredajimo se“, može se reći, da je geslo Hrvatom u šestnaestom vieku.

Samo nam se sobom nudja, da u ovom kratkom pogledu okom svrnemo na obseg zemlje i na one rodove, na kojih je počivala snaga i ugled kraljevstva. Hrvatska je prije mohačke bitke oslanjala s iztoka obranu svoju na jake gradove uz Dunav i Savu, od kojih je bio znamenit na utoku Drave u Dunav dobro utvrdjeni Osiek i pri utoku Drine u Savu na savskom poluotoku jaki grad Rača. Uza Savu imao je i kralj i drugi mogući velikaši gradove svoje, koje su sami po mogućnosti branili, a narod ih je popravljao i utvrdjivao. Znatniji su bili Brod i Kobaš pri otoku Orljave u Savu, Gradiška zaštićena s juga Savom, a od sjevera i iztoka nepregazivimi močvarami. Hrvatska je granica tekla dalje uz Vrbas rieku, na kojoj je bila Banjaluka grad na obie strane Vrbasa i Vrbasom u polukrug oblieveno Jajce, kojega kapetan je radi važnosti mjesta za poslednjih kraljeva ugarskih imao naslov kapetana ili bana od Jajca. Od Jajca na jugoiztok nestalnom i više puta prelomljenom crtom završivala se obranbena crta Hrvatske sa nepredobitnim Klisom povrh Spljeta grada, gdje su negda dane rado boravili kraljevi naše krvi. Iz Klisa obuhvaćajuć Zagorje a ostavljajuć primorje tekla je granica uz Velebit do mora, na kojem su cvali Senj, Bakar i Rieka.

U ovo vrieme bili su u cvietu mnogi mogući hrvatski rodovi, koji su od davnih vremena resili povjest svoga naroda. Izmedju Vrbasa i Une natjecali su se bogatstvom i prostranstvom zemalja grofovi Blagajski sa Keglevići i na sjeverozapadnoj strani prema Uni sa Frankopani Tržačkimi. Veći dio Like i Krbave bio je u ruku roda Karlovića, a na primorju glavni gospodari Frankopani Ozaljski. Izmed Une i Kupe na milje daljine širili su se posjedi Zrinskih. Uza Savu i preko u Bosnu i uz Kupu bio je bogati biskup i kaptol zagrebački. U Moslavini podigao se netom rod Erdeda. Uz Posavje slavonsko po liepih plodnih zemljah vladali su Kanižaji i Zapoljski, a uz Podravje Banfi ili Banovići i Morovići, dočim je u srednjoj Slavoniji bio jak od starine rod Prodanića, sada zvanih Nadaždija. U liepom Zagorju bilo je Draškovića i Baćana i mnogo drugih rodova. Nemožemo ovdje izbrajati mnogobrojnih plemićkih rodova raztresenih po svem kraljevstvu, od kojih su mnogi dali odlične branitelje svomu narodu u ovo vrieme neizmjerne premoći turske, a tečajem pripoviedanja dogodjaja izaći će i onako na pozorište povjesti.

I.

Mohačkom bitkom 29. augusta 1526., gdje je poginuo mladi kralj Ljudevit II. i na bojnom polju ostali najmogućniji velikaši i biskupi Ugarske, pala je sva iztočna ravna Slavonija pod tursko gospodstvo. Liepi gradovi uz Dunav: Erdut, Ilok, Dalj i Osiek dižućim se do oblaka plamenom i dimom, a i jaukom kršćanskih duša navješćivahu, kuda se kreće dvie sto hiljada Sulejmanove vojske. *1526.*

Kada se je razsuo glas, da je kralj na Mohaču poginuo i sva vojska propala, pobježe iz Budima kraljica, iz Ugarske bježaše narod u susjedne zemlje. I hrvatski puk neizmjerno se uzrujao. Iz Slavonije spremao se narod da ostavi domovinu. U sretan čas dospje u Zagreb knez Krsto Frankopan sa svojom vojskom. „Da mi ovamo nepridemo slobodno pust rusag (zemlja) ostajaše," piše on biskupu Franji Jožefiću. On izda proglas na narod, neka se neboji, da kralj nije poginuo, što on u istinu još onaj dan 5. septembra nije znao, jer snuje o tom, kako će kralj moći Budim braniti.

Krsto je u isti čas dobro slutio, da će se turska sila srušiti na Hrvatsku, „ako se car vrne iz Ugarske bojeći se jeseni." Neznajući jošte za smrt kraljevu sudio je, da će Sulejman nemogući napredovati u Ugarskoj sbog nastajuće zime, „pod Jajce sam glavom", a Ibrahima vezira da će poslati kroz Slavoniju i Hrvatsku. Krsto je stao razgledati gradove, spremao obranu medju Savom i Dravom, a nadao se, da će laglje braniti briegovitu Hrvatsku, nego što se je mogla braniti ravna Ugarska.

Sultan se zbilja vrati već polovicom septembra iz Budima, a do 200.000 naroda potrla je na povratku njegova vojska. Sav se sviet čudio, da car odilazi iz Ugarske, a u nijednom gradu neostavlja posade. Ivan Zapolja hvalio se kašnje papi, da je on

Sulejmana na to nagovorio, da kršćanstvo više netrpi. Sulejman nije navalio na Slavoniju, kako je očekivao Krsto Frankopan, niti nije sam glavom pošao pod Jajce, ali ipak posla veliki odjel vojske svoje pod taj grad toli slavno prije branjen po Petru Kegleviću i Krsti Frankopanu.

Grad je sada branio Stjepan Gerbonog s malom posadom, koju je na pomoć bio dao Hrvatom Ferdinand nadvojvoda austrijski. Deset dana bili su Turci i razvaljivali iz topova zidine grada. Stjepan nedobivajući pomoći, morade već deseti dan ugovarati s Turci, koji mu dopuste, da s mirom iz grada izadje sa svojom vojskom i da iznese, što im konji mogu ponesti, ali da teže oružje u gradu ostavi. Čim je palo Jajce, dogodilo se, česa se svatko bojao, padoše i drugi gradovi hrvatski uz Vrbas rieku. Tvrdu Banjaluku, koja se je prostirala na obadvie obale Vrbasa, zapovjednik zapali i ostavi, a tako i drugih dvanaest gradova izmedju Vrbasa i Save. Jajce smatrahu suvremenici najjačim bedemom ciele Hrvatske i južne Ugarske. Jošte poslije dvie godine dana nastojaše Ivan Zapolja kralja Ferdinanda pred kršćanstvom obtužiti najviše sbog Jajca, da je on kriv, što je ta najjača obrana kršćanstva propala. Spomen na propast Jajca znala je i u kašnje vrieme uzbuditi ogorčenost kod Hrvata na Niemce, kojim se je predbacivalo, da su radi kukavštine svoje, nečekajući na pomoć, grad prenaglo predali.

Tako je poslije mohačke bitke naša zemlja na dvie strane bila Turkom otvorena. Na iztoku u Slavoniji ostali su sada na skrajnih obroncih gorja slavonskoga pogranični gradovi Našice, Podgorač i Gorjane. Na jugu izmedju Vrbasa i Sane bilo je skoro sve tursko, a izmedju Sane i Une sve nesigurno.

U ovaj čas, kad su već Turci ove liepe strane od Hrvata odvalili, dospješe sigurni glasi, da je kralj poginuo. Bio se već povratio s bojišta biskup zagrebački Šimun Erdedi.

Za kraljevstvo hrvatsko javiše se prosci s više strana. Već prije mohačke bitke iskao je car Sulejman Hrvate, neka ga prime za svoga gospodara. Obećavao im, da će svakomu vratiti njegovu otčevinu, koju je dosele od njegove sile izgubio. Nudio im, da će uzčuvati sve stare slobode njihove, vjeru da će im paziti, a na svoju kršćansku braću da neće morati ratovati. Njihovi ljudi da će biti slobodni od svake daće kroz deset godina. Pokazivao im Sulejman na tolika kršćanska kraljevstva, koja su pod nje-

govom vlasti, pak živu slobodno po svojoj vjeri i po svojih zakonih. Mletačka republika, prva susjeda Hrvatske, stara saveznica njekih rodova hrvatskih navalila s molbami na Hrvate, neka s republikom u savez stupe, da zajedno s Turci mir čine i rat počimlju. Venecija da će dati nagrade vojsci hrvatskoj.

Turke i Mletčane Hrvati odbiju, a dva jaka pretendenta za krunu ugarsko-hrvatsku podignu se: Ferdiuand nadvojvoda austrijski i Ivan Zapolja erdeljski vojvoda.

Ferdinand austrijski, svak Ljudevita II., bio se oženio sa sestrom njegovom Anom, a sestra Ferdinandova Marija bila je udata za Ljudevita. Po ugovoru od godine 1515. izmedju otca Ljudevitova kralja Vladislava i djeda Ferdinandova cara Maksimilijana imala je Ugarska, Hrvatska i Češka pripasti kući Habsburgovoj, ako bez djece umre Ljudevit. Ferdinand se je nadao, da će sada po pravu ugovora i bez neprilike sjesti na priestolje ovih zemalja.

Ferdinand odgojen u Španjolskoj stekao je u devetnaestoj svojoj godini (1522.) u diobi sa starijim bratom carem Karlom austrijske zemlje. Istom se je sada priučavao njemačkom jeziku, a odnošaje svojih i susjednih zemalja malo je poznavao. Još iste godine, kada je Sulejman u susjednu Ugarsku provalio, spremao je na pomoć bratu Karlu vojsku iz svojih zemalja proti ligi cambrayskoj i slao ju u Italiju proti papi. Dapače sam se spremio bio, da stupi na bojnom polju u Italiji na čelo svoje vojske i bio je već na putu jedan sat od Insbruka, kada mu 6. septembra stigne glas, da je kod Mohača ugarska vojska uništena, Turci da napreduju, a kralj da je izčeznuo. Za njekoliko dana dodju istom glasovi, da je kralj poginuo, i da je turska vojska samo petnaest milja daleko na putu od Beča. Ferdinand se uzžurkao, da sabere štogod vojske, koliko je jošte nije bio izveo iz svojih zemaljah u Italiju s ono malo novca, što mu je preostalo od rata talijanskoga. Preslabe bi bile njegove sile, da je Sulejman sada krenuo na Austriju, već je i sam jaukao bratu svomu caru Karlu, da ga jamačno čeka sudbina njihova svaka Ljudevita.

Iz ove nevolje izbavi ga odlazkom iz Ugarske sam Sulejman. Sada je Ferdinand istom o tom mogao raditi, da bude izabran za kralja českoga, ugarskoga i hrvatskoga. Ferdinand je malo poznavao odnošaje češke, a još manje ugarske i hrvatske. U Ugarskoj mogla mu je pomagati sestra Marija obudovljela kraljica.

Ona sabra oko sebe u Požunu vierne svoje pristaše bana hrvatskoga Franju Baćana, biskupa vesprimskoga Tomu Szalahazija, Aleksu Turczoa i sriemskoga biskupa i kancelara kraljeva Stjepana Brodarića. Marija je kroz šest godina dobro upoznala gospodu hrvatsku i ugarsku; stekla si medju njimi mnogo prijatelja, osobito poslednjih godina, kada je više ona vladala nego li Ljudevit. Ferdinand joj preda težku zadaću, neka na njegovu stranu predobije velikaše ugarske i hrvatske, što je ona rado činila.

Drugi pretendent Ivan Zapolja bio je jedan od najbogatijih i najmogućnijih velikaša Ugarske, sin bogata otca i kneginje majke, šlezke princese od staroga roda Piastova. Već otac njegov ljubimac plemstva ugarskoga snovao ozbiljno o tom, kako će si prvorodjenca učiniti kraljem ugarskim. Mislilo se, da bi mogao Ivan oženiti se sa Anom, koja se je kašnje udala za Ferdinanda. Kada je slabašni Ljudevit poboljevao, nastojaše Zapolja kao glava narodne stranke, da bude gubernatorom Ugarske, a javno se govorilo: umrieti će Ljudevit, pak će se Ivan oženiti s kraljicom Marijom. Još za života Ljudevitova pisà mletački poslanik svojoj republici: „Zapolji nebi bilo neugodno, da se državi kakva nesreća dogodi, jer bi ju on sa svojom moći lasno opet osvojio i učinio sebe kraljem.“ Sada je to vrieme nadošlo. On je stajao sa 40.000 vojske na strani, dok je Sulejman razbio Ljudevita, pričalo se dapače odmah poslije bitke, da je brat Ivanov Gjuro svojom rukom ubio Ljudevita, ali je i sam u boju poginuo.

Skoro sve plemstvo ugarsko uprlo je sada oči u toga najmogućnijega velikaša, svi se ufali, da će sin domovine poput Matije Korvina podići kraljevstvo i izbaviti ga od neprijatelja i od kralja tudjina. Od ljute mržnje na Niemce pristajali su i mnogi njegovi osobni neprijatelji uz njega, a po njem bi se imao izvršiti onaj članak sabora g. 1505., da Ugarska nikada više neće primiti tudjina za kralja. Sam Zapolja osbiljno stao nastojati oko mlade udovice kraljice Marije, da se s njom oženi, time i s Ferdinandom izmiri, a tako sam nepobitno od svih priznat bude kralj ugarski. Marija je tako s početka prikrivala svoje misli, da se već Ferdinand stao pobojavati, neće li mu se sestra iznevjeriti, dokle ga ona nije uvjerila, da samo za njega radi.

Ferdinand i Zapolja stali se takmiti i otimati medju Hrvati svaki za sebe. Spomenusmo već, da je Ferdinand imao sbog obrane nasliednih austrijskih zemalja u njekih gradovih hrvatskih

na krajini svoje posade. Sada su toj vojski bili zapovjednici Ivan Katzianer i Nikola Jurišić. Krsto Frankopan, glavni vojvoda u Slavoniji bio je njekoč u službi cara njemačkoga Maksimilijana, djeda Ferdinandova, a to su dobro znali savjetnici mladoga nadvojvode, jer su svi bili iz Maksimilijanova vremena. Ferdinand zamoli Krstu, a zapoviedi Jurišiću, neka mu budu komisari na saboru hrvatskom. Preporuči im neka nastoje na njegovu stranu predobiti svu gospodu, a k uglednijim neka se glavom upute. U pismih Krsti Frankopanu i biskupu Šimunu Erdedu obećaje im sva dobra i časti, sva prava velikašem i plemstvu, a da bi njemu najdraže bilo, da se može sa svakim od njih sam glavom razgovarati i za pomoć uprositi. Ali kada nemože, on se nada da će ga primiti za kralja, a on će im biti otac dobar i milostiv. Još veli svakomu od njih, da će učiniti sretna njega i njegov rod. 23. septembra sasta se sabor hrvatski u Koprivnici, ali neizabra Ferdinanda, već učini Krstu Frankopana „regentom i protektorom“ Slavonije i pokrajnih ugarskih županija, saladske, šimegjske i baranjske, gdje je onda jošte skoro sam naš narod bivao. „U Zagrebu čekaju, koga će Ugri izabrati, a dotle će ostati neutralni“, pisa mletački glasnik iz Hrvatske. Slutili su mnogi, da se Krsto uzteže izjaviti, dok nevidi, nebi li sam sebi mogao krunu pribaviti. Stališi izaberu ipak poslanstvo Ferdinandu, a zamole Krstu, neka ga on s biskupom Šimunom Erdedom povede, ali on nije htio toga primiti.

Ferdinand uroči na 14. oktobra glavne svoje privrženike iz Ugarske i Hrvatske u Haimburg, da se s njimi posavjetuje. Frankopana zamoli udova kraljica posebnim pismom, ali ga nije mogla na to namoliti, da dodje. Poslanstvo hrvatsko dospjelo bilo u Požun, dok je jošte Ferdinand u Haimburgu boravio. Da im pokaže osobitu počast, posla im dva svoja savjetnika, da ih pozdrave i njegovu radost izkažu, što su se do njega potrudili, moleći ih, neka mu budu vierni. Erdedi stane ugovarati s Ferdinandom. Po savjetu svojih savjetnika čini se, da mu je Ferdinand puno obećao, česa nije bio nakanio održati. Tomo Nadaždi, za onda njegov glavni savjetnik iz Ugarske, svjetovaše mu: neka samo obećaje, a da netreba držati!

Zapolja bude medjutim dne 10. novembra u Stolnom Biogradu neizmjernim oduševljenjem jednoglasno izabran za kralja, a sliedeći dan okrunjen krunom sv. Stjepana, koju je lahko stekao,

kad joj je sam s Petrom Perényijem čuvar bio. Izbor je vodio Štefan Verböczi prvi pravnik svoga vieka u Ugarskoj. Kada je zapitao stališe, hoćete li Ferdinanda kriknuše svi u jedan glas: „nećemo za ništa na svietu.“ U istinu je bila u tom saboru skoro sva Ugarska.

Austrijska stranka u Ugarskoj iskala je, neka palatin Stjepan Báthory sazove sabor za izbor Ferdinandov. Premda je malena stranka od njekoliko velikaša i nješto bližnjega plemstva bila preslaba, da potamni sjaj sabora stolnobiogradskoga, proglasi ipak palatin stališem i redovom, da se nadju na zakoniti sabor u Požunu, gdje će se kralj birati.

Čim je slabije stala stranka austrijska u Ugarskoj, tim je jače radila u Hrvatskoj, gdje je našla dosta iskrenih pristaša. „Kada nas je naš pravi kralj Ljudevit ostavio, kada su nas svi kralji i knezovi kršćanski ostavili, onda nam je Ferdinand austrijski pomoći poslao i pomagao naše gradove braniti.“ Tako je sada dokazivala austrijska stranka. Hrvatska preko Kupe do mora složi se za Ferdinanda, ostavi neodlučnu Slavoniju i posla posebno poslanstvo Ferdinandu, na što se je tim prije morala odlučiti, jer su Turci skoro svakim danom uznemirivali gradove hrvatske. Ovo poslanstvo zadrža Ferdinand kod sebe cieli mjesec dana, a onda ih zamoli, neka prodju na požunski sabor, kamo će doći i do dvadeset českih velikaša, da ugarske stališe za njega predobiju. Dne 15. decembra 1526. bude Ferdinand u Požunu od maloga broja velikaša i nješto plemstva iz bližnjih županija izabran za kralja ugarskoga, gdje je obećao braniti slobode naroda i zemlje od Turaka, a da će ga u tom pomagati njemačko carstvo. Poslanici hrvatski vrate se umah poslje izbora kući, a Ferdinand imenova svoga tajnoga savjetnika Pavla Oberšteinera, Ivana Pachlera, vojvodu Nikolu Jurišića i Ivana Katzianera svojimi poslanici za izborni sabor u Hrvatskoj.

U Cetinju gradu kneza tržačkoga Jurja Frankopana sakupe se gospoda i plemići hrvatski. Cetinj je onda bio gotovo u središtu staroga kraljevstva hrvatskoga mjesto dosta napučeno, a gospodski dvorovi kneževi mogli su gostoljubno primiti i kraljeve poslanike i drugu braću i prijatelje. Našli su se tude Ivan Karlović knez krbavski, kašnje ban hrvatski, Stjepan grof Blagajski, Juraj Frankopan Cetinjski, Vuk i Krsto Frankopan Brinjski, biskup Kninski, i mnogi drugi plemići hrvatski.

Na samu novu godinu 1527. stupe poslanici kraljevi pred *1527.* sabranu gospodu. Poslanici objave listinu kraljevu stališem i redovom. Kralj veli, da je s veseljem primio poslanike Hrvata, ali da oni nisu imali punomoći sve s njime ugovoriti, zato stupa on sam preko ovih svojih poslanika pred stališe, moli ih neka mu prisegnu viernost kano svomu kralju. On im se kraljevskom riečju veže, da će čuvati sva njihova prava, povlastice, sve zakone i odluke, koje su uživali pod prvanjimi svojimi kraljevi. Neka sva obećanja tako prime, kano da je on sam medju njimi. Na to odvrate stališi hrvatski jednodušnim svojim zaključkom, da primaju kralja českoga Ferdinanda za kralja hrvatskoga pravoga i zakonitoga i njegovu ženu Anu za pravu i zakonitu kraljicu razmatrajuć njegova prava na priestolje hrvatsko. Stališi ga primaju osobito zato, što ih je on „jedini izmed kršćanskih kraljeva“ pomogao, te im ovaj nekršćanski krvolok nije oteo otčevinu i nije ih otrgnuo od saveza kršćanskih država.

Ovaj znameniti čin obavljen je u crkvi sv. Marije samostana cetinjskoga. Od velikaša i plemića primiše kraljevi poslanici prisegu viernosti, a zahvalnom službom božjom, gruvanjem iz topova i mužara po svih gradovih i selih naviešćivalo se, da je Hrvatska dobila Ferdinanda nadvojvodu austrijskoga za kralja.

Ferdinand obeća Hrvatom, da će u gradovih na krajini o svom trošku držati hiljadu konjanika i dvie stotine pješaka, i da će gradove obskrbiti svojimi spravami. Za uzdržavanje vojske od osam hiljada konjanika neka polovicu dadu stališi, a polovicu će on sam dati. Da zaštiti jošte bolje Hrvatsku, držati će u susjednoj Kranjskoj uviek poveću vojsku.

Nisu niti cetinjski dani prolazili bez smutnja i briga. Zabrinuti su bili stališi, što će uraditi Krsto Frankopan, uz koga je pristala sva zemlja izmedju Save i Drave. Iskali su, da mu dobiju premca, neka Ferdinand učini banom Nikolu Jurišića. Bio je tada Hrvatom nametnuti ban Baćan, ljubimac kraljice Marije, čovjek pohlepan za novcem, a u politici nestalan. Ferdinand ga je sam htio odbaciti, jer mu prevelikih novaca već nije mogao nasmagati, ali ga sestra njegova zaklinjala, neka neodbije od sebe pristaša svojih, kada ih i onako malo imade.

Podpuni razdor nasta u Hrvatskoj saborom u Dubravi, koji je urekao Krsto Frankopan, a kukavni ga ban Baćan proglasom na narod badava kušao razbiti. U gradu biskupa Erdeda proglasi

stranka Krstina dne 3. januara 1527. Ivana Zapolju kraljem Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Frankopan je ipak morao obećati stališem, gledeć na zasluge Ferdinandove za ovu zemlju, da će nastojati o slogi i izmirenju izmedju oba kralja. U toj misli sastaju se s njimi i braća preko Kupe. Hrvati što su Ferdinanda izabrali mole ga i zaklinju, neka se sa Ivanom Zapoljom izmiri, ali on im odgovara, da hoće, ako se Ivan krune ugarske odreče.

Velika uzrujanost sbog posljedica ovoga razdora izmedju pristaša dviju kraljeva oblada skoro svakom dušom u našem narodu. U Hrvatskoj razgovara se samo o tom, piše mletački izvjestitelj iz Zagreba, da se tri paše spremaju na Hrvatsku, a na to se jadikuje, što se u taj čas radja u zemlji gradjanski rat. Doći će Niemci da razbiju stranku Zapoljinu, Zapoljevci će se sdružiti s Turci, pak je onda Hrvatska propala. To da je bio svakdanji razgovor poslije nove godine 1527., a Mletčanin dodaje: neka se bog smiluje siromašnomu kršćanstvu!

Ferdinandu je bila dragocjena Hrvatska preko Kupe do mora, jer je u Ugarskoj samo tri grada na granici mogao svojimi nazivati. Hrvatska je štitila nasliedne zemlje i priečila savez Zapolje s Italijom, s kojom je ovaj čas kuća Habsburg u ratu bila. Uz viernoga viteza Nikolu Jurišića učini kralj vojvodom svoje vojske i banom kneza Karlovića. Nastojao je po savjetu Jurišićevu, da utvrdi gradove na Uni, a naročito Bihač, koji su smatrali ključem Hrvatske. Ferdinand je dobre želje pokazivao, ali učiniti nije mogao gotova ništa; kraljica Marija morala je novce na sramotu od požunskih gradjana posudjivati, brat mu Karlo javljao, da je svoje novce do poslednjega cekina u talijanskom ratu potrošio. Ferdinand je slabo i nikako plaćao vojsku u Hrvatskoj, svjetovao bratu caru Karlu, neka na zapadu učini mir; a Karlo njemu, neka se izmiri sa Zapoljom, samo da si krunu t. j. kraljevski naslov spasi.

Kuća Habsburg nalazila se u najneugodnijem položaju i prema zapadnim vlastim, koje su bile sklonije Ivanu Zapolji. Prijatelj Krsta Frankopana biskup senjski Franjo Jožefić preuze poslanstvo u ime Zapolje u Veneciju, papi i kralju francezkomu. Republika primi biskupa veoma prijatno i prizna Ivana za kralja, a odaslaniku bana Baćana odgovore, da neimaju razloga biti neprijatelji Ivanu Zapolji. Papa ga obzirnije primi, jer je već Ferdinand kod kurije protestirao proti Zapoljinu izboru, ali opet

obeća, da će ga gledati poduprieti. Poslaniku stališa hrvatskih plemiću Tomi Kamaraju, koji je molio pomoć proti Turkom odgovori papa, da bi rado pomagao Hrvate, kako su ih pomagali i njegovi predšastnici, ali da bi sada i sam morao pomoći prositi.

Na neprijateljskom dvoru kuće Habsburgove kod Franje I. francezkoga kralja bio je biskup Jožefić sjajno sa svimi počastmi primljen u St. Germain en Laye-u. Kralj Franjo dade u svojoj državi novce kupiti i pošalje doskora svoga posebnoga poslanika s novci u Ugarsku. I Englezka bila je prijatnija Zapolji nego li njegovu protivniku, premda nijednomu nije mogla pomagati. Poljska nije imala razloga prijateljevati s kućom Habsburgovom, a Turska je upravo primila u zaštitni savez Ivana Zapolju. Badava je Ferdinand sa svojimi poslanstvi kušao razbiti ove saveze Zapoljine.

Krsto Frankopan opet se u toliko osilio, da se je austrijska vlada bojala već mjeseca januara 1527., da bi mogao u Štajersku navaliti. Hrvatsku prekokupsku ljuto stisnu s jedne strane on, nedopuštajuć prolaza ladjam iz Save u Kupu, a s druge Venecija s mora. Hrvatska preko Kupe stade nemilo stradati a k tomu su jošte opetovano dolazili glasovi, koji su veoma uznemirivali Hrvate i bečki dvor, da se 90.000 vojske pod vezirom Ibrahimom sprema na Hrvatsku. 27. aprila sastane se opet u Cetinju sabor stališa hrvatskih viernih Ferdinandu, da viećaju o težkom položaju svome. Kada su Ferdinanda birali, nadali su se, da će novi kralj s pomoćju svoga brata cara Karla i njemačkoga carstva istu Bosnu osvojiti i razširiti granice Hrvatske, a sada već vide tolike nade propale i zemlju svoju na rubu propasti. — „Neima naroda u kršćanskom svietu — vele oni — koji bi toliko krvi bio prolio za obranu svetoga Krsta koliko mi. S tom su slavom djedovi naši umirali, da nas nitko nikada s oružjem podjarmio nije. Svojevoljno se pridružismo kruni ugarskoj, a sada opet svojevoljno Vašemu Veličanstvu. Propala su kraljevstva od Turaka, a mi smo ostali kao dobar štit kršćanstvu. Prije su nas pomagali i papa i Mletčani i drugih smo prijatelja imali. Odkada Vas izabrasmo za kralja, svi nas ostaviše. Videći Turci, kako odlučno pristasmo uz Vas, spremaju se s velikom vojskom da nas i naše gradove osvoje i zajedno s Bosnom pod jednu vlast sprave. Sva nam je obrana duž rieke Une, a ako jedan grad tamo propadne Turkom u ruke, Hrvatska je propala.“ — Hrvati su birajući Ferdinanda poželili, da se zajednički s njimi brane i

austrijske zemlje i da se ta obrana uredi. Ferdinand je za prvi mah obećao, da će do te uredbe držati jaku vojsku u Kranjskoj, al nije ništa uradio.

Na vrhunac dospiju smutnje u Hrvatskoj odredbami Ferdinadovimi, da se otimlju dobra pristašam Zapoljevim a kralj ih darivao, kao da su ničija pristašam svojim. Otimačinu po svoj zemlji otvoriše nove kraljeve darovnice, kojih je broj tako velik i obsiže skoro sve krajeve krvaljestva, da neima kraja gdje Ferdinand nebi bio štogod darovao, tako da Krsto Frankopan pravo piše: svakojaki ljudi plemenštinu dobivaju, a mi našu djedovinu gubimo!

Usred ovih smutnja poslije Gjurgjev dana 1527. provale Turci u Liku i Krbavu. Pripoviedaju, da je knez Karlović gospodar ovih zemalja onaj čas bolovao, a Nikola Jurišić branio gradove uz Unu. Gradovi lički redom popadoše, pade i biskupija modruška, a biskup sretno iznese živu glavu i uteče na otok Krk pod vlast mletačku, mnogo naroda odvedoše Turci. Svatko je u susjedstvu Hrvatske pitao, gdje su Turci, ali nitko pomogao nije — kako veli suvremeni Mletčanin. Kada je Murat bosanski osvojio Liku pisa u Veneciju: „Sada smo susjedi, valja da budemo dobri prijatelji“ Venecija primi liepo glasnika i odvrati mu, da su joj mili njegovi glasi, premda jamačno nije tako mislila, jer je lahko mogla slutiti, što će se doskora dogoditi. Iz Like provaljivahu Turci dalje u mletačke zemlje, kako svjedoče Mletčani i Krsto Frankopan: „pokli je Udbina vzeta do danaska ni jedan dan bil, ki mi otca nisu robili“, a otac je njegov onda u Brinju stanovao.

Sada i za Senj nasta velika pogibelj. Zapoviednik Senja bio je grof Petar Kružić neumrli branitelj Klisa grada. Senjanom poruči, da su na Klis dva paše navalili, zato da im nemože pomoći, neka se brane kako znadu. Senjani skupe i oboružaju do šest sto ljudi i zamole Mletčane, neka im pomognu. Mletčani odgovore: „da su gospoda benetačka u miru s kraljem českim, s kraljem ugarskim i s carem turskim, i da to nesmije biti, da bi mletački ljudi dospjeli u grad kralja ugarskoga (t. j. Zapoljin grad)“ Dodje u Senj ipak nješto njemačke vojske. Turci zabavljeni u Lici i videći dobro spremljenu obranu ovaj put niti nepokušaše na Senj navaliti, već po načinu svome gradove u Lici utvrdjivahu, da se od svake moguće navale kršćanske uzmognu obraniti.

Kružić morade od Klisa odbiti dvie velike navale, što oba puta sretno izvede. Kod prve navale Turaka pripovieda se pripoviest, koja karakteriše onobitni rat. Imali su Turci izmed sebe nekakva Goliata po imenu Bakotu, koji je Klisane na mejdan izazivao. Turci su toliko u njegovo junačtvo vjerovali, da su obećavali otići izpod Klisa, ako im tkogod Bakotu svlada. Nadje se junak Mile Parisević inače prost vojnik, koji se odluči na mejdan poći, a zavjetova se majki božjoj tersatskoj da će joj posvetiti onoliku voštanicu, koliki je onaj div turski, ako mu bog dade svladati onoga silnika. Popadoše se na očigled obiju vojska i Mile svlada Turčina. Mile prikaza sbilja ogromnu svieću, koju je jošte Valvasor na Tersatu vidio, a Turci za ovaj put ostave Klis. Za malo vremena opet dodje turska vojska, ali ju Kružić pred Klisom razbije.

Na Nikoli Jurišiću ostavio bio Ferdinand svu obranu Hrvatske, a nije mu slao pomoći. Gospodi hrvatskoj poručivao je kralj, neka svatko svoje gradove sam brani, a gdje bude velika turska vojska navaljivala, tamo neka priskoči Jurišić, koji je skoro goloruk s neplaćenom vojskom stajao na krajini. Nikola jadan i zlovoljan zahvali se na vojvodstvu i reče kralju, da „nije voljan tolike sramote i rugla podnositi“ U njekih opustošenih krajevih, da je zavladala strašna glad radi vječnoga straha Turaka; jer ljudi nemogu obdjelavati svoje zemlje. „Narod je stao ostavljati svoju otačbinu, ja sam ga sustavio, ali mu pomoći nemogu!“ Jurišić kralju upravo predbacuje groznu posljedicu onoga darivanja protivničkih dobara i gradova, gdje kralj sam povladjuje, da bude svakomu od njegovih pristaša ono, što si od protivnika otme. „Mnoge sam gradove — veli — momu kralju dobrim načinom pridobio, a da sam hotio, mogao sam danas imati imanja u vriednosti od trideset hiljada dukata!“ Kada se Jurišić zahvalio, osta vojvodstvo na knezu Karloviću, koji je sada padom Like i Krbave tako osiromašio, da nije imao grada kamo bi majku svoju smjestio, dok mu Ferdinand nedarova Medvedgrad nad Zagrebom i drugih njekoliko gradova. Narodna pjesma u Lici pripieva nam ob ovom poslednjem Karloviću i rodu njegovu.

Ferdinand je na Hrvate zaboravljao, jer se je spremao na veliki rat sa Zapoljom. Kralj poljski sastavio je bio u Olomucu njeki sastanak, da izmiri oba suparnika, ali Ferdinand sam nije nikada ozbiljno mislio na pomirbu, već samo da vremena steče

i da se ozbiljno na rat pripravi. Znali su to i protivnici njegovi, jer je i Krsto Frankopan odgovarao Zapolju, neka se neda obmaniti, da je taj sastanak na njegovu propast zasnovan.

U isto vrieme kada se je sastanak ročio za tobožnje izmirenje izmedju dviju kraljeva u Olomucu, slao je Ferdinand svoga poslanika Krsti Frankopanu, koji ga je najprije molio i zaklinjao, neka predje na stranu njegovu. Kada to nije pomagalo, onda mu se stao groziti, da će s trimi vojskami udariti na njega. Jedna da će udariti na njegove gradove u primorju, druga na gradove njegove žene u Ugarskoj, a treća na samoga njega. I na to mu se „kleo i rotio“ poslanik kraljev, da se je već sto velikih topova krenulo iz Beča, Praga i Novog Mjesta, a vojske da idu najprvo na Krstu. Krsto mu odgovori: „kada vojska kadi kuli pride, pred ki kuli grad, ki mi držimo, ote poznati i da on dite ni, čiji su gradi.“

Rat započme za njekoliko dana poslije ovoga poslanstva. Ferdinand sam uz vojvode Salma, Katzianera, vojvodu Brandenburga, Mansfelda napredovaše pobjedonosno u Ugarskoj. Mnogi se gradovi dragovoljno predadu. Zapolja u najvećoj nevolji zamoli Krstu, neka mu dodje u pomoć. Krsto bio sam u nevolji. Potrošio, samo da uzdrži svoju vojsku, do četrdeset hiljada dukata, i založio mnoga svoja imanja, sada bi zalagao i prstenje svoje žene i njene gradove, da ima komu. Ako ostavi Hrvatsku, zauzeti će Karlović Zagreb, dobiti će sve brodove na Savi u svoje ruke, a videći ljudi, da zemlje nebrani, svi će se predati Ferdinandu. Krsto nije mogao Zapolji ni zato u pomoć doći, jer je čekao navalu Ferdinandovaca, koje su vodili bani Baćan i Karlović, a uz nje su bili Ivan i Nikola Zrinski, grofovi Frankopani Slunjski, rodjaci ali neprijatelji Krstini, Franjo grof Blagajski, Petar Keglević, nekada ban Jajca — sve sami vidjeni ljudi, a njemačku pomoćnu vojsku vodio je grof Turn. U Krste je bilo deset hiljada pješaka i tri hiljade konjanika, a nisu niti neprijatelji manje imali. Na desnoj obali Drave prema Varaždinu namjeste bani vojsku, a Krsto krene iz Križevaca prema Dravi. Neprijatelj umah uzmakne na lievu obalu. Krsto na očigled neprijatelja osvoji najprije gradove s desne obale Drave, a onda se stane svjetovati sa svojimi vojvodami, bi li rat prenesao preko Drave. Svi se izjave za to, da im valja najprije Varaždin osvojiti, da im nebude neprilike iza ledja.

Krsto namjesti svoj tabor u polju varaždinskom. Opomene najprije grad na predaju, ali mu ponude iz grada odbiju, pak na zidinah gradskih straže i topove namjeste. Krsto stao najprije grad ogledati i obilaziti s njekoliko ljudi, da vidi, odkuda će ga najbolje biti. Neoprezno sa svojom pratnjom izadje na vidik stražam gradskim. Tri topčije na njih izpale, a jedno zrno pogodi samoga Krsta. Prikrivajući bol smrtne rane uzjaše konja i podje do svoga tabora. Kada je vidio, da mu spasa neima, prizove k sebi vojvode svoje i preporuči im kralja Ivana, neka mu budu vierni, a Ivana Taha imenova svojim nasliednikom. Jošte iste noći umre 27. septembra 1527.

Smrt Krstina potrese tako vojsku i stranku, da se je s mjesta sva razsula upravo po onoj rieči svetoga pisma: ubi pastira i razbjegoše se ovce. „Sve je stalo sdvajati o sreći i budućnosti Ivana Zapolje, umre junački i velemožni knez Krsto Frankopan —“ tako skoro doslovce i suglasno javljaju poslanici mletački iz Austrije, Ugarske i Hrvatske. „Slava budi bogu — pisa Ferdinand kad je dobio glase — to će našega neprijatelja u velike oslabiti, jer knez Krsto nije bio poslednji sa svojom silom!“ Odmah odredi, da se sve vojske, koje su išle na Frankopana i nanizale se bile od Gradca do medja Hrvatske, sada saberu oko Gradca i podju u Ugarsku na Zapolju. Bani su lasno sada prešli preko Drave najprije u Varaždin, a onda na sabor u Križevac, gdje se je sastao veliki broj velikaša, i svi su pristali uz Ferdinanda, osim Šimuna Erdeda, biskupa zagrebačkoga, Ivana Taha i Ivana Banfia.

Isti onaj dan, kada je smrtno ranjen umro Krsto Frankopan, bude kod Tokaja razbita i uništena vojska Ivana Zapolje. Zapolja morao se zakloniti za Tisu, a velikaši i sam čuvar krune Perényi povrvili k Ferdinandu, koji ih je liepo i s puno obećanja primao. 3. novembra okruni u Stolnom Biogradu biskup Podmanicki, koji je prije godine dana Zapolju krunio, sada Ferdinanda i njegovu ženu Anu. Glavni i prestolni grad bio je u ruku novoga krunjenoga kralja Ugarske. Zakonom proglasi, da mu se moraju pokloniti Ivan Zapolja i Stjepan Verböczy, a od hrvatskih velikaša Šimun Erdedi, biskup zagrebački, Banfi i Tahi. Zapolja uzmakne u Erdelj i stao snovati o pomoći vanjskih vlasti. Njegovi pristaše razglašivahu sada javno i glasno, da će se sdružiti s Turci i s vrazi, ako ih Ferdinand nepusti u miru.

*

II.

Žalostni primjer Francezke, koja je već javno stala u savezu s Turci i nagovaranje francezkoga poslanika, vele, da je obodrilo Ivana Zapolju, da je sada javno proglasio svoj savez s Turci. Jerolim Laski, poslanik njegov Franji I. kralju francezkomu bio se upravo povratio iz Pariza, i njega odpremi u Carigrad. U Poljsku odpravi Hrvata Gjuru Utješenića. Utješenić zauzimlje izmedju izvanrednih ljudi šestnaestoga vieka jedno od prvih mjesta. Rodio se u Kamencih u Hrvatskoj od siromašna plemića. Majka mu je bila roda Martinuševića, zato ga svjetska poviest poznaje pod imenom Martinuzzia, jer se je on sam rado nazivao imenom majke svoje. Mlada dječaka od osam godina preda otac u službu Ivanu Korvinu, koji ga je poslao na svoj grad Hunjad u Erdelj. Poslije vojvodine smrti stupi u službu udove Zapoljine i predje u službu njezina sina. Nije mu se ipak dopao vojnički pusti život, te je stupio u Pavline kod Budima, gdje je brzo i liepo napredovao u nauci, a u poslovih reda pokazao izvanredne sposobnosti. Dospio dapače za glavara u glasoviti samostan Czenstochovski kod Krakova, gdje su upravo prosjale mnoge njegove sposobnosti, a stekao si je izvanrednih prijatelja med najmogućnijimi velikaši Poljske. Odavle se vrati u Ugarsku za poglavara samostana u Sajóladu, gdje ga je Zapolja našao u one dane svoje nesreće. Poslanstvo u Poljsku rado primi i revno ga je obavljao. Za Utješinićem bježao je i sam Zapolja u Poljsku, tražeći pomoći i zaštite. Iza najveće slave za godinu dana činilo se, da se svršilo kraljevanje njekadanjega erdeljskoga vojvode.

Zapoljin poslanik Jerolim Laski bio je vješt diplomat, koji je znao, kako valja na dvorovih raditi. U Carigradu tražio si je i našao je dobra i vierna zagovornika Alojzija Grittia, sina tadanjega mletačkoga dužda Andrije Grittia, što ga je ovaj imao s jednom carigradskom Grkinjom. Bio je to čovjek veoma bogat, a za novcem gadno pohlepan. Prevejanošću i novcem osvojio si je bio velikoga vezira Ibrahima, a po njem dobio za se samoga Sulejmana. Njega su rabili, kad je trebalo odgovarati poslanikom kršćanskih kraljeva. Laski mu obeća dohodke najbogatije ugarske biskupije i mnogo hiljada zlatnih cekina. On Laskiu izhodi najprije milostiv doček kod velikoga vezira Ibrahima, a preko njega i u samoga Sulejmana.

Sulejman ga liepo primi i na govor mu odgovori: „Rado primam u odanost Tvoga kralja; kraljevstvo, koje je bilo moje, njemu ustupam i još ću ga braniti od Austrijanca Ferdinada tako, da će moći mirno spavati na obadvie strane.“ Sulejman se zakune prorokom i svojim mačem, da će biti Zapolji vieran saveznik i da svoga dragoga brata kralja ugarskoga niti u najvećih nevoljah ostaviti neće, primi darove i obdari Laskia s počastnimi haljinami i zlatnimi cekini, a za malo vremena već su plovile ladje turske na Tisi i Dunavu, koje su dovozile municije svake vrsti Zapolji.

Ferdinand uznemiren od prijateljstva turskoga sa Zapoljom *1528.* posla iza povratka Laskieva poslanstvo u Carigrad. Rutavi vojnik Ivan Hobordanac, koji je služio na krajini hrvatskoj, imao je svoga kralja zastupati. Nespretno stao iskati od sultana gradove, koje je njegovomu kralju osvojio u Ugarskoj i Hrvatskoj. Kada je dugi niz gradova brojio, prekinu ga veliki vezir: „Čudo da tvoj gospodar još i Carigrad neište!“ Poslanstvo bace u zatvor i držali su ga zatvorena devet mjeseci do 20. marta 1529., onda ih obdare i odprave. Sulejman poruči po poslanicih Ferdinandu: „Vaš gospodar nije do sada osjećao našega susjedstva i prijateljstva, sada će to osjetiti. Recite mu, da ću ja sam doći sa svom moći i silom, da mu vratim, što od mene traži, recite mu, neka se liepo pripravi za naš doček.“

Na jesen godine 1528. čim je Zapolja bio osiguran, da će mu Sulejman u pomoć doći, dospje on iz Poljske u Ugarsku. Njegovi pristaše bili su poklopili glave i prisegli viernost Ferdinandu, a sada svi na sve strane ustaju i razvijaju zastavu svoga kralja. Domaći rat razbiesni opet na sve strane. Šimun Erdedi i Ivan Tahi poslednji su bili medju svimi, kada je trebalo za nevolju priznati Ferdinanda, a sada su prvi ustali za Zapolju. Čim je Zapolja unišao u Ugarsku, već su ovi u Slavoniji skoro sve gradove osvojili. Banu Karloviću uzkratiše osim Zagreba na Griču svi gradovi ratnu pomoć. Uhode banovi donosili su mu glase iz carstva turskoga, da se sam car kreće s vojskom, a pače samo da čekaju na zapovied carsku. Zapoljevci opet pribijahu i na crkvenih vratih proglase svoga kralja i pisma Sulejmanova. Na samom biskupskom gradu zagrebačkom bila su pribita pisma sultanova, gdje se kune i obećaje, da će štititi sve podanike svoga brata i kralja Ivana Zapolje.

Ferdinand izda manifest na narod u Slavoniji, neka se drži svoje svete vjere, neka nevjeruje Turkom, neka pristane uza svoga zakonita kralja i podieli podpunu amnestiju svim onim, koji se pod njegovo krilo povrate. Čini se, da je taj proglas pored obećanja biskupovih slabo uspio. Zapoljevci stanu obsiedati poslednji bedem Ferdinandov jaki grad Zagreb na Griču. Branio ga je grof Turn sa hiljadu plaćenika Španjolaca. Dobro su se branili, dok ih nepočme moriti glad. Turn zaište od Ferdinanda pomoći. Što je bilo vojske u susjednoj Štajerskoj, sve se za malo sliegaše prema Zagrebu. Na šajkah po Savi doveze se do sedam hiljada pješaka, a jake konjaničke čete dodjoše po suhom. Zapoljevci budu prisiljeni uzmaknuti prama Dravi. Grof Turn sa cielom jakom vojskom stane obsiedati biskupski grad, koji je branio svećenik Vagerović. Bijući grad iz topova, razvališe Turnovci dva liepa tornja stolne crkve sv. Stjepana i nakaziše crkvu, taj liepi spomenik nabožnosti i prosvjete u Hrvatskoj. Posada biskupska u najvećoj nevolji spustivši na užetu u tamno noćno doba odvažna svećenika, zaiska pomoći od biskupa, koji se je spremao na pomoć i obećao, da će skoro doći. Grad bi bio pao, da nije Ferdinand pozvao vojske svoje, neka dodju u Austriju, jer da se Sulejman već kreće.

Dolazak sile Sulejmanove bio navješten u Hrvatskoj na jesen godine 1528. Pred vojskom velikoga cara obično bi izašle neredovite turske čete, nazvani martolozi, sami pješaci; oni su imali zastrašiti i uznemiriti kršćanske zemlje, na koje će sultan navaliti. Deset hiljada jaka vojska, vodio ju je paša bosanski, preleti preko granice u Hrvatsku. Plieneć i paleć proleti susjednu dolnju Kranjsku. Na povratak dočeka ih ban Ivan Karlović. Do hiljadu i dvie stotine osta Turaka na bojištu, mnogo ih izranjeno i zarobljeno, a drugi sretno uteku, ali bez roblja i pliena. Paša dade prije boja zarobljene žene i djecu poklati, njeki Turci svoje roblje posakriše, valjda da ga poslije sretna boja sa sobom povedu. Kancelar ugarski biskup Szalahazi javi o tom boju kralju Ferdinandu, da Turci srećom skoro ništa nisu odnesli, jer „da su strašno uzmicali drhćuć od crne čete bana hrvatskoga.“

Ferdinand se ozbiljno trudio, da što većimi vojskami dočeka i suzbije Sulejmana. Sam je glavom dolazio medju stališe u svojih nasliednih zemljah i iskao vojske i novaca. Iz samostana pobra na posudbu tobože — a bilo je u nepovrat — zlato i

srebro, morali su mu dapače dati treći dio svih svojih dohodaka za turske potrebe. Iz Njemačke gledao je steći pomoći; zato je sam predsiedao državnomu saboru u Speyeru, koji se je sastao 15. marta 1529. ali razdor vjerski tako je razpalio i do bjesnoće *1529.* u saboru doveo Niemce, da su se razišli a o Turcih nitko niti progovorio nije.

Sulejman krenu 10. maja 1529. s većom vojskom nego li prije tri godine, i strašne slutnje obladaše kršćanskim svietom. Zapolja izda proglas, u kom reče, tko hoće da se spasi neka sada ide pod njegovu zastavu. Veliki car njegov prijatelj da će satrti ohologa Ferdinanda. Sulejman prešao je bio 17. juna kod Biograda granice Ugarske. Ferdinand jošte nije sabrao svoju vojsku, niti mu je pomoć došla od brata Karla, a novaca nije imao. Prestraši se i odluči zamoliti mir. Poslanstvo sultanu povjeri poznatomu vojvodi Nikoli Jurišiću. Imao je zaiskati primirje na deset godina, svaku godinu da će plaćati Ferdinand sultanu dar od sto hiljada dukata a velikomu veziru šest hiljada. Jurišić se vrati natrag, kad je sultan već dospievao u srdce Ugarske, i nije obavio namišljenoga poslanstva. Ulazeć u Ugarsku javi Sulejman Zapolji, da ga je voljan primiti na muhačkom polju. U sjajnoj audienciji okružen od vojske svoje, na polju, gdje je pao kralj i kraljevstvo ugarsko, pruži silni car ruku na poljubac viernomu slugi svomu Ivanu Zapolji. Kolika sramota za kršćanski sviet!

Dvie sto petdeset hiljada sa tri sto topova kretaše se pomalo samom Ugarskom, na dvadeset hiljada deva, na osam sto ladja plovećih Dunavom prtljala se hrana velikoj vojski. Trideset hiljada čopora turskih pred samom vojskom lovilo sviet kršćanski u roblje, a preletilo je već i granice ugarske i svuda paleć i robeć navieštalo dolazak svoga gospodara. 3. septembra dopre Sulejman u Budim, pošto se predala posada Niemaca na milost slobodna odlazka. Pod pratnjom janjičara bude Ivan Zapolja uveden u budimski kraljevski dvor. Tri hiljade ih ostavi sultan, da budu straža novomu kralju ugarskom. Sultan krenu s vojskom prema Beču, a uz put osvoji Višegrad i u njem kraljevsku krunu. Plieneći i paleći čopori bili su već pred Bečom. 27. septembra razvije Sulejman svoj sjajni šator na Simeringu prema Beču. U Beču moglo je biti oružanih ljudi do dvadeset hiljada. Iz svih zemalja Ferdinandovih i s nješto pomoći iz Njemačke sa-

stavila se ta izabrana vojska. Od Hrvata prvi se odlikova Pavao Bakić sa svojimi lahkimi konjanici. On razbi neuredne čete Sulejmanove onaj isti dan, kada je Sulejman pod zidine Beča stigao. U slavlju s turskimi glavami i zarobljenici vratio se Bakić u Beč. I Petar Keglević sa konjanici svojimi razbijao je i veće navale Turaka. Njemačke i austrijske čete predvodili su Falački grof Filip, Leonhard Fels, Katzianer, Roggendorf i Nikola Salm. Kroz tri nedjelje dana izmjenjivahu se juriši Turski sa junačkimi provalami kršćanskih vojvoda. Podzemnimi prokopi dospješe Turci već pod zidinu gradsku, koju onda prahom u zrak digoše, nabrupljujući kroz razvaljenu zidinu po više puta u grad. Svakomu janjičaru davao sultan nagrade u zlatnih cekinih pri svakom jurišu. Kad ih je već mnogo izginulo, a grad se ipak održao, vrati se sultan izpod Beča. Kroz Štajersku, Ugarsku i Hrvatsku paleći i narod u roblje odvodeć razštrkane vraćahu se u velikih čoporih turske vojske. U Njemačku prodrieše do Regensburga. Niemci nevikli tim gostom, slabo im se uklanjahu. Danju i noćju svietile se krajine od upaljenih sela i gradova, a dimovi kao oblaci zamieniše tu svjetlost. Narod neizmjeran vuku sa sobom Turci, jauk djece iztrgnute iz krila materina, na koplja nataknute, para srdce kršćansko, a truplja čestitih osramoćenih djevojaka pogaženih i valjajućih se po blatu, zovu kršćansku osvetu. Ovako jauče Niemac ovaj jedan put, a ovako je bilo našemu narodu sada i stotine puta!

Zapolja dočekao Sulejmana u Budimu i pozdravio ga: Blagoslovljena budi vojska tvoja. Sulejman mu preda krunu ugarsku i vrati se kući. Sviet kršćanski kleo je Zapolju, a papa pomirivši se s carem Karlom izreče na svoga prije dvie godine prijatelju, sada svetčano prokletstvo.

Poslije ovoga rata nije već nitko mogao obustaviti razseobu puka hrvatskoga. Na granici izmedju Ugarske i Austrije nestalo je naroda, a bila su prije liepa polja i cvatuća sela. Na razvalinah hrvatskih sela na krajini sgrtali se bili ostanci naroda i sa desne obale Une, za sjeverozapadne Bosne. Narod taj dobi novu domovinu na austrijsko-ugarskoj granici. Zvao se tamo bosanskimi Hrvati, odkale je postalo kašnje ime „Bosser-kroaten“ Ovaj početak razseobe našega naroda zahvatio je i plemstvo hrvatsko, kada mnogomu bogatomu i odličnomu rodu nije ostalo podanika, već sam pusti grad na krajini, kojega nije mogao niti

najhrabriji junak bez naroda braniti. Kuda su pojedinci dospjeli, kako li se naša plemićka krv raztakala po krvi susjednih tudjih naroda, toga nemožemo sliediti.

Čim su otišle vojske Sulejmanove iz Ugarske poleti Ferdinand sa svimi svojimi vojskami što ih je onaj čas imao u Ugarsku, da si ju opet osvoji. Ferdinandova vojska dopre do Budima, a paleć i robeć vojevale su obie stranke. Stekavši prijateljstvo pape rimskoga kao branitelj kršćanstva pod Bečom nadao se je pomoći od svih kršćanskih vlasti. Oko nove godine 1530. sabra oko sebe *1530.* zastupnike svojih nasljednih zemalja, da zaište pomoći. Kralj im je razlagao, kako će ojačenjem njegove moći u Hrvatskoj i Ugarskoj nasliedne zemlje steći jako predzidje proti sili turskoj. Nasliedne zemlje rado su dale pomoći i stale se dogovarati s Hrvati o zajedničkoj obrani. S odličnimi velikaši i pojedince vodili se dogovori. Tako nam se sačuvalo poslanstvo krajnskih stališa knezu Nikolu Zrinskomu, da njegove savjete čuju o obrani. Na pitanje: kako bi se pomoglo zemlji hrvatskoj, koliko je jošte ima, i susjednim zemljam, odgovara Zrinski, da valja provaliti u tursku zemlju, osvojiti gradove, a zemlju opustiti. Na krajini da valja u gradove metnuti stalnu posadu, koja će moći više puta i na Turke navaliti i od manjih provala braniti, dokle veliki rat započne, koji kralj sada sprema. Ako se nerazšire granice Hrvatske, da se Hrvatska nemože braniti, a susjedne zemlje da nemogu biti sigurne.

Ferdinand imenova vojvodom svojih austrijskih četa u Hrvatskoj Ivana Katzianera. Na proljeće 1530. stale su zalaziti austrijske vojske u Hrvatsku, a prva im je zadaća bila satrti Šimuna Erdeda sadanjega Zapoljina bana i njegovu stranku. Erdedi sabra u Križevcih sabor stališa svoje stranke i protestirao je proti tomu, da tudje vojske ulaze u Hrvatsku. Naš kralj Zapolja, vele stališi, zakonito je izabran, a mi smo izabrali za bana Šimuna Erdeda. Naš kralj živi u miru i prijateljstvu sa sultanom, a tko neće mira, taj proti „zakonu kršćanskomu i pravu naravskomu“ opet izazivlje rat i veliko prolievanje krvi.

Katzianer dolazeć s vojskom u Hrvatsku pozva jošte jednom na dogovor u Brežce biskupa bana Erdeda, neka se pokori Ferdinandu, da zajedno vojuju na Turka i da oslobode od obćega neprijatelja domovinu. Biskup nehtjede doći, već predbaci vojvodi, da su Ferdinandovci gori od Turaka, popalili su njemu i njegovu

bratu sva imanja. Nečini mu se pravi takav kralj, koji u mjesto da gleda spasiti, daje paliti kraljevstvo. Pouzdavajuć se u svoju silu, ponudi Katzianeru za koga znade da je mladji, neka on k njemu dodje u Ivanić, dati će mu i salvum conductum. U Zagrebu da ga nemože primiti, jer da mu je grad tamo od Ferdinandove vojske učinjen pustinjom i razvalinom.

Krvavi domaći rat započme u Hrvatskoj, kakav je u Ugarskoj već biesnio. Turci ovu priliku upotriebe da na svih strana udare na najznatnije okrajne gradove Hrvatske. U Slavoniji napredovahu osvajajuć gradove Morovićeve, a s juga spremao se paša bosanski i mostarski s pet drugih paša, a glas je pred njimi bio, da idu osvojiti kraljevstvo hrvatsko. Ban Karlović nastojao je, da obskrbi i obrani gradove na Kupi. Gradjani Bihački objaviše banu i vojvodi austrijske vojske: „Velika turska vojska s topovi i mnogimi lumbardami već je samo dan hoda od našega grada. Kralj nas je zapustio. Ako skoro nepomožete, mi se moramo inače ogledati za naš spas. Pred bogom i kraljem prisižemo, da smo spremni umrieti za vjeru i kralja, ali niti toga nesmijemo dopustiti, da Turci odvedu nas, naše žene i djecu kao marvu u robstvo!“

I za obsadu Klisa bili su već upregnuti volovi turski, da povezu lumbarde, kako pisa Kružić. Odkada služi kralja Ferdinanda, nije mu vojska dobila plaće, htio ju je razpustiti, ali ga ona neće da ostavi. „Težko je i meni — veli on — ostaviti ovaj grad, koji sam toliko puta od tolikih vojska obranio, a da ga ja ostavim, propao bi kako su propali toliki gradovi!“ Petar Kružić cvili, a kralj ga tješi, neka za Boga uztraje, da će mu dobra pomoć doći. Ferdinand tješio je u ratu ogrezle Hrvate, da će skoro doći car u Njemačku i dovesti sa sobom španjolsku vojsku, od koje će moći poslati prema potrebi svojim viernim u Hrvatsku. Dati će pomoći papa i drugi kršćanski vladari, a 8. aprila (1530.) sastati će se sabor njemačkoga carstva, gdje će sve moguće učiniti, da dobiju pomoći. Neće kralj Hrvata nikada zaboraviti, i neće dopustiti, da „kraljevstvo tako staro i slavno“ (regnum tam vetustum et nobile) padne u ždrielo Turaka. Kralj je nagovarao Hrvate, neka pošalju i oni svoje poslanike na njemački sabor da zaištu pomoći. Nebi bio pomogao sabor u Augsburgu, premda je sam car Karlo predsiedao, jer sbog bjesnoće u vjerskih pitanja nije pitanje tursko niti do razprave dospjelo, da se nisu sami izmed sebe Hrvati siti već obiju kraljeva izmirili.

Ivan Pekri i Petar Keglević od Ferdinandove stranke, a Šimun Erdedi i Tahi sa Zapoljine učine primirje, da prieteću sa svih strana tursku pogibelj od zemlje odvale. Turci su istina njeke svoje gradove utvrdili i na pusta mjesta svoj narod naseljivali, ali videć složnu zemlju rata većega zametnuli nisu.

Ferdinand videći, da neće biti pomoći u Njemačkoj a uznemiren time, da se je već sada pokazivala tolika zlovolja na obadva kralja odluči odpremiti poslanstvo u Carigrad, koje će mu izprositi primirje za mnogo godina uz poznate uvjete, da plaća svake godine sultanu 100.000 cekina, a Ibrahimu godišnji dar od 10.000, ako mu odstupi porta Ugarsku. Polovicom maja krenulo je poslanstvo, a u oktobru stiglo u Carigrad. Na čelu poslanstva bili su Josip Lamberg i Nikola Jurišić, a u pratnji su im bila dvadeset i četiri čovjeka, medju njimi i Benedikt Kuripešić, koji nam je opisom svojim ostavio dragocjen spomenik one dobe. Poslanstvo bilo je dosta liepo primljeno. Hrvatskim jezikom tumačio je Jurišić Sulejmanu i velikomu veziru pisma Ferdinandova, kad nikoga na visokoj porti nije bilo, koji bi bio znao latinski ili njemački. Sulejman odgovori u pismu Ferdinandu, da mu Ugarske neda: „Ugarska je moja, jer ja sam ju mačem osvojio, a što je moje, to ja mogu dati komu hoću. Došao je kralj Ivan, poklonio mi se, i molio me za Ugarsku, pa što me je molio, to sam mu dao. Tvoji su poslanici došli prositi mir, a ipak stoji u tvojem pismu, da si ti kralj Ugarske, koju sam ja osvojio. To nevodi prijateljstvu!“

Poslanici vrate se kući i donesu kralju glas, neka se sprema na rat, jer da će na proljeće opet Sulejman sa svom svojom vojskom doći. Sulejman se je spremao, ali se nije mogao za god. 1531. posvema pripraviti. Obadva kralja i sva Ugarska i Hrvatska drhtali su pred novim pohodom Sulejmanovim, zato se stalo osbiljno nastojati o miru. Obadva su kralja i zato želila *1531.* mir, jer se je sastavljala stranka, koja je odlučila pitati Ferdinanda: Hoće li on sbilja pomoći a ne samo obećavati, da se spasi narod od Turaka. A Zapolju su pitali: Može li on sam bez pomoći Turaka biti kralj. Bolje je, da se sami drage volje Turkom predademo, pod koje ćemo i onako pasti, ako se obadva kralja budu izmed sebe klala. Tako su mnogi umovali. Stranka koja je ovako umovala istom se je stala sastavljati u Hrvatskoj i Ugarskoj, obadva su joj kralja radila o glavi, ali na nesreću

nije se pravo niti sabrati mogla, jer se je svuda stao naviešćati novi dolazak Sulejmanov. Sada nije preostalo drugo, van da svatko živ podje pod zastavu Zapoljinu ili Ferdinandovu.

Nova vojna bila namienjena caru Karlu, kojega Sulejman nazivlje samo kraljem španjolskim, jer da je jedini Sulejman car na zemlji, kao što je jedan bog na nebu. Taj kralj da se tako dugo na njega sprema, da kršćane vara i globi, neka mu dadu novaca, da će vojevati na Turke, neka se sada s njimi ogleda.

1532. 25. aprila 1532. digne se Sulejman sa 140,000 ljudi i 120 topova iz Carigrada. Kod Biograda pridruži mu se vojska bosanska i petnaest hiljada Tatara. Kod Osieka predje Dravu i kretaše se s vojskom ravno prema Beču. 5. augusta 1532. dodje veliki vezir a 10. sam sultan s glavnom vojskom do maloga i slabo utvrdjenoga mjesta Kiseka na medji izmedju Austrije i Ugarske. Ferdinand bio je iz njemačkoga carstva dobio vojske do trideset hiljada i namjesti se pred Bečom, da očekuje navalu Sulejmanovu. Zapovjednik Kiseka Nikola Jurišić bio se upravo spremao sa dvadeset i osam husara i težkih konjanika, da podje na pomoć Beču, kad eto bane pred Kisek Ibrahim vezir sa svojom vojskom. Iz okolice sve malo i veliko pobjeglo pred Turci u ovu malu tvdjavu, da se spase. „Usudih se," pisa Jurišić kralju, „ovaj slabi grad braniti od silnoga neprijatelja, ne da bi mislio bio, da ću ga spasiti, već samo da njeko vrieme neprijatelja podržim, dok se kršćanski vladari bolje priprave, zato sam se izvrgao najvećoj životnoj pogibelji." Na okolištnih vinogradih razmjesti Ibrahim svoje topove i stane grad biti. Za tri dana bili su vanjski zidovi u ruku neprijatelja, a i unutarnje dosta oštetiše. Ibrahim zapoviedi sveobći juriš na grad. Sa četiri strane na jednom digoše se ljestve na zidine grada. Mala šaka obsjednutih junaka odbi i ovaj i još više juriša. Turci lagume pod zidinami podkapahu, a ovi iz grada radiše proti njim. Na jednoj strani diže ipak neprijatelj jedan dio zida u zrak, i preko onoga razvaljenoga otvora provali u grad. Sada podigoše Turci blizu grada šanceve od drva, da uzmognu puškami pucati u grad. Jurišić im zapali ove šanceve. Neprijatelji zagruvaše opet s topovi, iz kojih su bez prestanka vatru sipali. Na dva mjesta gradske zidine provališe, nahrupiše kroz provaline u grad i već na zidine svoje zastave izvjesiše, ali budu opet suzbiti. Tako se je dogodilo i 28. augusta,

kada su se već četiri turske zastave vijale na zidinah gradskih. To je bio već dvanaesti veliki juriš. Na taj dan pisa jadno i tužno pismo Jurišić Ferdinandu, što ga pušta ovako izgibati, a iz Beča nedolazi mu nikakova pomoć, i završuje: „od mojih 700 ljudi pala je polovica, a od praha, što smo ga kupili za 390 for. imamo još samo jedan cent, samo nas još drži milost božja, bog neka se smiluje mojoj duši!“

Tek što je Jurišić list odpremio, oglasiše na razvaljenoj zidini turski glasnici: neka preda grad. On odgovori: „Dokle živim, ja ga nepredajem!“ Za pol ure dodjoše glasnici i javiše mu, da je sultan biesan na njega, ali da će mu pomoći veliki vezir, ako tributom godišnjim ili na jednom sa 2000 for. grad od sultana odkupi. Jurišić odgovori: grad nije moj, zato nemogu obećati tributa, a dvie hiljade forinti neimam. Tri puta ga pozivahu i tri puta ih on odbije. Za jedan sat zatrubiše turske trublje na juriš. Ibrahim oglasi veću plaću vojski. Svaki — veli turski povjestnik — s dušom na jeziku vikaše ili ja neprijateljevu glavu ili on moju. Biesni udare Janičari sa svojimi dugimi puškami, Asabi (oklopnici) sa svojimi koplji na razvaljene zidine i usadiše osam zastava. Naši izgubiše pri ovom jurišu šestdeset ljudi, njihov vojvoda krvari sa dvije rane. Naše odtisnuše iz jednoga šanca, koji su si bili učinili, da tamo u gradu još poslednju obranu uzdrže. Sada od grozna straha zajaukaše starci, žene, djeca, da je ljudem srdce pucalo, a strašno je bilo čuti. Neprijatelji na jednom njekim paničkim strahom jedan preko drugoga skaču sa zidina, a šaka naših evo ih progoni. Turci rekoše, da ih je razgonio jedan konjanik plamenim mačem sa zidina grada. Kisečani pripisivahu svoju pobjedu sv. Martinu. Za tri sata dodjoše opet glasnici turski, koji Jurišiću javiše, da ga je Sulejman pomilovao i da mu poklanja tvrdju. „Moj prah bio je već sasvim izišao, piše on kralju, što je od mojih ljudi još ostalo na životu, to je već svu volju izgubilo, ja se nebih bio mogao više niti jednu uru braniti.“ Primivši pismo i taoce podje do Ibrahima, koji ga odmah pozva na poljubac sultanu, ali se on izpriča, da nemože od rana, da je preslab i vrati se u grad. Aga janičara želio viditi tvrdjavu. Jurišića popade strah i odvrati ga od toga, neka neide, da su tamo Španjolci i Niemci, koji njega neće da slušaju. Jedna četa Turaka skoči na zidine i razvije tamo turske zastave, a Ibrahim javi Sulejmanu, da se tvrdja

(tobože) predala. Sultan veseo obdari vezira, vojsku i samoga Jurišića, pa krene kući. Ferdinand za ovu hrabru obranu pokloni Jurišiću grad Kisek na vječna vremena, a preostale branitelje obdari.

Isti dan, kad su se makle vojske Sulejmanove izpred Kiseka, pisa Jurišić kralju: „Nemislim da će Sulejman na Beč navaliti, njemu će sada biti prvo poharati sve Vaše zemlje tamo dolje do Slavonije, pak će biti zadovoljan, a dičiti će se, da se niste usudili s njime omjeriti na bojnom polju." Tako je i bilo. Od Kiseka do granica hrvatskih trebalo je turskoj vojsci mjesec dana. Čopori palikuća letiše lievo i desno ća tamo do Koruške. Kod Varaždina razdieliše se vojske u dvoje. Ibrahim podje na Savu, a car na Požegu, cestom ravno na Osiek, svuda roblje odvodeć i gradove paleći. Požegu popali i sve gradove do Gorjana. Kod Gorjana izda istom Sulejman zapovied i raznesu ju glasnici po vojski, neka nedovode roblja, da su sad na carskoj zemlji. Do petdeset hiljada roblja odvodio je Sulejman iz kršćanskih zemalja. I ovaj put posta živa poslovica: kud tursko kopito zagazi, tuda trava neraste. Kuda je po Hrvatskoj turska vojska prošla, tamo se niti sliedeće godine sijalo nije.

A ona izabrana vojska njemačka, što se bila sabrala pod zidinami grada Beča na sto hiljada ljudi razišla se, da nije nikakve koristi doniela. Ferdinand moljaše i zaklinjaše brata Karla, neka mu ostavi vojsku, da će liepom ovom prilikom sve osvojiti i isti Biograd, ali Karlo ode nemareći za prošnje bratove i razpusti vojsku. Njemačka je evo opet izašla svojom vojskom na smotru, a koristila nije kršćanstvu ništa!

Da je veliki sultan izpod maloga Kiseka tako sramotno s ogromnom vojskom otišao, to je ipak moglo ohrabriti kršćanski sviet, ali evo kukavno uzmakne jaka njemačka vojska izpod Beča. Ferdinand čini se, da se je prestao pouzdavati u kršćanstvo i u brata svoga. U mjesto da ratuje, nastojao je, da se s portom pošto po to izmiri. Rodjaka Jurišićeva Jerolima Zadranina posla
1533. u Carigrad, koji je na zimu god. 1533. 10. januara uljezao u tursku priestolnicu. Sulejman primi liepo poslanika i obeća, da će primiti Ferdinanda za sina a Karla cara za brata, ako mu donesu ključe od Stolnoga Biograda. Carski poslanik jošte po želji sultanovoj opomenu pismom bana hrvatskoga, neka čuva mir „zač će dobro biti nesamo za hrvatsku ali slovinsku zemlju,

ki dugo vremena neimaju nijednoga mira, da ufam sam u boga, da će dobar biti mir za sve Hrstianstvo!"

Sulejman posla s pogodbami mira svoga čauša i sjajnu pratnju s carskim poslanikom u Beč. Ferdinand nastojao je, da okružen od glavnih velikaša svojih zemalja čim sjajnije primi turskoga poslanika. Medju timi uglednici bio je i ban hrvatski. Nezadovoljni su bili poglavice zemalja gledajući i slušajući, kako im se kralj ponizuje pred nizkim slugom neviernoga cara. U vieću izrekoše savjetnici oštrih rieči: „Kako u žalostnih vremenih živimo, tomu se niti nečudimo, da Vaše Veličanstvo od ovakova tirana takove naslove prima. Sultan Vas zove sinom svojim, a pripravan je dati caru i papi liepe nazive. Mi samo to velimo, da sultan niti svojih sinova nepoštedi, kada se radi o gospodstvu." Ferdinand je čuo i nečuo te ukore, poslao u Carigrad poslanika s ključi Stolnoga Biograda.

Mir je učinjen mjeseca septembra 1533. Mirom ovim sramotnim mislio je Ferdinand, da će dobiti nješto oduška i odmora, da opet uzmogne pokušati put nagodbe s Ivanom Zapoljom i njegovom strankom. Ugarsku nije dao Sulejman svomu novom sinu, jer ju je prije već bio dao svomu „robu" Zapolji. Već je bio urečen sastanak, gdje će se oba kršćanska kralja izmiriti. Kada je Zapolja čuo za mir protivnika svoga s Turci, sve se opet raztepe. Hrvatska sada sva odlučno pristane uz Ferdinanda, nadajući se od novoga prijateljstva s Turskom kakvu takvu miru, za kojim je svatko uzdisao. Isti glavni zastavnik Zapoljin bivši ban biskup *1534.* Erdedi sada je prisegao viernost Ferdinandu. Premda nije bilo u nas priznatoga bana od smrti Karlovićeve (1531.), a i domaće su razpre bile, u koje se je i kralj upletao, opet se pokazivala barem nada, da će godinu dvie od velikoga rata biti mir, jer maloga je bilo uviek. Seoba naroda našega u susjedne mirnije zemlje i sada je potrajala na žalost plemenitih ljudi, koji su se pitali, tko će braniti domovinu, ako se to bude dalje tako selilo. Ali i ta seoba ljudi, koji si traže po svojoj volji mirniji kraj, pokazuje njeki barem mir iza groznoga rata.

Medjutim je Sulejman svršio svoj rat u Aziji, Zapolja stekao opet najveće prijateljstvo sultanovo, car Karlo u Algiru ratovao i razbio brodovlje sultanovo, a kralj francezki iskao prijateljstvo i savez sultanov, te se je u ugovoru (1535.) stvorenu izmed *1535.* obiju vladara, reklo, da će sultan preko Hrvatske, a Franjo fran-

cezki preko Flandrije udariti na cara Karla. Francezka je sve moguće učinila, da razbiesni portu proti obadvim Habsburgom. Tako sultan opet lasno zaboravi na svoga brata Karla i na sina Ferdinanda. Osiguran mirom u Aziji i ojačan novimi saveznici u Europi, uze pripravljati opet vojnu na Ferdinanda. Predbacivao Ferdinandu, da krši primirje i otimlje podanike Zapolji, pak da će već doći sam, da napravi red.

Ivan Zapolja znao je dakako dobro, kakva se nesreća pripravlja Hrvatskoj po ugovoru izmedju sultana i kralja francezkoga, zato je slao pisma k Hrvatom i molio ih i zaklinjao, neka se okane Ferdinanda i k njemu pristupe. Neka uzčuvaju sebe i svoju zemlju od propasti.

1536. Malo vremena iza ovih opomena na ljeto g. 1536. započela je već ona akcija, koju je kralj francezki s portom ugovarao a Ivan Zapolja proricao. Turci provale s iztoka i s juga na Hrvatsku. Slavonija poharana i popaljena kod poslednje vojne Sulejmanove slabo se oporavila, malo je naroda imala i slabo je branjena bila. Paša bosanski upotriebi i provali u županiju požežku i popali trideset sela i gradova, a šestdeset hiljada naroda spravi pod turski jaram. Druge vojske turske krenule su na Klis, u kojem je zapoviedao već tolike godine Petar Kružić, uviek uznemiren od Turaka a slabo pomagan od Ferdinanda, komu je i ovaj grad i Senj čuvao i štitio na moru vlast od Mletčana, a na kopnu od Turaka. Mletčani su Klis želili posvojiti, jer položajem svojim gospoduje nad solunskim poljem, a mogao je biti taj na strmoj pećini zazidani grad zaštita i cieloj Dalmaciji. Kad nisu mogli Kružića sebi osvojiti, stali su mu otimati na moru ladje, a na kopnu imanja, samo da ga iz Klisa izstisnu. To sve o Mletčanih sam Kružić u službenih pismih napisanih Ferdinandu izpovieda. Papa rimski uvidjajuć znamenitost ovoga grada za kršćanstvo, rado ga je toli obilno pomagao, da je Sulejman morao biesan vikati: „Ta to je papinski grad!“ Kružić se obraćao na papu, kada od svoga kralja po više godina niti pomoći niti plaće nije dobivao. Nu sve badava. Kružić molio i predlagao kralju već pred tri godine i molbu svoju ponavljao, neka sagradi u solunskom polju tvrdjavu, kamo bi se mogla uteći posada kliska, ako bi došlo do nevolje. Ferdinand nije niti vojske Kružićeve plaćao, kamo li da on pored Klisa još tvrdjave gradi. Sada se Turci tomu domisle i sagrade naprama Klisu tri tvrdjave u

Solinu, Ozrini i Kučini, da Klis gladom izmore i na predaju prisile. Kružić nije bio toliko jak, da bi s malom vojskom svojom mogao Turkom zabraniti gradnju tih gradova, već zaiska pomoći u pape i kralja. Papa mu pošalje 700, a kralj pod grofom Turnom dvie hiljade ljudi. S njimi složno udari Petar na Turke. Već su naši bili provalili u turske tvrdjave, kad glas dodje iz nenada, da se nova velika turska vojska već primiče Klisu. Panički strah zahvati i papinu i kraljevu vojsku. Badava se trudio Kružić, da obustavi bježeće Austrijance i Talijane. Ostanu na bojištu Hrvati. Sveobćim bjegom smute se i oni, pak stanu bježati. Na jednom nadje se Petar Kružić skoro osamljen od sve vojske. Uzjaše i on konja, pak stane bježati. Turci progoneći nemilice su klali kršćane. Kružić bježeć zadnji u ladjicu sjednu, ali prepuna kako je bila, slabo je plovila, te su ih Turci mogli progoniti. Na ladju navale, i Kružić pade. Glavu mu odsjekoše i Amuratu paši bosanskomu na dar odnesoše.

Mala posada držala jošte grad, premda je već u njem zavladao glad i žedja, jer su Turci već sva vrela oko grada osvojili bili. Da branitelje prestraše, pokažu im Turci glavu Kružićevu. Videći glavu vojvode svoga, predade se posada, ali pod uvjetom, da mogu slobodno izaći pod oružjem iz grada. Mala posada predje u Senj, gdje je takodjer njihov vojvoda zapoviedao i proslavi se pod imenom senjskih Uskoka. Tako padne zadnja straža hrvatska na zemljištu današnje Dalmacije, a nije dopala Mletčane, kako su se oni prvo nadali, već posta napast gradovom mletačkim u Dalmaciji kroz poldrugi viek. Zagorje bude tursko, te je preko Velebita u Liku samo Turčin mogao prolaziti kao po svojoj zemlji.

Sada Hrvati razjareni stali poručivati Ferdinandu, neka im pomaže u obrani zemlje, inače će si oni izabrati drugoga kralja, koji će ih sbilja braniti, a da im je svejedno, zvao im se kralj Ivan ili Ferdinand. Ferdinand im obeća jaku vojsku u pomoć, a savjetnici njegovi pripoviedali su im, neka se umire, da će sam kralj glavom povesti vojsku na krvnoga dušmanina. God. 1536 1. decembra sadju se u Beč na sabor sve austrijske zemlje, gdje je kralj molio pomoći i to nagle, da „Hrvati od njega neodpadnu.“ — Sve zemlje obećale pomoći, i odlučiše zaiskati i u njemačkom carstvu i u pape što veće podpore. Poslanstvo imalo proći svim mogućnijim knezovom, a jedan osobiti odaslanik papi rimskomu „glavi, pastiru i otcu svega kršćanstva:“

U pismu na papu pripoviedaju stališi austrijski, kako je Turčin zauzeo tolike gradove, da sada samo jošte stoji za obranu austrijskih i drugih kršćanskih zemalja Senj na moru, a Bihač na kopnu i gradovi diljem uz rieku Unu do njena utoka u Savu. Turci da su prošle godine toliko osvojili u Slavoniji, da sada gospoduju Savom, Dravom i Dunavom. Sada može Turčin dospjeti u Kranjsku za jedan dan, u Štajersku za dva, a u Austriju najviše za tri dana. Hrvatska i Ugarska salomljene su i mole evo u nas pomoći, a do proljeća dolazi na ove zemlje sultan glavom, da osvaja dalje Slavoniju, onda jamačno propadoše i ove naše austrijske zemlje. Car Karlo, da je liepo počeo vojevati na nevjernike, „a da se nije kralj francezki nekršćanski umiešao i stupio na stranu tursku, nebi bila Slavonija izgubljena.“ Neka papa opomene i zamoli sve kršćanske vladare, da dodju ovim zemljam na pomoć, neka pozove sve narode, ako bi se vladari na pozive ogluhnuli.

1537. Mjeseca aprila 1537. sastao se sabor hrvatski u Križevcih, da i stališi hrvatski učine sve priprave za rat. Bana nije bilo, zato stališi narede do božića zemaljski mir, a za banske poslove imenuju odbor: biskupa zagrebačkoga Šimuna Erdeda, Ljudevita Pekria, Franja Baćana i Petra Keglevića, da se zajedno s vojvodom kraljevine brinu za obranu zemlje. Budući da je sveobća pogibelj, zato ima biti i obća obrana, a pomoć za rat davao je svatko, niti svećenstvo nije ostalo slobodno. Vojvoda kraljev Katzianer stupio je medju gospodu hrvatsku i hvalio im se, koliku mu je veliku vojsku kralj povjerio, a sada da ima kralj tu namjeru, da otme sve gradove, što ih Hrvatskoj nevjernik oteo. Hrvatska provrvi sva od vojska različitih naroda u ljetu 1537. Hrvati su se sabirali oko Ljudevita Pekria i Pavla Bakića, Čehe je doveo grof Šlik, Austrijance grof Hardeck, Tirolce grof Lodron, Štajerce njihov kapetan zemaljski Ivan Ungnad, a glavni vojvoda bio je Ivan Katzianer. Ferdinand se je puno uzdao u ovu vojsku, a mnogi su mu odsudjivali vojskovodju, da nije za ovako veliku vojsku. On je bio živahan i strastan, ali i ratoboran, i opet nestalan čovjek. Sudili su ljudi, da je sposoban voditi kakvu konjaničku četu, da s njom polomi neprijatelja, ali manje vriedan biti veliku bitku i voditi veliku vojsku.

Iz Koprivnice krenu liepa vojska od 16.000 pješaka i 8.000 konjanika najizabranijih prema Slavoniji. Za deset dana stigoše

do Virovitice, a već se opažala nestašica hrane, za koju je bio preuzeo skrb Šimun Erdedi biskup zagrebački. Katzianer, zapoviedao odasvuda dovoziti hranu, a Pavla Bakića odpremi, neka sa hiljadu konjanika krene prema Soplju gradu, gdje su bili Turci, neka gleda pohvatati neprijateljâ, od kojih bi doznati mogli, gdje su sada veće turske vojske. Turci zapališe Soplje i pobjegoše, ali Bakiću neutekoše, mnoge je polovio. Ovi izkazaše, da je Muhamed Jahogli paša naumio pred Osiekom vojevati i Osiek braniti. Sada se stanu vojvode dogovarati, hoće li prema Požegi ili ravno na neprijatelja prema Osieku. Odlučiše ravno na Osiek.

Pred Osiekom utaborio se paša Smederevski Muhamed Jahogli s 15.000 ljudi i 60 topova u utvrdjenom logoru. Nestašica hrane silila je našu vojsku, da što brže i snažnije vojuje, da zime na bojištu nedočeka. Bojati se je bilo, da će ovoj turskoj vojski skoro velike pomoći doći, može biti i sam sultan. Vojvode kršćanski obilazeć vojsku neprijateljsku, učine tabor na iztočnoj strani, navale pucati na Turke iz topova. Neprijatelj znajući nevolju kršćansku sbog hrane, mirno osta u taboru, pa je sa zidina gradskih i iz tabora s topovi pucao na kršćansku vojsku. Nesloga medju vojvodami oslabi u najodličnijem času kršćansku vojsku, kad stigne glas, da dolazi Turkom znatna pomoć od bega Vrbaskoga. Kršćanske vojske stanu uzmicati, a Turci ih progoniti. Vodje prvi pobjegoše. Katzianer, Pekri i Šlik ostaviše svoju vojsku. Pavao Bakić pokuša sustaviti tursku silu, ali pade sam i izgubi mnogo ljudi. Turci mu odsjekoše glavu, da ju mogu caru na dar donieti. Bakićevom smrću razsu se sasvim ostatak kršćanske vojske. Još osta Lodron sa Tirolci, ali i on je na skoro poginuo. Poslije boja stanu Turci loviti razbježalu vojsku, malo ih je uteklo. Tko je utekao, taj je dotrčao kući bez haljine, konja i oružja svjetla. Zarobljene kršćane upregnuše Turci pod topove težke, pokrite zlatnimi plahtami i urešene zastavami, da ih slavno u Carigrad uvezu. Jedan veliki top pod imenom „Katzianerica“ vozili su Turci u mnogo kasnijih ratova.

Glas o strašnom porazu kršćanske vojske uznemiri Hrvatsku, a razcvili kralja Ferdinanda. I ono nješto gradova uz Dravu dopade Turkom, a liepa i plodna zemlja izmedju Save i Drave budne s veće česti turska. Sve se uzrujalo opet proti kralju Ferdinandu. Zapolji se vidila liepa prilika, da Hrvate dobije na svoju stranu, pošiljaše im glasnike neka uz njega pristanu, da

Turci neće više pustošiti Hrvatsku, a da će Sriem i Požežku županiju vratiti Hrvatskoj. Da su ti glasovi čarobno djelovali na Hrvate, netreba ni spominjati. Mnogo velikaša stane se dieliti od Ferdinanda i pristajati uz Zapolju.

Ferdinand se požuri, da mu se Hrvati neodmetnu, zato posla poslanstvo, kojemu je na čelu bio vriedni Nikola Jurišić, koga postavi za glavnoga vojvodu svojih vojska, na mjesto Katzianera. Hrvati primiše svoga proslavljenoga zemljaka velikim oduševljenjem i rado opet pristajahu na predloge Ferdinandove. On ih je molio i zaklinjao neka izaberu njekoliko poslanika k njemu u Gradac, kamo će već o Martinjoj (11. novembra 1537.) sabrati oko sebe zastupnike svih svojih zemalja. „Turci će vidjeti“ — veli kralj — „koliko je zemalja složnih na obranu, a i moje provincije radje će dati pomoći, ako Hrvati sami dodju, koji će najbolje znati izkazati svoje nevolje i najbolje svjetovati, kako će se svi skupa oteti strašnomu dušmaninu.“ Njega bi neizmjerno žalostilo, da nedodju. Kralj će gledati i Mletčane dobiti u savez, da s mora s mnogimi ladjami neprijatelje uznemiruju, a sultan će imati ratovati s kraljem perzijskim, koga će i Ferdinand na taj rat podbadati, tako će biti razdieljena sila turska, da tim manje štete može nanositi našemu hrvatskomu kraljevstvu. Kralj se nada da će Turkom oteti one gradove, koje su u najnovijih ratovih osvojili. Samo neka dodju. Pak neka i nedodju sami poslanici već i drugi velikaši glavom u što većem broju na dogovor svomu kralju. Tako drobno piše Ferdinand Hrvatom.

Hrvati opet rado pristanu na ovaj sladki poziv svoga kralja. Izaberu poslanstvo, a Jurišića zamole, neka ostane kod njih, dok se poslanstvo vrati. Poslanici dobiše podpunu punomoć. Ferdinand stane s njimi „otčinski“ razgovarati, kojim načinom da se obrani ovo kraljevstvo. Oni odgovoriše: neka se najprije utvrdjuju gradovi na krajini, a u njih neka se metne pješačtva i konjaničtva, na potocih neka se namjeste ladje. Mi, koji imamo dobra na krajini — vele kralju — imamo puste grade, a branitelja neimamo, jer nam se je narod izpod gradova već izselio. Sve treba već ove zime pripraviti, da se neprijatelju pustošenje preprieči, jer će inače prije velikoga rata, o kojem se smišlja, biti ove zemlje puste, a to će biti za veliki rat velika neprilika. Moralo bi se i za to proskrbiti, da Drava i Dunav budu za ratne brodove sigurni. Na ladjah moralo bi biti barem toliko vojske, koliko ej

Turci imadu. Neka gleda kralj svakako, da se izmiri s kraljem Ivanom, jer inače snažna rata biti neće. Napokon neka kralj sam vodi vojsku, kako su i prije kraljevi glavom vojske vodili, i kako ih vodi njegov brat car Karlo, jer ako on sam podje, poći će uz njega velikaši svih njegovih zemalja, koji su dužni poći u rat sa svojim kraljem. Kralj dragovoljno prista na sve predloge Hrvata, ali da sam nemože ići u rat radi mnogih drugih poslova. Za bane im dade po njihovoj želji Petra Keglevića i Tomu Nadaždia. Petar Keglević je kao branitelj poslednji Jajca bio slavljen i cienjen kod Hrvata, a i kršćanstvo je pod Bečom liepo proslavio. Nadaždi, vierni privrženik Habsburga, bio je sa svoje visoke obrazovanosti na glasu kao prvi čovjek one dobe u Ugarskoj. Hrvati su bili tim izborom zadovoljni, kada poslije toliko godina izpražnjena stolica banska dobi tako odlične muževe.

Ferdinand se je ozbiljno trudio, da se izmiri s Ivanom Zapoljom i da sabere savez kršćanskih vlasti u zajednički rat na Turke. Kada je opet slao Jurišića pred sabor hrvatski u Križevcih, koji je imao potvrditi zaključke poslanika svojih s kraljem u Gradcu, javlja kralj, da je počeo savez izmedju cara, pape, njega i Mletčana, da zajednički veliku vojnu izvedu na Turke. S osobitim veseljem javi saboru hrvatskomu, da se sprema mir izmedju cara i kralja francezkoga. Sada da je najljepša prilika, da tursku silu sa svih strana slome. Sada da se radi o spasu Hrvatske, zato dajte pokažite: „što ste jaki žrtvovati za spas domovine svoje, za svoju djecu, za kuću i sveto ognjište svoje. Evo su Vam saveznici pripravni i voljni carevi, kraljevi i velike vlasti.“ Sabor jednodušno zaključuje: neka se na zapovjed bansku dignu kao jedan čovjek i oni, koji nisu do sada običavali davati banderija. A onda, ako Turci provale gdjegod, ondje su dužni, gruvanjem iz mužara i lumbarda dati znak — a po briegovih zapaliti vatre. Kada je za svetu stvar u boj poći, nesmiju niti svećenici ostati slobodni od svih ovih tereta, i oni neka plate sve ratne daće.

Ferdinand sabere i svoje austrijske zemlje na zajednički sabor *1538.* u ljetu 1538. u Insbruk, da mu i one pomoć dadu za naumljeni rat proti Turkom. Po zaključku toga sabora imao je ban hrvatski pucanjem iz lumbarda na Dravi i Kupi naviestiti austrijskim zemljam dolazak Turaka. Kroz zapadnu Ugarsku, Kranjsku i Štajersku to se gruvanje nastavljalo do Beča, da se dignu vojske na obranu zemalja, kada bude potreba.

Da kralj laglje uzmogne braniti našu zemlju, ponudila su mu naša najmogućnija gospoda svoje gradove na krajini, da u nje metne svoju vojsku. Na obranu Une rieke ponudjaju mu: Zrinski Krupu i Novi, Blagajski Bušević i Otok, Pavao Isačić svoj grad Isačić, Frankopani Tržački Tržač i Drežnik, Frankopani Brinjski Kobašić i Breković, biskup i kaptol zagrebački gradove Hrastovicu i Dubicu, Frankopani Slunjski Cetinj i Slunj. Na obranu ostanaka Slavonije nudjaju: Nadaždi Veliku, pleme Zemče Suboticu i Novsku, Zrinski Pakrac i Raču (u požežkoj županiji), Keglevići Bielu Stienu, Baćani Vučin i druge jošte gradove. Činilo se je, da će sveobće oduševljenje pokrenuti stvar svega kršćanstva nevidjenim jošte načinom.

U ovo doba dogodio se osobiti slučaj, koji je dosta smutio to sveto kršćansko veselje u Hrvatskoj i susjednih zemljah. Ferdinand pozvao na odgovor Pekria i Katzianera radi vojne u Slavoniju. Obojicu dade zatvoriti i obtužiti radi nevjere. Katzianer se je opravdavao, da je istina bio on glavni vojvoda, ali da su u vieću i drugi imali svoj glas. U vieću da jedan njegov glas nije mogao drugih prevladati, zato da je on nevin. Najviše se je uzdao u to, da će se kralj sjetiti njegovih tolikih junačkih djela, što ih je učinio u njegovoj službi. Molio je na sve strane, da se za njega zauzmu. Sam car Karlo molio za njega, a i s poljskoga dvora došle su prošnje Ferdinandu. Stališi kranjski osobito se zauzeše za njega. Ali Katzianer sam uvidio, da mu sve to pomoći neće, zato se domisli, kako će uteći. I sretno uteče ravno u Hrvatsku. U Hrvatskoj stane smutnje praviti, pokazujući njekoje listove tobože od Ferdinanda, po kojih bi se zlo bilo godilo njekim velikašem hrvatskim, da je Ferdinand u poslednjem ratu Turke pobiedio, pak stane i novaca razsipavati. Zrinski mu dadoše utočište u Kostajnici. Ferdinand se je silno prestrašio, kad je to sve dočuo. Bojao se, da će taj čovjek sada preći k Turkom, poznajuć dobro stanje i odnošaje u njegovih zemljah da će mu zadati stotinu jada. Sbilja stao šurovati s Turci. Zrinski, da se ga otresu, dadu ga ubiti i javiše to kralju: Kada smo dali ovomu čovjeku Kostajnicu, govorio nam je, da će ovdje čekati milost kraljevu, a onda da će nam ju vratiti. A sada je pozivao Turke pismeno, neka se s njim sdruže, da će im ovaj grad predati, koji je upravo ključ cieloj Hrvatskoj i „našemu ubogomu vladanju“ Zato su ga ubili.

Mole kralja, neka im oprosti. Kralj im rado oprosti, riešiv se na tako nenadani način doista pogibeljna čovjeka.

Ferdinand se trudio, da savez kršćanskih vlasti proti Turčinu što prije izvede. Sa Zapoljom učini konačno ipak mir u februaru g. 1538. u Velikom Varadinu, gdje su car Karlo i Ferdinand primili Ivana za brata. Poslije smrti Zapoljine pripada ciela država Ferdinandu. Dok je živ Zapolja zadrži što ima, a Zapolja se odriče Turaka i stupa u savez kršćanskih vlasti. Poslati će dapače glasnika kralju francezkomu Franji, neka u njihov savez stupi proti zajedničkomu neprijatelju kršćanstva. Tako su se izpunile davne želje Hrvata, da se oba kralja na korist kršćanstva izmire. Papa pozdravi ovo izmirenje, zahvaljujuć bogu, što je ove jedne godine sasipao tolike milosti na svoj kršćanski sviet, kada se je evo izmirio car s Francezkom, Ferdinand s Ivanom, a svi skupa zajedno s papom i Mletci stupaju u savez proti nevjerniku. Time da se cielo kršćanstvo oslobodilo straha od Turaka. Papa se je nadao, da će car glavom svoje vojske voditi, a sam je odlučio i izjavio pred sborom kardinala, da će on glavom vojni prisustvovati kao dobar pastir stada Isusova, da će i svoj život bogu na žrtvenik za svetu kršćansku stvar žrtvovati, ako dodje do potrebe. Činilo se, da sviće nova zora kršćanstvu, a napose razcviljenoj i raztrganoj Hrvatskoj, kada se je Ferdinand stao ozbiljno i neumorno truditi, da se ove velike osnove životu privedu.

Sultan je dakako znao za ove saveze kršćanskih vlasti, zato se je naoružao na kopnu i na moru. God. 1538. ratovale su sjedinjene mornarice mletačka, papinska i carska sa turskom, ali budu nesretne i razbite. Na kopnu navale paše sultanovi najprije na Dalmaciju, gdje su dospjeli do Šibenika. Grad taj sagradjen na visokoj pećini gospodujuć nad morem bio je položajem svojim ravan nekada jakomu Klisu. Gradjani sadju na trg i zakunu se živim bogom, da će prije svi izginuti nego li grad svoj predati. Suzbiju Turke, koji su popalivši Dalmaciju uzmakli u Bosnu. Kada su Turci tako bili bačeni iz mletačke Dalmacije, spreme se na Hrvatsku. Doznali su, da je Dubica grad na Uni blizu utoka u Savu slabo obskrbljen vojskom i hranom. Navale na grad tako brzo, da nije gradu pomoć od nikuda stići mogla i otmu ga. Mala posada jasenovačka zapali svoj grad, da Turkom nepadne u ruke i uzmaknu. Pogibelj zaprieti cieloj Posavini, a naročito Sisku, Hrastovici i samomu Zagrebu. Obadva bana Petar

Keglević i Tomo Nadaždi dignu se s vojskom i osvoje na juriš opet Jasenovac i s nova ga utvrde. Onda se na šajkah i nasadah spuste prema Dubici, i stanu ju obsiedati. Turskoj vojski dodje glas, da se Sulejman s preogromnom vojskom valja prema Ugarskoj i da je već stigao u Smederovo. Turke to obodri, ali bani svejedno Dubicu osvoje, a Turci uzmaknu prema iztoku, da se sjedine sa svojim gospodarom.

U ljetu g. 1538. pokori si Sulejman nepokornu Vlašku. U Ugarskoj čekale ga sjedinjene vojske Ivana Zapolje i Ferdinanda jake do 100.000 momaka. Tolike vojske nije kršćanstvo jošte nikada diglo na Turčina, ali čim se je vratio Sulejman u svoje carstvo neudariv iste godine na Ugarsku, razišla se vojska. Jošte iste godine razbijao se savez izmedju kršćanskih vlasti, a neprijateljstvo je opet otelo mah izmedju Ferdinanda i Zapolje. Venecija slabo pomagana od saveznika, trpeći mnogo na kopnu i na moru, trgala se od saveza i poslala poslanike za posebni mir s portom. Ivan Zapolja stekao priznanje za kralja od Ferdinanda, a toga mu je i trebalo, jer je samo pod taj uvjet mogao dobiti kralja poljskoga Sigmunda kćer Izabelu za ženu. Zapolja opet se stao s darovi klanjati sultanu, koji ga je rado u milosti primio.

1539. Ferdinand je badava nastojao oglasom velikovaradinskoga mira Zapolju izvaditi iz milosti sultanove. Sam je morao prosjačiti primirje, koje su mu Turci za liepe darove dali. Jadno je bilo to primirje. Upravo u to vrieme tobožnjega primirja spremao se paša bosanki sa 12.000 ljudi na Hrvatsku. Jurišić ga zapita: zna li za primirje, a on mu odgovori, da on samo ima zapoviedi: čuvati i koliko može razširiti granice svoje. S Jurišićem sdruže se ovoga puta obadva brata Ivan i Nikola Zrinski i potuku tursku vojsku.

Ferdinandov je poslanik Laski bio u to vrieme na jesen g. 1539. u Carigradu. Skoro je zlo prošao, jedni svjetovahu sultana, neka ga ubije, drugi, neka mu uši i nos odreže. Samo velikimi darovi odkupi sebe i nekakvo primirje na šest mjeseci, ali iz toga primirja izuzme porta naročito knezove Zrinske, koji da joj neće plaćati danka, na koji su se bili obvezali. Ovim primirjem činilo se je, da neima više spasa rodu Zrinskih. A kad padnu Zrinski gradovi duž rieke Une, bojati se je bilo, da će propasti Hrvatska. Kralj sam našao se u velikoj neprilici, kada su ga Zrinski prosili za pomoć. Svoga poslanika Laskia posla pašam

bosanskomu i smederovskomu sa darovi. Laski nagovarao Zrinske, neka svoje gradove na izliku kralju prodadu. Zrinski i kralj bili su već na to pristali. Paše se ipak darovi nisu umoliti dali. Bosanski i kliski paša provališe preko Une, da osvoje zemlje i *1540.* gradove Zrinskih. Braća se dogovoriše, da će Nikola ostati u Zrinu, i tamo se braniti, a Ivan prodje da mu pomoći potraži. Nikola junački odbijaše silna neprijatelja, a kada je već u velikoj nevolji bio, prestravi Turke glas, da Ivan u pomoć dolazi s jakom vojskom. Složna braća Turke poraziše. Mnogo begova ostavi svoje glave pod Zrinom gradom. Zrinski progoneći zastrašene Turke dospješe do Kamengrada, koji orobiše. Kralj ih Ferdinand zato obdari Vranskim prioratom i potvrdi im Medvedgrad i druge gradove, što su baštinili od Ivana Karlovića. Tako nasta opet prijateljstvo izmed kralja i Zrinskih, koje se je bilo ponješto pomutilo radi nepružane im pomoći proti Turkom.

Hrvati nastojahu zajedno sa svojim kraljem, da ovo nevoljno primirje što bolje upotriebe. Utvrdjivahu gradove na krajini, da sačuvaju ove ostanke svoga kraljevstva, kada pomoći od kršćanstva neima. U to umre Ivan Zapolja 22. jula 1540., a rodila mu je Izabela pred smrt sina, komu su dali ime Ivan Sigmund. Na smrtnoj postelji imenova Zapolja skrbnike djetetu svomu glave svoje stranke, na čelu im Gjuru Utješenića sada već biskupa veliko varadinskoga, a pored njega Stjepana Verböczya, Petra Petrovića rodjaka svoga i Val. Töroka. Preporuči im diete svoje, neka budu prijatelji stalni sa Sulejmanom, koji je njega uzvisio, pa će i sina njegova u prijateljstvu uzdržati i neka odmah šalju sultanu darove.

III.

Gjuro Utješenić bio je čovjek neizmjerne radinosti, a bezobzirno i sigurno koracao uzvišenomu cilju, koji si je postavljao. Sada postane on središtem svih osnova političkih i svega životnoga gibanja izmedju kršćanstva i muhamedanstva, svaki korak njegov znamenit je za sudbinu Ugarske i Hrvatske. Umah na početku svoje vladavine stajao je Gjuro pred neumoljivom alternativom, da prizna ili neprizna Ferdinanda za kralja ugarskoga. Ako prizna morati će s njime vojevati na Turke, njegov štićenik izgubiti će svoj odlični položaj, u kom se narodio, neće biti kralj već Ferdinandov vazal. Ako neprizna, onda se valja poklo-

niti Turčinu i od njega iskati milosti proti kršćanskomu kralju. On se odluči za ovo poslednje, a s njime i mlada majka Sigmundova. Verböczy ode kao poslanik Sulejmanu, bude liepo primljen i donese glas: Veliki car ostavlja sina našega pokojnoga gospodara na priestolju ciele Ugarske i Erdelja, samo da pošaljemo dužne sjajnoj porti darove.

Ferdinand dakako odmah pozva i kraljicu i Utješenića, neka mu predadu Ugarsku po veliko-varadinskom ugovoru od g. 1538. Kad mu to kraljica i njezini viećnici odbiše, pošalje svoga vojvodu Leonharda Felsa s vojskom u Ugarsku. Fels zauzme njeke gradove i tisnu s vojskom prema glavnomu gradu Ugarske. Izabela se smuti
1541. i stane ugovarati s Ferdinandom, a pomagao ju je u tom i njezin otac, kralj poljski Sigmund. Ali nehtje na to pristajati Utješenić, već preko častne svećeničke svoje haljine prebaci oklop, pripasa ćordu i stane braniti Budim. Roggendorf dodje na Felsovo mjesto. Roggendorf bude suzbit. Turski paše pomogoše Utješeniću, a 23. junia 1541. digao se i sam Sulejman iz Carigrada i dospi doskora u Biograd, vodeć sa sobom kao sužnja poslanika Ferdinandova Laskia, koga je bio Ferdinand u Carigrad poslao, da sultanu ponudi danak od Ugarske pod pogodbom, da sultan preda cielu Ugarsku Ferdinandu. Sulejman dodje pod Budim već 26. augusta. Do osam sto Ferdinandovih zarobljenih častnika dade pogubiti. Pred njega izadje Utješenić sa poglavicami svoje stranke. Sulejman poželi viditi sina Zapoljina, komu je namienio Budim, a i Beč, na koji se sada odputio, čim ga osvoji. Donesoše mu diete Zapoljino. Sulejman ga srdačno primi i bogato obdari, a odmah poslije toga u divanu izjavi, da nije dobro ovakov grad, kao što je Budim, predati slaboj ženi, koja je kao vjetar, sad nagiblje na ovu sad na onu stranu. Ugarska izmedju Dunava i Tise sa gradom Budimom i Slavonija ostaju Turskoj — tako izreče Sulejman. Tako i osta sto i petdeset godina. Sam Sulejman posjedne budimski kraljevski grad, u koji je namjestio Verböczia za velikoga sudca svih kršćana. Sulejman pašu, magjarskoga renegata, ostavi za gospodara novo prisvojene zemlje.

Strah i užas zavlada u kršćanskom svietu. U Ugarskoj i Hrvatskoj bude sve pripravno ustati do poslednjega čovjeka, da se Turkom otmu ove krasne zemlje. U samoj Njemačkoj, a najviše izmedju protestantskih knezova, dobi Ferdinand pomoći. Obilno dadoše vojske njegove austrijske zemlje, kojim je sada

zaprietila najveća pogibelj; papa rado dade novca i vojske. Svatko *1542.*
je samo to najviše želio, da Ferdinand glavom vodi vojsku, ali u to se nije nikako dao. Učinio je zapoviednikom ogromne vojske kršćanske od sto hiljade ljudi Joakima brandenburžkoga vojvodu. Ova izabrana vojska oduševljena za kršćansku stvar, bila bi mogla potući sve Sulejmanove vojske. Ali kršćanska nesloga, koju Hrvati od dulje vremena tako težko osjećaju, zavlada doskora medju vodjami vojske. 7. jula 1542. pokrene sva silna vojska prama Ugarskoj, trebalo joj šestdeset dana, dok je došla do Pešte i Budima. Najprije uzme osvajati Peštu. Turske čete provališe iz Budima i razplamti se u peštanskoj ravnici paklena bitka. Pobjeda je sada na jednu sada na drugu stranu premahivala, dok u taj neodlučni čas nedodje Nikola Zrinski sa svojih 400 hrvatskih konjanika. Bio je zakasnio u ovaj rat. Na putu dočuje, da se pod Budimom boj bije. Još s potnimi od puta konji zaleti se Nikola u jedno krilo neprijatelja i razbije ga. Ovi smutiše bjegajući druge turske vojske. Turci se stvore u divljem biegu, a kršćani ih oduševljeno progoniše. Kao angjeo s neba spasi Zrinski kršćansku vojsku — rekoše suvremenici. Još su nešto kršćani pucali na zidine budimske. Kada je pak došao uhoda njeki i donio glas, da Turkom dolazi pomoći do 25.000 vojske, proglasi Joakim bradenburžki, da je ova vojna svršena i krenu s vojskami kući. „Bilo je dosta vojske i vojski hrane i svakovrstne municije — pisa Ferdinand caru, ali samo nije bila glava valjana. Njemačkomu carstvu nije nikada bilo veće sramote — nikada —.“

Ovaj sramotni pokus plati Ugarska i Hrvatska strašnim načinom. Godine 1543. izadje opet Sulejman, da osveti ovu ku- *1543.*
kavnu kršćansku vojničku šetnju. Dopre do Ostrogona, gdje od stolne crkve učini džamiju. Bez odpora napredovaše car turski, a kršćanom nitko od nikuda nepomože. „Ako ostale zemlje Vaše, vele stališi ugarski Ferdinandu, samo o svojoj obrani misle, onda volimo mi platiti danak Turčinu, nego li da nam na silu odvodi ženu i djecu.“ Ferdinand im obećavaše pomoći od svoga brata cara Karla. Karlo je slao svoga poslanika u Ugarsku, da uvjeri stališe, da će on pomoći, ali to su bile sve puste rieči. Ugarska osta razdieljena u tri vlasti: zapadna i sjeverna dopade Ferdidinanda, središte s našom Slavonijom i glavnim gradom Budimom zadrža Turčin, a strana iztočna s Erdeljem dopade Ivana Sigmunda, u kojega je ime zapoviedao mudri i odvažni Gjuro Utje-

šenić. Ferdinand nemogući od Turaka oteti najljepšega diela Ugarske, moljakao je od Turaka mir i klanjao im se. U Erdelju sa Utješenićem spletkario, da ga tamo priznadu za kralja, a u svojem preostalom kraljevstvu videć mnoge nepokornike, stao snovati, kako će preostali dio Ugarske i Hrvatske privezati uz svoje nasliedne austrijske zemlje.

Hrvatsko kraljevstvo kano tužne „reliquiae reliquiarum“ njekadanje države stanu odsele živiti život narodne razvaline. Tko se je u sto petdeset sliedećih godina rodio u toj razvalini, taj je morao samo zato živiti, da poslednji dah života svomu narodu mačem u ruci sačuva i obrani. Od istočne strane trebalo je stvarati novu što jaču obranu proti Turkom u Slavoniji i Ugarskoj. Skrajna je tvrdjava na onu stranu bila kraljeva Velika uza Savu, njoj u zaledju Plodin i Moslavina, uz Dravu Brezovica i Virovitica, u unutarnjoj zemlji Pakrac i Petrovina, a ovamo dalje Križevci i Koprivnica; poslednja tvrdjava na Savi bio je Zagreb. Ovo su bili gradovi kao bedemi proti navaljujućemu neprijatelju. Većinu tih gradova posjedovali su velikaši hrvatski, koji su se branili, kako su znali i mogli. Otci naši tužni u koliko ih je još bilo na okupu, činili su sve moguće, da spase ovaj ostatak svoje djedovine. Straže po svih gradovih budu postavljene, koje su imale izlietati i viditi, ako li se gdjegod neprijatelj pojavi, osobito ako su uhode naše, koji su i u turske zemlje prolazili, dojavljivali, da se Turci kreću. Obranbena crta tekla je sada s jedne strane sa spomenutimi gradovi prema Slavoniji, dalje po Savi do Une i onda diljem uz Unu do ličkih medja, okrećuć se po suhom iznad Like do jadranskoga mora na jaki bedem obrane hrvatske grad Senj. Na svih ovih medjah razdalekih pucalo se iz lumbarda i pálile vituljače po briegovih, kada se je neprijatelj pojavio, da sve što pušku nosi na krajini u pomoć prilieće. Kradom bi Turci u čoporih dolazili, ali divljačkom vikom bitku započimali. Ovoj viki tečajem bitke odazivaše se iz susjednih sela plač i jauk žená i djece, jecajućih ili oko domaćega ognjišta, ili u biegu od otčinske kuće. Takove manje bitke bile su se odsele ma na kojoj strani krajine skoro svaki dan.

Iza propasti hrvatske sliedile bi austrijske zemlje, zato im sada Ferdinand nametne silni „turski porez.“ Plaćalo se od svega živa i neživa, gibiva i negibiva, nisu bili oslobodjeni ni igrači

ni pjevači, niti djeca. Tako se sastavljale pomoćne čete, koje su išle na krajinu hrvatsku i vojevale zajednički s Hrvati. S gradovi prema Slavoniji zametnu se slavonska krajina, u nju je slala vojsku Štajerska, a od Kupe do mora nasta hrvatska i primorska krajina s vojskom kranjskom i hrvatskom u gradovih. Izmedju gradova stoje ponajviše „prebjegi“ i „uskoci“ na krajini, uz nje nješto jošte preostaloga naroda. Uz bana pristajale bi vojske iz austrijskih zemalja, koje su plaćale one zemlje i kralj i njemačko susjednih carstvo. Znamenite pozicije i dosta razdaleko imali bi uskoci na obranu. Mnogo puta, kako liepo reče jedan od njihovih vojvoda: „Kao kaplja rose na listu osamljeni čekamo, kako će Turci od nas rusvan učiniti.“

Takova je bila Hrvatska, kad je g. 1542. stupio na bansku stolicu poslije Keglevića i Nadaždia Nikola Zrinski. Ime njegovo u liepu je glasu bilo u Ugarskoj i drugih kraljevih zemljah. Slavno i uzorno djelo pod Budimom vidješe vojske tolikih njemačkih zemalja i pronesoše Nikolino ime po Njemačkoj. U domovini nije istina živio u prijateljstvu s njekojimi velikaši, ali ga je zvala na obranu zemlje sva njegova djedovina, što je bila u onom oklopu hrvatskoga kraljevstva, koji su Hrvati već onda krajinom zvali. Duž rieke Une gradovi znameniti za obranu naroda Krupa, Novi i Kostajnica, a odmah njim u zaledju mnogi drugi njegovi su bili. On ih je sam i onda branio, kada je bio ostavljen na milost i nemilost od kralja i kraljevstva neizmjernoj sili krvoloka kršćanskoga. Kada se je oženio sa Frankopankom Katarinom po ugovoru sa rodom njezinim pod njegovu obranu dodjoše i najjači gradovi Frankopanski prema turskoj Lici i skoro cielo primorje hrvatsko. Prema slavonskoj turskoj krajini stajao u prvom redu za obranu njegov grad Pakrac. A kada je kašnje od kralja Ferdinada g. 1546. dobio cielo Medjumurje, koje su on i unuci njegovi učinili bedemom kršćanstvu, koje je ponješto odaljeno i zaklonjeno od paležnika turskih, onda je Zrinski slavom i junačtvom i neizmjernim bogatstvom nadkriljivao svu gospodu u narodu svome. Takova bana dobi Hrvatska u najvećoj nevolji svojoj. On je na svih linijah uz svoju domovinu imao braniti i svoju otčevinu.

Glavna i prva nevolja, s kojom se je susreo Zrinski sjedajuć na bansku stolicu, bila nestašica novca za uzdržavanje vojske. Kralj nije po dvie tri godine plaćao svoje vojske, a onda surovi vojnici gazi, haraj i otimlji od samih podanika kraljevih. Stališi

ugarski zamoliše kralja, neka pomaže Hrvatsku, „od koje je doduše do danas malo ostalo," ali i ta je važna za obranu drugih kraljevih zemalja. Kralj pozove njih i veli, da je već za Ugarsku imao neizmjerne troškove, a od nje nikakve koristi, a bio bi zadovoljan, da se Ugarska samo za svoju obranu može sama obskrbiti. Neka pomognu Hrvatom, kojim je zemlja sbilja preveć pusta i iznemogla, pak će i onda i druge njegove zemlje radje pomoći, kad vide, kako se Ugarska i Hrvatska liepo medju se pomažu. Stališi mu odvrate: „dati ćemo i glavu za Vaše Veličanstvo, ali novaca neimamo!" Zrinski stao na svoj trošak držati vojsku. Kada je g. 1543. poveo bio Sulejman veliku vojsku na Slavoniju i Ugarsku, krenu jaka sila Tatara da plieni prema zapadu. Zrinski predje preko Drave i suzbije jih, veli se, da je palo do tri hiljade Tatara. U isto vrieme Ulama bosanski provali s druge strane na Hrvatsku preko Une i prodre paleć u Kranjsku, a plemstvo hrvatsko, na čelu mu Petar Keglević, grof Blagajski, Jure Frankopan Slunjski i Frankopan Tržački razbiše ih kod Otočca.

Najslabija sada strana Hrvatske, a prema najjačoj sili turskoga cara, jeste krajina prema Slavoniji. Ona je jedva odoljevala. Grad Velika došla je u veliku pogibelj — već su se svjetovali Hrvati, nebi li ju razorili, da nedopadne Turkom u ruke, da nebude kašnje na napast svemu kršćanskomu narodu. Česa
1544. se Hrvati bojahu nisu se ubojali. Već sliedeće godine 1544. složiše se bosanski i hrcegovački paše sa budimskim i slavonskim i udariše na ove hrvatske strane, a najprije na Veliku. Sav narod iz bližnjih mjesta utekao u grad pod zaštitu zidina, a našao se medju njimi čovjek njeki po imenu Andrija, prezimenom Pilat, koji je stao nagovarati, neka Turkom grad predadu, samo da toliki narod spase. Turci zadaše vjeru, da će ih slobodne pustiti sve iz grada, ali vjeru prekinuše i sve poklaše. Onda provališe dalje paleći u Moslavinu svojinu grofova Erdeda. U ovo vrieme umre Šimun Erded, biskup zagrebački. Moslavina pade, a turske čete paleći i robeći izmed Križevca i Sv. Ivana prietiše popaliti svu Hrvatsku. Na to se dignu ban Zrinski i vojvoda kraljeve pomoćne vojske grof Gjuro Bildenstein. Kod Konjšćine se sukobiše. Još se Turci neprikupiše, a grofovi Frankopan Slunjski, Blagajski, mladi Keglević i Erdedi, sve mladi junaci, neslušajuć bana, niti kraljeva vojvode, prihvate pozive Turaka na mejdane junačke na sablje i na koplja. U zlo im prodje ta junačka igra,

od koje se nisu dali odvratiti. Ulama paša to vrieme upotriebi, sabere u šumi svoju vojsku i provali med konjaničtvo naše, koje se je u mejdandjije zagledalo i stalo u slabom redu. Prepadnuto konjaničtvo slabo se borilo i doskora razbježalo. Osta Zrinski sam na bojištu. Da ludo negubi glave poćera i on konja Mrkova, koga zrno neprijateljsko dva puta sgodi, te skapa pod Konjskim gradom, kamo je Zrinskoga živa iznesao. Bildenstein bjegajuć zapadne u jamu gradsku u vodu i bio bi poginuo, da ga nije jedan vojnik hrvatski, skočivši za njim, povukao za veliku njegovu bradu i sretno iznesao u grad. Naših je ipak dosta malo poginulo i doskora se sabrali, te nisu Turci niti Konjšćine osvojili, niti dalje napredovali.

U ovo vrieme boravili su poslanici Ferdinandovi u Carigradu moljakajući primirje uz godišnji danak, a sultan je zapoviedio svojim vodjam, da do primirja što više Hrvatske osvoje. Zato se Ulambeg bosanski spremao, da osvoji Hrvatsku i preko Une rieke. Ali prije dodje primirje, koje je Ferdinand objavio svojim vojvodam u Hrvatskoj. Poslanik hrvatski na ime kraljevo ode to javiti u Bosnu, a paša zadrži u zatvoru poslanika dok se je spremio posvema s velikim topovi i mnogim konjaničtvom. Onda ga pošalje i naruči: „Javi toj Vašoj gospodi, da sam razumio, što pišu o miru, ali ja neznam drugoga mira, nego li medju Dunavom i Dravom. Nepobjedivi car mi zapovieda, neka osvojim ovu zemlju:“ U gradovih uz Unu spremna je bila vojska hrvatska. Turci stali su obsjedati njeke gradove, ali budu odasvuda suzbiti. A da se odštete za gubitke na Uni, provale u Moslavinu, popale Čazmu, odakle se mnogo naroda razbježe. Propade Čazma, kaptol i crkva i tolike slavne uspomene, liepa Moslavina i mnoga dobra biskupa zagrebačkoga.

God. 1545. odbili su opet Hrvati Turke dakako i s krvavimi *1545.* gubitci na svih linijah ostanaka svoga kraljevstva. Ali zato mira nikada neima. Budući da nisu mogli uviek svuda stati na straži dovoljnom silom u svakom gradu, morali su njeke gradove sami otci naši razoriti, da im Turci u nje kojim nenadanim slučajem nesjednu i kašnje jade nezadaju. Kralj Ferdinand malo se je brinuo za Hrvatsku, više se je zabavljao Njemačkom, da u njoj jedinstvo crkve uvede i da zajedno s carem protestante pokori. Zato se je odvažio zajedno s carem, da s Turci sramotan mir *1546.* učini, samo da mu budu u njemačkih poslovih ruke slobodne.

1547. Po ugovoru mira sklopljena g. 1547. 19. juna imao je Ferdinand svake godine pošiljati trideset hiljada dukata na visoku portu. Koliko malo taj mir vriedi, nagoviešta Hrvatom sam kralj u pismu, kojim javlja, da je morao mir s Turci učiniti, da mu nepropadne Hrvatska ili Ugarska. Učinio ga je na pet godina. Ali znade on, da Turci bez prestanka haraju i na krajiške gradove navaljaju, zato neka gledaju, da uviek gradovi budu sigurni i stražom obskrbljeni. Kralj ih pozivlje, neka zaključe: „da svi naši vierni podanici hrvatski budu u kućah svojih oružjem dobro obskrbljeni, spremni i pripravni, da svaku uru, svaki čas i kadgod dodje do nevolje, kada ban ovoga kraljevstva zapoviedi i u boj pozove, odmah onamo poletiti uzmognu, kamo pogibelj domovine zove, da od glava Vaših neprijatelja odtisnete!“ Tako upućivaše kralj Hrvate poslije tobožnjega mira, što je učinio s Turci. Ferdinand se trudio s bratom Karlom da uredi odnošaje u Njemačkoj, gdje su bili obadvojica zašli u
1549. šmalkaldski rat, da satru protestantizam. U Ugarskoj stupi u dogovor s Gjurom Utješenićem, da dobije Erdelj, a zato da dade odštetu mladomu Zapolji. Utješenić izvede to djelo iza duga ša-
1551. ranja tek godine 1551., a Ferdinand mu za nagradu izhodi i kardinalski klobuk iz Rima. Ferdinand posla svoga poslanika Sulejmanu, neka mu pusti Erdelj, a on da će mu danak platiti. Sulejman pobiesni od jada i poruči Utješeniću i Erdeljcem, da će ih sve sasjeći, ako dopuste, da bude proćeran kraljević, koga im je dao za sandžake i ako Erdelj Niemcu predadu. Sokoloviću paši zapoviedi, neka odmah kreće s vojskom na Erdelj. Paša predje u Ugarsku sa osamdeset hiljada vojske. Tako počme opet rat, koji je biesnio njekolika godina u Ugarskoj i Hrvatskoj. Utješenić stao po običaju s Turci šarati, da ih zavara. Toga nije htio razumjeti ili nije mogao general Ferdinandov Battista Kastaldo. Obrati se na Ferdinanda, a Ferdinand mu odgovori: „Ako si neznaš pomoći, a ti makni s puta fratra Gjuru!“ Kastaldo naskoči kardinala u njegovom gradu Alvinciu i ubije ga, što je probudilo senzaciju u cieloj Europi. Papa rimski i kardinalski kolegium započme iztragu, koja se dosta dugo motala, dok ju
1552. nezaboraviše. Ferdinand javi stališem Ugarske, da je kardinal radio o predaji Erdelja Turkom. Pristala posrednika izmedju Turaka i kršćana nesta, a dalje se dogodjaji razvijaju samo u biesnom ratu.

Na Hrvatsku podje velika vojska god. 1553. Paša bosanski, *1553.* hercegovački i zapovjednik kliski udare složno najprije na krajinu prema Slavoniji. Turci već provališe u varaždinsko polje po običaju paleć i robeć. Ban Zrinski postavi se s vojskom pred Varaždin, a vojvoda Ivan Lenković prema Vinici. Stisnuše Turke medju dvie vatre i hametom ih potukoše i sve im roblje preoteše. Mnogo je Turaka poginulo, a paši bosanskomu i najdraži njegov sin osta na bojištu. Nije ban ipak mogao za vremena priskočiti u pomoć Virovitici, niti Čazmi, koje se ovoga puta pod tursku vlast predadoše. Suzbiti na krajini slavonskoj pokušaju Turci navaliti na utvrde Hrvatske na Uni rieci, nebi li ih predobili i Unu prebacili, ali budu suzbiti. U Ugarskoj išlo je Ferdinandu deset puta gore. Da neizgubi i ono malo Ugarske, odluči zaprositi opet mir i poslati u Carigrad Antuna Vrančića, biskupa pečujskoga i Franju Zaya. Poslanici su imali ponuditi sultanu za sve zemlje, kako su bile godine 1526. do 140.000 cekina na godinu, a za one, koje sada ima Ferdinand 40.000 godišnjih cekina. Ako bi Turci pitali za smrt Utješenića, neka reknu, da je on htio Erdelj oteti i Ferdinandu i sultanu. Sultan se upravo spremao na vojnu perzijsku, ali primi ipak poslanike i dade im primirje na pet godina pod pogodbom, da se Ferdinand nepača u Erdelj, a da plaća danak godišnji samo za svoje sadanje zemlje. Malvezzi, prijašnji zatvoreni poslanik, bude pušten na slobodu i odnese pismo o primirju u Beč. Zay i Vrančić ostanu u Carigradu još čitave četiri godine dana, da mir s Turci uglave.

Bilo je učinjeno nekakvo primirje, ali Ferdinand je nastojao, da svakako bude gospodar Erdelja. Ivan Sigmund je opet želio primiti Erdelj. Sultan pristao uz njega. Čim su u Erdelju doznali za volju Sulejmanovu, pristanu svi jednodušno uz štićenika njegova Ivana Sigmunda i majku njegovu. Sjajnim poslanstvom budu kraljević i majka mu u Erdelj uvedeni. Ferdinand je bio *1555.* preslab, da odoli sili turskoj i da za sebe osvaja Erdelj. Njegova mu nastojanja ipak donesoše novi rat u Ugarskoj i Hrvatskoj, još gori i strašniji od prvanjega. Valjalo mu je sabirati sve svoje sile, samo da Turci nepozoblju ostanaka njegova kraljevstva. Sulejman učini Alipašu pašom budimskim i zapovjedi mu, da najprije udari na Siget grad. Osvojivši Siget imala je turska vojska s jedne strane posjesti preostali Ferdinandu zapadni dio Ugarske, a s druge osvojiti ostanke Hrvatske. Pri odlazku iz Carigrada

reče Alipaša poslanikom Ferdinandovim, da će sada Ugarsku maljem i toljagom a ne mačem i puškom pokoriti. Čim je dospio na svoje mjesto, sabere oko sebe sve podredjene paše i krene prema Si-
1556. getu, u kojem je tada zapoviedao hrabreni Hrvat Marko Stančić. Sretno odbiše naši četiri juriša, ali onda pri petom moradoše uzmaknuti u tvrdjavu. Još jednom sretno provališe i osvojiše opet mjesto Siget i uhvatiše samoga agu janjičara; ali za malo vremena moradoše opet u tvrdju uzmaknuti. Alipaša sabra na silu sav narod iz okolice i prisili ga, da snaša u jame izpod bedemâ drvlja svakojakoga. Na tom drvlju podigne tako visoke bedeme, da su visinom skoro bedeme grada nadvisivali. Obsjedjenici sretno zapališe ove ogromne hrpine drvlja; neprijatelji opet jame oko grada zemljom izpuniše i na grad bez prestanka pucahu. Na njekih mjestih razvališe se već zidine grada, te je Stančić već poručivao kralju (11. jula): „ako nam brzo pomoć nedodje, izgubljeni smo mi i grad naš!“ Pomoć mu je bila već blizu. Nadaždi s ugarskom vojskom, a ban hrvatski sa svojimi konjanici i Lenković s kraljevom vojskom iz Hrvatske primaknuše se Bobovcu. Odluče navaliti na Bobovac, nadajući se, da će čuti Alipaša, pak će za čas ostaviti Siget i doći u pomoć Bobovcu. Tako je i bilo. Ali krene s trideset hiljada Bobovcu u pomoć. Po starom običaju, kada su kraljevi ugarski u boj polazili u prvom su redu bivale čete bana hrvatskoga. Turci biesni skakali u Rinju vodu, da ju pregaze i na bana navale, mnogi i predjoše, ali ih ban suzbije iza podnevna boja. Sami Turci poželiše znati ime vojvode, koji ih je pobio, te beg virovitički izjaši napried i zapita iza svega glasa na jeziku hrvatskom: „Tko si i kako ti je ime?“ „Nikola sam Zrinski,“ odgovori ban i doda pozdrav Alipaši. Na što mu paša posebnim glasnikom zahvali. Alipaša se povuče prema Sigetu, koji je dotle već popravljen bio, a naši ga nisu mogli progoniti. On sam nije mogao više grada obsiedati i povuče se prama Pečuhu.

Na Hrvatsku nije ove godine išla nikakova veća sila, već što su martolozi znali se zalietati u zemlju, ali ipak nemarnošću i lahkoumnošću jednoga čovjeka izgubi ona ove godine dva veleznamenita grada na Uni, Kostajnicu i Novi. Kostajnicu u polukrug zaštićenu riekom Unom, a briegom u zaledju, smatrahu stališi hrvatski „vrati Hrvatske“ i mnogo im je na srdcu bila. Pripadala je knezovom Zrinskim. Kad su prošlih godina

turske navale prejake bile, a Zrinski u obrani skoro osamljeni stajali, predadu grad kralju Ferdinandu, neka metne u njega svoju vojsku. U ovo vrieme bio je gradu kapetan njeki Lusthaler. Otišao bio na svatbu prijateljem u Steničnjak, i tamo se liepo zabavljao; Turci to zanjuše, — a pripoviedalo se, da im Lusthaler upravo izdao grad za dvie hiljade cekina, — pak se iz Kamengrada, Banjaluke i drugih mjesta saberu i po noći na grad navale. Na čamcih se pod grad navezoše, na skalinah na zidine uzpeše, nestražena vrata razlupaše i ono malo ljudi u gradu poubijaše. Tako u jednoj noći s malim gubitkom turskim pade najznamenitiji utvrdjeni grad hrvatski na rieci Uni. Turkom budne time otvorena Hrvatska do rieke Kupe. Lusthaler, da umakne kazni, prebjegne k Turkom, koji su ga dobro primili. Time se utvrdjivala kod suvremenika ona sumnja do sveobćega vjerovanja, da je grad izdajom njegovom propao.

Kralju Ferdinandu nije bilo na misli, da nastavi rat s Turci, kada mu je brat Karlo javio, da se odriče carske rimsko-njemačke krune. Ferdinand je samo o tom snovao, kako će što prije biti izabran za cara, a svojim poslanikom u Carigradu javi, neka načine mir pod svaku cienu, i to samo za zemlje, koje ovaj čas imade. Hrvatsku dapače njekoliko mjeseci ostavi bez bana, pošto je Nikola Zrinski postao kraljevskim tavernikom u Ugarskoj. Istom u martu god. 1557. predstavi Hrvatom bana Petra *1557.* Erdeda na veliku radost stališa. Kolika je bila pogibelj od Turaka, s kojimi je jošte kralj u ratu bio, vidi se po tom, što su Hrvati stali utvrdjivati sve svoje gradove, nesamo na krajini, već sve redom, kolikogod ih je bilo od jednoga kraja zemlje do drugoga. Odrediše sveobći ustanak, kad i kamo ban zapoviedi. Ban Erdedi medjutim oboli. Ferhad paša bosanski provali sa šest hiljada vojske u Hrvatsku plieneć i paleć. Vojsku sabere Lenković i uz njega prista podban Ivan Alapić. Kod Sv. Jelene sukobe se s neprijateljem. Uzklikom „u to ime božje!“ udare Hrvati na Turke. Najprije se sa puškami biše, a onda s handžari poklaše, dokle konjanici hrvatski sa bokova posvema nerazpršiše turske redove. Turci uzmaknu, ali polovica ih ostade na bojnom polju i sve roblje i zarobljeno blago. Konjâ naši toliko zarobiše, da je svaki naš junak i po dva i po tri na dar dobio. Ime Lenkovićevo prosja u uspomeni naroda i u pjesmi junačkoj. Kralj se ovoj pobjedi veoma obraduje. Ostanci Hrvatske se spasiše od propasti!

*

Medjutim dodju poslije četiri godine težka i sramotna živovanja, tako rekuć pod nožem turskim, Vrančić i Zay s nekakvimi pogodbami mira iz Carigrada. Sultan iskaše prije svega od Ferdinanda, neka razori Siget. Ferdinand medjutim bio izabran za
1558. cara rimsko-njemačkoga, te objavi to svomu „savezniku i poštovanomu prijatelju Sulejmanu“ i zamoli ga, neka neište razor Sigeta, jer da nemože na to pristati. Pošto je opet poslanik Busbek nekoliko godina u Carigradu odsjedio, sklone se napokon oholi Sulejman
1562. g. 1562., te pruži mir na osam godina, ali da plaća trideset hiljada dukata na godinu, da nenavaljuje na Ivana Sigmunda gospodara Erdelja, niti na sultanove zemlje. Tako se nekakovim mirom svršuje iza duga primirja rat, komu je bio povod u Erdelju, početak u Ugarskoj, a svršetak u Hrvatskoj. Mir ovaj težko dobiven i sramotom odkupljen ostajaše za Hrvatsku pusto slovo, jer se je na krajini bez prestanka ratovalo i s naše i s turske strane. Samo se sobom razumieva, da to niti nije bio mir po europejskom mjedjunarodnom pravu, jer su se medjaši izmedju obiju stranaka izrekli samo po pokrajnih gradovih izmedju obiju careva, a po poljih i selih razlievahu se i nadalje turski martolozi.

Ferdinand posveti poslednje godine svoga života poslovom njemačkim i erdeljskim, a osobita mu želja bila, da po najboljoj volji i svimi silami što više može uzradi o popravku i ujedinjenju crkve. Vieran sin crkve katoličke, uzčuva i ostavi iza sebe dobivena kraljevstva i zemlje istina novom vjerom uzrujane, ali katoličkoga karaktera izgubile nisu. Izmed svih zemalja osta vjerom najčišća Hrvatska. Saštavljajuć pod jednim vladarom različite narode protisnu Ferdinand Niemce u Hrvatsku i Ugarsku najprije kao kapetane i vojvode na čelu austrijskih pomoćnih četa. Vojske su tu plienile po zemlji više puta gore od Turaka, te nisu poznavale niti priznavale zakonâ zemlje. Niemci su bili prvi doglavnici kraljevi i tajni viećnici za poslove svih zemalja. Kralj je javno poštivao ustav zemlje, ali odluke najvažnije izašle su istom onda, kada ih je tajno austrijsko vieće pretreslo i prihvatilo. Mržnja na Niemce i njihovu vladu zuji već za njegove vlade kroz mnoge zakone sabora hrvatskih. Mnogi njemački običaji i novac proliše se po Ugarskoj i Hrvatskoj, a isti njemački jezik, raznašan najviše od njemačkih generala i kapitana, med kojimi su se nalazili sinovi najodličnijih austrijskih obitelji, hvataše prve klice u viših krugovih, nemogući ipak poštovanoga latinskoga iztisnuti.

Ferdinand je tečajem duge svoje vladavine preriedko zalazio u Ugarsku, a nikada u Hrvatsku. Time je ljepše mogla cvasti nesloga, razpre i rat izmedju najmogućnijih velikaša zemlje, time upravo što nije sam stupio u sriedu kraljevstva posredno je pomagao tako dugo svoga protukralja Ivana Zapolju. Vojske na Turke nije nikada nijedne vodio, uzalud su ga Hrvati toliko puta za to molili i zaklinjali. Vladavina njegova bila je ipak pored svih strašnih nesreća dosta krepka i obzirna. Iza Ferdinanda ostanu tri sina: Maksimilijan, Karlo i Ferdinand. Med nje razdieli svoje zemlje. Maksimilijanu ostavi Česku, Ugarsku i Hrvatsku, Karlu dade Štajersku, Kranjsku i Koruško, a Ferdinadu Tirol. Ferdinand umre 25. juna 1564.

IV.

Maksimilijan, najstariji sin Ferdinandov, bio je već za života očeva okrunjen za kralja českoga, ugarsko-hrvatskoga i cara njemačkoga. Još za mlada zavoli on protestansku vjeru, jer su mu učitelji bili tajni pristaše nauke Luterove. Otac mu se zato puno žalostio, pobojevao se, da će budući car Njemačke, ako navali na protestansku stranu, razoriti svu budućnost i snagu kuće Habsburgove. Bojao se je i toga, da papa rimski neće priznavati carem protestanta, a tako bi se stresla sa Habsburga carska kruna. Rimska je kurija takodjer zabrinuta bila i šiljala kardinala Hosiu, neka povrati carskoga sina rimskoj crkvi, ali i taj nije uspio. Maksimilijan primaše rado na dar od baruna Ungnada hrvatske i slovenske knjige nove nauke i stajaše s njim u dopisivanju. On nazivlje protestansku vjeru „našom.“ Razdor je izmed sina i otca bio sbog toga toliki, da je već Ferdinand smišljao, kako će mu uzeti pravo nasliedstva. Pred smrt otčevu nekako se prividno samo izmiriše. *1564.*

U Njemačkoj se nadahu, da će prevrat protestanski dobiti sa carskoga dvora svoju posvetu i time biti kraj svim razpram domaćim. U Ugarskoj i Hrvatskoj veseliše se, da će mladi kralj sam glavom na čelu kršćanskih vojska poći na neprijatelja svega kršćanstva. Prevarili su se jedni i drugi. Maksimilijan nastojaše samo primiriti razpre izmed katolika i protestanta, a s Turci je doskora gledao doći do mira. Čim je stupio na priestolje dobi čestitku i upit od Sulejmana: hoće li mir ili rat. Sabra oko

sebe najuglednije ljude iz svih zemalja svojih, da se s njimi svjetuje. Njemački savjetnici bili su za mir, a Ugri i Hrvati za rat. Nikola Zrinski podigne svoj glas za rat i reče: „Medju nami i Turci neima pravoga mira. Turci robe i pliene podložnike naše raznim načinom, poda se spravljaju gradove na krajini, sad prevarom sad silom otimaju, to sve čine, premda medju nami i njimi primirje stoji. Ako se pak mi za takova njihova djela potužimo, ako silu silom odbijemo, onda nam spočitavaju, da zadanu vjeru lomimo i mir kršimo, te postupaju s nami onako, kako čini krvnik sa svladanim i nemoćnim robom svojim. Neima nikakove koristi od naših tužba, neprijatelj čini veće i veće pakosti, s našega nemara objestnim postaje. Zato mislim, da je već vrieme, da se probudimo i da sbacimo sa sebe sramotni jaram. Nu da nebude od Turčina nikakva prigovora, neka mu se pošalje danak, što mu ga dugujemo, ali ujedno neka mu se odkaže dalje držanje mira, zašto nam je on dao i previše razloga svojim neprestanim haranjem, koje nam je sukromne i javne sile više uništilo nego otvoreno vojevanje. A pripravljajmo se za vremena, da Turke s božjom pomoću odbijemo. Istina je, da Turčin u boj vodi veliku silu, nu ljudi više vele, nego što je istina. Ja sam već vidio turske vojske, koje je sam sultan vodio, vidio sam ih kano mladić od dvadeset i dvie godine, kad su uzalud na Beč jurišale, zatim kada su s malo slave Kisek obsiedale, i kada su sbog naše nemarnosti Ostrogon i Stolni Biograd zauzele. Zato i tvrdim, da nije turska sila onolika, kako se obično govori. Sultan neima više pješaka janjičara od dvanaest do četrnaest hiljada. Broj njegovih konjanika iz Europe i Azije nenadmašuje dvadeset i pet ili trideset hiljada. Isto toliko može biti njegovih konjanika tjelesne straže i onih koji mu služe na krajini u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ostala hrpa, koju Turčin sa sobom vodi, niti nedolazi u boj, nego u taboru čini razne službe, a da ju i napuste, nemože učiniti štete, jer je bez čestita oružja, mnogi imaju samo sjekire, a mnogi su i bez njih. To su ubogi turski podanici iz Grčke, Bugarske i drugih podjarmljenih zemalja. Kada znam, da je tolika sila Turaka, onda s pouzdanjem velim, da bi nam dosta bilo sedamdeset tisuća konjanika i pješaka, da se s neprijateljem na bojnom polju ogledamo. Ufam se u Boga, da bismo mogli spraviti toliko vojske. Osim onoga, što bi se diglo u zemljah Tvoga Veličanstva, došao bi nam u pomoć

Tvoj bližnji rodjak kralj španjolski, a španjolski pješak nije u ničem lošiji od janjičara; u pomoć bi nam bio papa otac svih kršćana i drugi vladari. Naći će se i novca, brodova, topova i ostale bojne sprave, plodna će Ugarska dati dovoljno hrane, a Dunav nam se sam nudi, da raznaša sve što nam je potrebito. Za vojevodu se nemoramo starati: Tebe to ide, svietli kralju! Ako to učinimo, te ako pobiedimo neprijatelja, u što se ja čvrsto uzdam, naknadit će se sve štete, što smo ih dosele od Turaka imali, osvetit ćemo se neprijatelju za sve prijašnje poraze i vratit ćemo domovini prijašnju moć i slavu. Netraži od Tebe, prejasni kralju, sviet kršćanski, da se okaljaš griehom kakovim, nego da ponajprije spasiš zemlje krune ugarske, tim da ujedno zajamčiš slobodu Njemačke i ciele Europe!"

Taj vitežki glas hrvatskoga junaka, koji evo sav doslovce predajemo hrvatskomu narodu na krasnu uspomenu, osta žalibože glas vapijućega u pustinji. Njemački savjetnici kraljevi, kojim nije od turske napasti jošte dogorievalo do prsta, prijanjahu uz mir, a na njihovu stranu pristupi i car Maksimilijan. Posla poslanike u Carigrad s darovi i dankom, neka prose mir opet na osam godina. Maksimilijan je htio imati mir, pak je ipak dobio pod svu silu rat. Generali njegovi sbog njekih mjesta zaratiše se Ivanom Sigmundom Zapoljom vojvodom erdeljskim i oteše mu njeka mjesta g. 1565. Ivan Sigmund bude dapače prisiljen, da *1565.* se posebnim ugovorom u Szatmaru odreče naslova kralja ugarskoga, i da bude pokoran kralju Maksimilijanu. Kada je to dočuo car Sulejman, opet se razbiesni na Maksimilijana, što otimlje štićeniku njegovu gradove, koje je sultan smatrao za svoje. Novi njegov vezir Mehmed Sokolović, biesni poturica, pripravi brzo rat na svih krajinah. Još su poslanici Maksimilijanovi putovali iz Carigrada, već on izda zapovied svomu bratu Mustafi Sokoloviću paši bosanskomu, neka udari na Hrvatsku. I tako opet sbog smutnja kraljevih sa erdeljskim vojvodom prva dodje pod nož turski naša domovina.

Hrvatska okoristila se ovim kratkim mirom i utvrdjivala je svoje gradove na Uni i na slavonskoj krajini. Dosta je vojske bilo duž ciele krajine, ali Turci iz nenada saberu svoju znamenito veću silu pod Zrinski grad Krupu na Uni. U gradu je zapoviedao Matija Bakić s malom četom. Mustafa zaište, neka se predadu, a kad to nisu htjeli, stade grad biti sa topovi. Bakić

se branio, ali je i odaslao glasnike Herbartu Auerspergu, zapovjedniku vojske na krajini, Nik. Zrinskomu, banu Erdedu i Frankopanu Slunjskomu, neka mu dodju u pomoć. Sa sve krajine sabere se vojske do sedam hiljada. Budući da je ban ovaj čas bolovao, stupe sve čete pod zapovied Auerspergovu. Kršćanski tabor bio je s ovu stranu Une tako na blizu prema Turkom, da su se izmed sebe šarkali. Turkom poslije šestnaest dana obsiedanja već nestajalo praha i olova, te je Mustafa morao slati u Banjaluku po bojnu spravu. Bakić u to doba zaklinja naše, neka udare na Turke. Auersperg se izgovarao, da nemože u očigled Turaka Une pregaziti. Frankopan Slunjski i Petar Farkašić, koji je vodio Zrinskove pomoćne čete, uzavreše od jada, gledajući, gdje se na očigled kršćanske vojske trga komad po komad zidina Krupe od turskih lumbarda. Htjedoše napokon sami sa svojimi četami preko Une preći, ali im i to glavni zapoviednik zabrani. Tako dodje i dvadeset i peti dan obsiedanja. Na razvaljeni na polu grad učini Mustafa još jedan juriš. Jedni su se od njegovih vojnika penjali gradu na bedeme, drugi bacali u grad vatru, tako kroz plamen i dim prodru Turci u grad. Unutra nadju još sedam živih branitelja. Od tih se četvorica živi nehtjedoše predati, već mačem u ruci pogiboše. Bakić se u taj zadnji čas htjede spasiti, ali i on u Uni zaglavi. A pomoćna vojska stajaše mirna, da susretne tobože neprijatelja, ako bi se htio koristiti ovom pobjedom, pak da preko Une dalje nepali i nerobi. To su ipak zapriečili. Turci se na Uni i ove godine opet obustaviše.

Kada Sokolović nije mogao napredovati preko Une, baci se s vojskom na slavonsku krajinu. Ban Erdedi sabra pod svoju zastavu do pet hiljada ljudi, a Turaka vele, da je bilo do dvanaest hiljada. Kod Obreške zametne se bitka, koja je dugo potrajala, dok Turci nepočmu bježati, a hrvatska ih vojska stala progoniti. Na bojnom polju osta do dvie hiljade Turaka, a mnogo ih je Erdedi zarobio. Paša izmičuć zatvorio se u jedan gradić, koga nam ime nekazuju spomenici. Ban stao obsiedati grad i nadao se, da će sama pašu uloviti, ali paša sretno umače.

Hrvatska odbi opet neprijatelja, a Maksimilijan se požuri, da digne sveobću kršćansku vojsku na Turke. Ali je još prije
1566. pokušao, nebi li se s Turci pogodio. Opet prodjoše njegovi poslanici u Carigrad, da ištu natrag Krupu i njeka mjesta u Ugarskoj, koja su tamo sultanovi paše bili osvojili. Sultan se razjari

na careve zahtjeve, dade mu poslanike zatvoriti, a pašam svojim naviesti, neka se spremaju u boj. Maksimilijan zaište pomoći u njemačkih stališa, predoči im veliku pogibelj, ako bude pobiedjen, poplaviti će Turci Njemačku. Niemci obećaju pomoći, ali im morade i car obećati, da će nastojati on i njegovi nasliednici, da se zemlje krune ugarske priklope njemačkomu carstvu, da se time carstvu naknade toliki troškovi oko obrane ovih zemalja od Turaka. Njemačke vojske nabra se doskora sa českom, ugarskom i austrijskom do osamdeset hiljada, koja se je kretala uz Dunav prema Ugarskoj. Hrvatska vojska sdružena sa štajerskimi četami, svega skupa do dvanaest hiljada, postavi se na Dravu.

Sulejman krenu 1. maja 1566. iz Carigrada tolikim sjajem, kako nikada prije. U Biogradu dočekaju ga njegovi paše, a onda u sjajnom provodu sam sultan unidje na konju u Zemun, kamo je pozvao „roba“ svoga Ivana Sigmunda. Sulejman posla mu svoju vlastitu ladju, da ga sjajno dopremi. Veziri i u zlato odjeveni dvoranici dopratiše ga do šatora Sulejmanova. Sulejman sjedjaše na zlatnu priestolju, a Ivan Sigmund po tri puta pokleknu, dok mu sultan pruži ruku na poljubac, kao svomu dragomu sinu, uvjeravajuć ga, da neće mirovati, dok mu krunu ugarsku nepostavi na glavu. Odpravi ga natrag sa sjajnimi darovi.

Još je Sulejman u Zemunu boravio, kad dočuje, da je Nikola Zrinski njegova pašu Muhameda kod Sikloša napao, paša i njegov sin da su u boju pali, Zrinski sve bojne sprave i mnogo blaga turskoga zaplienio i u Siget unesao. Zato odluči najprije navaliti na Siget, a onda dalje ravno prema Beču.

Siget je u ovo doba sastojao iz tri diela. Novi i stari grad bili su jamom odieljeni, ali mostovi savezani, a unutarnja tvrdjava bila sa trostrukimi jamami obkopana. Nisu to bile jake kamenite zidine oko grada, već od zemlje i drvlja nasipi, samo u unutarnjem gradu bio jak toranj od kamena sazidan. Jakost gradu podavahu močvare rieke Almaša oko grada. Ovaj grad uzeo je braniti Zrinski već od god. 1561. „Sada se unj zatvorio — veli — da prolije krv svoju za boga i domovinu veselo i vierno, a ako sudbina htjedne, da i život svoj žrtvuje:“ Posadu si je sam sastavio od svojih izabranih hrvatskih i nešto ugarskih vitezova, koje je već u prijašnjih bojevih upoznao. U grad spravi hranu i ratnih sprema za više mjeseci. Sam se je nadao, kako pisa caru Maksimilijanu, da će uzdržati Sulejmanovu silnu vojsku

za četiri mjeseca, ako mu jošte dodje nješto pomoći. Car mu pošalje pomoć, ali ta je dolazila onaj čas, kada je već sultan sa cielom svojom vojskom pod Siget stigao. U očigled primičuće se turske vojske obavi Nikola Zrinski sveti čin, koji je bio kadar u ovom velikom i odlučnom času obasjati vojvodu nebeskim čarom, a vojski uliti oduševljenje, da tvori neumrla djela. Oko sebe sabra vitezove svoje i nagovori ih: „Turci se uzdaju u neizmjernu silu svoju, a mi u boga velikoga, koji nas neće ostaviti, ako ga budemo od srdca molili:“ Zatim prisegne živim bogom, „neću vas nikada ostaviti, već ću s vami živjeti i umrieti:“ Tako i oni njemu prisegoše. Za nasliednika naznači im svoga nećaka Gašpara Alapića, ako bi on po nesreći u boju poginuo. 1. augusta 1566. sleglo se već sto hiljada Turaka pod zidove Sigeta, a 5. naviesti gruvanje topova i krika „Allah“ iz sto hiljada grla, da je sam sultan u tabor prispio. Sada nastane jurišanje novoga grada. Slabi mu nasipi, a još slabije većinom drvene kućarice već iza dva dana topova turskih uzdržati nemogoše. Zrinski dade zapaliti grad i mostove, i povuče se u stari grad. Turci se namjestiše na gariŝtu i zasipujuć jame, stanu stari grad biti s triju strana. Do 19. držao se je stari grad. Zidine na skoro sasma razvališe Turci. Na razvalinah odbijahu naši njekoliko juriša, ali moradoše uzmaknuti na zadnji juriš, ostavljajući iza sebe na bojištu i gariŝtu mnogo poginule i ranjene braće. Turci pri tom jurišu do tri hiljade ostaviše mrtvih na razvalinah staroga grada. Zrinski još za obsiedanja staroga varoša poručivaše caru: „da će, ako mu dodje do nevolje, varoš upaliti te se u grad povući, da se tu brani do zadnjega čovjeka:“ Jamačno se je uzdao u pomoć carevu, koji je bio sabrao do sto hiljada ljudi na Turke. Maksimilijan se predugo sa svojimi njemačkimi vojvodami svjetovao, te nije mu pomoći poslao, već je odlučio čekati s cielom vojskom kod Gjura. „Mi stojimo bezposleni — piše Vrančić bratu svomu iz tabora Maksimilijanova — a čekamo neznam što:“ Dok je tako car puštao vojvodu svoga na milost i nemilost Turkom, pošiljao vezir Sokolović sladke glase Zrinskomu, neka preda Siget, pomoć mu doći neće, a sultan da će mu darovati svu Hrvatsku. Da mu uzdrma volju za obranu, pokuša mu razceviliti otčinsko srdce. Na razvalinah staroga grada razvije zastavu starijega sina Nikolina, koji je, kako vele, na predstražah kraljevih Turkom u ruke pao. Niti to, niti sva druga

obećanja, koja su na strielicah bacali Turci u grad, neobratiše Zrinskoga na tursku stranu. Napokon mu Sulejman poruči, da mu se svojom glavom kune, da će pustiti živa i slobodna njega i njegovu četu, ako grad s dobra preda. Odgovori mu: da je primio grad na vjeru od kralja i braniti će ga ako treba i životom svojim. Turci medjutim jurišahu bez prestanka na unutarnji grad. Strašan bijaše juriš dne 29. augusta na dan bitke na Mohaču, osvojenja Biograda i zauzeća Budima. Sultan sam, premda već težko bolestan, pokaza se na konju medju svojom vojskom, da ih ohrabri. Cieli dan trajao je strašni juriš. Naši ga sokolovi junački odbiše i samoga agu janjičara živa uhvatiše. Turci sada stanu lagume podkapati. Dne 5. septembra dùne jedan jaki toranj pun praha u zrak. Turci odmah navale, a naši ih opet odbiju. Vatra se ipak tako gradom razgori, da ju nije bilo moguće gasiti i grad od Turaka braniti. Zato se s malom četom preostalih junaka svojih zatvori Zrinski u unutarnji jaki toranj. Turci provale u grad. Plač i jauk mnogih preostalih kršćana izpod mačeva biesnih Turaka dopiraše do Zrinskoga i paraše srdce njemu i njegovim junakom. Sulejman umre iste noći. Nije dočekao glasa trublje, koja bi naviestila: pao je Siget i s njime Zrinski. Sokolović zataji smrt sultanovu, a kada su Turci za posljednji put jurišali na toranj, postavi mrtva Sulejmana uz prozor da tobože gleda hrabru svoju vojsku i da ju svojim pogledom ohrabri. Kada se je napokon 8. sept. i toranj grada upalio, obuče Zrinski najljepše odielo, koje je na vjenčanju nosio, za kalpak zadjenu diamanti urešenu perjanicu, opasa sablju otca svoga, uzme ključ od grada, metne u žep sto zlatnih dukata, „da nerekne onaj, koji mu mrtvo tielo bude plienio, da nije u njega ništa našao“ i stupi u dvorište svojoj maloj preostaloj četi, pak ih ohrabri zazivljući ime Isusovo, neka za njim junački u krilo smrti za svetu vjeru čistim srdcem polete. Još jedini top izpališe. Taj napravi cestu izmedju navaljujućih neprijatelja. Na čelu male čete provali Zrinski, a uz njega Lovro Juranić s kraljevom zastavom. Turci u sav glas vikahu na hrvatskom jeziku, negubi glave, već se predaj na milost carevu. Ali Zrinski nepresta sjeći Turke, dok ga zrno nepogodi u čelo junačko, te pade, kako pjeva unuk mu, pjesnik „Sirene mora jadranskoga“:

»Stup, šćit, ban hrvatski, grada sigetskoga
Glavar, i strah turski prvi vika svoga.«

Črnka, viernoga sluga Zrinskoga i Gašpara Alapića žive Turci uhvatiše, a odkupio ih je kašnje Gjuro Zrinski. U gradu samu sve mužkarce poklaše, a žene i djecu u roblje odvedoše.

Smrt Nikole Zrinskoga i Sulejmana zaključuje onu periodu turske poviesti, kada je bila na zenitu svoje moći. Smrću Sulejmanovom pobliedio je polumjesec i nije mu veće bilo Sulejmanova sjaja; smrću Zrinskoga zasvietli zviezda danica kršćanskomu svietu, pripravljena je mjesto obranbene navalna kršćanska politika. Već suvremenici ciele Europe priznadoše mu, da je Leonida svoga vieka bio. Dvadeset hiljada turskih mrtvih glava osta oko razvaljena Sigeta. Sokolović još sve jednako tajio vojski smrt Sulejmanovu i izdavao dapače s krivim njegovim podpisom zapoviedi, dielio junakom darove po običaju i krenuo s vojskom kući. Sto hiljada kršćanske vojske stajalo gore uz Dunav i pustile su Sokolovića i satrtu mu vojsku mirno proći. Već se je Selim na glas o smrti otca svoga proglasio sultanom, a vojska jošte nije znala za smrt Sulejmanovu. Istom kada je o tom glas došao Sokoloviću, proglasi vojski, da je sada sultan Selim, a Sulejman da je umro.

Porta se pokaže umah mehka i sklona miru. Pusti iz tamnice carskoga poslanika, neka nosi pozdrav caru Maksimilijanu. Car
1567. umah odpremi čestitku novomu sultanu i posla doskora poslanstvo, na čelu mu jegarskoga biskupa Antuna Vrančića sa liepimi darovi u Carigrad. Tekar god. 1568. dodje do mira na osam godina. Svakomu neka bude, što sada ima, a na granicah nesmije se plieniti s nijedne strane niti mejdani biti, „a car će svoga saveznika, cara Turaka, sultana Selima svake godine o novoj godini po posebnih poslanicih sa počastnim darom od 30.000 dukata pohoditi.“ Hrvatska bi se tako imala uživati blaženoga mira od Turaka punih osam godina, ali za Hrvatsku je i ovaj mir malo vriedio.

V.

Godine 1567. umre viteški ban Petar Erdedi, kojega su junačka djela oko obrane domovine Hrvati unukom njegovim rado spominjali, kada su ih na bansku stolicu uvodili. Nasliedi ga Gjuro Drašković biskup zagrebački, jedan od najodličnijih i najumnijih prelata pod žezlom Habsburga. Sam si je odabrao po

milosti kraljevoj druga u banstvu mladjahnoga grofa Franju Frankopana Slunjskoga, koga je kao sina ljubio. Kao zastupnik kraljev na tridentinskom saboru bio je on pored Karla od Lotaringije, kardinala krune francezke, najznamenitiji savjetnik, a više puta i vodja u najznamenitijih pitanjih crkvenih. Govorom njegovim radostno je klicao sav katolički sviet, a častili su ih i protestanti. Tako proslavljen i poštovan od Europe vrati se Gjuro u domovinu svoju. Obilazeć biskupiju svoju, nastojao je svuda strogo izvesti zaključke tridentinskoga sabora. A to je nastavio i kao ban hrvatski. Hrvatska je eminentno katolička zemlja i onda bila, ali je, kako vidismo, protestantizam stao ulaziti u zemlju; Drašković ga silom utiraše. A znamenito je, da što se u ovo doba javlja, ostaje kroz 170 godina. Kada bi polazili nunciji hrvatski do našega vieka na sabor ugarski, nosili bi na čelu svoga poslanstva, da je u Hrvatskoj samo jedna vjera rimo-katolička državna. Taj osobiti biljeg poviesti hrvatske ostaje zato tako jako na vidiku povjesti, jer je vjera štit pravom i povlasticam plemstva hrvatskoga.

Prvu i glavnu brigu bana hrvatskoga voditi obranu domovine, preda umni biskup svomu mladjahnomu drugu grofu Frankopanu Slunjskomu, koji je skoro bez prestanka na krajini boravio. Premda je mir bio, potrebito je to bilo, jer su Turci u manjih četah svaki čas iznenada navaljivali, gdje su naslutili, da je pazka slaba. Nećemo, da dosadjujemo pojedinimi ovakvimi hajdučkimi provalami, primjera radi spomenuti ćemo jednu sgodu. Jednom gostio se mladi Franjo ban s gosti svojimi u svom gradu Gorah blizu Hrastovice, a hrvatske su gostbe i u ono doba bile duge i burne. Turci provale, a gostovi kod stola dobiju taj glas, dignu se ban i četa njegova od stola i u gradu, razbiju Turke i veseli se kući povrate i nastave gostbu. Takove i mnoge krvave sgode bile su više puta.

To nas navodi, da ogledamo u doba nješto mirnije ili barem mirno od velikoga rata obranbeno stanje domovine. Hrvatska je u ovo doba sa ugarsko-turske strane zaštićena bila novo utvrdjenom Kanižom, koja je imala kralju nadomjestiti izgubljeni Siget. Na jadranskom moru savili su u Senju, kako jur spomenusmo, gniezdo svoje Uskoci. Pošto je provaljena obranbena linija na Uni padom grada Krupe i drugih gradova, osta jošte Bihač i Repač. Ovamo dalje prema Kupi dva su grada najvažnija za obranu zemlje: Hrastovica i Sisak, koji je smatran „za ključ

Hrvatskoj izmedju Save i Kupe:“ A bili su jošte i mnogi drugi gradovi na krajini.

U ovo doba najvećega mira dižu banovi kuku i motiku, da
1568. te sve gradove utvrde i osiguraju. Sabor hrvatski odredjuje radnike za svaki grad. Što je puka seljačkoga sve hrli s motikami i krampovi oko gradova da radi i popravlja; sve dakako o svom trošku. A da siromašni ljudi budu kod posla sigurni, ako bi Turci provalili, svagdje su uz nje čete kraljevstva, da odbijaju navaljujuće Turke. Kod Siska i Hrastovice stražio je sa svojimi četami sam ban Frankopan. Ali budući da turski nasilnici znadu i izmed gradova na prelazih pojedinih rieka i kroz šume provaljivati, to iz šuma snesoše naši ljudi na tih prelazih toliko granja, drvlja i kamenja, da bude neprijatelju prelaz nemoguć. Takove obranbene mjere učiniše na Dravi, Kupi i Savi i na manjih pritocih ovih ricka. Tako se evo Hrvatska krampom i motikom ogradjivala od groznoga neprijatelja — u sred tobožnjega mira. Spoznavajuć osobito važnost Hrastovice, odrediše stališi hrvatski, da bani kao „pii defensores patriae“ imadu na nju paziti. Svakih petnaest dana imadu tamo stražiti čete redom iz svakoga kraja Hrvatske. Opominjali su stališi i kralja svoga, neka nerazpušta u jesen četa svojih, kako je već uobičajilo, jer tu priliku upotrebljuju Turci, pak u zimsko doba u zemlju provaljuju. Jednom vele doslovce kralju ovako: „Odkada je Ivan Lenković ostavio kapetanstvo na krajini, od onda nije se uvelo u krajiške gradova praha niti olova, niti ičesa drugoga. Kapitani u onih gradovih, da Turci navale, što bog občuvaj, nesamo da ih nebi mogli ni za čas braniti, nego neka vjeruje Vaše Veličanstvo svim nam, da u mnogih gradovih niti toliko praha neima, da bi pri navali Turaka moguće bilo pucanjem iz lumbarda ili iz pušaka siromašnim kršćanom u okolici naviestiti, da Turci dolaze:“

1569. Maksimilijan u ovo vrieme (1569.) čini se, da je htio ono izvesti, što je stališem njemačkoga carstva obećao bio, da će zemlje krune ugarske pripojiti carstvu. U Ugarskoj nije dao palatina birati, niti vieća kraljevskoga nije s Ugri držao, kada je na sabor došao stao je njemački govoriti, premda je prije govorio latinski. Iste predloge na sabor davao je na njemačkom jeziku, tudjincem stao dieliti imanja i časti državne, a htio je i porez pobirati bez sabora. Na to se je digla stranka u Ugarskoj, koja je erdeljskoga vojvodu htjela kraljem učiniti. Okružen

njemačkom vojskom dospio je napokon kralj na sabor i dao pohvatati poglavice te im glave odsjeći, ali je ipak u koječem zahtjevom stališa popuštao. U Hrvatskoj bilo mu je zazorno, što sam ban po potrebi sazivlje sabor, a ne da bi to učinio sam kralj, kao što u Ugarskoj biva. Zato javi stališem, da je odsele sazivanja hrvatskoga sabora sebi pridržao. Stališi mu odgovoriše, da dira time u prava ovoga kraljevstva. Neka promisli, da on češće dolazi u Ugarsku, u Hrvatsku nikada. Zato neka pusti banovom to pradavno pravo. Stališi ipak obećaju kralju, da će mu davati na potvrdu svoje zaključke i samo one članke zakoni smatrati i proglašivati, koje on potvrdi. Kralj tu pogodbu primi, te ostavi banove u starom njihovom pravu. Kako je u Ugarskoj tudjinom Niemcem davao imanja, tako htjede i u Hrvatskoj. Gospoda i plemići hrvatski liepo su ga molili, neka im povlastice i prava nedira, neka nedaje njihovih dobara stranim ljudem, neka izmedju toliko zala, gdje su izgubili toliko otčevine i kraljevstva svoga, nepara rane jošte i kralj njihov. Maksimilijan kao da zato nije mario. Onda njemu drugačije odvratiše. Naši su djedi krvlju svojom ova dobra zaslužili. Zato što su svetu vjeru branili i čuvali, izgubiše skoro sve, česa im nitko neće naknaditi. Od ovoga, što im je ostalo, jedva život možemo provoditi, a ne da sjajno živimo, ali dobra svoja ćemo samo životom svojim izgubiti. Bilo je straha na kraljevskom dvoru, da neizgube ovih ostataka kraljevstva — i primiriše se. Maksimilijanu ipak dodijaše toliki priepori, pak u Ugarskoj i Hrvatskoj postavi brata si Karla za namjestnika. Hrvatom objavi, neka ga slušaju, kao da im je kralj i neka mu „dicam“ plaćaju. Bila je ta „dica“ težak porez za zemlju, kakova je bila onda Hrvatska, koja je skoro sva bila „na krajini:“ U Ugarsku i Hrvatsku navalio bio kralj s kojekakvimi tudjimi tridesetnici, koji su nesmiljeno u ime kraljevo stali iztjerivati daće zakonite i nezakonite od biednoga seljaka. Gospoda sama izdisahu, osobito oni, koji su imali gradove na krajini. Za mladoga bana Frankopana Slunjskoga vele stališi hrvatski: „da jedva ima dvadeset kmetova, a stražeć sa svo- *1571.*
jimi četami dan i noć na skrajnoj krajini Hrvatske, bogme kukavno živi:“ Zna se opet za bana Slunjskoga, da je imao desetak gradova, sve skoro oko Une rieke. A kako je bilo tužnomu seljaku? „Jadni seljaci, vele sami stališi hrvatski, godinu za godinom rade najteže radnje oko gradnjâ i popravaka krajiških gradova

toliko, da sami sebi i gospodi njihovoj zemaljskoj niti polja obraditi nemogu:" Kako je nerazborito bilo, iskati daću od seljaka u onih krajevih, koji su od Turaka opustošeni bili? „Neka pomisli, vele kralju Hrvati, skrajnje siromaštvo onih ostataka križevačke županije, koji se svake ure boje, da će pasti u ždrielo neprijatelja. U mnogih mjestih seljaci po noći niti u svojih kućah nestanuju, nego na izhod sunčani kao mravlje izlieću iz tvrdjava, kamo su se u večer utekli, da ih zmija turska neujede. Tako najjadniji život sprovode sa ženami i djecom svojom. Oni tamo preko Kupe dan i noć bdiju samo zato, da nebudu plien neprijatelja. Neimaju ništa do one stare slobode, da neplaćaju kraljevstvu nikakove daće. Otu jedinu slobodu uživaju i bolja vremena čekaju:" Ako još k tomu pridamo njeke nesretne godine, kano što je bila 1570., gdje je strašni glad zavladao u narodu, onda je slika još strašnija, ali nije još podpuna. Te godine ciele obitelji seljačke skapaše u kućah svojih od glada. Što je živo ostajalo, oni si kore od drveća na čudan način sušeći i meljući život produživahu. Mnogi siromašniji plemići postadoše kmetovi mogućnije gospode, samo da si život spase. Tamo na jadnoj krajini od umrlih od glada ljudi zasmrdiše sela i bojati se je bilo kuge. Pa od toga naroda da se išće daća kraljeva? Ovu sliku od rieči do rieči daju nam stališi hrvatski u svojih službenih spisih.

Nisu žalibože niti mnoga gospoda hrvatska bila milostivna hrvatskomu seljaku. Mnogi su junaci na bojnom polju strah i trepet neprijatelja, ali i grozni silnici seljaku i kmetu svomu. Vojnici stojeći u gradovih hrvatskih na obranu od Turčina, osobito kada nisu plaće dobivali, a to je bilo puno puta, otevši za dvie i tri godine seljaku plodove zemlje, dotjeraše na vrhunac velike nevolje sirotnoga puka. Samo je iskra trebala da padne med puk, da plane strašnim gnjevom na gospodu svoju. A ta je pala.

1572. Godine 1572. umre sudrug Draškovićev, mladi ban Franjo Frankopan Slunjski, upravo kada se je na svatbu spremao. Slavu su mu pjevali Hrvati, da stražeć kroz šest godina na krajini nijednoga grada izgubio nije. Osta sam Drašković banom, da izpije čašu jada, koja je bila prepuna puku hrvatskomu.

Franjo Tahi, kraljevski savjetnik i kapetan grada kraljevoga Kaniže, bio silovit čovjek. On je bio kupio od Stjepana Batora polovicu Susedgrada i Stubice, a kašnje je dobio u najam po milosti kraljevoj i drugu polovinu. Bila su to imanja Andrije Heninga, koji je

bez mužkoga potomka umro, zet mu je bio Stjepan Gregorianec. Gregorianci Medvedgradski prisvajahu si njeko pravo na ove zemlje. Došlo je i do krvavih sukoba. Kako je jedna i druga stranka imala roda medju plemstvom hrvatskim, tako se plemstvo i po rodu i po prijateljstvu dielilo na dvie strane. Gregorianci posegnuše agitacijom svojom med kmete Tahijeve, koje je lahko bilo uzbuniti. Tahi naime, čim sjede u Stubici, stane iskati od svojih kmetova svakojake nezakonite daće. Momke im je silom odvodio sa sobom u katane. Žene i djevojke im je sramotio gore od ikakva Turčina. Nije on poštedio popa ni plemića, niti tudjega kmeta, ako je na koga posumnjao, a za takova nedjela njegovi svjedočilo je do pet stotina svjedoka, kada su bili izašli komisari stališa hrvatskih, da stvari izvide. Tahi ipak osta bez kazne. Na to se g. 1572. odluče seljaci svih sela Tahovih, *1572.* te svako selo izabere zastupnika u deputaciju, koja će poći u Beč kralju, da mu se prituže. Kralj posla poslanika svoga Stjepana Fehérkövya biskupa vesprimskoga. Ovaj dodje na Susedgrad Tahu i tude dosta nemarno iztraživaše. Ban Drašković sazva sabor, a izaslanik kraljev donese svoju iztragu pred stališe. Budu pozvani i seljaci susedgradski. Oni pismeno odgovoriše, da su svoje tužbe podnieli kralju, a iztraga je pokazala, da su istinite. Nije im dana njihova pravica, zato oni unapried neće služiti Tahu, niti će njega, niti poroda njegova gospodarom priznavati. Pokoriti će se ipak kralju i svakomu, koga im kralj dade za gospodara, osim Taha. Tahi se na to silno kao vrag razbiesni. Stališi valjda njegovim biesnilom podjareni izrekoše odsudu, da se svi seljaci proglase buntovnici „cum nota perpetuae infidelitatis," te se imadu oružanom silom pokoriti. Sada već naoružani seljaci sela Tahovih javno proglase „mužku puntu!" Glasnike svoje razaslaše po svoj Hrvatskoj, Štajerskoj i Kranjskoj, neka se narod digne proti gospodi. Ban se silno prepane, kada mu stigoše glasovi, da se narod svuda uzrujava. „Seljaci su naši," veli ban, „krepki i junački, dobro umiju s oružjem raditi, velik ih je broj, mnogo više nego li njihove gospode, a sdvojni su, pak je straha, da se nebi u ovoj sdvojnosti jošte i s Turci sdružili!" Kada se je već razmahalo oružje u četah seljačkih, posla ban svoje ljude duhovne i svjetovne, neka seljake primire. Sam dapače izda vojvodam njihovim „salvum conductum," da pred njega dodju. Obećavao im, da će moliti kralja, neka nedopusti više gospodi tako ih

gaziti, a da će sam ban sve za njihovo dobro učiniti. Nije ih mogao smiriti. Kako bi se bili mogli tako lahke ruke primiriti na puste rieči banove, kada sam kraljev savjetnik primas ugarski Vrančić mogaše kazati kralju: „Znaj milostivi kralju, da kod nas živine bolje i poštenije živu pod svojimi gospodari, nego li ovi siromašni kmetovi. Od Turaka nemogu ih obraniti gospodari njihovi, a globe ih i dave gore nego li Turci!“

Glasnici seljaka stubičkih do skoro uzbuniše sve Zagorje i
1573. hrvatsku Posavinu, da jadnici krvlju svojom zapišu god. 1573. u povjest. I Slovenci južne Štajerske i Kranjske pristadoše uz lozinku: „za staru pravicu!“ Gospodi će uzeti dvore njihove, utamaniti će im žene i djecu, i neće mirovati, dok toga neizvedu, „makar trajao rat sedam godina dana!“ U Zagrebu će osnovati oni kraljevu vladu, daće i podatke pobirati će oni sami, da ih već nitko nebude varao, i za krajinu brinuti će se oni sami. Htjeli su, da im kralj neposredno, a ne preko gospode zapovieda. Tko je pristupio savezu seljačkomu, metnuo bi si za znak zimzelen za šešir. Prvi glave bili su Matija Gubec, Andrija Pasanac i Mihajl Gušetić, a glavni je vodja bio Ilija Gregorić nazvan Prebeg. On je bio prije podanik Frankopanski, više puta vojevao na Turke, i u robstvo dospio, sretno se izbavio i pod Sused se naselio. Silnik Tahi oteo mu je kuću, vinograd, blago i konje. Bilo je svega dvanaest vojvoda ili kapetana. Za narod izmed Kupe i Save bio je kapetan u Stupniku, a bili su vojvode i u drugih mjestih. Hrvatskoj zagorskoj vojski postane doskora glavni vojvoda stubički seljak Matija Gubec, koji na čelu četa svojih grad Stubicu zauze, te u njoj postavi svoju stolicu. Što milom, što silom naraslo doskora seljačke vojske do dvadeset hiljada. Oružje im je dosta slabo bilo. Imali su doduše i pušaka, a mnogi su medju njimi bili vješti ovomu oružju, ali većina digla se sa sjekirami, mlatovi i kosami. U Stubici i drugih gradovih uzeše i nješto topova i mužara. Da je Ilija Gregorić bio vriedan za glavnoga vojvodu, pokazuje njegova ratna osnova. Vojska imala se razdieliti u šest odjela. On sam odluči krenuti iz Klanjca prema Briežcem, tamo da se sjedini sa seljaci južne Štajerske. Jedan odjel imao je poći na Krško i Novo Mesto i nastojati će, da bude u dodiru sa braćom hrvatskom. On će onda dalje preko Sutle na Sevnicu, Radoče, Laško i Celje. Prikupivši novih sila, odpremiti će jedan odjel prema Ljubljani,

komu je dao zadaću, prodrieti ća dolje do jadranskoga mora, gdje će sve klanjce posjesti. On bi se onda natrag spustio prema Rogatcu i Cesargradu. Oko Stubice neka bude rezerva, koja bi imala obraniti zemlju, ako Turci provale. Nisu dakle seljaci mislili na savez s Turci, kako su se bojali i ban i kralj i sva gospoda hrvatska, a ratna osnova seljaka hrvatskoga Gregorića ostati će do vieka znamenita u poviesti hrvatskoj kao spomen na ona strašna vremena vječnoga rata, kada je i seljak mogao ovakovu osnovu zamisliti.

Ban hrvatski buduć sam duhovnik predade zapoviedanje vojske svomu namjestniku Gašparu Alapiću. Alapić zapoviedaše do pet hiljada pješaka i konjanika. Morao je ban ne bez velikoga straha i vojsku s krajine potegnuti ovamo, da čim prije smrvi seljake i pogasi ovaj novi grozni plamen, od koga se je bojao, da će sada Hrvatsku pozobati. Na one seljake, što su provalili prema Kranjskoj uz prigorja uskočkih gora, bude odredjen barun Thurn, kapetan uskoka žumberačkih. Kranjski stališi sabrali su sami nješto konjaničtva, a zaprosili si pomoći i u Korušaca. Nadvojvoda Karlo sabirao svoju vojsku u Mariboru, kamo je i sam prispio. Grozni i krvavi rat započme. U Zagorju pade dosta gradova seljakom u ruke i mnoge lumbarde i puške bojne. Sa redovitom vojskom sukobiše se najprije kod Krškoga, koje su seljaci na svoju stranu predobili i sve posjekli, što im se je protivilo. Od Krškoga krenu jedna četa do Kostajnice, ali već je na puta susrela baruna Thurna s uskoci i konjanici, zato se povukoše u Krško. Thurn opaše Krško i provali u grad, a njegovi vojnici stanu nemilostivno klati. Do tri stotine pade seljaka, a mnogo ih više natjeralo konjaničtvo u Savu, gdje nadje u valovih savskih svoju smrt. Grad uskoci izrobiše. Mnogim ulovljenim seljakom dade Thurn uši, ruke i nose odrezati.

Ilija Gregorić je medjutim sa glavnom vojskom svojom udario na Briežce, pozvao grad, neka se preda i neka mu prisegne vienost. U gradu bilo malo vojske, te morade primiti Iliju za gospodara. Ilija krene dalje i udari glavni stan na gospodarskom gradu gospodje Klobnerice. Jedva bješe noćcu prenoćio, kad mu dodju glasi, kako su mu braća potučena kod Krškoga. Nekazavši nikomu toga tužnoga glasa, dignu tabor. Štajersko zemljište ostavi i krene prema Zagorju na zemljište hrvatsko, da se tamo s Gubcem sdruži. Ali prije nego što je to postigao, prisili ga

na bitku štajerska vojska i razbije mu vojsku sasvim, svi mu podvojvode pogiboše, do pet stotina živih uhvatiše, a sam Ilija u gore pobjegne. Medjutim je i Alapić razbio najprije seljake medju Kupom i Savom, a onda krenuo s vojskom svojom prema Zagorju, gdje su seljaci vrhovnoga kapetana kraljevstva Šimuna Keglevića u njegovom gradu Loboru obsiedali. Glavni tabor seljački bio je u Stubici. U onoj ugodnoj dolini, koja je zatvorena s jedne strane od zagrebačkih visokih gora, a s druge od stubičkih umiljatih brežuljaka nedaleko od zdravonosnih toplica stajaše tabor seljačkoga vojvode Matije Gubca, kako vele sa 10.000 seljaka, čekajući pripravni na odlučan boj sa plemićkom vojskom. Vatrenim govorom ohrabri on svoju vojsku. „Pomislite, reče, šta će biti od vas, što li od vaše djece, ako vas plemići pobiede. Neima muke, koje nećete imati podnieti, neima tereta, koji na vas navaliti neće, sad valja pobiediti ili umrieti, te ili oružjem steći staru slobodu i s t a r u p r a v i c u ili sramotno pasti u staro robstvo. A koliko je nas na njih, deset je naših na njih jednoga!“

9. februara udari plemićka vojska na ovu još poslednju seljačku vojsku. U središtu plemićke vojske bili su pješaci s dugimi puškami i s topovi, a sa strane obadvije budu namješteni konjanici. Vojvode ohrabre vojsku sjećajuć ju na tolike pobjede stečene nad Turci. Ovaj neprijatelj ostavio je netom plug i motiku, pak se dao na vojsku. S velikom vikom zametnu obie stranke boj. Konjanici prvi udariše. Dosta je dugo biesnio neodlučni boj, dokle sa trih strana nerazbiše seljačku vojsku i u bieg natjeraše, a mnoge i poloviše. Grozno su biesnili plemići nad ulovljenimi seljaci. Vješali su ih po drveću i uz seljačke kuće. Nije bilo drva, na kojem nebi visio po koji seljak, a gdjegdje i po desetak njih na jednom drvu. Razbjegle po gori seljake proganjahu konjanici. Samoga vojvodu Gubca živa uhvatiše. Razjareno plemstvo odluči okruniti ga razžarenom željeznom krunom, da pokažu kukavnomu narodu, što je to „mužki kralj,“ kako su ga njeki izmed braće njegove u biesu buntovnom stali bili nazivati. Na trgu sv. Marka u Zagrebu okruniše ga, a onda mu tielo na četvero razderaše. I Iliju Gregorića i Mihajla Gušetića Štajerci uloviše, pred sud carski u Beč dovedoše. Padoše im glave pod krvničkim mačem.

Kralj Maksimilijan dao je po svojih povjerenicih izpitivati i tegobe i krivine seljaka. Vidilo se, da je plemstvo previše ga-

zilo jadnoga kmeta svoga, ali malo je to pomoglo preostalomu narodu. Hrvatska je ovom bunom izgubila mnogo hiljada junačkih desnica, kojih je krvavo trebala na obranu od Turaka. Još je više propalo radnih sila, koje bi bile obdjelavale ove krajeve Hrvatske, koji jošte od Turaka nisu bili orobljeni i opustošeni. Mnogi dielovi napučenoga jošte ostatka sada su pusti stali, dok se pomladkom puka opet podignu kmetske kolibice i izpune sela hrvatska. Posljedica je ovomu strašnomu ratu i ta bila, da se je puk izmed Save i Kupe, a i mnogi jednoselci plemići odlučili predati se Turkom, ili se pak kamo drugamo izseliti. Kralj morade umoliti bana, da sve moguće učini, da se to nedogodi, jer do sada se još nikada nije dogodilo „i nečuveno je, veli kralj, da bi se hrvatski seljak Turčinu predavao!“

Draškoviću bilo dodijalo banovanje nad nesretnom ovom zemljom i molio kralja, neka skine taj teret s njega, koj niti njegovu stališu duhovnomu nedolikuje. Maksimilijan mu zahvaljivaše viernu i revnu obranu Hrvatske, a da neostavi banstva, dade mu za druga Gašpara Alapića. I taj put pokušaše iz Beča okrnjiti pravo kraljevstva hrvatskoga. Po starom naime običaju kraljevi komisari, kad su uvodili bana, donosili bi kraljevo pismo upravljeno na stališe. Sada toga nije bilo. Stališi prosvjedovaše *1574.* 15. aprila odlučno i odvažno, da nikada više takova bana primiti neće. Na što im se kralj izpriča, da je to pogriešila njegova kancelarija, a da se to više neće dogoditi.

Koncem godine 1574. umre Selim car turski, a nasliedi ga *1575.* Murad III. Čim je sultan umro, prestao je i mir izmedju Turaka i Maksimilijana. Na krajini nije se taj mir nikada strogo držao niti s hrvatske, a kamo li s turske strane. Novi sultan značio je novi rat Hrvatskoj. Iz Ugarske i Slavonije, a osobito Ferhad paša iz Bosne navaljivaše; odasvuda je trebalo Turke odbijati. Kralj je istina poslao poslanike novomu sultanu sa darovi, ali iza dugoga i težkoga puta jošte su poslanici njegovi preko pol godine čekali zaključak novoga mira. U to vrieme gledali su Turci, da što više osvoje. „Hrvatska dnevice krvari — kliknu stališem austrijskim Herbart Auersperg kapetan krajine — od izdajnih provala barbara, koji nose mir u ustima a rat u šakama svojim. Pogibelj je svaki dan veća, a snaga naša manja“ i nagovara ih, neka pomognu Hrvatskoj, da spase time i svoje zemlje.

Glasovi su dolazili, da se pet paša sprema na Hrvatsku s velikom redovitom vojskom. Herbart Auersperg prodje na krajinu i sukobi se kod Budačkoga s glavnom silom Ferhada bosanskoga sa kakovih 12.000 ljudi, a njegova je četa dosta mala bila. Herbart se s početka upustio u bitku s manjom turskom četom, dok na jednom sila turska, urlikajuć kao da će se nebo srušiti, na njega nenavali. Sam Herbart junački boreć se pade, a njegovu glavu uz ostale robove odnio je u Carigrad Ferhad paša novomu sultanu na dar u velikom triumfu, koji su morali gledati i carevi poslanici, koji su upravo bili izprosili mir. Kršćanska vojska bude ovaj put strašno razbijena. Do pet stotina junačkih ljudi osta na bojištu. Sada pade doskora Bužim, sielo Keglevića i Zrin djedoviha grofova Zrinskih i drugi gradovi manji neprijatelju u ruke, a i mnogo roblja odvede. Kada je kralj Maksimilijan iskao od Turaka ove gradove natrag, odgovori mu paša budimski: „Kada je jastreb pustio plien iz pandja svojih, ako mu ga silom neotmu?“ Da Turci barem ovaj dio Hrvatske s ove strane Kupe iznenada nenapadnu i nepopale, stajali su seljaci hrvatski na straži od Siska do Sredičkoga uz Kupu rieku svake noći skoro čovjek do čovjeka kroz veći dio godine. Doista strašna straža!

1576. Godine 1576. 12. oktobra umre Maksimilijan, pošto se je dosta izmučio, da svojoj kući pribavi priestolje poljsko, ali nije uspio. Ostavio je veoma ozlovoljenu Hrvatsku, koja je poslednje godine vladanja njegova badava vapila za pomoć.

VI.

Rudolf, najstariji sin Maksimilijanov, bio je nakićen imenom pradjeda kuće svoje, ali nije mu bio ni slika ni prilika. Mladost svoju sproveo je na dvoru svoga rodjaka Filipa II., kralja španjolskoga, te je slabo poznavao običaje, život i potrebe tolikih naroda srednje Europe s kojimi je imao vladati. Malo iza toga što je nastupio vladu, zatvori se u svoju priestolnicu u Pragu, gdje se je zabavljao astronomijom i astrologijom, alkimijom, slikarstvom i raznimi zabavami. Svoje narode dao je drugim vladati i upravljati, Hrvatsku puštao je neka ju gradački nadvojvoda Karlo skuči pod svoju vlast, a oko sebe sabra cieli roj prilizavaca, koji su dielili milosti narodom pokornim Rudolfu. Dok je Rudolf po zviezdah tražio sudbinu svoju i svoje kuće, Hrvatska je plivala

KR... ...SKE

u krvi i bíla poslednji sdvojni boj, u kojem se je imalo odlučiti, hoće li neće li ime naroda hrvatskoga biti izbrisano sa lica zemlje.

Čim je mladi kralj na priestolje sjeo, pošalje odmah poslanike u Carigrad, da mu izprose produženje mira s portom. Porta mu rado mir dade, jer je u to vrieme bila u težkom ratu s Perzijom. U isto vrieme, kada je već mir s portom učinjen bio, bila je liepa prilika Turkom krajišnikom, da u čoporih provaljuju u Hrvatsku. Vojska u gradovih na krajini nije bila već njekoliko godina plaćena, a nije mogla više niti naroda plaćkati i pustošiti, kada je oko mnogih gradova tako pusto bilo, da nije niti bilo naroda. Mnogi vojvode svoja mjesta ostaviše. Turci su to dobro znali i stali na sve strane bez broja navaljivati. Koji su se stražari u gdjekojem gradu branili, morali su se napokon predati — od glada, žedje i drugih svakojakih nevolja. Vele, da je bilo god. 1576—1577. do petdeset provala, a pali su skoro svi gradovi do Kupe. Spominjemo ovdje Mutnicu i Ostrožac, Kladušu i Sturlić, Podzvizd i Peć, a napokon i ru- *1577.*
dami bogato Gvozdansko. Kukavni narod bježao kao ovce, kad se med nje vuci uvuku. Puk hrvatski u hrpah na hiljade prelazio granice svoje otačbine, da si drugdje traži bolju i sretniju domovinu. U takovih smutnjah poče vladanje Rudolfovo u Hrvatskoj. Susjedne zemlje zaplašiše se više nego ikada, da Turci pregazivši i razorivši ostanke Hrvatske, njihovi neposredni krvni susjedi nepostanu. Strah je bio tim ozbiljniji i veći, što iz iste Kranjske ljudi tražiše utočište u pobratimskoj Koruškoj i Štajerskoj, a na povrvivšem hrvatskom ljudstvu prosećem milostinju u tudjoj zemlji, lahko ugledaše buduću sliku svoje zemlje i naroda, ako se Turkom ozbiljno nestane na put. Osobito jauk iz Kranjske djelovaše na to, da se je napokon 1. januara 1578. *1578.*
sastao sabor austrijskih zemalja u Bruku, i stao razpravljati o obrani hrvatskih gradova. Iza dugih viećanja odobri napokon car, da vrhovni vojvoda na krajini hrvatskoj bude nadvojvoda Karlo, budući da je car zabavljen sa svojimi vlastitimi zemljami i sa poslovi njemačkoga carstva, pak da nemože čuvati krajine, koja više puta naglu pomoć treba. Od Drave do jadranskoga mora neka zapovieda nadvojvoda, dok bude caru drago a nadvojvodi moguće. Neka brani ove zemlje, ali navalni rat na Turke nesmije voditi bez carske dozvole. Ako bude velika potreba, pomoći će mu car. Ban hrvatski ima od njega zapoviedi primati,

a tako i stališi hrvatski samo u vojničkih poslovih. U svih drugih stoje ban i stališi hrvatski neposredno pod kraljem. Po ovih zaključcih izgubi ban hrvatski glavne vlasti časti svoje, da nebude više samostalni vojvoda vojske hrvatske.

Hrvatska se nadje u situaciji izmedju kladiva i nakovala, medju dvie vatre imedju Turaka i austrijskih stališa. Sama se braniti nije mogla, a susjedi za pomoć ištu i zapoviedaju žrtvu, da poruše palladium ustava hrvatskoga kraljevstva, vrhovnu vojnu vlast bana hrvatskoga. Biskup Drašković zahvali se na banstvu, a primjer njegov nasliedi i drug mu Gašpar Alapić. Stališi hrvatski šalju poslanika, gdje su liepo izrekli temeljna prava svoja: „*nemože biti sabora bez bana, niti se vojska naša nemože skupljati van pod banskom zastavom*:“ Odvažnom i odlučnom obranom staroga i svetoga im prava izvojštiše si napokon otci naši potvrdjeni po kralju zakonski članak, da nadvojvoda imade *porazumno* raditi s banom o obrani Hrvatske.

Kada carskim poslanikom u Carigradu nije pošlo za rukom, da i prietnjami i molbami sklone portu, neka vrati gradove u Hrvatskoj s onu stranu Une, koje je Ferhad paša u vrieme mira osvojio bio, odluči nadvojvoda Karlo i car mu je to svjetovao, da jednom vojnom one gradove opet osvoji. Karlo se stao spremati na Turke, stao sabirati vojsku i brinuti se o tom, da gradovi na krajini budu spremni sa svime što treba za obranu. Da se Hrvati umire, dade im bana, ali ne po njihovoj volji. Pošalje im Krstu Ungnada Štajerca, tudjinca, koji je imao nješto posjeda u Hrvatskoj, na koga je doskora zamrzilo sve plemstvo hrvatsko. Hrvati s veseljem pristanu uz Karla, da obrane i oslobode ostanke svoje pretužne domovine; svakih pet kuća imalo je dati po jednoga pješaka, a svakih dvadeset po jednoga konjanika, vojsku će svoju sami obskrbljivati. Ali Karlo neka radi porazumno s banom hrvatskim, jer ban hrvatski nesmije proti pravu vlasti banske i proti povlastim ovoga kraljevstva od vjekova pokoravati se drugomu komu vojvodi. „*Kraljevstvo je ovo bilo uviek slobodno* — vele stališi — *a pokorno samo kralju svojom slobodnom voljom*:“ Stališi odlučiše, da se pod banskom zastavom sabere vojska u Turompolju. S Karlovom vojskom da zajedno osvajaju one gradove, koje su Turci prošlih dviju godina bili osvojili. Straže puka hrvatskoga neka opet duž ciele Kupe na svih prelazih paze, da neprijatelj ovamo neprovali. I opet je

na zapovied sabora hrvatskoga sve živo povrvilo, jedni na straže na Kupi, drugi na vojsku, a sve ostalo oko gradova, da ih popravljaju i za obranu osiguraju. Vojsku svoju dao je Karlo pod zapovied kranjskoga nadkapetana Gjure Khevenhüllera, koja, kada se je sdružila sa banovom, bila je jaka na deset hiljada ljudi, 500 topnika, 500 kopača za šanceve i 18 lumbarda.

Sva se vojska sabra kod Herendić kaštela (danas sv. Petar na Mrežnici), odakle naviesti formalno rat Turkom augusta g. 1578. Redom padahu gradovi a Turci bez prestanka uzmicahu. Prednju vojsku vodio je ban hrvatski Krsto Ungnad. Osvojiše naši Cazin i Ostrožac, ali se pod Bužimom sustave. Valjalo je grad redovito obsiedati. Turci su se uzdali u pomoć, koja im doskora i stiže. Sabrao je Ferhad paša do trideset hiljada vojske, a u kršćanskoj zavlada nevolja sbog hrane i velika bolest griže. Kršćanska vojska nije se usudila u ovom jadnom stanju sudariti sa tolikim neprijateljem. Khevenhüller uzmicaše, a Turci opet osvajahu, što je on na ovom pohodu bio osvojio. Kršćanske vojske izginulo je najviše od bolesti do polovice. Stid je bilo vojvodu za ovu kukavnu vojnu i zamoli nadvojvodu Karla, neka ovaj generalat na krajini preda sposobnijemu i vriednijemu od njega. Turci sada od ovih gradova preko Une načine posebni sandžakat s godišnjim prihodom od dvie sto hiljada asperâ. A što su carevi poslanici u Carigradu opet za ota mjesta opominjali i prietili se, za oto nisu marili premogući Turci. Posljedica te sramotne vojne bila je i ta, da je sada sva obrana Hrvatske bila na Kupi rieci, na koju su se sada uprle sve sile preostaloga još naroda. „Poslije boga svemogućega — vele stališi hrvatski u svojem saboru godine 1579. — prva ide briga bana hrvatskoga, da na *1579.* ovoj rieci uzdrži silnoga neprijatelja, da nepropadne sasvim ovo nesretno kraljevstvo i sve susjedne kršćanske zemlje:“ Mole nadvojvodu Karla, neka ogleda ove krajeve zajedno s banom, „a mi neštedimo ni sebe ni kmetova naših, sve činimo, da krajinu obranimo:“ Stalo se graditi i utvrdjivati više gradova na rieci Kupi. Karlo sam dade iznaći sgodno mjesto na utoku Korane u Kupu, odkupi ga od grofova Zrinskih i uzme graditi grad, koji bi imao biti najjači bedem proti navalam turskim. Na 900 turskih glava digoše 13. jula 1579. zidine novoga grada u znak, da će biti tvrdja od Turaka nepredobiva. Car Rudolf odredi poveljom, da

u tvrdji odredjenoj na zaštitu zemlje prve povlasti imadu vojnici, bili konjanici ili pješaci. Oni prvi dobiše gradilišta za kuće svoje. Tko bi baštinio kuću a nije bio vojnik, morao ju je poslije procjene prodati onomu, koji je vojnik. Prvim zapovjednikom učini Ivana Fernbergera. Grad dobi ime Karlovac, i stekao je onu znamenitost, koju mu je Karlo namienio bio, jer se oko njega i imena njegova sabrala sva hrvatska krajina preko Kupe do jadranskoga mora.

Stališi hrvatski radiše opet oko utvrdjivanja dviju novih gradova Bresta i Središkoga na Kupi, utvrdjivahu sve prelaze na Kupi i postavljahu na njih straže. Marljivo se radilo i oko bedema Križevaca, Koprivnice i Ivanića, da se i sa slavonske turske strane zemlja obrani. Kod Karlovca i kod svih gradova na Kupi radilo se onako, kako svetim oduševljenjem pripoviedaju knjige staroga zavjeta o gradnji hrama jeruzolimskoga, jedni su gradili, drugi su na straži stajali i od neprijatelja graditelje branili. U Jerusolimu bilo je to jedan put, pak kako se to opieva. A tko će opjevati gradnje djedova naših kroz stotine i više godina po hiljadu puta pod zaštitom šarke puške i svietle sablje!

Ostalo je i preko Kupe tvrdjava, u koje se mogao uticati preostali narod. Glavna je bila Hrastovica. Karlo je želio, da se ona razvali, a stališi vele, ako se razvali porasti će srdce neprijatelja, a naš će se narod tamo u tugu zaviti. Neka bude Hrastovica prednja straža za gradove na Kupi, odakle će se za sve ove strane davati glasovi o dolazku neprijatelja. Na Uni rieci stajao je jošte izvrgnut neprestanim navalam tvrdi Bihač, kojega je posada skoro sama o sebi, o svojoj snagi stala i živila. Ovako je bilo na krajini, a kraljevstvo samo stradalo je još i sa drugih rana.

Sam ban Ungnad bio je silnik i otimač veliki, želio je makar silom do velikih imanja doći, zavadio se osobito sa Zagrebom gradom, gdje je grmio: „ja sam kralj vaš!“ kada im je otimao najbitnija prava. Za kraljevstvo je malo privriedio. Velika gospoda baruni i grofovi neslušaju bana, njegova suda nepriznaju, niti na sabor nedolaze, već svoje nuncije pošiljaju. Kada se je što zaključilo, što im nije po volji, onda vele, da toliko punomoći svojim nuncijem dali nisu. Niti u vojsku neidu mnogi, kako bi se pristojalo sa četami svojimi. Stališi u saboru, kada je htio ban imenovati sebi namjest-
1581. nika, dok bude odsutan, zabraniše mu i odrediše po staromu običaju,

da bana zastupa podban, a ako uztreba, neka kao i ban povede vojsku na krajinu. Niti vojska nije bila s banom zadovoljna. Sam se je tužio stališem u saboru, da ga vojska nesluša, da mnogi na svojem mjestu neostaju. Vojvode u Zagrebu razviše buntovnu zastavu i pobuniše se proti banu. Sve su te nevolje napokon prisilile Krsta Ungnada, da se je na banskoj časti zahvalio. Kralj da ugodi Hrvatom, imenova banom ljubimca plemstva hrvatskoga *1584.* hrabroga Tomu Erdeda. Tomo je bio odličan vojskovodja, osobito ga pohvalila bitka kod Cernika g. 1581., gdje je razbio Skenderbeg pašu, te sam paša glavom platio. Stališi ga pozdrave neizmjernim veseljem, videć u njem sliku i priliku slavnoga njekada bana Petra Erdeda, otca njegova. Žele mu osobito sreću u obrani ove nesretne domovine od strašnoga neprijatelja vjere kršćanske, kao da su slutili, da ovoga bana čekaju težka i velika djela.

Još iste godine obraduje Tomo zemljake svoje liepimi pobjedami. Ferhad bosanski paša bio prodro sa 10,000 ljudi do Ljubljane i vraćao se s plienom kući. Tomo ga zajedno s karlovačkim generalom grofom Thurnom kod Slunja razbije, izbavi do 600 roblja. Dvie hiljade a med njimi i sam zlokobni Ferhad ostadoše na bojnom polju. Sliedeće godine, kad su Turci opet kušali u Hrvatsku *1585.* provaljivati, zamahne ban sam sa svojom vojskom u Bosnu preko Une, ne da ju osvoji, već da Turkom vrati žao za sramotu. Htio je Alibeg bosanski da osveti ovu vojnu Erdedovu u Bosnu. Provali u Hrvatsku god. 1587. i dopre do Ivanića. S nješto malo *1587.* konjanika i pješaka — tako bilježe stališi hrvatski u svojem zapisniku — s božjom pomoćju uništi ban tursku vojsku. Padoše mnogi najhrabriji turske vojvode i spahije i sam Alibeg. Glavu mu pošalje ban nadvojvodi Karlu na dar. Ovimi pobjedami banovimi bude mir Hrvatom od Turaka za dvie tri godine prilično siguran.

Godine 1590. dvie znamenite sgode za Hrvatsku dale su *1590.* povoda dugomu i krvavomu a poslednjemu velikomu navalnomu turskomu ratu, u kom je zadrhtala ne samo Hrvatska, već i sva kršćanska srednja Europa. Umro je veliki pomoćnik obrani Hrvatskoj nadvojvoda Karlo i ostavi iza sebe nejaku djecu. Obrana Hrvatske vraćena je njegovom smrću opet u ruku cara i kralja Rudolfa. Kako je on vladao svjedoči njegov savjetnik grof Krsto Auersperg, koji u carevom ratnom vieću reče: „Neima rieči, kojimi bi se mogla opisati nevolja na krajini. Ža-

liti je, da na tolike molbe i zaklinjanja od cara nikakva odgovora neima, očevidno je, da je namjera sasma napustiti siromašnu hrvatsku krajinu. Mora ta tužba doći do svemogućega boga, molimo njega, neka on svojom svemožnom desnicom vlada i pomaže:" Istina preuzeo je vojvodstvo poslije Karla brat carev Ernesto, ali nastala nesloga medju stališi austrijskimi, razbi sve misli i nastojanja o obrani zemalja od Turaka. Druga je znamenitija nesgoda bila, da su Turci ove godine učinili mir s Perzijom. Veliki vezir Sinan, čovjek krvožedan, želio je sada prenesti rat u Europu. U svakom divanu nagovarao on na rat s carem i kraljem ugarsko-hrvatskim, na koji niti sam sultan nije pravo sklon bio. Sultan je dapače produžio upravo ove godine 1591.
1591. s carem opet mir na osam godina. Da ipak dodje do rata, nahusti veliki vezir pašu bosanskoga Hasana, neka udari u Hrvatsku. Nadao se, da će onda opet Hrvati odmazditi Hasanu i provaliti na njegovo zemljište, tim će biti mir prekršen, a rat gotov. Hasan provali u Hrvatsku i dopre do Gradca, ali morade uzmaknuti i izgubi sve roblje i više topova i vojnih zastava, i sramotno se vrati kući. Ban Erdedi udari na Moslavinu, staru svoju djedovinu, sada tursku jaku obranu i osvoji ju. Hasan to jedva dočekao, da može ugoditi velikomu veziru ovim povodom novomu ratu. Pošalje u Carigrad svoga poslanika Rustan bega, da ove strašne povriede mira pred divanom sultanovim na vidik iznese. U divanu stane poslanik pripoviedati: Erdedi je prekršio primirje, navalio je na Moslavinu, koju je stao biti velikimi topovi i osvojio ju, a uhode nam javljaju, da će doskora ići Veliku osvajati. Hasan zato ište od sjajne vlade sultanove, neka mu dade vojske, da smije svoje braniti, i da se banu Erdedu osveti. Da mu u divanu bolje vjeruju, pokaza veliko zrno od šestdeset funti, a takovo zrnje da je padalo na grad turski Moslavinu. Sinan dakako navalio dokazivati, da se tolika sramota nesmije podnositi. Murat dade vlasti Hasanu, neka kupi vojsku i neka vodi rat. Hasan i prije dolazka svoga poslanika sabere vojsku i udari u Hrvatsku i stane paliti i robiti, što je još hrvatskoga bilo s onu strane Kupe. Prodre ća do Siska, koji da je ovaj put pao, propala bi bila jamačno sva Hrvatska. U Sisku zapoviedaše kanonik zagrebački Nikola Mikac, čovjek hrabren i odvažan, a odlučio je bio braniti grad do poslednje kapi krvi. Hasan stao na grad pucati iz to-

pova, nebi li mu zidove razvalio, a onda grad na juriš uzeo. Pozivao branitelje, neka se predadu, grozio im se uzalud, ali se morao vratiti kući, poručujuć Mikcu, da će opet doći s većom vojskom.

Još pred božić iste godine javiše uhode iz Bosne Petru Erdedu, da je došao poslanik iz Carigrada Hasanu, koji mu je donio zapovied, da ima zauzeti Bihač i Sisak, obadvie najjače obrane hrvatske. Stališi hrvatski zabrinuti za domovinu svoju, da joj se na proljeće god. 1592. veliko zlo nedogodi, sastadoše se na viećanju poslije božića u Zagrebu, i tu odrediše, kako se *1592.* imade braniti domovinu. Svi crkveni prelati, velikaši i plemići imadu se glavom naći pod banskom zastavom, kada pogibelj nastane. Svakih deset kuća ima dati po jednoga konjanika spremna i oružana, a svaka kuća po dva pješaka. Koji vojuju na tudjoj plaći drugdje, imadu na obranu domovine mjesto sebe drugoga postaviti. Žene, djeca, starci, koji imadu posjeda, a sami nemogu ići, imadu postaviti svoje konjanike i pješake koliko na njih spada. Plemići jednoselci imadu ustati svi glavom. Redovnici hrvatski u ime svojih samostana imadu oružati konjanikâ, a tako i trgovci strani po gradovih, inače će im se trgovina uzeti. Udovice i žene, koje neimaju na svom sielu sinova za boj, neka ostanu doma i neka boga mole. Sve živo, što oružje nosi, imalo poletiti, kada pogibelj zaprieti pod zastavu bansku. Taj težki i krvavi zakon, koji su si Hrvati sami nametnuli, valjao je za cieli rat, koji je odsele kroz petnaest godina raztakao na svih stranah domovine krv hrvatsku.

Na proljeće god. 1592. provali Hasan u Hrvatsku. Jedna vojska krene mimo Karlovca prema Kranjskoj. S drugom je on sam ravno napredovao prema Sisku. Ban hrvatski utaborio se s generalom karlovačkim Andrijom Auerspergom kod Bresta. Hasan stao s one strane graditi tvrdjavu na potoku Petrinji, na očigled kršćanske vojske. Ban je htio odmah udariti na Turke, ali tomu se opre uz ostale njegov sudrug general, bojeći se, da su preslabi prema tolikoj sili turskoj. Badava se trudio i vriedni branitelj Siska, zagrebački kanonik Nikola Mikac, kojega su više puta na vieće zazivali, da ih nagovori na navalu. Vojska naša morala gledati slavu Hasanovu, gdje je podigao grad Petrinju. Dne 1. maja 1592. uz trublje talambasa, gruvanjem topova i mužara, obhodom oko grada navješćivaše našoj vojski, da je grad sagradio. Hasan krenu s vojskom u Bosnu, a u Petrinji ostavi

jaku posadu. Naša vojska osta tom posadom sapeta uz Sisak, da ga u slučaju navale obrani, a Hasan povezavši sa svojom posadom petrinjskom kršćansku vojsku uza Sisak, krenu ravno prema Bišću. U tom gradu zapoviedao je tada Krsto Lamberg; sva mu je posada bila jaka do četiri sto ljudi, a grad je bio dobro obskrbljen. Kako je liepo grad sa tri strane i rickom Unom obtečen, valjalo je Hasanu i splavi namjestiti i iz njih grad biti. Devet ga je dana i noći bio. 19. juna već se na ljestvah uzpinjahu Turci, da na juriš grad otmu. Izprva su se obkoljenici junački branili, ali mnogo je branitelja već bilo palo. Jedni kude Lamberga, da je bio sinja kukavica, a drugi kazuju, da su gradjani, čim su se Turci preko razvaljenih zidinah pô ljestvah stali uzpinjati na bedeme, stali vikati, neka se grad preda. Sam Lamberg sa tri bihačka sudca uputi se u turski tabor, da ugovara predaju i uglave, da vojnici slobodno iz grada izadju. Paša ga nadari zlatnom haljinom. Medju gradjani stane Hasan upravo sipati zlato i srebro i mnoge darove. Obećavao im je svašta, samo da mu budu odani, osobito da će vojsku redovito plaćati, ne onako kako je to car činio.

Lamberg ode iz Bišća s preostalimi svojimi vojnici i nješto obitelji kršćanskih, koje su volile ostaviti svoje rodno mjesto, nego da se Turčinu podadu. Na putu nevjerom Turci pratioci njihovi na nje navale, samo Lamberg uteče. I u Bišću prije sladki Hasan sada stane klati kršćane. Od 5000 kršćana poklaše Turci do 2000, a mladež i djecu odvedu sa sobom u roblje. „Padom Bišća grada otvoren je put u Italiju, neka sada pazi Venecija“ — tako javi mletački poslanik iz Praga svojoj signoriji. Bišće u staru vremena glavni grad banovine hrvatske, poslije pada Klisa najjužniji grad i tako rekuć u ždrielu krvožednoga neprijatelja težko se je branio tolike pute. Skoro nijedan put nije izašla turska vojska u šestnaestom vieku na Hrvatsku, da nebi jaki odjeli na Bišće odlazili. Sada je palo, a krvavim pokoljem puka osvetiše Turci mnoge svoje pod ovim gradom pretrpljene poraze, kao da su htjeli naviestiti Sisku i drugim gradovom hrvatskim, što će se s njimi dogoditi. Hasan medjutim naručio bio svojoj vojski, da gradi most preko Kupe izmedju Bresta i Siska, da čim brže i laglje osvoji Sisak i svu zemlju iza njega. Most se marljivo gradio. Već 14. jula naviesti gruvanje iz topova na turskoj strani, da Hasan dolazi. Branitelji Siska to dobro razu-

mješe. Manje su to razumjele vojske, što su Sisku u pomoć došle. Ban se doduše utaborio kod Bresta na Kupi, ali njemačke pomoćne čete razidjoše se kao rakova vojska. Izdajom njekoga Vojnića turskoga prebjega na našu stranu, a sada opet odbjeglога k Hasanu, dozna paša, da je ban sam i da malo vojske imade. Samoga bana popade zla slutnja, da će Turci odmah i naglo udariti na njega, prije nego što mu pomoć dodje, zato piše i moli: „za boga, šaljite nam ljudi!“ 19. jula 1592. predje preko mosta na Kupi do 15.000 turske vojske, a sve je banske bilo nješto preko dvie hiljade. Konjaničtvo naše malobrojno, raztreseno i slabo pripravno, razpršiše Turci. Sam ban jedva iznese živu glavu s njekoliko konjanika. Njekoliko dana nije se za njega znalo, da li je živ ili je poginuo. Pješačtvo obkoljeno od preogromne turske sile, skoro sve izgibe, samo se spasiše oni, koji u Savu zaplivaše i u bližnje šume pobjegoše. Brest grad u plamenu izgori, a turski čopori razliše se do Odre potoka.

U Sisku zapoviedaše junački kanonik Nikola Mikac sa svojimi drugovi Blažom Gjurakom i Matijom Fintićem. Hasan ga stade obsiedati i stade ga biti iz topova. S juga, iztoka i sjevera s nasipa učinjenih po Turcih grmiše topovi, ali pokušane juriše na grad platiše Turci krvavimi glavami. Za deset dana pošalje Hasan glasnika, da zaište predaju, kad se po njegovom najboljem znanju već dugo držati nemogu. Jošte kaza glasnik Mikcu, da to Hasan znade od jednoga njegova pouzdanika. Mikac posumnja na Marka vojvodu, o kojem se već sumnjalo, da potajno obći s Turci. Glasniku pokaza sve što je u gradu, da se sam o svem osvjedoči, a onda pozva njega i Marka na objed. Liepo se s njimi zabavljaše. Turčin bio veseo, što je sve vidio i uhodio, a valjda se i Marko novcu od Turaka veselio. Ali dade ih Mikac obadvojicu smaknuti, a tjelesa im bace u Savu. Drugi put opet smaknu njekoliko aga i najodličnijih begova. Hasan biesan ostavi početkom augusta nepredobitu tvrdjavu sisačku. Ali turske čete poharaše svu zemlju izmedju Kupe i Save na sjevero-zapad do okićke gore. Palo je po brojenju stališa hrvatskih do dvadeset i šest gradova, a u roblje odvedeno do trideset i pet hiljada naroda. A koliko ih je i „pri sviećah i pri zviezdah“ sretno uteklo preko Save i u susjedne zemlje? Kako se je sviet prestrašio, to svjedoče sgode ovih dana u Ljubljani. Sve je stalo bježati iz grada. Tko je što imao natrpao na kola, pak bježi, kud te oči

vode. Žene, vriskajuć bježahu pritiskajuć prsim materinjim djecu svoju. Prašina se izvitlala nad Ljubljanom od bjegajućega naroda. I iz Zagreba bježaše sviet.

Uz jauk iz Kranjske, Štajerske i Hrvatske dospje u isto vrieme tužba s visoke porte, da je ban Erdedi prekršio mir. Car Rudolf uzbiesni na bana i sve bi zlo bio na njem svojom kraljevskom vlašću počinio, da nepoletiše u Prag brat carev nadvojvoda Ernest gubernator Ugarske, kraljev kancelar Franjo Nadaždi i drugi velikaši, koji ga uputiše, da je sva krivina na Turcih, a nikakva na banu. Caru da će biti sramota pred cielom Europom, ako se na očigled tolike nesreće neogleda na svoje zemlje, već sliepo na propast svojih viernih naroda povjeruje Turkom. Car sada uvidi pravu istinu i dopusti sabiranje vojske po svih svojih zemljah. Sabralo se do deset hiljada izabrane vojske i povrvilo pod različitimi vojvodami. Ugre vodio je Franjo Nadaždi, Kranjce Gjuro Kisel, austrijsku vojsku Gjuro Gleichsbacher i Dionis Denk, a hrvatsku ban Erdedi. Turci ostaviše zemlju izmedju Save i Kupe i povukoše se u svoje obrane iza Kupe. Ugarske čete požeše boja, a Nadaždi pozva uzmičućega Hasana, neka se s njime ogleda, ako je junak. Hasan ga dočeka kod Petrinje. 17. septembra doživi kršćanstvo opet strašan dan. U bitci, koja je pol dana potrajala, krvavi boj razmahnuo se srećom sad na jednu sad na drugu stranu, dok nepremahne na tursku stranu. Sam Nadaždi bude uhvaćen, a kršćana se malo vrati iz toga boja. Hasan se ipak vrati u Bosnu, a za mjesec dana sretamo ga u slavlju u Carigradu. U triumfu dozvoljenu riedkim vojvodam uz bučnu glasbu praćen od mnogoga roblja, a na kolih zastave kršćanske, topovi i svakojako oružje uz urlikanje pučanstva glavnoga grada unidje pobjedonosni vojvoda do visoke porte. Strah od Turaka napredovaše kroz srednju Europu i obuhvati skoro svu Njemačku. Car Rudolf zapoviedi po Njemačkoj i po svojih zemljah, da svaki dan u jutro, podne i na večer zvoni tako zvano „tursko zvono“, koje će opominjati kršćane, da mole za spas i pobjedu kršćana. Svećenici s propoviedaonica čitahu molitve, da bog pomogne kršćanstvo. Majka božja, koju su Hrvati na svojih zastavah u slici nosili, zazivala se u vrućih molitvah po cieloj srednjoj Europi.

A kako je bilo u Hrvatskoj, kad je ovoliki strah prevladao Njemačku? Pored neizmjerne biede zavlada neizmjerna ogorče-

nost. S ove strane Save napunila se zemlja naroda prebjegloga izmedju Kupe i Save. Ovdje na malom zemljištu stiskao se drag do draga, i nedraga do nedrage. Njemačka vojska, što je zemlji u pomoć bila došla, stala otimati jadnomu puku žito i vino, iz staje izgonila blago, provaljivala u kuće, ubijala ljude, otimala ne samo kućne dragocjenosti, već je na mnogo mjesta s ljudi neoboružanih haljine svačila tako, da je gdje gdje narod na pola gol ostajao. Da je sdvojnost obladala i najbolje ljude, lahko se razumije. Žilavi i nepolomni stališi hrvatski klonuše duhom. Oko nove godine bude proglašen sabor ugarski. Stališi *1593.* odrede tamo svoje nuncije. Kraljev brat Matija zastupao kralja. Hrvatski nunciji pred njim svetčano izjaviše od rieči do rieči ovako: „Mi stališi hrvatski ostavljeni bez pomoći, prije nego što pod tursko gospodstvo padnemo ili svoju predragu domovinu ostavimo, pak se drugamo izselimo, svetčano prosvjedujemo pred bogom, kraljem, Ugarskom i cielim kršćanskim svietom. Mi ćemo se pokoriti Turkom samo u najvećoj nevolji, kada su nas već svi ostavili.“ Ako uz ovaj sdvojni glas stališa hrvatskih priložimo što odmah iza toga u naputku nuncijem sliedi: „Ako bi kralj učinio predloge proti slobodam ovoga kraljevstva, neka se razprava o tom ovamo na prvi naš sabor prenese“, onda ova mala vjera u kralja jošte povećava i razjasnjuje nam neizmjernu ogorčenost u Hrvatskoj.

Dvor cara Rudolfa napokon se prenu iza sna. Na zimu i u proljeće god. 1593. saborovalo se je u Českoj, Ugarskoj i u svih austrijskih zemljah, da dadu pomoć Hrvatskoj. Car je zamolio i njemačke stališe za pomoć. Glavnim vojvodom učini car grofa Ruprehta Eggenberga, koji je u španjolsko-nizozemskom ratu sedam godina ratovao, a sada se je vratio u domovinu i želio ubrati lovorvienac u ratu s Turci. Uz njega imao je biti ban Erdedi.

Do proljeća god. 1593. spremio se je Hasan paša na novu odlučnu vojnu, zaiskao je i pomoći od paša ugarskih, koji su mu rado poslali svoje vojske, a i paše slavonski, hercegovački, lički i krbavski sve svoje čete spremiše pod zapovied Hasanovu, kako im je zapoviedano bilo iz Carigrada. Preko 25.000 vojske povede Hasan pod Sisak, koji su tada branili dva kanonika zagrebačka Blaž Gjurak i Mate Fintić, a kada Fintića zrno topno iz tur-

skoga tabora razmrskalo, branio je sam Gjurak tvrdju, dok su se prikupile kršćanske vojske. Ban Erdedi s vojvodom kraljevim Ruprehtom Eggenbergom i s karlovačkim generalom Andrijom Auerspergom došli su tvrdji u pomoć sa 8000 ljudi. 22. juna dodje glasnik iz Siska kršćanskoj vojski i javi: „ako Sisak danas nebude oslobodjen, sutra će pasti!“ Bilo je vojvoda, koji su se bojali navaliti na pet i šest puta veću vojsku. Jedna rieč Auerspergova: „negledajmo na broj vojske, bog će nam pomoći,“ razpali kršćansku vojsku. Onaj dan prevodio je Hasan preko mosta na Kupi jezgru svoje vojske. U zaledju mu je bila Kupa, na lievo Odra, na desno most ogroman, koji je sam učinio, preko koga je prešao. Pol milje dalje u kutu pri izljevu Kupe i Save bila tvrdjava Sisak. S onu stranu uz obalu zievali su turski topovi, koji su rigali zrnje na Sisak, a iza njih šancevi dobro utvrdjeni tabor turski. Oko deset sati u jutro otvoriše bitku prvi konjanici hrvatski, ali pred silom neprijatelja uzmakoše. Vojvode pritičuć s drugom vojskom neizmjernim oduševljenjem udare na neprijatelja i za čas u divlji bieg zatjeraše tursku vojsku. Osam stotina uskoka kao munja brza nadjoše se Turkom iza ledja i sasjekoše im most. Sva turska vojska baci se i zapliva Kupom riekom, koja je upravo onaj put velika izašla bila. Što pod mačem naših junaka, a što u Kupi pogibe do 18.000 Turaka. Sam Hasan grozni i više paša i begova i sin sestre sultanove nadjoše svoju smrt u valovih Kupe. Roblja nisu naši ulovili, ali pliena veoma mnogo, osobito topova i konja. Sami uskoci pohvataše do četiri stotine konja. Od topova dopade našim i ona strašna „Katzianerica“, koju su naši izgubili pod Osiekom, pak je pratila sve velike turske vojne u šestnaestom vieku. Veliko slavje u kršćanskoj vojski i oduševljenje u cielom kršćanskom svietu poprati ovu slavnu pobjedu. Glasnici potekoše do carskoga dvora. Car odlikova prvoga glasnika zlatnim lancem i posla odmah čovjeka sa svoga dvora na lice mjesta. Papa čestitaše vojvodam na sjajnoj pobjedi. U slikah i pjesmah oživi slava ove pobjede po cieloj Europi.

VII.

U Carigradu nasta strava, kada je dospio glas o sisačkoj bitci. Ova godina dobi ime u analih turskih „g o d i n a r a z s u l a:“ Turci su upravo slavili drugu tisućnicu hedždre iliti obstanka

vjere svoje, a ta im je evo žalostno počela. Sultan Amurat prisegne proroku, da će ovu sramotu osvetiti, a sestri se je svojoj zaklinjao: „da će biti osvete za njezina jedinoga sina!“ Jedan te isti dan bude proglašen rat neviernomu caru njemačkomu i u Carigradu i u Budimu. Veliki vezir se je spremao s velikom vojskom, a dotle su imali paše voditi manji rat.

Dok su se u Beču i Rimu radovali, a u Carigradu od jada biesnili, Hrvati su želili, da se poslije ove bitke nastavi navala na Turke, da se preoteti od Turaka gradovi opet uzmu, ali njemačka pomoćna vojska volila je sada piti i liepo se veseliti. Turci su stali bježati sami od straha iz gradova otetih Hrvatom. Iz iste Banjaluke sve je pobježalo, kad su čuli, da je sam paša poginuo, bojeći se, da će sada kršćanska vojska navaliti. Niti Petrinje neposjedoše naši, već ju Turkom pustiše, neka se spreme na sve strane na veliki rat, koji se sada razbiesnio i trajao od 1593—1606. godine.

Glavna navala ratna razvijala se na poljanah Ugarske, kamo su silazile i velike carske vojske, a Hrvatska branila se i borila većinom sama u malom ratu. Istom dva mjeseca poslije sjajne pobjede sisačke, pošto je i Gjuro Zrinski sa svojimi četami prispio, predju naši Kupu i stanu osvajati Petrinju. Osmi dan obsiedanja dodje im glas, da je veliki vezir krenuo prama Biogradu, a sina svoga Hasana beglerbega Tracije i Grčke s velikom vojskom odpremio na Hrvatsku ravno pram Sisku. Zrinski i Erdedi svjetovahu, da se ciela kršćanska vojska namjesti na onom mjestu, gdje se je bíla sisačka bitka. Ali badava njihov svjet, kada se vojvode austrijski nedadoše u boj. Nije veliki vezir na sliepu sreću odpravio sina svoga — umovahu Niemci — jamačno mu je dao veliku vojsku, kakve mi neimamo, govorahu oni, a mi nismo opet dobili vojsku, da ju na sliepu sreću vodimo u boj. Vojske neka se krenu prema Zagrebu. Tako ostaviše naši Sisak i Petrinju na milost božju. Junački kanonik Blaž Gjurak bio je takodjer ostavio Sisak, da si vida ranu dobivenu u sisačkom boju. Sam Sisak grad bijaše oštećen od prvanje navale, jošte je na njekih mjestih imao razvaljene zidine. Lahko je tako bilo velikoj sili beglerbegovoj na juriš ga osvojiti 24. augusta 1593. Preostala posada pade pod mačem osvojitelja, a Turci prešavši Savu razliše se sada opet u čoporih po Hrvatskoj i pojaviše se pred Zagrebom. Strašan strah prevlada sam Zagreb i sve susjedne

zemlje. Iz Ljubljane opet sve živo bježalo pred Turci, misleći, da već dolaze. Iz Gradca spremala se na bieg ista nadvojvodska obitelj. I u Austriji i Moravskoj i Českoj u bieg se dadoše mnoge obitelji, kada su u isto vrieme njekoja mjesta Turci u Ugarskoj zauzeli. Iz daleku sinu sreća ovaj put Hrvatskoj i susjednim zemljam. Dodju Turkom iz Perzije glasi, da im se odanle rat sprema, a i zima se približavala. Turci se vrate kući. Car Rudolf, da spasi Ugarsku i Hrvatsku, imenova početkom godine 1594.
1594. svojim namjestnikom u Ugarskoj brata svoga Matiju, a u Hrvatskoj drugoga brata Maksimilijana.

Maksimilijan posla na sabor hrvatski svoga poslanika, koji je stao nagovarati i obećavati, da je sada vrieme satrti sasvim strašnoga neprijatelja. Neka se digne sva zemlja u sveobći ustanak. Sluteći Hrvati, da će nadvojvoda svojom prisutnošću potamniti sjajnost i važnost njihova bana, zaiskaše, neka nadvojvoda porazumno radi s banom, kako ište zakon hrvatski za svakoga kraljeva vojvodu. To bude sa dvora Rudolfova banu priznato. Onda se istom digne sveobći ustanak. Dosta kasno god. 1594. udje Maksimilijan sa svojom vojskom u Hrvatsku i sdruži se s hrvatskom vojskom. Sve je vojske bilo do šestnaest hiljada. Dok je glavna vojska obliegala Sisak i Petrinju, zapadne častna zadaća junačkoga Gjuru Lenkovića, da sa svojimi četami u brzih i naprasnih nasrtajih iz gradova Hrastovice, Gore i ostalih baci Turke na Unu. Ovom vojnom diverzijom preplašeni sisački i petrinjski Turci uzmakoše. Kada je to liepo djelo izvedeno, nadvojvoda Maksimilijan u mjesto da napreduje, razpusti vojsku i vrati se u Prag.

Ovaj kratki pohod Maksimilijana slabo je koristio Hrvatskoj, a ona sjajna obećanja, da će sada gledati satrti sasvim strašnoga neprijatelja imena kršćanskoga, vidilo se da nisu bila niti mišljena, kako su izrečena. Više su mislili i snovali na carskom i nadvojvodinom dvoru o tom, da okrnje ustav hrvatski i da zemlju u red austrijskih zemaljah privedu. U sred velikoga rata s Turci, izazva dvor nadvojvodski gradački i kraljevski pražki ustavnu katastrofu u našoj i onako dosta nesretnoj zemlji.

Bana Erdeda pozva Rudolf u Prag, da prisustvuje ugovoru, što ga je činio car s vojvodom erdeljskim Sigmundom, koji je na-
1595. mjeravao predati caru Erdelj. Ban se tom prilikom iztuži kralju, kako nikada odkada je on ban, vojska njegova plaćena nije i druge

je tužbe digao radi kraljevine. Kada je vidio, da ga niti kralj niti njegovi savjetnici neslušaju, zahvali se na banjskoj časti. Rudolf umjesto da odmah u ovih težkih vremenih postavi bana, naumi po svojih generalih i po nadvojvodi upravljati Hrvatskom.

Stališi hrvatski neizmjerno uzrujani sastadoše se u sabor u Zagrebu. I sami netaje, da neznadu kamo li će na koju li stranu, ali kralju javiše, neka im dade Hrvata za bana, i neka znade, da se neće pokoriti nijednomu tudjega naroda generalu, niti će uz koga drugoga van uz bansku zastavu u rat poći. Makar propali oni i domovina, da će sve pokušati, da im slobode njihove nepropadnu. Kralj na to imenova dva bana, Gašpara Stankovačkoga biskupa zagrebačkoga, koji naskoro umre, i Ivana Draškovića Trakošćanskoga, ali ih stališi sve dotle nepriznadoše za bane, dok redovito pred njimi nepoložiše prisegu bansku po starom običaju. Riešio se je tako sukob ustavni izmedju kralja i Hrvata, ali mu žalac osta u srdcih hrvatskih još dugo vremena. Nepouzdanje u kralja i gradački dvor raslo je sve više u Hrvatskoj.

Početkom g. 1595. umre sultan turski Amurat III. a nasliedi ga Muhamed III., njegov najstariji sin, pošto je po običaju turskih sultana svu svoju mladju braću poklao. Sam glavom odluči povesti vojsku u Ugarsku. Na sreću Hrvatske stao se je sada sav veliki rat voditi na poljanah ravne Ugarske. Sretne su bile carske vojske pod vojvodom Karlom Mansfeldom. Kod Parkanya održa vojvoda sjajnu pobjedu i osta na bojnom polju do 14.000 mrtvih Turaka, sav tabor pade carskoj vojski u ruke. Na Dunavu dolnjem bude razbita vojska velikoga vezira, koja je bila jaka do 150.000 oružanih ljudi. Da te poraze odmazdi, krenu sultan sam na čelu vojska svojih u Ugarsku. I njegova vojska bude kod Keresteša potučena god. 1596. Sam sultan uzmicaše, ostavljajući iza sebe šator pun dragocjenosti i do sto topova. Carska *1596.* vojska umjesto da progoni neprijatelja, pusti se u plienjenje, a tursko konjaničtvo taj nered kršćanske vojske upotriebiv, naleti na plienitelje i iza sjajne pobjede svrši se bitka s velikim porazom kršćanske vojske.

Dok se je sva velika sila turska sliegala na Ugarsku, bilo je moguće hrvatskim vojvodam ofenzivno na naših krajinah voditi rat s Turci. Jedna vojska osvajala je i utvrdjivala gradove preko Kupe, druga je provaljivala, osvojila i popalila Moslavinu. Plamen ustanka narodnjega oko Požege i Cernika odvede Gjuru Lenkovića

i Josipa Herbersteina u Slavoniju. Iza toga navalom osvojiše Petrinju i razviše na njoj hrvatske zastave. Junački Lenković ove godine popali Kostajnicu, uzpne se na zidine Bišća i provali do Zvornika. Nad sva ova heroična djela uzvišena je obrana Petrinje god. 1596. i navala na slavni i nepredobitni Klis grad iste godine. Njome se izpunjuje plameno-ratno kolo, koje je naš narod ove godine zaigrao, kao da se je nadao, da je došao čas, te bi mogao odbaciti od vrata svoje zemlje stoljetnoga krvnika. Prvi put pod konac vieka rukuju se opet braća iz Slavonije i Dalmacije s junaci iz Hrvatske.

Uskoci senjski požele svoj nekada mili zavičaj i obranu, jaki i slavni Klis opet zadobiti. S njimi stupiše u dogovore hrvatski plemići Dalmacije, koji su mnoge puta težkim srdcem morali mirno podnositi, gdje braća njihova za sveti krst vojuju, a oni budući podanici mletački skrštenima rukama gledaju. Na samu cvietnicu god. 1596. uljeze mitom Ivan Alberti plemić spljetski u Klis sa četerdeset uskoka. Posjekoše Turke i digoše hrvatski stieg sa svetim krstom na zidinah Klisa. Ta viest občara sav hrvatski narod u Dalmaciji. Odjekne malo i veliko svetim oduševljenjem. Crkve su dan i noć otvorene stale, velike milostinje i darovi snašali se za sveti krstaški boj, svetčani se prohodi činili. Tko bi kod kuće ostajao, tomu bi donosili kudjelju i vreteno, da ih zamieni za oružje, koje njemu nedolikuje, pozivali bi ga: „vidiš da sva braća ustaju na rat za svetu vjeru, a ti kukavica doma ostaješ.“ Kralja hrvatsko-ugarskoga mnogi bi proglasivali za svoga pravoga i naravskoga gospodara, pod kojim će biti „zajedno s braćom svojom!“ Venecija se toga uplaši, kada joj upravitelj Dalmacije javi: „Biti će sveobća buna, taj kralj ugarsko-hrvatski preveć je ovim ljudem u srdcu, samo mačem valja ovo zlo izkorieniti!“

Da što bolje sakrije svoju težku brigu, čestitaše Venecija caru po svojem poslaniku na ovoj novoj dobiti. Drago im je tobože, što im je car postao bližnji susjed, a Turke odmakao od njihovih granica. U istinu bili su uzrujani Mletčani koliko i Turci. Tješili se samo time, da je kralj hrvatsko-ugarski daleko, preslab i previše s Turci zabavljen. Da im se sva zemlja nepobuni i da prve klice uguše, što su se bile pojavile, mnoge ljude pozatvaraše i poubijaše u svojih tamnicah. Turkom pružahu pomoć a našim uzkraćivahu i prolaz do Klisa, da se tobože Turkom

neutralni pokažu. Turci sprave opet veliku vojsku, da grad pritisnu i preotmu. Po kraljevom nalogu iz Praga krene Gjuro Lenković, vojvoda hrvatski sa svojimi uskoci braći u pomoć sa deset puta manjom četom od turske sile. Pod samim gradom zametne se bitka. Turci budu razsuti. Sada naši zlosretni vojnici prodrievši i u same tabore turske mjesto da Turke progone, stanu tabore robiti. Na razpršene naše udariše s nova sabrani Turci i mnoge junake sasjekoše. Pade i sam Ivan Alberti i biskup senjski Antun de Dominis i mnogi drugi junaci, a Lenković sav izranjen jedva uzmakao. Mala posada u gradu branila se do poslednje kapi krvi, nadajući se, da će joj od braće pomoć doći, trpila je glad i nevolju svaku, travom se napokon hranila, što je rasla po zidinah gradskih, ali spasa od braće nije bilo. Papa je čuo njihovu nevolju i nakrcao u Ankoni pun brod hrane, ali po mletačkoj lukavštini i zlobi nije im ta hrana nikada stigla. Dok je Lenković sabirao nove sile, već se je posadica mala uz častne uvjete predala sa slobodnim prolazom. Sada istom razbiesne se Mletčani. Gdje bi koga uskoka ulovili, objesili bi ga ili na galiju prikovali. Uskoke i onako osvetljive dirnu ovo nekršćansko mletačko postupanje tako u srdce, da su na Mletčane zamrzili kao i na Turke. Stali su na nje navaljivati i robiti ih kao i Turke tolikom nesmiljenošću, da su od udaraca uskočkih cvilili najodličniji mletački rodovi.

U isto vrieme kada se je pod Klisom znatnim gubitkom plemenite krvi borila vojska hrvatska, srtaše ban Ivan Drašković na Kostajnicu, da ju osvoji, ali morade uzmaknuti, kada se je čulo od sigurnih glasnika, da velika turska vojska pod vezirom Ahmedom jaka do trideset hiljada ljudi iz Macedonije, Tracije, Peloponeza i susjedne Bosne dolazi. Ravno prema Petrinji napredova turska vojska, a u gradu zapoviedahu Dane Frankul i Gjuro Prestočić sa tri sto petdeset ljudi, odvažnih i odabranih. Na tu malu četu pade težka dužnost, da brane vrata kraljevstva, koja bi se bila otvorila padom Petrinje. Uspomena na njihovu hrabrost občaravala je otce naše kroz sto godina. Rado pričahu djeci svojoj o obrani Petrinje onim oduševljenjem, kao što o Sigetu i Sisku.

Vezir Ahmed legao s vojskom pod grad i pozvao ga na predaju, najprije sladkimi i milimi obećanji, a onda se zakune svetcom Muhamedom, da neće grada ostaviti, dok ga nepredo-

bije. Obkoli ga sa svih strana, načini velike nasipe, na nje metne mnoge topove i uzme iz njih gruvati u zidine grada. Na Kupi razvali most, da neuzmogne gradu pomoć doći, a uz vodu postavi straže da paze na svaki znak, kojim bi se javljala kršćanska vojska. Razvalivši nješto zidina grada, zatrubile bi trublje, Turci na ogromnih ljestvah na zidine skaču, topovi gruvaju, puške pucaju, strielice se bacaju, vatra se pod balvane podmieće. Veliki vezir medju vojsku skače, bodri i hvali, kudi i grozi se. Naši junaci penjajuće se strmoglavljuju, vatru gase, puškami i strielicami neprijateljske čete haraju, kamenjem i užganim sumporom obranjuju i ubijaju. Svatko je na svojem mjestu kao stanac kamen, neuzmiče, dokle ga zrno neprijateljsko s mjesta nemakne. Svaki dan bivao je ovakov juriš, svaki put bude odbit. Dan za danom prolazio, posada težko izgledala pomoći od braće, glad, žedja i druge nevolje već ih moriše. Na drugoj strani Kupe sabrale se vojske pod banom Ivanom Draškovićem, grofom Ruprehtom Eggenbergom, Gjurom Lenkovićem, Josipom Herbersteinom i Tomom Erdedom, svega skupa do šest hiljada ljudi. Dva se glasnika nadjoše izmedju petrinjskih vojnika, koji će proći objaviti braći u tabor sve jade petrinjske posade. Prolazeć kroz turske straže, jedan izgubi glavu, drugi sretno uteče i dodje pred bana u tabor. Plačnim glasom izpripovieda glasnik nevolje grada njihova i zaište pomoć. Veliki žamor i nemir diže se med vojskom u taboru, što vojvode oklievaju požuriti se da spase pogibajuću braću. Bude ipak odlučeno na otvorenom bojnom polju ponuditi bitku neprijatelju. Zato se kršćanska vojska imala krenuti prema Sisku, odakle će preko mosta prema Petrinji poći. Posadi će to posebnim glasnikom objaviti. Našao se za taj posao vojvoda Martin Senjanin, komu obećaše sto cekina, a da ih predadu njegovoj ženi, ako bi njega Turci pogubili. Martin se obuče u tursko odielo i dospje sretno u Petrinju. Po dogovoru oglasi prasak iz velikoga topa u Petrinji, da je Martin sretno prispio. Naša vojska krenu 19. septembra prema Sisku. Turci pomisliše, da je naša vojska od straha uzela bježati i navale preko Kupe njih do sedam hiljada, da naše progone, rugajuć im se, da su babe, kad se neufaju s junaci ogledati. Naša se vojska okrenu, a Turci uzmiču. Naši ih okupe, razvije se biesan boj. Turke na Kupu nagnaše, do tri hiljade pozoba voda, što od mača osta. Sam Ahmed prepade se od ovoga poraza. Jošte pred Petrinjom pretrpi jedan

poraz, a onda pobježe glavom bez obzira. Petrinja bude spašena — i Hrvatska s njome.

Navala na Klis i obrana Petrinje predstavlja nam sliku vojujuće Hrvatske, dugo i živo spominjanje u narodu daje im odlično mjesto u povjesti. Većega rata u Hrvatskoj nesta, a manjih poboja nepripoviedamo. Zato se možemo okrenuti prema jadranskomu moru, da motrimo odnošaje izmedju uskoka i Mletčana zapredane neprijateljstvom mletačkim u vrieme kliske vojne. Gotov rat po turskom načinu razvi se na jadranskom moru u malih navalah s obadvie strane. Uskoci otimahu i plieniše brodove i obale mletačke, a Mletčani sve gradove u hrvatskom primorju. Potuživši se republika carskomu dvoru, dobije Lenković *1597.* zapovied, da to uredi, što i učini, njekoje osobite krivce dapače smrću kazni. Carski dvor tu strogost više puta ponovi, ali zato do pravoga mira nedodje.

Domisli se republika, kako je srdačan odnošaj izmedju papinskoga dvora i uskoka, zaište papinsko posredovanje i preporuči novoga senjskoga biskupa Markantuna Dominisa, neka bude za taj posao papinski poslanik kod carskoga dvora. Papa *1598.* rado posluša, a Dominis rado prihvati. Tobože papinski poslanik, u istinu mletački plaćenik ode biskup na carski dvor. Svaka ričča, koja je bila kazana Dominisu na dvoru, tekla je od samoga njega odmah mletačkomu poslaniku, a od ovoga vladi u Veneciju. Dominis iskaše, da se uskoci maknu iz Senja, kralj da drugu plaćenu vojsku metne u Senj. Da nebude car imao posla sa Senjem, želili su Mletčani sami Senj zadobiti. Kralj ih dakako odbije, da nesmije bez dozvole sabora odtrgnuti primorje od Hrvatske. Preseliti opet sav narod iz Senja težko bi bilo. Uskoke vojnike trebalo bi naseliti drugdje i s velikimi novci druga im sela i staništa sagraditi. Dominis predloži najprije carskomu dvoru u Pragu, onda nadvojvodi Ferdinandu u Gradcu, neka se *1599.* izsjeku one šume iza Senja, pak eto novaca. Ta se je misao dopala. Na ime carskoga dvora izadje u Senj za povjerenika Josip Rabata (g. 1601), koji zajedno s Dominisom isti dan udju *1601.* u Senj. Mletačkom zapovjedniku brodovlja u kvarnerskom zalievu javi Rabata, da mu je zapovied od carskoga dvora, neka uskočke poglavice kazni po volji i potrebi, ostale neka u unutarnje krajine preseli, dalmatince i druge mletačke bjegunce neka preda Veneciji a oružanim ladjam neka zabrani po moru ploviti i na Turke i

Mletčane udarati. Rabata čim u grad uljeze, sve naokolo namjesti straže, strogo zabrani izlazak iz grada, i umah pohiti da krivce ulovi i kazni, i sav plien po kućah preotme. Tajnik mletačkoga zapoviednika dospio u Senj i po njegovoj želji i uputi budu uskoci hvatani i vješani. Već prve noći budu obješeni glave uskoka, knez Martin Posedarski, Maslarda i Margetić i nije dana bilo bez žrtve. Do 250 ih odpraviše na krajinu na takovo mjesto, gdje se nisu mogli niti braniti niti hraniti, da skapaju. Mletački senat bio je posve zadovoljan s ovom drakonskom vladavinom u Senju i obdario je Rabatu zlatnim lancem u vriednosti od šest hiljada dukata, samo je jošte Dominis obilazio i pražki i gradački dvor, da uzmognu Mletčani s novci kako zasjesti u hrvatskom primorju.

U Hrvatskoj nasta neizmjerna ogorčenost sbog ovih groznih i izdajnih odsuda uskoka. Sam ban Drašković iskao je od dvora neka se Rabata na smrt odsudi. Med uskoci stane kipiti, a Rabata se poboji. Poglavicu njihova Jurišu baci u tamnicu. Na to se digoše svi uskoci kao razjareni lavovi. Stanu zahtievati, da Jurišu pusti na slobodu. Rabata ih odlučno odbije. Oni udare
1602. na tvrdjavu i jurišem ju zauzmu. Svu posadu i sama Rabatu na komade sasieku. Namjeste privremenu vladu i jave svojim oblastim, a i samom providuru mletačkomu Pasqualigu, uvjeravajući ga, da će se tvrdo držati skoro sklopljena mira. Sva iz Senja iztjerana braća vratiše se u Senj i dobiše novoga kapetana, koji je dosta blago s njimi postupao. S dvorom se opet izmire.

Za vremena ovih nemira uskočko-mletačkih, jenjavao je pomalo turski rat u Ugarskoj. Obje stranke bile su već ratom izmučene i želile su mira. Time dobivamo priliku zagledati u vojenu situaciju u Ugarskoj. Kada je Turska već iznemogla i medju samimi janjičari neredi nastajali, pozove porta u Ugarsku Tatare krimske, koji su kao živi oganj imali zemlje kršćanske zatirati.

U Hrvatsku prodirahu ti vragovi preko Medjumurja, noseći palež, a ne rat u zemlju. Nu budu sretno odbiti. Ova vojska nije slušala svojih vojvoda. Kada bi joj se zabranilo paliti uzmakla bi od redova vojenih. Turci su već siti bili te svoje pomoćne vojske.
1603. K tomu digli su se janjičari god. 1603. u Carigradu, te su kapale glave poglavica na visokoj porti, perzijski šah osvajao turske zemlje u Aziji, a umro ove god. Muhamed III. Nemiri

na balkanskom poluotoku dočekaše novoga sultana Ahmeda I., koji je odmah pri nastupu dao zadaviti sbog tolikih ratnih i državnih nesreća velikoga vezira.

Nije niti u carevoj vojski bolje bilo. Valoni i Francuzi, a i sama papinska vojska više puta bratimiše se sa samimi Turci, kada je trebalo doći do kakova užitka na štetu siromašnoga seljaka, a njemačkoga vojnika smatrala je Hrvatska i Ugarska kao otimača i palikuću već odavna. U Ugarskoj dade kralj na veliku svoju nesreću zatvarati protestanske crkve. Njegov general Basta, da još bolje te namjere dvora izvede, počini još veću nesreću, uzme u službu hajduke, to je bila razbojnička nomadska čeljad s Tise, „koja će — po riečih generalovih — i otca i mater klati za dobru plaću“ Na čelo protestanta stupi sada velikaš *1604.* erdeljski Stjepan Bočkaj, koji je hajduke do brza na svoju stranu pridobio i s njimi razbijao carske vojske. Turci ga pomagahu, a njegovi ga proglasiše kraljem Ugarske i Erdelja, svakoga proglasiše izdajicom domovine, koji nepriznaje Bočkaja za kralja. Palež i klanje pratilo je ovaj novi grozni rat u Ugarskoj na žalost svega kršćanstva. Bočkaj je pozvao bana hrvatskoga Ivana Draškovića i stališe, neka ga primu za kralja. A kada su ga oni odbili, spremala se sva sila pobunjene Ugarske na Hrvatsku. Sasta se sabor hrvatski i odredi tri vojske. S jednom je krenuo Petar Erdedi na krajinu, da čuva zemlju od Turaka. Druga vojska pod vodstvom biskupa zagrebačkoga Nikole Stjepanića stala na Dravi, da brani prelaze u zemlju. S trećom krene sam ban Drašković u Ugarsku, da se tamo na bojnom polju ogleda s neprijateljem. Kod Kermenda (g. 1605.) sukobi se s Bočkajevom *1605.* vojskom i razbi biesne mu hajduke. Što nepobježe, to pod mačem pogibe. Nastavljajuć pobjedonosno djelo, očisti svu Ugarsku na granicah austrijskih od neprijatelja.

Prije je Bočkaj s prezirom odbijao ponude careve na mir, a videći sada, da nemogu za sebe dobiti Hrvate, kojim je predbacivao Stjepan Illésházy, prva glava Bočkajeve stranke, da su svojim postupkom caru spasili Štajersku, Korušku, Kranjsku i istu Česku, upustio se s Matijom u dogovore o miru. Matija kao regent Ugarske težko je nosio to breme vodeći s jedne strani ovaj krvavi, sramotni i pretežki rat s dva jača neprijatelja, a s druge strane boreći se sa maloumnim Rudolfom, koji se je bojao za spas duše svoje, ako i sjenku kakve koncesije dade protestantom ugarskim.

Mnoge je gradove u ratu izgubio, a vojska sita već ratovanja činilo mu se da iznemaže. Kada je opet s druge strane Matija vidio, da veliki vezir nesamo priznaje Bočkaja za kralja, već ga i sjajnom krunom darova i savez s njime ugovara, trgne se on sam, te nagledeć na cara, stane ugovarati mir s Bočkajem i Turci go-
1606. dine 1606. Bočkaja prizna za vojvodu erdeljskoga, a u Ugarskoj bude proglašena ravnopravnost obiju vjera. Tudji častnici i tudja vojska ostaviti će Ugarsku, koja će opet dobiti svoga palatina. I hrvatske stališe pozva Matija, neka pošalju svoje poslanike na dogovore o miru u Beč. Kao što je god Ugarska cvilila već toliko godina, da joj nedaju palatina, a Niemac da zapovieda s Ugarskom vojskom, tako je i Hrvatska opet bila bez bana, kada se je prošle godine Draškovič zahvalio, jer mu vojska nikad nije bila plaćena. Bili su prisiljeni izabrati si „gubernatora“ Petra Erdeda, koji će ih u rat voditi, kad dodje pogibelj. Poslanikom nalože stališi hrvatski, neka ištu od kralja, da samo domaćim sinovom časti vojničke budu na krajini, a ban da bude sa starinskom vlasti od Drave do jadranskoga mora u vojničkih i civilnih stvarih, neka dobije kraljevstvo hrvatsko iste slobode, koje će dobiti Ugarska, osim vjere, jer Hrvati ostaju kod svoje vjere katoličke, a druge vjere u svoju zemlju nepuštaju. Kako su uspjeli Hrvati, to će nam dalnja poviest pokazati, a car potvrdi bečki mir g. 1606. premda težkim srdcem, ali tvrdom nadom, da će mu poći za rukom, te će ovaj mir porušiti.

Sada istom nastane dogovor o miru s Turci u Žitva Dorogu, po kojem svaka stranka zadržala što je imala, a car je nadario sultana jednom za uviek s dvie sto hiljada talira. Hrvatskoj osta Moslavina i nješto zemlje preko Kupe s glavnom tvrdjom Petrinjom. S ovim mirom g. 1606. svršuje znameniti dio poviesti turske, hrvatske i ugarske. Ovo je mir, a ne primirje, kako su ga prvo Turci s kršćani prezirno sklapali. Neima tu već stare turske naprasnosti niti nadutih formula prema kršćanskomu vladaru. Turska je sila malaksala i sjaj joj u Europi potamnio. Njihova navalna politika ovim mirom prestaje. Da su kršćanske vlasti zapadne i srednje Europe mogle ovaj put do sloge doći, lasno bi bila započela navalna kršćanska politika proti Turkom, ali viersko pitanje rovalo je tako po utrobi Europe, da pred vlastmi, narodi i znanošću sva druga pitanja izčezavaju.

VIII.

Slika ostanaka Hrvatske u šestnaestom vieku sačinjava jednu organičnu cjelinu s dogodjaji, što ih po njihovoj suvislosti pripoviedasmo. U slici prikazat će se oni osnovi narodnoga života, na kojih su dogodjaji crpili snagu svoju, a sva poviest ima u ovoj slici svoj pravi naravni počinak.

Reliquiae iliti ostanci kraljevstva nazivlju i u diplomatičkih spisih otci naši u ovo doba svoju domovinu, a mnogo puta dodaju: premaleni ostanci naše prenesretne domovine. Bolnim srdcem izbrajaju po sto puta jade i nevolje ove zemlje, koje su tim više osjećali, što su upravo oni sami doživili sve nesreće njene. Prije nego što je sjeo Ferdinand I. na priestolje hrvatsko-ugarsko bila je sva zemlja izmedju Save i Drave, nazivana Slavonija, s banom na čelu, slobodna od Turaka, a tamo preko Kupe do jadranskoga mora na zapad, a na iztok do Vrbasa rieke, na kojoj je glavni bedem bio grad Jajce, a dolje na jug završivao se posjed Hrvatske sa Klisom nepredobitnom obranom Dalmacije i Hrvatske. Sada poslije osamdeset godina stoje već Hrvati na obrani linije Kupe rieke sa jugozapada, a tanahnim dielom zemlje branjene sa nekoliko gradova izmedju Karlovca i Senja stoje jošte u savezu s jadranskim morem. Na iztoku samo su jošte ostanci križevačke županije sada većinom puste, koja je prije zasizala dosta daleko, u današnju Slavoniju, negda dane imala je 12.000 poreznih kuća a sada pusta nemože plaćati nikakve daće. Njoj su jošte drugarice zagrebačka i varaždinska županija, na kojih počiva teret svega kraljevstva. Turska je bila u ovo doba vojnički najbolje uredjena država u Europi, a sa Sulejmanom dospjela je na kulminaciju svoje moći. On je snivao o razorenju njemačkoga carstva, o osvojenju Rima i o uništenju kršćanstva. Nije u tom uspio, premda su njeke kršćanske vlasti kadgod s njim u savezu bivale, a nikada se složile nisu na obranu svetoga krsta. Ali Turkom pošlo je za rukom barem prve bedeme kršćanstva Hrvatsku i Ugarsku razvaliti.

Sav život naroda našega u ovo doba izpunjivalo je grozno ratovanje, zato ga mi mećemo u slici na prvo mjesto. Kod turskoga ratovanja valja razlikovati veliki i mali rat. U velikom ratu, na zapovied samoga sultana ili njegovom dozvolom, dizali bi Turci vojske ratnom umjećom vodjene i ravnane. Ali i uza

sam taj veliki rat razvijali bi Turci svaki put i mali. Pred sultanovom vojskom znalo bi ići dvadeset do trideset hiljada neuredjene neplaćene vojske, martoloza zvanih, koji bi se u većih i manjih čoporih lievo i desno razlietali, da sebi hranu i plien narobe, kršćanom strah zadadu i sultanovoj vojski glase donesu o kretanju kršćanske vojske. I u doba mira slobodno je bilo martolozom sabrati se u čete i čopore, koji su više puta bili jaki i više hiljada, a stavio bi im se na čelo kakav beg ili aga, kadgod bi sa svojimi četami pristao uz nje i sam paša. Turci su šiljali preobučene uhode svoje na naše strane, da paze kuda su straže slabe i kuda bi bilo moguće proći. Onda bi iznenada navalili. Na jednom bi se u plamenu koga sela i strašnim jaukom naroda objavio dolazak Turaka, koji su poput munje već proletili paleć i preko granica Hrvatske u susjednu Štajersku ili Kranjsku. Žene i djecu koljuć i razbijajuć o zidove, a sabirući liepu momčad, djevojke i bogatije ljude. Vežuć ih na hrpe, kadgod po više hiljada kretali bi onda oprezno natrag, da se gdjegod s vojskom našom nesukobe, da pliena neizgube. Mnogo su puta dakako svoje roblje izgubili, kad se je medjutim sabrala obrana hrvatska, razbila Turke i roblje izbavila. Ako li su sretno umakli ili možebiti našu vojsku potukli, onda su liepe djevojčice za hareme prodavali, a momke bi paša uzimao. Bilo je u ovo vrieme običaj, da paša nije smio stupiti pred sultana, a da nedovede liepih dječaka, koje su poturčili i za janjičare uzgojili, da budu biesni vojnici izlama proti krstu i proti rodu svomu. Tko je imućniji zarobljen bio, toga su zakovali u težke verige i batinjali svaki dan, dok nije obećao odkupnine, koja je veća znala bivati nego li sav njegov imetak. Poručio bi jadnik rodu svomu za odkupninu. Ako li rod nebi odmah smogao, poslao bi jamca najbližega od roda mjesto njega, a on bi sam s verigami oko vrata — u znak da je sužanj — obilazio oko milostivih ljudi, da mu pomognu odkupiti se od strašnoga robstva. Dogodilo se žalibože više puta, da je u strašnih mukah mnogi malaksao i primio prorokovu vjeru, da ga dulje nemuče. Više puta prešao bi takov nesretnik i granice svoje domovine. Svuda su po ovom znaku na vratu i u susjednih zemljah poznavali, tko je i što ište. Ako li nije mogao izprositi, morao se vratiti na odredjeni dan u robstvo ili pak još jednoga jamca dovesti. A da se nepovrati, jamac bi rodjak njegov sliedeći dan na kolcu smrt

stekao. Za primjer navodimo junačkoga inače kanonika zagrebačkoga Franju Filipovića, koga su Turci nazivali delipopom t. j. junačkim popom. On je god. 1573. bio pao u tursko robstvo četujuć na Turke. Poručivao je braći kanonikom i biskupu neka ga odkupe. Sam car Maksimilijan zanimao se odkupom ovoga čovjeka i dopisivao o tom s Turci i s banom Draškovićem, ali to sve nekako sporo išlo, a njemu težko bilo podnositi muke, pak se poturči. Postane Mehmedbeg i stane voditi turske vojske na Hrvatsku, zaprieti dapače i samomu gradu Zagrebu, a naročito nekada drugovom svojim u kaptolu zagrebačkom. Da tu vječnu sramotu s kaptola svoga izbriše, dade biskup-ban razoriti njegovu kuću, spali njegovu sliku i prokle njegovu uspomenu.

Spomenusmo mali rat. Takov rat hajdučki bio je svake godine i svakoga mjeseca, skoro svaki dan, kako liepo kaže narodna pjesma:

»U Turak' je zla navada, Ive.
Vavik su im konji osedlani,
O sedlu im puške povišane.«

Motivi tomu ratu bili su: popali i porobi.

Turci su uredili i svoje sandžake na krajini, da mogu svaki čas skočiti na oružje iz cieloga sandžaka, kako evo narodna pjesma za Liku, kad je turska bila, suglasno s izvjestnimi službenimi spisi one dobe svjedoči:

»Mustaj beže na noge skočio,
Pa on ode od kamena kuli
Uz mostove na vrh kule dodje.
Kad uzadje na vrh kule bile,
On na kuli opali mužare,
Kad pukoše na kuli mužari,
Odpukoše avlijnske lubarde,
Odpukoše na Buniću bilu,
Na Buniću i na Perušiću,
Na Gospiću i Kaniži biloj,
Na Osiku i Kuli širokoj.
Na Gračacu i Ploči kamenoj.
Sva se butum Lika upalila
Od topova i od mužarova.
Sva se sila na Udbinu sbila.«

Kada se veća navala spremala, onda paša paši poručuje glase, te se više puta oko grada hrvatskoga nalazilo i po više paša, da si preko onoga grada utru put u kršćanski sviet. Ta-

kovih vojska imao je odbijati Klis, Bihač, Jajce, Kostajnica, Sisak itd.

Već petdeset godina prije vlade Habsburga u Hrvatskoj dizali su i utvrdjivali gospoda i plemići hrvatski kule i gradove, da se od Turaka obrane. Kada je godine 1522. u Nürnbergu mladi kralj Ljudevit učinio ugovor sa svojim šurjakom Ferdinandom austrijskim, da na obranu Hrvatske i austrijskih zemalja svojimi četami posjedne Senj, Krupu, Knin, Skradin, Klis i Ostrovicu, stajali su uz more bogati gradovi Frankopanski, na Uni stražiše Zrinski, Frankopani Tržački, grofovi Blagajski, a duž Save kaptol i biskup zagrebački. Lika je bila puna gradova Karlovićevih, a dalje uz Savu u Slavoniji bijahu znameniti gradovi Zapoljini, a uz ove mogućnike imali su i mnogi drugi svoje gradove, i svi su bili dužni sami sa svojimi podanici braniti otčevinu svoju. Kada je poslije smrti Karlovićeve Zrinski baštinio njeke njegove gradove, a kralj Ferdinand mu je htio silom uzeti, opomenu ga stališi hrvatski, neka promisli, kolike gradove ima Zrinski na krajini, kralj ima samo dva, Bihač i Repač, pak zna, koliko to stoji. Bilo je preko petdeset gradova uza Savu, Unu i preko Une dolje do Klisa i uz jadransko more do Rieke, kojim je bila namienjena obranbena zadaća. Dosta rano zavlada običaj, da su jedni drugim iz mužara i lumbarda znak davali. Ako se je turski čopor komu gradu primicao, priticali bi mu drugi u pomoć. Narod neoboružan bježao bi iz sela u gradove i u šume, da se spasi. Uveo se i taj običaj, da bi i na onoj strani, gdje je nastala provala vituljačami zapaljenimi po vrhuncih briegovah uavieštali braći, neka im u pomoć dodju. Uhode svoje držali su banovi i vojvode za skupe novce u neprijateljevoj zemlji, da im svako kretanje Turaka objave. Čim bi došao na koju stranu glas, da se Turci skupljaju, javljalo bi se to na sve strane, da budu na oprezu, jer se nezna, kuda će provaliti. I šajke ili „nasade," kako se u saborih one dobe nazivlju, plovile su ovdje ondje, da paze na vodah, da nebi neprijatelj gdjegod iznenada prešao. Kada bi paša kakov s većom vojskom provalio, poletio bi sam ban sa svojom vojskom, da ga suzbije, a uz bana našao bi se i vojvoda pomoćne kraljeve vojske.

Ali kako su bezbrojni turski čopori najprije za tim išli, da neizmjernom brzinom provalivši, najprije sela izvan gradova upale i narod u roblje odvedu, nastajalo je i onda, kada je iz

koga grada brzo pomoć priskočila, strašno klanje. Turci su, vodeći plien svoj, volili ga poklati, nego li da ga živa puste svomu neprijatelju. Ako li se je štogod i kukavnoga roblja oslobodilo, vratilo se u popaljena sela svoja, koja bi trebalo iznova graditi. Što se bilo posijalo to bi pogazili, a požeto popalili Turci. Narod jadni stade se seliti iz djedovine svoje. Nastajala seoba naroda, koja se ponavljala kroz cieli šestnaesti viek, kakove nisu pretrpili drugi sretniji narodi niti u ono davno barbarsko doba sveobće seobe. Onda su si narodi s oružjem u ruci tražili novu domovinu, a naš evo neoboružan prelazi granice svoje domovine i traži si nova staništa. Ostanci naroda izmedju Une i Verbasa smieštahu se već poslije god. 1529. na granici dolnje Austrije i Ugarske pod imenom bosanskih Hrvata, od česa je kašnje postalo ime od Bosner-Kroaten — Bosser-Kroaten. I izmed gradova s ove strane Une, morade uzmaknuti puk hrvatski. Gradovi i kule gospode hrvatske stale su jošte i poslije rata god. 1536. na Uni i Savi, ali nije već izmedju gradova bilo naroda. Polja pusta i neobradjena kao pustoši savijahu se oko gradova. U ovo doba posta poslovica: „kamo tursko kopito zagazi, tamo trava neraste.“

Kralj se god. 1537. stao svjetovati s Hrvati, kako da se obrane njihove zemlje. Oni mu svjetovahu, da se postavi u gradove na Uni kao stalna posada barem hiljada pješaka i konjanika, na Savi i uz Savu do dvije hiljade a izmedju gradova neka bude na šajkah do hiljadu nasadista, koji će izmed gradova prelaze braniti i glasove donositi. Osobito preporučuju Hrvati kralju, neka Jasenovac utvrdi, pak će imati tvrdju znamenitiju od Biograda.

Na Uni i na obranu one linije bili su gradovi najznamenitiji Ripač, Bihač, Krupa, Novi, Bušević, Otok, Izačić, Tržac, Drežnik, Brekoviće, Gradec, Hrastovica, Kostajnica, Dubica. Uza Savu i za njenu obranu Velika, Subotica, Novska, Rača, Pakrac, Belastena, Petrovina, Čaklovac, Kamengrad i t. d. U te gradove uvede kralj po preporuci stališa hrvatskih, koji su te svoje gradove na pustoj krajini rado kralju dali, svoju pomoćnu vojsku, kad im je nestalo sela oko gradova i u pusto polje nije smjela zaorati kršćanska ruka. Samo dakle oni gradovi, koji već neimaju posjeda izvan grada svoga t. j. koji već neimaju podanika, da im imanje obrade, samo u te ima doći kraljeva

posada, a tkogod je imao i posjeda i obradjivao ga, on je po zaključku sabora morao sam svoj grad braniti. Više puta u ovo doba razarali su i zapalili bi sami naši grad, ako je bio na sgodnu mjestu, a nije ga bilo moguće braniti, samo da Turkom u ruke nedodje, da se u njem neuzmognu uztvrditi. Gradili su otci naši opet nove gradove, kada je trebalo na sgodnih mjestih uz pomoć vojske, koja je stražila, i naroda, koji je težake davao. Neima sabora u šestnaestom vieku, u kojem se nebi radilo ob utvrdi gradova na krajini. Po dan dva hoda više puta išao puk hrvatski o svom trošku na težku radnju oko popravka bedema, koji su kakovom provalom ili inako stradali. Većina ovih gradova bili su gospodski dvorovi bez gradjanstva kakva ili kule.

Ona krajina prema Savi i Slavoniji nazivala se slavonska, a ona preko Kupe do mora hrvatska. A kada je nadvojvoda Karlo sagradio Karlovac i stao uplivati u hrvatske poslove, a general Herberstein silom oteo Erdedom grad Varaždin god. 1595. i bila namještena dva generala zapoviednika vojske u gradovih, od onda počimlje ime karlovačke krajine i varaždinske. Izmedju obadviju na Kupi rieci i prema Uni, gdje su bile straže i čete bana hrvatskoga, započe ime banske krajine.

Vojska, koju je kralj plaćao, bila je u gradovih a doprinosili su k tomu velike i znamenite žrtve stališi štajerski za uzdržavanje slavonske, a kranjski za obranu hrvatske krajine. Vojska se ta zove njemačka najviše zato, što je od ovih pokrajinah plaćena bila, i po njemački se je odievala. Vojska je ova bila razmještena po pojedinih gradovih, iz početka samo po ljetu; a kada su Turci stali i preko zime provaljivati, onda su sami stališi kranjski stali moliti i zaklinjati, neka se vojska u hrvatskih krajiških gradovih za boga uzdržaje i po ljeti i po zimi. Velike nevolje donosila je ova vojska Hrvatskoj time, što je kralj nikada uredno plaćao nije. Kralj je plaćao vojsku samo na deset mjesecih i to: šest u novcu, a četiri u suknu. Više puta dobivahu četiri u novcu, a šest u suknu, a najviše puta i za godinu dvie nije vojska dobila nikakve plaće. Sami gradovi po više puta nisu imali potrebite obskrbe, zato je vojska iz grada, čim je opazila tursku vojsku toliko puta sramotno pobjegla, i zato su mnoge gradove na lahku ruku Turci osvojili. Kada nije bilo plaće, onda gori od Turaka razsuli bi se ti vojnici po selih hrvatskih, plienili su i harali i hranu si odnosili. Dogadjalo se dapače, da im se

je i ono, što su tužnomu seljaku oteli, pri izplaćivanju u plaću uračunalo, a seljaku neka bog plati. Strah i groza hvatala bi susjedna sela, kad se je vojska razpuštala. Kada joj je izminulo pogodjeno vojevanje, onda se je narod oboružavao kao na Turke. Razpušteni vojnici u četah robili bi, dok ih nebi raztepli. Sami generali napravili bi kadgod „janjičare“ i izlietali s njimi u susjedna sela, da si silom dobave, što im treba i netreba. Generali već u šestnaestom vieku spravljahu velike smutnje, jer su htjeli biti vladari u Hrvatskoj i nastojali potrti bansku vlast. U ovo doba bila je tolika čast u Europi vojevati s Turci, da je general Filipa II. silnik vojvoda Alba želio proći u službu Habsburga na tursku krajinu. Junačtva iz ovih ratova raznosila bi se u slikah i pripoviestih po Europi. To je dovodilo tolike odlične ljude iz uglednih rodova susjednih zemalja, da su se primali generalstva u Hrvatskoj i Ugarskoj. Ovi ljudi dolazili bi skoro obično kao povjerenici kraljevi na sabor hrvatski, a otci naši morali su se pod konac vieka za to boriti, da u Hrvatskoj bude prva glava ban hrvatski, kao što smo već pripoviedali.

Pored ove vojske na krajini dolaze m a r t o l o z i. To su sinovi našega naroda, koji su ratovali prije uz Turke, ali su sada prebježali na kršćansku stranu u naše kraljevstvo. Nazivali se zato p r e b j e g i, u s k o c i a kadkada i k a l a v c i. Pošto je bilo gdjegdje ostalo naroda ponješto uz gradove na blizini, ti su ljudi bili slobodni od svake daće, samo da svoj grad brane. Obično blizu grada pod zaštitom zidina i pušaka gradskih, a oboružani orali bi preostali još seljaci polja svoja. Od tih seljaka postali su kašnje nazvani m a z o l i t. j. vojnici bez plaće, koji su samo defensivni rat imali voditi. Katolike zovu pravoslavni danas u mnogih stranah naše granice k r a j i n c i. Tako su se oni jamačno u šestnaestom vieku sami nazivali, jer rieč k r a j i n a u hrvatskih spisih u šestnaestom vieku uviek dolazi, dočim je rieč krajišnik od pravoslavnih donešena, koji su bili na drugoj strani na turskom k r a j i š t u. Ova rieč k r a j i n a c pokazuje nam one preostale starosjedioce katolike i branitelje oko gradova hrvatskih.

Koji su imali i navaljivati na neprijatelja i provaljivati u njegovu zemlju, ti su se zvali kao i prosti vojnici banski: h a r a m i j e. Takovi su bili i u s k o c i. „Neima naroda na svietu, veli naš svjedok Florentinac, koji bi bio za obranu od Turaka tako spretan, kao što ovaj narod. Niemci su pretromi i nisu za taj

posao, a Talijani bi još gori bili, jer bi puno stajali a malo bi vriedili. Nije dosta samo zidove gradova čuvati, već valja Turčina čim moguće dulje držati od granica kršćanskih. Da je Senj u ruku Niemaca ili Talijana — nastavlja Florentinac — primakli bi se Turci gradu, sagradili bi u blizini kule i gradove, pa da je grad i nepredobitan, gladom i izdajom mogli bi ga dobiti. Nekoliko milja od Senja na tursku stranu krasna su polja i livade i liepe razvaline gradova, ali Turci se toga nesmiju uživati od Senjana. Koliko puta su ih molili i velike im darove ponudjali, samo da ih na miru puste, ali oni nisu htjeli. Mletčani imadu Dalmaciju, ali im od Šibenika do Kotora na mnogih mjestih čuju stanovnici kukurikanje turskoga pievca — tako su pustili Turke blizu sebi na nepriliku. Uskokom su dapače mnoga turska sela danak plaćala, samo da ih u miru puste. A da je kojom nesrećom Senj pao Turkom u ruke, gradili bi si oni brodove na moru, a s kopna provalili bi lasno u Veneciju i Italiju.“ U primorju bili su uskokom zaštitnici Zrinski i Frankopani, a ovamo dalje dobiše gorski kraj žumberački, koji po njih dobi ime uskočkih gora. Bili su iz Ogulina, Brloga i drugih mjestah. Uskoci su obično četovali, t. j. dvadeset do trideset ljudi provalili bi u Turke. Kada je potreba velika bila, onda bi braća od mora ovamo do Karlovca poručila, pak bi složnimi silami udarili na Turke. Najviše ako ih se je moglo sastaviti i s braćom izmed Karlovca do dvie hiljade junaka. Ali to je bilo dosta na deset hiljada Turaka, jer će njih „dvadeset uviek sigurno udariti i smlatiti stotinu Turaka“ veli spomenuti Florentinac. Bog te občuvaj senjske ruke, bila je poslovica u Italiji, a uskokom je bila sveta ona: „tko se neosveti, taj se neposveti.“

Mnoge su pliene Turkom uskoci odnosili i na kopnu i na moru. Kada je Ferdinand izdao godine 1538. povlastice njeke uskokom žumberačkim, veli, neka im bude što zapliene i zarobe od Turaka, osim gradova i odličnih vojvoda turskih. Oni koji su na njegovoj plaći, moraju dati treći dio pliena u njegovu blagajnu. Tako se je mogla roditi ona pripoviest Mletčana, da pri svetčanosti kod samoga carskoga i nadvojvodina dvora dolaze odlične gospodje urešene dragocienostmi, što su ih uskoci porobili. Kako su uskoci to plienjenje kršćanskom dužnošću smatrali, vidi se po osobitom običaju senjskih uskoka. Kad bi se sretno vratili s plienjenja iz turske zemlje, odnieli bi u slavu božju jedan dio

majki božjoj tersatskoj, kojoj su se zagovarali, da ih štiti u njihovu vojevanju za sveti krst, obilazeć na golih koljenih oltare njene.

Život uskoka bio je čist i liep, ako se od ovoga imena odluče „venturini“. To su kojekakvi razbojnici, većinom mletački podanici, koji su gusarili po moru. Isti papa rimski rado stoji s uskoci u prijateljstvu i daje im svoj blagoslov. A narod u svojoj pjesmi zaboravio je reć bi na pape i kralje, koji su dizali kršćanske vojske, radje je pjevao četovanje ovih junaka, koji su nikli iz srdca narodnjega. Slavno je i veliko u narodu ime Senjanina Gjure Daničića i sinova njegovih, koji su u ovom vieku bili najglavniji uskočki junaci na kopnu i na moru.

Na cieloj krajini živili su naši ljudi pust ali čist život, gdje nije nikada „jedne ure sigurne bilo, neće li neprijatelj navaliti“ — kako nam suvremeni tudjinac pripovieda — „te neima u cieloj Hrvatskoj mjesta, koje nebi bilo upravo poplavljeno kršćanskom i turskom krvlju, tako su ovi ljudi krvlju i smrću svojom, otaca i praotaca svoju zemlju i krajinu svoju občuvali:“ Na krajinah ugarskih davali su daće i svomu kralju i Turkom; tako je bilo i na poljskoj i mletačkoj granici, da Turkom i svojim vladarom plaćaju, al u našoj hrvatskoj krajini nijedan podanik kraljevstva neplaća Turčinu nikakve daće.

IX.

Onaj ostanak naroda i kraljevstva hrvatskoga, koji je stieg narodne samostalnosti pod banom svojim razvijao i čuvao, živio je, kako smo već vidili, samo za krajinu, to jest za daljni obstanak svoje domovine. Insurekcija, t. j. narodni ustanak, nazivala se vojska, koju je odredjivao sabor hrvatski. Najglavniji zakon stvoren je god. 1538., a najoštriji god. 1592., kada se je odredilo, da svatko živ glavom ustane. Sva se Hrvatska u ovom vieku mnogo puta pretvorila u jedan tabor. Glavni vojvoda svih vojska u Hrvatskoj bio je dakako kralj hrvatski, a tako je bilo za Ferdinanda i Maksimilijana, Rudolf predao je to svoje pravo svomu stricu nadvojvodi Karlu, „dok se samomu kralju prohtjelo bude,“ ali i sam nadvojvoda imao je raditi sporazumno s banom.

Ban kano prorex, t. j. podkralj, kako ga kroz sav ovaj viek propalatin ugarski Nikola Ištvanfi u svojoj poviesti nazivlje, bio je dakako u odsutnosti kraljevoj glavni vojvoda u Hrvatskoj,

na njega je prelazila sva kraljeva vlast. Stališi su više puta preporučali po tri osobe za bana, a dogadjalo se, da ih je i kralj sam pozivao, neka mu dostojna čovjeka za bana preporuče. Svaki put se pazilo i pitalo, da bude ban i hrabar vojskovodja. Sam uvod i uzlaz na stolicu bansku bio je poput hercoga u Njemačkoj. Zastava i žezlo bansko nosilo se pred banom, a čast i sjajnost davala banska vojska, koja će odsele biti uz osobu bana, hiljada konjanika kano banderium novoga bana. Plaćeni banski vojnici zvali su se haramije.

Izmedju prava i povlasti banskih smatralo se od najdavnije dobe na prvom mjestu, da je na mjesto kralja vrhovni vojskovodja hrvatski, zato je u sedamnaestom vieku učeni Hrvat Vitezović izvodio ime ban od bojan. Već prvi Habsburg na priestolju hrvatskom Ferdinand, čim se stao baviti poslovi hrvatskimi, mrkim okom pogleda na ovo pravo bana hrvatskoga. Htio je skinuti to preimućtvo s bana. Htjede da ostavi banstvo prazno i stade se svjetovati o tom poslu s odličnimi svojimi pouzdanici, ali mu jedan od njih reče: „ovo je kraljevstvo uviek imalo bana, koji je bio na mjesto Veličanstva kraljeva, a ban je vojvoda svega kraljevstva, kada kraljevstvo vojsku na svoju obranu diže. Istina bira se za rat jednoglasno i kapetan i vojvoda vojske, ali i taj vojvoda s cielom vojskom bio je od uvieka pod zapoviedi banskom.“ Pripoviedali smo već, kako je kašnje pod Maksimilijanom i Rudolfom bilo, kada su i Ugarskoj namietali tudje vojvode, kako su nastojali i kušali vrhovno vojvodsko pravo prenesti na glavnoga generala careve i štajerske vojske u Hrvatskoj. Otci naši najodlučnije braniše ovaj najjači bedem svoje samostalnosti, koja se odsievala u vlasti banskoj. „Volimo poginuti svi, a neka s nami radje i domovina pogine, nego da se pokorimo i da idemo u boj pod vodstvom kakva tudjega generala“, tako odgovoriše god. 1595. svomu kralju Rudolfu sviestni svoje slobode stališi hrvatski.

Kada je sabor hrvatski odredio insurekciju, t. j. ustanak u vojski, onda je ban odredio, gdje će se vojska sastati. On ju je vodio u boj. Kada je bila skrajna nevolja (extrema necessitas), a to se smatralo, da je onda, ako je neprijatelj provalio u domovinu, što je bilo u ovom vieku po sto puta, onda je za obranu kuće i ognjišta svatko glavom imao ustati i postaviti se pod zastavu bansku. Pojedini velikaši dodjoše sa svojimi banderiji

pod svojimi zastavicami, a izmed svih sjala je velika banova ili nazivana takodjer kraljeva zastava.

I u doba najveće biede bila je sjajna i krasna vojska bana hrvatskoga. Gospoda i plemići hrvatski cienili su i smatrali, da se dičnu junaku pristoji sjajno odielo. Za kalpakom pero, a gospoda i pozlaćeno, nosili su junaci, koji su se mogli ponositi, da su odsiecali turske glave. Spominju se skrletne dolame, koje su sizale preko koljena, svitla puca toke i ječerme, izpod vrata ploče i svietlo kamenje. Kada se je krunio Maksimilijan za kralja, doveo je Nikola Zrinski četu Hrvata tako sjajno odjevenu, da joj je sjaj njezin potamnjivao čete velmoža ugarskih, kako nam pripovieda Niemac, svjedok toga krunitbenoga dana.

Junaku je još veći ures bilo njegovo svietlo oružje. Sablja hrvatska bila je težka s velikim balčakom, a zavinuta, nosila ju je i straža dužda mletačkoga, koja je sastojala od samih Hrvata, a Mletčani ju nazvahu „schiavona.“ Ob ovoj sablji liepo popieva narodna pjesma:

»Uz bedricu pripasuje ćordu
Presvietlu sablju palatinku,
Po kojoj se zmija izpletala,
Povisoko ona drži glavu,
Dragi kamen drži u zubiju,
Da se Ili vidi putovati
O ponoći kano i u podne.«

Drugo osobito hrvatsko oružje bilo je koplje, nješto kraće od sličnoga oružja njemačkoga i švajcarskoga. A buzdohan šestoper težki nosili su u ovom vieku samo velikaši i služili se njim pri mejdanih, kojih je bilo na stotine u ovom vieku med našimi i Turci. Ovi gusti mejdani kazuju nam, da su sa srodnici svojimi ali vjere Muhamedove vojevali otci naši, jer samo izmedju dva srodna a neprijateljska plemena bivaju mejdani gusti. Same puške bivahu urešene. Zato ih nazivahu sbog uresa šarke, kako nam to tumači narodna pjesma:

»Eno šare Krmković (Senjanina) Ivana,
Ona mu je u Mletcih kovana,
Kovala je tri kovača mlada,
Tri kovača tri biela dana.
Jedan kuje, drugi pozlaćuje,
Treći meće šare svakojake;
Take puške u nikoga neima.«

Nosili su odlični hrvatski junaci i oklope i kacige i štitove, kako znamo za Nikolu Zrinskoga, ali nikada nisu bili onako težko obučeni, kako su bivali njemački vojnici. Lahkoća i brzina u vojevanju i konjanika i pješaka, to su osobite vrline vojske hrvatske, što je u sedamnaestom i osamnaestom vieku osjetio skoro svaki narod u Europi, s kojim su god Hrvati ratovali. U šestnaestom vieku još do toga sveobćega glasa europejskoga nisu bili došli, jer su zabavljeni bili obranom ostanaka svoje domovine.

Drugi simbol banske vlasti b a n s k o ž e z l o, predstavljalo je najvišu sudbenu i upravnu vlast banom u našoj zemlji. Uzlazeć na bansku stolicu prisizao bi ban stališem, a prije prisege nije bio priznavan za bana. U Zagrebu obično u crkvi sv. Marka držeć u desnoj ruci žezlo a u lievoj zastavu, stojeć na uzvišenu mjestu izricao bi ban prisegu, koju mu je kraljev komisar čitao. Poslije pozdrava stališa i odzdrava banova uredila bi se banska vlada.

Ban predstavi stališem svoga zamjenika p o d b a n a, koga je on sam imenovao. Podban položio je odmah pred stališi prisegu. Podban je obično bio od plemstva i bio je u ovo doba veliki župan zagrebačke i križevačke županije. Tako zvanoga „namjestnika banskoga“ u ovom vieku neima, već je to bio sam podban. Ako je ban bio odsutan, to je bio „zakoniti“ njegov zamjenik podban. Njegova je vlast bila samo za onoga bana, koji ga je imenovao.

Stališi bi zatim izabrali, ako je potreba bila, v o j v o d u ili k a p e t a n a k r a l j e v s t v a, koji će po zapoviedi banovoj sabirati vojsku i biti banu podvojvoda. Vojvoda je obično morao biti na krajini. Za vojvodu birali su obično koga od velikaša. Kada su bila dva bana, a to je skoro obično bilo, onda se nije birao vojvoda.

Važni član banske vlade bio je p r o t o n o t a r, koji se je u prvanja vremena pisao da je „banalis“, a sada protonotarius regni. Bio je biran od stališa, a s uvodom novoga bana bivao je potvrdjen u časti svojoj. Novi ban predao bi mu svoj pečat, na kojem je bio grb kraljevstva, a oko grba ime i naslov novoga bana. Kada je ban umro ili odstupio, onda se je javno kršio pečat njegov u znak, da je vlast pod ovim imenom prestala. Protonotar bio je perovodja u saboru stališa i kod b a n s k o g a s u d a, koji nosi ime „judicia octavalia:“ Na taj sud bio je držan doći na poziv banov svaki podanik i posjednik u kraljevstvu hrvatskom, bio on knez ili plemić, a priziv od banova suda bio je u ovom

vieku na samoga kralja i njegov dvorski sud. U odsutnosti banovoj predsjedao je sudu protonotar, a bilježio je viceprotonotar, izabran takodjer od stališa.

Banu je pristojalo pravo sazivati sabor hrvatski. Vidili smo, kako je to zazorno bilo bečkomu dvoru i kako su odanle nastojali satrti ovo pravo bana. Stališi su hrvatski ipak održali ovo eminentno pravo svoga vrhovnoga poglavara. Bilo je ipak sabora, koje je sam kralj oglasio i ti se zovu: „ex edicto domini regis", ali su riedki, a obično su sabori oglašeni banom. U sabor hrvatski pozivao je ban velikaše svakoga napose pozivnicom, a plemstvo manje i duhovne korporacije pošiljali su svoje poslanike. Plemići, koji su imali prava vlastele, dolazili su kao i velikaši glavom u sabor. Većina bila je na taj način uviek u ruku plemstva, te je i pečat sabora bio „universitas nobilium regni Slavoniae," dočim se sabor banovine preko Kupe do jadranskoga mora pisao: „universitas comitum et nobilium regni Croatiae." Kada je banovina prekokupska skoro sva razvaljena od Turaka, osim njekoliko gradova, onda se na jednom sastaju stališi obiju banovina zajedno. Najsjajniji sabori bivali su instalacionalni, t. j. kada se ustoljivao ban hrvatski. Onda su i mnogi velikaši dolazili što sjajnije, a inače su oni već u ovom vieku rado izostajali iz sabora i pošiljali samo svoje nuncije, osobito od onoga vremena, kada je naša tužna zemlja spala na puke tri županije. Mnogo puta tuži se plemstvo na veliku gospodu, koja vole samo oko kralja med velikaši kraljevstva ugarskoga sjediti. Plemstvo pak imajući posjed svoj samo u ovoj svojoj domovini, brani povlasti svoje i prava ove malene svoje domovine, ono je žilavom uztrajnošću čuvalo prava Hrvatske. Ono je na svojih ramenih proneslo državno pravo, unatoč navalam iz Ugarske, a još više iz Austrije.

Izmedju prava kraljevstva na prvom mjestu stoji opredieljivati dizanje vojske, o kojoj smo već govorili i koja se nikada nije dizala bez dozvole sabora hrvatskoga. Stališi su hrvatski i o tom bdili, da sva vojska hrvatska brani samo svoju domovinu, da neide drugamo, premda su pojedini velikaši sa svojimi četami išli na službu već u ovo doba i izvan domovine. Mogli su stališi pod konac ovoga vieka reći svomu kralju, da su oni toliko puta činili za rat na Turke, što se je činilo nemoguće, da će i opet činiti za rat na Turke, ako se budu poštovala prava ovoga kraljevstva, koja su tolikom njihovom krvlju posvećena.

Porezi su bili izravni i neizravni. Izravne poreze dozvoljavao je sabor hrvatski. Kada je kralj zaiskao pomoć za vojsku ili rat, zvalo se to: subsidium, koji se je razporezivao po broju dimnjaka iliti po broju kuća kmetova.

Plemstvo imalo je polaziti u boj, zato je bilo slobodno od ove daće. Ovaj se je porez nazivao „dica regia“, a oni, koji su ga pobirali dicatores. Drugi je izravni porez za potrebe zemlje bio i obično se nazivao dimnica (pecuniae fumales), kojemu su morali prinositi uz seljaka kmeta plemići i velikaši. Sav zemaljski porez dospjevao je iz pojedinih plemićkih kotara (pocessus) blagajniku kraljevine, koji se je zvao thesaurarius regni.

Od poreza bio je slobodan sav narod na krajini, koji je od vječnih neprijateljskih napadaja imao braniti sebe i selišta svoja, stražeći dan i noć, ljeti i zimi, plemići i seljaci na putevih i stazah, i na prelazih vodâ. Tako je sva Hrvatska s onu stranu Kupe bila slobodna od svake daće u ovom vieku, a i veliki dio križevačke županije u drugoj polovici šestnaestoga vieka. Sami ostanci kraljevstva, koji su imali prinositi daće i za ovu braću, čuvali su staro pravo svoje, po kojem kako vele: „kralju svomu nismo dužni davati kontribuciju, nego kada mu Ugarska dozvoli subsidium, ta da polovicu toga, koliko pada na svaki dimnjak imala je platiti Slavonija:“ Ova daća išla je na obranu zemlje, ali je već bila neizmjerno malena, jer se mnogo naroda izselilo u susjedne sretnije zemlje. Pod konac šestnaestoga vieka spali su ostanci Hrvatske na tri hiljade poreznih kuća, a prije u sretnija vremena brojila je sama županija križevačka do dvanaest hiljada porezovnika-dimnjaka.

Jošte jednu težku daću svake godine namietao je sabor seljaku hrvatskomu, a to su težaci oko utvrdjenja gradova. Kada su u ovom vieku osobito u drugoj polovici u Štajerskoj i Kranjskoj stali utvrdjivati gradove i sela, dapače i oko crkava dizati zidove, da narod u nevolji nagle provale ima kamo uteći, onda je Hrvatska sva bila krajina. Trebalo je popravljati i utvrdjivati svaki i slednji grad ili kulu. Nikada skoro nije se sastao sabor, da nenaznačuje novih utvrda i tako nikada bez težke rabotne radnje nije prošao seljak hrvatski.

Dohodci kralja imali su iz Hrvatske biti od neizravnih poreza, od kraljevih imanja i od gradova, ali od

tih je u stara vremena imao plaćati bana i njegovu konjaničku četu. I ti su prihodi bili slabi, zato je i kralj veoma neuredno, više puta i nije plaćao bana, već mu za dug imanja zalagao, dok ih je bilo. Ferdinand i njegovi nasliednici tužili su se ugarskomu i hrvatskomu saboru više puta, da neizmjerne troškove njihova kuća nosi za ove zemlje, a male ili nikakove koristi iz njih neimaju. „Ako i neimate prihoda iz naše zemlje, — spominjahu stališi hrvatski — ako i jest naša zemlja od vječnih navala većim dielom pusta, a izato imate od nas živi zid za tolike zemlje i kraljevstva Vašega Veličanstva!“

U saboru hrvatskom vodila se i uprava zemlje, te se je mienjao po više puta način pobiranja poreza i sakupljanja vojske. A kada je zemlja spala na male ostanke u drugoj polovici ovoga vieka, onda su se upravni poslovi županija, dapače i imenovanja upravnih organa prenesli u sabor. Sabor je mnogo puta odredjivao, kada će biti banski sud, te je poput inih parlamenta na zapadu i sudbenost izvršivao u civilnih stvarih izmedju velikaša i plemstva. Zakone iliti artikule stvorene na saboru nosili su na potvrdu kralju poslanici iliti oratores regni, koje je sabor izabrao.

Na sabor ugarski, sazivan od kralja, pošiljali su Hrvati dva nuncija, a velikaši kraljevstva išli su glavom u kuću velikaša. Nunciji hrvatski dobivali su prvo mjesto kod stola prema kraljevim sudcem uz kraljeva personala, koji je na ime kraljevo predsiedao saboru. Kada je pod konac ovoga vieka samostalna kneževina Erdelj, koja je od Zapoljinih vremena stala pod osobitim protektoratom porte, po ugovoru izmedju kralja Rudolfa i vojvode Sigmunda imala doći pod zaštitu i vlast kralja ugarskoga, nadati se je bilo, da će i poslanici ove kneževine doći na sabor ugarski. Stališi hrvatski odlučno zaiskaše, da hrvatskim nuncijem bude kao i prije prvo počastno mjesto. Najprvo su se čitale propozicije kraljeve, koje su stališi primali ili zabacivali. Onda su opet stališi svoje tegobe ili gravamina kralju predlagali. Najprije stališi ugarski donesoše svoje, a za njimi hrvatski nunciji svoje tegobe. Kada je Hrvatska u vječnom ratu onemogla i znamenito oslabila, a kraljevi nastojali potrti mnoge osebujne povlastice stališa Ugarske i Hrvatske, onda je sabor hrvatski mnogo puta znao zamoliti ugarske drugove svoje po nuncijih, neka i tegobe hrvatske

prime medju svoje, da kraljevstvo naše „složnimi silami“ brane i pomažu od navale carske dvorske politike. Tako su došle mnoge tegobe hrvatske i onda naravno medju ugarskimi u zakonik ugarski, ako ih je kralj potvrdio.

Glasovi naših nuncija nisu se brojili medju ugarskimi, jer su oni na ime kraljevstva svoga izricali kao i ugarski za sebe, da kraljeve predloge primaju ili odbacuju. Ako je Ugarska i primila kraljev predlog, ako je kralj i potvrdio zakon, taj zakon istom je stekao valjanost, kada ga je primio sabor hrvatski. Zato je već u šestnaestom vieku bio običaj, da se poslije ugarskoga sabor sastao hrvatski, kamo su nunciji donesli potvrdjene od kralja zakone. Sabor hrvatski mogao ih je zabaciti. Za primjer navodimo: zakon o vjeri, koji je u Ugarskoj kroz tri vieka pronicao sve slojeve družtva i sve narode, i bio glavno kretalo sve povjesti ugarske. Toga zakona nije Hrvatska nikada priznala, već je dobila od kralja sankciju svoga zakona stvorena na saboru hrvatskom. Bilo je takovih zakona o vojski, porezu itd. Istinite su time one rieči bana Erdeda: „Regnum regno non praescribit leges.“

Ogledajmo vjeru i crkvu. Hrvatska je u ovom vieku vidila od nekrsta propadati sa svojom zemljom biskupije, crkve i mnoge liepe samostane, koje su pobožni djedovi njezini podigli. Sriemska, kninska i modruška biskupija u ovom vieku propadoše. Senjska još uz more životari, a sa obsegom zagrebačke biskupije sastao se skoro i obseg ostanaka Hrvatske. Vjera otaca bila je Hrvatom sveti štit i najuzvišenija zastava, što se ikada vijala u Hrvatskoj. Kada su prvoga Habsburga izabrali, vele, da ga biraju za obranu svoje svete vjere. Pod zastavom, na kojoj je bila slika Marije sa sinkom Isusom na ruci, srtala bi vojska hrvatska u krvavi boj, zazivljući sladko ime Isusovo. Sebe sami smatraju i ostanke svoje zemlje, da su „štit kršćanskoga svieta,“ a to im i suvremenici priznaju. Sveta je idea kršćanska ukrasa poviesti hrvatske ovoga vieka, koja kao sunce iz idealnoga svieta proniče srdca junaka hrvatskih i ogrieva ih na krvavi boj proti paklenim silam, koje dolaze s iztoka, da satarišu ostanke Hrvatske. Ovo je dapače jedina misao svega preostaloga naroda, koju je otac sinu kao svetinju predavao, da neumre dokle bude naroda hrvatskoga. Razcviljenim srdcem ostaviše nam oci naši spomen, kada su im iznemoglim Turci postavljali rok, do koga se Hrvatska

ima predati i ostaviv staru vjeru pokoriti polumjesecu. To je bilo u početku vladavine Ferdinandove i pod konac šestnaestoga vieka.

Ovo je najglavniji razlog, da Hrvatska nije unišla u pokret vierski, koji je u ovo doba bio uzpirio srednju i zapadnu Europu. O protestantizmu u Hrvatskoj u prvoj polovici šestnaestoga vieka neima ni spomena. Istom u drugoj polovici podigoše se pojedini sinovi našega naroda, da iz Njemačke ovu biljku prenesu u Hrvatsku. Uzeo ih pod okrilje svoje barun Ivan Ungnad, nekada junački vojvoda kraljeve vojske u Hrvatskoj. Ungnad ostavi Štajersku svoju domovinu, i dobije častno pristanište kod Krištofa hercoga virtemberžkoga, koji mu dade u gradu Urahu samostan za obitavanje. Ovdje i u Tübingenu zasnova štampariju s latinskimi, glagoljskimi i ćirilskimi pismeni, da za Hrvate i Slovence štampa svete knjige po novom nauku vjere. Uz njega prista početnik slovenske književnosti Primus Trubar već god. 1559. Dobio je na svoju ruku mladoga kralja českoga Maksimilijana II. i više knezova i gradova u Njemačkoj. Čista istina evangjelija po novom nauku neka prodre u Hrvatsku, a budući da se hrvatski jezik govori ća dole do Carigrada, prodrieti će evangjeoska istina i med Turke i ublažiti će ih, te će nestati njihovih provala u kršćanski sviet. Tako umovahu skoro doslovce sudci o novih knjigah.

Ungnad je sa svojimi drugovi neumorno radio, i bacio slovenskih i hrvatskih knjiga za tri godine do 25.000 iztisaka med naš sviet, ali ga god. 1564. zateče smrt, i tim cielo poduzeće zapne. Poslije njegove smrti nasta nesloga medju radnici, a naročito medju Stjepanom Istranom i Antunom Dalmatinom. Zajedno su jošte izdali u Regensburgu g. 1568. homilije za sve nedjelje s evangjeliji na trošak toga grada pismeni latinskimi. U Hrvatskoj nadali su se uspjeti osobito svetim pismom, jer da neima u ovom jeziku cieloga svetoga pisma, van što je gdješto malo u misnih knjigah, brevirih i psaltirih. Počeli su tiskati i latinicom, jer da gospodje osobito dolje u Dalmaciji neznaju hrvatskoga pisma (glagoljice). Uz novu vjeru prionu sam ban Petar Erdedi, te je dopustio protestantu Gjuri Vlahoviću u svojem dvoru Okiću pred uglednimi gostovi propoviedati po novoj nauci. Bio je ban sklon dati ovim radnikom u Njemačkoj učenjaka hrvatskih na pomoć. Još jače prione uz novu nauku Juraj Zrinski, gospodar Medjumurja, koji je uza se imao Mihajla Bušića, arkidjakona biskupije zagrebačke. Zrinski osnova u Nedelištu tis-

karu god. 1570., a Bušić izda dvie knjige, koje je posvetio samomu kralju Maksimilijanu, koga su protestanti svojim smatrali. Ovdje izadje izpod tiska i Verböczov Tripartitum na hrvatskom jeziku. Poslije se preseli ova tiskara u Varaždin, gdje su se hrvatske knjige štampale. Tragovi protestantizma javljaju se i po vojnicih, koji su dospievali u krajiške gradove. U samom Karlovcu morao im je nadvojvoda Karlo dopustiti protestantskoga propoviednika. Jedini uspjeh nove nauke u Hrvatskoj bio je, da se je stalo štampati na hrvatskom jeziku za pouku puka. Glavni povod napredku svomu u susjednih naroda zahvaljivao je Luterov nauk tim, što je na narodnom jeziku sav narod slušao istinu vjere. U Hrvatskoj nije to duhove podražiti moglo, kada se i u stolnoj crkvi zagrebačkoj pjevala služba božja i hrvatski, a po svoj zemlji bile su razsute župe, u kojih su sjedili popovi narodni glagoljaši, koji su samo narodnim jezikom u svetih službah boga slavili.

Hrvatski stališi odbijahu najodlučnije novu vjeru sa zemljišta svoga. Kada se je početkom sedamnaestoga vieka Ugarska sbog slobode protestantske vjere najviše uzrujala i Stjepana Bočkaja za kralja izabrala, a kašnje se i austrijski stališi ugarskim pridružili i savez učinili pod zaštitom kraljeva brata Matije i Hrvate u savez pozvali, Hrvati pristaju uz savez za slobodu svoju, ali u isti čas „za dobro domovine svoje složnim glasom svega kraljevstva na obranu prave stare svoje vjere“ pozivlju red Isusovaca u svoj glavni grad Zagreb, a protestante neka tjeraju biskup i ban iz cieloga kraljevstva. Kada su Ugri navaljivali da i Hrvati dadu slobode protestanstvu, sjajno prosvjedova ban Tomo Erdedi. Izvukavši mač iz korice zaprieti Magjarom: „Ovim mačem izkorieniti ćemo tu kugu, ako stupi na vrata naša; još imademo tri rieke, Savu, Dravu i Kupu, jednu ćemo dati piti novim gostom — i volim s cielim kraljevstvom odtrgnut se od krune ugarske, nego li da pod mojom vladom bude ta kuga u našoj zemlji!“ Na zemljištu hrvatskom nedobije protestantizam državnoga pravnoga obstanka!

Škole u Hrvatskoj bile su najpoglavitije u samostanih reda pavlinskoga, a aristokracija davala je obučavati djecu svoju i na svojih dvorovih. Godine 1548. dopusti kralj Ferdinand, da dobra razsutih samostana budu za uzdržavanje javnih škola i

za naobražavanje učitelja. Za uzgoj svećenstva osnova Gjuro Drašković seminarij. U strani sviet polazili su mnogi na nauke, naročito u Rim i u Bolonju, gdje je osnovan posebni zavod za naše strane. Neima znatnijega čovjeka po gotovo u Hrvatskoj, koji nebi upio nauke u hrvatskom kolegiju bolonjskom. Mnogi odlični Hrvati bili su ravnatelji toga zavoda. Gdjekoji su iskali latinskom knjigom spomen si kod potomstva sačuvati. Ovaj zavod vezao je najviše Hrvatsku s kulturom italskom. Zavodom ilirskim sv. Jerolima u Rimu bivaše doticaj Hrvata s kurijom rimskom. Rim je podavao istina učene duhovnike, ali Bolonja nam darova i učene svjetovnjake, kojih je krvavo trebala naša jadna domovina. I u Beču imade već u ovo doba zametak kasnijega zavoda hrvatskoga. U domovini samoj najznatniji samostan Lepoglava podavao je i višje nauke mladim plemićem i gospodičićem hrvatskim, a manje škole bile su u drugih samostanih.

Vječni ratovi zatirahu svaki znatniji zamet zamašnoga razvoja trgovine u ovoj zemlji. Glavne su trgovačke postaje koncem ovoga vieka Varaždin, Krapina, Zagreb, Klanjac, Jaska, Samobor, Ribnik, a na moru Rieka, Bakar, Senj. Od pamtivieka ide sol i ulje u zamjenu za žitak od jadranskoga mora na ove gornje strane. Vino iz Hrvatske prolazi u Ugarsku i austrijske zemlje. Ali bio je zakon zemlje, da se najprije moraju namiriti vojske na krajini uz stalnu cienu, a onda istom da se ostatak smije prodati u javnu trgovinu. Jednom je iskao kralj Ferdinand (god. 1560) neka se neizvaža nikamo žitak iz kraljevstva, jer da sve treba za vojsku, a stališi na to odgovoriše, da toga neima niti u Germaniji niti u Ugarskoj, niti se to od Turaka nečuje. Osta slobodna ova siromašna, primitivna i jadna izmjenična trgovina, koju je jošte mnogo puta priečila kuga, što se s iztoka valjala, prelazila Hrvatsku i provaljivala u susjedne zemlje. Mjera zagrebačka valjala je za sve kraljevstvo, a novac austrijski, ugarski i mletački tekao je po našoj zemlji.

Rudokoplje u Gvozdanskom bila je imovina knezova Zrinskih, ali se već u drugoj poli šestnaestoga vieka sbog vječnih navala razbjegoše rudari i osta pusto. Na jadranskom moru bila je zamašna trgovina u Senju, Bakru i Rieci. Velike trgovačke kuće iz Florencije, Ankone i iz same Venecije stale su u savezu s onimi gradovi i imali su u njih svoje podružnice. Mnogi su Talijani ostali kao trgovci i gradjani u naših gradovih. U Bakru imali su Zrinski

svoja skladišta osobito drva za gradjenje brodova. Najviše brodova izgradilo se na Rieci.

Veliku blagodat poda kralj Ferdinand svojim svim zemljam što je osnovao pod grofom Paarom poštu godine 1537., koja je u Hrvatskoj išla preko Zagreba na Varaždin, a onda preko Karlovca na Ogulin i do primorskih gradova.

Ovo je žalostna slika ostanaka Hrvatske u šestnaestom vieku.

TREĆA DOBA.

KNJIGA DESETA.

(OD GOD. 1607. DO GOD. 1699.)

KRALJI: Matija II. (1608—1619.)
Ferdinand II. (1619—1637.)
Ferdinand III. (1637—1657.)
Leopold I. (1657—1699. [1705.])

BANI: Tomo Erdedi (1608—1615.)
Benedikt Turoc (1615—1616.)
Nikola Frankopan (1616—1622.)
Gjuro Zrinski (1622—1626.)
Sigmund Erdedi (1627—1639.)
Ivan Drašković (1640—1646.)
Nikola Zrinski (1647—1664.)
Petar Zrinski (1665—1670.)
Nikola Erdedi ([1670] 1680—1693.)
Adam Baćan (1693—1699.)

I.

U buri i prevratu izmedju naroda i cara Rudolfa stade se *1607.*
proti caru svomu rodjenomu bratu dizati Matija, regent Ugarske i Hrvatske, da sbaci kralja, koji je bio požalio mir od g. 1606. U poviesti Habsburga nenalazimo tomu slična primjera. Pokazujući osobito oduševljenje za slobode naroda i njegove vjere proti caru, koji ih kani pogaziti, sazva oko sebe stališe austrijske, moravske, ugarske i hrvatske. U pozivu na Hrvate reče: „neka se s njim i ovimi narodi sdruže, da zajedno živu i umiru!“ Hrvati viećajuć o konfederaciji proti kralju pristaju sa sladkom nadom, da će si izvojevati svoje stare zlatne slobode, koje im je kralj potirao. Sabravši vojske izmedju svih odanih si naroda krene na Rudolfa i prodre do prestolnoga grada Praga. Rudolf nemogući ratovati, zahvali se 26. juna 1608., pridržav si njemačko carstvo i česko *1608.*
kraljevstvo, a nadvojvoda regent Matija posta kralj ugarski i hrvatski, vojvoda austrijski i moravski.

Matija II. stvorio si je sam rušeći sa priestolja ugarsko-hrvatskoga svoga brata Rudolfa i braneći zahtjeve novovjeraca proti pražkomu dvoru pretežak položaj. Do ove dobe buran i nemiran, činilo se, da će snažnom rukom voditi poslove svojih kraljevstva i zemalja. Ali već pri nastupu vlade vidimo uz njega biskupa Melkiora Khlesla, kojega je kašnje i kardinalom učinio, svemoguća i iznad samoga kralja. Matija je bio u ruku Khleslovih kao lutka kakva, koju je Khlesl po svojoj volji kretao, kamo je htio. Matija proglasi krunitbeni sabor na 29. septembra 1608. u Požunu, na koji je sam glavom istom koncem oktobra prispio. Hrvati poslaše svoje nuncije na taj sabor, a nadahu se puno od novoga kralja, da će izliečiti velike rane, koje se pokazaše na državnom tielu Hrvatske već prije žitva-dorožkoga mira. Od godine 1603. bio je na krajini Hrvatske dobio nadvojvoda Fer-

dinand one vlasti, koje je nekada imao Karlo njegov otac. On je, kao što nekada otac njegov, gledao obići vlast bana hrvatskoga.

Tečajem poslednjega rata, da se otmu biesnomu turskomu gospodstvu a i da svoju kršćansku vjeru uzčuvaju, krenulo je dosta naroda iz Bosne i Slavonije u našu zvanu slavonsku ili varaždinsku krajinu i naseli se oko pustih gradova. Tako je i preko Une prešlo naroda pod vodstvom vladike svoga Šimuna Vratanje i stane se namiještati s ovu stranu Une izmedju gradova. Ovomu narodu dade kralj Rudolf (g. 1604.) povlasti njeke: da su slobodni od svih daća, da slobodno uživaju zemlju, ali u potrebi moraju vojevati na Turke. Jedan ogranak novih doseljenika razširi se od Gomirja na Vrbovsko, Ravnugoru, Mrkopalj i dalje po gorskom kotaru hrvatskoga primorja. Sav je ovaj narod sjeo na one posjede gospode hrvatske, koji su sada bili slobodniji i mirniji od Turaka, ali zato nikakve dužnosti nisu imali prema vlastnikom gradova, već su imali biti pokorni krajiškim kapetanom. U samih opet gradovih sjediše zapovjednici imenovani od gradačkoga nadvojvode, većinom sinovi plemstva štajerskoga, kranjskoga i koruškoga, sa krasnimi plaćami i prihodi od zemlje. Za primjer navodimo, da je karlovački general imao do šest hiljada for. godišnje plaće. Imali su opet ti ljudi i prihod od zemlje oko gradova, koju su im znali obraditi težaci namienjeni popravku gradova. Bio je ovo doba dapače takav običaj, da su ta gospoda živila gdjegod izvan Hrvatske na svojih imanjih, a samo kadkad zalazili bi na svoja mjesta. Protekcijom dolazili bi već sada i mnogi nevriedni, ali po rodu odlični kranjski i štajerski gospodičići do kapitanata krajiških, samo da financijalno svoje stanje poprave.

Hrvatska su gospoda težkim srdcem morala gledati, kako u gradovih njihovih otaca sada sjede tudjinci, a oko njih narod, koji samo tudjincu služi i njega sluša. Mnogi su odlična roda stranci, da se na tom mjestu uzdrže, iskali dapače u kralja, neka im podieli indigenat u Ugarskoj i Hrvatskoj, Zato su Hrvati prisiljeni pozivati Ugre u slogu, neka zajedno nastoje, da im nebudu tudjini gospodovali: „odlučismo“ -- vele — „radje umrieti, nego li da nam tudjin u zemlji gospoduje i da ma i najmanju čast obnaša na štetu naših sloboština.“ Ferdinand štajerski upravo se pomamio od lakomosti za zemljom hrvatskom. Uzme ozbiljno o tom raditi, da isto primorje hrvatsko otme, za koje je priznavao, da spada našemu kraljevstvu. Zrinske bi i Frankopane odtisnuo

od mora, otevši im Bakar, Kraljevicu i Novi, kako je nekada otet Senj, dok bi sva obala jadranskoga mora bila austrijska pod jednom jakom nadvojvodinom rukom. Pripoviedasmo dalje, kako su i kralj Rudolf iz Praga i nadvojvoda iz Gradca nastojali potrti bansku vlast, od koje su nastojali odtrgnuti vrhovnu vojvodsku vlast, a samo da sudačka ostane banu.

S ovimi tegobami dolaze Hrvati na krunitbeni sabor novoga kralja u Požun. Prije krunitbe zaiskaše Ugri, da se izabire palatin, a Matija morade i na to i na sve želje stališa pristajati, jer su u saboru strašno rovarili izaslanici Rudolfovi. Donesoše medju stališe prazne papire s podpisi Rudolfovimi, da si sami izpišu slobode, kakove hoće, samo neka Rudolfa opet prime za kralja. Da toga nebude, primi Matija zakonske članke već prije krunitbe, medju kojimi su bile i tegobe hrvatske. Slobodu vjere dobije Ugarska, a u Hrvatskoj vladao je zakon hrvatski, koji toga nedopušta. Kralj je imao odmah namjestiti bana sa „starinskom vlasti od Drave do mora jadranskoga:“ Po primjeru drugih naroda, koji su slobodni, neimaju tudjinci u zemlji zapoviedati; zato sve časti u Ugarskoj i Hrvatskoj imadu domaći sinovi dobivati, i u časti na krajini u Hrvatskoj namjestiti se samo Hrvati, a vrhovni zapovjednik sve vojske na krajini da bude ban „podpunom svestranom prastarom vlašću“, zato neka mu car po starom običaju dade banderij i neka ga plati. Kralj neka pošalje svoje odaslanike nadvojvodi, koji će se o svem tom s njim sporazumjeti. Senj neka se netrga od Hrvatske.

Ovako u slogi s plemstvom ugarskim izvojevaše si Hrvati, da je kralj jednom zadovoljio svim željam Hrvatske. Poslije krunitbe dade im bana Tomu Erdeda, koga je predlagao i Ugrom za palatina, ali oni su volili izabrati glavu protestanske bune Stjepana Illésházya, koji se je sada pokazivao vieran novomu kralju.

Hrvati moradoše sad istom početi vojevati za prava po kralju potvrdjena. Kranjska, Štajerska i Koruška uzrujaše se, kada im dodjoše glasnici, da će morati gradove predati Hrvatom, i da će sva viša upravna mjesta u krajiških gradovih biti popunjena po Hrvatih. Bilo je u Štajerskoj ozbiljnih ljudi, koji su kazali: „zemlja je hrvatska, pogibelj je zajedničke obrane prestala, pravo je da se Hrvatom predadu gradovi:“ Bio se je dapače razsuo glas, da Štajerci popuštaju, te već Hrvatom gradove predaju.

1609. Kranjski stališi prestrašiše se od čuda, kada im je još i taj glas došao. Odlučiše poslati poslanstvo stališem štajerskim, dogovoriti se s Korušci i svi složnimi silami, da nadvojvodu za sebe predobiju, neka neda gradova krajiških. Sam upravitelj Kranjske reče stališem: „Ugarska i Hrvatska ištu tvrdjave. Ako im nedamo tada smo gotovi „Sclavi", jer će silu upotriebiti. Nemožemo tako daleko poći kao što Štajerci, „„bog im prosti!" Bojati se je jošte, da će se dići uskoci na našu zemlju, ako na ove zahtjeve nepristanemo. Trebalo bi stvar preporučiti carskomu Veličanstvu, ali odanle se je malo moći nadati pomoći!" Drugi su bili za to, da se na njemačko carstvo apelira, da se krajina od njega netrga. Napokon zaključiše: „Krajina pripada njeg. sjajnosti nadvojvodi Ferdinandu. Bez njegove dozvole nesmije o njoj nitko odlučiti!"

Dogovori se vodili ciele godine 1608. i 1609. Ferdinand poduprt tako od svojih stališa odgovori Hrvatom na njihove zahtjeve: „neka najprije gledaju predobiti one zemlje, koje su im Turci uzeli, a onda će se istom moći misliti o tom, kako će se razpraviti stvari s njegovimi zemljami." Iskao je dapače, neka mu najprije Hrvati vrate sve ono, što je otac njegov na popravke tvrdjava u Hrvatskoj potrošio, pak će onda izvesti iz gradova sve vojne sprave, koje su troškom njegovih zemalja nabavljene. Kada su mu opet Hrvati odgovorili, da su se prolievanjem potoka hrvatske krvi obranile zemlje njegove, a da je krajina zemlja hrvatska, odgovori im prkosito, da će odsele držati one gradove kao svoje vlastite, a ne samo kao upravitelj, kako je bilo do sada. Hrvati se na to razbiesniše, te se je i sam prkosni Ferdinand pobojao silovitih sukoba s Hrvatskom. Težko mu je bilo u ovo doba sbog vjerozakonskih reforma u njegovoj zemlji, zato je gledao, da mu dva zla nepadnu na glavu, te zamoli cara Rudolfa u Pragu, neka gleda ovu razpru svojim carskim ugledom poravnati izmedju njega i Hrvata. Dogovori se započmu. Ali dodija već Hrvatom putovati na dogovore u
1610. Gradac i zaiskaše god. 1610. od svoga kralja, neka već jednom ostvari one članke, na koje je prisegao. Vele sami, „da bi kralj to htio učiniti, ali ima njetko, tko toga neda i kralja od toga odgovara, pak je i njihova poslanstva požunska i gradačka osujetio. Zato jednoglasno zaključuju i zaklinju se, ako se takov rušitelj sloboština domo-

vine izvjestno pronadje, to će se u javnom saboru svega kraljevstva dići na njega šake svih stališa i redova:" Tko je taj bio, to nam osta tajnom, dalje nenadjosmo traga. Stališi su dakako opominjali kralja na njegovu prisegu, ali krajina osta kako je i prvo bila.

Matija je malo uticao u ove razpre, jer se je u obće malo brinuo za Hrvatsku. Gorila mu je glava od poslova ugarskih, erdeljskih i českih. Mir je s Turci sretno pogadjao, ali protestantizam prerastao mu preko glave. Poslije smrti palatina Illésházya bude izabran opet protestant Gjuro Thurzó za palatina, premda je kralj želio katolika. Htio je Matija u Austriji svojom vlasti uzčuvati preimućtva katoličke vjere, a odmah se digoše protestanti ugarski, da brane svoju braću. Njemačka protestanska unija, uz koju je pristajala bolja polovica Njemačke, posla na žalost Matijinu svoga poslanika u Beč, da pritegne Austriju u uniju proti carskomu i katoličkomu vladanju. Matija zdvajajuć „hoće li birati carstvo ili spas duše svoje" — kako reče svomu izpovjedniku — dade napokon kapitulaciju, kojom se proglasuje sloboda vjere po načelu Maksimilijana cara: „cujus regio illius et religio:" Takove povlasti morade dati i Moravskoj.

Težko bi bio Matija tako daleko pošao, da ga neprisiliše odnošaji u Českoj. „Kralj nam nevalja, treba drugoga izabrati" — takovimi buntovnimi glasovi mogu će plemstvo česko prisili (godine 1609.) Rudolfa na glasoviti češki „majestat". Rudolf onemogao tielom i duhom žalio je ove koncesije, ali je jošte dao rovariti po zemljah Matijinih i došla mu misao, da promieni red nasliedstva na priestolju, dakako na štetu Matijinu, koji je imao Rudolfa u carstvu naslieditи. Matija za odmazdu rovario proti Rudolfu u Českoj, a iznad obadvojice nesretnih vladara vladahu razvraćane vierske stranke. Tako se porodi rat izmedju braće, koji se žalostno svrši *1611.* po Rudolfa. Matija mu prodre u sam priestolni grad Prag. Rudolf se morade u bjesnoći i gotovom ludilu zahvaliti na českom priestolju, a osta mu samo carski naslov. Te sramote dugo nepreživi, umre 20. januara 1612. *1612.*

Matija bude poslije smrti bratove izabran za njemačkoga cara. Time se popne do vrhunca svojih želja. Sada istom prikazuje nam se Matija trom i nesposoban za vladanje tolikih zemalja. Težko je i bilo vladati cielom uzrujanom srednjom Europom, koja se je već sada dielila u dva oružana tabora: prote-

stantsku uniju i katoličku ligu. Do granica Hrvatske idu ogranci jednoga i drugoga saveza. Susjedne slovenske zemlje pripadahu takozvanoj katoličkoj ligi, a protestanti Ugarske namigivahu sa unijom. Već je buktilo u Ugarskoj, vodio se rat u Erdelju, u koji je stala svojim uplivom i Turska uticati. Vojvodu Gabriela Bathora u krvavom ratu razstavio s prestoljem i životom Gabriel Bethlen, štićenik Turaka i saveznik protestantske unije.

Hrvatska nam podaje sasma drugi lik vierskoga života. Iste godine, kada je Rudolf prisiljen od Čeha, čim su sve zemlje austrijske dobile slobodu protestanske vjere, izdao samo zato „majestat“, da ga nebace s priestolja, te iste godine zabranjuju Hrvati protestantom ulaz u Hrvatsku. Hrvatska ima sveto držati zakone stare svete vjere otaca, a „propoviednika protestantskoga slobodno je svakomu uloviti i ulovljena ima dovesti pred bana ili biskupa, a ako inače biti nemože, slobodno ga je i ubiti. Uvoditelji ovih ljudi i prekršitelji ovoga zakona imadu se javno kazniti.“ A dok se Matija kleo na živoga boga, da neće u Ugarsku red Isusovaca uvoditi, hrvatski stališi predaju uzgoj svoje mladeži Isusovcem, sagradjuju im sgrade u Zagrebu, kupuju im imanja i preporučaju ih kralju. Prispodabljajuć topli i odlučni katolički značaj ovih veleznamenitih zakona sa zakoni i odnošaji u srednjoj i zapadnoj Europi, nadjosmo, da je jedina Italija, prva susjeda Hrvatske, živila pod sličnimi zakoni. Mislimo, da negriešimo, ako i tomu susjedstvu ponješto pripišemo onolike katoličke oštrine u vierskom hrvatskomu zakonu.

II.

Izvan sfere ovih razžarenih odnošaja srednje Europe uzpali se u ovo doba na hrvatskom primorju veliki uskočki rat odlučujuć u krvavih morskih pobojih sudbinom hrvatskih obala. Mletčani su od pamtivieka za tim išli, da Venecija kao kraljica jadranskoga mora bude absolutna gospodarica ovoga mora. Ničije ladje nebi smjele ovuda ploviti bez njihove dozvole, a kako je od Turaka bila skršena i razderana Hrvatska i iztrošene susjedne austrijske zemlje, nadala se, da će joj srećom pripasti i preostati jošte sjevero-iztočni kut jadranskoga mora. Njihovoj osnovi stala je na putu vitežka četa uskoka senjskih, koji su na

malih ladjah svojih neizmjernom brzinom i smjelošću razbijali križareće brodovlje mletačko, te su smesti umjeli osnove mletačke. Zato su se trudili državnici i povjestnici mletački, da ove junačke sinove našega naroda sbog groznoga njihovoga tobožnjega barbarstva i krvoločtva svim vlastim i narodom omraze. „Uskoke su Mletčani razglasili — veli službeni njemački svjedok — kao da su gori od ljudoždera i sličnih barbara, a to su vam pošteni kršćanski ljudi. Ima medju njimi uglednih plemića i ljudî poštovana roda. Junaci su to, koji su, s turskoga zemljišta izbjegavši živinsko robstvo, u Senj u kraljevstvo hrvatsko došli i utekli se pod kršćansku vlast, da oni i njihova djeca i njihovi potomci u vjeri Isusovoj ostanu."

Drugi naš svjedok suvremenik Florentinac, koji je živio u ovo vrieme kroz više godina na Rieci i s njimi trgovao, hvali njihovu vjeru u boga i poštenje ljudsko. Neima po njegovu uvjeravanju čistijega i ćudorednijega grada nad Senjem. „Nije vidio toga niti u Italiji, niti u Dalmaciji, da bi se svetim postom na pričest toli dostojno pripravljali. Čistoća žene jeste narodna svetinja. Žena bi se takova smrću kaznila od samoga njenoga roda. Ako bi ipak pravica stala progoniti ovo ubojstvo, sav bi se narod digao na sudca." Ovo svjedočanstvo stranca očevidca pobijaše bezsramni mletački biskup, koji je raznio u svojoj knjizi po svietu, da imadu puno žena i da se nezna čija je koja. Kada su po više godina bili bez plaće na službi kraljevoj, plaćali bi vjerovnike trgovce od svoga pliena vierno i pošteno. A kada je Juriša Daničić papi rimskomu bio obećao, da će na obalah hrvatskih biti sigurne ladje kršćanske, nije se u to doba usudio pomoliti ni jedan gusar medju kvarnerskimi otoci. Bratsku su ipak krv osvećivali i dvostruko i četverostruko i u drugi rod. Ako je koji od poglavica mletačkih prolio krv uskočku, drhtao je rod njegov živući u smrtnom strahu u sred Venecije.

Uskoci donosiše neizmjerne pliene iz turske zemlje. Turski brodovi nebi se usudili u jadransko more. Kada su uskoci ulovili na brodu Turke, židove i kršćane, odmah su razdielili Turke i židove na jednu, a kršćane na drugu stranu. Istom kada su ih Mletčani u vjeri prevarili, nisu niti njih poštedili.

Godine 1606. digla se je bila buna u Ugarskoj tako visoko, da se je već mislilo: uspjeti će Bočkaj s pomoćju turskom, a kuća Habsburg izgubiti će Ugarsku. Nadajuć se Venecija razsulu

vlasti habsburžke u Ugarskoj i Hrvatskoj nadje povoda sbog njekih provala Juriše Senjanina na tursko zemljište, da potisne veliki dio svoga brodovlja u kvarnerski zaliev i da zatvori trgovinu Senju, Bakru i Rieci. U Gradcu se prestraše, da nebi Venecija ovih gradova osvojila i pošalju generala baruna Gjuru Kisela, koji je poput Josipa Rabate u Senju uskoke vješao i Rabatin ugovor s Venecijom ponovio (g. 1607.). Venecija dapače kroz druge ruke dade razumjeti caru Rudolfu, da bi najbolje bilo Senj i primorje za tri sto hiljada talira njoj u zalog dati, ali ih Rudolf odbije smatrajuć, da bi to bilo sramotno za njegovu carsku čast. Kisel dade na kopno potegnuti sve brodiće uskočke, uskokom zabrani svaki polaz na tursko zemljište, obustavi im i zabrani pobiranje danka od Turaka, koji su oni pobirali, toliko godina od mnogih turskih sela, što su si ga uskoci svojom krvlju prolivenom zaslužili i svakiput sa stotina jada pobirali.

Uskoci nezadovoljni odsudom pristranoga baruna austrijskoga odluče zaiskati pravdu na carskom dvoru. Pošalju svoga odličnoga vojvodu Nikolu Radića k carskomu dvoru, obvezavši se svi zajedno prisegom, da prije povratka Radićeva neće Senja ostaviti, a s Turci učine mir i prijateljstvo. Radić dodje sretno u Prag, te bude od cara liepo primljen. Iskao je, neka im se njihovi krvavo zasluženi danci od Turaka i nadalje daju. Mudri vojvoda izvojeva si od cara odlično pismo, osudjujuće postupak carskoga komisara i drugih kapetana uskočkih neprijatelja: „Ima ih medju Vami, veli car, a naročito ti Vide Kisele, koji nemariš za povlasti i slobode Senjana, pak se usudjujete uništivati ih i potirati. Jošte se usudjujete silom otimati i za sebe pobirati danak onaj od mnogih turskih sela i imanja, koji su si Senjani sami junački s oružanom silom, prolievajuć skupo svoju krv i noseć glavu svoju na pazar, na plaćanje prisilili. Njim to po zakonu pripada i nitko im uzeti nesmije:“ Car im ovom prigodom potvrdi grb i pečat i stare slobode, priznavajući im, da su „jedini oni na jadranskom moru bedem njegovim državam proti Turkom i drugim (jamačno Mletčanom) neprijateljem:“

Carevom milošću ostanu uskoci u Senju, što je Veneciju navodilo na pakostne misli, čim je stala zatvarati prolaz trgovini sa hrvatskih i austrijskih strana. Uskoci im dakako vraćahu

nemilo za nedrago, hvatajući i robeći njihove fregate. Kao munje prelietali bi jedni na svojih ladjicah u Istru, a drugi okreni preko mletačkoga zemljišta u turske zemlje. I opet su dolazili povjerenici nadvojvode Ferdinanda iz Gradca, i opet izvlačiše iz mora ladjice uskočke i pališe ih i opet uskoci na sramotu na vješalih izgibahu.

Gorko mrcvarenje uskoka i od njihovih vladara, kojim su mnoge godine služili, a plaće dobivali nisu i mletačko na moru naganjanje, gdje su svakoga uskoka, što ga uloviše na galiju prikivali, izrodi napokon biesnim ratom. Mejdan je iz početka samo medju Senjani i Mletčići, dok se neuhvatiše u kolo nadvojvoda Ferdinand, car i Španjolska. Povodi rata neće se pričiniti neznatni, ako se svi dosadanji neprijateljski odnošaji pravo shvate i uvaže.

Godine 1611. prolazila je mletačka ladja mimo Rieke, a *1611.* imala je tamo po zakonu carinu platiti. Carinari ju obustave i zadrže dok nije platila. Zato Mletčani izdadoše proglas svim brodovom svojim, neka love sve brodove s austrijske i hrvatske obale, Riečane neka ubijaju, a ulovljene odsudjuju unapried svakoga na dvadeset godina na galiju. Car Matija potuži se mletačkomu senatu god. 1612.: „što oni nedadu ploviti brodovom *1612.* njegovih podanika na moru, već im prieče trgovinu, dapače zasižu u sudstvo na kopnu i na moru, te bez prestanka nepravde čine. To da nije dokaz dobra susjedstva:“ Republika oholo odgovori carevu poslaniku: „da je uviek pripravna na mirno susjedstvo:“ Slao je opet nadvojvoda svoje poslanike u Veneciju, ali nije opravio ništa. Što nije mogao car i nadvojvoda opraviti, to opet pokušaše uskoci sami. Tako se izleže krvav rat od g. 1612—1617.

Mletčani zlom srećom pokušaju poigrati se s uskočkimi glavami. Kamilo Trevisano, zapoviednik konjaničtva mletačkoga u Dalmaciji, htjede osvetiti se Turkom za mnoge provale u Dalmaciju i pisa proveditoru krčkomu prijatelju uskočkomu Girolamu da la Marzellu, neka bi uskoke nagovorio, da oni s jedne, a on s druge strane navale na Turke. Uskoci pristanu uz pogodbu i zahvate mnogo pliena, a Trevisano mogao je slavodobitno sa stotinom turskih glava unići u Zadar. Uskoci puni pliena vrate se kući, samo njih petorica zaostane radi njekih turskih zarobljenika. Prohtjelo se generalu mletačkomu Marku Venieru, koji se upravo tada desio u Zadru, pohvatati ove ljude. Pošalje

k njim glasnika zadajuć im tvrdu vjeru, da im ništa učiniti neće, već da ih kani nadariti s liepim darovi, da ih ponesu braći svojoj za slavu pribavljenu republici. Uskoci povjerovaše, a on ih baci u verige i povede sa sobom u Veneciji. Uskoci za zamjenu ulove samoga upravitelja otoka Krka, inače dobroga prijatelja svoga. Iskali su, da im se za njega vrate braća njihova. Premda Marzellu nije ništa uzmanjkalo medju uskoci, dapače je kupovao od njih njeke stvari od njihova pliena, uzžurkala se opet sva sila mletačka i austrijska, jedni i drugi, da dave uskoke. Veneciji se s austrijske strane predbacivalo, da snubi Turke, neka se opet zarate s kućom Habsburg. U Istri stali su paliti Mletčani i do koriena uništivati siromašni sviet. Trst i druga pomorska mjesta bila su u pogibelji. Nadvojvoda Ferdinand stao se spremati na obranu svojih zemalja.

U Senj opet stigoše povjerenici, da masakriraju jadne uskoke. Proveditora ulovljenoga s dobrom pratnjom odpreme u Veneciju, kapetana senjskoga sbace i do sto obitelji iz Senja izaženu. Grofa Nikolu Frakopana učini vlada gradačka kapetanom senjskim, valjda da barem nječim ugode Senjanom. U Beču pod auspicijami samoga kralja učini se novi ugovor, po kom se uskokom zabranjuje svako plienjenje na moru pod smrtnu kazan. Republika je tuj obećala, da će ulovljene uskoke vratiti, a već ih je bila poklala. Kada se je kašnje iskalo, da vrate ulovljenike, izgovarala su se gospoda mletačka na sve načine. Želja je tajna republici bila, da se Senj i Rieka razvali ili da barem stanovnici s naših obala svu sol samo iz Venecije dovoze. Dobro uvidiše, da nisu jošte dotle zaplašili Matiju i Ferdinanda. Zato opet okrenuše drugim putem, da sladkim prijateljstvom uskoke i cara prevare. Prokurator mora Pasqualigo dospije u Senj, da se tobože s uskoci izmiri i sprijatelji, da si izmjenice vjeru dadu, da se neće uznemirivati, na veliko veselje Dalmacije, Istre i otokâ. Ugovorili su, da je uskokom slobodno prolaziti dva puta u godini po svoje danke u Tursku. Prividnim mirom na sveobće zadovoljstvo svrši se godina 1612.

Da Mletčani s ovim mirom nisu bili zadovoljni, vidi se odatle, što su sami tražili novih sukoba, a lahko su ih našli.

1613. God. 1613. podju uskoci po ugovorenu miru, misleć da su slobodni, sbilja po svoje danke u Tursku. Pasqualigo ih je sladko pozdravljao sa: „braćo draga i prijatelji“ na prolazu kod otoka Hvara. Medjutim zapoviedi pismeno svomu podvojvodi, kada su

se uskoci bili razletili po turskih selih iztjerujuć svoje danke, neka lovi raztresene uskoke i neka ubija sve, koji mu samo pod ruku dodju. Iznenada nasrne jaka mletačka vojska na razsute uskočke barke, u kojih je bilo dosta ranjenih, spremljenih od braće, da ih voze na liečenje u Senj i stanu ih nemilice klati. Poklaše do stotine ljudi, med njimi i Miju Hreljanovića, jednoga od četiriju vojvoda senjskih. Njekoliko ih se spasi zaplivavši u moru, a spasi se i jedna barka. Živim bogom zakleše se uskoci, da će se Mletčanom osvetiti.

Za dvie nedjelje zaplovi morem galija, vodio ju je Krsto Veniero. Unidje u njeku luku na otoku Pagu. Uskoci čim su to začuli, primaknu se otoku u mrko doba noći. Njekoliko svojih momaka puste na kraj, da se uzpnu, odakle će luku pregledati. Druga braća stignu u zoru upravo prama galiji, na koju nahrupiše i zahitiše ju. Do četrdeset ljudi sasjekoše i pobacaše u more, a onda veslaj sa svojim plienom put Senja grada. Tu se nadje i vitez Hreljanović, brat netom pogubljenoga Mije. Neka umre i Veniero, kad je umro moj brat, tu odsudu dade on Krstu Venieru. Zazivljuć ime Isusovo, umre Veniero od noža uskočkoga. Suvremenik Florentinac smije se i ruga povjestnikom mletačkim, koji su razglasili, da su uskoci kao ljudožderi oko glave Venierove plesali i krv njegovu za sladku osvetu lizali. Dopustili su mu dapače, da se u izpoviedi s Bogom za svoje griehe izmiri.

Kada je u Mletke glas stigao, da je Veniero poginuo od uskoka, ciknu u jedan glas Venecija, a osobito Venierova svojta: „o s v e t a — sve gusare izkorieniti!“ Mirniji Mletčani svjetovahu, neka se umire, jer se nezna što će im donesti evo buknuli rat izmedju Savoje i Mantue. Ova mirnija stranka mislila je, da se istom valja dobro spremiti na rat, a potajno tražila već plaćene vojske. Nadvojvoda Ferdinand dobro je to slutio. Zato je stao oboružavati i utvrdjivati svoje gradove u Gorici i Istri. Rieka i Senj i cielo primirje hrvatsko imalo se što bolje utvrditi. Kralj Matija obeća svu moguću pomoć, ako dodje do rata.

Mletčani zatvoriše odmah sve prolaze trgovini s naših strana i opasaše sa svojim brodovljem kvarnerske otoke. Filip Pasqualigo padne sa svojim brodovljem pred Senj i zaiska od kapetana senjskoga grofa Nikole Frankopana, neka mu vrati ulovljenu ladju i topove s Venierove ladje. Uskoci bili su već topove namjestili

na svoje gradske zidine. Nikola odgovori, da mu ladje neda, jer neima za to višje zapovjedi, ali mu posla u jednoj škatuljici glavu Venierovu. Pasqualigo zato pritisne Senj s mora. Mletčani opet kao da su nedužni, udarili u plač i jauk kod carskoga dvora, da od uskoka više živiti nemogu. Poslanik njihov Soranzo, koji je donio taj plač i iskao sjajnu zadovoljštinu, u isti čas s carskoga dvora krene u Njemačku, da najmi za rat plaćene vojske. Republici javi, da Senja nije moći dobiti niti kupnjom, niti za izmjenu kakvu, jer spada k Hrvatskoj, a toga nijedan sabor nikada dopustiti neće. Ovi pohodi Senjana po moru, da su vječni protest proti nastojanju Mletčana, da oni budu jedini gospodari mora. Zato svjetuje, neka Mletčani šume kupe, kad grada dobiti nemogu. Podanikom kuće austrijske neka ipak dadu njeko pravo plovitbe na moru, koliko neće smetati vrhovnomu mletačkomu gospodstvu. Ovi onodobni poslanikovi tajni savjeti danas bjelodano i jasno kazuju težnje politike mletačke i pravi povod ratu. Svi hrvatski i austrijski primorci neka se kao kopni miševi u zemlju zaruju, a Mletčanom da dadu jedinim plovbu i gospodstvo po svojem moru. Bilo je naivnih suvremenika, nepoznavajućih ove mletačke osnove, kojim se je to čudno činilo, da Venecija kroz više godina svake godine potroši do milijuna forinti za uzdržavanje brodovlja i za odštete proti uskokom, u mjesto da se s njimi izmiri s manjom novčanom odštetom. Gospoda mletačka odgovarahu, da inače biti nemože.

1614. Godine 1614. vodili su se pregovori i dogovori na carskom dvoru, posredovao je i papa, dok su se obie strane na rat spremile. Male zadjevice zametnuše Mletčani na kopnu i na moru. Uskoci im odgovorišc osvojenjem tvrdjice sv. Mihalja prema Zadru na jednoj pećini. U pogibeljnih vremenih služila bi za stražu, koja je na more pazila, u mirno doba nije bilo posade u njoj. Na ovu pećinu uzpnu se uskoci, utvrde ju žurno i postave tamo stražu, koja je njihovim junakom znakove davala o ladjah na moru i o gibanju susjednih Turaka. Trebala je kašnje sva sila mletačka, da ih s ove male, ali znamenite točke protjera. Mletčani za zamjenu palili su po zemljah nadvojvode. Zato nadvojvoda da umiri Mletčane, pošalje još jednom koncem ove godine grofa Ruprehta Eggenberga u Senj. Eggenberg se najprije pojagmi za uskočkim plienom. Trideset i devet poglavica zatvori, razvali im kuće i pograbi od njih zlato, srebro, svilu i druge

dragocjenosti. Samo je četvorici, da pokaže svoju milost, glave dao odrubiti. Oni se drugi za liepe novce odkupe. Veli se, da je odnio samoga gotovoga novca iz Senja do 150.000 for., da je deset mula nosilo svilu, dvie zlato i srebro za generalom iztražiteljem u Gradac. Grof Frankopan zahvalio se bio medjutim na kapetanstvu, a sve odredbe Eggenbergove propale su, jer je ostavio u Senju njemačke čete, kojim nitko plaće davao nije, pak su otišle kući.

Godine 1615. počme pravi rat na sve strane, premda se od *1615.* nikuda naviestio nije. Markantunu Venieru zapovjedniku mletačkih brodova izpred Senja i Novoga bilo zazorno svaki dan slušati pucnjavu topova s galije Venierove sada na zidinah Novoga, tvrdjave Frankopanske. Vojska mletačka provali u tvrdjavu, obori joj zidove i odnesoše tri topa, „nepoštedišc crkve ni oltara, niti spola ikakva, premda protivno sami pripoviedaju“ — veli doslovce naš suvremeni Florentinac — „i udariše na Bakar:‘ Sviet se cielim primorjem zaplašio. Mletčani duž cieloga hrvatskoga primorja do mjesta tamo pod Učkom sve popališe. Sada istom uskokom nadvojvoda Ferdinand opet razveže ruke, neka bojuju Mletčane na kopnu i na moru. Uskoci saberu jaku vojsku braće svoje od Otočca, Brinja i Karlovca. Nikola i Vuk Frankopani digoše na noge do pet hiljada pješaka i konjanika iz Hrvatske, da obrane primorje.

Uskočki sokolovi pod vodjom svojim Jurišom Bogdinovićem bogme nesklopiše ruke u skute, već i negledeć na ogromno brodovlje mletačko, kao pakleni dusi verali bi se sa svojimi barkami izmedju velikih brodova. Nahripljivali bi na brodove i odnosili pliene uz obale ćak dolje do Brindisia u Napulju, gdje su ih dobro prodavali, jer su bili dobri prijatelji s vojvodom d’Ossuna, namjestnikom španjolskim.

Mletčanom je najviše na srdcu bilo, da već ove godine razore sve solare na našem moru, što im sretno podje za rukom. Time zadadoše najtežu ranu hrvatskomu primorju i gradu Trstu. Videći puk naš na onih stranah, kako im se razsipavaju bitni uvjeti života i obstanka na otčinskoj zemlji, podiže se kuka i motika, da mletačku vojsku razbiju i upravo unište. Mletčani si zato stanu tražiti saveznike na sve strane, a najprije u republici švajcarskoj. Njeki im svjetovahu ćak savez s Nizozemci, nudjao im se savez s Englezkom, a dobivahu plaćenika vojnika i iz protestantske Njemačke.

1616. Početkom g. 1616. mogoše Mletčani s većom silom provaliti u Goricu, i osvojiše svu goričku grofiju. U Mletcih plakahu od veselja, što se je evo teda negda počeo i naviestio nadvojvodi Ferdinandu rat i odlučilo se obsiedati Gradišku. Taj rat g. 1616—1617. nosi u poviesti ime rata gradiškoga. Oko male tvrdjave razbiesnio se rat, u kojem su sudjelovali Europejci i Aziate, Španjolci i Niemci, Holandezi i Korzi, Hrvati i Slovenci. Sedam princeva vojevalo je u ove dvie godine, a najveći generali sedamnaestoga vieka počeše svoju karieru u ovom ratu: Dampierre, Wallenstein, Maradas, Melander, Nikola Frankopan i drugi. Ovaj rat vodio se noćnimi provalami i u malih vojnah poput onoga, što u uskočkom ratu pripoviedasmo. Poslije krvava rata nije nijedna strana niti pedlja zemlje izgubila ni dobila.

Budući da se u ratu izmedju Savoje i Španije i republika mletačka umiešala, zaplovilo je neprijateljsko španjolsko brodovlje jadranskim morem. Namjestnik španjolski radio u Dalmaciji i uzpirivao nezadovoljstvo proti Veneciji, nebi li gradove i otoke dalmatinske s Napuljom spojio, ali nije uspio. Bezuspješno ratovanje napokon umorilo sve ratujuće stranke tako, da su svi
1617. poželili doći već jednom do mira. Prvi je stao posredovati papa rimski, a poduprla ga je Francezka. Počelo se ozbiljno dogovaranje o miru u Parizu, a svršilo se u Madridu 26. septembra 1617. Uskoci imali su za uviek ostaviti Senj i primorje, a u grad imala doći njemačka posada. Poimence imalo se naznačiti upravo, koji uskoci imadu poći; to su iskali Mletčani, jer im je netom vojvoda uskočki Jakob Ferletić oteo ladju sa sedamnaest topova i zaplienio na njoj do četrdeset hiljada dukata. Mletčani su iskali, da se najstrašniji za nje uskoci smrću kazne, ali im se odgovorilo, da su se ti ljudi u poslednjem ratu osobito odlikovali. Uskoci se nesmiju naseliti bliže deset milja od primorja, njihove ladjice spališe povjerenici mira. Uskoci se uzmaknu prema Otočcu, a jedan dio braći svojoj u Žumberak.

Ovaj rat satrô je istina jaki bedem hrvatske obrane na jadranskom moru i ostavio u ruševinah solare i znatnija mjesta primorska, ali nije niti Veneciji izvojštio niti pedlja zemlje, niti pravo, da bude jedina gospodarica jadranskoga mora. Dvanaest milijuna dukata potrošila je republika u ovom ratu, a kako reče suvremenik senator mletački, „još bi toliko dala, da nije nikada u ovo gniezdo uskočko utaknula ruke," jer se je znamenito po-

rušio ugled Venecije kod susjednih naroda i odkrilo sve slabosti strašne do sada republike. Mala šaka naroda našega zadala je te grozne udarce na moru onoj premogućnoj vlasti, koja se je s velikimi vlastmi otimala za prvenstvo u sredozemnom moru — a Hrvatskoj izmorenoj ostaše ipak samo rane s gubitkom plemenite krvi.

III.

Za vremena uskočkoga rata zavladao je bio više puta strah u Hrvatskoj, da će Turci mir prekršiti i na naše zemlje navaliti. Pronosili se glasovi, da republika husti Turke na careve zemlje. Njekoliko puta dapače provališe Turci u Hrvatsku, ali više da pliene, nego li da osvajaju zemlje. Hrvati su bili time prisiljeni opetovano zamoliti kralja, neka već jednom stalan mir učini s Turskom, da ovih provala u zemlju nebude. Hrvati su se veselili, kada je Matija god. 1615. u Beču obnovio mir, u *1615.* kojem su se teda negda granice izmed Matijinih i sultanovih zemalja ustanovile. Ovom prilikom čini se, da se je izmedju porte i Matijina dvora uzelo zasnivati srdačnije i iskrenije obćenje, nu ne na korist ugarskih i hrvatskih stališa. Matija se obradovao kada mu Ahmed paša u ime visoke porte stao svjetovati, neka u gradove na krajini metne njemačku i česku vojsku, a ne ugarsku i hrvatsku. Njemački zapovjednici stegnuti će vojske u red, pak neće biti manjih provala u tursko zemljište, a te da su bile povodom svih ratova izmedju cara i sultana. „Sama božja providnost podala Turčinu ovaj predlog — piše Matija svomu bratu Albrehtu — sve krajiške gradove posjesti će Niemci, a to će nam donesti stostrukih koristi za našu kuću.“ Kad ovaj predlog turski složimo sa glasovi suvremenika Hrvata, onda će nam biti jasno, zašto Turci tako govore. Suvremeni Hrvati govore, da je većina hrvatskih krajiških gradova pala Turkom u ruke nemarnošću i izdajom njemačkih zapovjednika. Istina je, da su od prevelike mržnje na tudje zapovjednike u zemlji svojoj kipili Hrvati, ali to nam je i povjest potvrdila, da je mnogi liepi grad propao i u poslednjem ratu sbog nemarnosti nesposobnih tudjinskih nametnika. Turci traže mlitave branitelje gradova, a Matija želi Ugarsku držati pokornu, da mu se nebuni, zato se nadjoše ovaj put na jednom poprištu. „Ugri su sada siromašni i slabi, i moraju se našoj zapoviedi pokoriti — veli on u svojem pomenutom

pismu — osobito od kada se s jedne strane imadu bojati nas, a s druge Turaka:" Za hrvatske krajiške gradove bio je opet sretan, da padaju na brigu stricu mu Ferdinandu, samo da se za nje netreba brinuti. Ovim mirom riešio se je Matija onih liepih krunitbenih članaka, na koje se je bio zakleo. Hrvatski krajiški gradovi imadu tudju vojsku, kojoj zapovieda nadvojvoda Ferdinand, a ne ban hrvatski, u ugarskih gradovih ostaju njemački zapovjednici i stoje izvan zakona Ugarske.

Matija je slabo mario za svetu prisegu i sbog vlasti banske, jer bi stara vlast bana hrvatskoga, da se obnovi, upopriečila želje njegova strica Ferdinanda, koji je želio vladati absolutno gotovo s dobrom polovicom zemlje naše — sa cielom krajinom. Medju stališi susjednih austrijskih zemalja rado se je izricalo, da su gradovi na krajini hrvatskoj jedan dio rimskoga carstva. Time je dakako slabljena vlast banska, a nestajao i ugled i snaga plemstva hrvatskoga. Išlo se dapače sada jače nego li u prošlom vieku za tim, da se Hrvatska što jače sapne s austrijskimi zemljami, a k tomu se našla uviek onda prigoda, kada su Hrvati iskali vlast u krajini.

Kralj Matija bio je, kako čusmo, Tomu Erdeda učinio banom, čemu se je sve kraljevstvo obradovalo, ali ga nije dao uvesti, kako je bio prisegao po starom pravu sa banskim banderijem, t. j. s vojvodskimi povlastmi. Stališi hrvatski priznavali su rado ljubimca svoga gospodarom zemlje, sastajali su se u saboru, izdavali za narod zakone, ali ih nisu podnosili kralju na potvrdu, dok im nebude ban od kralja uveden sa svimi banskimi vlastmi. Po više puta iskali su kralja, neka se već jednom ogleda i stane brinuti i za Hrvatsku, koja da mora propasti bez podpune vlasti banske. Njekoliko godina podnosio je ban Erdedi tu sramotu, a napokon mu dodija, te se g. 1614. zahvali. Stališi su ga molili i zaklinjali, neka im ostane barem dotle, dokle kralj imenuje novoga bana po starom običaju. On pristane na njihovu želju „samo radi spasa i obstanka predrage domovine", a stališi za zahvalu predaju čast kapetana iliti vojvode kraljevstva njemu i njegovim sinovom, dokle ga bude volja.

Kralj imenova napokon g. 1615. banom Benedikta Turoca ludbrežkoga, koji je bio odličan i od svih poštovan čovjek sbog junačtva. Slavnu sisačku bitku on sa svojimi četami junački započe, a i kašnje u svih bojevih je junački vojevao. Rado su ga primili, ali su ga morali primiti bez banske čete. Malo je banovao,

jer je već za godinu dana umro, ali je za ono malo vremena *1616.* ostavio liepu uspomenu.

Kada je umro Turoc predlože stališi po posebnom poslanstvu trojicu za bansku čast: Tomu Erdeda s opisom zasluga njegovih za Hrvatsku i kralja, njegova sina Sigmunda i Ivana Keglevića. Kralj učini Tomu Erdeda tavernikom i svojim povjerenikom za uvod novoga bana Nikole Frankopana, čovjeka proslavljena u uskočkom ratu. Kada ga je (god. 1612.) bio učinio nadvojvoda Ferdinand kapetanom senjskim, smatrao je, da će ime njegovo jamčiti Veneciji za mir u hrvatskom primorju, pak javi republici, da je imenovao vriedna i poštena čovjeka u Senj, zato da se nada sigurnu miru. Nikola bude poslije toliko godina prvi izmedju banova uveden s banskom četom po starom običaju i položi prisegu pred stališi svetčano u crkvi svetoga Marka u Zagrebu.

Matija bio je već ostario i oslabio, a bio je on i braća mu Albreht i Maksimilian bez djetce, zato naumi učiniti još za života svojim nasljednikom Ferdinanda štajerskoga. God. 1617. *1617.* dade ga izabrati za kralja českoga, a god. 1618. sazove na *1618.* sabor u Požun stališe ugarske i hrvatske, da im predloži na izbor novoga kralja. Matija se je pozivao na svoje zasluge i na sjajne sposobnosti mladoga kralja českoga, predlažući ga stališem za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Dugi i gorki priepori nastanu izmedju stališa i kraljevih povjerenika. Ferdinand morade primiti kapitulaciju u sedamnaest artikula prije svoga izbora, koje je obećao izvesti, pa makar ga stajalo života. Morade pristati na to, da za života Matijina neće se nimalo pačati u poslove ugarske i hrvatske. Hrvatom izda posebnu krunitbenu zavjernicu, gdje kraljevskom rieči sve ono obećaje, na što se je već Matija bio zakleo. U krajinu će namiešćati za poglavare na pol Hrvate, na polovicu opet ljude iz svojih slovenskih zemalja. Bansku će vlast poštovati i uzdržavati u starom pravu i običaju. Posjed gospode hrvatske na krajini poštovati će i uvesti ih u njihova starodavna prava.

Težko je bilo dvoru pristajati na sve moguće zakonske članke, kojimi se stezala vlast kraljeva i uništavao upliv njegovih njemačkih savjetnika u poslovih ugarskih i hrvatskih. Još su se šiljali odpisi i dopisi izmedju kralja i stališa, gdje obadvie stranke o tom nastoje, da svaka za sebe otme, koliko se u ovih okolnostih dade oteti. Kad li zagruvaju prvi burni udarci iz Zlatnoga Praga,

kojimi se započeo veliki trideset-godišnji rat, dvor odmah u svem popusti. 1. jula 1618. bude Ferdinand okrunjen za kralja ugarsko-hrvatskoga, a već 4. potvrdi Matija sve zakonske članke.

Još njekoliko mjeseci poživi Matija iza početka bune u Českoj, iz koje je morao pobjeći u Beč. Umre 29. marta go-
1619. dine 1619.

IV.

Ferdinand II. uzpne se u krepkoj muževnoj dobi sa vojvodskoga stolca na prestolje zemalja i kraljevstva srednje Europe. Majka njegova dala ga je učiti kod Isusovaca u strogom duhu katoličke vjere, koju je kašnje Ferdinand II. snažnom i nasilnom rukom branio. Već u svojih po otcu nasliedjenih zemljah nije se ustručavao i krvi proliti, da zatre i poslednju klicu nauke Luterove. Odlični stari rodovi moradoše svoju domovinu ostaviti i dobra djedova svojih, a cvatuća književnost slovenska, odišuća protestantizmom, da ju iztrgne iz srdca naroda, morade do poslednjega listka na lomačah izginuti, neka joj se za uviek spomen zatre. Kada je novi kralj nastupao na nova prestolja, bio je u svojih zemljah s ovim poslom već posvema gotov. Sav protestantski sviet zastrepi u Njemačkoj, Českoj i Ugarskoj pred novim kraljem. On se nije ustručavao prolievati krv i zametnuti najstrašniji rat, kojemu niti prestanka želio nije, dokle nedovede do pobjede katoličku crkvu. Nije mario, što razsipava dobra i blagostanje svoje kuće i tolikih zemalja. Kada se je toliko puta nalazio u najstrašnijih situacijah težkoga i krvavoga rata neizgubi žive vjere, da božja ruka vodi svetu stvar katoličke crkve.

U sred očite bune, noseće u svom krilu veliki rat, stupi Ferdinand na carsko prestolje. Onaj isti dan, kada su ga izabrali za njemačkoga cara, sbace ga Česi sa priestolja svoga i izaberu pohlepnoga za kraljevskom krunom Fridrika falačkoga. Iste ove dane, da poveća njegove težke brige, prodre saveznik protestanta ugarskih, českih i njemačkih, knez erdeljski Gabor Bethlen u Ugarsku. Manifestom na narod oglasi, da je došao osloboditi Ugarsku od jezuitskoga kralja, a na inozemstvo upravi poseban spis, u kojem su bile sve tegobe i nepravde nanešene Ugarskoj od Ferdinanda i njegove kuće. Kralju poljskomu prijatelju Habsburga mogao je na njegove opomene odgovoriti s ponosom, da nedolazi

u Ugarsku kao nametnik, već kao pozvani osloboditelj. Osim Požuna da neima grada ni mjesta, niti plemića jednoga, koji bi proti njemu bio.

Bethlen osvoji za malo dana i slabo branjeni Požun i krene dalje s vojskom prema Beču, da se s pobjedonosnom českom vojskom pred Bečom sjedini. Ferdinand je u svojem glavnom gradu drhtao sbog sudbine svoje. Klečeć pred razpelom zazivaše boga svemogućega, neka pomogne njemu i njegovoj pravednoj stvari.

U ovoj najvećoj nevolji nastojao je Ferdinand, da s Hrvatskom živi u miru i prijateljstvu. Bethlen bio zapoviedio palatinu, neka sazove sabor u Požun, što je ovaj i učinio. Ferdinand zamoli Hrvate, neka na taj sabor svojih poslanika nešalju i neka posebnim pismom taj nezakoniti poziv odbiju. Hrvati su na to rado pristali, bojeći se kao i Ferdinand poplave protestantizma po zemlji svojoj.

Ugarski sabor bio je voljan odmah proglasiti Bethlena kraljem. Malo da nebaciše stališi palatina Sigmunda Forgača kroz prozor, kad ih je od toga odgovarao, ali Bethlen sam zadovolji se sada s time, da ga proglase knezom Ugarske. Bojao se je Bethlen biesa visoke porte, koja je veoma nemilostno primila njegove poslanike. Porta ovaj čas nije rado gledala, da se njezin vazal toliko uzvisi.

Do proljeća sliedeće godine pošlo je Bethlenu za rukom *1620.* sklopiti savez Ugarske s Českom i umiriti portu, pak je sada rado primio naslov kralja ugarskoga. Hrvati ostanu Ferdinandu vierni. U isto doba, kada su ga Ugri bacali s priestolja, zaključe oni na obranu svoje zemlje od Ugarske i na obranu kralja svoga, da se sve živo ima dići na vojsku. Glavom su imali poći u rat svi prelati, velikaši i plemići, a preko toga svaka kuća da dade jednoga pješaka, a svake četiri dobro oružana konjanika pod zastavu kraljevu i pod vodstvo banovo. Knez Gjuro Zrinski neka uz Dravu straži i čuva. Kada je glas došao, da su Ugri Bethlena i kraljem proglasili, onda dapače morade svaka kuća dati po dva pješaka. Na krajinu odredjuju vojsku, koja će paziti, da se odanle neprilike neporode. Uz podbana imao je tamo zapoviedati Vuk Erdedi. Tko bi se suztezao poći u vojsku od plemstva imade platiti velike globe i gubi plemstvo.

Kralj je dakako za odmjenu i nagradu Hrvatom sve moguće obećavao. Bansku vlast i po krajini do jadranskoga mora

obeća da će obnoviti, u krajini da nebude tudje vojske. Gospoda i plemići sjesti će opet u svoje gradove na krajini, pak će im biti tamo narod tako pokoran, kako je to nekada bilo. Ovo pismo kraljevo postaviše stališi medju privilegije kraljevstva, nadajuć se, da će kralj čim ratno vrieme prestane, ipak već jednom svoju rieč održati.

Bojeći se kralj za svoje nasliedne zemlje a naročito za Štajersku, uputi stališe ovih zemalja neka stupe u što užu svezu iliti konfederaciju s Hrvatskom. Na ime kraljevo dodjoše pred sabor hrvatski Leonhard biskup lavantski i Gotfrid Stadler general krajiški, a na ime stališa štajerskih Gjuro Galler, da zaprose Hrvate za savez i zajedničku obranu. Zaprose Hrvate neka pokažu svoju staru slavu i viernost prema kralju u ovo težko i pogibeljno vrieme strašnoga rata, gdje oko naših zemalja biesne ljuti naši neprijatelji, neka ih zajedno odbijaju sa Štajerskom, Kranjskom i Koruškom. O spasu i obstanku obiju strana, da može odlučiti samo zajednička sloga. Hrvati pristaju uz taj savez i izaberu poslanstvo, komu je na čelu ban, da savez sa susjednimi zemljami ugovara. Pri ugovoru neka na to paze, da time nimalo neokrnje prava niti slobode našega kraljevstva. A da pokažu pravu srdačnost ovoga saveza, primiše Stadlera i Gallera na njihovu molbu u red plemića hrvatskih i dopustiše im odmah svetčanu prisegu. Ovaj savez koliko se god srdačan prikazivao, bio je samo za nevolju, jer su još ove godine morali tužiti se kralju, što im trga zemlju na krajini, a daje ju Štajercem u ruke.

Usred ovih liepih priprava za rat buknu silan razdor izmed bana i plemstva hrvatskoga, koji je inače plemenitoga Nikolu Frankopana upravo do bjesnila natjerao i Hrvatskoj ruke povezao u ovaj čas uzrujanosti svih naroda. K tom je još pridospio razdor izmedju velikaša i plemstva, za koji se trudio sam kralj, da ga izmiri. Nikola Frankopan oženio se bio sa Anom Marijom kćerju Petra Erdeda, ali je za kratko vrieme sbog preljuba tu ženu odbio od sebe. Erdede to uvriedi, a uz nje je bilo gotovo sve niže plemstvo. Velikaši hrvatski vidi se, da su pristajali uz Fran-
1621. kopana. U taboru banovu u Šemovcu, kamo se prikupljala vojska, nastala je sbog uvrieda od njekih velikaša ciela buna, koju su Erdedi težko dočekali. Plemstvo se odluči od velikaša i učini sabor poseban od velikaša i zaključi, da se neće više sastajati

zajedno s velikaši, jer plemstvo neima poštovanja od njih niti slobode svoje. Bio je onda jošte taj zli običaj, da su plemići i velikaši oružani na sabor dolazili i više puta za uvrede na saboru javno na dvoboje izazivali. Velikaše pratila su njihova banderija, pak su onda plemići svakako izilazili kratkih rukava.

Kralj je po posebnih poslanicih gledao primiriti ovu bunu, koja je tim opasnija bila, što je plemstvo odlučilo neslušati bana Nikolu Frankopana. Liepo im je kralj svjetovao, neka se razdiele u dva sabora poput Ugarske: sabor velikaša da bude napose, a plemstvo u dolnju kuću iliti drugi sabor. Plemstvo dakako zaslieplјeno za vlast, htjelo, da je sabor plemstva jedini pravi, kako je od starine, a kraljeva predloga kao da ni čulo nije. Stalo je dizati strašnu tužbu na bana. Tužili su se, da im ruši ugled sudca kraljevstva, a to je bio protonotar, za koga je ban tvrdio, da je na prosto njegov pisar, a to je i bio, ali samo onda, kada je ban predsjedao sudu, inače je bio pravi samostalni sudac kraljevstva. Plemstvo opet, koje ga je biralo po starom pravu, reklo sa svoje strane: mi smo ga birali, on je naš sudac, ban mu mora dati svoj pečat sudbeni, mi mu dajemo pečat sabora. Neima sramote, koje nebi pristaše Erdedovi nanesli Frankopanu. Imao je ban da zauzme grad Greben, koji je bio svojina Franje Baćana, jednoga od glavnih vojvoda Bethlenovih. Ban stisnuo grad i stao ga biti sa svih strana. Tobožnji pristaše kraljevi stali su u savezu s obsedjenici, samo da ban neosvoji grada, samo da se pred kraljem osramoti. Osvojio ga je, ali ga je izdajom izgubio.

Nanesli su mu jošte jednu najveću sramotu po plemiću Ivanu Krušelju. Brbljavi i zlobni Krušelj tužio bana Nikolu, da je silovao jednu djevojku Erdediansku, i tužio ga javnomu sudu kraljevstva. Taj jadni čovjek bio sam okrivljen, da je u savezu s Bethlenovci. Ban se razbiesni na toga bezsramnika, dade ga uhvatiti i izbatinjati. Radi izdajstva domovine metne ga na torturu i dade ga smaknuti.

Čini se, da su Erdedi radili banu upravo o glavi, što je jošte jače smutilo Frankopana. Bio je ban sazvao sabor radi potreba zemlje. Došli su plemići, ali o potrebah niti čuti, već psuj bana, da njega neće za bana, da neće plaćati daće dokle je on tuj, niti će ići u vojsku. Kad su mu to izkazali, a tako su i kralju pisali, onda zasjedni sve plemstvo sabora hrvatskoga na pripravne već erdedianske konje i razleti se po ulicah zagrebačkih i navie-

štaj narodu, neimamo više bana, nitko nesmije biti pokoran Nikoli Frankopanu, pak su se razvikivala sva moguća i nemoguća sramotna djela Nikolina. Dodijalo to Nikoli, te ostavi domovinu svoju, ali se jošte na banstvu nezahvali. Istom poslije ciele godine položi tu čast na šoprunskom saboru g. 1622. Kralj ga ostavi na svojem dvoru i liepo mu je poslužio pri dogovaranjih o miru s Turci. Živući izvan domovine, nije na nju zaboravio, jedan dio svoga imetka ostavi na uzgoj plemićkih mladića u Zagrebu i na mnoge plemenite svrhe, te se tako pred potomstvom preliepo osvetio svojim groznim dušmanom, koji mu nisu dali mirovati ni banovati u domovini.

Dok je plemstvo hrvatsko ovimi svadjami sapinjalo snagu i umanjivalo ugled kraljevstva, izvojevao je kralj Ferdinand dne 8. novembra 1620. na Bieloj gori sjajnu pobjedu nad Česi, po posljedicah svojih jednu od najstrašnijih u povjesti čovječanstva, gdje je jednom jedinom bitkom sudbina liepoga kraljevstva českoga za stoljeća odlučena. Kako je Ferdinand davio veliko i moguće plemstvo česko i kako je palio i ništio cvatuću književnost česku, samo spominjemo zato, jer se od toga tako prepao novi kralj ugarski Bethlen Gabor, da je za dva mjeseca poslije bjelogorske bitke počeo dogovaranja o miru s Ferdinandom, koja
1622. su se svršila u Nikolsburgu dosta povoljno po kneza erdeljskoga.

Ferdinand je poslje ovoga mira sazvao sabor ugarsko-hrvatski u Šoprun g. 1622. Pozivajući Hrvate u taj sabor želio je, da neudju u slogu s buntovnimi Ugri, pak im je u samom pozivu obećavao, da će po njihovoj pravednoj želji urediti krajinu po svojih i staliških povjerenicih. Stališi jedni i drugi navališe na kralja, neka zadovolji već jednom zahtjevom i zaključkom stališa, na koje je prisegao. Daću od gradova u Ugarskoj imao je odsele za rat pobrati palatin, a u Hrvatskoj ban. Hrvate ipak ponješto zadovolji, davši im za bana mladoga i junačkoga Gjuru Zrinskoga, koji se je i prijateljstvom kraljevim i izvanrednim junačtvom i liepom naobraženošću uma mogao ponositi, što sve i kralj priznaje u svom pismu na stališe hrvatske i jošte dodaje, da ga je izabrao i „radi neumrlih zasluga djedova njegovih za cielo kršćanstvo“ Novi ban unidje s banderijem banskim u Zagreb, gdje je uveden u čast po starom običaju. S veseljem odlučuju stališi novu vojsku kralju na pomoć i izvan domovine.

V.

Stojimo pred čudnim momentom poviesti naroda našega, gdje stupa kao vojnički narod pred sud zapadne Europe, koja ga je dosele poznavala samo po glasu o ratovih s Turci. Hrvati nisu uticali u veliki tridesetgodišnji rat kano politički narod, već samo kao vojska careva, noseć svuda tres i urnebes, kamo se god pojaviše. Mnoge najznamenitije i najkrvavije bitke oni odlučiše i učiniše ime svoje strašno Švedom, Francuzom i Niemcem. Priče, pjesme i bajke prihvatiše i nezaboravno učiniše u narodih ovih ime hrvatsko. Budući da su dolazili većinom kao neprijatelji nečuvenim i nevidjenim turskim načinom ratovanja, zato pade i ljaga na ime naše. Nikada ipak niti najveći neprijatelji, sipljuć očito mržnju na našu vojsku, neusudjuju se zatajiti udivljenja nad junačtvom Hrvata.

Hrvatske čete bijahu skoro sami konjanici, znalo ih je bivati svega skupa 20—30.000 vojnika. Na svojih malih, brzih i uztrajnih konjih služili su osobito za predstraže, za patrole, za pribavljanje hrane, za nenadano napadanje neprijatelja. Oni prvi započeše skoro svaku bitku, a mnogu obišavši neizmjernom brzinom krila neprijateljeva i dovršiše. U jurišanju krenuše najprije diagonalnom linijom na desno, te upališe lievi samokres, zatim pohitiše na lievo, upalivši desni samokres, tad opet na desno, ravno paleći iz karabinka.

Umni kralj Gustav Adolfo izmisli prvi način, kako da se opre opasnoj navali Hrvata, prilikom rekognosciranja i predstražne borbe. On stane pošiljati na Hrvate pješačke čete ojačane četicami dragunâ i kirasirâ. Pješaci bi opalili puške, pak se posakrili za nasipe ili u grmlje, konjanici sakriveni čekali bi, dok se Hrvati progoneć pješake nerazprše, onda bi istom iz busije provalili paleći svoje muskete, koje su dalje nosile, nego li carski karabini. Ali u ratnoj žestini i bjesnoći, tako bi se brzo Hrvati pomagali svojom prirodjenom lukavosti i hitrinom, da su skoro uviek neprijatelja u najveću smutnju dovodili. Gustav Adolf vele, da ih je nazivao „novim plemenom djavola“, a njemački narod pjevao je pjesme, u kojih se sila i okretnost Hrvata samomu paklenskomu vragu pripisuje.

Samo odjelo hrvatskoga vojnika i sjajno oružje prikazuje se čarobno u njemačkoj pučkoj priči i pjesmi. Nad modrom

dolamom urešenom srebrnimi putceti udarala u oči široka crvena kabanica, a na glavi crvena kapa urešena srebrom i visokim perom. Osim puške karabinke bila bi za pasom dva samokresa, a onda sablja ili handžar ljuti, pred kojim je drhtao vojnik svakoga naroda. Svaki bolji junak imao je oružje srebrom okovano, a najodličnijim i uzda i sedlo na konju bijahu srebrom urešene. Čete hrvatske donosile su iz domovine svoju nam već poznatu zastavu, na kojoj je bila slika Majke božje sa grbom hrvatskim. Hrvati imali su i svoje domaće i tudje vojvode. Najglavniji su svakako Ivan Ljudevit Izolani i Ivan Werth. Motreći u ovom ratu samo junačtvo vojske hrvatske, nemarimo za okrete mnoge političke, niti nemožemo po svih bezbrojnih bitkah sliediti, gdje se je za slavu i korist Ferdinanda II. hrvatska krv prolievala, već ćemo samo glavne i odlučne spominjati.

Pravi i odlučni uticaj junaka naše krvi počimlje sa vojvodstvom odličnoga i veleumnoga češkoga velikaša Albrehta Wallen-
1625. steina, koji u najvećoj nevolji, kada se je g. 1625. proti caru i ligi svezala Danska s Englezkom, Francezkom i Holandijom, caru ponudi, da će sabrati o svom trošku 50.000 ljudi i da će ih sam hraniti. Uz Wallensteina prista njegov stari ratni drug vojvoda hrvatski Izolani. „Rat se ratom hrani“, to vele da je prvi izrekao Wallenstein, a njegovi su ga Hrvati dobro razumili.

Kada se je po treći put digao Bethlen, vojvoda erdeljski, da si pomoćju turskom i protestanske njemačke unije izvojuje prestolje ugarske, posla mu unija hrabroga Mansfelda na pomoć. Wallenstein razbije Mansfelda kod desavskoga mosta, te je vojvoda protestantski mogao samo s ostanci svoje vojske prodrieti u Ugarsku i s Bethlenom se sjediniti. U ovoj znamenitoj bitci već se odlikovaše Hrvati, koji su onda krenuli u progon Mansfeldov u Ugarsku zajedno s Wallensteinom. U to dospije s vojskom iz Hrvatske i ban hrvatski Gjuro Zrinski. Priča nam je ostala, kako je u jednom poboju s Bethlenovimi Turci poletio mladi vatreni ban za najuglednijim begom turskim i mačem mu odrubio glavu, pak ju donio Wallensteinu s riečmi: „Ovako se kazne carski neprijatelji!“ Wallenstein kao da će prezreti bana reče: „Vidio sam i prije jur dosta takovih glava“, al Zrinski mu brzo odvrati: „Mogao si vidjeti, ali ih sam odrubio nisi!“ Vele, da je ohologa Wallensteina ovaj izraz banov tako uvriedio,
1626. da ga je pri svojem stolu rotkvom otrovao. Zrinski umre i od-

vedoše ga u grad njegov Čakovac, a vojska banova prista pod zapovied Izolanovu.

Izolani osvoji sa svojimi Hrvati šanceve Bethlenove kod ugarskoga Novoga Mjesta, koje su branili Mansfeldovi draguni. Mansfeld bude razbit i pobjegne preko Hrvatske s namjerom da ode u Mletke, ali na putu umre. Bethlen ponudi caru mir i nije se više bunio.

Jedan odjel Hrvata krenu iz Ugarske, da sudjeluje u ratu danskoga kralja. Dospiju u znamenitu bitku kod Lützena (g. 1626.), gdje se je riešavala sudbina izmedju Danske i Njemačke. Vojvoda carev bio je Tilly. Bitka se zametne strašna, dobit je sad na jednoj sad na drugoj strani. Danci bješe jur doprli do Tillyevih topova, da ih otmu, natjerali su bili njeke njemačke pješačke i konjaničke regimente u blato, odkuda im nikad nikamo. U taj čas zatrube iza ledja danske vojske hrvatske trublje i zabune svu dansku vojsku. Tilly udari u taj tren sa svom silom na Dance i stavi se na čelo onih regimenta, koje su bile počele uzmicati, danski konjanici poslani na Hrvate razpršiše se u divljem biegu. Zabadava priskoči napokon sam kralj Kristijan IV. svomu vodji na pomoć, ali dodje već prekasno. Kralj se sam jedva kao čudom njekim spasi, a deset hiljada Danaca pokri bojno poljne. Danska je odmah stala ugovarati o miru i sretno ga je dobila, ali nije smjela više uticati u poslove njemačke.

Duž svih obala baltičkoga mora sa Wallensteinom nastave Hrvati svoje vojevanje kroz dvie godine, dok Wallenstein nemilostnim izvadjanjem restitucionalnoga edikta nije pao u nemilost katolikom i protestantom i svim onim vlastim, kojim je žao bilo, *1629.* što car ima takva vojvodu i takvu vojsku. Wallenstein ode s vojvodstva, a Gustav Adolf, švedski kralj, banu u Njemačku na zaštitu protestanta. U nesretnoj velikoj bitci kod Breitenfelda g. 1631. stajao je Izolani s Hrvati na desnomu krilu proti sak- *1631.* sonskoj vojski i natjera ju u sramotan bieg; saksonske regimente uzmicahu pred biesnimi nasrtaji Hrvata. Sam vojvoda saksonski bio je medju prvimi u biegu, te je bjegajuć i šešir izgubio. Sav saksonski tabor osvoje Hrvati. Ali zato se desnomu krilu zlo dogodilo. Kralj Gustav Adolf protjera u bieg Papenhaina, a onda raztepe središte Tillyevo, sam Tilly ranjen pobježe u Halle. Izolania imenova kralj generalom i glavnim zapoviednikom svih hrvatskih četa upravo za junačtvo u ovoj bitci.

Nesreća za nesrećom i pogibelj za obstanak carstva prisilila cara Ferdinanda, da je opet zamolio Wallensteina, neka bude generalissimus svih carskih vojska. U taboru proslavljenom u
1632. svjetskoj historiji kod Nürnberga g. 1632., gdje su stala dva najveća vojvode svoga vieka jedan prema drugomu, Gustav Adolf prema Wallensteinu, stajalo je pod Izolanom deset hiljada Hrvata na desnom krilu kod potoka Bibera. Osim šest hiljada Bavaraca bijahu oni jedini konjanici u Wallensteinovoj vojski. Naprama Hrvatom stojaše na lievom krilu neprijateljskom sam kralj švedski jurišajuć na njih čitav dan 24. augusta, nu svaki njegov juriš bude junački odbit. Pod večer istoga dana, kada jur kralj švedski stade uzmicati, puste se hrvatski konjanici za njim u potjeru i uhvate slavnoga švedskoga vodju Torstensona, te odlučiše konačnu pobjedu.

Hrvati se licem u lice ogledaše s Gustavom Adolfon i u onoj najvećoj, najslavnijoj i poslednoj njegovoj bitci kod Lützena 16. novembra god. 1632. Sad su bili Hrvati na lievom krilu, a kralj na svojem desnom. Iza žestoke borbe povede kralj svoje finlandske konjanike na lahko obučene Hrvate i moradoše za čas uzmaknuti. Nu kad se borba u središtu zametne, vrate se biesno Hrvati u ljuti boj, u kojem pade i sam kralj Gustav Adolf. Priča je njemačka rekla, da je od hrvatske ruke pao, a historija ju je u tom sliedila.

Hrvati stali su vierno uz Wallensteina, dok je carev vojvoda bio, a kada je Wallenstein sbog namišljene izdaje po urotnicih
1634. umoren, predju pod zapovied careva sina Ferdinanda III., već od g. 1525. okrunjenoga kralja ugarskoga i hrvatskoga, komu su pomogli do slavne i odlučne pobjede kod Nördlingena. Prema Hrvatom stajahu Bernhard Weimarski i maršal Horn. Obadvojicu u bieg natjeraše, ujedno obkoliše švedske i virtemberžke pješake i posjekoše ih skoro do jednoga, zaplieniviši topove i puno prtljage. Čuvši zatim, da se njeke švedske čete žele spasiti u grad Nördlingen, obidjoše ih Hrvati kraćim putem i potjeraše ih natrag, što istom do kraja smuti neprijateljsku vojsku, te bude hametom potučena. Tu poginu do 12.000 neprijatelja, u roblje pade 6000, med njimi i maršal Horn, a Bernhard Weimarski sretno uteče. Ova pobjeda bude i po hrvatskih crkvah proslavljena običnom slavospjevnom službom, mladomu kraljeviću pobjeditelju dala je sjaj velikoga vojvode, carevcem pribavila novih saveznika, a Švedom navieštala razsulo njihove prevlasti u Njemačkoj.

Kada se je god. 1635. Francezka umiešala u rat, prejahuju *1635.* hrvatski konjanici i u Francezku, te već sliedeće godine obkoljujuć St. Denys mogoše vidjeti pred sobom priestolnicu Franczku.

Spomenusmo njeke crtice iz ovoga europejskoga rata i to upravo iz najodlučnijih i najvećih bitaka, ne da opišemo tridesetgodišnji rat, s kojim je jedini savez hrvatske poviesti osoba kraljeva, već da pokažemo, kako je odlučna bila hrabrost hrvatska i prema najslavnijim vojvodam i proti najhrabrijim vojskam.

VI.

Vratimo se u domovinu, da joj vidimo stanje i bitisanje i da ogledamo odsjev ovoga velikoga rata na Hrvatsku.

Godinu za godinom orila se ratna trublja povjerenika kraljevih, kojom su zvali u ovaj rat. Osobito sa krajine kretalo se sve živo u rat tako, da su se više puta pobojavali Hrvati, ako li Turci većom silom na zemlju navale, da će ovaj „antemurale christianitatis“, kako sami vele, na jednom izčeznuti sa lica zemlje. Kada je god. 1632. sjajnimi pobjedami Gustava Adolfa kralj Ferdinand bio u strahu i za sam Beč i za svoje nasliedne zemlje, poslao je opet u Hrvatsku svoje ljude, da dovedu puno vojske. Stališi to zabrane, navodeći, da su već tolike hiljade izvedene iz kraljevstva, da već malo ljudi u zemlji ima, a oni se moraju svaki dan bojati, da će im jaka turska vojska provaliti u zemlju, nisu ni za to sigurni, neće li i erdeljski vojvoda opet ustati na kralja i udariti na Hrvatsku. Sami da se spremaju i do poslednjega čovjeka na krajinu, da se brane od Turaka.

I Ugarska otimala se kralju koliko je mogla, da joj najsnažniji dio naroda neode iz zemlje, ali nije uspjela. Kralj u svojoj nevolji nije popuštao ni Ugarskoj ni Hrvatskoj. Banu i palatinu zapoviedi, da moraju dopustiti sabiranje vojske. Kralj obeća Hrvatom, da će poslati posebnoga poslanika k porti, koji će osigurati podpuni mir izmedju Turaka i Hrvata. Neka mu samo kažu sve nepravedne provale i otimanja portinih podanika na našoj strani.

Drugi znameniti posljedak ovoga rata za vlade Ferdinanda II. bio je osnutak krajine hrvatske, kojom je iz kraljevstva hrvatskoga izsiečen posebni teritorij pokoran samomu kralju izvan vlasti bana i stališa hrvatskih.

Spominjasmo već, kako je Ferdinand prisegao vratiti krajinu pod vlast bana hrvatskoga, a godine 1622. izašla je komisija kraljevih i staliških ljudi, koji će tobože po želji stališa hrvatskih urediti odnošaje naroda u krajini i predati ih pod bana hrvatskoga. Po volji kraljevoj a po naputku stališa susjednih zemalja digoše kraljevi generali, kojim je milo bilo gospodstvo u hrvatskoj zemlji, nebo i zemlju na noge, da se ovaj dio hrvatske zemlje posvema odciepi od Hrvatske.

Car Ferdinand rado je to pomagao, jer je mogao absolutnom svojom voljom s ovih strana dovoditi sebi vojsku u Njemačku, koliko je htio, trebao i smogao naplatiti.

Kada se je narodu u varaždinskoj krajini proglasilo, da će doći kraljevi povjerenici, koji će ih metnuti pod bana i biskupa zagrebačkoga, sastane se sav narod vlaški u Rovišću i prisegne, da će radje umrieti, nego li doći pod vlast popova i plemstva. Povjerenikom da se nesmije nitko pokoriti, a ako im kralj neda bolje pravice, da će si tražiti drugoga gospodara. Turci se spremaju, a oni stoje s Vlasi u savezu, tako javljahu na dvor kralju njegovi generali, zato neka ostavi ovaj narod pod njihovom vlasti, kako je i do sada bilo.

Kralj je dopuštao stališem hrvatskim, a tako je zapoviedao i povjerenikom, neka upute narod, da onoj gospodi zemaljskoj plaćaju podanici, koji su iz Turske došli, na čije su se zemljište naselili. Na čiju je tko zemlju sjeo, onomu neka i plati, u tom se je javno slagao sa stališi. Ali sada su dokazivali protivnici hrvatski, da su ove zemlje bile toliko godina puste i neobradjene, kao da su postale time ničije. Kralj je opet od stališa iskao, da svatko za svoje zemlje starimi izpravami svoje pravo dokaže, a mnoge su te izprave u ratovih propale, mnogi rodovi izumrli. Inače da svaka zemlja bez izprave jeste kraljeva, pak ju on daje komu hoće. Za mnogo godina morale su potrajati takove pravde. Napokon svjetovahu kralju povjerenici, neka plemiće hrvatske odšteti ili zemljom drugdje ili novcem, pak da je onda zemlja njegova, kojom može po volji razpolagati i podati joj onu upravu, koja bolje služi interesom dinastije i carstva.

Kraljevi povjerenici crtahu crne neprilike stališem hrvatskim, koje će se poroditi, ako u njihove ruke sva krajina dodje. Sada u kraljevstvu da liepi mir vlada, vlasi će onda pobjeći k Turkom, pak će s njimi zajedno opet navaljivati na ovu zemlju. Vojničke

uprave ovdje, gdje je narod uviek pod oružjem, da nije moguće odieliti od sudbene i upravne.

Kraljevi povjerenici, a osobito njegovi generali i kapetani dokazivahu s druge strane narodu, da će biti kmetovi i robovi velikaša hrvatskih. Mi smo već spominjali stare zakone od stotine godina, gdje su Hrvati puku na krajini zapoviedali stražiti i gradove popravljati, ali druge daće i terete nosio je uviek samo onaj dio naroda, što je bio podalje od krajine turske i nije bivao svaki dan pod oružjem. Da i neimamo toga stoljetnoga običaja, evo doslovna zaključka sabora našega na hrvatskom jeziku od godine 1629. *1629.*

„Slobode vlaškim sinovom, ako se dobrovoljno k orsagu pridadu od orsaga slobode ovakove hote imati:

Najprvo na tlaku nebudu hodili i za kmete nebudu držani.

Drugoč, gospodi zemaljskoj ono budu davali, što su do seh dob generalu i kapetanom davali, ali ono kako se zemaljskum gospodum drugem putem pogode.

Tretič, pomoć med orsag spodobnu na orsažku i svoju obranbu i slobodu onak da budu davali, kako se s orsagom pogode.

Četrtič, gospode zemaljske polag slobode njihove da budu pokorni.

Petič, što se vojskovanja dostoji u tom da budu podani gospodinu banu, ali onomu orsažkomu gospodinu, koga gospodin ban s orsagom skupa postavi, tako da on od gospodina bana bude imal posluh imati.

Šestič, da vlaški sinove zevsema budu orsažki kotrigi, ter s orsažkimi pravdami živu:“

Ovi članci sabora hrvatskoga izmiruju nas posvema s plemstvom hrvatskim, jer su pravedni za narod na krajini, koji s puškom na ramenu obdjelava polja svoja.

Ali jedno pitanje smućivaše osobito tako zvane vlahe, a to je vjera. Na krajini bilo je katolika i vlaha, a pri svih smutnjah uviek je govor samo o vlasih zato, jerbo katolikom nitko vjere dirao nije. Vlasi su se doselili na zemljište kraljevstva hrvatskoga upravo u onaj čas, kada su se sve susjedne zemlje stale krvariti u najgroznijih ratovih zato, da nebude katolička vjera jedina državna. Hrvatska je upravo tada najviše držala zastavu katoličke crkve i izricala u svakom saboru: na zemlji hrvatskoj jedina je vjera katolička. Evo u ovih liepih člancih

o pravoj slobodi naroda, kako je u ono doba malo gdje bila, neima o slobodi vjere ni spomena. Vlasi zbilja sa svojim prvim vladikom Šimunom Vratanjom u varaždinskoj krajini odmah i priznaše državnu vjeru hrvatsku. Vladika ode u Rim na posvetu i nastani se u Marči na zemljištu biskupa zagrebačkoga u samostanu svetoga Vasilija, koji su pomogli graditi biskupi zagrebački. Ovu visoku tanku i prostomu razumu predaleku viersku razliku, u koju stupiše time, što je njihov vladika priznao vrhovnom glavom crkve papu rimskoga, jamačno nebi bio puk niti opazio, da su bili oprezniji i nježniji prema veličini i svetosti predmeta svećenici latinski. Svetost stare vjere u ovom puku i nježnost čuvstva za njegove stare posvećene običaje nisu znali cieniti biskupi zagrebački. Oni su ovoga vladiku smatrali samo za svoga vikara, a od njegovih viernih stali su odmah iskati za sebe desetinu. Težko im je bilo gledati u vlaha stari koledar, a još teže njim opojenim latinštinom stari grčki obred na staroslavenskom jeziku. Latinski svećenici s latinskim jezikom stali se tiskati medju onaj prosti i surovi narod, koji je svu svetinju vjere Isusove gledao jedino u obredu svoje crkve, a zakone moralne crpio istom iz svojih narodnih običaja.

Ove vierske nesporazumke zaoštrivahu dakako neprijatelji Hrvatske. Umre vriedni Vratanja, a na njegovo mjesto za vodju vlaškoga naroda stupi arkimandrita Maksim Petrović, koji je poveo u Njemačku deputaciju vlašku, da ih car metne pod generale i kapetane, a ne pod bana i gospodu hrvatsku. Na jesen
1630. godine 1630. primi deputacija iz ruku carevih u Regensburgu osebna privilegija, a Petrovića imenova car vladikom, jer se je očitovao i pred carem i pred papinim legatom, da će slušati papu.

Povlasti ove za varaždinsku krajinu predaju svu upravu u ruke knezova, koje si je narod sam birao, a svi knezi triju kapetanata križevačkoga, koprivničkoga i ivanićkoga sastanu se u glavnom mjestu kapetanata, te biraju vrhovnoga sudca i njegove prisjednike. Kralj im je obećao sigurnost u zemljah krune ugarske i da nebudu nikomu drugomu pokorni nego njemu i njegovim zakonitim nasljednikom kraljem ugarsko-hrvatskim i postavljenim od njega generalom i kapetanom, a zemlja gdje sjede da je njihova svojina.

Vladika Petrović vrativši se kući sada okrene kabanicu, ode u Peć na posvetu i ustane odlučno proti rimskoj vjeri. Zabrani

svomu narodu novi gregorianski koledar, dapače stare stanovnike katolike u onih stranah stanu mamiti na svoju vjeru, koju su mnogi i primili. Ovaj nemirni čovjek stavi se napokon i na čelo *1632.* jedne čete, da tjera stare stanovnike katolike, jer da je ovu svu zemlju car vlahom dao. Bilo je u onih krajevih imanja Erdedovih, Ratkajskih, Sekelskih i mnogih drugih, koja je tobože car vlahom darovao, pak si ih sada uzimlje. Petrović, kako je prevrtljiv bio, posla dapače po pripoviedanju samih vlaha, ova nova privilegija turskomu caru, da će sa svojim narodom k njemu proći, ako mu dade ovakova privilegija, a sužnji bivši u Carigradu pripoviedahu, da su ga glavom tamo vidjeli. Napokon je carski general morao s vojskom izaći, da u red spravi toga nemirnoga čovjeka. Dok se je narod prevareni uputio, da ga je vladika varao, tomu su godine prolazile, prošlo je dapače i stoljeće, a još se je med narodom vjerovalo, da je car dao vlahom svu zemlju izmedju Save i Drave. Kralj Ferdinand proglasio je sve ove zemlje za kraljeve, jer su ciela decenija puste ležale, a gdje su jošte vlastela hrvatska uzdržala svoje gradove, gledao je da ih iztisne ili kakovim imanjem u drugoj svojoj zemlji ili novcem. Svemu narodu na krajini davaše tolike polakšice, da su ljudi odbjegavali vlastelu i dali se pod vlast generala. Tako je Ferdinand drugi osnivao posebni teritorij, koji je stao nositi ime krajine varaždinske, a tamo preko Kupe krajine hrvatske iliti generalata karlovačkoga.

Ostanci zemlje naše budu tim od samoga našega kralja na dvie pole razsječeni, i učinjen je početak stoljetnim smutnjam, gdje narod jedan pod jednim kraljem u svojoj vlastitoj zemlji mora se boriti za jedinstvo zemlje. Ovo kalanje zemlje naše po samom kralju na korist njegovih nasliednih provincija i od njega obljubljenih svakojakih tudjih generala zadavalo je velike udarce i državnomu pravu hrvatskomu.

Hrvatski stališi stanu se sada za zajedničku obranu sve uže stiskati sa stališkimi drugovi Ugarske. Hrvati na primjer nisu imali pravo birati palatina ugarskoga do ovoga vieka, sada sami mole, neka im se to pravo dade. Sretni su bili, kada su ga dobili, nadajući se u zaštitu palatinovu i „braće ugarske“ Sretni su bili, kada je njihov podban (god. 1625.) dobio uz bana glas i sielo u velikaškoj kući Ugarske. Mnogi velikaši hrvatski počimali su Ugarsku smatrati svojom prvom, a Hrvatsku drugom

domovinom, a na sve je to vodila jedna pomisao: da se zajednički obrane od nasilja njemačkoga.

Pored svih tih jada kraljevstva, gdje su od ostanaka učinjeni još manji ostanci, osjeća se u ovo doba poviesti hrvatske njeki blaži i bistriji zrak prosvjetni, koji je stao zanositi sve plemenitije slojeve družtva narodnoga. Narod odmarajuć se od ratova svakdanjih sa krvožednimi nevjernici stao se brinuti za školu i crkvu, za napredak i blagobit života svoga.

Hrvatske crkvene knjige pisane nekada posvećenom kod Hrvata glagoljicom već su skoro izčezle bile. U rukopisno doba književnosti cvale su, a u doba knjigotiskarstva već su skoro zaboravljene bile. Cielo primorje hrvatsko uzzujilo je od žubora za novimi svetimi knjigami. Sbor se je sastao (god. 1619.) u Bribiru i pozva u svoju sredinu vriednoga Franju Glavinića, da ih svjetuje i da on knjige uredi. Po nagovoru svećenika hrvatskih stao se je za ovaj preporod svete knjige zanimati i car i papa. Rimska se kurija dapače stala otimati zato, da knjige pod njezinim okriljem u Rimu izdane dobije narod hrvatski.

Tri sjemeništa hrvatska u Zagrebu, Beču i Bolonji započeše sada pravi cviet svoj. Bečko se je sada istom darežljivošću Dvorničića Napulija, kanonika zagrebačkog sa svimi gospodskimi udobnostmi uredilo. U samoj domovini osnovaše Hrvati (g. 1628.) u ruku reda Isusovaca više humanistične škole, za koje su po zaključku sabora morali prinositi svi velikaši i plemići, a ne prosti narod, koji neće slati u te škole.

U rimskom našem sv. Jerolimu znamo, da su se u ovo doba sastajali Tomko Marnavić, pjesnik hrvatski i pisac mnogih učenih djela, Bartol Kašić, Rafo Levaković, Pavao Gučetić, prijatelj pape Urbana VIII., de Dominis, Gjono Palmotić, pjesnik Kristiade, Nikola Bolica, pjesnik iz Kotora, Nikola Brautić, sve pisci hrvatski i pjesnici i u samom Rimu poštovani sa svoje učenosti. Većina ovih ljudi jamačno se je rado zanimala u vječnom gradu sa naumljenom preobnovom svetih knjiga crkve hrvatske. Ako i nisu svi ti ljudi bili na okup u jednom sboru, kao kakva akademija hrvatska u Rimu, ali ipak sastajanjem plemenitih učenih sinova naroda našega sa svih strana njegovih upravo u tudjem svietu postavljala se je prva klica prosvjetnoga ujedinjenja svega naroda. Dakako da se je ujedinjenjem obiju vjera u našem narodu mislilo u Rimu najprije doći do cilja. Većinu ovih liepih

prosvjetnih zametaka ravnao je i podupirao odvažni, učeni i plemeniti Benko Vinković, najprije kanonik a kašnje biskup zagrebački. On je uredio bečki hrvatski zavod, on je branio g. 1632. od silnoga ugarskoga episkopata obstanak hrvatskih naučnih zavoda, kada su Magjari to sve htjeli saliti na jedan ugarski kalup i iskali su dapače, da se ti zavodi hrvatski dokinu. On je branio posebni obred crkve zagrebačke, a da se neprimi obred i breviar rimski. Primas ugarski i papa ukoriše ga, a mladi kralj Ferdinand III. naknadi ga za te ukore onim darom, koji su njemu bili Hrvati dali, kada se je krunio. Taj kraljev poklon vriednomu Vinkoviću zabilježiše na vječnu uspomenu stališi hrvatski u zapisnik sabora kraljevstva.

Trgovina krenu takodjer sada slobodnije na jadransko more i u njemačko carstvo. Vidi se to po tom, što su stališi hrvatski brigu o tom vodili, da u Hrvatskoj prolazi novac, koji se rado prima izvan Hrvatske.

Ovi prosvjetni znaci probudjenoga novoga duha u narodu hrvatskom zanimahu u doba mira u domovini sve višje stališe, zato im dadosmo spomen u političkoj poviesti. Oni objavljaju novu dobu poslije žitva-dorožkoga mira i daju nam veselje i utjehu, kako je narod naš brzo i veselo kadar koraknuti na polje prosvjete, čim barem za čas baci krvavi mač u korice.

Od god. 1628. banovao je u Hrvatskoj Sigmund Erdedi, sin slavnoga Tome. Suvremenici niti ga nehvale, niti nekude.

Ferdinand II. umre 15. februara 1637. i ostavi svomu na- *1637.*
sliedniku sinu veliki rat i prazne blagajne.

VII.

Mladi kralj Ferdinand III. bio je jošte za živa otca uveden u veliki rat, komu nitko nije mogao proreći kraja ni konca, kako je sada u njem stala sudjelovati i Švedska i Francezka, a zanimao je svu Europu. Ferdinand je posvetio ljepši dio svoga života samo ovomu ratu, koji je kao vatren i oduševljen katolik vodio, sabirući zanj vojske skoro nesmiljeno iz svih kraljevstva i zemalja svojih, koje je upravo sbog ovoga rata previše zaboravljao. Poslije ovoga rata malaksale su mu sile tako jako, da su sve različite zemlje i narode stali vladati miljenci njegovi, koji su se skupljali u vieću oko njega na kraljevskom dvoru.

*

Po mislih i željah ovoga sbora oko kralja imali bi se vladati svi narodi pod žezlom Ferdinandovim, a Hrvati i Ugri nisu imali ovdje glasa, već bi morali žrtvovati mnoge svoje državne i narodne osebine, da bude što jednoličnije vladanje u svih zemljah habsburžkih. Kao što je francezki svemožni prvi ministar Mazarin vladao jednakom silom nad svimi zemljami Francezke i u kralju Ljudevitu XIV. se usredotočivao sav suverenitet naroda francezkoga, tako je imalo biti poslije tridesetgodišnjega rata i u vladanju kuće habsburžke.

Premda Hrvatska od pomanjih provala turskih nikada nije bila sigurna, morala je ipak bez prestanka slati vojsku u Njemačku. Sa krajine iskao je kralj dapače od svake kuće po jednoga momka, bilo konjanika ili pješaka. Čudesa hrvatskoga junačtva i u nastavku tridesetgodišnjega rata neprestaju tudjinci prijatelji i neprijatelji pripoviedati i onda, kada su druge carske vojske na sve strane malaksale. Mi ćemo opet samo njeke zgode spomenuti.

1638. Oko znamenite tvrdjave Breisah na Rajni otimali se Švedi i Francezi. U njoj su bili Hrvati u posadi, a sjedinjena vojska francezka, švedska i weimarska postavile se prema tvrdjavi, da ju osvoje. Nestajalo u tvrdji hrane. Tri stotine Hrvata odvaži se, da braći hrane unesu. U tamno doba noći svaki s bisagom brašna na ledjih dopuzaju upirući se na ruke i noge do zidinah gradskih i pruže braći hranu, i odpuzaju do zakritih konja. Sjedoše na svoje brze konje, a neprijatelj se uzbudio. Kao munja proletiše na brzih svojih konjih kroz sam tabor neprijateljski, sjekući sve izpred sebe, što im se na put postavilo i protivilo. Tvrdja je bila sa triju strana rickom Rajnom oblivena, a na kopnoj strani bile su jake straže, obkopi i nasipi. Suvremenici su taj čin Hrvata kao čudo pripoviedali i opisivali.

1640. Godine 1640. umre junački Izolani, a Hrvatom bude vojvoda Ivan Werth, komu su oni u njemačkoj priči i poviesti neumrlo
1642. ime pribavili. Dne 13. novembra god. 1642. razbije Werth sa svojimi Hrvati jaku francezku vojsku. Dvie hiljade Hrvata udari na 19.000 Francuza, i sjajno ih pobiede. Do 3000 palo je neprijatelja, a 7000 ih poloviše, i med njimi pet generala i do dvie stotine častnika.

Nećemo dalje baviti se u Njemačkoj, kada se je samoj
1644. domovini spremala velika pogibelj godine 1644. Kralj je izveo bio toliko vojske iz Hrvatske, da već niti za najveće novce nije

bilo moguće naći ljudi, koji bi za plaću u rat pošli. U Ugarskoj opet digao se saveznik Šveda i Franceza vojvoda erdeljski Gjuro Rakoczy i izdao je proglas na Ugarsku, da dolazi „oružanom silom spasiti narod ugarski od robstva Niemaca:“ Sva je gornja Ugarska pristala uz njega, a Ferdinand se je ozbiljno pobojao, da je Ugarsku za uvieke izgubio, jer je medjutim pobjedonosno napredovala švedska vojska kroz Česku i Moravsku prema Beču, da se s pobunjenom Ugarskom sdruže. A ako jošte Turci priskoče u pomoć Rakoczyju, onda se je morao pobojati i za sve druge svoje zemlje. Kralj zabrinut pozove Hrvate, neka mu šalju pomoći u Ugarsku i neka mu pomognu spasiti svetu krunu.

U ovo opet doba počeo je veliki kandijski rat, u koji se uplela Venecija s Turskom. Turska vojska kretala se prema mletačkoj Dalmaciji, a bojali se Hrvati, da će ravno preko Hrvatske provaliti u Veneciju. Velikaši i plemići navališe oko popravka gradova. Na svih krajevih zemlje postaviše straže, dapače su se obnovili zakoni o pucanju iz lumbarda i na novo uredili, da čim prije uzmognu svi kao jedan čovjek skočiti na obranu domovine. Poslanici odu u susjedne savezne zemlje, da ištu pomoći na zajedničku obranu, i da ih opomenu, neka se i oni priprave. Uz ovakove ozbiljne priprave za obranu domovine mogoše Hrvati mirne duše odgovoriti kralju, da nemogu ostaviti domovinu svoju pustu i praznu, i u najstrašnijoj pogibelji ustati će svi na noge uza svoga bana, ostati će u domovini i braniti će ju pod njegovim vodstvom. Njeke su čete hrvatske ipak prošle u Ugarsku, a srećom nije prijao porti ovaj ustanak Rakoczya, kojega je jošte u toliko splašila, da je s carem učinio mir. Mirom u Lincu g. 1645. car Ferdinand predade mu njekoliko ugarskih *1645.* županija. Da Ugarsku primiri, sazove Ferdinand sabor g. 1646., *1646.* koji je trajao godinu dana. Premda je dao povlasti protestantom, opet je gledao i katolike da spasi. Nastojao je i uspio, da su Ugri izabrali bana hrvatskoga Ivana Draškovića — koji je poslije Erdeda banovao šest godina — za palatina. Drašković je bio katolik dobar, a čovjek veoma uman i ozbiljan, pun naukâ i znanja. Onodobni Hrvati bili su sretni, što im ban posta palatinom Ugarske.

U ovom Rakoczyanskom i tridesetgodišnjem ratu još prije nego što je ugasnula ratna zublja sinuše kao dvie sjajne zviezde na obzorju povjesti dva Hrvata brata Nikola i Petar Zrinski.

Iza prerano umrla otca ostadoše sirotani bez otca i majke. Više velikaša naredi im kralj Ferdinand II. za tutore, koji su ih po želji i zapoviedi kraljevoj dali poučavati od jezuita, a onda su braća pošla na visoke škole u Bolonju.

Uspomena na neumrle pradjedove malo je kada podigla i uznesla dva rodjena brata tako brzo i toli veličajno, kako se uznesoše Petar i Nikola. Kao dva blizanca sjajnim umom a junačkom desnicom oba odlična otimlju se za neumrlost Zrinovića Prvi se javi stariji brat Nikola sa 300 momaka u Rakoczijanskom ratu. Četu svoju u škrletu i svili odjevenu dovede u Sokolc pred kralja, pak se do brza odlikova na Tisi, razbivši jednu Rakoczijevu vojsku. Sam Nikola glavom osvoji neprijateljski barjak, a car ga imenova generalom hrvatskim.

Kad je opet poslije tabora u Ugarskoj car Ferdinand glavom
1647. preuzeo zapovied nad vojskami svojimi, eto opet mladoga Petra Zrinskoga uz kralja u ratu. Kao kapetan žumberački vodio je svoju četu. Gustav Wrangel, švedski general, kada je osvojio Cheb naskoči na Budjejovice, da ulovi samoga cara, koji se je tamo bio utaborio. Podkupio je ljude zato i šuljalo se već do tri stotine Wrangelovih vojnika u tabor carev. Lahko bi bili uhvatili cara, jer je sve spavalo, ali oko cara bdili su Zrinskovi izabrani Hrvati, koji skočiše na noge, Švede protjeraše i cara izbaviše. Kada je zatim car Ferdinand iz Cheba krenuo u Plzanj dodje onamo i Petar Zrinski sa svojom četom, u kojoj su bili Gjuro grof Frankopan, sin Vukov, Toma Esterhazi, kanonik Juraj Ratkaj, koji nam ovo u svojoj povjesti pripovieda. Načast vojvodi i četam izadje sam car s cielim svojim dvorom i velikom množinom gradjanstva i vojske izvan grada na častan pozdrav. Hrvatski vojnici bili su u sjajnom odielu izvezenu srebrom i zlatom, a u njekih bijahu i konji pozlaćenimi stvarimi urešeni. Zrinski prodiraše sa svojimi četami u Sasku svuda pobjedonosno, ali tridesetgodišnji rat se kraju primicao i napokon mirom
1648. vestfalskim svršio god. 1648.

Dva Zrinska započeše svoj junački i slavni život u ovom ratu, ali mnogo ga je Hrvata što mrtvih, što ranjenih, što na bojištu, što u bolnicah i svršilo. Češka i Moravska, sve njemačke pokrajine, dansko i švedsko primorje, Nizozemska i Francezka raztvoriše svoju hladnu zemlju, da sahrane gomile palih hrvatskih junaka. Slavno ali strašno ime ostaviše Hrvati u dalekom

tudjem svietu, premda kao biesni vojnici nepostupahu inače u stranoj neprijateljskoj zemlji, nego li Niemci u svojoj vlastitoj, nego li Francezi i Valoni u zemlji svojih susjeda, nego li Švedi i Danci u pokrajinah svojih saveznika ili Španjolci u susjednoj Francezkoj i Italiji. Vojnik onoga vremena živio je od pliena i grabeži, a najpitomiji čovjek, kad plieni i grabi, kad još k tomu dugo vremena gladuje i od raznih ratnih nevolja strada, nepozna milosrdja prema onomu, koji mu se uzprotivi ili na sve moguće načine vreba, da ga uništi. A uzmimo na um, kako je težko čekala obitelj hrvatskoga vojnika iz dalekoga svieta, više puta izrobljena od Turaka i drugih zlotvora. Vojnik vojujući u bogatoj stranoj zemlji sretno se vraćao ženi i djeci svojoj sa ćemerom punim srebra i zlata. Ove male koristi donieli bi preostali na životu Hrvati obiteljim svojim. Rat je ovaj imao znamenitih posljedica za državni i kulturni život srednje i zapadne Europe, a za Hrvatsku nisu donielc one rieke prolivene krvi nikakve koristi. Istina, ime hrvatske vojske bilo je odsele kroz dvie sto godina za kuću Habsburg veoma koristno, jer je zadavalo strah i trepet svakomu neprijatelju, ali zato je upravo sbog izvanredne snage i hrabrosti hrvatskoga vojnika ciela zapadna Europa odsele najvolila žigosati narod naš imeni svakojakimi.

Ogledajmo si domovinu poslije rata, pak će nam odmah u oči pasti svakojake nevolje. Od poslije izbora Ivana Draškovića za palatina nije imala zemlja bana. Ferdinand je bio imenovao mladoga kneza Nikolu Zrinskoga već god. 1647. banom, ali neprijatelji Zrinskih stali su raditi oko kralja, neka ovu braću nediže tako visoko u častih, jer je već i Petar bio kapetan velemerički, slunjski i žumberački. Istom početkom god. 1649. bude Nikola *1649.* Zrinski u Zagrebu uveden svetčano na stolicu bana hrvatskoga, gdje se je zaklinjao, da će „svoju sreću i život svoj posvetiti samo predragoj ovoj svojoj domovini“, opominjući na slogu svoje zemljake.

Zrinski je našao domovinu sa sto jada i nevolja izmučenu. Tridesetgodišnji rat pozobao je mnogo svieta. Snažnih ruku nestalo je na mnogo strana toliko, da je i zemlja opustila, a osobito trgovina u nazadak pošla. U Hrvatskoj nije nikada previše novaca bilo, ali sada je dolazilo i dotle, da je jednom vojska banu hrvatskomu sama opraštala polovicu svoje plaće za mnogo neplaćenih godina, videći nevolju novčanu, koja je na sve strane pritiskala. Tomu je medjutim mogao samo mir a ne ban po-

moći. Bana zapade druga veća i težja zadaća, da brani slobodu kraljevine svoje od nasilnih viećnika kraljevih i da nam tudjinci nepotrgaju domovine.

Sa kraljeva dvora nastojahu oteti banu i palatinu vrhovnu sudbenu vlast, koju je svaki od ujih imao u svojoj zemlji. Stališi hrvatski liepo su branili pravo bana svoga, da za ovaj sud banski kraljeva komora ništa netroši, pak zato na uju ništa nespada. Ban sudi u ime kraljevo, on je najviši pravodatnik u Hrvatskoj od pamtivieka, a ne da kakov namjestnik kraljeve osobe za Ugarsku i Hrvatsku o banovu sudu sudi. Drugi je pravni i državni boj bio s tudjimi carskimi generali i kapetani, koji su tečajem velikoga prošloga tridesetgodišnjega rata hoteći se pod svu silu uzdržati gospodari u našoj zemlji, tiskali i bacali Hrvate iz vojnih krajiških časti. Narod im je imao donositi daće i darove kao gospodi zemaljskoj. Vlahe su zaštićivali i dapače do vojnih časti podizali, samo da si nadju uporište, ako li bi Hrvatska iskala svoje pravo na zemlju otaca svojih. Stališi hrvatski nisu bili slicpi, vidili su, da je to politika dvora, koju su sliepo sliedili generali na krajini. Vele stališi kralju po više puta: „Nemožemo dopuštati, da Ti naše zemlje proglasuješ za svoje i da ih daruješ Štajerskoj, nećemo dopustiti, da nam se potrga domovina.“ Štajerska i Kranjska učinile su dapače s voljom kraljevom i carinsku liniju na našoj zemlji. Dapače pokušaše već sada generali pod egidom kraljevom zatvoriti Hrvatskoj jadransko more i cielo primorje k austrijskim zemljam prikučiti, ali s time sada jošte nisu uzpjeli. Hrvatska iztrošena mogla je sada samo prosvjedovati proti odredbam kraljevim, što je i više puta činila, ali više nije mogla ništa uraditi.

Na tolike rane Hrvatske dade kralj Ferdinand III. jedan melem našem narodu, koji je lahko i rado dao. Izda im poslije rata kraljevsku diplomu (g. 1649.) kao privilegij, kojom se državna povlast daje jedinoj katoličkoj vjeri. Hrvatska je ovom povlasti za samu katoličku vjeru stekla izniman položaj i osoban od svoje družice pod jednom krunom kraljevine Ugarske. Ova je povlast bola u oči uviek osobito nekatolike Magjare, kojim su time bila zatvorena vrata u Hrvatsku. Ovu klisuru izmedju Hrvatske i Ugarske kroz dvie sto godina nastojala je Ugarska srušiti i valovi prevrata, koji su se ponavljali do našega vieka.

Dvor bečki stiskaše poslije vestfalskoga mira ne samo Hrvatsku već i u Ugarsku u okvir prava austrijskih provincija. Ugarska je na primjer morala prositi, neka kralj kod dvorskih oblasti u Beču imenuje dva savjetnika Ugrina, koji će zastupati interese Ugarske, a Hrvatska si je morala imenovati agenta, koji je poslove hrvatske oko dvorskih oblasti pospješivao. Toga agenta imenovao je i plaćao sabor hrvatski počam od god. 1649.

U veliko se smutiše i na dvoru Ferdinandovu, a uzrujaše se stališi štajerski, kada poslije velikoga tridesetgodišnjega rata narod naš na krajini stade prijanjati uz tu misao, da se podvrgne banu i stališem hrvatskim. General Galler zapoviednik na krajini, imao je sve moguće učiniti, da toga nebude i da Austrija ove zemlje i naroda neizgubi. Vlahom neka se obećaju stare slobode, a za to neka se njeki vojvode vlaški predobiju, koji će narod odvraćati od te pogubne misli, da bi se pod bansku vlast podali, gdje bi im satrli njihove stare slobode, koje im je Austrija dala.

General Galler na nesreću austrijsku umre god. 1650., koji *1650.* je kako misle Austrijci već bio dobio vlahe na svoju stranu. Strah je sada u Beču i Gradcu bivao veći, da će sav narod, pa i sami vlasi prionuti pod bana, zato izmisliše veće i zamašnije osnove, kojimi bi smamili bana i stališe hrvatske, a medjutim zapoviedaju novomu generalu grofu Trautmansdorfu neka marljivo ruje.

U Beču se stalo upravo očito o tom raditi, da Hrvatsku što uže svežu s provincijami austrijskimi, tobože opet na zajedničku obranu od Turaka, a pala je rieč od strane kraljeve u saboru hrvatskom, da bi i sudbenost bila slična s onom nasliednih zemalja. God. 1651. pozva kralj hrvatski sabor, neka izaberu *1651.* poslanstvo, koje će kod kraljevskoga dvora u Beču imati viećati sa njegovimi savjetnici i zastupnici susjednih zemalja o uredjenju odnošaja. Hrvati izaberu Nikolu Erdeda, Ivana Zakmarda protonotara i Tomu Ivanovića bilježnika. Oprezni na sve zahtjeve bečkoga dvora dadu svojim poslanikom veoma oštre i točne naputke. Savez s austrijskimi zemljami neka bude za zajedničku obranu, a za uzor tomu savezu neka bude savez, što ga je Ugarska bila učinila (g. 1606.) s austrijskimi zemljami. Svatko neka bude gospodar u svojoj kući i neka upravlja svojimi poslovi po potrebi i po svom uvidjavanju.

Težka i krvava rana razsiečene domovine, odkada je kralj krajinu metnuo pod svoju neposrednu vlast, uzniela je stališe

hrvatske do dostojnih i veoma opreznih zaključaka. Ako li bi kralj i nadalje neposredno htio biti gospodar zemlje i vojske krajiške, pak bi novcem htio odkupiti od gospode zemaljske i kraljevstva ovoga i zemlju i narod, neka poslanici nepristanu — „jer nebi bilo dostojno granice kraljevstva za kakve novce prodavati!“

Ako li bi kralj ponudjao imanja za odštetu u Ugarskoj, niti toga nesmiju primiti, nego neka ištu od kralja neka čuva granice ovoga kraljevstva po svetoj svojoj prisegi, kao što čuva svojim nasliednim zemljam, pak nepušta, da se granice Štajerske smiešaju sa granicami Koruške, tako neka pazi i na Hrvatsku.

Neka neprimu niti prinosa za ove zemlje, ako li bi ga sam kralj iz svoje komore obećao. Nebi pravo bilo da „komora svete krune plaća za zemlje, koje Štajerci posjeduju!“

„Samo ako bi narod u krajini u znak pripadnosti kraljevstvu njeku malu godišnju svotu dao, to neka prihvate!“

Na ove pravedne zahtjeve Hrvata bili su dakako gluhi viećnici kraljevi, koji su samo o tom snovali i radili, da sve zemlje i kraljevstva budu ovisna o jedinoj milosti kraljevoj, a najpače Hrvatska i Ugarska imajuć tolika osebujna državna privilegija, koja vieću kraljevu vječne glavobolje zadaju.

Dvolične i neiskrene namjere svoje liepo pokaza dvor bečki u postupku sa gradom Senjem i hrvatskim primorjem. Kralj je
1652. izdao Senju povlasti slobodnoga kraljevskoga grada, a kapetan kraljev nepušta poslanika sabora hrvatskoga u grad, da to proglasi. Njemački zapovjednici žurili su se, da dobro utrže šume hrvatske u primorju, a kraljevi kapetani tako su zatvarali stanovničtvu more, da su istu ribariju pod svoju vlast potegnuli. Hrvati su se dakako potuživali kod kralja, a kralj ih je mirio, da će sve na dobro urediti.

Ban Nikola Zrinski, braneći zajedno sa stališi hrvatskimi prava povjerene si kraljevine, spadao je dakako k stranci, koja se nije nikada mogla složiti s namjerami dvorske politike, zato je „venuo i ginuo“ — kako sam kaže — u svojem gradu Čakovcu, pak jedino to još „bogu hvali, da mu se da kadgod sramote turske nagledati!“ On i njegov brat Petar odbijahu pomanje navale Turaka na našu zemlju. Turke kanižke dapače prisili Nikola, da su posebni mir učinili s banom hrvatskim, a kada je taj mir ugovoren, došli su odlični Turci sa svih strana,

da vide čuvenog junaka, koji im je toliko zadavao jada i njihove neprestane navale toli junački odbijao.

U velike neprilike spravljala je bana i Hrvatsku gotovo smiešna politika dvora bečkoga. Veliki kandijski rat izmedju Venecije i Turske razgorio se nesamo po moru, već su ga Turci prenieli sa svimi strahotami i na kopno, paleći i uništujući bitak i obstanak naroda našega u Dalmaciji. Bila je opet volja i misao Turaka, da će preko Hrvatske provaliti u Veneciju. Svaki čas provališe poveći odjeli u Hrvatsku, premda je medju carem i sultanom mir bio. Bili su svaki put odbiti, ali se svaki put prolievala naša krv i upalilo koje selo jadnoga puka. Dvor je bečki upravo drhtao nad time, da nebude s naše strane niti najmamanjega povoda novomu kakovu ratu, zato je zapoviedao najstrožiju defenzivu, a štete nanesene naglimi provalami nije naknadjivao nitko. Ban Nikola povede jednu vojnu preko Kupe na Kostajnicu, da barem Turke zaplaši, da mu u zemlju više nenavaljuju. Pridruži mu se sa svojimi četami knez Gjuro Frankopan, Pavao Čolnić, Krsto Delišimunović i hrabri kanonik Gjuro Ratkaj, a i mladi knez Ladislav Rakoczy prolazeć upravo kroz Hrvatsku sa svoga puta iz Rima. Predje izabrana vojska preko Kupe prema Kostajnici. Naslonivši se s pješačtvom svojim na goru Ded poreda ban konjaničtvo na polju pred Kostajnicom. Gruvanjem iz topova i mužara naviestiše kostajnički Turci braći u susjednih gradovih ća tamo do Banjaluke, da je Kostajnica u pogibelji. Ban razbije Turke, te se u jauku i plaču već sve živo razbježalo po susjednih brdih, da našim u ruke nepade. Kostajnica, djedovina Zrinskih, bila bi onaj čas naša, ali ban nesmjede je uzeti radi careve politike, već krenu natrag razbijajuć jake turske čete, koje su na glas lumbarda iz svih gradova braći u pomoć priskočile.

Još veće jade imao je s bečkom dvorskom politikom mladji brat Petar, koji je po diobi medju braćom dobio sva imanja Zrinska u Hrvatskoj, pak ih je morao i pred Turci i pred napadaji sa krajine od njemačke vojske oružanom rukom braniti, a bio je k tomu i carski general. Petar razbio je po više puta i na hiljade jaku tursku vojsku, a dvor ga je zato pozivao na odgovor. Po dva tri puta svrgnuli su ga, a kad su u nevolji bili od Turaka, opet ga namieštali. Kada se je jednom poveća vojska turska spremala na Hrvatsku, spremao se i on, a dvor ga pozove na odgovor, ali on im

odvrati, da neima kada doći, jer ima udariti na Turke. Dvor ga dakako svrgne, a Petar stupi s Mletčani u savez i stane ratovati
1654. sa svojimi Hrvati na moru, gdje se g. 1654. osobito proslavio, otevši jedan turski brigantin sto milja izpod Zadra. Kotorani obdariše Petra, što im je grad spasio, dragocjenom sabljom.

Povrativši se s pomorskoga rata u domovinu, sudari se s
1655. turskom vojskom kod Visibabe g. 1655., koja je bila jaka do sedam hiljada. Petar razbi tursku vojsku i učini silan plien, što se je opet bečkomu dvoru dopadalo, pak se opet s njime izmiri, ali se s generali njemačkimi nikad izmiriti nije mogao. Biesni za gospodstvom u Hrvatskoj, a nesposobni za junačko ratovanje, paklenom zlobom nastojahu kod dvora ocrniti i satrti ovoga Hrvata, koji neslušajuć carske niti njihove zapoviedi, slavi pobjede nad Turci, a slave ga njegovi zemljaci kao spasitelja domovine. Oba Zrinska odmicahu se od dvora kraljevoga, na koji su zalazili toliki njihovi kivni i nazlobni neprijatelji.

Neugodnosti banovanja umnožio je banu Nikoli seljački ustanak u Posavini na imanjih Mirka Erdeda i kaptola zagrebačkoga (g. 1653.) Ban sazove sabor, da s pomoćju stališa tomu zlu na put stane. Sabor je svjetovao, neka ih ban najprije liepo opomene, neka im dapače dosadanja nedjela oprosti, ako se onda smire, ako nepodje milom, a on neka navali silom, neka se dapače diže sveobći ustanak. Ali biesan Mirko Erdedi prosjedova proti tomu, da tkogod ide miriti njegove seljake i nagovorati na posluh, pak da njegov postupak sa seljaci iztražuje. Ban je bio za blagi postupak a s njim se složio i kralj, stališi opet pristaju uz Erdeda. Erdedi zaiska si pomoći i podpore proti kralju i banu u požunskom saboru med velikaši ugarskimi. Ugarski velikaši podupirali su ovaj put proti kralju i banu Mirka Erdeda i iskali su, neka sa silom uguši ustanak u Hrvatskoj.

Neugasiva mržnja porodi se sada izmedju dviju najmogućnijih rodova u Hrvatskoj, izmedju Zrinskih i Erdeda, na štetu kraljevstva. Premda je ban bunu silom gušio, prigovarali su mu Erdedovi prijatelji, što je odmah uništio nije, govorili su dapače, da Nikola Zrinski sam bunu potiče. Posavački seljački odpor proti Erdedu potraja ća tamo do god. 1671.

Ferdinand III. osjećajući slabost svoju naslućivao je kraj životu svomu, zato sazove stališe ugarske i hrvatske u sabor (g. 1655.), da mu izaberu i okrune sina Leopolda, pošto je prvo-

rodjenik Ferdinand IV. ovjenčani već kralj ugarski umro. Ovom prilikom mislio je dvor, da će moći sklonuti Ugre i Hrvate na novi popust u temeljnih pravih obiju kraljevstva. Došlo je palatinu bezimeno pismo, koje opominjaše, neka se Ugarska kani izbornoga prava. „Veći vam je dio — veli pismo — zemalja krune ugarske pod turskim jarmom, a ovo malo, što je preostalo, nije niti toliko jako, niti da jednoga kralja uzdržaje, niti da domovine veći dio izpod turskoga jarma izbavi, pak i onako morate birati kraljeva sina. Da toga Ugarska neučini, kuća bi austrijska zemlje ugarske krune jednostavno pripojila svojim nasliednim zemljam. Pustimo dakle to izborno prividno pravo i izrecimo sami dragovoljno nasliedno pravo kuće habsburžke, koja će onda rado naše pravice čuvati:" Palatin pročita svemu saboru to pismo, a svatko je znao, da je od dvora došlo. Ovimi maljušnimi skrivaćkimi sredstvi mislilo se satrti okorjelu volju stališa. Nitko dakako nije slušao glas toga bezimenika, a mladi kralj morao je prije prisege primiti po običaju članke, na koje je imao priseći. Hrvati donieli su svoja obična gravamina, koja su donašali već petdeset godina, da si krajinu otmu izpod vlasti austrijske. Iskali su stališi hrvatski i to, da se u zavjernici kraljevoj uz ime kraljevstva Ugarske metne podpuno i poimence i kraljevstvo: Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, jer ovo naše kraljevstvo ima istu slobodu, koju ima i Ugarska, zato neka se u svih kraljevskih pismih ovako poimence spominje, a ne da se ima razumjevati pod „partes adnexae ili subjectae:"

Leopold bude okrunjen pod uvjeti, koje su postavili stališi ugarski i hrvatski i nasliedio je otca svoga, koji je umro 2. aprila 1657. *1657.*

VIII.

Leopold I. bude u mladjahnoj dobi, neprevalivši niti sedamnaestu godinu, kraljem i gospodarom svih zemalja kuće Habsburgove. Otac ga je bio odredio za stališ svećenički i dao ga zato po Isusovcih odgojivati, koji su ga i kašnje za ciele duge vladavine njegove u svojih ruku držali. Leopold je bio čovjek po naravi slab i trom, a mala duha. Od otca svoga baštinio je nesamo zemlje i kraljevstva, već i sbor korifeja carske habsburžke politike, koji je već započeo bio velike pokuse, kako

će pod žrvnjem absolutističke carske i kraljevske vladavine satrti sve osebnosti kraljestva ugarskoga i hrvatskoga. Kralj po božjoj milosti i svemogućtvu od boga danom imao je vladati nad svimi narodi zemalja habsburžkih.

Leopolda hvale u kućnom životu, da je bio čist u svojih običajih i dobroćudan, ali u javnih poslovih bio je taman i mrk. Kraljeva volja imala je biti sveta narodom njegovim, njoj su se imala pokoravati i vjekovi posvećena prava narodâ. U kraljevom kabinetu a ne u saborih imao se riešivati smjer politike i sudbina naroda. Sreća je Leopoldu doniela izvanredne vojvode, koji su ime njegovo proslavili na toliko, da su ga njeki laskavci i naslovom „Veliki“ bili stali častiti, ali pravedna historija odbila je taj naslov laskavaca nametnika.

Čim je Leopold na priestolje sjeo stali su Hrvati nastojati oko novoga kralja, neka se velika rana Hrvatske izvida, koja teče iz pitanja o krajini. Kmetovi prebjegavali su izpod vlasti gospode zemaljske u one krajeve, gdje su živili vlasi pod zaštitom svojih privilegija. Krivci sa krajine prebjegavali su ovamo, a nesigurnost zavlada u cieloj zemlji. Vlasi, što su dobili ona privilegija, dapače buniše gospodske podanike, a osobito vlahe u drugih krajevih, koji su od pamtivieka bili podanici gospode hrvatske, neka se otmu svačijemu gospodstvu i siliše ih na prisegu, da se neće nikomu pokoravati. Stališi hrvatski bili su zabrinuti za svoju zemlju, što će od nje biti uz ovolike nerede, ako jošte i neprijatelj na nju navali, kako su se bez prestanka
1658. glasovi raznosili. Stališi urediše obranu domovinu i pripraviše se za sve slučajeve, a po primjeru drugih zemalja urediše si stalnu vladu, koja će zastupati bana. Ta je vlada iliti zemaljski odbor imao na čelu podbana, a uz njega biskupa zagrebačkoga i predstojnika kaptola, velikaše Tomu Erdeda i Šimuna Keglevića, plemiće: protonotara Ivana Zakmarda i Ivana Ručića. Ovaj odbor imao je voditi upravu zemlje, ali sve važne stvari imao je riešavati sabor stališa, komu je predloge donosio.

Leopold je lasno mogao sbog krajine ovaj put odgovoriti Hrvatom, neka se umire, da sada nije vrieme ova pitanja razpravljati, kada se evo sprema veliki turski rat. Na dvoru Leopoldovom puno se viećalo o tom, bili i kako bi car stupio u boj s Turci. Bana hrvatskoga Nikolu Zrinskoga zvao je kralj takodjer u ova tajna viećanja. Zrinski nije imao prave vjere u

kralju i njegove savjetnike. Liepo ga primiše, ljepše ga častiše, ali on dvoji o tom, „da li će njega ikada dvorska vatra ugrijati“, premda se je već dosta „dima nadimio“.

Razprave na bečkom dvoru bavile se tursko-erdeljskimi poslovi. Gjuro Rakoczy, vojvoda erdeljski, poželio je bio postati kraljem poljskim. Onih dana god. 1657., kada je Leopold nastupao vladu iza otca svoga, prodirao je Rakoczy pobjedonosno u poljsku priestolnicu. Ali sve se okrene. Novi car i Turska i bojna sreća ostaviše slavodobitna kneza Rakoczya. Bez vojske, osramoćen i skoro goloruk vratio se knez u svoju kneževinu. Turci ga svrgli s priestolja i poslali vojsku u njegovu zemlju. Prolievanje krvi sa valovi prevrata prelazilo je i u Ugarsku, jer su Turci na zemljištu Ugarske odsjekli od kneza erdeljskoga Velikovaradin i cieli onaj kraj, i učinili novi sandžakat na pogibelj i štetu Ugarske. Sedam se je knezova promienilo za dvie godine u Erdelju uz grozan rat. Stvorila se zato stranka u Ugarskoj i Erdelju, koja je iskala, neka carska vojska posjedne gradove u Erdelju i osigura Ugarska od propasti. Težko je bilo promišljati sada na osvajanje Ugarske od Turaka, jer su Turci imali mnogo jače pozicije i utvrde. Biograd je bio Turkom kao ključ u Ugarsku, a imali su jošte jake i dobro utvrdjene gradove Osiek, Kanižu, Stolni Biograd, Ostrogon, Jegar, Veliki Varadin i Tamišvar u krasnom okrugu, odakle su mogli svakim časom provaliti u preostale još kraljeve zemlje. Proti ovomu krutomu vienou turskih tvrdjava stale su naše dosta slabe, a carske vojske morale su bivati na tako dugih granicah na straži gledajuć skriženima rukama na smutnje erdeljske, na teret i štetu zemlji, u kojoj su se neplaćeni vojnici od krvava pota seljačkoga hranili. Leopold se ustručavao zaći u kakov rat, a Ugarska je ipak podnosila ratne neprilike.

Na banovinu Zrinskoga provaljivahu više puta Turci iz Kaniže, s toga naumi ban osvojiti Kanižu. Car mu zabrani obsadu *1660.* Kaniže, koju bi bio u ovo vrieme ban lahko predobio, jer je veći dio grada bio izgorio od groma, te su od ognjene vrućine iste gradske zidine izgorile. Gnjevan vele, da je bacio ban sablju na zemlju, kad mu je stigla carska zabrana. Sam na svoju ruku, da svoju zemlju brani, stane Nikola zidati grad na utoku Mure u Dravu, kojemu pred stališi hrvatskimi daje ime: Novi Zrin. Dvie susjedne hrvatske županije križevačka i varaždinska povrvile

su na zapovied banovu i stališa, da grade novi grad, a sam je ban, da obodri narod na radnju na tačkah zemlju i piesak vozio, pak je i gospodja banica uz posao prionula. Radi ovoga grada stali se iz Carigrada groziti, da će povesti na cara strašni rat, a pašu kanižkoga dade sultan zadaviti, što je dopustio Zrinskomu taj grad sagraditi.

Niti Leopoldovi politici niti vojvode nisu bili s ovom gradnjom Zrinskoga zadovoljni, jer su se bojali svake i najmanje neprilike, koja bi Turkom povoda ratu dala. Carski dvor brinuo se dapače
1662. ozbiljno o miru, dok god. 1662. bečki dvor nedobi glasa od svoga poslanika iz Carigrada. „Neka znade moj svietli car — pisa poslanik — da Turska hoće rat, da u ničem popustiti neće, niti od onih osamdeset utvrdjenih gradova, što su utvrdjeni proti ugovoru mira. Turska prije svega hoće, da ban Zrinski razori naproti Kaniži napereni svoj Novi Zrin i da car zadovolji Turkom za sve štete od carske vojske oko Budima!“

Ahmed Köprili veliki vezir računao je na nezadovoljstvo u Ugarskoj. Nastao je bio takov razkol izmedju katolika i protestanta, da su protestanti sabor ostavili, koji se je god. 1662. najviše zato sastao, da pripravi rat na Turke. Na jauke protestanta odgovoriše kraljevi savjetnici: „Nismo svi složni, ali smo svi kršćani ili napravimo mir s Turci ili se zajednički oružajmo na Turke, kako se kršćanom pristoji!“

Razdor se izmedju kralja i stališa veći jošte razvali sbog njemačke vojske, koja da razbojnički hara svoju kao neprijateljsku zemlju. Carev vojvoda Rajmund Montecuculi stane braniti u tiskanoj brošuri njemačku vojsku, tvrdeći da neima vojvode u Ugarskoj, koji bi bio kadar suditi o njegovom načinu vojevanja. Ban Nikola Zrinski opet mu brošurom vrati, da ma koliko su neznalice ti ugarski vojvode, opet nijedan nije svoju vlastitu mjesto neprijateljske vojske uništio, nijedan nije mirno gledao, da Turci sto hiljada naroda u roblje odvedu, a opreznošću Montecuculovom da je Erdelj propao. Ovaj razdor izmedju glavnih vojvoda mogao je davati Turkom sladku nadu u sigurnu pobjedu, zato su se tim radje spremali na veliki rat i s prezirom primali sve ponude bečkoga dvora za mir.

1663. Mjeseca marta 1663. krenu iz Carigrada sultan Muhamed i veliki vezir Ahmed Köprili na Drinopolje, gdje je sultan po starom običaju svoga vezira velikom svetčanošću za vojvodu

proglasio, opasavši mu dragim kamenjem posutu sablju i predavajući mu zastavu prorokovu. Na zidinah drinopoljskih vijahu se turski repovi, kažući put u Ugarsku. U Beču se nadahu miru, jer su bili skoro u svem Turskoj popustili, zato su se sada grozno prestrašili. Leopold je imao malo spremne vojske, a u Ugarsku slabo se pouzdavao. Kada je u Biograd dospjelo 120.000 turske vojske, stupe pred velikoga vezira carski poslanici s novimi ponudami, ali Turci zaiskaše, da im se Erdelj sasvim preda, Novi Zrin razori i njeki gradovi predadu. Kašnje su u Osieku iskali Turci, neka im car i stari danak od godišnjih 30.000 dukata plaća, na što opet carski poslanici pristati nemogoše.

Dok su Turci osvajali u gornjoj Ugarskoj Novi Zamek i uz njega njekoliko gradova, povuče se ban Nikola Zrinski u Medjumurje, da brani Novi Zrin, gdje je već Petar razbio bio prve navale paše kanižkoga. Paša kanižki stane obsiedati Novi Zrin, ali ban Nikola provali iz grada i razbije vojsku tjerajuć ju do Kaniže. Pred samom Kanižom osvoji jednu tvrdjavu. Turci se već bojali za Kanižu, zato stali izvoditi iz nje što su god mogli. Nikola im sve blago uhiti i s velikim plienom vrati se u svoju tvrdjavu.

Iza poraza i gubitaka carske vojske u sjevernoj Ugarskoj bijahu ovo veseli glasi za svu Ugarsku, zato učine Ugri bana Nikolu svojim generalissimom. Premda su ga kao rodjena Hrvata mnogi Magjari zlom voljom za svoga vojvodu primali, provali on opet sa svojimi Hrvati i nješto plemstva ugarskoga još jednom pod Nove Zamke i razbije jedan turski tabor, a onda se povuče prema Komornu. Montecuculi gledao sa strane, kako padaju Novi Zamki, a Turci se poslije toga povukli na svoje zemljište u zimske stanove. Osvojene gradove dali su utvrdjivati.

Dok je ban Nikola vojevao u Ugarskoj zapala je zadaća brata mu Petra, da brani Hrvatsku. Paša bosanski imao je na Hrvatsku navaliti sa deset hiljada Turaka. Sa Jurjeve Stiene spuštala se najprije prednja vojska od hiljadu janjičara i spahija. Hrvati navale najprije na onu četu i veći dio sasieku na komade, a što je preostalo to je palo u roblje, med njimi i vojvoda njihov, brat paše bosanskoga. Spusti se i paša na bojno polje, da osveti brata svoga. Zrinski je imao mnogo manje vojske, ali takovom brzinom i žestinom na Turke navali, da su Turci mislili, da je u Zrinskoga mnogo više vojske i udare u divlji bieg, ostavlja-

jući svu municiju svoju na bojnom polju i mnogo zarobljenika. Hiljada Turaka osta mrtvih, a osam zastava naši zarobiše.

Petar Zrinski kao pobjeditelj odvede pašu Čengijića zarobljenoga u svoj grad Bakar, a general karlovački, brat svemogućega prvoga ministra Leopoldova Auersperga, digao sada istom smiešnu viku na Zrinskoga, kako se je usudio zarobljenoga pašu odvesti u svoj grad Bakar, a da ga nije predao njemu, Herbartu Auerspergu, generalu karlovačkomu, svomu poglavaru. Kada ipak car ludomu zahtjevu generala karlovačkoga nije zadovoljio, onda se on zahvalio tobože radi slaba zdravlja na generalatu.

Obadva brata Zrinska bili su jedini pobjednici u ovoj godini, zato im se slava širila, kako suvremeni neprijatelj Zrinskih priznaje, po svih novinah europejskih. U Njemačkoj pjevale se pjesme njim u slavu i širile se priče i poviesti čudesne o junačtvu braće Zrinskih. Iz pjesme o Petru spominjemo za ugled dva tri redka:

»Graf Serin, Du edler Held,
Deine Faust die Feinde fällt,
Deine Thaten die ermatten
Feindes Kräfte plötzlich treffen;
Das erschallt in ganzer Welt.

Herr Graff Peter, wie das Wetter,
Er drein schlaget und verjaget
Die Feind von der Christen Hut.«

Da se je ta pjesme upravo i pjevala, vidi se po tom, što nam je suvremeni Niemac i note pjesmi podao. Pored sve slave badava se Petar Zrinski nadao postati generalom u Karlovcu. Sam ode do cara u Regensburg, car ga preliepo primio, ali ga samo liepimi riečmi odpravio. „Kako bismo“ — veli suvremeni dvorski čovjek — „na ova dva brata sasuli tolike časti. Mogućni po rodu a slavni po svojih djelih, da im se dadu tolike carske vojske u ruke, mogli bi lasno u Hrvatskoj i u susjednih zemljah, gdje uživaju veliki glas, pokušati, da postanu suvereni!“

Car Leopold trudio se na zimu, da sabere što veću vojsku na Turke. Zaiskao je pomoći u Francezkoj, Englezkoj, Švedskoj, Danskoj, a i njemački knezovi obećavahu bez razlike vjere svaku moguću pomoć. Ljudevit XIV. dopusti sa pomoćnom svojom izabranom vojskom odličnim vitezovom, da podju u boj na zajedničkoga neprijatelja svemu kršćanstvu.

KNJIŽNICA GRADA ZAGREBA HRVATSKE

Ban Nikola Zrinski, sluteći i znajuć, kuda će nastojati u proljeće opet velika turska vojska prodirati, sazove pred božić u Varaždin oko sebe stališe hrvatske, da se s njimi svjetuje o obrani domovine. Uz Dravu imala se postaviti jaka vojska na obranu. Sam Zrinski s carskim generalom knezom Julijom Hohenlohom provali u najvećoj zimi mjeseca siečnja s vojskom uz Dravu. *1664.* Najprije navali na Breznicu, koja se za dva dana predade, ostavljajuć mu neprijatelj grad i petnaest topova. Još iste noći preda se i Bobovac, u kojem je bilo 12.000 glava Turaka. Dvanaest aga i šestnaest topova pade našim u ruke. Onda krene Zrinski s konjaničtvom prema Sigetu, ali ga nije mogao obsiedati već krene prema Pečuhu, koji je sa svojimi liepimi mošeami takodjer plamenom izgorio. A da glavnu svrhu ove vojne postigne i izvede, krene prema Osieku. Nikola je namjeravao učiniti pustimi one krajeve, kuda će imati na proljeće turska vojska prolaziti. Palanka Terak, koja je štitila sjajni most velikoga Sulejmana I. kod Osieka preko Drave stane goriti, i zapali i izgori most. Pet godina gradio ga Sulejman, bio je dug 8565 stopa s tornjevi i utvrdami na jednu i na drugu stranu. Za dva dana veliki most pogori i do pet sto turskih sela uz Dravu planu. Zrinski stao sada obsiedati tvrde gradove naročito Kanižu, nadajući se, da će ju prije osvojiti nego što joj Turci u pomoć dodju, ali se opet zavadi s njemačkimi generali i tako jedini uspjeh ove vojne bio, da će težkom mukom kroz puste krajeve buduća turska vojska prolaziti. Glasovi o provalah bana Zrinskoga nemilo dirnuše u Drinopolju i Carigradu. Turci mu dadoše u svojem jeziku ime „željezni kolac“, a u narodu svojem dobi ime novoga Škenderbega. Kralj španjolski posla mu zlatno runo, papa svoju sliku u zlatu vezenu, kralj francezki Ljudevit XIV. učini ga pairom Francezke i darova mu deset hiljada talira, knezovi njemački primiše ga za brata svoga. Braća Zrinski stali su početkom godine 1664. na kulminaciji slave svoje.

Kasno na proljeće istom mjeseca maja mogao je vezir rat u Ugarskoj nastaviti, dok su paše bosanski i sriemski opet most kod Osieka nekako za prelaz izgradili. S velikom vojskom i sa stotinu topova predje tamo vezir Dravu i kretaše se sa svojom vojskom ravno prema Novomu Zrinu. Tvrdja je ova bila sagradjena na obie strane Mure pri utoku Drave, te je onaj dio na lievoj obali Mure kroz prokop oko grada bio oblievan vodom iz Mure. Sa zapadne strane naslanjala se tvrdja na Dravu. Veliki vezir na-

*

mjestio se na bližnje brežuljke, koji su bili s ugarske strane prema tvrdjavi. Na desnoj obali Mure bila je carska vojska. Glavni joj vojvoda nije bio Nikola Zrinski već Rajmund Montecuculi, koga je car opet uzvisio na ovu najvišu čast. Montecuculi, glavni neprijatelj Nikolin, smatrao ovaj grad za malo važan, a Zrinski tvrdi, da ga je on svim mogućim za obranu snabdio. Montecuculi izvadi iz grada posadu Zrinskoga i namjesti u nju 1400 njemačkih vojnika. Zrinski je svjetovao, da carske vojske jedan dio predje preko Mure i iza ledja zahvati tursku vojsku. Montecuculi se tomu protivio, jer da bi time u pogibelj došla desna obala Mure, a da valja čekati jošte pomoćnu vojsku. Turci su tako mogli neuznemirivani od naše vojske na Novi Zrin navaliti, komu su se tako blizu primakli, da su zrna od topova iznad njihovih glava nečineć im kvara prelietala. Turci stanu na grad jurišati, a njemačka posada pobježe glavom bez obzira i mnogo ih se bjegajuć u Muri podavi. To je sve bivalo na očigled carske vojske, koja je mirno gledala, kako Turci na Novom Zrinu turski rep razvijaju. Zrinski piše još isti dan gospodi štajerskoj: „Težkim srdcem javljam vam, visokorodjena gospodo, nečuvenu stvar, kojoj u historiji ravne neima. Današnji dan u jutro zauzeo je neprijatelj Novi Zrin grad, komu su zidine i temelji bili cieli i dobro utvrdjeni, i to na očigled naše poveće vojske — tako rekuć samo mačem. Gospodin Montecuculi nije za obranu grada niti mača iz korica potegnuo, za grad ovaj, koji je štitio veliku stranu Ugarske, Hrvatske i Štajerske. Ali dok mi u žilah krv teče, braniti ću Turkom prelaz preko Mure, makar me svi ostavili!“

Tursku vojsku odvede veliki vezir, nemogući provaliti preko Mure, ravno u sjevernu Ugarsku. Sa strane pratio ga je Montecuculi, koji se je uz granicu austrijsku idući s Francezi pod maršalom Colignyem sjedinio. Kod Sv. Gotharda stadoše Turci na desnoj obali Rabe, a Montecuculi na lievoj, očekujuć navalu neprijatelja. 1. augusta 1664. stanu turski spahije prelaziti preko Rabe na konjih. Svaki je iza sebe na konju nosio po jednoga janjičara. Prelazeće konjanike podupirahu druge čete, koje su iza njihova sretna prelaza stale srtati preko Rabe podupirane od gruvajućih topova turskih. Turci navale najprije na središte kršćanske vojske i razprše ga. Francezki konjanici obnoviše red kršćanske vojske. Složnimi silami bude turska vojska iza krvava boja u Rabu natjerana, gdje je do deset hiljada što mrtvih što ranjenih vodom

odplivalo. Sjajnije pobjede nije kršćanska vojska slavila već stotinu godina. Turska vojska bila je razpršena, a kršćanska da ju stala progoniti, lasno bi bila uništila svu razštrkanu tursku vojsku. Molili su i zaklinjali osobito Franczi, neka im vojvoda dopusti preći Rabu, da progone i do kraja unište neprijatelja. Montecuculi nije dopustio. Kršćanska vojska osta na lievoj obali mirno gledajući, kako si veliki vezir sabire razpršenu vojsku. Do 6. augusta sabra si vojsku u Vašvaru, a već 10. primi poslanika careva Simeona Reningera u svojem šatoru i primi careve pogodbe mira onakove, kakove je Leopold nudjao i za koje je moljakao prije rata, a Turci su ga oholo odbijali.

U Hrvatskoj sabralo se oko Petra Zrinskoga najbolje hrvatske vojske do 16.000 momaka, koji su kanili prevaliti Savu i provaliti u Bosnu. S Bošnjaci bili su Hrvati ugovorili, da će se svi ustati i skinuti s Bosne muslomansko gospodstvo sve tamo do Biograda. Brzi mir carev s portom razbije ovu liepu osnovu. „Bog nam je bio dao neprijatelja u ruke“ — veli Franjo Frankopan — „kad al najednom, da nitko ni slutio nije, car načini najstramotniji mir na propast i užas svega kršćanstva.“ Po miru vašvarskom ostaje Turkom što su god. 1663. u Ugarskoj osvojili, a car daruje sultanu, kao da je pobiedjen 200.000 talira, Novi Zrin nesmije se iznova graditi, a Erdelj ostaje pod svojim izabranim knezom. Zlovolja i mržnja na njemačku carsku politiku zakipi u Ugarskoj i Hrvatskoj. Da su opet savjetnici kraljevi mrzili i prezirali sva preimućtva i slobode ugarske vidi se po izreci, koju su neposredno poslije ovoga mira pripisivali jednomu od prvih ministara kraljevih, koji da je rekao: „bolje bi bilo da Turci osvoje Beč, nego li da Ugarska dobije natrag Budim.“ Ako i nije istinita bila ova izreka, ali ju je sva Ugarska i Hrvatska vjerovala.

IX.

Čim se je pročuo glas o tajnom dogovoru mira izmedju cara i porte u Vašvaru, navale svi najpoglavitiji velikaši i dostojanstvenici Ugarske i Hrvatske moliti i zaklinjati cara, neka poslije ovako sjajne pobjede tako sramotna mira neprima. Ban Nikola Zrinski ode glavom na dvor Leopoldov, da svojim boljim savjetom sačuva kršćanstvo od te sramote, ali se badava trudio. Na dvoru liepo

su primili bana, premda ga nisu rado vidili, a Nikolu je pomagao badava i papinski poslanik, koji mu u ime pape za zasluge oko kršćanstva preda dragocjen kovčežić sa svetimi moćmi. Badava su i njemački knezovi cara nagovarali, neka nepredaje Turkom barem onoga, što je god. 1663. u nesretnom ratu u sjevernoj Ugarskoj izgubio.

Vika na vašvarski mir nastavljala se na sve strane tako, da su se kod dvora pobojali. Ban Nikola Zrinski bio se sprijateljio s Francezi, a maršala Colignya vojvodu francezke pomoćne vojske i njegove vitezove bio je primio u goste na svom dvoru u Čakovcu i stupio preko njih u svezu s dvorom francezkim, a i mletačkoj republici ponudjao je ban Nikola savez i pomoćnu vojsku na Turke. Proti miru spremao se zajedno s palatinom Franjom Vesselenyiem, da će otići na kraljevski dvor i svaki u ime svoje zemlje protestirati. Na dvoru su se poplašili, zato pozovu u novembru g. 1664. prve glave iz Ugarske i Hrvatske na dogovore, da ih umire sbog poslednjega mira. U taj čas prereza sudbina žicu krepka i slavna života Nikole Zrinskoga. U oči odlazka u Beč dne 18. novembra god. 1664. zabavljao se sa više gospode hrvatske u lovu kod Čakovca. Junak, koji je u tolikih bitkah sretno prošao, namjeri se na razbiesnjela ranjena vepra, koji bana shrva i na smrt izmrcvari. U grozovitih ranah prije nego što mu je pomoć od lovaca drugova došla, izpusti Zrinski dušu. Mrtva bana odvezu u Čakovac i sahrane u porodičnoj raki.

„Ne samo u Hrvatskoj već skoro u svih zemlja, bila je velika tuga za prehrabrim ovim junakom, toliko je sve narode prolazila slava imena i djela njegovih“ tako javlja njegovu smrt njegov neprijatelj Wagner a najveći laskavac Leopoldov. Na zapovied kralja francezkoga Ljudevita XIV. obdržavahu u Parizu za njega zadušnice. U Poljskoj tugovalo se puno, jer ga prijatelji njegovi nastojahu izabrati za kralja poljskoga. Hrvatska izgubila je velika bana, a Ugarska prvoga pjesnika svoga.

Medjutim su se sabrali nezadovoljni velikaši ugarski i hrvatski oko dvora u Beču, gdje im je dvor nastojao svimi mogućimi dokazi utuviti, da se je upravo onakav mir morao učiniti. Nije im pošlo za rukom. Nezadovoljni vrate se kući. Silnimi agitacijami uzvitlavale se strasti i nemiri u Ugarskoj i Hrvatskoj.

„Protektor (Niemac) tvoj narode,“ govorilo se i pisalo, „odsieva u svietlom sjaju, a ti si priličan svieći, koja će doskora ugasnuti.

Većina našega naroda nije se htjela podati turskomu jarmu, već se podasmo tudjemu narodu drugoga srdca i imena. Kaži narode, gdje je vjera zadana od tvojih protektora? Gdje su povelje, gdje li prava, gdje su bezbrojna obećanja? Evo imaš volju protektorovu u mjesto prava, prevaru na mjesto poveljâ i lomljenje vjere u svih poslovih. Vjerniji su Turkom nego kršćanom, vole Turke nego li nas za prijatelje, premda to biva na skrajnu propast zemlje i naroda.

Kada je veliki vezir goloruk stajao u Ugarskoj, činio je naš protektor s njime sramotan mir. Kada je carska vojska sretna bila, propao je Novi Zamek. Bog nam je pomagao uništiti naše neprijatelje kod Sv. Gotharda, a naši su protektori odmagali, oni su bježali, a spasili su nas Francezi.

Kada je želio veliki i veleslavni ban Zrinski, da osvoji Kanižu i već zatrubile trublje na osvojenje, nisu mu dali. Da dobije, što mu zato treba, slali su ga od Gradca u Beč, od Beča u Regensburg.

Naše tvrdjave daju u ruke njemačkih oficira i soldateske, a nas odstranjuju. Vojske neplate, već im dopuste plieniti zemlju i narod. Gladna vojska našega protektora gore je opustošila zemlju nego li Turci.

U slobodnoj zemlji nenaviešta se rat, niti se nečini mir bez znanja zemlje. Komu od nas objavili su oni štogod o miru s Turci?

Časti u zemlji daju nesposobnim, našega prava nerazumiju, a nam hoće da sude, obranu krajine predali su pod Hofkriegsrath, a prihode zemlje nadzire njemačka komora. Nepuštaju samo da Turci naše krajine pritišću, već ih i Niemci muzu, zato su napravili carinu u našoj zemlji.

Gledajte Hrvatsku, kako su joj slobode oštipali sa svih strana. Jedan vitez sjedi u Varaždinu, a drugi u Karlovcu, dva njemačka generala, a na krajini sve njemački oficiri, pak jedan dio zemlje otimlje za sebe Štajerska, a drugi Kranjska.

Spomenite se sloboda njenih od god. 1649. Tužna i žalostna pjesma poput lamentacija Jeremije proroka dolazila u sabor, da takove jošte nije bilo, a pomoći jošte do danas neima. Kako se gazi sloboda trgovine s Italijom i kako se time pogazila zemlja? Što je od Turaka ostalo Dalmaciji, to se prepušta Talijanom, kao da je njihovo. Smiluj se bože u gorkoj nesreći svomu kršćanskomu puku!“

Ovako se tužilo i agitiralo poslije vašvarskoga mira u Ugarskoj i Hrvatskoj. Kraljevski dvor u mjesto da umanji, bojeć se bune, jošte poveća vojsku i upliv njemačke vlade u Ugarskoj i Hrvatskoj.

Poslije grozne smrti bratove ode Petar Zrinski na carski dvor, gdje nije skrivao svoga nezadovoljstva sbog vašvarskoga mira, a tražio je i saveza s Francezkom i rajnskim savezom njemačkih knezova, koji nisu carevi prijatelji, na obranu od Turaka. A ako li nebi bilo saveza, mislio je Zrinski već sada, da je „bolje, neka se Ugarska i Hrvatska same s Turci pogode, nego da se car za nje pogadja:"

Petar Zrinski se je trudio dokazati bečkomu dvoru, da su ovim mirom bacili u najsdvojniji položaj Ugarsku i Hrvatsku. Turci su jošte na više strana na okupu. U Biogradu je jošte jaka vojska, a šest hiljada Turaka sprema se prema Senju, pak će valjda kroz Hrvatsku u Italiju. Ministri su mu kraljevi odgovarali, neka se smiri, da su Turci učinili mir, pak će ga držati, ali su ipak poslali u Biograd kurira, da pita Turke, što i kuda su namislili.

Petar Zrinski je želio dostići banstvo i sve časti brata svoga Nikole. Nisu mu bili voljni dati banstvo, a suzdržavali su ga na dvoru, dokle im sigurni glasi nisu došli, da se Turci spremaju na Hrvatsku, dapače da su već manje čete provalile i nešto
1665. zemlje popalile. Sada istom učine Petra banom, a on ode poslednjih dana mjeseca januara u Hrvatsku.

Turci su se bili primakli granicam hrvatskim sa 18.000 ljudi i mnogo topova, namjeravali su navaliti na grad Plaški, koji je bio Petar Zrinski sazidao na obranu krajine hrvatske. Ova jaka turska vojska bila je sabrana iz susjednih zemalja i iz ostanaka vojske velikoga vezira, što je jošte ostalo od poslednjega rata u zimskih stanovih u turskoj Slavoniji. Petar Zrinski banu kano novi ban u taj čas velike pogibelji silnom brzinom u Hrvatsku, a još brže sabra oko sebe svu vojsku, što je u zemlji bilo. Turkom dade na glas, da je spreman s vojskom ih dočekati i s njimi se pobiti. Turci kad vide ovu čudnu naglu spremu banovu, uzmaknu u Bosnu razglasujući, da idu na Dalmaciju.

Strava je popala bečki dvor, kad su tamo ovi svakako liepi glasi stigli. „Da nije bilo Zrinskoga" — veli mletački poslanik — „Turci stojeći uviek na prevari, bili bi provalili u carske

zemlje, prekršili mir pak bi se izlegao novi rat:" Zrinskomu nisu vjerovali na dvoru Leopoldovu. Zato ih uspješna brzina zatekla i strahom zadahnula, da bi on mogao ovako brzo zapodjeti rat, kako je sada stvorio mir. Kralj s ministri vieća, šapat ide po dvoru, ministri su šutljivi i zamišljeni. U ovaj čas, gdje su Turci toliko straha pokazali pred samom hitrom spremom Zrinskoga, zaiska Zrinski njeka vojvodstva s većom vlasti na krajini, a ministri mu na ime kraljevo odgovaraju: da se to s banskom vlašću nemože složiti.

Niti u samo banstvo nije dao bečki dvor uvesti Zrinskoga kroz pune tri godine dana, a kada neima uvedena bana, neima niti banskoga suda, niti sabora stališa hrvatskih, neima niti prave banske vojske, kojoj je istom uvedeni ban pravi zakoniti mjesto kralja vojvoda. Da je bečki dvor vjerovao Zrinskomu, bio bi ga dao jamačno već prvih mjeseci uvesti u banstvo, a ovako istom pod konac god. 1668. mogoše uzdahnuti stališi hrvatski: „Teda negda dade nam kralj pravoga nedvojbenoga bana", kada im je u Zagrebu u crkvi sv. Marka u ruke kraljevih povjerenika pred sabranim saborom po starom običaju kao ban položio prisegu. Kralj im tada odpisao, da im daje bana, „koji se je proslavio mnogimi djeli, a na bojnom polju stekao neumrlu slavu:"

Petar Zrinski nije niti političkom obzirnosti, niti sjajnimi duševnimi darovi dostizavao velikoga svoga brata Nikolu, ali u osobnom junačtvu nije za njim zaostao, a bojna mu je slava bila ravna onoj brata njegova. Daleko je opet nadmašivao brata svoga srčanom ljubavlju, koju je iskreno prinosio svojoj domovini — zemlji hrvatskoj, za koju je ozbiljno tražio i pomoći i saveznika u ratu na Turke. Drugarica mu života Ana Katarina kći Vuka Frankopana, žena bogata i ponosna, krasna i umna, odvažna i slavohlepna, vierna je pratilica svih političkih osnova i djela svoga muža. Sjedinjujući imetak žene svoje, liepi dio bogatstva Frankopanskoga sa dobri svojimi i s baštinom brata svoga Nikole bio je Petar Zrinski i bogatstvom prvi velikaš u Hrvatskoj, a medju prvimi u zemljah kuće Habsburga.

Od brata Nikole baštinio je otvorene puteve na dvor francezki i poljski, a s Venecijom i sam je prijateljevao već mnoge godine, te mu ime sjalo u zlatnoj knjizi medju odličnici i zaslužnimi muževi za republiku mletačku. U domovini svojoj stekao je po bratu jošte jednu vele nesretnu baštinu — strašnu mržnju

grofova Erdeda, uz koje prijanjaše veći dio plemstva hrvatskoga. Razdor ovaj izmedju obiju rodova tekao je od postanka seljačke bune na erdedianskih imanjih, gdje je Nikola Zrinski iskao, neka Erdedi nepostupaju s kmetovi kao s robovi, pak je htio svojom banskom vlašću izpitati postupak Erdeda. Ovaj razdor upopriečio je mnoge osnove Petra Zrinskoga, a podpirivan i od drugih neprijatelja njegovih i sa samoga dvora puno je dopomogao konačnoj propasti velikoga roda Zrinskoga. Po sreći ili nesreći zagledao se mladi knez Franjo Rakoczy u kćer banovu Jelenu, djevojku tolike krasote, da je i kašnje s toga kao žena europejski glas uživala. Ban je imao nade, da će ovom krvnom vezom steći prijateljstvo i savez mnoge gospode ugarske i erdeljske, koji su bili od starine prijatelji rodu Rakoczyevu.

Spominjuć ime i slavu, rod i prijatelje, saveznike i neprijatelje, koje je nalazio Petar Zrinski stupajuć na stolicu bana hrvatskoga, iztaknuti nam je, da je on sve sile i saveze svoje želio posvetiti samo jednoj i najvećoj i najmilijoj ideji srdca svoga, kako bi digao novi rat na Turke. S velikimi i plemenitimi idejami dospio je ban na dvor — tako javlja mnogo puta mletački poslanik iz Beča — ban gori od želje, da učini velika djela i da proslavi kršćanstvo, neima mira, jer vidi tolike liepe zemlje bez kulture u vječnoj pogibelji od Turaka. Rad bi s pomoćju Venecije odvalio ovaj veliki kamen smutnje za Hrvatsku i dokazivao bi rado na karti mletačkomu poslaniku, kako će biti lasan Turkom prolaz u Italiju, kad padnu njeki gradovi hrvatski. Najviše bi rad Zrinski trgnuti cara iz letargije i sklonuti dvor na rat s Turci. Ni jedanput nije dospio Petar Zrinski na dvor a da nepohodi mletačkoga poslanika, a nijedan put nije minuo nagovarati na savez Venecije s Hrvatskom. Ovaj srdačni odnošaj izmedju Venecije i bana hrvatskoga utvrdjiva se i time, što je bio sveobći glas, da imade dva tajna članka u vašvarskom miru, po jednom nebi smjela porta pomagati Ugarsku proti caru, a po drugom bio bi Turkom slobodan prolaz kroz Hrvatsku u Italiju. Time bi dakako zajednička pogibelj bila Hrvatskoj i Veneciji.

Težku i nemoguću zadaću stavio si ban Petar, da nagovori dvor bečki na akciju proti Turkom. Leopoldov dvor bio je presretan, da je ma kakav mir učinio s Turskom, samo da dobije slobodne ruke u poslovih zapadne Europe. Ministrom Leopoldovim bili su opet mrzki Ugri i Hrvati, koji neprestaju zagovarati i braniti

svoje osebujne slobode, a ministri su bili sve, oni su ravnali kralja i državu. Knezovi Auersperg i Lobkovic upravljali su Leopolda. „Nije naš car kao što je vaš kralj“ — reče Lobkovic poslaniku francezkomu — „koji sve vidi i radi. On je kao kip, koji nosiš kamo te volja i postavljaš ga, kako se tebi dopada.“ Auersperg i Lobkovic takmili se, tko će biti veći gospodar na dvoru carevu, a za tu takmu pružala se liepa prilika s novim velikim pitanjem o nasliedstvu priestolja španjolskoga. God. 1665. umro je Filip IV., kralj španjolski, a diete slabo i kržljavo od četiri godine Karlo II. nasliedi ga na prestolju. On je bio posljednji Habsburg na prestolju španjolskom, a tako slab, da se očekivala skoro smrt njegova. Španjolska je onda imala veći dio Amerike, mnoga mjesta u Africi, Napulj, Siciliju, Sardiniju, Lombardiju i španjolsku Nizozemsku. Radjalo se pitanje, tko će ove zemlje naslieditи. Prvi su mu rodjaci bili car Leopold I. i Ljudevit XIV., njihove matere bile su Karlu tetke, a njihove žene Karlove sestre.

Absolutno pravo kraljevo na zemlje i narode tako je onda prodahnulo svu diplomaciju europejsku, da nikomu medju državnici nije moglo pasti na pamet, da bi u slučaju smrti Karlove mogli narodi sami odlučiti svoju sudbinu. Da prvi rodjaci imadu pravo kao na zakonitu baštinu, to je bilo sveobće priznato načelo, a onda se znalo i to, da neće druge vlasti dopustiti, da jedan od ove dvojice vladara sve zemlje dobije.

Kako će se dieliti španjolska baština, ovo je pitanje bacio Ljudevit XIV. na bečki dvor. Na svoju je ruku dobio taštoga Ivana Auersperga, svemogućega ministra Leopoldova, ponudjajuć mu kardinalski klobuk, ako sretno provede tajni ugovor o diobi. Auersperg bio je udovac, pak je želio postati kardinalom rimske crkve, da bude i u tom ravan velikim prvim ministrom francezkim Richelieuu i Mazarinu. Francezkoj diplomaciji nije bilo do sbilja, da kakav valjan ugovor učini, već je samo za tim išla, da bečki dvor zabavi i podrži, dok Francezka svoj rat sa Španjolskom sbog Nizozemske bez neprilike s austrijske strane započme i dovrši. Ovaj tajni tobožnji ugovor sbog toga je čudan, što je učinjen napokon poslije razprava od dviju godina (g. 1668.) na taj račun, kano da će odmah umrieti diete Karlo II., a živio je jošte trideset i dvie godine. Francezka je njime dobila sredstvo u ruke, kojim je mogla po volji i potrebi osramotiti pred španjolskim dvorom rodbinsku mu habsburžku kuću austrijsku. A

kako je Francezkoj do sbilje, to jasno dokazuje pismo poslanika Gremonvilla na ministra vanjskih posala Lionna: „Ova razprava prikazuje mi se pravom talijanskom komedijom. Car je drugi Zanni, koji duh svojih ministara smućuje, da provede intrigu; knezovi Auersperg i Lobkovic radi bi jedan drugoga preteći a svaki bi od njih htio za sebe prvu čast, da je on ugovor kraju priveo, pak se zato medju se varaju. President financija je kao Pantalon, više da treba staviti vojsku, a sve čini, da neda novaca. Carica udova je Colombina, ona pomaže intrigu, premda joj svrhe nepoznaje. Ja sam normanski Trapolin, koji sve čini, da svomu gospodaru dobro posluži. Dopustite mi dodati, Vi ste doktor, koji mudrim ravnanjem cieloj stvari dobar konac daje:“

Francezka diplomacija zabavila je sbilja dvor carev s ovim tobožnjim tajnim ugovorom o diobi tako jako, da je caru i ministrom bio neugodan svaki upit iz Ugarske i Hrvatske, gdje su se više puta oglasivale ozbiljne pogibelji od Turaka. Dapače užasan strah vladao je na dvoru, što će biti, ako Ugri i Hrvati ipak zapodjenu novi rat s Turskom. Paziti na svaki korak izmedju Francezke i Španjolske, a u Ugarskoj i Hrvatskoj, da se nitko živ nemakne, neka bude što stalniji mir s Turci. To je bio sad glavni aksiom politike bečke.

Ovaj strah bečkoga dvora nastojala je diplomacija francezka razpirivati, stupajući u tajne saveze s Ugri i Hrvati. Od samoga straha, da Francezka savezom i podporom neokriepi i neuzbuni Ugarske i Hrvatske, bio je potisnut carev dvor u struju prividno koristne po sebe francezke politike. Lasno su mogli politici Leopoldovi prosuditi, da je Francezka predaleko od ovih zemalja, pak ih nebi mogla s vojskom pomagati, ali veliki čar imena Ljudevita XIV. osjećao se i na dvoru bečkom, pak su se morali bojati, da neobčara prve glave ugarske i hrvatske.

Videći oba podkralja palatin ugarski Franjo Vesselenyi i ban hrvatski Petar Zrinski, da su oba kraljevstva skoro sasma lišena pomoći od kralja svoga, stanu se dogovarati prigodom kad se je
1666. Zrinskova kći Jelena ženila sa Franjom Rakoczyem 1. marta 1666. u Saros-Pataku u Ugarskoj o savezu izmed sebe i o pomoćih, koje bi mogli dobiti od drugih prijateljskih vlasti. U stubničkih toplicah kod Trenčina (5. aprila 1666.) zavjere se na uzajemnu pomoć „u ovom strašnom času, gdje bi mogla propasti domovina jednoga i drugoga:“ Ruke si dadu, i jedan se drugomu svetom pri-

segom zakune, da će svimi silami nastojati, da „po zakonih i ustavih i po povlasticah dobivenih od kraljeva Ugarsku i Hrvatsku čuvaju i brane do poslednje kapi krvi.“

Još iste godine mjeseca novembra, kada je car Leopold slavio svatbu svoju s infanticom Margaretom Španjolskom, sadju se kod svetkovine palatin Vesselenyi, ban Zrinski i judex curiae Franjo Nadaždi. Usred najvećega slavlja i veselja svatbenoga u noćno doba provodili su oni razgovore s poslanikom francezkim Gremonvillom. A na posebnom svojem sastanku u Požunu (19. decembra) zadadu si tvrdu vjeru tri prva dostojanstvenika krune, da će kao „glavni stupovi države ostati u savezu i da jedan bez drugog ništa učiniti neće.“ Zajedno i složno izreknu kralju, da ovakova vladavina dalje postojati nemože. Uvjereni, da ih je dvor austrijski prodao Turkom, kada im se neusudi priobćiti pogodbe mira, a videći, kako car sve povlasti kraljevstva nogama gazi, stanu ozbiljno razgovarati o buni, koja bi se imala dići na proljeće. Vjerovali su u prijateljstvo Francezke, koje im je obećavao Gremonville. U Poljskoj su imali toliko prijatelja, da su se nadali pomoći od sabora poljskoga. S Apafiem knezom erdeljskim bili su već ugovorili savez i prijateljstvo. Da Veneciju za sebe dobiju, obećavahu joj, da će Ugarska i Hrvatska stupiti u najužu svezu s Venecijom. Knez izbornik od Mainca i drugi knezovi njemački priznavali su im, da im je propast i spas zajednički. Na proljeće uzdali se, da će stati na noge četerdeset hiljada konjanika i roditi će se veliki rat. Moramo ipak priznati, da su ovi savezi bili tako slabo pripravljeni, da su se skoro svi redom razsipali. U Poljskoj spremala se promjena u kraljevstvu. Njemački knezovi prijatelji nezadovoljnikâ bili su povezani na politiku francezku, kojoj su služili. Venecija je rado prijateljevala i odatle koristi iskala, ali u savezih izgledala trgovačkim načinom izvjestne postotke. Prvi i glavni saveznik, bio je svakako kralj francezki Ljudevit XIV. Na njega uprave ban i palatin preko Gremonvilla spomenicu, u kojoj ištu pomoći novčane, ako kralj sada nemože poslati vojske, i mole odgovor za 40 dana, jer da se dugo oklievati nemože. Kralj im neposla novaca već pismo puno sladkih rieči i obećanja. Palatin i ban izjave poslaniku (januara g. 1667.), da se mora *1667.* dvojiti o tom, kani li ih zbilja kralj pomagati. Gornja Ugarska da se sprema Turkom na predaju, ali oni da se jošte ufaju u velikoga kralja.

Mjeseca marta 1667. sazove Vesselenyi izvanrednu skupštinu stališa i redova u Banjsku Bistricu, što mu je i kralj dopustio. Kraljevi povjerenici bili su grof Rottal i ban Zrinski. Inozemca Rottala nisu stališi htjeli priznati kraljevim povjerenikom, da im on predsieda. Osta sam Zrinski, koji u tajnoj sjednici predloži, neka se Ugarska nasloni na njemačko carstvo i neka u savezu s njemačkimi knezovi brani sebe od cara i Turaka. Taj predlog zabace. Vesselenyi predloži, neka spomenicom opomenu kralja na njegovu prisegu, vojsku njemačku neka iz zemlje izvodi, a ako toga neučini, neka oružje odluči izmedju kralja i naroda, samo se valja ogledati za pomoć od Erdelja i Turaka. Ovaj se predlog dopadne i bude primljen.

Vesselenyi za njekoliko dana (28. marta) umre, te nije već bio pri zaključku ovoga sastanka, gdje se je sastavljala oštra spomenica na kralja. U njem izgubi Ugarska vriednu, tricznu i patriotičnu glavu, a iza njega osta udovica Marija rodjena Sečyeva slavljena patriotkinja ugarska, a doskora izdajnica ciele urote.

Apafi knez erdeljski preuzeo je na sebe, da šalje poslanike visokoj porti i da ju zovu na pomoć proti caru. Veliki vezir, zabavljen ratom na Kandiji, odgovori mu, da bi sramota bila netom stvoreni mir porušiti, neka se Ugarska smiri, dok on ovaj rat svrši. Bio je u to vrieme tumač velikomu veziru Grk Nikasia Panajotti, koji je prije služio kod carskoga poslanstva u Carigradu. S istom ladjom, s kojom se vozio poslanik Apafiev sa Kandije, išlo je i pismo Panajottovo na carskoga poslanika, u kojem javlja, da je tajna urota u Ugarskoj ponudila Turskoj vrhovno gospodstvo, ako im pomognu Turci oteti se od njemačke vlade. Nadaždi član tajnoga vieća priobći Apafiu i drugim urotnikom prepis Panajottova pisma. Velika uzrujanost zavlada medju urotnici, koja je trajala i ciele godine 1668.

1668. Dvor je znao za urotu, ali nije jošte poznavao urotnikâ. Jauk protestanta iz sjeverne Ugarske, koji su se sastali u sabor (maja god. 1668.), da kralj tudje vojske iz Ugarske neizvodi, a evangelikom da otimlje crkve njihove, palatina da neda Ugarskoj, a sabora kraljevstva da nesazivlje, jošte je više uznemirivao dvor bečki. Primas Mirko Szelepcsényi, Nadaždi i Zrinski donieli su kao povjerenici opet kraljeva obećanja, da će kralj razmirice izmedju protestanta i katolika nagoditi, da će vojske njemačke izvesti, da će sabor sazvati. Javno u sav glas vikali su zastupnici,

da kraljevim obećanjem nevjeruju. Usred ove velike uzrujanosti, gdje se je svaki čas bojati bilo očite bune u Ugarskoj, stao dvor dobivati izvjestne glase o uroti. Ivan Casanova carski poslanik kod porte razsipao novaca velikomu veziru i drugim dostojanstvenikom porte i dobio instrukciju Apafievu, pa ju poslao na dvor. Oko udovice Vesselenyeve obilazio neoženjeni grof Rottal, a ona mu izdala njeke papire urotnika. Jedan od urotnika Ladislav Fekete, star, lukav vojnik sudjelovao pri uroti samo zato, da ju izdade. On ode mjeseca septembra god. 1668. primasu Szelepcsényiu i izda mu cieli tečaj urote. Obadva odputuju u Beč, da sve dvoru objave.

Na jesen ove godine mogao je već dvor viećati o tom, kako će proti urotnikom postupati. Na dvoru poljskom i turskom imali su poslanici paziti, neće li doći opet kakva ponuda iz Ugarske i Hrvatske, a prema urotnikom odlučili su tako se vladati, kao da ništa neznadu. Nadaždia su pozvali u Beč, da tobože dade svoje mnienje o sazovu sabora. On se izjavi proti saboru, jer da bi tom prilikom Ugarska mogla nemiri svojimi potresti obstankom države. Prispodabljao je Austriju sa palačom a Ugarska da je u njoj dvorana. U dvorani je jedan zid pukao, a ta se pukotina prebjeluje svaki put, kad se opaža, ali dvorana bi mogla pasti, pak bi se porušila i palača. Nadaždia nisu zatvorili, kako je Fekete svjetovao, već su ga pustili, nehtijuć da urotnici saznadu o izdaji urote, da prodje na svoje imanje.

Dvor je nastojao, da najprije od Ugarske odtrgne Apafia kneza erdeljskoga, zato je stao s njime ugovarati. Tomu je bio namienjen sastanak urečen u Prešov mjeseca aprila 1669. Medju *1669.* povjerenici s kraljeve strane bili su grofovi Ivan Rottal i Petar Zrinski. Došli su i poslanici Apafievi i izaslanici ugarskih županija. Tužbe evangelika proti Rakoczyu, da im otimlje crkvena dobra, bio je voljan kralj uslišati, a posrednikom na ime kraljevo imao je biti Petar Zrinski. Apafi je i to želio, da se Rakoczy nepiše: „izabrani knez Erdelja“, za što bi se i opet bili lasno pogodili. Ali kada je došlo pitanje o sveobćoj slobodi vjere evangeličke, očituju kraljevi povjerenici, da to pred ovaj forum nespada. Skupština se razidje bez uspjeha, a poslanici ugarski plačuć uzmu moliti i zaklinjati izaslanike Erdelja, neka nagovore svoga kneza, da još jednom pošlje turskomu caru, jer da vide jedini svoj spas u sveobćem ustanku.

U ovo vrieme kada je imala buknuti buna u Ugarskoj, pomagana od Erdelja i od Turaka, nudjali su Turci savez i prijateljstvo Petru Zrinskomu, koje je on odbijao. Budući odlučan neprijatelj tomu savezu priobći te ponude caru i svomu drugu povjereniku Rottalu. Car ga zamoli, neka nastoji Turke uvjeriti, da su kršćani toliko složni, da neće uspjeti. Zrinski je to tim radje učinio, jer se je jošte nadao pomoći od kršćanskih vlasti. Kralju francezkomu pisa (25. aprila) zajedno sa svojim zetom Rakoczyjem, neka im šalje što brže obećanu pomoć, jer da je Ugarska u najskrajnjoj pogibelji. Ljudevit XIV. odgovori im 7. jula: „neka budu pokorni svomu kralju i neka od svoje pokornosti i njegova pravdoljublja očekuju kraj svojim patnjam, a neka neizazivlju bunom svojom nebesa na osvetu, jer bi koristi donieli samo zajedničkomu neprijatelju kršćanstva!“ S ovim pismom svršene su sveze Petra Zrinskoga s krunom francezkom.

Nove rane zadane Zrinskomu uzpaljivale su srdce njegovo na osvetu. Mjeseca maja umre nesposobni karlovački general Auersperg, brat prvoga ministra Leopoldova, a Hrvati su se nadali, da će kralj sada rodjenomu Hrvatu povjeriti generalat i upravu ovoga diela zemlje Hrvatske. Bečki dvor bojao se novoga sukoba s Hrvatskom, koja je dosele sasma mirna bila. Banica Katarina Zrinska poletila glavom na dvor, uzdajući se, da će ona na dvoru, gdje je inače rado vidjena bila, moći pokrenuti cara preko carice, da ban hrvatski dobije generelat karlovački. Bojali su se sdružiti s banstvom taj generalat, jer da bi „Zrinski onda u Hrvatskoj svemoguć bio!“

Malo poslije toga izadje pred bečki dvor primas Szelepcsényi s odkrićem velike urote, po kojoj bi Ugri imali cara uhvatiti i u Ugarsku odvesti i tamo u jedan grad zatvoriti, nadbiskupa bi ubili, pak bi digli veliku bunu. U toj uroti da su Zrinski i Nadaždi. Zrinski morade u Beč, da se opravda pred carem i ministri. On je bacao dakako svu krivinu sa sebe i obtuživao Nadaždia. Kralj je bio zadovoljan, da mu nije Zrinski nevjeran, a dvor ga je nastojao s novcem izmiriti sbog generalata karlovačkoga. Prikrivajuć svoju zlovolju odputova ban u Hrvatsku.

Jošte na jednu kotvu mislio je ban Zrinski uprieti brod nada svojih, a to je bila kraljevina Poljska. Birao se tamo novi kralj. On je preko prijatelja svojih nastojao, da bude izabran kandidat francezki, da Poljsku svede s Francezkom, a obie u rat

na Turke. Za takovim savezom uzdisao je Zrinski jošte na proljeće boraveć u sjevernoj Ugarskoj, kada se je oko njega glasno vikalo, neima nam spasa bez saveza s Turci.

Za kralja poljskoga bude izabran Mihajlo Višnjoviecki, plemić poljski, osobni prijatelj Petru Zrinskomu. Od svih dvorova prolazili su poslanici, da čestitaju kralju poljskomu. I Zrinski posla svoga poslanika novomu kralju dominikanca otca Bargiglia, koji je uzeo ime Abbate Palmerini. U inštrukciji odgovara kralja od saveza s Austrijom: „Car je“ — veli inštrukcija — „slabouman, misli samo na bale i komedije, a ne na kneževska djela i važne poslove, sasma je odvisan o svojih ministrih, neima nikakve svoje volje, financije su mu razsute, kredit uništen, sviet ga prezire, a njegovi ga podanici mrze. Neima države, koja bi tako daleko bila propala, kano što je Austrija. Sve zemlje vape osvetu!“ Ponudja se kralju sveza s Ugarskom i Hrvatskom. Kada je Bargiglio opečen od sunca i sav zaprašen u Varšavu mjeseca jula prispio, probudi pojav njegov medju poslanici država sveobću pozornost; upoznali su u njem nekakva tajnoga agenta. Austrijski mu poslanik reče, da evo upravo odlazi u Beč glasnik, ako bi imao tamo pisati, neka izvoli njemu predati pismo. Bargiglio uvjeren, da bi poslanik pismo otvorio, odgovori, da u Beču neima znanca nikakva, ali da moli poslanika, neka bi primio na odpremu jedno pismo u Florenciju njegovoj majci Katarini Palmerini. U istinu nije takova žena niti postojala, ali dominikanac napisa pismo a poslanik ga primi. U pismu kaza tobožnjoj majci, da neima nade, da će dostići svrhu svoga puta, da vidi krunitbu kralja poljskoga, jer će biti istom u oktobru, on da će samo poljubiti kralju skut haljine, pak će se vratiti u Italiju. To je javno govorio, da mu je svrha puta, ali mu poslanici nisu vjerovali. Tko ga je poslao? To je pitanje zanimalo poslanike.

Mislili su na papu, cara, kneza Lotaringije, Lobkovica, Auersperga, da je tko od ovih dao dominikancu kakvu tajnu misiju. Kralj ga je primio u javnoj i tajnoj audienciji. U javnoj slovio je polovicu svoga govora kao privatan čovjek, izričuć svoje obožavanje novomu kralju. Kod tajne audiencije govorio je po svojoj inštrukciji. Nagovarao je kralja dapače na ženitbu s danskom princesom. Kralj je želio, da Palmerini glavom ode u Dansku, ali on se je bojao dugih puteva, da medjutim nebi doznali, da je

poslanik Petra Zrinskoga. Ja moram, reče, tako brzo izčeznuti bez traga, kao „kvintesencija akvavita!“ Palmerini ode opet u svoj samostan, ali kamo, to se nezna.

Kralj poljski zahvali Zrinskomu za prijateljske osjećaje, a da će se rado truditi, da željam Zrinskoga dopomogne. Bargiglia čekala je pod Karpati u jednom od gradova Rakoczyevih Katarina Zrinska, da sama ako uztreba, što prije uzmogne na dvor stići, i razmrsiti sve veze izmedju Poljske i Austrije. Jošte prije krunitbe potrudi se ona na dvor poljski. Ali u Poljskoj stajala je i ženitba kraljeva pod uplivom stranke, koja je onaj čas vladala. Mihajlo Višnjoviecki oženi se naskoro (u februaru g. 1670.) s Eleonorom, nadvojvodkinjom austrijskom.

Nezadovoljan i raztrovan sbog mnogih propalih svojih nada stigne ban iz Beča u domovinu svoju, a medjutim su na dvoru viećali i razpravljali, kako će umiriti uznemirenu Ugarsku. Primas Szelepcsényi dolazio opet na dvor, da zaklinje kralja i ministre, neka što prije počmu proganjati urotnike, jer da u Ugarskoj teče samo jedan glas: podanik nije dužan čuvati vjeru kralju, u koga neima ljubavi i otčinske milosti prema narodu. Već mjeseca septembra g. 1669. izvukli su na dvor Nadaždia, da se opravda, a on je za svoje opravdanje dvoru objavio saveze Zrinskoga s francezkim dvorom od god. 1665., kada je banica Katarina Zrinska u Veneciji s mletačkim poslanikom Bezierom zametnula prve razgovore. Ministru knezu Lobkovicu bila su srdcu osobita slast ova odkrića o savezih s Francezkom, zato je sve moguće učinio, da car opet primi Nadaždia u milost, da što više i što pogubnijih osnova Zrinskoga izadje na vidik. Time je spremao propast svomu suparniku prvomu i svemožnomu ministru Auerspergu, koji je cara uveo u politiku francezku, a sve samo zato, da postane kardinalom rimske crkve. Nadaždiu izhodio je Lobkovic oprost, Auerspergu carsku nemilost a sebi mjesto prvoga ministra.

Petar Zrinski mogao je lasno i dobro znati ovaj tečaj stvari na dvoru, kojimi se njemu pripravljala nemilost careva i očito mu se zatvarala vrata careva dvora. Nagovaran od odličnih Turaka, koji su mu pripoviedali, kako ga visoko poštuje car turski, pobudjivan i od častoljubne banice, koja je kipila od mržnje proti Leopoldovu dvoru, a videći se predana skoro na milost i nemilost Niemaca, odluči se napokon mjeseca novembra

god. 1669. poslije Martinje, te pošalje kapetana Franju Bukovačkoga sa punomoćju i sa svojim pečatom u Carigrad.

Već od dvie godine lebdi Zrinskomu pred očima kako bi sebe i svoj rod uzvisio do časti samostalnoga kralja hrvatskoga, a zeta svoga kneza Rakoczya, kako bi podigao na kneževski priestol Erdelja i učinio ga gospodarom iztočne Ugarske. Sada zaiska to od sultana uz godišnji danak od 12.000 dukata. Nadao se je, da će ovo poslanstvo lahko moći opravdati pred dvorom, da ga je slao na korist Leopoldovu, kako je i bio s grofom Rottalom po želji kraljevoj ugovorio, da će poslati svoga čovjeka k sultanu i nagovarati ga na mir s carem.

Ban Zrinski mogao se je za svaki slučaj posvema pouzdati u oduševljenu bansku vojsku, koje vele da je moglo biti do četiri hiljade ljudi. Kapetani njegovi Franjo Bukovački, Gašpar Čolnić, Franjo Berislavić, Vladislav Črnkoci od Črnkovca, Juraj Gotal od Gotalovca, Stjepan Gereci, Juraj Malenić od Mlake, Baltazar Pogledić od Kurilovca i Franjo Ivanović bili su uzhićeni za osnove banove i stali su raditi o tom, da vojsku priprave. Zrinski je lahko mogao za sebe predobiti i vlahe na krajini, koji su bili pod njemačkimi generali, jer su njegovomu rodu osobito nakloni bili, a bunili su se radi novih carskih naredba proti carskim kapetanom. General Herberstein ugušio je bio tu bunu krvnim sudom, gdje je palo njekoliko glava knezova vlaških. Marčanski vladika Gabro Miakić bude svrgnut, jer da je on najviše bunio narod, a Miakić je bio osobiti prijatelj kuće Zrinskih. On je i vladikom postao samo po zagovoru negda bana Nikole Zrinskoga, premda su već onda grof Herberstein i biskup zagrebački Petar Petretić sve moguće učinili, da taj čovjek nebude vlaškim vladikom. Miakić bio je istina svrgnut god. 1668., ali je ostao slobodan i obilazio okolo po varaždinskoj i karlovačkoj krajini, te je sijao mržnju na njemačke kapetane i gledao predobiti vlahe za Zrinskoga. Najbliži saveznik bio je banu mladjahni knez Franjo Krsto Frankopan, rodjeni brat baničin. On se javlja medju nezadovoljnici odmah poslije vašvarskoga mira, a učestvovao je sa Zrinskim i kod bečkih dogovora god. 1667. Bio je oduševljen i nježan pjesnik hrvatski, pun je bio mržnje na Niemce, a živa mu je želja bila, satrti njihovo gospodstvo u Hrvatskoj. Bio je osobiti prijatelj s tadanjim papinskim dvorom, odakle su dolazile prošnje caru Leopoldu, neka ga učini generalom karlovačkim. Sa dvora

*

dobije papa od cara odgovor, da mu nesmije dati toga generalata, jer da ima tamo u blizini mnoga svoja imanja, pak bi se „mogao učiniti u onom kraju sasma neodvisnim:“ A kada su ga g. 1669. ipak učinili na molbu papinu kapetanom senjskim, iskali su najprije od njega, neka se odreče prava, koje ima njegov rod na ovaj grad. Knez Franjo Frankopan mogao je iz primorja i drugih svojih imanja dovesti konjanika koju stotinu, koji su po zakonu i starom običaju morali slušati svoga gospodara.

Uzdao se je Zrinski i u susjedne slovenske zemlje Štajersku i Kranjsku, gdje je bilo veliko nezadovoljstvo zbog izvanrednih daća, koje je država od ovih zemalja iskala. U Štajerskoj nadao se dapače, da će ga klečeć na koljenih i zahvaljujuć bogu, dočekati. Tamo je imao prijatelja grofa Erazma Tattenbacha, čovjeka veoma bogata i predsjednika štajerskih stališa. Mjeseca septembra god. 1667. došao bio Zrinskomu u pohode u Čakovac, a u razgovoru iztužili su se jedan drugomu, kakva je kukavna vlada Leopoldova. Zrinski ponuka Tattenbacha, neka stupi s njime u savez. Tattenbach pristane i zakune se Zrinskomu, „da će mu biti vieran do poslednjega izdaha života svoga, da će njegovu sreću i namjeru makar i prolievanjem krvi i životom svojim nastojati promaknuti:“ Nagrada bi mu imala biti, da bude knezom južne Štajerske. Nije grof štajerski bio čovjek od osobitih darova duha, ali je bio bogat, pak je mogao sam o svome oboružati i podići do pet hiljada ljudi.

Kada bi plamen ustanka buknuo u Hrvatskoj i preletio u nasliedne carske zemlje mislili su urotnici, da im pored Turske neće uzkratiti pomoći Venecija i Francezka.

Dok se je Zrinski u domovini spremao dospio je Bukovački sa još dva kapetana u Carigrad, a primljen je od sultana sa svom mogućnom uljudnošću i laskavošću. Sultan sabere divan. Čudom i zadovoljstvom slušali su paše, kako Zrinski ište pomoći i saveza od Turaka, koji su u sva vremena tolike jade Turkom zadavali, dvojili su o tom, da li su predlozi ovi iskreni i svjetovali su, „neka se postupa veoma oprezno:“ Sultan posla odmah zapovied velikomu veziru na Kandiju, neka sastavi odgovor. Bukovački dobije pogodbe, koje su glasile ovako: 1.) Mogući car turski imenuje i izabire bana vladarom svih onih kršćanskih zemalja, koje će u sliedećem ratu osvojiti. 2.) Kad njegov rod izumre izabire si kraljevstvo hrvatsko kralja od svoje krvi, koga

ipak ima sultan potvrditi. 3.) Vjeru, slobodne škole i nauke, slobode i prava banove domovine čuvati će car sada i u buduće. 4.) Od cieloga kraljevstva i od drugih zemalja, koje u ovom ratu predobije, neće više iskati tributa od 12.000 dukata. 5.) Dokle bude jednoga muhamedanca braniti će proti svakoj sili narod hrvatski. 6.) Zrinski neće imati cara pomagati u ratovih na dalekih stranah. 7.) Za tve to izdati će sultan hatišerif.

Bukovački zadržao se na svom putu u Tursku puna četiri mjeseca radi velike zime i silnoga sniega, koji je toliki bio, da ove godine nitko nije u Tursku, niti iz Turske izlazio. Istom početkom marta god. 1670. dodje on s velikimi neprilikami. Mjesec dana prije povratka njegova pukao je bio glas, da je Bukovački otišao na dogovore k Turkom, premda je Zrinski javno govorio i pisao, da ga je poslao u Poljsku radi njeke ženitbe. *1670.*

Mjeseca siečnja god. 1670. probudile su očite i javne priprave na ustanak sjeverne Ugarske bečki dvor na opreznosti, da paze i na svaki glas iz Hrvatske i Ugarske. Ugarski protestantski propovievnici govorili su već sakupljenomu narodu u crkvah, da će skoro doći čas, gdje će se osloboditi njihova nesretna zemlja, svi neka bogu slavu i hvalu daju za pobjedu otomanskoga oružja na Kandiji. Na proljeće da će se razkinuti verige, koje ih do sada sapinju u robstvo, a doći će im vlada mirna i spokojna, koja će im donesti slobodu. Blagoslivljući propovievnike svoje, slušao je narod ove govore, kano da ih govore nadahnućem iz nebesa sami angjeli nebeskimi glasovi. Zapovievnici njemački iz Ugarske javljahu, da je knez erdeljski i paša varadinski u savezu s nezadovoljnici. S druge opet strane javljao se dolazak velikoga vezira u Beograd.

Car Leopold odluči sazvati oko sebe velikaše ugarske i hrvatske u početku mjeseca februara u Beču. I Petra Zrinskoga pozva vlastoručnim pismom, komu je car svojom rukom i adresu pisao. U pismu veli mu car, neka dodje na dogovore, „jer da se bez njegove pomoći neufa štogod koristna izvesti", liepo ga moli, neka dodje svakako, a neka se dobro spomene, „što je izmedju njega i grofa Rottala ugovoreno:" Kada je Leopold ovo pismo svojom rukom pisao i pečatio, imao je već glas od gradačkoga ratnoga vieća, da je Bukovački u Tursku otišao, a vieće je slutilo, da će to biti nješta zla i naopaka. Da je ovo pismo samo máma bila, razumije se, kada je dvor već u mjesecu januaru

kupio za sto cekina od jednoga neviernoga sluge Tattenbachova važna pisma Petra Zrinskoga pisana Tattenbachu, a svjedok nam je i sam Petar Zrinski, jer se nije odazvao laskavomu pismu carevu, već se obratio pismom na cara, uvjeravajuć ga, da nije s Turci u savezu, da je samo zato Bukovačkoga u Tursku poslao, da osnove Turaka izkuša i doznade.

Cieli mjesec februar živio je Petar Zrinski kao na žeravki, čekajući zlosretnoga Bukovačkoga. Njemački generali u Hrvatskoj i Štajerskoj pazili su već na svaki banov korak, a straže su već svuda bile na krajini, da ulove Bukovačkoga, Pogledića i Berislavića na povratku iz turskoga carstva. Osobito se u tom odlikovao grof Nikola Erdedi zakleti neprijatelj roda Zrinskoga. Njegovi uhode prvi su donieli sigurne glase o pogodbah, koje nosi Bukovački i razglasi odmah, kako se Zrinski svezao s Turci kojim će odsele Hrvatska imati harač plaćati. Crni taj glas tekao je po narodu u prvoj polovici mjeseca, a bolno osjećanje reć bi okamenilo narod hrvatski, kako će slavni ban Zrinski sada zemlju turskim jarmom poklopiti. To osjećanje Hrvata čitamo iz svih spomenika onih strašnih dana. Dok su u sjevernoj Ugarskoj pljeskali ovomu uspjehu bana hrvatskoga kod visoke porte, jer su bili vikli sličnim savezom s Turci, pokaza se podpuna nemoć banova, da Hrvate u savez uvede. Zrinskoga potiraše velika briga, kako će spasiti svoje osnove, koje su tako naglo odkrite, da su mu sve priprave gotovo nemoguće bile. Zato razvi prvih dana mjeseca marta grčevitu djelatnost, da što prije sabere toliko vojske, da za njeko vrieme navale carske vojske suzdrži. Kneza Franju Frankopana pozove k sebi u Medjumurje, gdje bi se imala glavna sila sabrati, a Orfeo Frankopan osta u primorju, da s pomoćju paše ličkoga brani primorje. Mladi knez Franjo nije brige banove osjećao, kako se vidi iz pisma kapetanu Čolniću (9. marta god. 1670.): „Prijel sem, veli, od glavara list, da taki tamo šetujem, da valje imamo insurguvati, zato dnevom i nocju tamo budem potezal, da s tim prvlje početak učinimo. Ja sam sa vsima spraven skupa s mojimi i komaj čekam, da naše kape s čalmami pomešamo, a tako mi boga, da krilaki budu frkali po zraku. Vu oveh krajev znaju za prišaštje Bukovačkoga i od straha neznaju kamo se postaviti. Ovu noć jesu odpravili z Karlovca kurera vu Gradac, ter potrebuju na pomoć regimente, ali ni odkuda vuzeti, medten toga dojdemo im na vrat. Meni se

groze, ali nesmidu popasti, i danas mimo Karlovca hoću projti, imam njih 300 dobro oboružanih, s kojimi nebojim se karlovačkih žabarov, ar vredni ljudi, ti mi zabaviti nehte, kramari pako i cifraki nehte smiti i pokazati se. Ovoga puta hoćemo dokonjati, kako i kada imamo udariti; i ako potrebno bude, hoću i sam do paše bosanskoga pojti za bolje govoriti i utvrditi duguvanje našemu početku. Ufam se u Boga, da nam na dobro hoće izajti, listom da taki od prvice po glavi udarimo našim suprotivnikom, ni časa nedamo, da se plundraši sprave. Ako me bude glavar hotel posluhnuti, na moju veru dobro bude, i na se hoću sve breme uzeti, ar znam, kako i s kim putem bude potribno s Nimci baratati:" Mladi je knez očevidno slabo poznavao situaciju.

Zrinski se obrati svomu zetu Rakocziju i u sjevernu Ugarsku, zaiska pomoći od paše kanižkoga i bosanskoga i opomenu Tattenbacha, da u Štajerskoj što prije i što veći odpor spremi. U paše kanižkoga bilo preko 20.000 vojske, pomoć bi skoro dostatna bila, ali paša mu odgovori, da jošte zapoviedi od porte neima, a da će dati pomoć, ako mu sina za taoca dade. Bosanski paša oklievao takodjer pomagati prije, nego što dobije zapoviedi. Frankopan je prietnjami i grožnjami silio ljude, da idu pod njegovu zastavu, što su mnogi odbijali, a naročito glavni grad Zagreb. Medjutim je dočuo Zrinski, da dvie regimente carske marširaju prema Karlovcu, dvie prema Koprivnici, a jedna preko Optuja na Medjumurje, zato je iskao od Bukovačkoga, neka oko Karlovca u krajini digne bunu.

Dok se je ban badava trudio, da što brže i što više vojske sabere, odputovao je grof Nikola Erdedi u Gradac i Beč, te je javljao sve, što je od svojih uhoda doznao. Videći ipak Petar Zrinski, kako ga je dvor bečki na više strana pretekao, a on je za rat nepripravan, odluči stupiti na put izmirenja s carskim dvorom. 10. marta posla u Beč vriednoga biskupa zagrebačkoga Martina Borkovića, da ugovara s dvorom. Biskup Borković izjavi u tajnom vieću, da je vlada više puta bana preljuto vriedjala, da je mnogo puta radila proti pravu i ustavu kraljevstva, a carski kapetani da previše zla čine Hrvatom, „te se neboje niti boga, niti Vašega Veličanstva cara i kralja niti drugih ljudi", a takove nepravde trpio je od generala Herbersteina Zrinski i druga gospoda zemaljska. On dopušta, da je Zrinski kriv, što

se je upustio s Turci u dogovore, ali ako kralj bude milostiv, biti će mu opet vieran.

Tajno vieće (sjednica 20. marta) nadje na djelih Zrinskoga znakove izdaje, koju valja u prvoj klici zatrti. Zrinskoga valja uništiti bilo milom ili silom. Zna se sada, da ište od Turaka za sebe Hrvatsku, a svomu zetu Rakoczyu Erdelj, zato neka nedobije milosti. Dobro je, da ga car kroz ovoga „dobroga čovjeka" biskupa prevari, kao što je Henrik IV. kroz svoga vlastitoga brata prevario duku Vendomea i dopremio ga na dvor. Car se toga neka neboji, što će Zrinskoga prevariti, ta i on je njega prevario, kad mu je vjerom krenuo. Car neka liepo piše Zrinskomu, neka samo dodje na njegov dvor, pak će ga opet otčinski primiti. Car će dobiti, kada uništi Zrinskoga i njegove drugove tolika imanja, da će moći državne dugove platiti i liepu vojsku oboružati.

Medjutim odredilo je vieće a car je potvrdio, da se odmah kreću vojske. Austrijske čete krenu na granicu, a vojvodu Kaisersteina pozovu čak iz Tirola, da preuzme vojvodstvo. Štajerska ima dati praha i municije, a kapetani carski na krajini neka vlahom obećaju, da će dobiti imanja Zrinskoga. Konjaničtvo iz Češke, Moravske i Šlezke neka ide u Ugarsku. K tom će se jošte dići hiljadu plaćenika iz Poljske proti Ugarskoj, a u Hrvatskoj neka se sjedine generali Ferdinand Breuner i Ivan Herberstein. Vojskam je bila zapovied: stići Zrinskoga i Frankopana živa ili mrtva.

Car pisa 21. marta vlastoručno pismo Zrinskomu, te mu obećaje po biskupu, da će činom dokazati, kako će njega i sve njegove osobitom carskom milošću obsipati, a Lobkovic naročito reče biskupu: „samo neka dodje u Beč, tako recite rodjaku momu, slobodno neka dodje:" Prije nego što je mogao Zrinski dobiti ovo pismo, posla on o. Marka Forstala s dosta oštrimi pogodbami u Beč, a već došla carskomu dvoru viest, da su 22. marta grofa Tattenbacha ulovili. Sada carevo vieće jošte odlučnije stane caru svjetovati, neka se neupušta sa Zrinskim u pogodbe, koji da nije njemu ravan. Bog će cara braniti u ovoj pravednoj stvari.

Dan kašnje (29. marta) sbaci Leopold Zrinskoga s banske časti, a biskupa Martina Borkovića i Nikolu Erdeda imenuje namjestnici banske časti. Narodu hrvatskomu izda proglas na hrvatskom jeziku, gdje mu daje na znanje, „da je grof Petar

Zrinski nevernik postal naše korune, proti njoj puntarskim zakonom podigal se, pod svoju oblast kraljevstva naša horvatsko i slavonsko i dalmatinsko i bližnje naše orsage podegnati kanil!"

Dvor bečki ostavio je Zrinskomu ovimi proglasi jedini put spasa, da se preda milosti carevoj, na koju je po naputku dvora Zrinskoga otac Forstal nagovarao. Lobkovic mu pisa, neka se pouzda u poznatu dobrotu i milost carevu, što mu on kao rodjak i prijatelj iskreno svjetuje. Forstal stigne već 6. aprila u Beč i donese pismo od Zrinskoga, u kojem kaže svoju pokornost caru i obećaje svoga sina poslati za jamstvo. Tajno vieće (9. aprila) odredi, da vojske naglo i odvažno operiraju, jer ako za četrnaest dana nebude uspjeha, mogli bi Turci doći Zrinskomu u pomoć. Herberstein neka nastoji uloviti Bukovačkoga, a vlaškoga vladiku Miakića neka ulove, ali neka paze, da to sve potajno bude, da se narod neuzbuni. Što Zrinski caru ponudja „carta bianca" za pogodbe, to se neka neprimi, jer se car neima pogadjati sa svojim vazalom. U svakoj buni je smrt buntovnika pravi uspjeh stvari. Vaše Veličanstvo neće nikada mira imati dokle god bude Zrinski živ. Samo onda, ako se Zrinski sam na milost cara preda, ako u svoje gradove carevu vojsku primi, ako na zapovied carevu u Gradac ili u Beč dodje, svoju ženu, sina i Frankopana dovede, onda se tek car može s njime razgovarati.

Osobiti utisak učini na samoga cara Leopolda dolazak mladoga Zrinskoga s Forstalom u Beč. Pred malo vremena bio se vratio mladi Ivan Antun sa svoga naučnoga puta po zapadnoj Europi na poziv otčev kući, a sada evo vidi bezdno, koje se otvorilo pred otcem njegovim, a valjda i pred cielim njegovim rodom. „Ako i vi propadnete, gledajte da sinu čast i ime spasite" — nagovarao Forstal Zrinskoga — „ili ga caru dajte ili ga šaljite u koju izvanjsku državu, ali svakako je bolje primiti milost od svoga naravskoga gospodara, nego li prosjačiti kod inostranih tudjih knezova!" Sin je donio pismo otčevo, gdje se bezuvjetno pokorava caru. Jošte ta dva putnika nisu bila niti u Beč stigla, kada general Spankau s pet pukovnija provalio u Medjumurje bez ikakva odpora. Na pitanje Zrinskoga, što to znači, odgovori general, da nisu došli uznemirivati njegov otok, već da prepriječe provalu Turaka na ove strane. Zrinski odašalje glasnika opet Spankauu na kočiji upregnutoj pod šest konja i javi mu, neka

nenavaljuje, jer je s carem u dogovoranju. Glasnik se nevrati. Želeći ozbiljno izmirenje, osobito od kada je poslao caru sina, a bojeći se, da prisiljen na obranu, nenanese na sebe krivinu, da je kano vazal oružanom rukom udario na kraljevu vojsku, niti sablje nepotegnu, niti puške neizpali, već odluči zajedno s Frankopanom ravno otići u Beč. 13. aprila u noćno doba ode Zrinski iz Čakovcu zajedno s Frankopanom. Banicu ostavi u gradu i oprosti se s njome s malo rieči: „Bog te čuvaj". Ona nije plakala. Na trih ladjah prevezu se preko Mure sa svojom pratnjom, a konji su im vodu preplivali. Okrenu u Ugarsku, a onda ravno u Beč, da se caru na milost predadu. U Beč stigla je viest o biegu Zrinskoga i Frankopana i nemilo je potresla cara i ministre, jer su se bojali, da neodu u sjevernu Ugarsku i tamo poduprú buknuli već ustanak. Odsiedajuć na dvorovih svojih prijatelja, dodju četvrtu noć grofu Kériu, već blizu austrijske granice. Kéri objavi njihov dolazak odmah caru, od koga dobije odgovor: „Ako su jošte kod tebe, upućuj ih samo, da svakako u Beč dodju, ako li bi pak kamo drugamo htjeli, zadrži ih, dok vojska dodje, da ih uhvati." Oni dodju 17. aprila u Beč i odsjednu u kući grofa Nadaždia kod augustinskoga samostana. Već sliedeći dan budu uapšeni i odvedeni u gostionu „Zum Schwan", Zrinskomu bude pazitelj barun Ugarte, a Frankopanu grof Traun.

Iza njih nasta podpuno razsulo stranke njihove u Hrvatskoj. General Spankau dodje sa svojom vojskom pred grad Čakovac, koji Katarina Zrinska bez odpora predade, ali je imala vidjeti čudesa. Njemački vojnici porobiše sav grad, konje i kočije, oružje i kućnu spravu, umotvorine i dragocjene knjige, da i isto prosto kuhinjsko i kojekakvo drugo orudje. Banicu i njezinu kćer stave pod stražu, a ona se punim pravom mogla tužiti caru, da joj vojnici odnesoše sve, neostavivši „ni zdele, ni ražnja". Čete na krajini razišle se, a general Herberstein posjeo i dao plieniti Zrinske i Frankopanske gradove u Hrvatskoj i hrvatskom primorju na dosele nečuveni način.

Na dvoru bečkom bile su već stvorene odluke, kako će postupati sa Zrinskim i Frankopanom. Mala i slaba stranka, koja je svjetovala, da je sada prilika razkriliti ruke i primiti ih u naručaj, kad su se sami predali milosti carevoj, ta je zamuknula pred svemogućimi ministri, koji su izricali kralju: „kako je Fer-

dinand II. poslije bjelogorske bitke satro za uviek odpor plemstva českoga, tako neka sada učini Leopold u Hrvatskoj:"

Zrinski i Frankopan budući velikaši mogli su biti sudjeni samo po ugarsko-hrvatskom pravu od kralja i sebi ravnih sudaca. Bečka vlada baci ih pod austrijski sud, jer da su pogriešili proti austrijskim nasliednim zemljam, da su na austrijskom zemljištu uhvaćeni, a u osobitih slučajevih da se može i po hrvatsko-ugarskom pravu suditi izvan zemlje ugarske i hrvatske, Zrinski da je uz to još član stališa štajerskih i kranjskih. Budući da su uza sve to obojica carski komornici, to je povjerena iztraga kancelaru austrijskomu baronu Ivanu Pavlu Hoheru.

Da prenaglim postupkom napredak carske vojske u Ugarskoj nepokvare i mnoge buntovnike na sdvojni odpor nenaženu, blago su s njimi postupali sve dokle nije već dio odpora skršen bio; kada je već Rakoczy u junu razpustio svoju vojsku, a grof Rottal stao voditi veliku iztragu i hvatati nezadovoljnike, onda istom bečki dvor baci 27. augusta Zrinskoga i Frankopana u Wiener-Neustadt, a za njekoliko dana (3. septembra) izadju u Pottendorf pred dvor grofa Franje Nadaždia dvie sto carskih sergeanta, uhvate ga i odvedu u Beč.

Po zakonih austrijskih sastavi carski dvor iza dugih iztraga *1671.* posebni sud, tako zvani judicium delegatum ili u ono doba nazivani „nepristrani sud", premda je takov sud mnogo puta pristran bio, kako dobro veli Niemac Wolf, historik Lobkovicov. Predsjednik je sudu bio kancelar Hoher. Sud je proti Zrinskomu i Frankopanu tekao od 14. februara do 16. aprila 1671. Obtužba je proti Zrinskom izricala, da je god. 1666. učinio bio savez s Vesselenyiem i Nadaždiem; da je god. 1669. slao u Poljsku o. Bargiglia i u inštrukciji obružio Njegovo Veličanstvo; po njegovom nalogu da je Poljak Giska bio poslan u Francezku, da obtuži cara i zaište novaca; on da je i k Turkom poslao, ponudjao im tribut, da ga učine vladarom Hrvatske; on da je htio uzeti carsku tvrdjavu Koprivnicu; da je bunio sjevernu Ugarsku; a njegovi pristaše da su kano buntovnici digli oružje i prolili krv carske vojske; biskupa vlaškoga Miakića da je za bunu upotriebio, a Frankopanu nalagao, da bunu izvodi; carske nasliedne zemlje da je htio napasti; onda je najprvi početnik i glava ciele bune bio. Frankopana su obtužili, što nije caru objavio saveza Zrinskoga s Turci, a preuzeo je vodjenje ustanka; u pismu od

9. marta 1670. da je izrazio prezir caru i njemačkomu narodu; da je htio grad Zagreb posjesti sa 200 ljudi, i da je pozvao grad, neka se pokori Zrinskomu; da je carski proviant na Savi oteo i u Tursku poslanika slao.

Zrinski je iskao, neka mu kao velikašu sude po pravih i zakonih njegove domovine. Sada neće spominjati porušene slobode i prava domovine, niti da se neće pozivati na zlatnu bulu, koja u tom slučaju daje svakomu velikašu ugarskomu i hrvatskomu pravo oprieti se kralju. Biskup zagrebački da mu je donio od cara po carskoj vlasti pripadajuće pravo pardona. Ovaj pardon, obećan od samoga cara, da mu je potvrdjen pismom Lobkovicevim. Car da mu je dao pismom svojim „salvum conductum“. On da je svoga sina zato za jamca poslao caru, pak je i sam došao, da se caru pokori. Pogodbe s Francezkom da nije čitao ni pisao. U Tursku da je samo jednom slao, a neka uvaže, kako je i koliko puta Ugre odgovarao i odbio od saveza s Turci onda, kada su Turci upravo u njega, kako i sam car zna, najveće nade polagali. „A što da rečem spominjajući se imena i slave roda moga?! Jedva od tuge izricati mogu. Uviek bijasmo ures domovini i strah Turkom, svjedoči to i trofea, koju sam ja sam Njegovomu Veličanstvu poklonio, kako da poružim cvatuću čast imena roda moga, kako da poružim knezove, velike ljude, kraljeve, koji su s nami u krvnoj svezi!“ Zaklinjao se na živoga boga, da mu nikada nije bila ozbiljna namjera kakova saveza s Turci. „Dobro znadu moji neprijatelji, kako smo se dugo i koliko mi potili i krvarili braneći Štajersku, Kranjsku i Hrvatsku; dok su Zrinski stražu stražili, oni su mirno spavali, a sada za nagradu svjetuju caru i kralju, da nas do koriena zatru i unište, a da oni može biti naša dobra, koja smo mi s mnogom krvi prolivenom spasili i sačuvali posvoje i drže; neka izadje na sriedu tkogod izmedju njih, koji bi se usudio reći, da su on i njegov rod više koristili kući austrijskoj i kršćanstvu nego što su Zrinski!“

Premda su skoro svi kršćanski dvorovi, osim španjolskoga, a napose papa rimski posebnim poslanikom molili cara, neka ova dva Hrvata pomiluje, to bude ipak dne 18. aprila sud izrečen, da se odsudjuju sbog zločina uvriede Veličanstva i izdajstva zemlje, „sva dostojanstva i časti s njih se skidaju, imetak im se zaplieni, uspomena im se iz svieta ima izbrisati, a tielo njihovo predati krvniku, koji će im odsjeći desnu ruku i glavu!“

28. aprila po podne navieste im kraljevi povjerenici kazan smrti. Obojicu to duboko potrese. Zrinski bude blied, ali nereče niti jedne rieči. Frankopan još bliedji, on progovori, moljaše odgodu, on da je jošte premlad da umre, a poslednji je svoga imena. Zrinski izpoviedi se 29. i upita samo jošto: ima li nade pomilovanju. Kad su mu odgovorili, da neima, nereče više ništa, već osta miran i hladan. Na večer pisa jošte svojoj ženi sliedeće pismo: „Moje drago srce! Nemoj se žalostiti svrhu ovoga moga pisma, niti burkati. Polag božjega dokončanja sutra o deseti uri budu mene glavu sekli, i tulikajše naukupe tvojemu bratcu. Danas smo jedan od drugoga srčeno proščenje uzeli. Zato jemljem ja sada po ovom listu i od tebe jedan vekovečni valete, tebe proseći, ako sam te u čem zbantuval, ali ti se u čem zameril (koje ja dobro znam) i oprosti mi. Budi bog hvaljen, ja sam k smrti dobro pripravan, niti se plašim, ja se ufam u boga vsamogućega, koji me je na ovom svitu ponizil, da se tulikajše mene hoće smiluvati, i ja ga budem molil i prosil (komu sutra dojti ufam se), da se mi naukupe pred njegovim svetim tronušem u diki vekivečne sastanemo. Veče ništar neznam ti pisati, nit za sina, niti za druga dokončanja našega siromaštva; ja sam vse na volju božju ostavil!“

Frankopan bio je više uzrujan, ufao se još uviek milosti, dok mu sudac Krsto Abele nereče, da jošte samo dva dana ima, da se k smrti pripravi. Još jednom se sastanu na poslednji razstanak. Mladjahni Frankopan srdačnimi i nježnimi oprostnimi riečmi obsiplje svaka svoga, oproste se izmedju sebe i težko tronuti razidju se.

30. aprila budu u Wiener-Neustadtu sva gradska vrata zatvorena, vojska izadje pod oružjem. Sud im bude proglašen, a sada istom javiše im, da im je car oprostio siečenje desne ruke. Oko deset sati u jutro pade pod krvničkim mačem glava hrvatskoga bana Petra Zrinskoga i njegova svaka Franje Frankopana.

U isto vrieme 27. aprila pade u Beču glava grofa Nadaždia, a za njekoliko mjeseci odsudiše na smrt i Tattenbacha. Mladomu Rakoczyu izprosi oprost njegova majka, koja je tečajem ciele urote i ustanka sina svoga stala vierno uz cara.

Kako je prije odsude sav odlični sviet europejski oči upirao u bečki dvor, da vidi, što će uraditi sa glavami urote, tako je sada glas o smrti njihovoj pod krvničkim mačem zanimao sav

sviet. U svih skoro jezicih pisale se o tom poviesti i davale slike o smrti Zrinskoga i Frankopana. U Hrvatskoj tekao je glas već god. 1670. prije odsude medju seljačkim pukom, da će se Zrinski vratiti u svoju banovinu, a carski generali pronašli su, da valja taj glas suzbiti. Župnikom zapoviede i nepitajuć biskupe, da moraju s propoviedaonica narodu oglasiti, da Petra Zrinskoga više nebude u Hrvatsku. Žamor puka hrvatskoga već je bio zamuknuo, kada je dospio izvjestan glas, da su poginuli. Kralj sam nije toga u Hrvatskoj nikakvim odpisom niti jednim slovcem proglasio.

Njihovu smrt oglašivala su djela, koja su naviešćala razsulo roda Zrinsko-Frankopanskoga, novu veću silu Niemaca u Hrvatskoj i silovito trganje i razdiranje domovine, sve to da poveća tragični svršetak dviju najmogućnijih rodova, koji su toliko stoljeća cvali u narodu hrvatskom i velikimi djeli uresili tolike listove povjesti svoga naroda.

Okružena od divlje njemačke soldateske čamila je banica Katarina Zrinska u svojem gradu Čakovcu sa svojom najmladjom kćerkom Zorom Veronikom bolestna i onemogla. Po zapoviedi carskoj bude odvedena i zatvorena u samostan sèstara Dominikanka u Gradac. Straža od dvanaest mušketira naviešćala ljubopitljivomu obćinstvu, da je tuj u zatvoru banica hrvatska. Ni živa duša osim izpovjednika nije imala pristupa do banice, a dodane joj služavke mogle su slobodno kao furije izpijati joj dušu. Mjeseci su prolazili, a ona glasa nikakva niti o mužu, niti o sinu dobivala nije. Srdce je majci pucalo, kad su joj odlučili oteti jedinu utjehu kćercu Zoru Veroniku, da ju u drugi samostan metnu i opaticom učine. „Neka nedopusti Vaše Veličanstvo — veli ona u pismu caru Leopoldu — „da moja jedinica kćerka Zorka Veronika bude od mene razstavljena, ona je podpora mojoj brižnoj starosti, utjeha siromašnoj udovici, njegovateljica u mojoj bolesti — a majka će ju dobro i plemenito odhraniti!“ Trgnuše joj ipak diete iz naručaja i baciše slabahno i nježno djevojče u samostan kaludjerica sv. Uršule u Cjelovcu. Poderane haljine djeteta svjedočile su, da neživi pod okriljem nit otca nit majke.

Katarina Zrinska žena jaka i smjela duha, a sada od bolesti, stradanja i strašnih udaraca sudbine oslabljena iznemogne. Njezin sjajni duh obastre koprena tamne sdvojnosti, ona poludi i u ludilu umre u Gradcu 16. novembra 1673.

Sin Zrinskoga Ivan Anton pretrpio je već tečajem zatvora i smrti otčeve, sjedeći sam u zatvoru sve muke nesretnika. Dvor ga dao u ruke dviju jezuita, da ga za svećenika izuče. On je odgovarao, da neima volje postati „popom ili fratrom“, a da je već dosta učio, da može caru kao vojnik služiti, pak da je po zakonih svoje zemlje sada već punoljetan. Htjeli su ga poslati u Španjolsku, da ga odmaknu od njegove djedovine. Napokon su ga primili toliko u milost, da je mogao biti na dvoru i biti vojnik. God. 1680. obtuže ga, da je stupio u urotu s Tekelijem i bace ga u tamnicu. Kroz dvadeset godina povlačiše ga kroz razne tamnice, dok ga 11. novembra god. 1703. u Gradcu u Schlossbergu nestigne smrt. Sudbina njegova toliko je dirnula sviet, da se je pričâ učinila, da je zatvoren u Kufsteinu i negovoreć s nikim kroz 17 godina zaniemio bio i izgubio moć govora. Izvjestno je, da je bio poludio. Kada su ga nagovarali skoro pred smrt, neka caru piše, napisa: „neznam što da pišem i što se od mene hoće, meni puno toga treba, ali za sada koliko znam, trebao bi najprije škare, da si režem nokte i vlasi:“ Umre 12. novembra godine 1703.

Na pozorištu historije osta jošte Jelena najstarija kći Petrova udata za Rakoczya, tražeći saveznike proti caru Leopoldu i mrzkim joj Niemcem, ako ih nebo neda, onda ma i u samom paklu, da osveti propast roda svoga. S njome ćemo se jošte sastati.

X.

Katastrofa roda Zrinsko-Frankopanskoga padala je kao težki kamen na srdce hrvatskoga naroda. Svako diete u Hrvatskoj moglo je osjećati krizu, u kojoj se nalazila domovina, kad je po cieloj od jednoga kraja do drugoga povrvila njemačka soldateska. Spankauove čete širile se izmedju Save i Drave, a Herberstein gospodovao je dalje na zapad do obala jadranskoga mora, a sjedišta su im gradovi Zrinsko-Frankopanski. Glava gradova Čakovac prosievajuć u prostorijah svojih od svile i zlata, prvi daje plien njemačkoj vojski, a što ostaje, to se nosi u sbirku starina i umjetnina carskoga dvora. Biserje i drago kamenje, koje se od vjekova naslagalo, te se njim resile gospodje Zrinskih, vadi se iz punih skladnica. Oružje sjajno iz raznih vjekova, sablje dragocjene, žezla junačkih banova Zrinskih urešena s mnogimi

dragulji odlaze u nepovrat iz Hrvatske. Iste stiene, na kojih su u liepoj radnji bila izvezena junačka djela Zrinskih budu odtrgane i preko granice izvezene, da i gole stiene navieste, kakova je tabula rasa sada u Hrvatskoj.

Iz Medjumurja do jadranskoga mora mogli su Zrinski putujući neprestano odsiedati u svojih dvorovih i kućah, oko kojih su bila imanja vriedna ujekoliko milijuna, ali najzamašniji prihodom bili su im pomorski gradovi s lukami i solanami Bakar, Bakarac, Kraljevica, Crikvenica, Selce i Frankopanski Novi, odakle sa skladišta i iz magazina izvozila se sol i drvo, a i željezo izkapano u rudnicih Zrinskoga na imanju Čabar u susjednu Istru i otoke, a i u samu Italiju.

Obala hrvatska jadranskoga mora i primorje bilo je pod okriljem Zrinskih i Frankopana, a sada pada u ruke carske njemačke komore, koja se nogama i rukama upire, da ove gradove i svu obalu hrvatsku od Hrvatske odkine, austrijskim zemljam pripoji, a Hrvatsku od mora posvema odsieče.

Imanja Frankopanska Ozalj, Zvečaj, Bosiljevo, Severin, Novigrad imala su povećati karlovački generalat, za koji su i onako mislili njemački generali, da je tako osiguran austrijskim zemljam, da nikada neće biti hrvatski. Namjera je dvoru bila posjesti dati i krajinu izmedju Kupe i Une, kojim god načinom dobiti Sisak, a onda bi Hrvatska bila od ostanaka ostanci, za koje bi skoro nepristojno bilo davati si naslov kraljevstva, kada k tomu izčezavaju dva roda, koji su štitu kraljevstva hrvatskoga ures i snagu pred velikim svietom davali.

Dvor bečki sudio je, da je upravo sada dospio čas, gdje će moći Hrvatsku sapeti s austrijskimi nasliednimi zemljami i učiniti ju nasliednom pokrajinom. General Herberstein dobije već koncem god. 1670. misiju, da prodje svu zemlju i plemstvo za to predobije. On je propoviedao, neka se Hrvatska trgne izpod vlasti banske i poda „neposredno pod vlast carevu, pa će im dobrota careva dati sve one milosti, koje uživaju nasliedne pokrajine, a te su milosti do sada uživali sami bani:“ Kralj da je dobar otac, a bani tirani. „Treba Hrvatskoj — propoviedaše grof Herberstein — glava pravedna, dobra i moguća, a nemože se pomisliti bolji vladar od preblagoga Leopolda, koji će ih braniti od svega svieta, a već im jest patron; zna se, da je kroz tolike vjekove poštenje, sreća i junačtvo uznielo ovu prejasnu kuću do tolike veličine,

da se vidi na njoj zaštita i pomoć od nebesa:" General Herberstein dodje na jesen god. 1670. u Zagreb, gdje se je sastajao sabor hrvatski, koji je upravo spremao poslanstvo na dvor, da dade Hrvatskoj stalna bana, jer da je biskup za vladu u ovo težko vrieme preslab. Grof Herberstein je sve učinio za svoje osnove i mnogo je gospode obišao, a njekoje i za sebe predobio. Na dvor je poručivao, neka gledaju predobiti poslanike za ove osnove, a banstvo neka bi ostalo, samo neka se s izborom počeka, ali ban neima biti vojvoda vojske hrvatske.

Za njekoliko mjeseci bio je grof Herberstein obišao skoro svu gospodu hrvatsku, te se je usudio nadati, da bi mogao dvor učiniti veliki sabor svega plemstva velikoga i maloga po načinu poljskoga sabora na otvorenom polju, pak bi mogao dati glasovati za Austriju u Hrvatskoj. Čini se, da su mnogi plemići, sdvajajući o budućnosti domovine, dali Herbersteinu svoj glas i podpis, kada se na toliko mogao pohvaliti uspjehom svojim bečkomu dvoru.

Banski namjestnik grof Nikola Erdedi providi odmah sve osnove Niemaca i napne sve sile, da ih suzbije. „Sada ali nikdar treba za patriu stat", osokoli svoga druga u namjestničtvu biskupa Borkovića. Sabor stališa hrvatskih iskao je, neka kralj učini Nikolu Erdeda banom i to s onom vlasti, koju su bani od uvieka imali, jer je ban najviši vojvoda i sudac, a kad neima pravoga bana, neima niti redovitoga suda, jerbo protonotar može primiti sudbenu vlast samo od pravoga bana.

Jauk upravljen na kralja sa sabora hrvatskoga tekao je i sbog njemačke vojske, koja je pritisnula zemlju i tolike gradove, i sbog tudjinaca, koji trgaju i otimlju zemlju hrvatsku proti svim pravom i slobodam kraljevstva i svete krune. Mole kralja, neka im pomogne i kraljevstvo od velike nepravde sačuva. Hrvatski su stališi iskali, neka kralj neuzimlje Hrvatskoj, da daje Štajerskoj i Kranjskoj, a time je suzbio one osnove bečkoga dvora, da milom, silom i novcem uz samu privolu plemstva hrvatskoga Hrvatsku sklopi s nasliednimi austrijskimi zemljami.

Velike usluge što ih je bečkomu dvoru učinio Nikola Erdedi proti Petru Zrinskomu nisu mu ipak pribavile toliko ugleda, važnosti i priznanja od dvora, da ga na mnoge molbe plemstva učine banom. Kralj odgovori Hrvatom 8. juna god. 1671., da je pronašao za njeko vrieme obustaviti čast bana hrvatskoga.

1674. Istom iza triju godina mogao je Nikola Erdedi sretnim se scieniti, da je imenovan banskim namjestnikom s podpunom banskom vlasti. Kralj mu priznaje najveće zasluge u tom, što je odkrio i pomagao ugušiti Zrinskovu bunu. God. 1674. bude Erdedi za namjestnika inštaliran, a stališi hrvatski nisu zadovoljni, da se glavi njihovomu starodavno ime bana takovom bojazni sa strane dvora uzkraćuje. Videći dapače stališi, kako se svuda nastoji satrti sva stara prava i povlasti, zaištu od kralja, neka im njihova prava davna i slavna obnovi i potvrdi. Kralj im to učini i dade jošte razglasiti kroz svoju njemačku kancelariju i kroz Hofkriegsrath, da je voljan braniti i čuvati prava Hrvatske. Da je kralj Leopold ipak toliko prividne slobode dopuštao Hrvatskoj, premda ju je nakanio bio posvema saliti sa svojimi nasliednimi austrijskimi zemljami, tomu su povod ustanci u Ugarskoj proti novomu absolutnomu i krvnomu sustavu, koji je tamo bio uveden. Želio vidjeti barem Hrvatsku mirnu i svomu prestolju odanu, zato je u njoj i pomilovanje razglasio za one, koji su pristajali uz Zrinskoga. Nemoćna Hrvatska primi i te male darove s veseljem i zadovoljstvom.

Nevoljna zemlja salieva sada kroz više godina u jadnom plaču sve suze svoje na one dielove zemlje hrvatske, koji su od pravieka hrvatski, a mnogom krvlju narodu spašeni, pak sada postaju gradovi tudji i prevode narod spadajući gradovom pod tudje gospodstvo. Ni jedanput poslije smrti Zrinskoga i Frankopana nisu se Hrvati kroz decenija sastali, da nisu pale gorke rieči, kako kralj viernomu svomu narodu zemlju razkida. Ali Hrvatska je postala nemoćna, da si otme primorje cielo i gradove Zrinsko-Frankopanske, koji su sada pripali krajini, i da nedopusti Štajerskoj prelaziti granice hrvatske. Na bezbrojna poslanstva k carskomu dvoru odgovaralo se sa sto doskočica, a Hrvatska osta pred zatvorenim joj jadranskim morem, kao da su joj živoj oči izkopane, jer joj je pogled u sviet i jedini put slaboj i onako trgovini na samih vratih njezinih zatvoren.

Život Hrvatske, dapače svaki znak životnoga gibanja prikazuje nam mlohavost kroz cieli ovaj prvi decenij poslije katastrofe Zrinsko-Frankopanske. Budući da nije bilo bana, koji je zakoniti vojskovodja hrvatski, mislio je kralj, da može po njekoj osnovi generala karlovačkoga sazivati Hrvate na vojsku. Stališe hrvatske to boli, nedopuštaju te povrede prava sabora hrvat-

skoga, ali ipak dižu vojsku po svojem starom običaju i izabiru sami za vojvodu Nikolu Keglevića. Budući da nije bilo bana od koga je tekla vrhovna sudbena vlast u kraljevstvu, mnogi plemići traže si pravdu od sudaca ugarskih, nepriznavajuć suda banskoga namjestnika, a te smetnje podupirali su kraljevi ljudi. Sabor hrvatski morao je tomu na put stati energičnim zaključkom, neka se imanja zaplienjuju svim onim plemićem, koji tudjega *1675.* sudca na zemljište hrvatsko dovode, a pozivali su se na zakon potvrdjen od kralja, da nikada neće tudji sudac suditi u zemlji hrvatskoj. Na pokorne opetovane molbe Hrvata kralju Leopoldu, neka im učini Nikolu Erdeda banom, dobivali su odgovor, da će kralj učiniti Nikolu Erdeda banom, ali da su iskali viši politički i državni razlozi, da se za koje vrieme banstvo dokine. Svaki listak, na koji su bilježili otci naši sabore svoje, odaje nam tugu za banskom časti, s kojom je stajao i padao ugled Hrvatske, ali pomoći nije si tražila ova sada toli oslabljena zemlja u samoj sebi, već samo u milosti kraljevoj, a ta je bila daleko od Hrvatske.

Istom izvanjski veliki dogodjaji, koji su podigli na zajednički sveti rat raznorodne narode i države, probudjuju i uvode hrvatski narod u kolo velikih svjetskih dogodjaja živo i veselo, jer je savez kršćanski trgao znamenite dielove naroda našega izpod turskoga jarma.

U susjednoj Ugarskoj rodili su se povodi tim dogodjajem. Čim su pale prve glave urote u Beču i Wiener-Neustadtu izriče car Leopold, da će „ovu priliku“ upotriebiti, da Ugarsku drugačije uredi. Ugarska imala je postati nasliednom pokrajinom, u kojoj nebi bilo palatina ni sabora, „već da bude kao u susjednoj Českoj i Moravskoj“ — kako veli suvremeni Teleki — „običaj, ako se caru i dvoru prohtije poreze pobirati, da samo tiskane patente po zemlji razašalje — —“

Odmah na proljeće godine 1671. sjedi u Požunu njemačko povjerenstvo, glava mu ljuti neprijatelj ugarskoga ustava grof Rottal, da sudi svim onim, koji su s urotom u savezu bili. Do tri sto osoba bude dovučeno pred sud, mnogi su osudjeni na smrt, a većina sretno prije suda uteče u susjedni Erdelj. Strava je prolazila cielom zemljom od strogosti carskoga suda.

Gorko je ujedala u srdce plemstva i seljačtva nova nečuvena daća tako zvane p o t r o š a r i n e, koju su morali nositi svi bez razlike stališa i vjere. Od svakoga komada mesa i od svake

mjerice vina platila se daća, ili kako veli suvremenik: „od svakoga zalogaja, koji Ugrin u usta meće, valja da plati!“ Kako je ova daća uzdrmala sviet u Ugarskoj, svjedoči nam nadbiskup Gjuro Szechenyi u pismu svojem na kralja, kada je taj porez proglašen bio. „U ovom opustošenom kraljevstvu“ — piše kralju — „oglasiti će se uzdisaji, ruke će se dizati prema nebesom, glasovi bezbrojnih sirota i udovica i mnogih drugih izprositi će plačuć osvetu početnikom ovih nepovoljnih daća!“ Na ovu predstavku i na slične vapaje progovarahu Niemci savjetnici kraljevi, da je kralj buntovnim Ugrom još previše milostiv. Kralj odluči u Ugarskoj imenovati njemačku vladu, a na čelo joj metnu velikoga meštra njemačkoga reda Ivana Gašpara Ambringena, a pored njega na drugom mjestu imao je stajati primas Szelepcsényi. Obnova katoličke crkve u Ugarskoj bila je glavna zadaća novomu gubernatoru. Progon protestantskih propovjednika kao glavnih buntovnika u netom minulih težkih i tužnih godinah stajao je na dnevnom redu. Složili su se u tom Niemci carevci s katolici Ugri i s Isusovci. Silom su ih katoličili, a okorjele i nepopravne pošiljali ćak u Napulj na galije. „Neda se opisati ogorčenost, koja vlada medju protestanti u Ugarskoj“ — piše mletački poslanik iz Beča god. 1674.

Sbog svega toga rodi se ustanak u Ugarskoj, „da spasi zlatnu slobodu Ugarske, koju sada tudjin nogama gazi!“ Ustaše, „kuruci“ zvani, naslone se najprije na Erdelj, i pošalju poslanike i k porti u Carigrad. Grozan domaći rat biesnio je u Ugarskoj. Oko Eperieša i Kašove podigli su carski generali malu šumu od kolaca, na kojih su vješali uhvaćene kuruce, a i „labanci“, tako su zvali ustaši carske vojnike, ostajali su pustih kapa, ako su kurucem ruku dopali. „Krv moraš piti njemačku“, tako je glasila pjesma kuruca.

1678. Ovaj ustanak dobije novi život, kod mu je g. 1678. stupio na čelo mladi grof Mirko Tököli. Otac je njegov bio ustao pod Rakoczyem i izgubio mnoga dobra, a umro je braneći gradove svoje. Sina si je preobučena u ženske haljine dao prevesti u Poljsku, gdje je do sada bio i liepo se naobrazio. Mladi Tököli osvoji bogate sjeverne ugarske rudnike i gradove i stupi u savez s kraljem francezkim, komu je u slavu i novce kovao. Na jednoj je strani bilo: „Tököli, knez Ugarske“, a na drugoj: „Ljudevit XIV., protektor Ugarske!“

A odkada se je vojvoda kuruca zagledao u mladu udovu Franje Rakoczya (umro g. 1676.) i pored svih prepona s njom se oženio, onda su se sastale dvie duše žedne osvete i krvi njemačke, oboje njih sbog sudbine otaca i roda svoga. Jelena Zrinska vodi kano junakinja vojsku pored muža svoga. Tökölieve vojske nesamo da su bile jače od carskih u sjevernoj Ugarskoj, već se je konjaničtvo njegovo razlievalo i po poljanah Moravske i zadavalo straha nasliednim carskim zemljam, u kojih je opet bilo puno tinjajućega nezadovoljstva, samo da prasne i carski dvor posiplje. Godine 1679. bila je velika kuga najprije u Austriji, *1679.* a onda je prešla u češke zemlje, gdje se je digao velik i grozovit seljački ustanak.

Da se nezadovoljna Ugarska nesveže s češkom seljačkom bunom, i da dobije carski dvor slobodne ruke u ratu s Francezkom, o kojem je već diplomacija javno govorila, pomisli Leopold, da se izmiri s Ugarskom i da ponješto zadovolji Hrvatsku. Hrvati dobiju prvi znak carske dobrovolje na proljeće g. 1680., *1680.* kada su mogli uz kraljeve povjerenike 10. aprila uvesti Nikolu Erdeda po starom običaju kraljevstva u pravu i punu čast bansku, koja je „tako dugo“, kako vele stališi, bila nepopunjena. Ali i tuj je carski dvor samo na polak dao, a stare vlasti banske opet su Hrvati morali dakako uzalud prosjačiti.

U Ugarskoj učini bečki dvor primirje na šest mjeseci s knezom Tököliem (marta god. 1680.) najprije, a poslije i na godinu dana, dok se svrši sabor, koji je kralj u Šoprun pozvao. Na sabor dodje i kralj okružen od vojske, ali izmirenje je želio, što pokaza izborom palatina Pavla Esterhaza i drugih velikaša krune, kojimi se sada uvela u Ugarskoj domaća vlada. I izmedju protestanta i katolika nastojaše carski dvor premostiti novim ugovorom, koji bi se oslanjao na stari bečki ugovor od god. 1606., ali malo je koga zadovoljio.

Kada je dvor ovako u saboru donjekle izmirenje Ugarske postigao, krenu na pomirbu s Tököliem, koji je sa svojom vojskom stajao na bojnom polju. Car mu opet ponudi primirje, samo da laglje podju razprave. Tököli je iskreno želio pomirbu, premda je bio uvjeren, da bi mu porta pomoći dala, a Ljudevit XIV. svomu poslaniku u Poljskoj zapoviedio, neka mu daje novaca, kolikogod uztreba. Ali kada su izlazile nepovoljne protestantom cesarske odredbe, a dvor na njegove pomirbe mira nikada nikakva odgovora

nedavao, a s druge strane na sve strane carevci agitirali, da mu pristaše od njega odbiju i time njegovu vojsku razsiplju, a car je
1681. svoju svakdan povećavao, onda se odvaži Tököli prekinuti s carem dogovore i potražiti prijateljstvo i savez turskoga cara. Koncem godine 1681. u zimi prodju poslanici u tursku prestolnicu, gdje
1682. budu polovicom januara god. 1682. milo i liepo primljeni. Sultan im dade izviestne i stalne pogodbe od prilike one, koje je prije deset godina visoka porta Petru Zrinskomu ponudjala, a atnamehom sultanovim dobi Tököli kneževsku kapu, sablju i druge znakove, po kojih je bio ovlašten pisati se: knez i regent Ugarske.

I car Leopold poslao svoga poslanika Alberta Capraru s Hrvatom Grgurom Pavešićem u Carigrad, da obnovi vašvarski mir, koji je ovom godinom (koncem god. 1682.) izticao. Dugo je čekao na audienciju u sultana, a napokon bude mjeseca juna primljen, ali hladno i nemilostno. Porta je iskala da car vrati sve oteto Ugarskoj i Hrvatskoj, kako je bilo pred dvadeset i pet godina sa svimi slobodami, a da plati svake godine pet sto hiljada forinti danka. Tököli dobio je odmah pomoći od susjednih paša, da ratuje dok se sultan spravi na veliki rat.

XI.

Bečki dvor kolebao se, čuvši glasove iz Carigrada izmedju dviju diplomatičkih struja. Jaka stranka na dvoru, koju je vodio poslanik španjolski želila je, da se car s Turci na svaku ruku izmiri, makar i sramotno, samo da pazi na Francezku, koja je sada Španjolskoj sjela na vrat, a satiruć Španjolsku, uništiti će za uviek budućnost kuće Habsburgâ. Austrija da nebi smjela zaboraviti, da mora sve sile svoje čuvati za baštinu kraljevstva španjolskoga, kojega neće dobiti bez velikoga rata s Francezkom. S druge strane bila je očita pogibelj za sam obstanak Austrije. Carski poslanik Caprara javi koncem oktobra god. 1682. dvoru: „caru nepreostaje ino, već da se hvata mača, i da brani državu svoju i cielo kršćanstvo!“

Na veliku radost kršćanstva a osobito Hrvata stupi sad papa rimski Inocent XI. na prvo mjesto u politici europejskoj. Papa obeća kući austrijskoj za rat svakoga mjeseca petdeset hiljada škuda i odpremi odmah tri sto hiljada. Kralju francezkomu pisa
1683. januara god. 1683., neka nesmeta cara u velikom boju za cielo

kršćanstvo, ako mu već pomoći neće. Njegovim posredovanjem izadje savez cara s junačkim i proslavljenim pobjednikom Turaka izabranim kraljem poljskim Ivanom Sobjeskim (31. marta god. 1683.) Papa zajamči savez, u koji je uveo obadvie države, za sebe i svoje nasliednike, da će ih novcem pomagati i u savez uvesti. Svi kršćanski vladari, a osobito ruski car bili su pozvani, neka stupe u ovaj savez na zajedničku obranu kršćanstva. Njemačke knezove pozvao je car i dobio stalna obećanja, a Veneciju imao sklonuti papa, da za spas svoj i obstanak svojih zemalja sama podje u boj.

Isti dan kada je car Leopold s kraljem poljskim savez sklopio, krenu sultan s velikim vezirom Kara Mustafom na čelu svoje sjajne i ogromne vojske iz Drinopolja, gdje je sa zidina grada već dva mjeseca konjski rep bio naperen prema Ugarskoj, da se znade, kamo smiera sultanova vojna sprema. Prerazkošna sjajnost Muhameda IV., njegova harema i velikoga vezira, imala se prikazati kao čarobna predigra onoga sjajnoga triumfa, komu su se nadali. Što nije Sulejmanu I. sreća dala, da osvoji Beč i Njemačku, to je mislio dostići Kara Mustafa, a Muhamed IV. uživao i snivao sladke nade, kako će vojnom slavom nadkriliti sve svoje predšastnike sultane. Veće vojske na kršćanstvo jošte Turska nikada podigla nije. Do 250.000 vojske pod oružjem sa 300 topova zaputilo se. 1. maja preda sultan velikomu veziru jošte nevidjenom počasti zelenu zastavu prorokovu i imenuje ga seraskirom ili vrhovnim maršalom s neograničenom vlasti. Muhamed ostane u Biogradu, da glasove o pobjedah tim prije dobije. Kara Mustafa povede vojsku prema Osieku, kamo je stigao 7. juna.

U ovo doba izašao car Leopold, da razgleda svoje vojske, koje su duž austrijske granice bile namještene, a glavni im vojvoda Karlo Lotarinžki, šurjak carev. Svega skupa bilo jedva 60.000 ljudi, a na rieci Muri stajao ban hrvatski Nikola Erdedi i grof Herberstein s osam hiljada Hrvata. Slab je uspjeh bio palatinu Eszterhazyu, kada je pozivao Ugarsku na sveobći ustanak u sveti boj, a knezu Tökölin se srdce širilo od veselja, kada se je oko njega sabralo devetnaest ugarskih županija, premda se je mnogomu ugarskomu gospodinu koža ježila od ovoga turskoga prijateljstva. Trom je bio bečki dvor u svojih pripravah, a srećom se je turska vojska samo polagance mogla kretati. Car Leopold pobjegne 7. jula praćen mnogimi kletvami iz Beča u Linc, da još dalje

uzmogne pobjeći do Pasove. Do 60.000 ljudi, veli se, da je iz Beča za pol dana pobježalo; a seljaka sva sila iz ciele bližnje pokrajine dobježala u Beč, kad su već sigurni glasi došli, da su Turci na granicah austrijskih. 9. jula provede svoju vojsku kroz grad vojvoda Karlo Lotarinžki i namjesti se kod Tabora. Za tri dana navieštahu ogromne vatre, da u plamenu propadaju sela s iztočne strane Beča. Vojvoda Lotarinžki ostavi na obranu grada Beča do 22.000 ljudi, što pješaka što konjanika, a goreća u ogromnih plamenih predgradja naviestiše, da je neprijatelj pred Bečom, koji je za tri dana obkolio (17. jula).

Turci neobsiedahu Beča po pravilih ratne umjeće. Premda su imali mnogo topova, opet su manje s topovi radili, a više sabirali svoje sile oko kopanja podzemnih laguma. U tom je bila sva njihova snaga ratovanja. Čim je jedan lagum u zrak poletio i zida štogod razvalio, poletili bi na juriš preko one razvaline, a onda bi opet njekoliko dana mirovali, dok opet prasak novog laguma nije zvao na novi juriš. Posada, pučanstvo, djačtvo, u grad dobjegli seljaci, a nada svimi vitežki zapoviednik grof Gvido Stahremberg junački su svaku provalu dočekivali, nadajući se sigurnoj pomoći od vojske careve i saveznika kralja poljskoga. Stahremberg pošiljao više puta glasnike vojvodi Lotarinžkomu, da mu jave o stanju vojske i grada, i da ištu što bržu pomoć. Mladi Hrvati poznavajući turske običaje bili su za to najspretniji. Po imenu se spominju Gregorović i poručnik Heisterove pukovnije Mihajlović. Preobučeni u tursko odielo i pjevajuć pjesme prolaze glasnici kroz turske tabore pozdravljajuć Turke kano braću svoju. Četrdeset dana obsiedanja prošlo je, a janjičari su mrmljali, da nisu dužni dulje stajati pred ovim gradom. Čauš poslan od sultana, da vidi vojsku i stanje pred Bečom, vrati se nezadovoljan svomu gospodaru. Veliki vezir podvostruči napore svoje, izdieli darove medju janjičare, nepokorne dade biti i šibati, a malodušne svojom rukom ubijaše. U nosiljah okovanih željeznimi pločami, dade se iznesti do radnika u lagumih, da ih obodri. Svaki drugi i treći dan bio sada prasak laguma i strašan juriš. Turci su kod ovih juriša puno vojske izgubili, ali i kršćani više od šest hiljada momaka. Bolesti i druge nevolje povećavale su biedno stanje obsjednutih, koje je kršćanskom požrtvovnošću ublaživao, mećuć na kocku i život svoj vriedni biskup grof Leopold Kolonić. Njegovoj brigi zahvalni suvremenici priznavaju, da je njegom

oko bolestnika prepriečio razvitak kakve kužne bolesti, kojom bi bile pale ruke branitelja, otvorila se Turkom vrata carske prestolnice. Skoro se je bojati bilo, da će se razpasti vanjske obranbene zidine. Ulice budu verigami prevezane i pretrpane, prokopi i šancevi pripravljeni na novu obranu, ako neprijatelj u grad provali. Još koji turski nasrtaj i Beč bi bio u turskim rukama. 8. septembra objavljahu vituljače s tornja svetoga Stjepana, da je već grad u skrajnjoj pogibelji, a na listiću papira dobije vojvoda Karlo Lotarinžki od Stahremberga sdvojan glas: negubite vremena, milostivi gospodine! U taj kobni čas jave izpod Kahlenberga znakovi dolazeću poljsku vojsku pod kraljem Ivanom Sobjeskim, a sa Leopoldsberga stala se vijati velika crvena zastava s bielim križem. Od radosti sav se Beč uzrujao, a slava bogu pjevala se u svih crkvah.

Kara Mustafa nadao se, da će Beč pasti prije dolazka pomoćne vojske, zato je bio ostavio Dunav slobodan, a nije sada mogao prepriečiti spojenje carske i poljske vojske. Sa svom vojskom svojom baci se sada na kršćanske vojske, a prema Poljakom išao je veliki vezir glavom na čelu janjičara. Cieli dan 12. septembra biesnila je jedna od najkrvavijih bitaka, dok do večer u divljem biegu neodlietaše sva ogromna turska vojska, ostavljajuć iza sebe sjajne šatore i u njih ratnu blagajnu sa desetak milijuna, tri sto sedamdeset topova i bezbrojne zastave i repove, blaga na mnogo hiljada, a bojno polje prikrivalo je deset hiljada Turaka. Kralj poljski na čelu kršćanskih vojska unidje kano spasitelj kršćanstva u Beč, kamo je drugi dan i car Leopold stigao. Kako god je prvo polagano stupao prema Beču Kara Mustafa, tako je sada glavom bez obzira bježao; za pet je dana doletio u Budim, a uz put zadavio pašu budimskoga i mnoge oficire, da su oni tobože krivi ovoj nesreći. Nisu ipak svi paše toliko se smeli, već su polaganije sa svojom vojskom uzmicali.

Iza četiri dana odmora bude gotova znamenita odluka izmedju obijuh vladara kršćanskih, da valja s cielom vojskom progoniti Turke i započeti veliko djelo oslobodjenja kršćanskih zemalja. Od ovoga časa započimlje ozbiljna misao, kako bi savez kršćanskih vlasti očistio Europu od Turaka. Vojska kršćanska krenu prema Ostrogonu, a kod Parkanja na Dunavu sustave se Turci, da ih suzbiju. Sjajnom pobjedom otvori si kršćanska vojska vrata grada Ostrogona i namjeri dalje prema Budimu. Kara

Mustafa pobjegao u Biograd, sultan Muhamed IV. dao ga zadaviti, a sam je bježao u Drinopolje. Kralj poljski ostavi medjutim savezne vojske i ode u Poljsku. Time bude vojna za ovu godinu svršena.

Hrvatskoga bana Nikolu Erdeda ostavismo s vojskom na Dravi, a nepripoviedasmo, kuda se on okrenuo. Već koncem god. 1682. znali su stališi hrvatski, da se na Hrvatsku sprema velika vojska, zato je sprema u boj tekla ciele zime do proljeća. Kralju objave svoje težke brige, a on im obeća sve moguće pomoći i daje zapovied svojim oružanam, da pomažu Hrvate. U susjedne austrijske zemlje pošalju svoga poslanika grofa Franju Erdeda, neka ih pozove na pomoć i zajedničku obranu. U Štajerskoj i Kranjskoj bude Franjo Erdedi sjajno primljem i pomoć mu obećana i dana, a odpisuju stališem hrvatskim, neka bog blagoslovi kraljevstvo hrvatsko, da uzmogne satrti neprijatelja imena Isusova i da se uzdrži kano predzidje austrijskih zemalja i kršćanstva. Hrvati se obratiše i na staroga svoga saveznika i zaštitnika papu rimskoga na ime „svega svoga naroda i kraljevstva hrvatskoga“ neka im sada neuzkrati pomoći. Papa im posla nješto novaca, a moliti će boga za spas naroda hrvatskoga, komu šalje svoj blagoslov i moli ih, neka ostanu na ovom liepom putu obrane svoje domovine vierni kralju i zaslužni za vjeru Isusovu.

Sabirući svoje narodne sile i tražeći pomoći od susjeda i prijatelja svojih pripravljahu oci naši obranu svoje zemlje. Knez Tököli i veliki vezir Kara Mustafa uprave pisma na Hrvate, moleći i prieteći neka s njimi podju u savez. Hrvati te saveze odbiju, a odjeli vojska hrvatskih stupe u redove sveukupne kršćanske vojske. „Čestitamo sebi“ odpisa im kralj Leopold, „što imamo takove podanike, a Vam sbog Vaše stalnosti i uztrajnosti — što neka se na uspomenu svih vjekova propovieda u cielom kršćanskom svietu — a na obranu Vaše domovine, neka bude Vaša heroična i nikad neprehvaljena hrabrost“ — ali će biti i carske i pomoćne kršćanske vojske.

Hrvatska vojska osta na granicah Hrvatske, Štajerske i Ugarske, da uzmogne suzbiti neprijatelja, ako bi od Beča na ove strane krenuo. Kada je poražena turska vojska bježala izpod Beča, pade težki kamen sa srdca kraljevstva hrvatskoga. Stari neugasli plamen osvete krvnomu neprijatelju vjere Isusove razpali narod hrvatski od Dunava do Crnegore. Čete sdružene Hrvata

iz Hrvatske s braćom svojom iz Dalmacije prodru daleko u turske zemlje i vratiše se s mnogim plienom kućam svojim. Veneciji to nije pravo bilo, ali je bila vesela republika, kada je došlo poslanstvo junačkih boraca sa granica mletačke Dalmacije, da su oni vierni podanici republike, ali da ištu, neka se i ona zarati s Turci, a oni da su spremni dati joj tri hiljade ljudi na pomoć. Mnogimi darovi vrati se poslanstvo kući a govornik bude upisan u red plemića mletačkih. Venecija na proljeće pristane uz savez kršćanskih vlasti. *1684.*

Dok je carska vojska godine 1684. nastojala osvojiti prestolnicu ugarsku grad Budim, imao je iz Hrvatske ban Erdedi osvajati Slavoniju i provaliti u Bosnu. Veselje svega naroda liepo kaže sam ban: „mene srdce vu Bosniu vleče za sloboditi siromaško kršćanstvo i vnoge svete cirkve, koje puste stoje, kadi se je bog hvalil i dičil. Jeda bog da za naše pameti još bude, konči kada božja volja bude, da laglje i veseleje umrem!“

Uz braću svoju u banovini i u mletačkoj Dalmaciji pristanu i Hrvati iz bližnjih krajeva turskih težko uzdišući za slobodom svojom, oni osjećaju kako pucaju stoljetne verige s tjelesa njihovih, čim su sjajne kršćanske pobjede naviestile razsulo strašne njekoč turske sile. Na tisuće oboružanih kršćana prelaze k braći svojoj, da s njimi zajedno pale i taru turske gradove. „Ovaj narod — prizna mletački poslanik senatu — jak je podnositi sve nepogode, „neutrudiv u trudu, nije mu težak nesan i glad, krepke su mu noge i jaka mišica, ime je njegovo strašno Turkom, a predrago kršćanom!“

Prvi uvedu na proljeće god. 1684. ratno kolo Hrvati dalmatinski i k njim pribjegla braća. Po načinu starom uskočkom stanu ratovati na kopnu i na moru. Do šestnaest hiljada pješaka i do četiri hiljade na konju predstavljali su impozantnu silu, koji su se zakleli Turkom se osvećivati i braću oslobadjati. Glavni su im vojvode bili Stojan Janković, koga je Venecija kašnje vitezom svojim učinila, i Ilija Smiljanić, koja su obojica neumrla slavom narodne pjesme. Venecija im je dala svoga glavnoga generala Dominika Močeniga, koji je tečajem ovoga rata sjeo na stolicu dužda mletačkoga. Za malo vremena padnu mnoge kule turske po Dalmaciji, a Turci bježahu sa ženami i djecom u Bosnu i Hercegovinu suztizani i razbijani od Hrvata, a na moru izgube Turci ladje, na njih do milijun forinti i mnogo svile zlatom i srebrom provezene. Pred vrati grada Spljeta pade jaka kula

Dvore. Samo su jošte stala dva jaka turska grada Knin i Sinj u zagorju dalmatinskom.

S braćom svojom iz Hrvatske složni navale na tursku Liku, a mletački proveditur zadarski dao im njekoliko topova, da mogu gradove biti. Njekoliko kula, a izmed njih znatni Gračac, budu razvaljene, a petnaest stotina Turaka u boju poljubi crnu zemlju. Otapajući se snieg s briegova i prodiruće vode prepriečiše ovoga puta osvojenje Like. Mnoge hiljade pohvatana blaga bio je dar, koji donese ova vojna našim junakom.

Očistivši sve na okolo Knina zemlju od Turaka i zatvorivši sve prolaze grada, stanu i sam grad obsiedati. Turske čete, koje su hranu u grad donosile, budu razbite i sasječene, a grad pozovu na predaju. Turski beg zapoviednik odgovori im upravo junački, da se je odlučio braniti sa svojih osam stotina janjičara do posledńje kapi krvi, i da jednoga od njih znade, da je voljan na predaju, razsjekao bi ga na toliko komada, koliko je vojnika u posadi. Žene i djecu odpremi odmah iz grada i nepitajuć, što će se s njimi dogoditi, kada kršćanom u ruke dopadnu. Hrvati slabo obskrbljeni bojnimi spravami nisi mogli grada predobiti, iskali su topova od Mletčana, ali Mletčani su za sada volili da očiste primorje od Turaka, jerbo je to prije svega čast i korist njihova zahtievala.

Mletčani su želili osvojiti turski Erceg Novi na moru u kotorskom kraju. Da taj grad padne, osiguralo bi se jadransko more od gusara, susjedna bi papinska država i Kalabrija stekli mira, a i Albaniju nadali se Mletčani padom ovoga grada pobuditi na savez proti Turkom. Susjedna crnogorska plemena rado pristanu s braćom, da s kopna na grad udaraju. U otvorenoj bitci potuku Hrvati na kopnu Turke, a jedanaest sela turskih, na koje se je opirao Erceg Novi plamenom izgori tako, da su Turci samo s brda valjajuć i bacajuć kamenje mogli uzmicati pred progonecimi ih kršćani. Osta sam jaki grad, koji s mora bio vojvoda parmanski s vojvodom mletačkim Petrom Valierom sa četrnaest ladja. Posada turska provali na kopnu na vojsku hrvatsku i bude suzbita, a samo razpršeni ostanci mogli su se u grad spasiti. Nepogodni vjetrovi na moru uzkratili su napredak i uspjeh brodovlja, koje je moralo uzmaknuti, a time su i pobjede hrvatske na kopnu bile paralizirane. Zima se primicala a s njome i vojna godina svršavala.

Medjutim su Hrvati u banovini pod svojim banom Erdedom i generalom grofom Jakovom Lesliem započeli osvajanje Slavonije. Mjeseca jula 1684. dignu se vojska hrvatska iz Gjurgjevca prema Virovitici. Turska posada zapali predgradja, razkrije u gradu krovove s kuća i stane gruvanjem iz topova navieštati u susjedne turske gradove, da im dodju na pomoć. Paša slavonski sabere vojske više hiljada i utabori se dvie milje od Virovitice kod Slatine. Hrvati maršírajuć noćju stvore se rano jutro pred taborom turskim i razbiju tursku vojsku; hiljada Turaka osta na bojnom polju, Hrvati zarobe mnogo roblja i vrate se s mnogo zastava turskih pod Viroviticu. Videći Turci slavodobitnu vojsku hrvatsku, a nemogući se nadati više pomoći, i kada je Hrvat Ivan Matijević bacio vatru u grad, dospjevši do sdvojnosti, predadu se na milost, da mogu slobodno izaći i sa sobom ponesti, što tko može pod rukom podržati.

Poslije sto i petdeset godina turskoga gospodstva zagospodova opet u pustom ali jakom gradu ban hrvatski. Sada je otvorena sjajna provala u Slavoniju mogla dosta lasno uspievati, ali carska je volja bila, da najprije padne Budim, kamo su se sve carske vojske koncentrirale, pak su pozvali i Lesliea s Hrvati pod Budim, oko koga se carska vojska bez uspjeha borila.

Porta gledaše veoma zabrinuto u budućnost, što li će joj već sliedeća godina donesti. Poljska će nastaviti rat u Moldav- *1685.*
skoj, Venecija suzbijaše tursko brodovlje prema Carigradu, a u Dalmaciji zadobi tolika mjesta. Za dalnje osvajanje Ugarske i Slavonije poveća Leopold vojske u savezu s njemačkimi knezovi na sto hiljada ljudi. U Ugarskoj imao zapoviedati vojvoda Lotarinžki, a u Hrvatskoj ban Erdedi i general Leslie. Carski je dvor htio, da vojska hrvatska izmedju drugih carskih vojska ratuje, a nad banom da bude drugi vojvoda. Hrvati to odbiju, a kralj u tomu popusti i objavi stališem hrvatskim, da ban ostaje kao glavni i osebni vojvoda hrvatske vojske, samo neka se za „slavu svoga naroda“ oko njega na Dravi skupe.

U Slavoniji pod Lesliem, u Hrvatskoj pod banom Erdedom, u Lici pod grofom Herbersteinom, a u Dalmaciji pod vodstvom viteza Stojana Jankovića nastave Hrvati ovaj težki ali pobjedonosni rat. Grofa Leslia zapade zadaća udariti prema Osieku. Hrvatski konjanici pročiste u prednjih četa puteve od rekognoscirajućih Turaka i dospiju pred Osiek, gdje je stala jaka turska vosjka. Kršćanska

vojska tako se razredila, kao da je ima veoma mnogo. Hrvati udare oba turska krila u bokove i smute svu tursku vojsku, te sve neuredno i razpušteno stalo bježati na cesti prema Biogradu, a hrvatski konjanici uzeli ju progoniti i velik je dio izsjekoše. Turci ostave Osiek, u koji se zalete sada najprije konjanici a onda i pješački bataljoni, ali same tvrdjave neuzeše. Našoj vojski dopade sada ali samo za čas i znameniti most preko Drave, koji je već od Sulejmanovih vremena vezao Osiek s Biogradom, do koga je išla jedina znatnija vojnička cesta, kojom su prolazile sve ogromne turske vojske kroz sto i petdeset godina.

Hrvatski ban Erdedi snovao je već prije godinu dana još prije navale na Viroviticu, da udari na turske gradove na Uni a naročito na Kostajnicu i na Bihač, „da zauzmemo ono, što ćemo moći čuvati i od neprijatelja braniti, kako sada branimo svoju zemlju na Kupi, tako bismo onda lahko branili na Uni." Ovako pisa u srdačnom pismu prijatelju svomu biskupu zagrebačkomu. Sada se ban bojao osvojiti najprije Kostajnicu, a da prije Dubicu neosvoji, koja blizu utoka Une u Savu imade preliep položaj, a bogata je, puna naroda, ima jaku posadu i težke topove. Čini se, da je i kršćansko stanovničtvo osobiti strah od Turaka osvojio više u Dubici, nego li igdje drugdje, jer nikada glasa od sebe nedadoše, a iz svih drugih gradova trkali su potajni glasnici do banova dvora, da javljaju o Turcih i da ga zaprose neka samo dodje. Ban se zato odvaži najprije ovaj grad osvojiti.

Ljeto je bilo a Una inače rieka dosta velika i brodiva ljetnom sušom tako opadne, da je bilo moguće na konju ju pregaziti. Hrvatski konjanici pregaze vodu na očigled Turaka, koji su ih pucanjem iz topova i pušaka nastojali smesti, premda im je voda konju do sedla bila. Iza njih pješačka vojska, držeć puške u visu stane vodu gaziti i s malimi gubitci od vode i turskih topova predje na drugu stranu. Navala na grad postane strašna i krvava. Svaka se kuća branila. Turke Hrvati pod mač okretahu, a kršćane primahu pod svoje okrilje. Jaku tvrdjavu zaštićenu Unom nije bilo moguće predobiti bez bojnih topova, zato u nju bace vatru i postane sva doskora plien plamena. Turci ju moradoše ostaviti. Hrvatska vojska predje opet na ovu stranu Une, da sgodnije dočeka veliku tursku vojsku, koja se je digla s ciele turske krajine od Kostajnice, Jasenovca pa do Gradiške.

Turska vojska odvaži se preći rieku i navaliti na Hrvate, ali bude sva razpršena i u vodu natjerana. Sedam turskih zastava posla ban kao ratnu trofeu carskomu dvoru. Sada istom razbivši ovu krajišku tursku vojsku, naumi ban na srednjem toku Une njeke gradove a naročito Krupu osvojiti. Opet se s one strane digne krajina turska, a na otvorenom polju zametne se bitka, koja je cieli dan potrajala, u kojoj su četiri age pali i mnogo vojske izginulo. Do Mutnika i Tržača posegne ruka hrvatska. U Liku provališe Hrvati iz krajine preko Kupe i s primorja pod generalom grofom Herbersteinom mjeseca septembra god. 1685., a u svakom gradu budu dočekani od biesnih neprijatelja, koji se nisu predavali, dok nisu krovovi gorili nad njihovimi glavami i dokle u krvi ogrezli neiznemagahu. Prvi juriš podnese Grebengrad, gdje su se Turci, kada im je vojvoda Oršić grad upalio, sa ženami i djetcom volili s prozora strmoglavljivati, nego li da našim ruku dopadnu. Vojna je dalje tekla prema Budaku, Novomgradu, Ribniku, Bebrovcu, Bilaju i Perušiću s ovu i s onu stranu potoka Like. Samo je ostalo njekoliko gradova, koje neposjeti naša vojska. Kršćani priticahu pod okrilje naše vojske, a Turci jošte ostadoše u njekih kulah i gradovih, koji su na pol popaljeni, a drugim predgradja propala. Herberstein nije imao toliko topničtva, da ove gradove razbije, a Turci su bili sretni, da su spasili makar gole stiene svojih kula i gradova starodavnih.

Dalmacija dočekivala je ove godine velike vojske iz Bosne i Hercegovine. General Valier s Hrvati stao Sinj obsiedati, ali paša bosanski došao gradu u pomoć s deset hiljada vojske. Naša vojska bude pobiedjena, do dvie stotine Hrvata osta na bojnom polju, a na veću žalost pade ih do sto pedeset Turkom u ruke, da podnose najgroznije muke. Turci se sada obvesele i osmjele progoniti našu vojsku, koja se nedaleko od Sinja u gorah sabirala. Turci od veselja zaborave, da su stupili na nepovoljno po sebe zemljište i zametnu bitku. Tri hiljade osta ih na bojnom polju, a mnoge zastave, oružje, municija i šatori sjajni padnu Hrvatom u ruke.

Paša bosanski odvaži se s hercegovačkim, da opet složnimi vojskami osvoje mjesta oteta Turkom u Dalmaciji. Turci prodru ća na spljetsko polje, da osvoje opet Dvore, ali hrvatski junaci takovom bjesnoćom razbijahu Turke, da su ih upravo na komade sjekli, a malo bi ih bilo uteklo, da nije prekasno dospio sa

svojimi konjanici Stojan Janković, koji je ipak razpršenu tursku vojsku jošte suztizao i pod mač okretao. Janković je sada sabirao svoju vojsku, da provali u Bosnu i Hercegovinu. Turci uzmicahu bojeći se velike vojske. Napredujući noćju u neprijateljskoj zemlji zapalili bi Hrvati na daleko velike i razdaleke vatre, da pokažu neprijatelju, koliki je tobože njihov logor, kako je negda Grk Ksenofon Perzijance varao. Njekoliko stotina sela kršćanskih primi general Hrvata pod svoje okrilje, a papa rimski veseleći se pobjedam Hrvata ove godine posla im na dar novaca i svoj papinski blagoslov.

Ciele zime god. 1685—86. spremao se carski dvor samo na jednu veliku i odlučnu vojnu, na osvojenje priestolnice Ugarske. Znalo se to po cieloj Europi, zato kao njekoč na križarske vojne stali se sabirati plemeniti sinovi svih naroda, da svojom krvlju kršćanskim zemljam dopomognu spasiti se izpod turskoga jarma.

1686. Carska vojska narasla do sto hiljada, a u tom je bilo pomoćne njemačke vojske do trideset a Hrvata do deset hiljada, najviše konjanika. Dva glavni vojvode, Karlo Lotarinžki i izbornik knez Maks Emanuel bavarski kretahu s oduševljenimi vojskami prema Budimu i stupe na očigled Budima 18. juna. Paša budimski nakrcao bio u grad živeža, praha i olova, koliko je trebalo za 16.000 njegovih izabranih vojnika za dugo vremena. Zidove grada liepo je izpravio, a da budu ljepši, jošte ih je pobielio. Kada je pred gradom ugledao kršćansku vojsku opomenu svoje, da vierno čuvaju ovaj najjači i poslednji bedem polumjeseca, kršćani da su mnogo već puta Budim osvajali, ali ga osvojili nisu. Sve što je živo u gradu bilo, morade služiti vojsku i raditi oko obrane. Iste žene dobiše sgodna mjesta, da strielicami odbijaju neprijatelja.

Preko dva mjeseca gruvalo je stotinu carskih topova i izmjenjivali se mnogi juriši, dok su kršćanske vojske provalile preko zidova budimskih i krvavim bojem na ulicah budimskih završili slavno osvojenje grada (2. septembra 1686.) Budim pade iza 145 godina turskoga gospodstva u njem. U kršćanstvu primi se taj glas kao znak boljih i sretnijih vremena, a u Carigradu u divanu sultanovom prevlada gorčina i sdvojnost. Budim je bio doduše po redu istom deseti izmed gradova turskoga carstva, ali je bio Turkom „kuća svetoga boja, krajni bedem izlama u Europi, osmanskoga carstva ključ i ključanica!“

Čim je Budim pao, bile su razvezane ruke onim četam hrvatskim, koje su na Dravi imale suzbiti turske vojske, koje bi Budimu u pomoć pridolazile. Vojvode Hrvata pukovnici Ivanović, podpukovnik Vojnović i barun Makar saberu se i provale na Pečuh, veliki i jaki turski grad 2. oktobra 1686. Razbiše tursku vojsku, provale u sam grad, u kojem potoci krvi od boja potekoše, dok Turci u jaku tvrdjavu neutekoše. Vodje hrvatski nebi bili mogli bez velikih topova tvrdje zauzeti, zato se požuri princ Ljudevit badenski, da Turci iz tvrdjave opet Pečuha neosvoje. Razbijajuć im iz velikih topova zidine, prisili ih već za njekoliko dana, da se na milost i nemilost predadu. Ovo nenadano osvojenje Pečuha, na koje još ove godine nisu carevi vojvode niti mislili, toliko razveseli carski dvor, da se je Leopold posebnim pismom Hrvatom za izvanredno njihovo junačtvo zahvalio, a stališi hrvatski s veseljem i ponosom unose to u knjigu kraljevstva.

U Slavoniji nije ove godine naša vojska napredovala, dapače pomisliše Turci, da bi mogli opet osvojiti Viroviticu. Funduk paša sa tri hiljade konjanika i pješaka dospje pred Viroviticu. Vojvoda Makar sabere samo polovicu toliko Hrvata i razbi tako pašu, da je jedva sam glavom utekao na golu konju bez sedla u spavaćoj haljini. Trideset i šest zastava i veliki ratni plien s malim gubitkom svojih ljudi ponese Makar s bojnoga polja. Zato je opet iz Hrvatske bilo više provala u Bosnu, „kamo se Hrvat na brzom konju svome“ — kako veli suvremeni Niemac — „gusto zalietao, da se kao pčela po cvietu sretno plienom kući vrati!“ Tako pade Mala Kladuša, Vranograč, Brekovica, Bužim — a na hiljade kršćanskoga naroda navrvilo iz turske Hrvatske u prekosavsku Hrvatsku.

Najveća vojna hrvatska bila ove godine pod banom Erdedom na Kostajnicu, koja se prije sto i četrdeset godina smatrala vrati Hrvatske, a sada je bila glavno mjesto na turskoj krajini. 19. augusta krene iz Turovapolja banska vojska maršírajuć danju i noćju. Kao obično u ovom ratu iza izgubljene bitke na otvorenom polju bíla se je nova krvava bitka u ulicah kostajničkih, a grad je gorio na raznih strana, narod se spašavao u jaki kastel, koji je valjalo biti iz topova. Grad je pao, mnogo kršćanskoga puka stupi pod odkrilje bansko, ali kastela nije mogao ban osvojiti, kada nije imao topova. Car je sve topničtvo ovaj čas dao sabrati oko Budima.

U Dalmaciji upravo procvate ove godine krasna sreća Veneciji junačtvom Hrvata. Sa deset hiljada Hrvata krene general Jerko Cornaro i vitez Stojan Janković prema jakomu Sinju. Ovaj put dala im je Venecija, jer je i njihov general vojsku pratio toliko topova, da su sigurni bili dobru uspjehu. Janković ulovi ženu i sina paše sinjskoga, i paša morade grad predati, a Venecija veselila se, da joj je sada osigurana Dalmacija, koju su još samo iz Knina mogli Turci uznemirivati, što su i kušali, ali su bili suzbiti. Osvojenje Sinja ovjenča Janković provalom do Livna, koje je plamenom izgorio i opet mnogo kršćana pod svoju zaštitu primio.

Kada je republika mletačka ove godine osigurala sebe velikom pobjedom nad pašami južne Dalmacije, onda se je radjala u Veneciji davna želja, da sada već jednom pod svoje krilo spravi slobodni grad Dubrovnik, a Dubrovnik se uticao u zakrilje ugarskoga i hrvatskoga kralja, od koga je bio otrgnut tečajem šestnaestoga i sedamnaestoga vieka.

XII.

Prije nego nastavimo dalnje pripoviedanje, pogledat nam je na razvoj samoga Dubrovnika u šestnaestom i sedamnaestom vieku. Kada je premožni turski car Sulejman I. stao trti i potrô veći dio kraljevstva ugarskoga i hrvatskoga, otme se grad Dubrovnik od pokroviteljstva našega kralja, pod kojim je skoro dva vieka bio. Sa zidina grada vijala se zastava kralja našega pored dubrovačke urešene slikom patrona republike sv. Blaža; god. 1527. bude skinuta. Dubrovnik uzkrati običnu daću za patronat, a Ferdinand I. i Ivan Zapolja badava se trudiše, da ih opet pod svoje pokroviteljstvo pritisnu.

Dubrovnik je bio obladao trgovinom svojom gotovo cieli balkanski poluotok već u ono doba, kada su na njem slavenske države cvale. Stojeći izmedju lukava lava mletačkoga i svesile turske, prikloni si sada velikimi godišnjimi darovi Turke, da ga neprogutaju Mletci, na toliko, da je dapače prvenstvo trgovačko u mnogih stranah širokoga turskoga carstva Mletčanom otimao. Kolonije dubrovačke trgovačke, od kojih je svaka imala svoga konzula, crkvu s grobljem, bolnicu i vlastiti svoj trgovački sud, bile su razsute po cielom balkanskom poluotoku, bile su povezane sa sudbinom zemalja, u kojih su osnovane. O njihovom obstanku

stajao je i obstanak republike. U Carigradu, Drinopolju, Sofiji, Novom Pazaru, Silistriji, Biogradu, Smederevu, Sarajevu, Skoplju, Vidinu, Bukareštu, Trgovištu, Solunu, a u Maloj Aziji u Brusi i Smirni, u Egiptu u Aleksandriji i Kairu bile su sada sve te kolonije na turskom zemljištu. U Italiji bile su Dubrovniku glavne postaje Ankona, Venecija i Florencija, a za dolnju Italiju i Siciliju sjedili su konzuli dubrovački u Mesini, Palermu i Sirakuzi. „Dubrovčani voze — veli suvremeni (šestnaestoga vieka) Razzi — „s iztoka za Italiju, talijansku pako trgovinu voze u Carigrad, Aleksandriju, za Bosnu, Grčku i druge krajeve turske države."

Ovaj tok trgovine dubrovačke pokazuje i smjer politike njihove. S velikom i silnom turskom državom morala je mala republika živjeti u miru, koji si je s novci svake godine odkupljivala s njekoliko hiljada dukata. Nikada ipak nije Dubrovnik davao turskomu caru svojih brodova, da s njimi navaljuje na kršćanske zemlje, niti se nespominjemo jednoga imena nijednoga Dubrovčana, da bi koji kao poturica pronosio slavu turskoga oružja po kršćanskom svietu, a težko je uaći grad ma koga naroda u blizini osmanskoga carstva, komu nebi bio ma koji od sinova njegovih tu sramotu nanesao.

Sbog ove zaštite turskoga carstva republici dubrovačkoj stao navaljivati na nju već Ferdinand I. kralj ugarsko-hrvatski, i brat njegov Karlo V. Španjolci hvatahu po moru brodove dubrovačke. Dubrovčani nemareć za Ferdinanda, zaištu savez i prijateljstvo Karlovo, koji je kao kralj španjolski imao dolnju Italiju i Siciliju, a drago mu je bilo vidjeti slobodnu ovu republiku na jadranskom moru, koja se još jedina na iztočnoj obali otimlje mletačkomu gospodstvu. Odpor proti svemoći mletačkoj u jadranskom moru sklapao je u savez i prijateljstvo Španjolsku s Dubrovnikom skoro kroz sav šestnaesti i sedamnaesti viek.

Prvi takav ugovor donese od Karla V. poslanik dubrovački Marin Zamanja god. 1534. Republika dade Karlu darove i obeća mu brodova u ratu, koji je imao voditi na Chairedina Barbarossu u Africi, ali ne pod imenom republike, jer je Chairedin bio vojvoda sultana Sulejmana I., već da pojedini brodovi budu u španjolskoj službi. Dubrovačkim brodovom otvore se luke indijske i amerikanske svuda, dokle je u oba svieta dospievala vlast Španjolske.

U ratovih Španjolske s Portugalskom, u velikoj nepobjedivoj armadi Filipa II. proti Englezkoj, u bojevih u iztočnoj

*

Indiji dielili su Dubrovčani sreću i nesreću sa Španjolskom, a mnogi sinovi Dubrovnika zapoviedali su kao admirali na indijskom moru i na oceanu, i mnoge brodove dubrovačke pozobala su u velikih ratovih različita mora kroz ova dva vieka. Dubrovnik je ipak s ovim savezom učinio trgovinu svoju svjetskom, bogatstva snesli su sinovi njegovi s raznih strana svieta više nego što se ga moglo nalaziti u cielom kojem manjem kraljevstvu europejskom, a slavu onu, da su Dubrovčani mudri ljudi, mogli su lasno sastaviti ljudi, koji su se iz visokih svjetskih krugova vraćali u omiljelo rodno mjesto.

Osobiti saveznik i prijatelj republici dubrovačkoj bio je papa rimski i njegov dvor, koji je i s čisto političke strane takodjer rado vidio slobodan Dubrovnik. I papinski brodovi nebi se tako slobodno kretali u jadranskom moru, da su mu jedini Mletci gospodari, zato je papa i s uskoci prijateljevao, dok je samo mogao. Dubrovnik je i inače kao eminentno katolički grad, komu je sam papa po želji Dubrovčana biskupa imenovao, bio toliko papinski, da na svojem zemljištu niti jedne crkve grčko-iztočne dopuštao nije, a tko je stupio na zemljište republike, taj je morao primiti katoličku vjeru.

Kada se je godine 1538. bio učinio veliki savez kršćanskih vlasti proti Turkom uputi Venecija papu, da Dubrovčani oružje i druge ratne spreme od kršćana kupuju, a Turkom prodavaju. Papa Pavao III. zabrani kršćanom prodavati ove stvari u Dubrovnik, a Dubrovčanom zapoviedi, da se odreknu zaštite Turaka i da dadu pet ladja i deset hiljada cekina za rat. Dubrovčani pošalju svoga poslanika Klementa Ranjinu k papi, koji mu protumači težki položaj grada Dubrovnika izmedju kršćana i Turaka, a Venecija da samo radi o propasti Dubrovnika, nepazeć na to, kolike će crkve i svetinje s Dubrovnikom propasti. U istinu već su bile spremne turske vojske, samo da padnu u Dubrovnik. Papa nagovori druge kršćanske vlasti, neka njihove vojske poštuju Dubrovnik, a da u njega nediraju. Još tečajem rata predlagaše mletački vojvoda, neka kršćanske vojske najprije u Dubrovnik navale, da je s Turci u savezu, ali mu vojvoda španjolski odgovori: nismo došli vojevati na kršćane već na Turke, a papa i car žele, da čuvamo Dubrovnik, kao da je zemlja careva. Sam vojvoda španjolski opomenu Dubrovčane, neka se paze od Mletčana, a republika grad iznova utvrdila s velikim troškom.

Kada je opet godine 1570. sastavljen veliki savez pomorskih vlasti sredozemnoga mora proti Turkom, iskala je opet Venecija propast Dubrovnika, ali mudromu poslaniku dubrovačkomu Franji Gunduliću podje za rukom, da je u sam savezni ugovor izmedju vlasti na zagovor papin došlo: „Saveznici neće nikakva neprijateljstva proti Dubrovniku i njegovu zemljištu, van da papa s važnih razloga inako odredi:“ Ovaj članak pomagao je republici, kada je rat skoro na očigled Dubrovnika bio, a Venecija opet volje imala navaliti na grad. Dok se je Dubrovnik pomoćju možnih svojih saveznika, sretno spašavao od poždorne Venecije, morao je opet u Carigrad šiljati nove dare, da zamiti portu, koja u milostnom kršćanskom postupku Dubrovčana prema braći svojoj naziraše neprijateljstvo i savez Dubrovčana proti Turkom.

Kada su se godine 1602. pobunili bili stanovnici otoka Lastove proti Dubrovniku i zaiskali pomoć od Venecije, požuri se Venecija sa četrnaest brodova oteti ih od Dubrovnika, ali mudri Dubrovčani brže učine sa svojimi podanici mir, a kada se je mletačko brodovlje približavalo, već su razvili otočani zastavu sv. Blaža, a skinuli onu sv. Marka. Tako je i u uskočkom ratu tražila i našla Venecija povoda proti Dubrovniku, ali i taj put bude od Španjolaca saveznika dubrovačkih suzbita.

Grad Dubrovnik razvijao se je uz sav zazor i spletke Venecije do cvieta svoga, u koji je stigao u prvoj polovici sedamnaestoga vieka, dok 6. aprila god. 1667. rano u jutro, da nitko prije ništa niti opažao nije, strašan potres nepočme grad razvaljivati. Preko pet hiljada ljudi, koji su onaj čas u kućah bili, propadnu pod praskajućimi zidinami, samo zidine gradske, lazareti i njeke drvene kuće razpuknu se, ali neporušiše se. Sada istom začu se tutnjava iz gora, zviždanje vjetra i praskanje sudarajućih se ladjah na uzburkanom moru u luci, pjeneće se more četiri puta od obala odletilo, da opet četiri puta u ogromnih valovih na obale udari, te se svaki put zemlja pod nogama potrese, a silan oblak praha potamni horizont. Tri puta ostanu ladje u luci na suhu bez vode, ali ih onda voda na povratku popadne i nosi prema pećinam, da se razprsnu. Dok je do šest sto ljudi stranom nakaženih i izranjenih iz kuća izletilo i sklopljenim rukama boga molilo, razdune vjetar sa ognjišta kuća jaku vatru, koja je tim laglje goriti mogla kroz njekoliko dana, jer je nestalo bilo zdenaca. Simeona Getaldića, rektora republike zakopale su razvaljene zidine.

Mnogi stari i odlični rodovi izginuše s lica zemlje, a mnoga dragocjena i književna djela i umjetnine naslagane od njekoliko viekova sada izčeznuše, pomorstvo dubrovačko za pol puna vieka postradalo.

Premda se mogao sastati senat samo od 25 plemića, opet se zakunu na živoga boga, da svoga rodnoga grada ostaviti neće i da će uzdržati stari svoj ustav. Pomoći od vanjskoga svieta nadali se i dobili, osobito preko zemljaka svoga Stjepana Gradića, prijatelja pape Klimenta IX., kod koga je živio na dvoru. Dubrovnik bude opet, ali ne onako veličajno, kakav je bio, doskora izgradjen.

Ovom nesrećom Dubrovnika pokušala se opet okoristiti Venecija i stane rovati u Carigradu, da sve trgovačke povlasti Dubrovnika u turskom carstvu prenese na svoj grad Spljet. Zloglasni nezasitni veliki vezir Kara Mustafa k tomu stao iskati od Dubrovnika mnogo veći tribut za tolike koristi iz trgovine po Turskoj. Republika pošalje dva poslanika k porti a dva k paši bosanskomu god. 1677. Kao da idu na sigurnu smrt, tako im je ovaj put svatko predvidjao sudbinu. Po tamnicah provlačiše ih Turci, a Nikola Bunić i umre tamo u kužnoj tami. Senatu javljahu, da vole umrieti, nego li svomu rodnomu gradu sramotu učiniti, a na njihovu smrt da neka nepaze, neka samo uztraju u tom, da nedaju više Turkom, nego što su prije davali. Istom kada su ih u težkih verigah u najsmradnijih tamnicah izmučili, pusti ih porta kući, a Dubrovniku ostanu prvanji tributi.

Ovako oslabljen Dubrovnik nadje se u očigled velikoga rata za oslobodjenje kršćanskih zemalja, za koji je snovao saveze papa Inocent XI. Papa sam pozove Dubrovčane, neka stupe u savez kršćanskih vlasti. Kada je god. 1684. rat sretno pokrenuo, pošalje Dubrovnik mjeseca augusta u Beč senatora Rafaela Gušetića, da uvede ugovor izmedju cara Leopolda i republike. Po ugovoru sklopljenom osobitim posredovanjem španjolskoga poslanika obeća Leopold zaštitu republici, uz godišnji prinos republike od 500 dukata, ali i taj će se tekar onda plaćati, kad Turci budu od neposredne blizine Dubrovnika odtisnuti, kada austrijske vojske osvoje Bosnu i susjednu Hercegovinu, kada bude car mir činio, učiniti će ga i za Dubrovnik. Osobito se ogradjivao Dubrovnik proti namjeranu Venecije, koje idu na njegovu propast.

Spomenusmo, da je Venecija već tečajem rata god. 1686. osvajala mjesta turska oko Dubrovnika, a vojske njezine već se

zalietahu na dubrovačko zemljište, a sliedeće godine 1687. išli su Mletčani za tim, da unište sve brodove dubrovačke na moru. Prolazeći s otoka Malte general grof Herberstein dobije od cara zapovied, da brani Dubrovčane, a sam carski kancelar Strattman odputi se u Dubrovnik, da u ime carevo uredi razmirice mletačke i dubrovačke. Dubrovnik se ovim ugovorom i zaštitom bečkoga dvora istina spasi od ždriela lava sv. Marka, ali ugovor s carem osta mrtav, jer carska vojska nije niti dospjela do Hercegovine, a napredovanje Mletčana sililo Dubrovnik, da opet plati god. 1693. stari danak Turkom.

XIII.

Vojna godine 1686. donese toliko pobjeda saveznikom, da su Turci prema koncu godine sasma duhom klonuli i stali mir iskati od cara, ali ga nisu dobili. Jošte u proljeće sliedeće pro- *1687*
tegnule se razprave o miru, a Turkom je jamačno do toga bilo, da se izmire s carem, a onda svom silom da se obore na Poljsku i Veneciju. Na ljeto stanu se kretati carske vojske uz Dunav u južnu Ugarsku, svega skupa 60.000 ljudi. Dva diela zapadnu vojvodu Karla Lotarinžkoga, da ih vodi, a ostale vodio izbornik knez bavarski Maks Emanuel i markgraf Ljudevit badenski, koga je car svojim maršalom učinio.

Vojvoda Lotarinžki krenuo prema Osieku, a ova dvojica na Petrovaradin. Kod Osieka utaborilo se deset hiljada Turaka, a na putu je bio veliki vezir Sulejman iz Biograda sa četrdeset hiljada Turaka, da pomogne vojsku osječku. Nesloga medju vojvodami sustegla je napredak njihove vojske, a veliki vezir mogao je tabor pred Osiekom za boj pripraviti. Pokus carskih vojvoda, da razbiju turski tabor, zlo urodi, do dvije hiljade osta carevaca na polju, a sva vojska morade opet krenuti preko Drave. Veliki vezir predje za njimi i manevrirajuć s onu stranu Drave i Dunava zametne se napokon bitka na mohačkom polju na istom mjestu, gdje je prije sto i šestdeset godina kralj ugarski i hrvatski poginuo. Osam hiljada Turaka osta na bojnom polju, a dvie hiljade naši uhvatiše, sve topove i sjajne šatore ostave Turci iza sebe, a veliki vezir s ostanci svoje vojske pobjegne prema Osieku, odakle je opet dalje bježao. Panički strah prevlada Turke po cieloj Slavoniji, tko je i kuda je mogao, taj je pobjegao.

Ovu priliku preporučiše sve okolnosti, da sada sva vojska zadje u Slavoniju i da ju osvoji, ali opet nesloga medju vojvodami odvede Karla Lotarinžkoga u Erdelj, a knez izbornik Maks i markgraf Ljudevit odoše u Beč. General Dünewald od većine s hrvatskimi četami i ban Erdedi sdruže se, da osvajaju Slavoniju.

Ban Erdedi povede svoje pobjedonosne čete na bojište slavonsko. Bila mu je zapala zadaća, da uzdrži Turke na Uni, da nepodju u pomoć velikomu veziru. Tu zadaću on sjajno rieši. Kostajnica i Dubica stalno pade Hrvatom u ruke. Zrin i Novi sada prvi put osvoje. Bužim pade na dan mohačke bitke, a kada su Turke kod Cazina potukli, bude opet Una rieka, kako je bila pred sto i više godina, granicom hrvatskom. Pjevajući mogla je banska vojska poći na bojište slavonsko.

Narod se u Slavoniji veselo uzrujao i pod svojimi vojvodami pomagaše bansku vojsku, kako to svjedoči narodna pjesma, koja opieva cielu vojnu od obsade Beča počamši:

»Druga vojska Slavonijom kreće,
S njom upravlja Bane gospodine
I mladjani Lesle generale,
Sa Slavonci po izbor junaci:
Med njimi je silni Matiević,
Mladi Divić i siedi Oklješa,
Franjo Ilić i vrli Marjanac
I Pinojtić od sela Petrova.
Oni Turke proganjat umjedu,
Tjerajuć ih od grada do grada.
Matijević uze Viroviticu,
Grad Straženman mladjani Diviću,
Oklješa je Raić pridobio
I u Šagu junak večerao.
Bielu Stienu Ilić ugrabio,
Marjanac je u Sobotku došo,
A Pinojtić u Pakracu stao,
Da u biloj on osvane Stini.
Rešetare uzeše junaci,
Grad Požegu, Gradišku i Kobaš,
Pleternicu, Našice i Erdud,
Grad Varadin, Ilok i Šarengrad,
A i druge slavonske gradove
Osvojiše Slavonci junaci.
Osvojiše, zemlju očistiše
Od nesklada i meteža turskog.«

Vojske hrvatske osvajahu s pomoćju uzbunjenoga naroda tolikom brzinom slavonske gradove, da iste suvremene inače dosta obširne kronike samo izbrajaju gradove, iz kojih su Hrvati iztjerali Turke. U njekih gradovih na Savi sustave se jošte Turci i braniše se sliedećih godina.

Iza ovih sjajnih pobjeda nadao se bečki dvor, da je došlo ono vrieme, gdje se može opet uzdići do veće samovladnosti kralj ugarsko-hrvatski, jer će zahvalni narodi rado dopustiti, da se njihove zemlje s austrijskimi što uže sliju. Zato sazva sabor u Požun na 18. oktobra 1687. U priestolnom govoru izhvali kralj sreću oružja svoje vojske, koja je s pomoćju božjom spasila Beč i cielo kršćanstvo, a predobila veći dio Ugarske. Ugarsku da je kralj izbavio od buntovnika i Turaka, zato ište da priznadu njegova sina za nasliednika i da priznadu pravo nasliedstva mužkomu rodu njegovu, kako je do sada faktično bivalo. A da se bunam učini za uviek kraj, neka se ona točka (31. članak god. 1222.) zlatne bule dokine, da je slobodno pobuniti se podanikom, ako kralj prekrši ustav. Razprava ob ovom jednom i drugom predmetu tekla je dugo vremena u kući zastupnika, a onda u velikaškoj.

Da razpravu o pravu nasliedstva pospješi, ode sam kralj u sabor velikaša. Pristojnost i plahost pred osobom kraljevom nije dala rieči gospodi, da se izjave proti tomu predlogu. Ustane se jedini grof Nikola Drašković i oštrimi riečmi izjavi se proti kraljevu predlogu. Biesan dovikne mu Leopold: „Ti si dakle jedini, koji nećeš priznati moga sina za nasliednoga kralja:“ Malo dana iza toga umre Drašković naglom smrti. Dvoru odani ljudi kazivali su, da je pala na njega kazna radi njegove tvrdoglavosti; drugi su opet kazivali, da je od straha umro, što ga je kralj onako oštro ukorio; a neprijatelji dvoru tvrdiše, da je potajno smaknut. Zamuknuše svi protivnici toga novoga zakona, a mladjahni kraljević Josip bude velikom sjajnošću okrunjen za kralja ugarskoga i hrvatskoga.

Mnoge tegobe iznieli su pred kralja poslanici sabora hrvatskoga, a najveća je bila stara briga za bansku vlast, da joj se podlože sve one zemlje i gradovi, koje su Hrvati osvojili u najnovijem ratu. Kralj im odgovori, da nije inako niti mislio, nego da svi oni gradovi, koji su prije pripadali Hrvatskoj, sada opet pripadnu i pod bansku se vlast podlože. Doskora će nam

pokazati povjest, kako je kralj svoje obećanje držao. Dosta je ovdje spomenuti, da plemići hrvatski na svojem vlastitom dobru na krajini nisu smjeli dvora si sagraditi i namjestiti podanika na svojem zemljištu. Time bi dakako plemić imao i njeku jurisdikciju na svojoj zemlji nad svojimi podanici, ali to bi zapriečilo osnivati krajinu kao zemlju carevu, za čim je već sada ozbiljno išla politika bečkoga dvora. Hrvatom su odgovarali, neka se strpe, dok bude mir.

Dočim je Leopold novimi temeljnimi zakoni obnavljao moć svoje kuće u Ugarskoj, a pobjedonosne vojske davale novi sjaj kući Habsburga, satirao je buran ustanak turskih vojska priestolje Muhameda IV. Veliki vezir Sulejman morade pred uzbunjenom vojskom pobjeći, a zapovied sultanovu da ostane u Biogradu, nisu pazili buntovnici, već napredovahu prema Carigradu, išćući smrt velikomu veziru i drugim portinim dostojanstvenikom, a Siavuš paša da bude veliki vezir. Sultan im posla glavu velikoga vezira Sulejmana, a Siavušu preda velikovezirski pečat, vojski posla laskavo pismo, da će im sve učiniti, samo neka si uzmu zimske stanove u Plovdivu ili Sofiji. Na ovo popuštanje padišahovo još se više uzprkosi vojska. Vojska napredova ipak prema Carigradu i zaiska, da se svrgne s priestolja sam padišah. Uleme sbaciše Muhameda i učiniše sultanom brata njegova Sulejmana. Janjičari opet sbace novoga vezira, ubiju ga i osvoje njegovu palaču, visoku portu. Iz Carigrada razširio se ustanak po pokrajinah, a carstvo tursko činilo se, da dolazi svomu kraju i podpunomu
1688. razsulu. Koncem god. 1687., a u početku sliedećega proljeća jošte se uzrujanost toliko pomnažala, da je sveobće mnienje bilo: sada se kršćanskim vojskam otvaraju vrata osmanskoga carstva u Europi.

Carski dvor nije mogao za ovu godinu 1688. spremiti toliku vojsku, kolika je bila prvanjih godina, ali je se mislilo, da će i s manjom vojskom moći sada jošte sjajne uspjehe dostići. Glavni vojskovodja bude knez izbornik bavarski zet cara Leopolda Maks Emanuel, a uz njega markgraf badenski Ljudevit. Izbornik Maks sa glavnom vojskom imao osvojiti Biograd, a markgraf Ljudevit iz Hrvatske provaliti u Bosnu. 30. jula krenu izbornik Maks na čelu liepe vojske prema Biogradu, iz koga su svi imućniji Turci jatomice odbježali prije dolazka carske vojske. Turska vojska zatvorila se u jaku tvrdjavu, a varoš je iza sebe zapalila. Osim

prejake tvrdjave na briegu bio je još iztočni gornji grad i grad uza Savu na utoku u Dunav, sve obzidano zidinami sa tornjevi i obkopi osigurano. Težkimi topovi bili su carevci grad kroz više nedjelja dana, dok ga neprisiliše na predaju. Biograd padne 30. septembra god. 1688., a najveći plien u njem bili su veliki topovi u velikom broju. Turske vojske stanu uzmicati, a carevci uzmu u Srbiji napredovati. Turski vojvoda Jegen paša pobjegao do Sofije, a carevci zauzmu Smederevo, glavni grad unutarnje Srbije.

Vidjesmo kako je prošle godine munjevnom brzinom oduševljeni narod hrvatski gonio izpred sebe Turke u Slavoniji i zemlju očistio. Sada na proljeće dolazi careva vojska na pomoć, da djelo nastavlja i osvojenu zemlju obrani. Markgraf Ljudevit imao najprije braniti Savu, preko koje su se kod Gradiške Turci spremali na provalu u Slavoniju. Težko je dopadala narodu njemačka vojska. Kao da su Turci došli, palio je general grof Albert Caprara sela i gradove. „Sve što smo od Turaka predobili — piše ban Erdedi biskupu zagrebačkomu — veli se, da kani grof Caprara razoriti osim Osieka, Velike i Virovitice, odatle se sluti, da će uništiti sela a onda iz zemlje odvoditi narod. Onamadne obratio u prah i pepeo tvrdju Cernik a zapoviednik Velike, misleć da su to Turci, pisao mi je, da su Turci Cernik spalili:“ Mnogomu neuspjehu carske vojske valja tražiti povode u ovakovu postupku njemačke vojske.

Ljudevit badenski krenuo najprije prema Požegi, gdje su se oko njega sabirale vojske. Veseli mu glasi dodju, da je Brod pao. U noćno doba privukoše se gradu do jedno tri stotine slavonskih junaka, sasjeku straže i ranom zorom učine provaljujuć u grad toliku viku, da su Turci u najvećem strahu bosi i gologlavi bježali, a naši ih sjekli. U Brod sjedne naša posada.

Osiguravši dolnji tok Save posadami, krenu markgraf Ljudevit na Unu, gdje ga je čekao ban s vojskom hrvatskom. Kostajnicu bili su Turci opet dobili i bacili u nju svoju posadu, sada ju naši carevci i Hrvati opet obsjednu i iza njekoliko dana 16. augusta god. 1688. osvoje. Paša s vojskom svojom pomoćnom sretno uzmakne i utabori se na Kneževom polju. Velika turska vojska od 15.000 ljudi, koja je išla prema Gradiški a onda uzmakla, sada se pojavila prema Kostajnici, bude od naše vojske, koja je u Bosnu prešla u paklenoj bitci kod Derbente 5. septembra

razbita i uništena, naše vojske u jednom mahu provale do Zvornika, osvoje ga i učine time savez strategični s onom carskom vojskom, koja je ratovala u Srbiji. Kostajnica, Dubica, Jasenovac, Gradiška, Brod budu sada glavnimi obranbenimi točkami Hrvatske. Više hiljada kršćana primajuć kršćansko oružje Savu prelaziše i stupahu pod okrilje našega kralja.

Vojevanje Hrvata u Dalmaciji razbuktilo se ove godine od Albanije do Knina a ratni plamen zobao je i susjednu Hercegovinu. Kada je Venecija prošle godine sretno Erceg Novi predobila, prenese rat u Albaniju, gdje su ju rado dočekivali. Sulejman paša albanezki sabere jaku vojsku iz svega svoga pašaluka, da udari na Crnogorce saveznike mletačke. Kroz zetsku dolinu provale turske vojske u Crnogoru. Prvi na udarcu od plemena crnogorskih Kuči i Piperi uzmicahu, gledajući bolni, kako im Turci sela pale, dok im dodje pomoć od braće iz Kotora do hiljadu junaka. Tada se sdruženi sruše na Turke. Hiljadu šeststo Turaka a medj njimi mnogo aga okrvavi zetsko polje, a sjajni šatorovi, konji i zastave, topovi i drugo oružje padne junakom hrvatskim u ruke. Medun turski grad na granici Crnegore osvojiše, a pašu do Podgorice progoniše, sam Sulejman sretno u Skadar pobjegne. Mnoga plemena Hercegovine pristanu sada uz Veneciju.

I u sjeveru Zagorja dalmatinskoga valjalo je jošte svaliti poslednji kamen smutnje za mletačku Dalmaciju. Grad Knin jošte se je držao. Zapoviedao u njem paša Ataglić, negda zapoviednik Stolnoga Biograda, a sada paša bosanski. General mletački Jerko Cornaro i Stojan Janković uzmu taj grad obsiedati. Kada su mu već zidine na toliko razvalili, da se je moglo na juriš udariti, obeća paša, da će grad predati, ako mu za malo dana pomoć nestigne. Naši ipak na juriš grad uzmu 11. septembra god. 1688., a onda se preda i susjedna turska Vrlika. Dalmacija bude tim od Turaka očišćena, a Stojanu Jankoviću bila je sada prilika, da sa četami svojimi prije zime jošte provaljuje do hercegovačkoga Trebinja.

Napredak carskih vojska u Srbiji i Bosni, a Mletčana u Morei i Dalmaciji sklanjaše visoku portu na novi pokus o miru. Punomoćnik turski Sulfikar pod izlikom da ide javiti nastup na prestolje osmansko novoga sultana Sulejmana III. pokuša ponuditi primjerene pogodbe mira. Na carskom dvoru jošte nikada ratobornije političke ideje vladale nisu, nego li sada. Car i njegovi

većnici sada ozbiljno razpravljahu, gdje će postaviti granice države Habsburga, dali na Trajanovih vratih ili u Carigradu. Osvojenje nekadanjega grčkoga carstva i sjedinjenje obiju crkava, to je imao biti cilj ovomu drugomu ratu, a neumrla slava da ovjenča ime cara Leopolda. Mislilo se, da osmanska porta jošte nikada nije bila u većoj nevolji, a prilika iztjerati Turke sasvim iz Europe, da nikada nije bila bolja. Da su ove misli sveobće bile, svjedoči hrvatska suvremena narodna pjesma upravo ove godine:

»Klete Turke da ćeramo i iz Evrope izagnamo,
Ova strana svieta, da tada čista ostane.«

S poslanici turskimi postupalo se u Beču upravo onako, kako su Turci prije umjeli ponizivati carske poslanike u Carigradu. U Pottendorfu blizu Beča čamiše puna tri mjeseca, a obćiti nesmjedoše s nikim, dok im nedodje milostiva dozvola od cara, da smiju doći u Beč. Dotle su dospjele pogodbe Poljske *1689.* i Venecije, koje bi tursko carstvo moralo primiti. Turski poslanici odbiju pogodbe, ali onda ih odpremiše u Komoran, gdje su opet čamili pune dvie godine dana.

Francezka gledaše težkim srdcem ovaj napredak i sreću vojskâ saveznih a naročito cara Leopolda, zato Ljudevit XIV. zamisli najprije savez svih katoličkih vlasti, u koji je pozivao i cara Leopolda, ali u Beču odbiše te francezke osnove. Francezki se dvor osobito uzruja poslije pada Biograda i odluči vojnu na cara, i izda ratni manifest i navieštaj rata najprije na njemačko carstvo, a kašnje 15. novembra na Hollandiju. Njemačka rado dade caru svoje vojske, da ih vode njegovi vojvode na Franceze, a sveobći glas, da vojske idu na prijatelje Turaka, probudi u Njemačkoj narodno oduševljenje. Tako zvana velika aliancija europejskih vlasti, u kojoj je bio car i njemačko carstvo, Španjolska, Englezka i Hollandija, stane sada voditi rat s Francezkom, a kašnje su tomu savezu pristupile Švedska i Savoja. Sveti savez proti Turkom ojačao je opet car ruski, koji je imao mnoge razmirice s Turci i Tatari na sjevernih obalah crnoga mora. Leopold je morao razdieliti svoje vojske, jedne je poslao pod Karlom Lotarinžkim na Rajnu, a drugim je dao glavnoga vojvodu Ljudevita badenskoga, da nastavlja rat na Turke tečajem god. 1689. Za turski rat ostalo jedva kakvih 30.000 momaka,

s kojimi je vojvoda Ljudevit imao napredovati u Srbiji prema Bugarskoj i Albaniji. Ovoj nedostatnoj vojski mislio je bečki dvor pomoći time, da ban hrvatski sa svojimi vojskami, vojska sa krajine i sve posade s Drave, Save i Dunava krenu u veliku vojsku glavnoga carskoga vojvode u Srbiji. Ali vojvoda Ljudevit sam uvidjaše, da ban ima veliku i težku zadaću na Uni i Savi, da brani netom osvojene gradove i da napredkom u Bosni pomaže akciju glavne vojske u Srbiji.

Velike osnove zamisli jošte bečki dvor, da zakrije i okriepi svoju slabu vojsku. Osobito na dušu priveza vojvodi Ljudevitu sam car Leopold, neka gleda pod njegovu vlast spraviti Bosnu i Hercegovinu, da se vlast carska razširi ćak tamo dolje do mora. Car je jamačno mislio do primorja grada Dubrovnika, s kojim je u pogodbi bio, da će pristati uz njega, kada carske vojske osvoje Bosnu i Hercegovinu.

Manifestom na kršćanske narode objavljaše Ljudevit badenski, da je car odlučio osloboditi kršćane izpod turskoga jarma i osloboditi sve do Carigrada, a da će Turke baciti u Aziju. „Oduševljeni kršćani dan na dan lete pod zastave Vašega Veličanstva, da zajedno s nami na zajedničkoga neprijatelja ratuju“, javljaše vojvoda badenski caru Leopoldu. Srbom na čelo stupi Gjuro Branković i patriarka pećki Arsenij Černoević. Branković bio je već prošle godine obećao, da će caru 30.000 Srba u pomoć dovesti, a car povjerova to i učini ga grofom njemačkoga carstva. Koliko je vojske u istinu doveo, toga neznamo, ali se zna, da se je već sada stao pisati despot Ugrije, Srbije, Sriema, Tracije, Mezije i Bosne. Vojvoda carski rado primi pomoći, ali bodrim okom stane paziti na sva kretanja ovoga čovjeka, koji je lozu svoju jamačno krivo izvodio od staroga roda Brankovića, koji su poslednji Srbijom kano despote vladali. Iza sretne pobjede kod Niša dade ga vojvoda Ljudevit uloviti i odpremi ga najprije u Erdelj, a kašnje u Beč, odakle bude bačen u Cheb u Česku, gdje je živio do svoje smrti god. 1711.

Medjutim izašao glas, da sultan glavom polazi s vojskom na bojno polje, da spasi svoje carstvo. Sulejman krene s vojskom iz Drinopolja 6. juna, ali ju samo sprovede do Sofije, a vojskovodstvo preda novomu seraskieru Redscheb paši. Redscheb krene s glavnom vojskom u Srbiju, a Husein paši bosanskomu zapoviedi, neka provaljuje iz Bosne i osvaja Turkom otete gra-

dove u prošlom ratu. Markgraf Ljudevit izadje pred velikoga vezira, napredujuć uz rieku Moravu i razbi ga u trih bitkah i uništi sasvim tursku vojsku kod Niša 24. septembra 1689. Veliki plienovi topova do dvie stotine i hrane, bojne sprave, što ju nosilo hiljadu deva, obskrbi svu vojsku za njekoliko nedjelja, a toga su carevci krvavo trebali, da nepadnu na težki teret onomu kukavnomu narodu, komu su sladku slobodu proglašivali. Jednoga podvojvodu svoga posla sada na iztok duž gore Balkana, a Piccolomini prodre prema Kosovu polju. Od Rumelije do Hercegovine u cielom gorju balkanskom s obiju strana Šar planine bijahu svi znatniji klanjci u ruku carevaca, a narod oduševljen ustajao na oružje za slobodu pod svetim krstom. Kada su jošte Vidin i Nikopolje uz Dunav pali, onda je mogao veliki vojvoda mirne duše u Vlaškoj zimovati, koju je takodjer caru priklonuo.

U Hrvatskoj stajala je jedna obranbena vojska uza Savu, a glavni joj zapoviednik bio ban Erdedi, a druga je vojska bila izmedju Kupe i Une, koju je vodio podban grof Petar Drašković. U Slavoniji podupiraše naše vojske glava fratara reda franciškanskoga Luka Imbrišimović. Narod ga je „sokolom“ zvao, a i sam car Leopold zove ga u jednoj povelji ovim narodnim imenom. Kada je on ustajao, veli narodna pjesma:

»Culo se je od Save do Drave
I Dunava do Ilove rieke.«

Vierni mu Relja i on dopadnu Turkom u ruke. Relja izdahnu na kolcu, a on stojeć pred Reljom morao sedam dana kolac u ruci držati, dok ga srećom braća njegova neodkupiše.

Kada Turci preko Save ove godine provališe, dočeka ih Imbrišimović kod Požege i uništi tursku vojsku a grad oslobodi. Taj dan (12. marta) slave Požežani pucnjavom i narodnom svetkovinom. Brdo iznad Požege prozovu u slavu toga boja imenom Sokolovac.

Paša bosanski Husein sa svom vojskom prešao Unu i utaborio se na Zrinskom polju. Podban Drašković razbi na dan sv. Petra i Pavla tako tursku vojsku, da ih je preko dvie hiljade Una pozobala, a na drugu stranu izplivalo do hiljadu konja bez konjanika svojih. Otci naši bilježeć sa slavljem ovu pobjedu za vječnu uspomenu u saborski svoj zapisnik, vele, da je što palo, što zarobljeno do sedam hiljada Turaka. Dvadeset zastava turskih

odnese Drašković caru na dar, a Pavao Vitezović sam nam pripovieda, da je „novljančicu“ o tom boju napisao. Bio je najme u ono doba običaj u zapadnoj Europi, da se ovakove novine na njekoliko listića štampaju o svih znamenitih dogadjajih. To su jamačno prve hrvatske novine, ali do sada niti jednoga listića sačuvana nenadjosmo.

Iza ove pobjede sabra ban Erdedi svoje vojske, združi se sa krajišnici pod Herbersteinom, da osvoje jošte Turkom preostali dio Like. Iz Dalmacije pomagahu ovu vojnu Janković Stojan i Smiljanić Ilija, provalivši s juga u Liku. Od naših vojvoda narodnih spominju se još Knežević i Došen, knez Jerko Rukavina i Dujam Kovačević, a na čelu uskoka junački pop Marko Mesić. Turski jošte preostali gradovi Bilaj, Bunić i Udbina budu ciljem ovoj vojni. Turci se proslaviše sdvojnom obranom Udbine. Braniše se do poslednje kapi krvi, nesta im vode, a oni stadoše krv volovsku i konjsku piti, s kojom su si i kruh peći morali. Nemogući se ipak dalje braniti predadu se. Lika bude kršćanska, a mnogi se Turci pokrstiše, samo da mogu ostati u zemlji, a narod iz primorja i susjedne krajine i iz turske Hrvatske povrvi u ovu novu kršćansku postojbinu.

Vojna godina 1689. sretno se svrši, ali zato sliedeća pokaza
1690. sve nevolje razdvojenoga vojevanja careva. U Turskoj izmieni se vlada velikoga vezira. Redscheb paša bude sbog svojih poraza smaknut, a veliki pečat carstva dobije u svoje ruke Mustafa Köprili, mladji brat proslavljenoga Achmeda, triezan moslim i uman i odvažan državnik. On sazove u Drinopolje u vieće ratno sve znatnije paše i odluče protjerati carevce sa Balkana i baciti ih preko Save i Dunava. Veliki vezir novimi daćami napuni blagajnu, da uzmogne uzdržavati vojsku, koja je prerasla sto hiljada ljudi.

Ljudevit badenski predloži u ovo vrieme velikih turskih priprava znamenitu spomenicu carskomu dvoru, u kojoj svjetovaše, neka se radi slabih vojnih sprema carske vojske potegnu preko Save i Dunava, neka dvor čuva Erdelj, a neka osvoje Veliki Varadin i plodni Banat s ovu stranu Dunava. Ali general grof Veterani javljao iz Podunavja: „Macedonci i Albanezi obećaše mi, da će skočiti na oružje, a ja njihovim obećanjam vjerujem, pak ću s njihovom pomoćju dospjeti do Carigrada i baciti Turke preko mora u Aziju!“ Ove viesti razbiju zloslutne predloge vojvode

Ljudevita. Car dapače izdade novi proglas na narode u Albaniji, Srbiji, Macedoniji, Bosni i Hercegovini, pozove ih pod svoju vlast, da će im dati slobodan izbor njihovih vojvoda, i sva prava i slobode njihovoj vjeri, a da neće od njih iskati daća, izuzam što će u vojsku ići za svoga kralja i gospodara.

Da ma koliko vojske uzmogne baciti na neprijatelja, pobra carski dvor sve posade iz ugarskih i hrvatskih tvrdjava i pokrenu ih prema Srbiji, gdje su već stali napredovati Turci. Ljudevita badenskoga prisili, da opet primi vrhovno vojskovodstvo. Neodoljivom silom napredovao veliki vezir, a pred njim bježahu carske vojske. Svi gradovi do Biograda padnu opet pod Turke. Kad je u tom junački branjenom gradu magazin praha ili neopreznošću ili izdajom u zrak odletio i jedan dio grada razvalio, otvori se Turkom put na poslednji juriš. Carevci se razpršiše, a što maču turskomu uteče, to Sava podavi.

Druge vojske turske nadju opet prazne gradove na Savi i provale u Slavoniju do Osieka. Veliki vezir ovoga ljeta osvoji opet turskoj državi sve zemlje od vrela Morave do Dunava, Save i Drave, a bio bi i dalje napredovao, da se nije zima približavala. Koliki je strah zavladao medju kršćanskim svietom, kako su ljudi zaplašeni opet predvidjali, da će Turci dospjeti do Beča, kako je u Slavoniji naš narod morao uzmicati preko Drave, to se sve neda niti opisati. Naši su sami u Slavoniji uzmičući palili gradove, samo da se Turci neuzmognu u njih ugniezditi. Samo na Uni održaše Hrvati sve gradove dobivene u prošlih bojevih.

Do 36.000 obitelji srbskoga poriekla pod vodstvom patriarka pećkoga Arsenija Černoevića bježeći pred Turci nadje zaklona u južnoj Ugarskoj i jednom dielu Sriema, gdje im je car Leopold zaklona dao, nadajući se, „da će s božjom pomoćju ovaj narod njegova pobjedonosna vojska opet u njihovu otačbinu odvesti, a sada neka ostane pod svojimi poglavari i neka uživaju svoje stare slobode. Glava im neka bude u svjetskih i vierskih poslovih njihov metropolita:“

Da se opere ljaga od ove godine, napne se carski dvor i prijateljski mu njemački knezovi, da na proljeće izadje vojska od osamdeset hiljada na bojno polje proti Turkom, koji su se na novu vojsku u veliko spremali. Velikoga vezira Mustafa Köprila zadrža samo smrt sultana Sulejmana III., koji je prateć *1691.*

vojsku u boj u Drinopolju umro, a nasliedio ga na priestolju njegov mladji brat Ahmed II. na sreću kršćanskim vlastim.

Mjeseca augusta god. 1691. kretahu kršćanske vojske uz Dunav, a veliki vezir predje Savu kod Zemuna s vojskom većom od kršćanske. Kod Slankamena 19. augusta udare se napokon obadvie vojske u velikoj i odlučnoj bitci. Već je bitka bila za Turke na pol izgubljena, kada se je veliki vezir, da ohrabri svoju vojsku, bio bacio u sred biesnećega boja na čelo svojih neodoljivih boraca. Zrno neprijateljsko svali velikoga vezira na zemlju i naviesti podpuni poraz turske vojske. Do 20.000 Turaka okrvari bojno polje, a 150 topova bude plien carevoj vojski. Vojvodska slava prosja opet vojvodi Ljudevitu badenskomu, a ovom bitkom procvate opet sreća kršćanskomu oružju u ovom svetom ratu.

Ovom bitkom razvezale su se sile Hrvata za navalni boj, koji se je opet otvorio na svih linijah. Na Uni uzdržali su bili Hrvati sve gradove, dapače su provaljivali u zemlju neprijateljevu, ali preko Save u Slavoniji pala je većina gradova, a na Savi bili su sada opet turski Rača, Kobaš, Brod, Gradiška, a Turci učiniše si do šestdeset ladja, koje su ća do Biograda pomagale turske vojske s hranom i oružjem. Velikom slankamenskom pobjedom povrati se opet duša hrvatskomu puku u Slavoniji. Za njekoliko nedjelja mjeseca oktobra 1691. budu Turci bačeni iz svih gradova u Bosnu, da nikada više nezagospoduju Slavonijom.

Sada nastane za njekoliko godina stagnacija u ovom ratovanju, koja pokazuje, da su se obadvie strane bile ratom previše izmorile. Carske vojske bile su zabavljene na zapadu u Francezkoj i Nizozemskoj, na Rajni i u Italiji, te je pobjedonosni višegodišnji rat na Turke skoro sam sobom umro. Sreća je bila za cieli kršćanski sviet, da je u ovo odlučno vrieme porta tako bila iznemogla, da nije niti mislila o nastavku rata.

Premda je na krajini hrvatskoj bilo dosta manjih kreševa, bilo je ipak toliko odmora, da su pridušeni glasovi tečajem velikoga rata sada se oglasili o posljedicah rata za Hrvatsku. Kako će se prikupiti pod vlast bansku na novo osvojeni krajevi hrvatski, koji su istinabog već prije sto i šestdeset godina oteti Hrvatskoj, ali otci naši nisu nikada zaboravili, da je to njihova zemlja po svetom pravu i po narodu, koji u zemlji živi, to je sad zanimalo sve misaone ljude u Hrvatskoj. Poljedice velikoga, dugoga i krvavoga rata pritiskale su s druge strane blagostanje naroda.

Rat je pio krv hrvatsku, a velika vojska pozobala od godine do godine sve plodove, što ih je iz zemlje izmamila ruka težačka. Sam ban Erdedi, od početka u ovom ratu oduševljen borac, uzdisaše već sada u pismu biskupu zagrebačkomu Mikuliću 8. februara 1691. pišuć: „rad bih se oslobodio ovih nevolja — krvi bih rado dao, da uzmognem pomoći, ali nemogu, a starost me pritiska i ište odmora a ne naprezanja!“ Ban se mislio zahvaliti na banstvu, a stališi hrvatski umiljuju mu se, da ih neostavi.

Prva od predobljenih zemalja predstavi se saboru hrvatskomu stara l i č k a županija. Grof Franjo Rikardi imenovan od kralja velikim županom, predstavi u saborskoj sjednici 2. decembra 1691. svoga podžupana Pavla Rittera, rodom Senjana, znamenita čovjeka svoga vremena, koji se u hrvatskih svojih djelih uviek Vitezović piše i neumrlu si je uspomenu u književnosti hrvatskoj ostavio. Veseljem i oduševljenjem primaju stališi hrvatski zastupnike županije, koja je od pravieka bila hrvatska.

Ali i to veselje nije za dugo bilo. Na bečkom dvoru pre- *1692.*
vlada davno započeta politika, da car ima biti vlastnik one zemlje, koja se već od dva vieka nazivlje krajinom hrvatskom. Sada se je dokazivalo, da su sve na novo osvojene zemlje svojina careve komore, jer su carskim oružjem predobljene. Hrvatski stališi morali su opetovano u Beč pošiljati umnoga svoga zemljaka Franju Crnkovića, da proti ovim namjeram prosvjeduje. Istom god. 1695. izvojuju si Hrvati pismo Leopoldovo, u kojem se priznaje „nepobitno pravo“ Hrvatske na Liku i Krbavu, a kralj im obećaje, da će čuvati njihovo pravo na ove zemlje.

Dok se je ovako prividno priznavalo i kraljevskom riečju potvrdjivalo pravo na Liku, otimahu se Niemci, da za uvieke od Hrvatske odtrgnu primorje hrvatsko. U bitci kod Slankamena poginuo posljednji Zrinski, sin bana Nikole, po imenu Adam, koji je jošte imao pravo na jedan dio dobara Zrinskih. Sada nasta pravi lov, tko će kupiti primorska dobra Zrinsko-Frankopanska. Hrvatski stališi otimali se nogama i rukama, da im carska komora u zemlju za uviek nezasjedne i jadransko more nezatvori. Pošto je gradačka komora god. 1690. ove zemlje i gradove na upravu dobila, htjela je da neplaća nikakove daće u blagajnu kraljevstva i da nedaje vojske od svojih podanika, a pozivala se na nekadanje slobode Frankopana, koji da su bili slobodni i samostalni. Iza duge pravde odredi napokon kralj tekar god. 1695. odbor, u kojem je bio rodjak

*

Leopoldov knez Ditriechstein, palatin Eszterhazy i ban hrvatski Adam Baćan, ter odluče, da na poziv banski moraju ustajati na oružje svi od Kupe do mora, koji su sada pod vlašću komore, i da plaćaju daće, koje pristoje kraljevstvu, kako ištu zakoni hrvatski od starine i kako je prije bilo.

U ovih težkih časovih nisu mogli otci naši niti pomišljati o tom, da sada svu krajinu sprave pod vlast bansku. Na samu onu krajinu izmedju Kupe i Une od Jasenovca do karlovačke krajine zinula je susjedna Štajerska, a pomagali ju politici bečkoga dvora. „Mi smo — vele stališi hrvatski iz sabora god. 1695. — našim vlastitim oružjem ove krajeve opet pridobili, mi smo ih uzčuvali, naša vojska izvela je većinu onoga naroda iz Bosne pod kršćansku vlast, a mi smo onaj narod i kruhom prehranili, da opet u Tursku nepobjegne. Hrvatska je vječnimi stražami na krajini i neizmjernimi troškovi satrta i plemstvo osiromašilo. One su zemlje od uvieka spadale pod crkvu zagrebačku i pod kraljevstvo naše:“ Ovako brane stališi po svojem poslaniku pred kraljem svoje pravo na ove zemlje, a da se ova najstrašnija nepravda zemlji neučini, neka se snose svi dokazi dapače ista privilegija pojedine gospode, kojim su one zemlje pripadale. Znameniti članak saborski o tom počimlje: „da se stališi i redovi pred sobom i potomstvom opravdaju — to sve jednodušno zaključuju:“ Ova odvažna obrana spasi barem onaj dio krajine hrvatske banskoj vlasti.

Tamne su nam prve godine s nova pridobljene Slavonije. Istom god. 1694. spominje se, da je podžupan požežki i virovitički Ivan Dolenec pred saborom hrvatskim običnu prisegu položio. Sva znatnija mjesta na Savi i Dravi bila su puna carske vojske, a vojna uprava i carska komora sada svu zemlju pritisnuše. Težko si ga gradu i zemlji, gdje je zimovala careva vojska. Već god. 1690. reče markgraf Ljudevit badenski caru Leopoldu o Slavoniji: „ovaj će narod sav u Tursku pobjeći, da se od nameta carske komore spasi:“ Kamo su imali doći zimski stanovi vojske, tamo je nastajao plač i lelek naroda. I bili su strašni. Vojniku carskomu iskala je carska naredba osim slobodna stana za porciju svaki dan dva funta kruha, jedan funt mesa, pol vrča vina ili cieli piva, za konja šest funti siena, porciju zobi i slame, a na mjesec dva forinta u gotovom. To zahtievaše carski poslanik pred saborom hrvatskim god. 1684.

Hrvatski stališi otimahu se toj strašnoj daći, koju je još strašnijom činila razuzdanost soldateske. Narod se bunio, jer nije smagao tolikih tereta, a tegobe velikoga i dugoga rata već su gotovo izpile zemlju i narod, krv i imetak naroda već propadoše. Na mnogih mjestih ostavljaše narod selišta svoja, a mnoga gospoda ostajahu bez podanika. Bilo je krajeva, gdje je narod opljačkan od carske vojske od gladi umirao. Da tomu velikomu zlu koliko i kako moguće na put stanu, sabirahu se i svjetovahu u saboru skoro svake godine po više puta. Kralja upućivahu na nevolje, koje su pritisnule ovu zemlju, obećavahu više vojske i novca, hrane i žitka. Kralj je to sve više iskao i primao, a zimskih stanova ipak se nisu sasvim oslobodili. Deputacije, koje je više puta sam ban vodio, slabe su uspjehe donesle.

U sred ovih nevolja umre ban Nikola Erdedi mjeseca juna *1693.* 1693. Banovao je preko dvadeset godina, a iskreno je žalio za njim sabor i domovina. Vitezović plače za njim, ali i nad domovinom, koja je sada tako pala, da neima svoga sina, koji bi bio i kralju mio i mogao koristiti domovini. „Jadna zemljo, što si dočekala — veli on — da ti, koja si prije vojvode i kraljeve drugim davala, sada biraš vodju i podkralja izvan domovine!“ Hrvatski stališi sami nudjaju grofu Adamu Baćanu banstvo i zato šalju kralju deputacija. Baćan bude imenovan banom i 26. augusta 1693. sjajno uveden na bansku stolicu. Novi ban bio je vriedan čovjek, a stari su njegovi bili već bani u Hrvatskoj i imali su u zemlji velike i znamenite posjede.

Vratimo se velikomu ratu, koji smo ostavili, dok je slabo i mlitavo izvan Hrvatske i bez upliva na odnošaje hrvatske tekao. Godine 1695. dodje okret rata sa smrću sultana Ahmeda II. *1695.* Njegov nasliednik Mustafa II., čovjek energične naravi, poželi osvetiti sramote nanesene oružju osmanskomu i po primjeru svoga velikoga pradjeda Sulejmana I. odluči sam glavom voditi svoje vojske. Odmah prve godine porazi carske vojske u južnoj Ugarskoj, osvoji više gradova i vrati se u svoju prestolnicu, slaveći triumfe kao obnovitelj carstva. Sliedeće godine razbi cielu *1696.* veliku carsku vojsku na Begi rieci i sreća je bila, da sultan nije imao niti vojvodske vještine, niti novaca, da s uspjehom rat nastavi.

Što je ban Baćan s grofom Petrom Keglevićem Turkom oteo Vranograč, Tudorovo i Kladušu, to je malo pomoglo općoj stvari kršćanstva pored onolikoga poraza carevaca, gdje se sva vojska

kršćanska iza poraza razsula. Upravo zato s ponosom bilježe stališi hrvatski ove pobjede banove u saborske knjige i rado ih spominju i u budućih vremenih u slavu Baćanovu.

Caru je opet sreća dala mlada genialna vojvodu Eugena savojskoga. Njemu povjeri Leopold svoje vojske i cieli rat na iztoku, premda je jedva bio dovršio trideset i četvrtu godinu. Novi svježi duh duhne u carske vojske, čim jim je došao na čelo ovaj najmladji, ali najveći vojvoda svoga vieka. S malimi sredstvi stvori on za kratko vrieme velika djela.

Prije nego što počme velika vojna zamisli Eugen, a na dvoru mu potvrde, kako će najprije osvojiti najjači turski bedem na krajini prema Hrvatskoj grad Bihač, odakle bi Turci usred rata bili mogli provaliti u Hrvatsku, a time bi hrabre hrvatske vojske bez koristi za veliku vojnu na ovih stranah bile prikovane. Zato se je imala vojna na Bihač svršiti prije glavne velike vojne, kojoj je bio cilj osvojenje Biograda. Mislilo se, da će to brzo i lahko izaći.

1697. Na proljeće godine 1697. kretalo je pet carskih pukovnija iz Kranjske, Štajerske i Ugarske u Hrvatsku prema Karlovcu pod vojvodstvom generala grofa Franje Karla Auersperga, koji se je imao sdružiti s banom Baćanom, da zajednički na Bihač udare. Ban Adam Baćan sakupio je do dvadeset hiljada vojske i marširajuć u neprijateljsku zemlju uzme njekoliko kula, a najjači grad s posadom Bielu Stienu uzme na juriš, a onda krene prema Bihaču, da ga s triju strana obkoli. Niemcem ostavi jednu stranu na sjeverozapadu na njemačkih vratih. Turaka je bilo u gradu do četiri hiljade. Pomoći se nadahu od paše bosanskoga. 9. juna počme redovito obsiedanje i pucanje u grad iz topova i priprave na veliki juriš. Turkom objave, da im neće doći pomoć, a beg Čihaja, zapoviednik grada odgovori, da će se braniti dokle bude jedan Turčin u gradu. Ban izašiljaše pomanje čete u okolicu, da suzbije Turke, ako bi se gradu na pomoć primicali. Četa popa Marka Mesića imala velikoga kreševa s neprijatelji i donese glas, da dolazi vojska iz Biograda, a u Sarajevu da se skuplja vojska bosanska i albanezka. Nesloga medju vojvodami i vojskom hrvatskom i njemačkom poveća neprilike kršćanske vojske, a zapoviedi stizahu iz Beča, neka se ovo osvojenje čim prije svrši, da se glavna velika vojna uzmogne započeti. To sve učini, da se je od obsiedanja Bihača odustalo i Bihač na nepriliku Hrvatom ostao jaki glavni grad turske Hrvatske.

Mjedjutim sabere Eugen savojski carske vojske u južnoj Ugarskoj, kamo je opet sam sultan Mustafa II. glavom vodio svoju vojsku od sto hiljada ljudi. Na potoku Zenti 11. septembra 1697. uoče se obadvie vojske. Bitka počme o podne i svrši se o zahodu sunca podpunim porazom Turaka. „Jošte sunce nije htjelo ostaviti dana, da sjajnim svojim okom vidi podpuni triumf kršćanske vojske“, pisa Eugen caru. Sinovi raznih naroda natjecahu se, da čudesi hrabrosti proslave kršćansko oružje. Gubitci neprijatelja bili su neizmjerni. Preko dvadeset hiljada, a med njimi i veliki vezir i većina paša osta na bojnom polju, a deset hiljada bude nagnano u močvare Tise, da se u njih zadave. Malo je Turaka uteklo, a mnogi u biegu izgubiše glave od naših konjanika. Sultan sam stojeć blizu bojišta vidje podpuno razsulo svoje vojske i uzmače jošte iste noći prema Biogradu. Cieli veliki tabor turski pade pobjediteljem u ruke. Svi šatori, a med njimi i sjajni šator sultanov, na stotine zastava, ciela ratna blagajna, na hiljade blaga, pripravljena za tursku vojsku, a med njimi njekoliko hiljada deva, i što se još nije dogodilo kod nijednoga poraza Turaka, isti veliki pečat osmanskoga carstva, koji veliki vezir obično na svojih prsih nosi, pade u ruke carskoj vojski.

Na nesreću nije carski vojvoda sada ipak imao svega, što bi trebalo, da u ovo kasno doba jesensko nastavi slavodobitni boj i da obsjedne Biograd, kako je želio. Drugu misao zamisli veliki carski vojvoda tako iznenada, da si historici razbijaju glavu o tom, što ga je na tu misao navelo. Namisli provalu u Bosnu. Nam podaje povjest hrvatska dobar ključ do ove tajne. Najprije nam tumači pokus navale na Bihač, da je princ Eugen htio prije svega satrti Turke na ovih stranah, odakle se najbjesnije razlievahu čopori turski i sustezahu Hrvate od tolikih bojeva s carskimi vojskami. A hrvatskoj vojski priznavao je važnost i vriednost svaki vojskovodja onoga vremena. Kod Hrvata se javlja želja od vremena Ferdinanda I., da valja Bosnu osvojiti, ako se kani dostići sigurnost hrvatskih i susjednih austrijskih zemalja. Princ Eugen nije mogao misliti ove jeseni o osvojenju Bosne, ali provalom svojom mogao je to postići, da Turci u ratu sliedeće godine i na ovih stranah neprijatelja oslabljeni očekuju, a princ Eugen nije mogao znati, da će se već na proljeće početi razprave o miru izmedju cara i Turaka.

Četiri hiljade najboljih konjanikah i dvie hiljade pet sto izabranih pješaka i nešto artilerije uzme princ Eugen sa sobom. U pratnji mu se nadjoše najodličniji ljudi: maršal princ Commercy, grof Gvido Starhemberg, princ Vaudemont, grof Gronsfeld, grof Leopold Herberstein, baron Truchsess, sve generali iz vojske princove. Desna mu ruka u ovom ratnom podhvatu budne pukovnik slavonski Kiba, koji je digao svoje krajišnike. Druga vojska iz hrvatske krajine imala udariti prema Banjaluci, da Turke smete, a grof Rabutin sa svojom četom imao zabaviti Temešvar i Pančevu i one tamo turske strane.

6. oktobra krenu Eugen iz Osieka s vojskom i za njekoliko dana već predje Savu kod Broda. Kiba sa svojimi Hrvati tri sto konjanika i do dvie hiljade pješaka išao je kao prednja vojska čisteć šume i spremajuć puteve. 16. oktobra uzme naša vojska grad Doboj, sagradjen na visokoj strmoj pećini na Bosni rieci. Sada već nalaziše i naroda po selih i blaga i hrane za vojsku. Sliedeći dan preda se Maglaj. Idući uz Bosnu, dodje vojska do Žepča. Ovo mjesto u dolini na Bosni, nehtjede se predati, naši ga moradoše na juriš uzeti. 19. zauzme Kiba Vranduk, gdje je princ radi loših puteva ostavio artileriju, a s njom sedam sto ljudi pod jednim podpukovnikom, komu su bile podane posade maglajska i dobojska, da bude u savezu s Brodom. Narod kršćanski grnuo sa svih strana carskomu vojvodi, ištući njegovu zaštitu i obećavajući, da će s njime ovu zemlju ostaviti. Turci se sa svih strana potegnuše prema Sarajevu.

Princ Eugen posla u Sarajevo glasnika s jednim trubljačem. Premda je trubljač u znak mira bez prestanka trubio, a glasnik držeć u visu desnu ruku pismo pokazivao, bude ipak, čim se Turkom pokazaše, trubljar sasječen a glasnik sa pet rana jedva uteče. Eugen ga nadje dva sata prije Sarajeva ovako izranjena. S vojskom posjedne vrhunce nad Sarajevom, a vojsku posla u grad, da ga posjedne i oplieni. Poslije grad zapale, a razbježale po okolici Turke progoniše princove vojske. Liepi i bogati grad propadne, a mnogo hiljada kršćanskih duša predju pod zaštitom vojske princove u Slavoniju. To je bila sva dobit ove vojne. Princ je dapače želio sve kršćane s ovih strana prevesti pod carsko okrilje, ali približuća se zima i loši putevi osujetiše mu njegovu
1698. plemenitu namjeru. Sliedeće godine izmorile se obadvie vojske oko Biograda. Turci ponudiše mir, saveznici ga rado primu.

Primirje se učinilo već godine 1698., a po faktičnom stanju imao se ugovoriti mir. U K a r l o v c i h sastanu se poslanici kršćanskih vlasti i Turaka na zemljištu neutralnom izmedju ratujućih stranaka. Karlovci malo i neznatno mjesto nisu mogli primiti poslanike tolikih država i sjajnih njihovih pratnja. Izvan grada pod šatori namjestili se poslanici a u sredini je od drva sagradjena zajednička viećnica. Glavno načelo za ugovor mira bude ustanovljeno, da svaka od kršćanskih vlastih napose ugovara, a samo u prepornih pitanjih da drugi sudjeluju. Poslije dugih razprava bude napokon 26. januara god. 1699. mir podpisan. *1699.*

Koliko je ovaj svetski znameniti mir davao saveznim kršćanskim vlastim, malo spada na nas. Hrvatsku razcvili. „Moradosmo — veli suvremeni Vitezović — mi pobjeditelji naša mjesta i plodne zemlje neprijatelju ustupiti, naše gradove razoriti, da laglje bude krutomu neprijatelju na našu zemlju navaliti kada ojača. Predadosmo toranj polag grada Kostajnice, kod koga je lasno prelaziti, jer je Una mala, a onda Dubicu, njekada stolicu slavne županije, Jasenovac sielo staroga roda Zempčeja, gdje Una u Savu utiče. Dadosmo Gradišku, a Doboj slavni grad plemena Berislavića gubi našu posadu, Brod na Savi razvaljuje se, a sriemska polja do Slankamena sasma oteše Hrvatskoj i barbarskomu carstvu predaju:“ Carski poslanik grof Marsigli izadje s turskim poslanstvom, da uredi ove granice na krajini Hrvatske — a rodoljubivi mu Vitezović dovikuje — „ako od ovoga mira što dobra bude, mislim da neće dugo potrajati, neka barem budu nade Hrvatskoj, da će joj skoro opet pobjedjena Turska vratiti ključe od Jajca grada:“

Koliko god su Hrvati pravom nezadovoljni bili, da su im otimali opet gradove od Turaka njihovom krvlju otete, opet je ovim mirom učinjena znamenita epoha u povjesti hrvatskoj. Zemlja izmedju Save, Drave i Une očišćena je od Turaka, a u Dalmaciji osta pod Venecijom Knin, Sinj, Čitluk i Gabela, dakle sve zagorje dalmatinsko. Velika muožina puka hrvatskoga iz Bosne našla okrilje kršćanske oblasti tamo u Dalmaciji i ovdje u Hrvatskoj i Slavoniji u novoj domovini s braćom svojom. Nova velika zadaća otvara se kraljevstvu hrvatskom, da sve zemlje oslobodjene od Turaka po starom pravu narodnom i državnom sakupi pod zastavu i žezlo bana hrvatskoga.

XIV.

I tečajem sedamnaestoga vieka ostala je Hrvatska samo „reliquiae reliquiarum“ na vječitoj straži prema velikomu turskomu carstvu. Granice Hrvatske tekle su od mora jednu milju od sela Vranjaka ravno prema iztoku iznad turskoga Pazarišta do mjesta Čanka, a odavle išla linija prema sjeveru prelazeć Koranu iznad turskoga Klokoča, okrenula tamo granica prema sjeveroiztoku i uhvatila Kupu, koju kod Brkiševine ostavlja i do dva sata izpod Petrinje kreće na Savu, koju presieče kao i potlje nje Lonju, te onda nješto krivudajuć udari na Dravu. Ako se od ovih ostanaka naše zemlje oduzme jošte primorska krajina do velike Kapele, karlovačka izmed Kupe i Kapele, i varaždinska, kojoj su glavna mjesta Koprivnica, Križevac, Belovar, Ivanić, ako nezaboravimo, da je carska komora kušala izpod vlasti banske oteti primorje, onda nam se prikazuje Hrvatska u naskrajnoj suženosti.

Razstavljajuć se od ove tužne dobe i dospjevši do one znamenite epoke, gdje nam je domovina veća postala, nalazimo jednu utjehu pogledajuć na ova dva vieka poviesti. Progledasmo sve vjekove poviesti hrvatske, ali nenadjosmo toliko nevolje, da bi pritiskala u tako dugom i neprekidnom nizu našu hrvatsku zemlju. Otci naši braneći se na ovih ostancih svoje domovine, vidjahu na svoje oči nesamo propast najliepšega i najvećega diela svoje domovine, već i tolike stare i znamenite rodove svoje vidješe izčezavati iz redova narodnih. Krvareći od sto rana čuvahu oni prava kraljevstva svoga svetim žarom od većih i mogućnijih susjeda svojih. Premda stisnuti na uzke granice, pronesoše ipak kroz eropejski sviet slavu imena hrvatskoga kao junaci na bojnom polju. Njim dopade najteža zadaća, da sačuvaju ime svoga naroda i kraljevstva. Oni ga sačuvaše i nadahnuše unukom svojim utjehu, da je sama providnost božja narodu hrvatskomu dala mjesto medju onimi narodi, koji neće propasti.

Obrana zemlje izpunjuje jošte i u sedamnaestom vieku bolji dio života našega naroda, iz nje teku glavne crte državnoga i kulturnoga života. Zato se oko povjesti najprije sustavlja na krajini i na predobljenih s nova zemljah hrvatskih.

Da uvedemo čitatelja u situaciju, pripoviedat ćemo po Valvasoru, što se je u njegovo doba kod grada Slunja dogodilo.

„Premda je sva zemlja u ovom kraju pusta, dao je ipak kapetan slunjski u naše doba (god. 1683.), premda je rat bio a Turci pod Bečom, uzorati zemlju oko Slunja na okolo dokle puška dosiže, da neprijatelj oranja smetati nemože. Kada se ovakova polja oru, siju i žanju treba uviek jake straže namjestiti. Njekoliko dobrih vojnika stoji uviek spremnih, a svake noći izadju na rekognosciranje. Neimaju ti ljudi čardaka za taj posao, već se stisnu gdje mogu, ako se na Turke namjere. Ako li pak idu naše čete na tursku stranu, onda se svaki put postavi do šestdeset konjanika na brdo Kremen da straže. A tako biva i onda, kada se u polju kakav most ili drugo što gradi:"

Čardaci su prvi i bitni znakovi života našega naroda na krajini. Oni pokazuju točnu liniju pograničnu izmedju Hrvatske i osmanskoga carstva. Čim je napredovala naša granica, napredovahu i oni u točnom i opredieljenom redu, koliko bi puška gonila, toliko su jedan od drugoga odaljeni. Na četiri jaka stupa podignuta koliba skrivaše stražara, koji je opazivši kakovo gibanje Turaka pušku izpalio, a onda je pukla puška na susjednom čardaku i tako napredovao glas, da se brže sabere štogod ljudi na oružje. Ljudi na konjih i pješke oboružani skaču na ono mjesto odakle je puška pukla. Takav je red na skrajnoj granici bio kroz sedamnaesti viek, a i iza karlovačkoga mira ostali su čardaci uz Savu, Unu i dalje izmedju Turske.

„Premda je život ovaj stražarenja po danu i noći težak i strašan, opet ovi ljudi — veli Valvasor — ove velike pogibelji kroz sav svoj život rado podnese. Ono malo pliena od Turaka sladka im je nagrada. Inače ovi ljudi veoma slabo žive, premda im je zemlja liepa i plodovita, ali stoji pusta i neobradjena. Istom malo dalje od granice vidjaju se zasijana i obradjena polja, ali da se i ta uzmognu obraditi, stoje seljaci pripravni da ustanu kad prva puška pukne:" „Ta neidu Turci", ta rieč postala u ovo doba i znači, da se netreba previše žuriti, kao što je onda jamačno trebalo. Druga opet ovoj odgovara: „Nisu Turci za pećju", razumieva se, da ih valja tražiti na bojnom polju, da se valja žuriti.

Mi nismo pripoviedali u sedamnaestom vieku onih stotina malih provala turskih u našu zemlju, niti četovanja naših ljudi na krajini u Tursku. Mi nismo u obće pratili tako zvani mali rat, koji nije nikada na krajini prestajao, a taj je po svjedo-

čanstvu suvremenika skoro svaki dan bivao na krajini. Četovanje nije prest lo u sedamnaestom vieku, a strašan ures mnogih mjesta na krajini bile su turske glave strunule na kolcih, kakav se je običaj u junačkoj Crnojgori do ovogu vieka sačuvao.

Kada su pod konac ovoga vieka velike carske vojske na naših stranah ratovale, služio im je po običaju onoga vremena mali rat, da neprijatelja smete i oslabi, dok se dodje do velike akcije. Poznavajući Turke i njihove staze i puteve, bili su Hrvati s krajine u malih odjelih u izpitivanju neprijateljske sile, u mnogih prvih kreševih, za nagle navale, za obilazenje neprijatelja na svojih malih ali brzih konjih uviek prvi. Mnogo malih ratova čini jedan veliki, to je bila maksima sadamnaestoga vieka.

U Hrvatu na krajini razvilo se vječnim ratovanjem toliko smjelosti i osobnoga junačtva, da su upravo u mali rat, gdje je pogibelj najveća s oduševljenjem zalazili, ali je zato osobnomu junačtvu najprije sreća procvala. Nesmijemo zaboraviti, da je narodna pjesma bila najsklonija ovim junakom, koje je po imenu izbrajati mogla. Nebojimo se na ovom mjestu, da smo daleko od povjestne istine, ako reknemo: „dar Ti djelom plemenita pjesma:“ „Hrvati pokazuju, da imadu plamen u grudih — veli Valvasor — koji se dade samo neprijateljskom krvlju gasiti, kada dodje do boja, njihovu hrabrost i brzinu na konju pozna sva Europa, a osobito Turci, jer se boje njihove sablje kao gotove smrti:“

Tridesetgodišnji rat pokaza nam, koliko su puta zadrhtale velike vojske, kada su Hrvati razvili mali rat. Valvasor to na istom mjestu iztiče: „Velika i glavna bitka kod Nördlingena donosi nemalu hvalu junačtvu Hrvata, jer su oni tada prvi bili, koji su neprijatelja iza započete bitke sa svojimi letećimi čctami smeli, obišli i iza ledja iznebuha smlatili:“

Da ogledamo Hrvate u velikom ratu, valja nam sabrati u jednu sliku razvoj krajine u sedamnaestom vieku, a uz to ogledati i bansku vojsku. U ovom vieku postojao je generalat varaždinski iliti slavonska krajina izmedju Save i Drave naprama Slavoniji, karlovački generalat ili hrvatska krajina od Kupe do mora. Sada bude osnovan jošte generalat osječki a prevladao je naziv slavonski za krajinu od Jasenovca do Zemuna. Izmedju ovih generalata bila je krajina izmedju Kupe i Une pod neposrednom vlasti bana hrvatskoga i nazivala se već sada banska krajina.

Do konca vieka dobi sva krajina drugo lice narodom, koji je po njoj povrvio. Nikada nije bilo rata izmedju Hrvata i Turaka, da nebi kršćani stojeći izmedju dvie vatre bježali na našu stranu. U velikom posliednjem ratu za oslobodjenje nije opet nikada naša vojska u Bosnu polietala, a da neprevede braću na ovu stranu. Tko je tečajem velikoga rata pod Leopoldom prešao, dobio je povlasti, da neplaća kroz tri godine nikakve daće. To je mamilo narod, a proglasi carske vlade obricahu „zlatnu slobodu pod kršćanskim kraljem:“

Glavne crte političke samouprave u krajini prikazuju nam se u sloboštinah, koje su dobili god. 1630. vlasi u kapetanatu križevačkom, koprivničkom i ivanićkom. Svaka obćina bira si svoga kneza, a sve obćine jednoga kapetanata zajedničkoga sudca. Ove je oblasti potvrdjivao general. Briga je osobita izražena u zakonu za mužkarce, koji su prevalili sedamnaestu godinu, gospodarom se zapovieda, da ih dobro hrane i obskrbljuju, a od osamnaeste godine počamši stoji krajišnik pod puškom.

Zemlju, na kojoj živi krajišnik, priznavali su kraljevi kroz sav viek, da jeste hrvatska i da spada po pravu pod bana. Tečajem velikoga rata već javno u proglasih kraljevih dolazi, da je ovo zemlja careva, a krajišnici pod okriljem samoga cara, a da neće imati nikoga drugoga za gospodara, niti da će komu kmetovi biti. Kapetanom od cara postavljenim biti će pokorni.

Služba je bila plaćenim krajišnikom stražiti na krajini, utvrdjivati gradove, činiti posadu u gradovih, patrolirati i uhoditi po neprijateljevoj zemlji. Obćine su predlagale niže časti u vojski, a general ih je imenovao. Na prvi glas puške ili mužara skakali bi na noge svi ljudi od 18 godina na mjesto, odakle se čuo glas puške. Hrane bi sa sobom ponesao svaki čovjek za osam do četernaest dana, a poslije dobije plaću.

Krajišnik služio je svojim konjem i puškom, a municiju dao mu je kralj. Valja ipak razlikovati dvie vrsti krajišnika, jedni su bili plaćenici, oni su morali hoditi, kuda ih je general vodio. Drugi su bili zemljom nagradjeni, oni su samo u zemlji ratovali i na krajini stražarili. Pod konac vieka davala bi krajina u turski rat do trideset hiljada ljudi, naučnih od djetinstva boju i mejdanu. Da je u njekih krajevih narod od vječna rata podivljao i pustio klice velike surovosti, moramo priznati. Razbojstvo i hajdučtvo gdjegdje škodilo je zemlji koliko i Turci, a

vlahe u sedamnaestom vieku više puta katolici obtužuju, da im djecu kradu i Turkom prodavaju. Samo vojnička organizacija mogla je u ovakovom vieku takov narod u red dovesti; a dragocjene su bile carskomu dvoru one velike mane našega naroda na krajini: nesklonost radu a pohlepa za ratom.

Unutarnje austrijske zemlje prinosiše velike troškove za krajinu varaždinsku i karlovačku (for. 150.000 na godinu), a zato imadjahu njihovi sinovi sve generalske i glavne kapetanske časti, a iskale su ove zemlje, kako već čusmo tečajem povjesti, da im se krajina hrvatska u ime troška priznade za njihovu. Sama carska komora priznaje god. 1699., „da bi cara neizmjerno novca stajalo uzdržavati ovdje diljem uz krajinu redovitu vojsku i utvrdjivati za nju gradove, zato da neka ostane krajina ovako, gdje hrvatski vojnik o malom ili nikakovom trošku u drvenu čardaku obavi viernu stražu, za koju bi redovitomu carskomu vojniku trebalo gradove graditi:“

Premda su austrijske zemlje u ovom vieku svimi silami oko toga radile, da krajina hrvatska bude i osebni teritorij, da varaždinska krajina pripadne Štajerskoj, a karlovačka i primorska Kranjskoj, a bečki je dvor to rado pomagao, opet ostane ovo priznato zemljište kraljevstva hrvatskoga. Pitanje krajiško teče cielim sedamnaestim viekom, ali je sastojalo u tom: tko će voditi i zapoviedati hrvatsku vojsku na krajini. Koji su od plemića ostali na svojih imanjih, oti su pripadali sudu i zapoviedi banskoj, a dolazili su i na sabor hrvatski.

Da je vojska na krajini čisto hrvatska i ona, kojoj daju naziv njemačke vojske, to i sami suvremeni Niemci svjedoče. I niže časti davali su Hrvatom. Ali glavne kapitanate i generalate dobivahu sinovi odličnih rodova iz austrijskih zemalja. Neima skoro sabora, da nebi u njem Hrvati iskali, da se ove vojne časti Hrvatom podiele, da im tudjin u njihovoj domovini nezapovieda.

Po pravu hrvatskom sticaše se u banskoj časti najviša vojna vlast, kako se je toliko puta naglasivalo skoro u svih saborih: „od Drave do jadranskoga mora:“ A ako i ima vojske u Hrvatskoj pod tudjimi zapovievnici, da se ništa nesmije poduzimati, što bi bilo protivno slobodi kraljevstva. Bez banove dozvole nesmije se vojska iz kraljevstva izvoditi niti unj uvoditi. Same krunitbene povelje i zakoni sabora ugarskih, kano da se

natječu sa zaključci stališa hrvatskih, kako da što bolje i što jače zajamče neodvisni djelokrug banske časti. Kapetan i generali imali su biti pokorni zakonom zemlje, a iste naputke svoje moradoše primjeriti hrvatskim zakonom, a osobito im bijaše zabranjeno miešati se u jurisdikciju gospode zemaljske, gradova i županija, s kojimi su po svojem položaju dolazili u doticaj.

Ovako liepo govorahu zakoni onoga vieka, ali ih je sila i nasilje mnogo puta prelomilo. Lomio ih je sam dvor bečki, jer je ove zakone samo na papiru ostavljao. Lomili su ih osobito tudji generali i kapetani, koji su otimali jurisdikciju plemićem hrvatskim na krajini, zatvarali prolaze trgovini, kao da je krajina posebni teritorij. „Borba, razbijanje, ubojstva radjaju se sbog krajine", veli sabor god. 1658. Za primjer navesti ćemo izmedju mnogih sgoda nesgode sa Senjem, kako su ih zabilježili g. 1655. stališi hrvatski u svojih zapisnicih. Kralj Ferdinand III. je dao privilegija, da bude Senj slobodni kraljevski grad, a kapetan carski nepušta poslanikâ sabora u grad, da privilegija proglase. Nesmiju gradjani birati sudca niti pobirati daće, kapetan im dao sudca, a on sam pobire od njih daće, sav živež kapetan pokupuje, pak ga šalje na prodaju u Veneciju, ribariti zabranjuje, već on sam ribari drva im u njihovom teritoriju neda, već ih on sieče i u Veneciju prodaje. To sve kapetan čini, kada kralj inako zapovieda.

Lomili su zakon zemlje i dvor i njemački generali osobito naseljujuć v l a h e, koje je većinom i vjera lučila od braće na krajini. Mi smo već spominjali, kako je kralj Ferdinand II. dao vlahom privilegija u varaždinskoj krajini, a spominjasmo i to kako su oni bunu dizali, misleć da imaju mnogo veća privilegija, da je sva njihova zemlja izmedju Save i Drave. Bečki dvor ide za tim kroz sav sedamnaesti viek, da učini pomoćju vlaha p o s e b n i t e r i t o r i j, to više puta jasno progledaju i izriču stališi hrvatski, a veoma obširno u saboru god. 1651. Ministri kraljevi, Štajerska i njihovi generali gledali su vlastelu hrvatsku sasvim iz krajine iztisnuti. Branili su im naseljivati na svoja od Turaka poharana imanja iznova svoje podanike, samo da na svoja starodavna dobra i prava zaborave, a generali da namjeste prebjegloga naroda iz Bosne, koji će vierno stajati samo uz generalsku zastavu. Dakako da se nije usudio kralj nikada izreći, da krajina po pravu nepripada Hrvatskoj, a samo sobom se razumieva, da su stališi hrvatski proti svakomu prelomu zakona prosvjedovali i prije kru-

nitbe tiskali kraljeve na prisegu, da će im vratiti vlasti na krajini. Nije ipak do konca vieka niti za jedan korak krenulo napried na korist stališa hrvatskih pitanje o krajini.

Hrvati su uredili krajinu tako zvanu bansku izmedju Kupe i Une upravo onako kako je bila druga krajina uredjena. Zapoviednik vojske obično podkapetan zemlje stajao je na straži, vodio popravke tvrdjava, plaćao i razredjivao vojsku, a zapoviedi je primao od vrhovnoga vojvode i svoga poglavara bana. Ta je krajina razširena tečajem velikoga poslednjega rata do Une, a onda je tekla granica uz Unu od Jasenovca do karlovačke krajine. Hrvati pomišljahu pri koncu vieka, a osobito za vrieme primirja i ugovaranja mira karlovačkoga, da je sada došao čas, gdje će imati pasti generalat karlovački i varaždinski izpod gradačkoga Hofkriegsratha i postati opet dielom kraljevstva pod vlašću banovom. Čim su po slavodobitnih vojskah dalje maknute granice turske, tim je dalje imala biti krajina, a sadanja krajina da se kraljevstvu opet priklopi. Stališi hrvatski imadjahu u ovo doba poslanika kod carskoga dvora vriednoga plemića Crnkovića, komu je kralj dao naslov kraljeva savjetnika. Od god. 1697—1699. trudi se on u Beču s pomoćju bana Baćana, da Hrvatskoj pridobije krajinu, ali se mora i o tom truditi, da jošte i ono malo banske krajine izmedju Kupe i Une iz Gradca neotmu, kako su htjeli buneći vlahe, neka se nepokoravaju banu. Stališi ponudjahu god. 1698., da će oni krajinu osigurati, utvrditi i braniti. Ako bi Hofkriegsrath iskao, da on pazku vodi o toj obrani i to ponudjaju, neka slobodno šilju svoje komisare, premda toga nebi trebalo „toliko je priznata hrabrost i viernost stališa i od ovoga kralja i od njegovih predšastnika:“ Nastojanja bečke vojne dvorske stranke bila su u takovoj protimbi sa željami hrvatskimi, da je jedva golemom mukom banskoj vlasti spašena banska krajina, a kralj je god. 1699. izdao proglas na vlahe tamošnje, neka se stališem pokore.

Nepripravni i od velikoga rata iztrošeni, zamršeni u ovakove razpre sbog krajine i na malih ostancih kao na razvalinah uzdišući, dočekaše stališi hrvatski znamenito razširenje starih granica domovine svoje dobitkom ciele Slavonije, Like i Krbave. Silni junački duh jedina je impozantna sila, koju je osjećao sam narod, poštovali ju saveznici, a bojali se je neprijatelji. Slavonija i Lika bile su na daleko veće, nego što su bili ostanci Hrvatske pod

banom — iz kojih im je imalo izaći novo vrelo života državnoga i narodnoga. Zato je slabo, sporo i s velikimi tegobami napredovalo ujedinjivanje ovih zemalja s majkom zemljom.

XV.

Premda nas je povjest maćuhinski obskrbila viestmi o životu u Slavoniji kroz šestnaesti i sedamnaesti viek, opet moramo pogledati na ovu zemlju u tursko doba, da razumijemo tamošnje socijalne, kulturne i državne odnošaje osamnaestoga vieka. Zemlja je bila pod Turci razdieljena od prilike po obsegu starih županija na sandžakate. Jedan je paša sjedio u Požegi, drugi u Osieku, a Sriem je pripadao stranom pod pašu biogradskoga, a stranom pod pašu iločkoga. Turci su osvojivši Slavoniju posjeli glavnije kule i gradove, iz kojih su vladali. Moguće nam je s pomoćju karte od konca sedamnaestoga vieka naznačiti glavne gradove uz Savu, Dunav i Dravu i sredinom Slavonije. Turci su držali gradove za obranu svoga gospodstva, ali su ih većinom prolazeć iz Slavonije popalili tako, da je većina kula i gradova u Slavoniji postala i ostala ruševinom od konca spomenutoga vieka. Od Hrvatske iduć na Savi pozdravlja nas najprije Kraljeva Velika, zaštićena od sjevera i zapada Ilovom i Pakrom, a s juga Savom, okružena močvarami razprostirala se na liepoj ravnici, gospodovaše s visokimi kulami i tornjevi cielom okolicom. Veličajno ime grada jamačno je stvorilo narodnu tradiciju o kralju Radoslavu i njegovih sinovih. Imao je kralj tri sina. Dva starija odpravi u boj, a najmladjega ostavi kod kuće. Diete nehtjelo kod kuće mirovati. Molilo otca, da mu dopusti braću potražiti, o kojih je čuo, da su zarobljeni kod crnoga Arapina. Poleti momče do Arapina, smakne ga i oslobodi braću. Otac čekajući djecu svoju umre od žalosti, nenadajući se njihovu povratku. Najmladji sin poveća grad i dade mu ime Kraljeva Velika. Iza nje dolaze naslonjeni na Savu Banova jaruga i velevažni Jasenovac, onda Mlaka, Jablanac, Strug, i iza utoka maloga Struga Gradiška (stara), u kojoj je najznatniji spomen iz turske dobe — grob proroka Gajbije. Pripovieda se, da je sam veliki vezir Kara Mustafa prije polazka pod Beč upitao Gajbiju za svoju sreću i dobio nepovoljan odgovor. Kada su ga kašnje pitali iza nesretna rata: gdje će biti turska medja, vele, da je odgovorio:

Sava medja i moja ladja, kako je u istinu bilo karlovačkim mirom i dugo je ostalo. On je umro u Gradiški, a hodočašćenje Turaka na njegov grob ponavlja svake godine uspomenu na tursku dobu. Od Gradiške na sjevero-iztok bio Cernik, u kojem je obično paša sjedio, a pored njega na sjever od ravnoga Posavja Subotski grad, Rajec, Novigrad med Lovskom i Koriti, i Gorica grad, jedan sat od prilike od Save udaljen. Najviše se spominje Biela Stiena, grad na visoku briegu sagradjen, a okružen strmimi ponori, koji se gube na prekrasne dolove. Jošte spominjemo Šag na istoimenu vrhuncu. Iduć dalje Savom dolazimo do Oruba, Svinjara, Prič̆ca, Kobaša, Dubočca i do Broda, pri kom se sastajahu puti iz Slavonije i nastavljahu dalje u Bosnu, kuda je i princ Eugen svoju vojnu izveo. Dalje neima važnijega grada do Rače na utoku Drine, koja je oblievom Save na daleko bila zaštićena. Nješto pred Mitrovicom ide linija karlovačkoga mira na Slankamen, koji nam osta, a položajem svojim nad utokom Tise u Dunav gospoduje jednoj i drugoj rieci. Dalje uz Dunav stajahu velikimi bitkami proslavljeni Petrovaradin, Ilok, u tursko vrieme najbolje utvrdjen, zato se u njem spominje sjedište paše, Vukovar, Erdut, Šarengrad, Dalj i na utoku Drave Osiek. Na Dravi neposredno nije bilo većega grada, ako nepribrojimo malo udaljeno Valpovo. Izmedju ovih gradova uz tri velike rieke ploviše slobodno ladje turske i vezahu ih s Budimom i s gradovi dalje na dolnji tek Dunava. Budući zemlja turska na sjever, jug i iztok uživahu samo podanici turskoga carstva slobodu trgovine.

Sredinom zemlje savija se liep vienac gradova oko Požege, pašina siela. O tom gradu ima pripoviest, da je imao do osamdeset hiljada stanovnika, dok ih Turci nezarobiše. Tradicijami krasnimi iz turske dobe nadmašuje sve druge gradove. Na zapadu nalazimo Kutinu, Zbegovaču, Pakrac, Čalkovac, Trojeglavu, Sirač, Zelengrad, Daruvar, Petrovgrad, Gradinu, Dobru, Buč i Medjurić. Na sjeveru Kamengrad na vrh Papuka, Stražeman na podnožju planine, Veliku sa znamenitim u tursko doba samostanom, koji se je god. 1582. odkupio od Turaka, da bude slobodan od svih napadaja. Na jugu i jugozapadu Vrhovci, Viškovci, Crkvišće i Pleternica, jaki dvojimi zidovi opasani grad.

Na sjevernoj strani ležala je Virovitica, koju u pripoviedanju više puta spominjasmo, te se uz gorje naslanjaše Vučin, Orahovica, Našice, Podgorač i Gorjane. Da je u ovih gradovih bilo bogatstva, slobodno smijemo naslućivati iz narodnoga predavanja, koje živi do danas po cieloj Slavoniji, da su Turci bježeć iz Slavonije zakapali blago, jer ga nisu mogli svega odnositi.

Zemlja ostala je narodu, a zato je morao plaćati daće stostruke, samo nisu trebali stupati u tursku vojsku. Glavna daća, koja prodiraše u živac narodnoga života, bilo je dizanje momaka izpod šestnaest godina, koje su Turci pobirali za janičarsku vojsku. Kada je ovakovo liepo, mlado i zdravo diete bilo dignuto od otčinske kuće, morala ga je obitelj odkupiti, ako nije htjela doživjeti tu žalost, da se sa svojim djetetom za uvieke razstane. Turkom je osobito u šestnaestom vieku još draža bila mlada krepka krv, nego li novci. Ako li je momče oženjeno bilo, onda nisu marili za njega. Zato već iz ovih strašnih vremena ide onaj nesretni običaj u Slavoniji, da mladi momci, dapače djeca uzimlju starije od sebe i skoro prestarjele djevojke, ali i time su roditelji morali spašavati djecu svoju od janičarstva i od turskoga seralja. Seljak je pod Turci imao zemlju kao svoju vlastitu, ali plaćao za nju harač, u koji su išla tri diela poreza: glavarina, zemljarina i daća od prihoda zemlje. Osim carina i mitnica bilo je jošte mnogo drugih daća pod raznimi naslovi, a kada si kamirio vladu, onda istom plaćaj veziru, paši, defterdaru, kadiji, janjičarom a i hajdukom, kojih Turci nikada izkorieniti nisu mogli.

Pravdu i zakone, upravu i običaje ostaviše Turci kršćanom, a vlasteli ostadoše one povlasti, koje su uživali od starih svojih kraljeva. Samo daće moradoše dati kao i seljaci. Ali od većine gradova bili su gospodari ili propali ili pak imajuć dobra svoja na preostalom kršćanskom zemljištu, ostaviše imanja svoja Turkom, koji su ih od svoga cara primali kao vojnički feudum.

Život kršćana pod turskim gospodstvom bio je jadan, ali najgrozniji je bio i Turkom i kršćanom na krajini, gdje su jedni drugim blago i život otimali. U unutarnjoj zemlji živili su jedan pored drugoga, svaki po svojoj vjeri. Ove dvie vjere lučiše ih i po običajih i po načinu svagdanjega života i po odielu bolje, nego li rieke i gore što luče ljude. Kada je kršćanin turban na glavu postavio, onda je već bio znak, da je primio vjeru pro-

rokovu. Silom mogao si je Turčin uzeti za ženu kršćansku djevojku, što se je mnogo puta dogadjalo, kako i narodna pjesma svjedoči, ali miešanja ženitbom nije bilo izmedju kršćana i Turaka.

Crkva u Slavoniji bila je u biednom stanju. Po svih gradovih ljepše i veće crkve pretvoriše Turci u džamije, svećenstvo iz zemlje izčeznu, a utjehu kršćanske vjere dieliše narodu otci Franjevci. Glavni su samostani bili u Velikoj i u Našicah, a bili su manji samostani i u Požegi, Cerniku, Djakovu, Šarengradu, Iloku i Brodu sa dva ili četiri svećenika. Samostani se ti nazivahu „kapele". Gvardian samostana izaslao bi fratra na ona mjesta, gdje su bile župe. Na njekih većih mjestih sjedio bi fratar sa svom župnom vlasti kroz tri godine. Bilo je jošte dosta starih crkava zidanih i drvenih, a mnoge resiše liepe slike svetih od propasti spašene. Ali na najviše mjesta prikazivahu razvaljene zidine s tornjem, da su nekad na ovih mjestih liepe crkve bile, a opet na drugih mjestih bio je sretan fratar, što može u na pole ravaljenoj crkvi bogu žrtve donositi. Samo zavjet siromaštva i istinitoga siromaštva zaštiti ovaj red pred Turci. Kada su Turci osjećali, da ima u fratara novaca, činiše njim nasilja i otimahu im izprosjačeno dobro. Pripovieda se za samostan jedan u Ugarskoj iz ove dobe, a tako je bilo i u Slavoniji, sliedeće: očutio paša o samostanu sečenjskom, da ima mnogo imetka i znamenite prihode, a paša mudar učini sebe sam gvardianom, pak je pobirao sve prihode samostana. Stara poslovica, koja se sačuvala u Slavoniji, pokazuje liepo odnošaje fratara prema Turkom, što veli: „Kamo Turci s ćordom, tamo fratri s torbom!"

Osim katoličke vjere bilo je i grčko-iztočnjaka u županiji požežkoj toliko mnogo, da je kraj oko Pakraca pak do Save dobio ime „male Vlaške." Sve su to doseljenici iz Bosne U Sriem se je naselio jedan dio grčko-iztočnjaka iz Stare Srbije god. 1689. pod Gjurom Brankovićem, a sliedeće godine s privilegiji u ruci prešao Savu patriarka ipečki Arsenij Černoević. Slobodu vjere zajamči kralj Leopold „ilirskomu" narodu, a pod tim imenom dolaze i Vlasi pravi, t. j. Rumunji. Privilegije te potvrdi car god. 1695., kada se je već vidilo, da neće moći carske vojske onoga izvesti, što car u privilegijah od god. 1690. obećaje, da će ih pod okriljem vojska svojih odvesti opet u njihovu domovinu. Sloboda vjere jeste bitni sadržaj ovih privilegija, o posebnom teritoriju ni spomena neima, a stoje pod zakoni kraljevstva ugarskoga i hrvatskoga.

Redovnikom svetoga Franje prilično su odgovarali naobraženjem u crkvenih i vierskih stvarih kaludjeri potekli većinom iz samostanah fruškogorskih, ali svjetovni popovi grčko-iztočni kukavnim i nikakvim obrazovanjem iztiču se sada i dalje kroz sav osamnaesti viek. Čitanje i pisanje u crkveno-slavenskom jeziku, bilo je usposobljenje za popa i djakona. Nevolja radi nestašica duhovnih pastira trla je i katoličku crkvu, osobito kada su opet svjetovni svećenići u nju ulazili. Sva nauka bogoslovna bude sastavljena u jednu knjigu „jezgru“ zvanu, a popovi „jezgraši“ katolički jedva su toliko latinski naučili, koliko je zakon crkve za razumievanje službe božje iskao. Ovu spomen crpimo iz tradicije, koja se je sačuvala do danas u Slavoniji.

Jošte nam je progovoriti o narodu u Slavoniji. Dva puta javlja nam se narod: koncem šestnaestoga i sedamnaestoga vieka, obadva puta uz velike ratove. Koliko je narod oslobodjenju zemlje doprinesao, to pripoviedasmo, jer je glavni posao narod obavio, a vojska se carska samo na narodna djela naslonila i gradove posjela. Bune slavonske koncem šestnaestoga vieka nepripoviedasmo, premda su u zapadnoj Slavoniji i vojvode iz Hrvatske uticali, a posliedica im je bila, da je mnogo naroda u Hrvatsku prebježalo. Na ovom mjestu mislimo, da će bolje pristati, jer će nam pomoći dopuniti sliku narodnjega života. Samo pripoviedanje ovih pobuna, kako ih po našem jedinom izvorniku Švearu pripoviedamo (a on ih je crpio iz požežkoga fratarskoga dnevnika dovršena god. 1701.), još će nas bolje opravdati, jer će se vidjeti motivi bojevom i razbojem, i da su potekli iz odnošaja naroda prema Turkom.

God. 1596. spominje se junak Imbro Rastović. Udario bio paša osječki na bega valpovačkoga i izazvao ga na mejdan. Beg pobrati s toga slugu Imbru Rastovića, da za njega na mejdan izadje. Iza duge borbe smrvi Imbro pašu, odsiječe mu glavu i donese ju svomu gospodaru. Veseo beg ponudi mu svoju kćer za ženu, ali Imbro toga neprimi. Sada je bio u tolikoj slavi, da su mu se i Turci s puta uklanjali. Napokon izbavljajuć braću iz robstva pogibe. Pobratim njegov beg valpovački ponudi mu, da će mu sto sužanja iz težke tamnice pustiti, ako mu dovede kćer bega verovitičkoga. Bježeć junak noćju s djevojkom na konju, padne u njeki zdenac i tu pogine. Beg održa rieč, pusti na slobodu sužnje i zemlje im dade.

Drugi se junak ove godine proslavi u Vrhovcu gradu po imenu Vid Kovačević rodom iz Požege. Bio došao sa svojim prijateljem Grgurom Masnovićem provincijalom fratarskim agi Izmailiu u pohode. Pod objedom uzeo se Turčin rugati fratrom i kršćanskomu zakonu; fratar ponešto te uvrede odbijao. Na to se razsrdi aga, pak će, trgnuv sablju, zamahnuti fratru povrh glave. Kovačević sustavi aginu ruku, trgne mu sablju i odsiječe mu desnu ruku. Sluge priletiše, ali uz fratra pristadoše i s Kovačevićem ono malo Turaka u gradu poklaše. Kovačević se u grad zatvori, jer se je bojao vratiti u Požegu pod nož paši požežkomu. Čim paša dočuje o stvari, posla sina svoga Huseina, da obsieda grad. Za petnaest dana nesta našim hrane. Tri junaka se odvaže ob noć u turski tabor Juračić, Tomašević i Petar Iličić. Vodju Huseina u njegovom taboru zadave, glavu mu odsieku i na bedemu gradskom na kolac nataknu, sve u nadi, da će se Turci prestrašiti i izpod grada uzmaknuti. Ali kada paša to dočuje, podje sam glavom na čelu od četiri sto ljudi, da još jače grad obsjedne. Kovačević videći, da već odoljeti nemože, izadje sa četrdeset svojih junaka iz grada u krvav, sdvojan boj. Svi izgiboše, ali i Turaka pade za ovo njekoliko dana i u ovom boju preko tri stotine. Juračić se sastane s pašom i sastavi s crnom zemljom njega i konja njegova. Malo poslije pogodjen od zrnja posledjni od svojih drugova sabljom u ruci pogibe.

Rod Ilića dao je Slavoniji više junaka. Godine 1596. dizao se Franjo Ilić ili Ilinić. Poturica Rustan aga Sladović bio mu otmicom odveo ženu, koju Ilić u njega zaište. Aga ga htjede probosti, ali naš ga junak svlada, u vreću baci i na prozor gradu izvjesi, a onda grad zapali. Vraćajuć se sa ženom bude kod Cernika uhvaćen i bačen u tamnicu, ali se podmitivši tamničara sretno izbavi, nu jadniku ubiše medjutim Turci ženu. Ilić sabra četu, da pali turske gradove. Fratri mu potajno pomagahu narod uzbuniti. Doskora bude pod njegovom zastavom do dvie hiljade ljudi. Požežki grad porobe i krenu prema Velikoj, ali im fratri poruče, da paša požežki vodi na nje veliku vojsku iz Bosne. Ilić krenu prema Savi. Na ravnici pri utoku Orljave po nesreći usred boja pade vojvoda Ilić, a naši pobiedjeni uzmaknu. Turci ih neprogoniše, jer su puno u boju pogubili, a paša je sam bio ranjen. Preostale Ilićeve čete iz šume uznemirivahu Turke. Paša razjaren nametnuo kršćanom veliku krvarinu,

a tko nije mogao plaćati, toga je u tamnicu bacio i u njoj gladom morio.

Godine 1598. izlazi na vidik Luka Senčević, koji prelieće Slavoniju od jednoga kraja do drugoga. Luka se zaljubio u Fatimu, kćercu age zemunskoga, a ona mu ljubav odvraćala. 5. oktobra 1598. pod večer zadje Luka po turski obučen u agine dvore. U tamno noćno doba, kada već sve pospalo u tvrdom snu, došulja se Luka do sobe, gdje je spala Fatima, koja je jamačno njega upoznala i s njime sve dogovorila. Pokupe blaga i sa dva sluge iz grada izlete. Kada u jutro aga opazio, da mu nema jedinice, poleti za njimi u potjeru i dostigne ih na cesti izmedju Zemuna i Karlovaca. Senčević opasavši uza se djevojku, lievom ju rukom obuhvatio, a desnom se brani od biesnoga age. Pade aga i dva sluge njegovi. Treći uteče u Karlovce, da pobuni Turke. Srećom izadje Luki pred Karlovce vieran pobratim, da mu naviesti pogibelj od Turaka. Senčević morade po hajdučki odpremiti ljubovcu u zakrilje šume, a sam ode po selih, da diže narod na pobunu. Najprije Turke u Sriemu razbije, a onda poleti prema Dravi, jer je čuo da dolaze kršćanske vojske oslobadjati narod u Slavoniji. Zla mu sreća budne, jer padne u turske zasjede, gdje mu pogibe većina junaka, ostali se razbjegoše. a sam vojvoda pobježe s ljubovcom preko Drave. Luka za punu godinu dana izčezava, dok se na proljeće godine 1599. uz hrvatsku vojsku kod Požege nestvori, narod okolo na okolo pobuni i grad upali. Paša požežki pogine, sina mu Mustafu uhvate i tri sto odličnih Turaka. Hrvatska se vojska vrati, a Senčević s plamenom ratnom zubljom projuri do Osieka, koji takodjer popali. Loveć pašu osječkoga baci se i na Valpovo, ali pri samu obsiedanju porodi mu se u vojski kuga, a njega medju prvimi obori. Vojska se njegova ostavši bez vodje razidje.

Čim je gora godine 1600. prolistala, digoše opet dva pobratima Mato i Marko Lapsanovići svu Posavinu od Broda do Kraljeve Velike. Hiljadu ljudi pod oružjem prodrieše u požežki sandžakat i gradove popališe. Turci saberu vojsku od Požege, Osieka i Valpova do pet hiljada ljudi i naše pobiju. Paša na povratku u Požegu dade sve fratre pohvatati i u tamnicu pobacati. Gvardiana na kolac natakne. Narod stao na sve načine mučiti. Ženam dao rezati sise, ljudem uši, nos i jezik, jedne je žive parao i oko grada na kolce naticao, druge je žive u kipuću

vodu bacao. Ovo se radilo kroz dva mjeseca po svoj Slavoniji, dok paša nebude pozvan u Budim, odakle se više nepovrati. Mnogi rodovi ovoga puta u Slavoniji sasvim izginuše. Mato Lapsanović utekao u šumu i sabirao je u Slavoniji i Bosni braću, da se Turkom osveti. Podje mu za rukom još jednom provaliti do Valpova, gdje je sam grad zauzeo i iz njega ciele dve godine Turke uznemirivao. Čim je god. 1603. čuo, da hrvatska vojska pod Trautmansdorfom i Zrinskim provaljuje u Slavoniju, pridruži im se i pomagaše oslobadjati narod iz tamnica. Iz grada Stupčanice izvede starca, koji kroz trideset i dvie godine nije svjetla božjega vidio. Kada je izašao na dan božji, nije ništa vidio i za njekoliko dana umro. S Turci postupaše Mato po turski. Kada je pri jednom gorućem gradu poginuo, razsula se njegova vojska.

Mogli bismo prestati s ovimi krvavimi sličicami, ali moramo jošte dvie dodati, koje nam razjasnjuju u ovo doba naših dogodjaja turske daće u Slavoniji. Godine 1604. donese novi požežki paša Kara Mustafa Čunić zapovied iz Carigrada, da odpremi tamo dvie stotine najljepših djevojaka i toliko momaka. Digla se opet četa pod Ivanom Ilinićem, koja nije dotle mirovala, dok im paša neizhodi, da toliko u novcu odplate, koliko je trebalo. Još iste god. 1604. svrši se rat mirom izmedju paše i Ilinićem, koji se i pobratiše. Kara Mustafa dade narodu osobite povlasti, kakvih nikada nije imao, da su fratri smjeli na svetčane dane i obhode voditi, što se nikada prije niti poslije dogadjalo nije. Turci otruju njega i Ilinića. Godine 1607. osvanu dne 1. aprila obadva mrtva. Turci stanu iskati novu daću nazivanu „Ćuloš“ i oglase narodu, da će sve fratre poubijati, ako im skoro daće neuruče. Diže se opet u dolnjoj Slavoniji Mato Delimanić i osvoji Ilok. Turske vojske iz Bosne i Budima sdružene sa slavonskimi prevladaju ustaše, premda su se u redovih uzbunjenoga naroda i žene tukle. O ženi Matinoj Kati pripovieda naš izvor heroično djelo, da se kod Osieka s mačem u ruci proti dva Turčina obranila, ali poslije u bitci poginula. Turci tako kršćane harahu, „da nije kamen na kamenu ostajao:“

Čini se, da su ovi pokusi naroda hrvatskoga u Slavoniji satrli narod i pritisnuli ga sve do oslobodjenja, kada se opet pomladjen sretno u boj odtisnuo. Niti prije niti poslije nespominju nam se tako guste pobune, kao što evo od god. 1596. do 1607. u vrieme velikoga tursko-kršćanskoga rata, kada su

prvi veliki porazi navieštali i puku našemu u Slavoniji početak razsula turske države. Tajni šaptaoci ovim ustankom bili su fratri, a krvavi izvoditelji kršćanski hajduci.

Kada si jošte u ovih odnošajih predstavimo velike hrpe naroda, što je iz Bosne ovamo povrvio i trajući jošte veliki rat koncem sedamnaestoga vieka, kada uzmemo, da su carske vojske zimovale u svih većih gradovih i silnimi ratnimi nameti izpijale krv izmučenomu narodu, onda ćemo razumjeti kraljevsko pismo, koje se čitalo u Zagrebu na konferenciji dne 15. novembra 1697. Kralj veli, da su se ovih poslednjih četiriju godina toliki neredi i nasilja razvila u županijah virovitičkoj, požežkoj i vukovarskoj, da se je preko tri hiljade naroda izselilo i drugdje si domovinu potražilo. Pozivlje hrvatske stališe neka naprave red, nerede neka iztraže. Neka nebude narod pod nasiljem vojnika, koji da su napravili strahovita nasilja, već neka veliki župani sa županijskimi činovnici vode upravu i sve javne poslove, neka se uvedu što gušće skupštine i stolice sudačke za pravdu. Neka se poslovi pravde za Slavoniju i u saboru hrvatskom razpravljaju. Pravo onoga naroda neka se vodi po načinu bolje uredjene Hrvatske. Sve to predlaže kralj stališem hrvatskim, a oni na to odredjuju velikimi župani za Vukovar grofa Ivana Draškovića, a za Požegu i Viroviticu Davida Ivanovića. Zapoviedaju im, da naprave sudove u zemlji, a zato neka izaberu ljude sposobne izmedju stališa. Uz spomenute velike župane izaberu stališi dva svoja povjerenika kapetana kraljevstva grofa Petra Keglevića i plemića Petra Gotala. Znadu ipak stališi, da im kralj nekani dati gradova uz Savu, a bez njih nemože se čuvati sigurnost u zemlji, zato bi želili barem Kraljevu Veliku, Jasenovac i Dubicu. Iskati će od kralja, da im dade te gradove makar u zakup.

U isto vrieme izašiljaše kralj svoja dva povjerenika na ove strane: grofa Alberta Carafu i Andriju Theobalda, da vide i rede „s nova dobivene strane naših kraljevstva“ — veli kralj — „Hrvatske i Slavonije:“ Kraljevi su izaslanici imali doći najprije do Osieka i odavle da predju sve novo dobivene zemlje tečajem godine 1698. Stališi hrvatski dakako budnim okom paze, da nebi sada nastalo okrnjivanje prava kraljevstva. Ove strane bile su „uviek sastavni dio kraljevstva s jednakimi pravi i povlastmi“, zato neka se opet „u jedno tielo (državno) sastave:“ Dao je bog kralju sreću, te je u ratu mnoge zemlje

svojoj vlasti pridobio, a dobio je i „dielove naše domovine, koji su bili pritisnuti pod turski jaram“, neka ih opet kraljevstvu povrati.

Znali su i dobro slutili hrvatski stališi, da ovi povjerenici kraljevi o dobru nerade, zato opetovano naglašuju prava svoja. Morali su i to naglašivati, da ima mnogo rodova hrvatskih, kojim su predjašnji kraljevi dobra u Slavoniji darovali, neka se na to nezaboravi. Na proljeće godine 1698. izkusili su već težku i žalostnu nezgodu. Imao se uvesti „u vojvodstvo Sriema i u čast velikoga župana“ knez Livij Odeskalki, rodjak pape Inocenta XI., početnika i poticatelja velikoga rata za oslobodjenje. Već onda spomenusmo, da je kralj Leopold obećao papi njeku odštetu. Sada ju evo imao dobiti njegov nećak omašnim izrezom iz tiela naše domovine, „namjeravajuć se oteti pravom i zakonom domovine naše kraljevstva Hrvatske i Slavonije:“ Stališi hrvatski izašiljaju na lice mjesta posebnoga poslanika, koji će kod uvoda kneževa „glasno i jasno tomu protusloviti i prosvjedovati:“ Brinuli su se stališi i o tom, da na njeku čistinu izvedu županije i utvrde političku i sudbenu upravu, da otmu županije i zemlju od uprave kraljeve komore i izpod vlasti carskoga generala osječkoga. Svomu poslaniku Gotalu podiele čast podbansku za Slavoniju, budući da sam ban tamo nemože proći i preporučuju mu, da prodje cielom zemljom, neka sudove osniva, a svuda neka sam prisustvuje, jer će tamo malo naći ljudi pismenih i izučenih u naših domovinskih pravih. Neka namiešta svećenike po župah, a heretike neka nepušta u zemlju. Sve se boje, da će im carski generali od Slavonije opet krajinu učiniti. Namjestniku banskomu daju sielo u Osieku, gdje će biti skoro osnovan sud kraljev za Slavoniju, a stališi ištu od kralja, da po pravu njim dozvoli imenovati glavu toga sudišta. Sviestno i sdušno po pravu priznatu od kraljeva dvora skrbiše otci naši za bolju upravu Slavonije i da ju prikupe pod okrilje banske vlasti. Drugačije su sudili o svem tom na kraljevom dvoru. „Ugarska i Hrvatska jesu pasivne, a Turkom otete zemlje mogle bi kralju otvoriti nova vrela dohodka“, veli osnova ministra biskupa Kolonića. „Prijašnjim svjetovnim vlastnikom nije dužan car zemlje povratiti, jer da su njegovim oružjem, njegovim novcem i krvlju njegove vojske predobite. Moglo bi se ipak svjetovati, da im kraljevskom milošću i darežljivošću zemlje

prepusti, ako poveljami svoje pravo dokažu; ali podjedno imadu oni položiti prisegu viernosti, platiti porez, primati vojsku na stan i nositi sve druge javne terete. Svećenstvu neka se po kanoničkom pravu dobra vrate, ali i oni da nose javne terete. Dobra, o kojih nitko neizkaže pravo svojine, neka se podnipošto nedadu u upravu komore, jer nebi ništa nosila, već neka se dražbeno prodadu najboljemu kupcu bez obzira na stališ, narodnost i vjeru:" Ova nam osnova tumači odpis kraljev, čitan u saboru hrvatskom 8. marta 1700., gdje se veli doslovce: „svi oni, koji u novo osvojenih krajevih županije ličke, krbavske, križevačke, virovitičke, vukovarske i požežke imanja pravom imadu tražiti, neka se drugoga maja jave pred povjerenstvom, sastavljenim od Nj. Veličanstva, gdje će imati pravo svoje nedvojbeno dokazati; ako nedodju imadu o pravu svojem za uvieke zamuknuti:" Budući pak da su tečajem dviestoljetnoga boja mnogi hrvatski rodovi „za uvieke zamuknuli", pozobala ih divlja vremena, to se otvoriše vrata Slavonije sinovom tudjega naroda, da tamo našemu narodu gospoduju.

Prelazimo da ogledamo Liku i Krbavu u tursko doba i na prelazu pod okrilje našega kralja. Spomenusmo već, da je Lika bila uredjena kao turska krajina, zato su poglaviti znakovi života u kulah i gradovih. Da je u njih romonio žubor jezika hrvatskoga, svjedoči nam neprekidnost narodne pjesme na onih stranah, gdje se muhamedanski običaji opjevaju kao da su hrvatski. Na ovom mjestu nemožemo pregorjeti, da nespomenemo, da će slika Slavonije i Like dobiti jamačno prave boje svoje, kada se razkrije koprena, koja danas prikriva narodne pjesme šestnaestoga i sedamnaestoga vieka.

Idući s naše krajine od Otočca, dospjevalo se kamenom cestom najprije na Perušić grad, okružen plodnimi polji u okrugu jednoga dana. U blizini njegovoj bilo je više turskih gospodskih kula. Skoro uz Liku sliedište Mašaluk, poslije osvojenja sielo vriednoga popa junaka i dobrotvora Like Marka Mesića, Budak, Široka kula, Greben i na dražestnom briegu spominjući gradnjom na ljepša vremena grad Belaj, odakle okom možeš segnuti daleko u prodolju do gore Velebita. S iztoka su mu Rebren i Ribnik, u kom je turski beg najviši sudac stolovao. Nad Radučicom podigao se Raduč, a na Velebit naslonio se Lovinac, dok se na podnožju gore

nenadješ u Gračacu. Dalje na iztok dolaze Babac, Pavlovac, Mogorić, Vranić, Culić. Zaštićena od iztoka Plešivicom dizaše se jaka Udbina, glavno sielo Turaka krajišnika, Komić, Pisac, Bunić i više drugih kula i gradova. Novi grad u dolnjoj Lici vladaše sa dvanaest drugih gradova sačinjavajuć njekada staru župu bužansku. Do mora bio je u Podgorju najznamenitiji stari Jablanac, od koga iduć preko gore dospjevalo se u njekada slavni Kosinj, gdje su se njekoč glagoljske knjige štampale, gdje se u sedam crkava kršćanskih bog slavio, a samostan sv. Pavla prosvjetu širio, osnovan od roda Draškovićeva. U svih su ovih i drugih jošte gradovih sjedili Turci i poturice, a izmedju tolikih gradova nije mogao niti jedanput za ova dva vieka duh kršćanskoga života na javu izaći. Kada je Lika opet osvojena osta jošte dosta Turaka, ali se pokrstiše. Osim njih dosele se grčko-iztočni i namjeste se uz katolike Hrvate, — sav narod spremniji ratovanju nego li ikakvu drugomu poslovanju. Zato se težkoće vladanja ovih dviju starih županija umah u početku prikazuju, a povećaju se time, što je carska komora u Gradcu već god. 1690. ove zemlje sebi prisvajala.

Uprava je ipak bila po načinu hrvatskom i tobože se priznavalo historijsko pravo, kada su Pavao Ritter-Vitezović kao podžupan i grof Rikardi kao župan stupili god. 1691. pred sabor hrvatski. Ali kada je gradačka komora god. 1692. kupila Zrinsko-Frankopanska dobra od cara, mislila je, da je time po starom pravu ovih izumrlih dviju rodova postala pravom nepobitnom gospodaricom Like. Zrinski su bili zakoniti baštinici roda Karlovićeva, koji je imao skoro svu Liku i Krbavu, a na sjevernoj strani ovih županija bili su glavni gospodari Frankopani. Zato komora Liku kao svoju prodade septembra god. 1692. grofu Zinzendorfu za osamdeset hiljada forinti. God. 1693. dodje grof Zinzendorf kao župan lički na sabor hrvatski, gdje je primljen u sbor stališa i položio „homagium“ kraljevstvu pred saborom. U zapisniku saborskom napisa druga ruka uz ovo, da je time grof Zinzendorf sjedinio Liku s kraljevstvom hrvatskim. Ali odmah zatim se diže carska komora u Beču proti unutarnjoj austrijskoj gradačkoj komori, da ona nije bila vlastna prodati Like, jer da nije njezina, nego ako ju hoće imati, neka sama plati caru osamdeset hiljada forinti. Hrvate to neizmjerno uzruja, da će opet Štajerci njihove zemlje liepi dio prekupiti, Plemeniti Vitezović svjetuje, „neka sabor hrvatski učini

zajam od genovezke republike, da uzdrži ove krajeve za domovinu, jer ako pustimo sada Štajerce u zemlju, u vrieme mira tjerati će oni Hrvate, najviernije i najhrabrije njihove zemlje branitelje na to, da kraljevinsko ime slobodne Hrvatske predje u robsko ime provincije Štajerske. Time će biti prema onoj staroj rieči: „„si quem miserum crederis, Slavonem puta“ — od česa višnji bog neka Hrvatsku občuva!“ Stališi hrvatski izvojevaše si napokon od kralja Leopolda pismo god. 1695. „da će čuvati njihovo nepobitno pravo na ove zemlje, koje je njegovo pobjedonosno oružje osvojilo!“ Nu kakove su misli prevladale bečkim dvorom vidjesmo već, zato se tamo uza sve to kraljevo pismo ozbiljno radilo o prodaji ovih zemalja, dok nepripadoše kupnjom god. 1697. dolnjo-austrijskoj gradačkoj komori, čega su se Hrvati toliko bojali. Ogledajuć se na ove čudne prodaje i preprodaje bez obzira na Hrvatsku nije nam težko razumjeti onoliki strah i tužne vapaje otaca naših.

XVI.

Prelazimo onomu dielu Hrvatske pod banskom vlasti, koja jošte samo ime „reliquiae“ nosi, ali ipak jošte pronosi kroz poviest temelj državnoga prava kraljevstva hrvatskoga. Neprekidni zapisnici sabora staliških pružaju nam jasnu sliku državnoga života, a mi od toga dosta utisnusmo medju dogodjaje sedamnaestoga vieka. Ovdje sabiremo ono, što već prije nerekosmo. Sabor hrvatski nije tečajem ovoga vieka promienio sastava svoga, a izvršivao je sve one povlasti, koje i u prošlom vieku. Istom pod konac vieka susretamo se s njekimi reformami saborovanja, što ih čine sami stališi hrvatski. Godine 1685. učine zaključak prema potrebi svoga vremena. „Ima u ovo ratno doba“ — vele stališi — „puno potreba zemlje, a nije uviek moći držati sabora, zato se ovlašćuje ban, da za tekuće poslove sazove oko sebe šest ljudi svjetovnih i duhovnih izmedju stališa, koje bude htio. S njimi neka zaključuje i dokončava sve, što je za obće dobro, a stališi i redovi imadu se tomu pokoravati. Kada je ban na bojnom polju, prelazi ova vlast na biskupa zagrebačkoga!“ Iz ovoga zaključka potekoše vele važne banske konferencije, na koje preuesoše stališi svu vlast sabora u ono doba, kada se sabor sastajati nemože. To je bivalo u vrieme rata, kada je

plemstvo u ratu. Premda imademo iz ovoga vieka sabore i na bojnom polju, opet niti to nije mnogo puta moglo bivati, a bilo je potreba zemlje svakojakih. God. 1693. razjasnuje nam saborski zaključak još bolje. „Kada su se toliki prevrati i nevolje predvidjale," te nije moguće, da bi bilo prilike i vremena, da se stališi u svaki čas sazivlju, zato neka ban ili na mjesto njega biskup kao „primas regni" sazivlje konferenciju. Ali obzirni stališi tu povlast naročito ponavljaju onda, kada predvidjaju, da dugo neće biti sabora, i da valja samo dotle, dok nebude sabora. Sve važnije stvari, koje su na brzu ruku u život prolazile odlukom konferencije, jošte su poslije dolazile na sabor. Kraljeva pisma na primjer razpravljahu takodjer konferencije, ali su jošte jednom došla pred sveukupni sabor. Konferencija imala je izvoditi ono, što je bilo najnuždnije, da se gubitkom vremena šteta zemlji nenanese. Da je konferencija bila i njeka vrst zemaljskoga odbora do sastanka sabora, to se jasno vidi odatle, što uz bana i biskupa sabor imenuje članove i deputate. Na primjer godine 1694. bijahu imenovani: grofovi Stjepan Orahovački, Petar Drašković i Adam Keglević, za svećenstvo prisutni kanonici zagrebački, podban i viceprotonotar, Baltazar Patačić i Ivan Izačić, Gjuro Zaverski, Gabro Jelačić i Ivan Stjepanić. Konferencija imala je samo upravnu vlast, a ne zakonodavnu.

Podpunu sliku i priliku z e m a l j s k o g a o d b o r a stvoriše stališi ali samo za kratko vrieme god. 1697. sa tako zvanim „k o n s i s t o r i j o m:" Povod je tomu bio, što je kralj god. 1696. iskao od zemalja krune ugarske četiri milijuna for., te je po razmjerju imala tomu prinesti i Hrvatska. „Imade tegoba" — vele stališi u saboru 2. marta, članku 4. — „koje se niti u konferencijah, niti med sabranimi stališi nemogu riešiti niti izvoditi, kad je ban odsutan:" Bana Baćana pozivlju kući, da im potvrdi njihovu odluku; jošte priznavaju mu zasluge pri viećanjih kod dvora i daju mu nagrade hiljadu pet sto forinti za dar grofici banici. Ban se povrati i sabere oko sebe konferenciju u svojem gradu Kerestincu. Ban prihvaća, da se mogu „važni poslovi kraljevstva promaknuti i izvesti", neka se učini konsistorium. Ban imenova za predsjednika baruna Franju Čikulina, banskoga namjestnika, prvi viećnik bude Pavao Češković, prepozit zagrebački, a ostali viećnici: protonotar Gjuro Plemić, poslanik kod dvora Franjo Crnković, Iliašić, Domjanić, Patačić, a za tajnika odbora bude Pavao Ritter-Vite-

zović. Upravo najznamenitiji ljudi svoga vremena, koje i inače susretamo u svih važnijih poslovih kraljevstva.

Biti će zanimivo za dopunjak onodobne slike potanko saznati djelokrug toga odbora, kako ga je sabor opredielio. Prvo, daje im se vlast da rade i izvode sve financijalne poslove, nastojati će o tom i tražiti će načine, kojimi bi se dohodci kraljevstva povećali. Drugo, sve dohodke kraljevstva redovite i izvanredne brati će i za potrebe javne izdavati. Treće, popravke će činiti na utvrdah krajine, za hranu će se vojske skrbiti, izplaćivati ju, a svake godine sa znanjem preuzvišenoga i svietloga gospodina bana prije izplaćivanja vojske pregledati će krajinu. Četvrto, upravu imadu u svojoj ruci, mogu mienjati, nadzor voditi i vlast izvršivati. Peto, za svoje potrebe dobiti će vojničku pomoć, koju će namjestiti u Zagreb, a ban će zapovieditи kapetanom, da postave na njihovu zapovied vojnika, koliko im bude trebalo i na kojem mjestu. Šesto, u Zagrebu će držati svoje sjednice svakoga tjedna barem tri dana, a ako bi bila potreba i svaki dan. Sedmo, gospodin predsjednik nemože biti odsutan preko dvie nedjelje. U njegovoj odsutnosti predsieda senior i prvi viećnik, a gospoda viećnici mogu samo po redu svaki po tri nedjelje izostati. Osmo, sagraditi će si za sjednice kuću ili će drugu koju zgradu za to si prirediti. Zemaljskim novcem platiti će dva vratara i jednoga slugu, a tako će si i drva pribaviti. Deveto, dva poštara iliti konjanika držati će si, da im nose listove, kamo bude trebalo brzo i naglo odpremiti. Deseto, naznačiti će im se najmanje dvanaest hiljada forinti ili će im se dopustiti, da tu svotu posude. Jedanaesto, plaća je predsjedniku 600 for., viećniku 500 for., a tajniku godišnjih 250 for. Dvanaesto, one osnove financijalne, koje će biti nove, predložiti će saboru na potvrdu. Poslednji cilj ovomu odboru bio je smoći novaca, kojih je puno ovaj put iskao dvor od Ugarske i Hrvatske. Ali već za njekoliko mjeseci digla se velika zlovolja medju stališi na konsistorium, da se njegovim obstankom kidaju prava sabora, pak ga u saboru sastavšem se u Varaždinu 11. septembra 1697. dokidaju, te obnavljaju za nuždne tekuće potrebe opet inštituciju konferencije. Napokon digoše god. 1701. 30. augusta i konferencije, jer da i one smetaju pravom sabora, pa kako su ih sami osnovali, tako ih sami i dokidaju. Vraćahu se jošte poslije njekoji odličnici god. 1700 na misao, da se konsistorium obnovi naročito

zato, da se urede prihodi zemlje, koji da su ovako, dolazeć od kontribucije samih podanika, nedostatni i nepravedno razdieljeni. Ali stališi na to odgovore: „tko ima kakovih predloga, neka ih donese pred ukupni sabor:“ Očevidan je strah stališa, da reformami neporuše temelje ustava hrvatskoga, komu je glavno sjedište i uporište sveukupni sabor, zato pri koncu vieka ostaju opet sastav i funkcije sabora, kako su od pamtivieka bile.

Za poslove kod kraljeva dvora držahu stališi u drugoj polovici sedamnaestoga vieka skoro redovito a g e n t a uz stalnu godišnju plaću. Nalazimo kao takve poimence: Niemca Antuna Ferstnera, a poslije devedesetih godina odlična plemića Franju Crnkovića, koji je postao i savjetnik kraljev. Ovaj je agent imao veliku zadaću zastupati sve one poslove, koje bi inače imala „legacija“ stališa, a to su gotovo svi poslovi izmedju kraljeva dvora i sabora. Dakako da je za taj posao bio pravi posrednik ban, ali i njemu je težko bilo za svaku stvar u Beč putovati.

Prema u g a r s k o m u s a b o r u osta onako, kako je u prošlom vieku, samo što se jošte tjesnije sveze stvaraju izmedju velikaša ugarskih i hrvatskih. Na sbližívanje državopravno izmedju obiju kraljevstva tiskao je nehotice bečki dvor, uzkraćujući stara prava i povlasti jednoj i drugoj zemlji. Znamenito je, da su Hrvati sami molili ne jedanput, da se dopusti njihovim odaslanikom, dati glas za palatina, što su napokon postigli god. 1625. Naravna je stvar, da kao osebno kraljevstvo pod svojim podkraljem toga prava nisu prije mogli imati, ali već u 17. vieku činilo se Hrvatom to nenaravno, da hrvatski velikaš može biti izabran za palatina, a hrvatski odaslanici da ipak nebi imali glasa pri njegovu izboru. Pravom na izbor palatina jamačno su mislili otci naši steći i zaštitu ovoga najvišega dostojanstvenika od navala austrijske politike.

Da su Ugarska i bečki dvor mutili pojmove temeljne odnošaja državopravnoga našega kraljevstva, svjedoče sami stališi u inštrukciji izdanoj god. 1655. nuncijem na sabor ugarski, gdje se imao birati novi kralj. Veli se doslovce: „Nunciji neka pristanu na izbor novoga kralja, ali će svimi mogućimi načini nastojati izvesti, da se prije krunitbe naše tegobe toliko puta izjadikovane izravnaju, te da u krunitbenoj povelji i u pogodbah predloženih novomu kralju nebude samo spomenuto: „Ugarske i podložnih joj strana“, već da se poimence imena kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije unesu, onim od prilike načinom, kako su

unešena člankom I. konstitucije Vladislava kralja godine 1490. I budući da kraljevstvo Slavonije i Hrvatske ima istu slobodu koju i kraljevstvo ugarsko, iskati će nunciji, da se ovim kraljevstvom nedaju imena „podane“ strane niti u člancih sabora niti u kancelariji kraljevoj, već da se po načinu spomenutoga članka poimence postave:“

Lučili su se ipak Hrvati od Ugarske temeljno i bitno, što nedopuštahu u svojoj kući ine vjere do li katoličke, što su imali na osebnom častnom mjestu do personala kraljeva svoja siela kao nunciji kraljevstva, i što su plaćali polovicu „dike:“ O svem tom spjeva vriedni Ivan Zakmardi Diankovački krasnu pjesmu, koju su suvremenici njegovi metnuli u zapisnik sabora, zato joj dajemo mjesto u historiji narodnoj. Pjesma glasi:

»Illa ego Slavonia ac jam dicta Croatia Tellus,
Pars quondam Illyrici Pannoniique soli;
Adstiti Alexandro per bella monarchica magno,
Gentem etiam indultis extullit ille meam,
Post varias exempta vices tandem addita Christo,
Hungariae junxi me sociam ipsa Mythrae.
Prima mihi de Rege novo sunt Vota legendo.
Primus in Ungarica Nobilitate locus.
Stellamque, animalque insigne gero gens Martia Martis,
Jus aequale Hunnis et mihi Taxa minor.
Marti aliquando Crucem junxi pro stemmate binam,
Catholicae solum Religionis amans.
Saepe in Caesareum ruit imperterritus hostem
Noster Eques, verum hinc, quid nisi nomen habet?
Terra Bohema viris est culta et dedita nostris
Sunt fundata meis Polona Regna viris.
Quae varia in plures emisi examina Gentes,
Jam Colapi et Savo vix fruor, atque Dravo.«

Ponosom na pradavnu slavnu starinu, odičenjem pravâ svoje zemlje, junačtvom hrvatskih vojska u dalekom svietu i bolnim osjećanjem, što su sada od kraljevstva samo ostanci izmedju Kupe, Save i Drave, dopunjuje nam ova pjesma sliku odnošaja prema Ugarskoj i drugim susjednim narodom.

O porezu i vojski odlučivati, to su smatrali sami stališi hrvatski za bitni dio svojih sloboda. U Hrvatskoj su ta dva predmeta kao u jedno salivena time, što je glavna daća u zemlji za uzdržavanje vojske. Temelj daćam ostaju „portae i fumi:“

Četiri sesije sačinjavaju u Hrvata jedan fumus, a gdje je zemlja opustjela, tamo ih istom osam daje jedan porezni fumus. Libertini, članovi zadruge i oni, koji nedobivaju žitka, slobodni su od ove daće. Dikatori ili poreznici bili su razdieljeni po kotarih, a onda na dan sv. Lucije predavali bi porez glavnomu blagajniku (exaktoru) kraljevstva. Za pregledanje računa, kojih ima njekoliko podpunih u arkivu zemaljskom, birao je sabor pod konac vieka obično odbor. Godine 1692. na primjer bilo je odlučeno, da za takov pregled budu jedan velikaš, prepozit zagrebački ili dva kanonika zagrebačka, podban, glavni tricesimator Nedeljštni, ako je pripadnik ove zemlje i od svake županije podžupan, a pozivati će ovaj odbor podban ili protonotar. Da su te daće preneznatne bile za sve potrebe zemlje lasno je moći razumjeti, kada se uzme, da sav narod na krajini nije plaćao daće, gospoda i plemići povlasti imali, da su slobodni od izravnoga poreza, a narod preko Kupe u Hrvatskoj jošte polovicom sedamnaestoga vieka nije plaćao poreza, jer je dugo zemlja mu pusta bila. Pod konac vieka otimala se gradačka komora od plaćanja daće za primorje, koje je kupila, pozivajuć se na slobode Zrinsko-Frankopanske. Na taj je način bila jadna zemlja spala na devet sto plaćajućih „fuma“ pod konac vieka.

Medju osobitosti prava zemlje ide svakako monopol sa solju, koji je u Hrvatskoj pripadao kraljevstvu, a u Ugarskoj kralju. To je bilo kroz sav viek, dok pri koncu vieka godine 1698. imajući dvor u ruci svojoj primorje toga prava neograniči. Kraljevska dvorska ugarska komora veli stališem, da je to sada već svagdje drugdje uvedeno. Dohodkom zemlje pripadali su jošte neizravni porezi na med, ulje i razne daće na mitnicah i sajmištih.

Opraštajuć se sa soborom, spomenuti ćemo na koncu, da su stališi uvidili tečajem ovih poslednjih godina, gdje su na sve strane morali dokazivati starodavna svoja prava, da je potrebno na svjetlo iznieti najglavnije zakone sabora. 30. augusta god. 1701. zaključe, da će dati tiskati sve znameuitije članke potrebne za javne poslove. Što se je izvelo, nismo mogli pronaći, premda smo dosta tražili.

Kakovu je u istinu vlast imao ban hrvatski u ovom stoljeću, to pustismo više puta prosjevnuti tečajem pripoviedanja dogodjaja sedamnaestoga vieka. I navale na bansku vlast od bečkoga dvora nezaboravismo iztaknuti, ali moramo prije svega izreći, što

su ovo sto godina po sto puta govorili i nikada nisu prestajali stališi hrvatski opominjati kraljeve: „neka se stara banska vlast sudačka i vojnička po starodavnih zakonih i pravih kraljevstva obnovi od Drave do jadranskoga mora:“ U stoljetnom boju proti carskim generalom ponavlja se ovaj zaključak više puta i u ugarskom saboru, ali bez uspjeha. Namjesto bana iznašao je bečki dvor upravo u ovom vieku novi surogat s manjom vlasti: čast banskoga namjestnika. U prošlom vieku vidjesmo, da je vrhovni kapetan ili vojvoda bio u odsutnosti banovoj zakoniti vojskovodja, a podban upravitelj zemlje. Stališi sami imenovaše tečajem velikoga rata 3. oktobra 1678. namjestnikom banskim Emerika Erdeda, jer je ban na bojnom polju, pak nemože da vlada. Daju mu upravnu i vojničku vlast, ali osjećajuć dobro, da sami malo sieku staro pravo zemlje, dodaju: da bude u porazumku s podbanom.

Sudbena vlast banska stala je u prošlom vieku od dvora nepovriedjena, ali u ovom stezali su u tom bana i ugarskoga palatina. Nadajuć se stališi god. 1642., da će se palatinu vratiti oblast obdržavanja tako zvanih „judicia extraordinaria“, iskali su za bana, da mu se po starom pravu vrati sloboda držati „judicia brevia:“ Opiru se tomu, da bi namjestnik kraljev u sudbenosti „personalis“ uticao u odluke banskoga suda, a ban da njegovo uticanje odbija. Dogadjalo se žalibože u ono doba, kada nije bilo bana, već samo banski namjestnik (god. 1674.), da su njeki plemići domaće sudove prelazili i tražili pravdu u Ugarskoj, i stališi su morali zaključivati, da se takovim ljudem dobra zaplienjuju. „Nesmije ulaziti tudji sudac u našu zemlju“, taj kraljem potvrdjeni zakon moraju dozivati u pamet takovim ljudem.

Protonotar banov u sudu namjestnik bio je samo jedan, zato su nastajale neprilike, kada on nije mogao suditi ili je dapače tužba proti njemu bila. Za taj slučaj odredjuju stališi godine 1681., da onda podban parnicu vodi. Ako je tužba i proti podbanu, onda može ban koga drugoga za sudca upravo ove stvari imenovati. Žalibože bio je mnogo puta sbog ratova i sbog odsutnosti banove „juristitium“ u Hrvatskoj.

Jedna i jedina vjera katolička u Hrvatskoj stoji kroz sav viek na zastavi kraljevstva zapisana. Koliko god su puta nunciji naši išli na sabor ugarsko-hrvatski, uviek nose na prvom mjestu: „u nas je jedina priznata vjera katolička:“ Spome-

nusmo već, da su grčko-iztočni stupajuć na ovu zemlju imali priznavati državnu vjeru ove zemlje, a biskup marčanski smatrao se suffraganom biskupa zagrebačkoga. Mir je crkveni vierski potrajao do poslije godine 1690., dok nije osvojena Slavonija, Lika i Hrvatska izmedju Kupe i Une. U Lici uzme vlast biskupsku biskup senjski i nije mu nitko prava pobijao. Izmedju Kupe i Une samo se sobom razumjevalo, da je tamo biskup zagrebački vrhovni pastir duša, kada su od starine nesamo pod biskupiju oni krajevi spadali, već su se onuda i biskupska dobra širila. U Slavoniji bili su fratri u tursko doba, pak su ju i sada kanili zadržati, pozivljajući se na tolike odluke papa rimskih već od četrnaestoga vieka, po kojih su njihovi provincijali bili apoštolski povjerenici i generalni inkvizitori sa vlastmi izvanrednimi, koje imade samo apostolska stolica. Biskup zagrebački otimao se za zapadni dio Slavonije. Njeke župe uz Dravu prisvajao si biskup pečuvski, a u Petrovaradinu namjesti se biskup sriemski da vlada. Izmedju sriemskoga i zagrebačkoga biskupa uzeo se širiti biskup bosanski. Sve je to bivalo razprami, u kojih je svatko svoje pravo gledao dokazati. Nada sve prepirke izmedju katoličkih crkvenih glava ide priepor, razdor i očiti rat izmedju katolika i grčko-iztočnih, koji je unesen u ovu zemlju privilegiji darovanimi „ilirskomu narodu“ god. 1690. i 1695. Patriarka Arsenij Černoević prisvajaše si vlast izmedju Save, Drave i jadranskoga mora. Godine 1693. dodje dapače u Hrvatsku, da ogleda tobože sebi podani narod, ištući da mu daju pristojbu, kao da je on biskup njihov. Biskupa zagrebačkoga umoli, neka mu to dopusti pobirati, jer da siromah težko živi. S druge opet strane buniše njegovi ljudi narod proti biskupu marčanskomu Izaiji Popoviću privrženiku rimske crkve. Svjedoči nam to sam biskup u pismu biskupu zagrebačkomu. Bila je, veli, svetkovina sv. Petke u krajini križevačkoj, odakle mu veliki sbor vlaški poruči: „da se ja ostavim Zagreba i zagrebačkoga biskupa i da s njima ništa nesilazim ja niti moji kaludjeri; ako li ja budem tamo držao, da će mi se odmetnuti kaludjeri. Ako li se neće oni mene odvrgnuti, da se hoće vlasi mene i kaludjerâ, i da hoćemo svi jedno jutro ostati mrtvi u Marči, i da ja pišem patriarki molbeni list, da mi pošalje blagoslov i dopušćenje, da bi opet kaludjeri popovali:“ „Nikada se nije ovako narod uzburkao“, priznaje Popović, „zato da mu je sam vicegeneral križevački svjetovao,

neka piše pismo patriarki ne radi pokornosti, već samo radi puka:" Mržnja i razdor izmedju obiju vjera donašaše nemir u narod, koji su rado podupirali organizatori nove vojne krajine. Marčanski biskup ipak osta u svojem prvanjem odnošaju.

Hrvati polaziše u š k o l e a napose na više nauke u vanjske zavode, izmedju kojih suvremenici spominju: Bolonju, Rim, Padovu, Gradac, Beč i Prag, gdje su učili filozofijske i teologijske nauke. Bilo je zato ipak školâ i u domovini. Glavne su bile kod Isusovacâ najprije u Zagrebu god. 1607., a kašnje u Varaždinu god. 1649. U ovaj red, koji je sve to veći upliv u zemlji imao, stupahu mnogi rodjeni Hrvati od ponajboljih rodova, te su zato tako svestrana nastojanja ovoga reda u našoj zemlji o prosvjeti, a takmeći se s Pavlini održaše prvenstvo i potisnuše u zadak svoje takmace. Lepoglavska pavlinska škola od god. 1582. skoro izčezava pred isusovskom zagrebačkom. Od god. 1628. uče se kod Isusovacâ višje nauke, a od god. 1660. idu za osnutkom najvišjega prosvjetnoga zavoda poput onih u inozemstvu.

Nikola Dianežević veliki predstavnik kaptola zagrebačkoga bio osnovao zakladu za sveučilište, jer da ga je boljelo, gdje mora gledati, kako mladež njegove domovine u tami neznanja čami samo zato, što neima poput susjednih zemalja svoje akademije iliti sveučilišta. Tu misao i želju njegovu kriepio je bez dvojbe tadanji vele zaslužni rektor jezuitskoga zagrebačkoga kolegija Gjuro Habdelić: „da se u Zagrebu osnuje učilište u svem ravno takovim zavodom po Europi:" Poslije zamoli rektor Filip Kavšić cara Leopolda, neka potvrdi zakladnicu Dianiževićevu, što car učini poveljom izdanom iz Ebersdorfa 23. septembra god. 1669. pod svojim zlatnim pečatom. Kralj prima pod svoju zaštitu akademiju zagrebačku i daje joj sve one povlasti, koje imadu sveučilišta u njemačkom carstvu i drugih njegovih zemljah. Povelja ta pade u ono nesretno vrieme, kada se uzrujala bila zemlja Zrinsko-Frankopanskom urotom, zato istom 3. novembra god. 1671. dospieva pred sabor hrvatski. Isusovci iskahu, da ovu kraljevu povelju jošte potvrdi njihov general u Rimu, a stališi toga nedopustiše, da jošte iznad kralja tkogod ima vlast u njihovoj zemlji, zato osta isusovska akademija bez povlasti po kralju joj podieljenih, razvijajuć se ipak smjerom nauke školastično-humanistične. Jesuitskomu redu priznaše Hrvati velike zasluge oko dvora za poslove zemlje, zato napokon god. 1693. imenuju

rektora zagrebačkoga za uvieke članom sabora, za što se je general rimski Hrvatom posebice zahvalio. Time se je Isusovcem priznalo pravo, koje je već imao poglavica Pavlina.

Izmedju razvalina domovine dižu se pojedini samo cvieti knjige hrvatske. Obadva glavna reda isusovski i pavlinski takme se za prvenstvo bogougodnimi spisi, obadva salaze na praktično polje i na potrebe škola, koje su bile pod njihovim rukama. Uz nje stoje njeki svjetovni svećenici. Pojedinci uzdižu se u latinskih svojih spisih u višju sferu sveobće republike naučne u Europi. Tude na prvom mjestu dolaze pokusi o historiji svoga i prvanjih vremena. Latinsko-hrvatski dualizam u literaturi jeste jeka narodnoga i državnoga života. Drugi krug književni jeste dvor Zrinskih, a sav ovaj viek završuje prerani zasnovatelj nove dobe Pavao Ritter-Vitezović, naopako poznavan od svojih suvremenika, a nikako od kašnjih rodova do naših dana.

Nije naša zadaća, da redom obilazimo pobožne knjižice i pjesmice, ali za postanak njihov sgodno će biti navesti rieči Isusovca Nikole Krajačevića pred njegovom molitvenom knjigom. Učinio ju je, „da se s njih vuče obojega spola ‚parvuli' majehni i nevučeni vu Bogomolje, najme oni, ki dijačkoga jezika nerazmeju, ali dijačkih molitveneh knjig nemaju."

Da mladež uzmogne napredovati u izučanju latinskoga jezika radiše pavlin Ivan Belostenec i jezuita Gjuro Habdelić riečnike. Habdelićev je već god. 1670. tiskan. Glavnu je namjeru svoju, da poda učenikom svojim knjigu maleun i jeftinu, posvema postigao. Više im je koristila, nego li kojekakvi pisani riečnici, kakovimi su se prvo služiti morali. Belostenčev riečnik je tiskan istom sliedećega vieka, ali mu gorostasni trud od punih šestdeset i pet godina ide sav u sedamnaesti viek. Prolazeć po Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Istri, dokle mu je po kršćansko-hrvatskom svietu noga dosizati mogla, pobiraše rieči, da sastavi djelo, koje je spomenik redovničke marljivosti onoga vieka, a koristi se s njime narod njegov puna dva vieka poslije njega.

Sasvim je naravno, da su pjesnici većinom duhovnici opievali u pjesmah svete predmete, pobudjujuće na pobožnost. Neima medju njimi ujedinjivanja niti družtva kakova, kako ga nalazimo u susjednih naroda, iz koga bi tekao takav smjer pjesama, da se u njih uzmognu ogledati težnje i napredak družtva narodnoga, komu bi imali pjevati i pjesmami služiti. Pojedinci slu-

šajući glas srdca svoga pjevaju opet većinom pojedincem ljudem ili sgodam pojedinim. Zato su i latinske mnoge pjesme i hrvatske osim pobožnih pjesme prigodnice. Nema skoro svečanije sgode, da se nebi takova pjesma spjevala.

Pokusi historijski počimlju sa sjajnim imenom Nikole Ištvanfia, koji porieklom nije naš, ali je u ovoj zemlji dosta živio i radio, a napokon u njoj umro. O kraljevstvu našem piše s ljubavlju dogodjaje šestnaestoga vieka. Njega ide zato prvo mjesto, što su ga svi pisci historijski u nas sliedili kroz dva vieka i u okviru njegovoga historijskoga smjera dalje radili. Da nespominjemo djela Stjepanićevih, Jagustićevih, Petretićevih niti Vinkovićevih, koja su većim dielom jošte u rukopisu, iznieti ćemo samo Jurja Ratkaja Veliko-Taborskoga, glavnoga historika hrvatskoga sedamnaestoga vieka, koji je zalazeć sam na bojno polje s ponosom i hrvatskim patriotičnim čuvstvom postavio u prvi red za nosioce povjesti hrvatske uz kraljeve i banove naše. Djelo je njegovo najbolji svjedok o sviesti Hrvata, koliko su u ono doba svoju državnu osebujnost pazili i čuvali. Na osnovih onovječne kritike prodjoše s više ili manje sreće u davninu Tomko Marnavić, Ivan Glavinić i Rafael Levaković, sva tri dobra poznavaoca Italije. Sa oba posliednja imena slieva se veliki i znameniti pokus rimske kurije restauracijom glagoljskih knjiga. Budući da je rimska kurija želila, a to su mislili i oni Hrvati, što su se oko nje sabrali, da će novimi knjigami provaliti pregrade izmedju grčke i rimske crkve kod Slavena, zato prodjoše restauratori u struju crkvene ruske slavenštine. Živa slika i prilika njihovih težnja jest oduševljeni za Slavenstvo Gjuro Križanić, koji je glavom u Rusiju otišao, tamo nastojao cara ruskoga i narod okrenuti na stazu Slavenstva, dokle jadnika nesnadje progonstvo u Sibiriji, gdje morade upoznati, da se je za sto ili dvie sto godina prerano rodio.

Iznad svih ovih nastojanja pojedinaca stoji dvor Zrinskih kao književno kolo na vidiku svega naroda s ovu i s onu stranu Velebita. Već djedu Petra i Nikole Zrinskih junačkomu Jurju posvećivaše Dubrovčanin Dinko Zlatarić svoju „Grkinju Elektru Sofoklovu učinjenu hrvatski“, a bana Petra proslavi Vladislav Minčetić „trubljom slovinskom“, gdje vidja u banu sve urese, koje mu dadoše: „nauk, narav i nebesa:“ Što težkoj zadaći hrvatskoga naroda tude pjesnik pripieva:

»Od robstva bi davno u valih
Potonula Italija
O hrvatskieh da se žalih
More otmansko nerazbija.«

to nam dopunjuje sliku sveobću Hrvatske, a pjesnikov je glas kao sunčani trak izmedju Dubrovnika i dvora Zrinskoga. Da je dvor Zrinskih bio ugledom svemu narodu sbog nastojanja i ljubavi oko knjige, vidi se iz posvete Ratkajeve povjesti Petru i Nikoli Zrinskomu, a u posveti Isusovca Milovca slavi se banica Katarina Zrinska. Naročito Petrov dvor sačinjava takav književni krug, koji je kadar bio u suvremenika uzbuditi najljepše nade za bolju budućnost knjige i prosvjete hrvatske, zato i uzvisuje tragični svršetak njegov i roda njegova. On spjeva po magjarskom od brata mu Nikole: „Sirenu mora jadranskoga“ o junaku sigetskom i posveti ju: „virnim i pridnim junakom vse hrvacke i primorske krajine hrabrenim vitezovom, da se samnom diče i raduju ostanki onih Hrvata, kojih pridji s banom Zrinskim Mikloušem, hrabreno, čestito i vridno večnu krunu u nebesih zadobiše, svagda na najveće precinivši istinsku rič onu: dulce pro patria mori!“ Banica Katarina učini molitvenik za gospodje i gospodu: „premišljavajući vnogokrat, da se skoro zmeda vsega svita jezikov najmanje hrvackoga ovo doba štampanih knjig nahodi“ — „kakono pčela z vnogih rožic slast sabire“, tako je i ona sabrala iz mnogih knjiga ovaj molitvenik. Uz nje je radio Ivan Smoljanić, odgojitelj sina Petrova Ivana Antuna, a kašnje biskup senjski. Uz njih se naslonio sa svojimi lagahnimi pjesničkimi proizvodi brat baničin mladi nesretni Franjo Krsto Frankopan. „Vrtić“ njegov počeo je cvasti na slobodi, ali je docvao istom u tamnici „u oblačnih dnevih i urah nesrećnih!“ Glasovi ljubke vile njegove spominju živo na Italiju, majku prosvjete europejske. Ako ovim pridamo Jurja Ratkaja osobitoga prijatelja Zrinskih i otca Milovca, onda nam se prikazuje sav dvor književni u dvie struje. Pjesničtvo slaveć prošla vremena i ljubezne sgode ide za tragom Dalmatinaca šestnaestoga vieka. Težkim onim starim stihom pjevahu ozbiljne epske pjesme, a u lagahni osmerac zaodievahu mile ljubovne pjesme. U pobožnih knjižicah sastaju se s književnošću onodobnom hrvatskom, a oslavom prošlih slavnih i vitežkih djela pobudjuju na slična djela svoje suvremenike. Izmedju svih uznosito se diže pjesmom, povjestnimi djeli i nasto-

janjem oko narodne prosvjete Pavao Ritter-Vitezović. Vitezović spada ovomu sboru prije svega zato, jer je jezik čakavsko-kajkavski, kakov se govori izmedju Kupe i jadranskoga mora, uvodio u knjigu, kao što i predšastnici njegovi Petar Zrinski i Franjo Krsto Frankopan. Njegovo žarko patriotično osjećanje vodilo ga je na put izpitivanja dogodjaja domovine, koja „jak šćit sve kršćanstvo brani“, koja je imala gradove za kralje i bane, a sada su „travom i lugom odjenuti:“ Ponos se njegov diže za domovinu, koja je „stakala krvave potoke i nebo s mučeniki naselila s tisuć Herkulov i Hektor i opet se nije pod ničije noge dala i s neprijateljem vjere nikad se nemiri, premda ima dan i noć bditi s golim mačem v ruke:“ U duhu ove pjesme posvećene Valvasoru spjeva on „Plorantis Croatiae saecula duo“, u kojoj opjeva šestnaesti i sedamnaesti viek glasom elegičnim, koji dolikuje povjesti hrvatskoj u ova dva vieka. Boraveć kroz dvie godine kod Valvasora unese on u njegovo veliko djelo „Ehre des Herzogthums Krain“ veliki dio povjesti hrvatske, a žive slike o narodnom životu u istom djelu ostati će i nadalje jedno od najboljih vrela povjestničarom našim. Od svojih suvremenika jedini je on bilježio sgode svoga naroda i na jeziku hrvatskom u „kronika svega sveta vekov“, a o njekih sgodah pokuša po običaju svoga vremena novine izdavati pod imenom „novljančica“, ali nigdje nam nitko neobjavi, da li je to tkogod nastavljao. Dobro je spisao red banova ili banologiju, a što je o najstarijoj hrvatskoj poviesti pisao, nadahnuto je doduše kao i svi spisi njegovi odličnim patriotizmom, ali manje imade naučne vriednosti. Toliko je opet izvjestno, Baltazar Kerčelić to sam priznaje, da je na njegovih arkivalnih izpisih i on svoja povjestna djela gradio.

Nemožemo Vitezovića ovdje slieditи na putu poezije latinske, s kojom si je na dvoru cara Leopolda stekao glas i naslov „ovjenčanoga pjesnika“, već prelazimo na njegovo djelovanje u domovini. Briga za pravila jezika dovodila ga na misao o slovnici i riečniku, a proslavom Nikole Sigetskoga u „Odiljenju Sigetskom“ jamačno prva mu svrha bila probuditi ponos u potomcih na slavu toliku junaka roda svoga, kako liepo svjedoči sva pjesma, a osobito početak posvećen „gospojam hervatskim“, „jer su im u gradu brati, vojni i sini, s njimi vitez zlati ban Mikula Zrini:“ Vitezović steče napokon velikim trudom priznanje stališa hrvatskih, te mu povjeriše zemaljsku tiskaru, koja je dosele bila u ruku biskupa

zagrebačkoga. Za revizore knjiga crkvenih budu izabrani svećenici, a za svjetovne svjetovni ljudi. Konac i kraj njegovoga djelovanja svršuje katastrofom, koju mu pripraviše neprijatelji svećenici, te je jadan izvan domovine u Beču u najvećoj biedi do svoje smrti (god. 1713.) obstao, ostavljajuć iza sebe uspomenu „neumrla“ čovjeka, ali i prerana začetnika nove prosvjetne dobe u svome narodu.

Odnošaji većinom nepovoljni o b r t u i t r g o v i n i, ovim znamenitim granam narodnoga života, malo su se u ovom vieku promienili. Producente i konsumente tare jošte ogromna većina jada šestnaestoga vieka. Ostanci kraljevstva malo su imali i to sve malobrojnih gradova, da bi iz njih mogle poteći nove struje života. Istina bog uredjeni su naši gradovi kao što njemački i talijanski, imadu priličnu upravu, kako se vidi po zapisnicih, računih, prodajnih i kupovnih listovih, što se jošte sačuvaše. Pod konac vieka spominje se u Zagrebu (god. 1698.) zadruga trgovačka, da potre pronosnike robe po gradovih svakojake strane ljude. Naravna stvar, da je bilo za rukotvorine najnuždnije cehova. Navale od mogućega plemstva na sloboštine gradova bivale su sve manje. Novovjeke potrebe rasle su kod hrvatskoga plemstva u drugoj polovici sedamnaestoga vieka isto tako, kao svagdje drugdje u Europi na korist njekih ogranaka obrta. Gospodje na primjer hrvatske rado se riesiše zlatom, biserjem i dragim kamenjem i odievahu se u svilu. Ali sve to potiraše ogromno siromaštvo na svemu, i napose neizmjerna nestašica novca. Svagdje ga je doista u onom vieku pomanjkavalo, ali u Hrvatskoj upravo ga nije bilo. Radi vječnih vanjskih i unutarnjih ratova nestajalo je novaca više puta i najvećim velikašem tako jako, da su za male svote ciela imanja zalagali. Morao se je dapače proti tomu opasnomu zalaganju dobara godine 1675. državni zakon u saboru stvoriti. Od talijanskih novčarnica spominje se po koji put dapače genovezka republika. Zemlja sama novčara neima. Pregrade trgovini hrvatskoj bile su velike u carinah na granicah austrijskih zemalja na vino i žito hrvatsko, a najveću učini komora gradačka pod konac vieka, zatvorivši jadransko more. Zemlja od sjevera i zapada trgovini zatvorena, a na jug i iztok stojeć na obrani od Turčina i kuge, o kojoj osobiti spomen nalazimo god. 1682., nije imala pogodnosti za razcvjet trgovine i obrta. Limitacijom ciena za trgovce brane se istom otci naši od pre-

tjeranih osobito stranih tržaca. Kako je slab napredak obrtni bio, vidi se po tom, što se godine 1684. vraćaju na ustanovljeni god. 1603. nizki cienik predmeta i tvorina.

Od rudnika hrvatskih spominjemo rude samoborske, o kojih vodi upravu jošte koncem vieka sabor hrvatski s dosta malimi koristmi, a s mnogo brige.

XVII.

Završujuć treću periodu povjesti hrvatske ogledati nam se napokon valja na mletačku Dalmaciju i slobodni Dubrovnik, odtrgnute tečajem ove dobe od zajedničkoga narodnoga života. Nismo dogodjaja njihovih niti uzporedno mogli pripoviedati s onimi, što se razvijahu sa preostalom jošte Hrvatskom, jer su stranom u protivnoj struji tekli dogodjaji Dalmacije pod vlasti mletačkom, sačinjavajuć cielinu mletačke povjesti, stranom opet u sasvim inih sferah odaljenih od onih vrtloga, iz kojih se vitlahu krvavi i mrki dogodjaji ostanaka Hrvatske. Na ovom je mjestu uza sliku državnoga i kulturnoga života ipak pravo i potrebno mjesto Dalmaciji, majci povjesti i prosvjete hrvatske. U njoj teku i u ovo doba obilna vrela narodnoga prosvjetnoga života, kada su ovamo u nas samo potoci krvi tekli; na vrelih prosviećene Dalmacije krepiše se najznatniji umnici Hrvatske sedamnaestoga vieka. Hrvatskoj s ove strane Velebita savitoj jošte u povojih književnosti, dolaze pisci i pjesnici Dalmacije i Dubrovnika kao nejaku djetetu mlieko materino. To je napokon jedini samostalni ali i vele znameniti dio života našega naroda u Dalmaciji i u Dubrovniku. S ovoga gledišta sačinjavaju cjeloviti bitni i životni dio povjesti naroda hrvatskoga, s toga ćemo ih gledišta mi promotriti.

Mletačka Dalmacija bila je sva u gradovih i otocih; pred gradovi na tankom rubu uz more, čuvajuć podpunoma svu obalu od Turaka, ali je sat dva hoda od mora dolazilo već tursko zemljište, a podanici se turski i mletački bez prestanka miešahu, dok nije koncem sedamnaestoga vieka razširena Dalmacija do dinarske planine, kako pripoviedasmo u povjesti. Sielo glavnoga mletačkoga providura bio je Zadar, odakle je on skoro kraljevskim ugledom, okružen od sjajne tjelesne straže, vladao cielom zemljom. Prije zaštićen od tvrdjava Lovrane i Nadina, sada vidjaše pogi-

belji od ovih bližnjih turskih kula, koje savijahu pod svoje pandže liepe i plodne poljane. S mora bivaše grad zaštićen nesamo svojim položajem na moru, od koga je sa tri strane oblieven, nego jošte otoci, koji su od pamtivieka Zadru najjačom zaštitom bili. Idući na jug dolazilo se do Šibenika, sagradjena i dobro utvrdjena na visokoj pećini. Sela kršćansko-mletačka, što ih je jošte ostalo, sva su skoro neposredno uz žal mora, da im stanovnici mogu občuvati glave, ako Turci iznenada navale. Prema Trogiru malo se razširila medja turska, ali ne više od četiri sata od samoga grada. Dalje se otvaraše liepo solunsko polje sa kašteli, koji kao niemi glasnici navieštahu blizinu Turaka. Kule uza sela bijahu samo zato, da narod uzmogne naći brzu zaštitu izpred navaljajućih Turaka. Dalje se pokazivahu jošte u ono doba ogromne razvaline stare Salone, budeći bajne uspomene na pradavna vremena, ali iznad nje kao jastreb na klisuri uzpeo se Klis, sada turski, gospodujuć liepomu polju i sebi na podnožju stojećemu Spljetu gradu, komu su Turci skoro pred vrati bili. Jošte spominjemo na jugu Omiš, Budvu i Kotor, a na sjeveru Novigrad i Nin, da završimo red utvrdjenih gradova prema blizoj turskoj granici, čuvanih većinom od hrvatskih vojnika. Sigurniji od Turaka otoci Brač, Hvar, Rab, Krk i Cres i drugi trpili su opet od uskoka zakletih mletačkih neprijatelja. Nije niti Dalmaciji, premda su ju grčevito stezale i zastirale pandje mletačkoga lava, cvala sreća mira. Da ipak gradovi nekrvave, a republika nazadkom njihovim neizgubi, pomagala se republika na stotinu načina. Najobičniji je bio, da je susjedne vojvode turske zlatom mitila i darivala, njekim je gotovo redovito danak plaćala. Računu svoj nije republika promašila, jer je osnovala toliko gradjanskoga mira, da su trgovina i promet dosta redovito a kadgod i obilno trošak vraćali. Snosljivost Mletčana dotle je išla, da su dopustili na primjer u Šibeniku, neka turski sudac stanuje, da sudi svojim podanikom, ako bi se izmedju njih i Mletčana kakve neprilike radjale.

Uprava Dalmacije dobivala dakako svoj stalni smjer i osnove iz Venecije, narodu preostajahu sami ostanci staroga municipalnoga života. Zato u prvom redu ide slika vlasti i vladanja mletačkoga, u drugom istom da motrimo preostali dio vlasti i odnošaje života narodnoga najprije po gradovih, a onda i po selih.

Višja državna uprava, sudbenost i vojničtvo sabiralo se u ruci obćega providura zadarskoga, koga je njeko vrieme republika nadzirala po sudcih iztražiteljih izaslanih iz krila vieća mletačkoga. Oni su imali obići svu Dalmaciju i izpitati stanje javne uprave i sve nepravde, koje bi narod trpio. Ovi iztražitelji dolaziše svake pete godine, ali već poslije kandijskoga rata drugom polovicom šestnaestoga vieka i to presta, premda sami ti iztražitelji mnogo dobra nedonesoše stranom zato, što nisu dolazili niti svakih pet godina, kako bi bili morali, a stranom zato, što su površno kroz mletačke naočale gledali odnošaje Dalmacije.

Prizivni sud od suda obćina gradskih bivao je u ruci providurovoj, a od njega prizivalo se na veliko sudište u Veneciji, kamo su tekli svi karni poslovi. Drhćućim srdcem gledao je plemić i gradjanin dalmatinski u budućnost svoju, kada mu je parnica odputovala pred strašne sudije mletačke. Ovaj strah lasno će razumievati oni naši čitatelji, koji su čitajuć obću povjest imali prilike sgražati se pred najstrašnijim i najotajnijim sudom europejskim. Velike novčane globe za prekršaje proti političkim naredbam republike, daviše podanike i siromašiše narod osobito onda, kada je trgovina većim dielom propala.

U zakonih o trgovini Dalmacije usredotočuje se sva mudrost, sila i egoizam republike. Svi proizvodi Dalmacije, osim vina, koje su slobodno po volji izvozili, morali se voziti u Veneciju, drugamo ih nisu smjeli prodavati, a samo u Mletcih smjeli su kupovati Dalmatinci, što im treba; iz drugih gradova nisu smjeli dovoziti robe za svoje potrebe. Naši su morali kupovati sve u Mletcih što im treba i istih obrtnina. Da se obrt na štetu priestolnice nedigne u Dalmaciji, bilo je zabranjeno mletačkim zanatlijam doseljivati se u gradove dalmatinske. Tri glavna stara obrta, koji su u ovoj zemlji cvali odkad ju jasno poznajemo u povjesti, radnju sukna, gradjenje brodova i ribarstvo stegnuše Mletčani, koliko su samo mogli. Oko radnje sukna baviše se žene i djevojke odavna, ali se tkalo moralo slati u Veneciju, da se tamo masti, jerbo jedinu mastionicu u Šibeniku vlada zatvorila. Izvažanje toga sukna zabranila je vlada u Tursku i u druge zemlje god. 1590., a to zato, da si ga ona može jeftinije kupovati za svoju vojsku. Plaćala ga je sa 18 novč. po laktu. Timi zapriekami ugasnu i to jedno vrelo dohodka iz domaće radinosti, a skoro je i prestalo, i republika morala si kupovati sukno za vojsku u

Senju i na Rieci. Pod konac sedamnaestoga vieka opet ponešto suknarstvo oživi.

Na gradnju brodova pazila je republika zato osobito pozornim okom, da se neizgrade brodovi inostranim ili možebiti neprijateljem njezinim. Ne samo na broj brodova već i na veličinu pazilo se, dok napokon na koncu sedamnaestoga vieka neizadje zakon, da se nesmiju graditi brodovi iznad 500 vagana, dakle da se negrade ladje već maljušni trabakuli, koji se nesmjedoše usuditi, da zaplove velikim morem u strani sviet, već da se povlače uz obale otoka i gradova. Tim je načinom zatvarala Venecija Dalmaciji sav veliki sviet, u koji su se sinovi ove zemlje istom na mletačkih brodovih upućivali, da pronose mletačku slavu i donose bogatstva Veneciji.

Soljene ribe puno tražene u svietu, a dobro spremane u Dalmaciji, moradoše svake godine do mjeseca rujna prolaziti u Veneciju, gdje su im solničari po volji cienu postavljali.

Jedini otvoreni put trgovini ostavi republika prema Turskoj, za koji nije nijedne ceste izgradila, već se roba na konjih u karavanah iznosila i dovodila, i taj je tako uredila, da bitnu i neposrednu korist crpe Turci i Mletčani. Turkom ugadjaše zato, da užije što više potrebnoga mira. Hrvati podanici Turske donašahu na piace svoje domaće proizvode i dovadjahu blago u velikom broju, a iznašahu sol, vino i ulje, i inozemne proizvode donesene od Mletčana. Zemljište gradova bilo je tako uzko i maleno, da ih nije bilo kadro prehraniti, zato si kupovahu hranu od turskih podanika. Po pet šest stotina Hrvata turskih znalo bi se na jednom naći u gdjekojem gradu, većina njih na svojih konjih, prodavajuć i kupujuć. Najglavnije tržište bilo je u Spljetu, koje je republici nosilo do 100.000 for. na godinu, premda je grad tečajem turskih ratova izgubio sve znamenite uljike, jer ih Turci izjekoše kao što su činili i drugdje po Dalmaciji. Najznatnija skela za blago bila je u Zadru, odakle se svake godine do šestnaest hiljada volova u Mletke pošiljalo. Manja je trgovina bila po svih drugih gradovih.

Najveći danak dobivaše republika od Hrvata dalmatinskih u krvi. Sudbinom i uredbami svojimi najpriličnija staroj Kartagi, živila je i gospodovala prostranim morem i liepim dielom zemalja samo pomoćju tudje krvi. Hrvati stražiše pred duždom, oni čuvahu gradove na obalah Dalmacije od Turakah, oni izpu-

njivahu veći dio mletačke mornarice, u kojoj se odlikovahu krepčinom, smjelošću i neustrašivošću. Vriedno je ovdje spomena, da su se i u vanjskom dalekom svietu rado u bratstva sastavljali, da se izmed sebe u nevolji pomažu, i ne samo u Veneciji već i iz Englezke ima spomen iz ove dobe, gdje se sastaju i živu po svojih domaćih običajih.

Malo je ostavila republika samostalnosti plemstvu i gradjanstvu dalmatinskomu, ali i to malo je za nas najznamenitije i najzanimivije. Glava je gradu bio knez imenovan od republike, plaća mu je bila toli ogromna, da je u njekih gradovih polovica svega prihoda gradskoga išla knezu, a na otocih imao i zemlje, koje su od starine pripadale poglavici otoka. Prvo je do kneza plemstvo sa starodavnim pravom, da vodi upravu grada, gradjanstvo se otimlje s njime za gospodstvo, a seljačtvo trpi obične muke.

Plemstvo je svoju lozu izvodilo od najstarijih vremena kako svjedoče imena, što ih imademo iz ove dobe. Pored imena talijanskih dolaze tolika hrvatska, kako je od vjekova bilo. Za primjer navodimo Spljet, gdje su bili: Papalići, Mamlići, Čipčići, Petrači, Majnoševići, Cindrići, Kanulići, Lukarići, Gabanići, a uz nje Hierimie, Alberti, Grisogoni, Tartaglia, Balci, Natali po imenu opet dvojbeni, ili ipak italskoga imenoga priziva. Zato se nečudimo, što Mletčani pišu, da u Spljetu, Trogiru i drugih gradovih osim Zadra gospoda govore većinom hrvatski, a „gospodje samo svoj materinski jezik“ a ne talijanski.

Da je ovo gradjanstvo čisto od starine bilo, zna se izvjestno po tom, što ga Mletčani nisu umnažali, već im je drago bilo, da izumire ono i s njime stara za nje nesnosna privilegija. U Zadru na primjer bile su god. 1409., kad je Dalmacija pod Mletčane pala, četiri sto i dvie obitelji plemićke, koje su sačinjavale vieće zadarsko, a god. 1682. bilo ih je jedva dvanaest, i od tih nisu imali četiri nijednoga člana sposobna za vieće, jer je u vieće ulazio plemić, kada je navršio dvadesetu godinu. Bili su sada u Zadru: Grisogono, Bertolazzi, Fanfogna, Begna, Calzina, Nassi, Ljubavac, Spingaroli, Detrico, Civatelli, Fera. Kada prema ovim talijanskim imenom postavimo ostanke plemstva šibeničkoga od god. 1695., gdje dolaze: Draganići, Semonići, Vrančići, Difnići, Ljubići, Sisgorići, Misetići, Zavorići, Dobrojevići, Teodosići, Aqua, Kosirići, onda nam je jasno ono mletačko

svjedočanstvo, kako je izvan Zadra po cieloj mletačkoj Dalmaciji prevladao običaj i jezik hrvatski.

Najumniji Mletčani u ovom okorjelom čuvanju starih prava nazivlju neizmjernu oholost, kakve da nigdje neima. Plemstvo dakako je žilavo držalo u ruci povlasti dane mu od hrvatsko-ugarskih kraljeva i nikada ih nije zaboravljalo. Zato kroz ova dva vieka svaki izaslanik mletački vierno izpituje, da li je plemstvo republici vierno i koliko jošte misli na kralja hrvatsko-ugarskoga. Razumieva se, da su zato mnogi dužni i nedužni pod torturom mletačkom izdahnuli, premda do očite veće bune nije došlo.

Prava plemstva pod Venecijom bila su stegnuta na upravu občine i nižega sudstva. Uz kneza sjedila su tri izabrana veća s u d c a za veće poslove, a za manje poslove bila su tri manja, koji su sudili seljakom iz kotara, pripadnikom dotičnoga grada. U v i e ć e ili sbor grada sastajahu se plemići svaka tri mjeseca, da iznova biraju liečnika, kancelara občine, sudce, viećnike i sindike; u vieću se je odredjivao potrošak občine i plaća knezu i drugim činovnikom. Osobito iztičemo, da nalazimo i po manjih gradovih zabilježen trošak za školu.

Ovo su sve razmjerno mala prava, koja je vlada potirala po mogućnosti. Plemstvo morade stupati u mletačku službu i vojevati izvan domovine, odakle se mnogi nevraćahu, zato propadoše tako naglo toliki rodovi. Plemstvo osiromaši mjestimice do goleme sramote, ali živuć i uživajuć u uspomeni tradicija svoga roda i zemlje, neizgubi jošte za ova dva vieka one sviesti i ponosa, da je ono naravni gospodar u ovoj zemlji, a Mletčanin samo nametnik.

G r a d j a n s t v o otimalo se u više gradova s plemstvom za gospodstvo. Jedino u Zadru dodje do djelomične vlasti pomoćju bratstvâ, koja su tamo jača bila nego li drugdje. Mržnju medju plemstvom i gradjanstvom uzpirivahu Mletci, da nad obojimi uzmognu sigurnije gospodovati.

S e l j a č t v o živilo je većim dielom u čudnih odnošajih. Bilo je dosta sela, koja su plaćala Turkom i Mletčanom. Turski podanici uzimali bi zemlje gradjana u nekakav zakup i davali bi od njih treći ili četvrti dio ploda. Na najviše mjesta radili bi zemlje gradske samo turski podanici, kada domaćih nije bilo, jer je oko gradova bolja polovica sela tečajem turskih ratova izčeznula, narod izginuo.

Uza sve ove nevolje nalazila je Dalmacija u gradovih, naročito plemstvo toliko blagoslovljenoga mira, da je moglo posvećivati slobodne časove nauci i naobraženju. Pobuda je zato bila gotova u neprestanom obćenju sa svojimi prekomorskimi susjedi. Mnogi zadjoše poneseni na krilih slave u veliki talijanski sviet, da se proslave svojimi duševnimi umotvori. Mi ih nemožemo slieditі, niti ih nećemo stiskati na uzko zemljište Dalmacije, kada im je živovanje i djelovanje izvan sfere njena života. Prosvjetni život u samoj zemlji razgranao se u dva smjera, iduća s jedne strane za strujom italskom, a s druge analognim razvitkom sa slobodnijim i sretnijim Dubrovnikom. Zato nam je najprije progovoriti o Dubrovniku, koji stoji kano čarobna točka slobode izmedju zievajućih nanj velikih vlasti, te mami povjestničara, da ga potanje ogleda. Obćaravao je grad ljepotom svojom osobito u šestnaestom vieku i zavidne tudjince, dapače iste ohole Mletčane, kako svjedoči Giustiniani, koji nalazi crkve i samostane pune zlata, biserja i bogatstva, mnoge liepe i visoke sgrade, s daleka proveden vodovod s umjetnimi zdenci, a nada sve što resi grad jest veliki broj stranaca trgovaca, osobito Turaka s bogatom i obilnom trgovinom. Mletčanin taj, koji se rado rugao siromaštvu plemstva dalmatinskoga, klanjao se bogatstvu Dubrovčana i njihovoj „trgovini po svih stranah svieta“, te mora im priznati, da „živu kao republika slobodni i nikomu podložni.“

Vladu u ruci imadu plemići, nazivljući sami sebe „vlastela.“ U početku sedamnaestoga vieka (god. 1629.) bilo je jošte do preko tri sto plemića s pravom glasa za skupno vieće, t. j. ljudi iznad dvadeset godina. U svih skupštinah i viećanjih glasovalo se kao u Veneciji kugljicami. Glava republike iliti knez bivao je biran svaki mjesec izmedju odličnika vlastele. Sa njime jošte jedanaest drugova sačinjavaše malo vieće, koje se je svaki dan sastajalo, da sluša tužbe domaćih i stranih, da prima poslanike i dopise. Viećnici ovi bijahu izabrani za dvanaest mjeseci, a poslije nisu opet za dvie godine mogli dospjeti u ovo vieće. Mogli su ipak zalaziti u senat iliti veliko vieće, u kojem je bilo četrdeset i osam članova, gdje su se razpravljali predlozi maloga vieća. Civilni i kriminalni sud nad plemstvom bio je u velikom vieću. Po načinu Mletčana imali su Dubrovčani svoju petoricu ljudi iznad petdeset godina, koji su bdili nad zaključci obiju vieća. U sudbenosti imao je senat pravo odluke samo do tri sto cekina,

što je bilo više od te svote i sve apelacije na odluke senata išle su na sbor od trideset sudaca. Redoviti sud za gradjanstvo i seljačtvo imalo je obavljati šest sudaca.

Prihodi grada od tri sto hiljada cekina dolazili su najviše od uvoznine vina i druge robe, o čem su carinari pred viećem račun polagali, što je bilo dosta za grad od trideset hiljada ljudi, a inoga pučanstva spadajućega pod republiku jedva je bilo jošte jedanput toliko. Terete državne nije nosilo plemstvo, nego gradjanstvo i seljačtvo, koliko ga je bilo pod republikom. Najveći tereti padali su na republiku godišnjim turskim dankom i darovi, što ih davahu stranim vlastim, kada su u pogibelji bili.

Vidjasmo, da su sav državni život u Dubrovniku i ostanci municipalnih sloboda u Dalmaciji bili u ruku plemstva, koje je podpunoma uživalo slobode, služilo istina svomu rodnomu gradu bez plaće, ili s malom plaćom, ali zato uživalo sve blagodati mira Dalmacije. Braneći svoje slobode i ženeći se samo izmed sebe stiskaše se sve više u bratstva proti navaljujućoj Veneciji i proti gradjanstvu borećemu se za upliv u upravi gradova. Boreći se s druge strane za ugledniji život, dostojan povlastnoga njihova položaja, tražilo je sreću i život svoj u trgovini, kojoj se posvećivaše i plemstvo Italije bez razlike stališa. Tim je načinom plemstvo Dalmacije doduše istom u smjeru opredieljenom po republici mletačkoj, ali ipak prodiralo svezami svojimi trgovačkimi u Italiju, a dubrovačkomu otvaraše se Italija i cieli primorski sviet sa svojim velikim bogatstvom i cvatućom kulturom. Ova dva povjestna momenta jasno progovaraju, zašto je upravo medju plemstvom dubrovačko-dalmatinskim započela književnost, a svećenstvo, obični nosilac književnosti, istom dolazi u drugom redu.

Nesmijemo ni na to zaboraviti, da porod književnosti hrvatske u Dalmaciji pada u dobu preporoda nauka i umjetnosti u Italiji, u doba živo, uzbujalo, hvatajuće žarko sve više slojeve družtva, a smijemo uztvrditi, da bi novorodjeni humanizam bio jamačno zadavio u samom prvom zametku svaki pokus pjesničtva hrvatskoga, da nije narodna pjesma bila mila i draga drugarica plemićkoga života u Dalmaciji. Ne samo u naobraženosti idućoj u povodu Italije, već i u srdcu uzgojenom u naručaju hrvatskoga obiteljskoga života, gdje su majke samo hrvatski djetci progovarale, kako svjedoče isti Mletčani naročito za Spljet, Hvar i

Dubrovnik, nalazimo vrelo književnosti hrvatskoj na onih stranah. Još bolje svjedočanstvo daju nam sami početci književnosti. Od poznatoga nam i sačuvanoga pjesničtva dolaze u prvi mah tako zvana „prikazanja“ ili pokusi drame, a povrh toga svjedoči Hanibal Lučić Hrvatom početkom šestnaestoga vieka, da su takova prikazanja prije u običaju bila. Nebi jamačno bila, da nije oko kućnoga ognjišta plemstva dalmatinskoga žubor jezika hrvatskoga romonio i hrvatska se pjesma pjevala.

Time što nije najviših učevnih zavoda bilo u Dubrovniku niti u Dalmaciji, već su svi odlični ljudi slali svoje sinove u Italiju, i inimi neprekidnimi trgovačkimi savezi možemo si protumačiti onu sigurnu istinu, da pjesničtvo hrvatsko tamo ima paralelan razvitak s talijanskim. U šestnaestom vieku ulazi u cviet i dolazi na vrhunac do početka sedamnaestoga vieka, dok u drugoj polovici toga vieka sasma nepade na nenaravnost u dugočasnih ali bombastičnih opisivanjih. Da pratimo uz pjesničtvo i nauke raznih vrsti, mogli bismo pokazati i paralelni razvitak humanističnih nauka Dalmacije i Dubrovnika s Italijom. Da su mnogi učeni Hrvati na iztočnoj obali jadranskoga mora stajali na visini nauka svoga vremena, najbolje svjedoči to, što su mnogi izumi svojimi sveobćemu napredku znanosti svjetskih pomagali. Mogli bismo i iz povjesti umjetnosti nizove Hrvata dalmatinskih iznesti, kojimi bismo dokazali paralelni prosvjetni razvitak sinova Dalmacije sa sinovi Italije.

Za pravu ocjenu tamošnje onodobne književnosti dodajemo historijsku istinu, da nisu imali knjigotiskara, zato su mnogi proizvodi osobito pjesnički namienjeni bili uzkomu krugu prijatelja. Taj momenat čini nam se velevažan a premalo ili skoro nimalo uvažen od kuditelja ove književnosti. Najviše se tiskalo naših stvari u Veneciji, Rimu i Florenciji.

U prvoj polovici šestnaestoga vieka vidjamo uzporedan razvoj poezije hrvatske, te bismo mogli da imademo potanje razmatrati, i to dokazati, da je izmedju Dubrovnika, Spljeta i Hvara bilo pobudnoga pjesničkoga saveza, čemu se nalazi očiti dokaz u tako zvanih pohvalnih pjesnih, a ima i drugih. Ipak izmed svih ide prvenstvo Dubrovniku nesamo zato što je slobodan i sasma svoj, već i zato što je velikim brojem svojih pjesnika i vrlinom njihovom stekao priznanje suvremenika iz drugih gradova, a i zato jošte, jer je u njem „vila slovinska“ kroz ova

*

dva vieka bez prestanka gospodovala, kada je u drugih gradovih već zamuknula bila. Pravom pjevaše Ivan Vidal, vlastelin i pjesnik korčulski u šestnaestom vieku, u poslanici Nikoli Nalješkoviću:

»Dubrovnik grad svitli i slavan zadosti
Svake bog nadili obilno milosti.
Gospodom ga uresi, zakonmi i pravdom
Razlicim uzvisi imanjem i blagom.
Svuda ga jes puna slava, svud on slovi
Hrvatskieh ter s' kruna gradova svih zove.«

Suvremeno s prvaci Dubrovnika u prvoj polovici šestnaestoga vieka idu njihova braća u Spljetu i Hvaru. Spominjemo Dubrovčane: Šiška Minčetića (rodj. g. 1457., umro g. 1550.), Gjoru Držića (rodj. oko g. 1460.), Marina Krističevića (rodj. oko g. 1460.), Marina Dimitrića (rodj. oko g. 1470—1500.), Mihajla Bunića (rodj. oko g. 1520.), Iliju Crievića (rodj. g. 1511.), Andriju Čubranovića (rodj. oko g. 1500., umro g. 1550.) S ovimi službenici vile hrvatske takmiše se za prvenstvo Spljećani: Marko Marulić (rodj. g. 1450., umro g. 1524.), Jerolim Papalić, Placid Gregorijanić, Jerolim Martinčić i Nikola Matulić. Nije čudo, da uz ova dva grada upored stupa otok Hvar; znamo da je u ovo doba bilo na njem preko stotinu plemićkih rodova. Hvarani se dapače odlično otimlju za prvenstvo jedan čas sa samim Dubrovnikom. Znameniti su: Hanibal Lucić (rodj. oko g. 1480., umro g. 1530.), Petar Hektorović (rodj. g. 1487., umro g. 1572.), Franjo Božičević (rodj. oko g. 1480.), Nikola Gazarović (rodj. g. 1506., umro g. 1580.).

Ovaj poredak imena neće biti suhoparan, ako se unj unese poviestna istina, da ovolikoga i ovako razgranjena sbora pjesnika većine suvremenih nije Dalmacija ni prije ni poslije imala, da ima traga doticaja izmedju ovih triju sborova plemićkih i izmedju njihovih pjesnika, i da ugodno spominju povjestnika na slične sveze izmedju odličnih književnih krugova u gradovih Italije.

Dalmacija pritisnuta s jedne strane od Turaka stojećih upravo pred vrati gradova, a s druge od monopolno-prosvjetnoga, trgovačkoga i političkoga sustava mletačkoga ostavi samomu Dubrovniku već u drugoj polovici šestnaestoga vieka pjesničtvo hrvatsko, da ga s premalim odzivom s drugih strana na-

roda na uzkom žalu mora u prosvietljenom sboru svoje vlastele dalje razvija. Osim pojedinih najvećih i najslavnijih gradova Italije, neima grada niti u slavenskom, niti u njemačkom svietu u ova dva vieka, da bi kroz sto i petdeset godina sve odličnije družtvo živilo i odisalo za ujedinjeni napredak duševni, kao što je u istinu naš Dubrovnik. U više duhovitih sborova razdieljena gospoda čitaju i razpravljaju proizvode drugova svojih. Tu su družine: „Izprazni", „Orlovi", „Razborni", „Smetani", „Nedobitni" natječući se, da jedni druge nadkrile i da ugodnimi predstavami sav grad u jedan veseli sbor pun sladka života pretvore. Slike stare grčke prikazuju se u dvoru kneževu, a novi život pristupan i najprostijemu svietu podaje se u veselih slikah na liepoj piaci dubrovačkoj. Nikola Nalješkovi ć (rodj. g. 1510., umro g. 1587.) i Maroje Držić (rodj. g. 1520., umro g. 1580.) stiču prvenstvo originalnimi djeli, a s prevodi staroklasičkimi dolaze Dinko Ranjana (rodj. g. 1536., umro g. 1607.) i Diuko Zlatarić (rodj. g. 1556., umro g. 1607.) u šestnaestom vieku. U sedamnaestom vieku uzdignu se neumrli svjetske slave pjesnik Ivan Gundulić (rodj. g. 1588., umro g. 1638.), koji i staroklasičke predmete i narodne obradjivaše, a iza njega nasliedi nećak mu Gjono Palmotić (rodj. g. 1606., umro g. 1657.), nasliedujuć u svem veleumnoga ujaka svoga. Neima znatnijega pjesnika kod starih naroda, kojega nebi ma u kakvom obliku bili Dubrovčani u svojih ukupnih sborovih upoznali, neima gotovo znatnije grčke ni rimske priče, da joj ma u kojem obliku nebi bilo traga i u naših Dubrovčana. Nije to bilo samo u pojedinih ljudih, već u cielom boljem družtvu, čime pravom zasluživje grad ime slovinske Atene.

Osim drame razvijala se i lirika i prije drame i u samoj drami skoro izključno jednim smjerom. Potekavši sa vrela bujne trubadurske poezije i crpeć iz narodne pjesme, nakićena slikami iz staroklasične poezije ukrasivaše ona sretne časove plemstva dubrovačkoga i dalmatinskoga. Ime „začinke", koje im dadoše stariji pjesnici, nije jamačno postalo inako, već obzirom na život, komu su služile. Sama jednoličnost lirske poezije, danas nam neobična, svjedoči, da Dubrovčani liričkimi svojimi pjesmami nisu toliko tražili neumrlu slavu, koliko da ukrase liepe užitke života svoga. Lirika je dubrovačka cviećе, koje je sa životom onoga plemenitoga grada cvalo i svemu životu čaroban miris davalo.

Istom kulturna poviest, kada sav život dubrovački državni i socijalni sabere u dobrih i viernih slikah, biti će jaka predati ovaj miomiris na užitak svemu našemu narodu. Na vrhunac uznese ju opet Gundulić i uzvisi eposom „Osmana“ pjesničtvo svoga grada i svoga naroda do ciene svjetske znamenitosti. Obuhvativši gotovo vas sviet onaj, na kojem se kretahu Dubrovčani, razsvietli ga pjesnik uznesenimi kršćanskimi ideami, pokaza u njem skrajne cilje politike svoga rodnoga grada. Sliedeći s oduševljenjem velikoga talijanskoga pjesnika Torkvata Tassa, koji je opjevao „oslobodjenje Jerusolima“ pobjedom krsta nad nekrstom, uznese se naš pjesnik u ovoj velepjesni s jedne strane slavodobitjem poljskim, a s druge razsulom Turske do najuzvišenije kršćanske pjesničke pomisli, da će od poljske sile pasti Carigrad. Iza njega radjaše Dubrovnik samo njegove „imitatore“ izmedju kojih stoji na prvom mjestu Gjono Palmotić sa svojom „Kristijadom“, pokazujuć već uvehnujući cvietnjak dubrovačkoga pjesničtva.

Ogledajuć se još jednom na Dubrovnik i na Hrvatsku, namieće nam se bolna paralela. Potresom god. 1667. i strašnim razorom same naravi pao je ovaj cvjetni grad i njegova književnost, a vatrom užganom od pakleuih vojska nevjerničkih izgoriše toliki samostani prosvjetni po drugih stranah naroda hrvatskoga. Moralo je mnogo vremena proći i prošlo je više od jednoga cieloga vieka, dok se je zameo trag ruševinam i novimi životnimi ideami pomladjen narod opet nastavio prosvjetna nastojanja svojih djedova.

ČETVRTA DOBA.

KNJIGA JEDANAESTA.

(OD GOD. 1700. DO GOD. 1790.)

KRALJI: Leopold I. (konac) (1700—1705).
Josip I. (1705—1711).
Karlo III. (1711—1740).
Marija Terezija (1740—1780.)
Josip II. (1780—1790).

BANI: Adam Baćan (1700—1703).
Ivan Palfy (1704—1732).
Ivan Drašković (1732—1733).
Josip Eszterhazi (1733—1741).
Karlo Baćan (1742—1756).
Franjo Nadaždi (1756—1783).
Franjo Eszterhazi (1783—1785).
Franjo Ballaša (1785—1790).

I.

Karlovačkim mirom počimlje nova doba povjesti hrvatske. Bolji dio zemlje naše izbavljen izpod turskoga jarma dospje opet pod svoga kralja. Onaj plačni glas o zemlji, da je samo „reliquiae reliquiarum“, više se nečuje, niti si nedaju toga naslova otci naši u svojih saborskih spisih. Šire granice daju našemu narodu od Turaka nesamo oduška, već je izčeznula ona vječna strava, koja je daleko preko medja Hrvatske tolike pute znala uzrujati narode austrijske i Njemačku.

Kuća habsburžka stala je s druge strane u tolikoj sjajnosti sa pobjedonosnoga oružja vojska svojih, da se je živo nadala i pobjedam svojih državnih idea, koje su za tim išle, da jedinstveni sustav državne uprave prevlada u svih zemljah i kraljevstvih kuće habsburžke. Absolutna vlast kraljeva imala je stvoriti uz kraljev dvor za sve zemlje centralnu upravu, kojoj nebi smjele smetati osebujnosti različitih naroda i njihovih ustava. Najprije i najnaravnije po ondašnjih pojmovih o jedinstvenoj državi činilo se, da jedna vojska primajuć zapoviedi samo od cara i kralja predstavlja jedinstvo svih država habsburžkih. S time počme već Leopold, a njegovi nasliednici nastojahu i državnu centralizaciju putem uprave provesti. Absolutizam, centralizacija i kabinetska politika odaju glavne karakteristike povjesti zapadne Europe u osamnaestom vieku, napredujuć sve dalje do velike revolucije francezke, a austrijska dinastična politika prenosi ih na Ugarsku i Hrvatsku. Koliko su ove dvie zemlje pripravne bile izilazeć istom zakrvarene iz dugovječnih ratova, da podnesu nove po kroju zapadnom europejskom priredjene ustave, koliko opet su životne sile imali stari ustavi obiju ovih zemalja, kako se iz borbe za ustav i starodavne povlasti podigla nova životvorna sila: idea narodnosti, a kako je napokon ova idea stupajuć bo-

žanskim čarom na pozorište povjesti zaniela Hrvatsku i Ugarsku u dvie protivne struje, to će razjasniti ova četvrta doba povjesti hrvatske.

1700. Pitanje o španjolskom nasliedstvu obuhvati iza turskih ratova sve misli, želje i nastojanja dvora Leopoldova. Čim se je već od trideset godina i diplomatičkimi putevi, ratovi i savezi na riešenje njegovo pripravljao Ljudevit XIV., svatko je slutio, da će poslije smrti Karla II. poslednjega Habsburga na prestolju španjolskom nastati kriza, u koju će pasti ciela zapadna Europa. Karlo II. umre 1. novembra 1700., a okretna diplomacija francezka izvojeva si skoro u poslednji čas u težkoj kraljevoj bolesti oporuku, po kojoj ostavlja svoje zemlje u Europi i Americi Filipu anjouvinskomu, drugomu sinu dauphinovu, unuku Ljudevita XIV., premda je austrijska diplomacija sve moguće učinila, da nasliedstvo španjolsko zapane nadvojvodu Karla, drugoga sina Leopoldova.

Prvi glasovi o oporuci smutiše i raztužiše dvor bečki, koji se je do poslednjega časka boljoj sreći svoje kuće iz Španjolske nadao. Sada je stajao car Leopold pred takovim dogodjajem, koji se samo mačem može ričšavati, a znalo se, da sve sile njegovih zemalja i naroda nisu Francezkoj dorasle. Tamo se oko osobe kraljeve savijaše cviet plemstva francezkoga, osobnost ih kraljeva primamljuje, država je u toliko ujedinjena, da brže može sabrati sve sile jaka i bogata naroda. Svega toga nije bilo u državah Leopoldovih. U poslednjih turskih ratovih izcrpiše se carske blagajne do dna, s novimi pokusi financijalnimi nije bilo moguće dopomoći carskoj blagajni, kad su sve zemlje od ratova mnogo pretrpile, i bile su većinom bez industrije na nizkom stepenu poljodeljstva, a nije opet niti kralj Leopold bio premac Ljudevitu XIV., premda je sretan bio sa svojimi genijalnimi vojvodami. Nije u zemljah njegovih niti zadovoljstva bilo, jer je Ugarska podavala znakove nove bune. Strepiti je morao dvor i sbog počimajućega sjevernoga rata, gdje je ratni plamen preblizu Ugarskoj lahko mogao preći u ovo uzrujano kraljevstvo. Svi ovi razlozi dovodiše politike bečke do dvojbe, bi li krenuli
1701. u rat, dok nenadjoše god. 1701. na svoju stranu Engleza i Hollandiju u jednoj velikoj alijanciji i njeke njemačke knezove.

Priprave ovomu ratu gorko dirahu u živac Hrvatske, jer se je iskala vojska zemlje za daleki sviet tobože po pravu kraljevu, da vojska ide kuda kralj zapovieda. U Hrvata opet bio

stari običaj otimati se vojevanju izvan domovine, dapače i zakona bilo, po kojih se je to dalo braniti. Dvor je zato Hrvatskoj dokazivao, da se obranom prava dinastije habsburžke na Španjolsku brane takodjer kraljeve sadanje zemlje, koje bi isto tako mogle doći u pogibelj, ako Francezka u ratu prevlada. Velike nove daće i nesmiljeno njihovo utjerivanje nije moglo povećati simpatija za ovaj rat. Stališi hrvatski da iztjeraju daće izašiljahu vojsku na pobiranje, što je jednako padalo na glave gospode kao i kmetova, dapače i na susjede prave i nedužne, zato moradoše god. 1702. *1702.* ustanoviti: tko neplati o jednom roku, neka u drugom dvostruko plati, a ako se uzprotivi i izazove eksekuciju s vojskom, neka plati velikaš sto cekina, a plemić toliko forinti globe.

Iz krajine i iz banovine kretahu hrvatske vojske pod vodstvom princa Eugena na poljane sjeverne Italije, da tamo vojuju na Franceze, s kojimi se drugi rat vodio u Njemačkoj, treći u Nizozemskoj, a četvrti na moru, na koje su velike pomorske vlasti Englezka i Hollandija bacile svoje impozantne mornarice. Francezka skoro osamljena morade sabrati sve sile svoje na kopnu i na moru, da odoli tolikim neprijateljem. Princ francezki uveden od francezke vojske na prestolje u Madridu, bio joj istina saveznik, al preslab da dade i jednoga vojnika izvan svoga kraljevstva. U Njemačkoj stupi istina u savez s Francezkom Bavarska i izbornik nadbiskup od Kölna, u Italiji dobi na svoju stranu vojvodu savojskoga u nestalan savez. Da u samoj državi Leopoldovoj nadje Francezka saveznika, ogledao se Ljudevit XIV. po starom običaju na uzrujanu Ugarsku. Tamo si nadje odličnа saveznika u Franji Rakoczyu II.

Ostavljamo veliki zapadni rat, jer su ga god. 1703. skoro *1703.* sve hrvatske čete ostavile, da brane domovinu od buntovnika ugarskih, koji su opet badava pozivali Hrvate, neka se s njimi sdruže. Hrvatom bijaše opet zazoran stieg, na kojem su bile zapisane slobode protestanta ugarskih. Zato se oglušiše Rakoczyu i pristaše uz kralja, premda ih je dosta rana zadanih od kraljeva dvora ljuto bolilo.

Njekoliko godina već prije karlovačkoga mira boravio je vriedni Hrvat Franjo Crnković na kraljevom dvoru kao poslanik svoje domovine, da izhodi vlast staru banu i saboru nad vojnom krajinom, naročito nad tako zvanim varaždinskim ili slavonskim generalatom, koji se nalazio u srdcu kraljevstva. Ban Adam

Baćan obilazio takodjer dvor po više puta, da barem ovoj jednoj želji Hrvatske već jednom zadovolje. Poslanstva iz sabora podupirahu bana i poslanika Crnkovića. Kralj zabrinut od velikoga zapadnoga rata, nije bio voljan ostaviti Hrvate nezadovoljne. Zato je izašiljao poslanstvo na lice mjesta da sve izvide, a carski kapetani uzrujani, što će izgubiti vlast u ovoj zemlji, buniše narod i premamljivahu vlahe iz banovine, obećavajuć im na svojem teritoriju liepe šume i polja i jošte novaca. Sve su to činili, da izaslanici kraljevi uvide, da je narodu bolje pod generali, nego što bi im bilo pod banom. Ovako se previjalo pitanje krajine, dok dvoru nepripeče od ustanka Rakoczyeva. Ban Baćan doživi jedan dio uspjeha svomu velikomu trudu. Kralj izda zapovied kapetanom varaždinskomu, koprivničkomu, gjurgjevačkomu, čazmanskomu, križevačkomu i petrinjskomu, da narod nebune proti banskoj vlasti (6. juna 1703.), a za mjesec dana izdaje kralj pismo, da se krajina medju Kupom, Unom i Savom predaje pod vlast bana i kraljevstva, i da se varaždinski generalat dokida. Odpisujuć saboru 10. jula 1703. veli kralj: „da je svemu svietu kršćanskomu znano, kolike zasluge imadu Hrvati za njegovu kuću, što je već od vjekova njihova slava i hvala, a osobito se pokaza u turskih ratovih, gdje su žrtvujuć sebe i djecu svoju neumrlu slavu imenu svoga naroda“ ostavili, voleć stati hrabro pred zjalom vječne propasti, nego li da se neprijatelju predadu. Zato odredjuje, da krajina dodje pod bana.

Ali gore od neprilika navaljaše opet carski generali i kapetani. Medjutim umre mjeseca septembra na nesreću ban Baćan, veliki zagovornik i branitelj prava povjerena mu kraljevstva. Sada istom upinjaše se grof Hanibal Heister, general krajine varaždinske, da sabere što više vojske iz krajine, dokazujuć kralju i dvoru, da je ban nikada tolike nebi mogao dignuti, zato da se neka povratak krajine pod bana barem odgodi. Leopoldu s druge strane dogorievalo do nokata od sile Rakoczyeve, zato uzme tješiti Hrvate, neka dadu što više vojske na Rakoczya, zato da će im dati vriedna bana i riešiti nastale neprilike sbog krajine. Sabor hrvatski prista na to, da se razpiše sveobći ustanak naroda, ali ište najprije bana po volji naroda. Koliko su cienili pokojnoga bana Baćana vidi se po tom, što vele kralju, neka im dade za bana čovjeka, koga mu je pokojni ban preporučio. Ako li on nikoga nije preporučio, onda predlažu oni sami grofove Gjuru Erdeda,

Nikolu Palfya, Petra Keglevića, Ivana Palfya i Šimuna Forgača, a kralj neka pazi na to, da bude ban pripadnik ovoga kraljevstva. Vidi se ipak, da se toga boje, da im kralj neda kakva generala za bana, jer unapried prosvjeduju, da neće primiti za vladara, niti mu povjeriti prava ove zemlje, čovjeka, koji je dizao prevrate u novije vrieme i nastojao satirati prava ovoga kraljevstva. Kralj odgovarajući Hrvatom (24. januara 1704.) veli, da je sada ta- *1704.* kovo stanje u Ugarskoj, da nemože dokinuti varaždinskoga generalata za ovaj put, ali zato da neka nemisle, da toga neće učiniti, dapače obećaje, da će im dati krajinu, čim bude mir. Za bana im dade po njihovoj volji Ivana Palfya, sada zapovjednika vojska ugarskih, vojvodu junačkoga i prijatelja i važna čovjeka na kraljevom dvoru. Ratne spreme zagušiše opet sva domaća pitanja hrvatska.

Ugarska bila je već duže vremena nezadovoljna sbog promjena ustava i velikih nametnutih daća nedozvoljenih od zakonitoga sabora. Kipilo je dosta u zemlji, ali do ustanka dodje istom pod Franjom Rakoczyem II., sinom Franje Rakoczya i Jelene Zrinske, unukom Gjure Rakoczya II. Djed njegov, ban Petar Zrinski, pade od krvničkoga mača, otac mu bude pomilovan, ali izgubi mnoga dobra, očuh Emerik Tököli, glava velikoga ustanka, odživi posljednje dane u Turskoj, a majka njegova Jelena, razdieljena od djece svoje prateć Tökölia, živila jošte u Nikomediji u maloj Aziji, kipeći do posljednjega uzdaha života svoga od mržnje na Niemce i njemačku vladu.

Franji Rakoczyu bilo je onda dvanaest godina, kada je hrabra majka njegova morala predati iza duga obsiedanja godine 1688. grad Munkač, pak je s njime i sa starijom sestrom njegovom Julianom odpraćena u Beč. Julianu udaše odieliv ju od majke, a njega dadoše na uzgoj Isusovcem, da bude svećenik, što on nikako nije htio biti. Kardinal grof Leopold Kolonić bio mu je glavni skrbnik. Srećom se izkopao iz namienjenoga mu svećeničkoga zvanja, dobio njeki dio svojih zemalja i sretno se oženio. Premda je hinio lojalnost prema dvoru, opet je kipilo srdce njegovo od osvete pomišljajuć na otca i djeda svoga, a živa jošte majka da čami posljednje dane u dalekom azijatskom svietu. Rakoczy snovaše o ustanku u Ugarskoj u savezu s Francezkom, ali ga uloviše godine 1701. i u Wiener-Neustadt odvedoše. On sretno uteče u Poljsku, odakle je dalje rovao i snovao po Ugarskoj.

Glas, da će se Emerik Tököli, njekada kralj kuruca, vratiti u Ugarsku, potresaše već god. 1702. srdca starih vojnika, kojim je ostao spomen od njegova vremena, a sliedeće godine pronašahu Ugarskom manifest mladoga Franje Rakoczya, koji je pozivao narod „za boga i slobodu“ proti „despotičkoj dinastiji“ austrijskoj. Rakoczy napredovaše na čelu male čete u Ugarsku. U ove dane tekla su ona obećanja Leopoldova Hrvatom, da će im vratiti krajinu pod bansku vlast. Prvi početak Rakoczyev činio se u prvi mah ipak dosta neznatan, jer velikaši uz njega nepristajahu, ali kada je 18. septembra 1703. pao Tokaj, mogao je Rakoczy pisati kralju francezkomu Ljudevitu XIV. svomu glavnomu pokrovitelju, da je sada sva zemlja do Dunava na njegovoj strani, a za malo javljahu njegovi prvi doglavnici, da imade do 40.000 vojske i da se stvorila konfederacija za slobodu Ugarske proti kralju. Sada teku opet glasnici Leopoldovi u Hrvatsku, neka dadu stališi vojske za obranu kralja i domovine, jer su pojedine čete ustaške zalietale preko Ugarske u Austriju, a ista kruna ugarska morade se seliti iz Požuna, da ustašem nepadne u ruke. Rakoczy opet s druge strane 18. januara 1704. miloglasno zazivaše Hrvate u bratinsko kolo. Spominje im, kako im njemačka komora zatvorila more, kako im Austrija razkida zemlju, neka samo pogledaju na varaždinski i karlovački generalat i gradove u ruku tudjih generala, prava sramota za ovaj slobodni narod. „Stara slava banska ima sada samo bojadisan titulum“, a vlast mu je stegnuta na malo županija. „Sjetite se tolikih heroičnih rodova vaših, što ih Austrijanci satreše: gdje su vam Zrinski proslaveći ime vašega naroda po svem svietu? Gdje su vam Frankopani jaki stupovi za obranu domovine? Nije mirovala pohlepa austrijska svojim despotičkim vladanjem, dok prvake kraljevstva neučini mučenici predrage domovine!“ Ovaj sjajni proglas nenadje odziva u Hrvata, te mu odgovore, da nisu voljni protestantizam podupirati, proti komu se tako dugo u svojoj zemlji bore. Kao što je svaki puť bilo, tako se i sada pitanjem o slobodi protestanta Hrvati odlučiše od ustaša Magjara.

U početku god. 1704. mjeseca januara udare ustaše sa dviju strana u Hrvatsku. Najprije provale u Medjumurje i čitavo popale do grada Čakovca prieteći istomu Varaždinu, koji bi onaj čas bili mogli zauzeti, da nije duhnuo topliji vjetar i razlomio led na Dravi. Druge čete prodru u dolnju Slavoniju na Viroviticu i

osvoje jedan dio zemlje. Ban hrvatski s vojvodom Petrom Keglevićem u martu predje Dravu, potuče ustaše na više mjesta, a onda predje u Slavoniju, da neprijatelje odanle iztjera, što mu brzo i sretno za rukom podje. Istom poslije slavne obrane zemlje dade se Ivan Palfy uvesti na bansku stolicu saborom u Varaždinu (15. marta), dakako velikim slavjem kao pobjedonosni prinosnik mira Hrvatskoj.

Susjedna Štajerska bila je takodjer presretna, da su ustaše bačeni iz Medjumurja od njihove saveznice Hrvatske. Ali budući da su ustaše jošte provaljivali u Štajersku, zaištu stališi te zemlje vojne pomoći u Hrvata, što im ovi i dadoše, te i odanle Ugri uzmaknuše. Kralj Leopold nadje povoda, da za ova djela Hrvatom zahvali, što nisu prihvatili poziva Rakoczyevih, a odbili su ga od svoje domovine i donesli pomoć austrijskim zemljam, zato opet potvrdjuje sva njihova stara prava, dana im od njegovih predšastnika „priznavajuć njihove neumrle zasluge".

Medjutim se rat u Ugarskoj nastavljao s izmjeničnom srećom. Carski dvor nastojao je s mnogimi koncesijami Rakoczyu i Ugarskoj ponudjanimi učiniti ovdje konačni mir, a ozbiljno ga pomagahu njegovi saveznici u španjolskom nasliednom ratu Englezka i Hollandija. S druge je strane opet Ljudevit XIV. obilnom novčanom pomoćju podržavao Rakoczya, da sapne austrijsku silu u Ugarskoj, da ju laglje na zapadu uzmogne polomiti.

Leopold nedoživi kraja ustanku, već ga ostavi u najviših valovih *1705.* dižućih se nad Ugarskom i Erdeljem, a o nasliednom ratu stizahu upravo tužni glasi, kada smrt satre cara Leopolda 5. maja 1705.

II.

Josip I., najstariji sin Leopoldov, bio je istom dvadeset i šest godina star, kada je iza otca sjeo na prestolje. Hvale ga suvremenici, da je pokazivao svojstva za brzu, krepku i odvažnu radnju, a srdce da ga je vuklo za vojnom i vojvodskom slavom, kojoj da je donosio dosta bistrine i odvažnosti daleko više od otca svoga. Vladanju naroda svojih pravo rekući nije niti dospio radi velikih ratova, koji izpunjuju cielu kratku njegovu vladavinu. Koliko opažamo vladalačtva njegova u Hrvatskoj, vidjamo ga u okviru duha onoga vremena strogo po tridicijah kuće njegove, a tako je i drugdje vladao.

Španjolski nasliedni rat nadje mladi kralj skoro na kulminaciji razpaljen. Mladji brat Karlo bio upravo na putu, da uljezne kao kralj u Španjolsku. U Njemačkoj bilo je sretnije carsko i savezničko oružje, ali buna naroda u Bavarskoj morade cara smutiti. U Italiji i u Nizozemskoj valjalo je rat nastavljati, a Ugarska bila skoro sva za Rakoczya. Josipu je bila prva misao, da učini mir s Ugarskom i Rakoczyem, samo zato, da uzmogne uspješnije nastavljati nasliedni rat, kojim je kuća njegova kanila dostići sve vlasti nad zemljami krune španjolske u Europi i Americi.

U Ugarskoj bila je velika stranka osobito izmedju biskupâ i velikašâ, koji su bili presiti rata i gotovi na pomirbu, nadajuć se po davnom načelu vladajućem u Ugarskoj: „novus rex nova lex“ (nov kralj daje novi zakon), da će ovaj kralj obdržati ono, na što je pri krunitbi prisegao. Mnogi se izjaviše očito za mladoga kralja, a palatin u svojoj poslanici proglasi izdajicami domovine one, koji pod krinkom borbe za slobodu Ugarsku upropašćuju, kada se kralj s uljikovom grančicom mira narodu približava. Buntovnici poduprti od Francezke nesamo da neprihvatiše kraljevih ponuda, već pod simbolnim grbom ujedinjenih svih triju vjera u zemlji: katoličke, luterske i kalvinske sjediniše se s devizom: „sjedinjuju se da se brane“, da bude „slogom vjerâ oživotvorena sloboda Ugarske.“ Sve to zaključiše u svojem saboru u Sečenu septembra god. 1705.

Hrvatskoj dopadaše tako i pod novim kraljem težka zadaća, da brani sebe i kuću habsburžku od buntovne Ugarske. Čim je Josip zasio na prestolje izasla sabor hrvatski poslanstvo, koje mu je donosilo glase, da mu zemlja daje vojske i da će mu ostati verni, ali da neka izpuni obećanje otca svoga o varaždinskom generalatu i neka ga sklopi s majkom zemljom. Znajuć da s Ugarskom mir ugovara, zamole ga, neka nezaboravi na prava hrvatska, a naročito da nedira u pravo katoličke vjere u našoj zemlji. Da je kralj ljubezno primao vierne Hrvate i dobro im obećao samo se sobom razumije, ali se već sada javlja jedna unutarnja rana, kojoj je kralj bio povodom. Osobiti ljubimac njegov ban Ivan Palfy bio mu je koristan kao hrabar i odličan vojvoda u Ugarskoj, a banovinu ostavi na brigi zagrebačkomu biskupu Martinu Brajkoviću. Badava opominjaše sabor bana, da se sjeti prisege svoje i da dodje u kraljevstvo, jer da već njeka gospoda uz Dravu

KNJIŽNICA

pristajući valjda uz buntovnike ugarske neće da plate daća, jer bana neima da sudi i redi u zemlji.

Hrvati istina postaviše na Dravu tako jaku vojsku, da su prepriečili provalu buntovnika u svoju zemlju, za što im kralj osobitim laskavim pismom zahvali 15. februara 1706., ali odsut- *1706.* nost banova stvarala je gorku situaciju. S jedne strane dolažahu izvjestni glasovi, da se Turci saveznici buntovnika spremaju na Hrvatsku, stališi razsipahu novaca, da što više uhoda obadje susjedne turske zemlje, a u gradove na Savi moradoše postaviti čete i osigurati obranu, ter susjedne austrijske zemlje zamoliti za municiju i novčane pomoći. S druge strane dolaziše glasi, da bi francezko-španjolska vojska imala udariti na jadranskom moru. Hofkriegsrath doduše nije pravo vjerovao, da bi to moglo biti, ali im ipak svjetuje, neka paze i stoje porazumni s carskimi generali uz more. Uz sve to kralj sveudilj ište pomoći u Ugarsku, a banu im drži u Ugarskoj. Sabor hrvatski u toj nevolji dade vojvodstvo Ivanu Draškoviću i nalaže mu, da slobodno predje Dravu po zapoviedi banovoj, ali preko Mure da nesmije, a ako bi ban zapoviedio vojevanje preko Mure, neka ga nesluša. To poruče i kralju, jer da je ova zemlja u najvećoj pogibelji, pak da neka zapoviedi banu, da dodje kući. Ban je opet biesnio i dokazivao im, da gaze bansku čast, a stališi odgovaraju, da ju oni dapače hoće uzvisiti i nepopustiše, dok se na ljeto mjeseca jula 1706. ban nepovrati u domovinu. Donio je saboru u Varaždinu, komu je sam predsiedao, opet novo laskavo pismo od kralja; sam je razlagao, kako je on potreban kralju u ovom ratu i koliko je to dika za Hrvatsku, da je njezin ban tamo kraljev glavni vojvoda. Sve to nije udobrovoljilo Hrvate. Oni upravo vape kralju, neka načini već jednom mir s Ugarskom, da padnu tolike napasti s naše zemlje. Radilo se upravo o miru, a svejedno se spremao rat. Hrvatski sabor pozvan po kralju izabere svoga poslanika protonotara Gjuru Plemića, da zastupa ovo kraljevstvo kod ugovaranja mira zajedno s kraljevimi poslanici. Do mira nije došlo, već ban opet odleti u Ugarsku, te je sabor *1707.* morao predati vladu biskupu zagrebačkomu, a vojsku je imao voditi grof Petar Keglević.

Početkom maja 1707. stane saborovati knez Rakoczy sa svojimi pristašami na körömskom polju kod Onoda. Smaknuvši svoje protivnike naviesti Rakoczy, a skupština prihvati, da se

kuća habsburžka skida s priestolja ugarskoga. Ugarska daje se pod okrilje tudjih vlasti, svi Ugri, koji se za dva mjeseca konfederaciji nepokore, imadu se smatrati izdajicami domovine, svatko ih smije progoniti i imetak im oteti, a sva vlast nad kraljevstvom prelazi u ruke Rakoczyeve. Znajući ban Palfy ove osnove konfederata požuri se u Hrvatsku, da sabere oko sebe sabor (31. maja). Stališi zbilja osjećajući veliku pogibelj, dadu ovaj put toliko vojske, koliko jošte nijedan put. Vojsku neka vodi ban, a kralj će ju plaćati. Uz bana će zapoviedati grof Ivan Drašković. Podjedno izda ban na ime kraljevstva hrvatskoga svetčani protest proti zaključkom onodskim i proti nametniku Rakoczyu.

1708. Car Josip pokuša još jednom javnim državnim saborom izmiriti nezadovoljne Ugre, pokazajući dosta pripravnosti, da potvrdom prava i povlasti učini kraj krvavomu gradjanskomu ratu. U sabor taj na 29. februara 1708. sazove i Hrvate, da pošalju svoje nuncije. Dugo već nije bilo takova sabora, zato sabor hrvatski sabire sve moguće svoje nevolje, da ih digne kralj s naroda. Ištu potvrdu svih povlasti i ustava ovoga kraljevstva. Velika tegoba bijaše, neka kralj neište, da proti pravu svoje zemlje vojska hrvatska izvan domovine ratuje. Da su opet zaklinjali kralja, neka već jednom pitanje „od sto godina“ o krajini varaždinskoj riješi, to je jamačno naslućivao svatko, koji je kroz poslednje stoljeće pratio tegobe sabora hrvatskih. „Neka im kralj vrati, što je njihova vlastita svojina, što im je već otac njegov Leopold bio odredio na povratu, kada su Turci preko Save bačeni, pak ovaj kraj time gubi narav krajine!“ Sve su to iskali od kralja, i molili su svoje sudrugove stališe ugarske, neka svoje prošnje s njihovimi kod kralja sdruže, „da se teda negda ipak još tečajem ovoga sabora“ ova njihova gorka rana izvida. Pitanje o krajini uzvitla se opet izmed dvora potrebna pomoći hrvatske i izmedju Hrvata nazirućih u njem osiguranje obstanka svoga. Na onu odluku Leopoldovu od god. 1703. napnu se otci naši kao na sidro spasa. Nisu niti novca štedili, kako vele njihovi neprijatelji, a oni sami to priznaju, da niti toga sredstva nisu štedili, da postignu svoje sveto pravo. Uzrujali se opet carski generali, da svoju vlast na krajini neizgube.

General varaždinski grof Sigbert Heister sabra sve moguće i nemoguće dokaze, da kralj toga za boga miloga neka neučini. Prije svega dokazivaše, da se ovaj narod zove „krajišnici,“ živući

na prostranom teritoriju, da se neda ni pomisliti, da bi od njega tkogod mogao i smio kmeta ili seljaka učiniti, da gospodinu svomu kakvu daću daje. Njemački general upiraše se naročito na privilegija dana vlahom u varaždinskoj krajini. „Cielo rimsko carstvo, da je s ovim narodom ugovaralo, kada je prelazio pod okrilje austrijske kuće. Carstvo da je doprinosilo za njihovu plaću tako zvane „Römer-Manaten“, a kada su u carstvu nastale smutnje, preuzeše taj teret Štajerska i Koruška kroz dugo vremena. Ugovori s ovim narodom da se nalaze u arkivih i kod samoga naroda potvrdjeni redom od svih rimskih careva, te ih ovaj narod kao svetinju čuva u ruku svoga biskupa, te se nikada neotvaraju bez velike svetčanosti. Narodu ovomu da je dana zemlja izmedju Save i Drave na vječna vremena. Bile su tuda većim dielom šume, a on ih je prokrčio i učinio gradove, sela i vinograde velikim trudom i naporom, te bi bila nepravda oteti ovomu narodu zemlju ugovorom posvećenu, bez narodne privole ili da se unatoč njegovim vojničkim slobodam učini seljakom ili kmetom:“

Ovomu narodu pripisivaše njemački general sve one strahote, što u povjesti pod imenom turskih dolaze, upozorujuć kralja, neka se spomene na one polumjesece na crkvah štajerskih i koruških, koji su pokazivali dokle se sve danak Turkom plaća. Kada ih je carska vlada u prijateljstvo pridobila, onda su postali obrana nesamo Hrvatskoj već i austrijskim carskim zemljam. Ako li se s ovim narodom sada inače bude postupalo, prebjeći će k Turkom i roditi će se opet velike nesreća. Neka promisli car, da ih ustaše ugarski uzalud zovu na svoju stranu. Neka se boji kuća habsburžka, da se ovaj narod proti njoj neuzpali, pak da Turci s ovim narodom cielu krajinu neposvoje. Kralj da je istina bog kraljevstvu hrvatskomu „po nepravdi“ krajinu obećao, a kraljevska se rieč nemože gaziti, zato da se neka ovo pitanje odgodi.

Ove obrane krajine upiruće se naročito na privilegija vlaha od god. 1630. moradoše Hrvati odbijati. Da krajišnike gospoda hrvatska nežele kmetovi učiniti, to pobijaju time, što već imadu vlaha na svojih imanjih pod svojom vlasti, pak nose manje terete nego li krajišnici varaždinskoga generala. Pozivahu se na jasne zakone i prisege kraljeva od Rudolfa do Leopolda. Njemačko carstvo da si nije nikada prisvajalo niti si sada neprisvaja kakvo pravo na zemljište kraljevstva hrvatskoga. Niti sa Štajerskom

*

da Hrvatska nije nikada takva saveza sklapala, da bi joj dala ma kakvo pravo na svoju zemlju. Ako li se oslanjaju protivnici na kakva privilegija vlaha, ta da nisu po Hrvatskoj priznata, a kašnjimi su zakletvami kraljevimi porušena. Ako su vlasi gdjegod krčili, nisu svoju zemlju, već svojinu gospode hrvatske.

Zazivljući njemački general pravdu božju i ljudsku, izazivlje Hrvate na ovakovu obranu: „Dakle to bi bila pravda, da mi branitelji kršćanstva dobijemo to za nagradu, da nekadanjim napadačem na našu zemlju i na kršćanstvo sada našu otčevinu u plien damo. Tako bi se izvršivale svete rieči naših kraljeva i njihova pisma, da neće otudjivati od ovoga kraljevstva niti od podanika njegovih njihova dobra, da će im ga vratiti. Tako se generalu neznatan pričinja narod hrvatski, koji je kroz tolike vjekove navale Turaka i njihovih suvojnika vlaha suzdržao kao predstraža kršćanstva, da mu sada vjernost i zasluge vlaha tkogod još predpostavlja. Hrvati se neboje prelaza vlaha u Tursku, jer bi im tamo preveć zlo bilo, a nadaju se u pravdu božju, da će se razmaknuti krajina i preko Save, nadaju se, da će se opet osvojiti Bosna, pak će se dati Hrvatom, što im po bogu i pravu pripada. Žalostno je — završuju — da tolika kraljevska obećanja i prisege iza punih sto godina njim pomoći nemogu, da do svoga dobra dodju, gdje ima toliko rodova hrvatskih, koji moraju gledati, kako se drugi po njihovom dobru šire i bane." Kraljevski dvor kao da nije niti čuo ove, niti mnogih drugih tražbina hrvatskih, jer je sve svoje misli samo oko toga svodio, kako će primiriti Ugarsku i sabrati novu vojsku za španjolski nasliedni rat. Sva unutarnja pitanja moradoše pred timi uzmaknuti s pozorišta. Nije niti pitanje umirenja bune ovim saborom napredovalo. Knez Rakoczy s porugom odgovori na poziv palatinov da dodje u sabor, a protestanti i kalvini digoše sbog vjere toliku viku, da su ista kraljeva pitanja pred njihovimi izčeznula, te se tako rekuć ni valjano u saboru nerazpravljala.

Knez Rakoczy dobi istom sada odlučno povladjivanje i pomoć francezku. Bilo je kojekakvih inžinira i stratega poslanih od Ljudevita XIV. u taboru kneževu, samo premalo novaca a vojske nimalo nije dolazilo. Što je buntovni knez erdeljski s carem ruskim Petrom velikim ugovarao i sa Švedi, to je donielo nešto užasa njegovim neprijateljem, ali knezu samomu pomoći ništa. Glavna je bitka bila kod Trenčina 4. augusta 1708., gdje su Rakoczyu

carevci razsuli svu vojsku, te se od toga udarca nije mogao oporaviti. Veće bitke u ovom ratu neima, van što stotina manjih taru jadni sviet, željan zato mira o kojem se pune dvie godine s jedne i druge strane razpravljalo. Napokon povjeri god. 1710. kralj taj posao ljubimcu svomu banu Ivanu Palfyu, znancu Rakoczyevu i mnogih ustaša, poštovanomu vojvodi i državniku. On se najprije s pojedinci razgovaraše, a zatim ugovori sastanak s Rakoczyem, jer da više vriedi ura razgovora nego li stotina ura pisanja. Primirje na sve strane i sveobća volja za mirom uzlovolji dosta Rakoczya. Konačni mir učini u Szatmaru 1. maja 1711., u kom car daje sveobću amnestiju i slobodu vjere. Josip nedoživi toga mira.

1709. *1710.* *1711.*

Dok si je ban hrvatski sticao vience slave i kao vojvoda maršal i kao pomiritelj kralja s Ugarskom, nije dakako niti dolazio u banovinu, već samo pisma njegova ištuća pomoći za kralja i zaklinjajuća po više puta, neka se za boga nezamjere kralju. Težko je bilo odbiti molbe takova bana, koji je bio toliki miljenik kraljev, da su mu kćeri iz kraljeve osobne blagajne miraz za udaju dobivale, a još teže dići rat na njega u Hrvatskoj zato, što vojuje za kralja u Ugarskoj. Došlo je ipak do očita razdora u saboru. Sabor je više puta iskao bana, neka se vrati kući, da učini red po svojoj dužnosti u povjerenom mu kraljevstvu, iskaše dapače od kralja, neka ga šalje kući, a vojske ni jedan put toliko nepodaše, koliko je kralj iskao, niti joj nedadoše Muru pregaziti, da nevojuje izvan domovine, već da brani zemlju na Muri i Dravi.

Mnogo žalostnih posljedica pokaza se u zemlji samo zbog odsutnosti banove, nesamo što je sud i pravda izčezavala iz kraljevstva, već su nastali dvojaki nemiri: razdor medju plemstvom i velikaši, i buna na krajini. Tobože da neredom u Hrvatskoj bude kraj, iznesu ih njeki velikaši hrvatski god. 1708. pred sabor ugarski i zametnu time silnu svadju sa izaslanici sabora hrvatskoga. U odsutnosti banovoj bila je uprava u ruku podbana, a sudstvo u ruku protonotara. Podban bio je od starine veliki župan križevački i zagrebački, a bio je uviek samo plemić, izabran u saboru od samoga bana, komu je bio desna ruka u upravi. Sada predlagahu velikaši, da se to promieni, da to bude koji od velikaša; jamačno su dokazivali, da bi velikaškim preimućtvom dobila uprava sigurnost i potrebiti ugled. O protonotariatu

predlagahu, neka se protonotar ili iz Ugarske uzme ili još jedan imenuje, a ako nebi bilo suda banskoga i protonotarova u Hrvatskoj, da bude slobodno iskati si pravdu u Ugarskoj. Biesni i razdraženi prosvjedovaše proti tomu saborski izaslanici i protonotar, i donesoše stvar god. 1709. pred sabor hrvatski, gdje su nesloga i razdor dolazili do tolike sveobće uzrujanosti, da onaj čas i najmirniji ljudi nemogoše do mira doći. Petar Keglević, namjestnik banov, primirivaše neka jedan drugoga neobtužuju, jer da ovako obtužujuć se članovi sabora jedan drugoga, drugi trećega, treći četvrtoga, razsipati će cielo državno tielo. Nehtjede plemstvo nikako popustiti, već se pod predsjedanjem podbana sabere u posebni sabor, dok velikaši nepopustiše, te se opet god. 1710. u jedan zbor sastavi cjelokupni sabor gospode i plemstva hrvatskoga, a kralju će dokazati sva prava podbanska iz posvećenih starih zakona. Plemstvo velikim naporom opet spasi svoju domovinu od otudjelih velikaša i nasilja Ugarske i kraljeva dvora.

Odsutnost banova davala je povoda nemirom na krajini banskoj, a stranom i križevačkoj, odakle su neopisiva bogogrdna razbojstva po turskom načinu više puta preletila dobar dio zemlje. Griešili bismo, da sve te griehe na banova pleća navalimo, kada je bilo dosta drugih razloga, izmedju kojih spominjemo: surovost naroda, vječni rat u daljini, iz koga su došli mnogi bjegunci, a najviše pobudjivaše tamo nemire novota organizacije zemlje od tudjih neuputnih ljudi. Spominjemo za primjer Liku, gdje su se nemiri izrodili u očitu i krvavu bunu već od god. 1701. tako, da je narod povjerenike komore austrijske grofa Antuna Coroninia i baruna Fridriha Rambschissela pobjegle u crkvu na oltaru zaklao. Istom kad su se Ličani grozili, da će u Tursku pobjeći, pusti ih komora austrijska pod vladom vojničkom, koja ih nije toliko s daćami davila, i primire se god. 1711.

Josip I. nije ostavio Hrvatsku zadovoljnu, mira s Ugarskom nije doživio, a na zapadu europejskom očevidno su bile sve stranke malaksale od rata. Sina nije imao, da mu ostavi prestolje, već samo dvie kćeri, za koje je smišljao pragmatičku sankciju, ali je nije izveo. Umro je 17. aprila 1711.

III.

Karlo III. boravio je u Španjolskoj kada mu je stariji brat iznenada umro. Nije bio jošte navršio dvadeset i sedmu godinu, a već je pretrpio bio dosta i izkusio toliko gorčina. Po naravi sličan otcu svomu, nadmašio ga je ipak kriepčinom tiela i okretnošću duha, veselije i ljubeznije obćenje s podanici nije bilo prilično hladnoći Leopoldovoj. Obljubivši španjolsku zemlju i običaje, i nadajući se baštini ovoga velikoga kraljevstva, okruži se odličnimi Španjolci, čega nisu rado gledali njegovi njemački ministri osiedjeli u službi otca i brata njegova. Španjolsko-njemački savjet na kraljevom dvoru odvodio je politiku habsburžku na takove daleke puteve, na kojih se je preriedko mogao susretati kralj sa željami svoga kraljevstva hrvatskoga.

Već od god. 1703. nevidje Karlo otca, ni brata, ni zemalja vladanih od njegove kuće. Kada je u osamnaestoj svojoj godini ostavio Beč, predje najprije u Portugalsku, gdje se je imao oženiti s princesom kralja portugalskoga, novoga saveznika njegova otca, a odanle istom da provali u Španjolsku. Sa obala Nizozemske krenu holandezko-englezko brodovlje prateći novoga kralja 26. januara 1704. put Portugalske i dospje iza duga i težka puta u Lisabon, gdje mu je medjutim zaručnica na kozicah umrla, te je zla slutnja umah u početku hvatala u dušu mladoga Habsburga, koji je čameć u glavnom gradu Portugalske dočekao i smrt otca svoga, te je istom iza dviju godina (oktobra god. 1705.) mogao unići u Barcelonu, glavni grad Katalaunaca, svojih odlučnih pristaša. Njihovom pomoćju unidje kano kralj španjolski u Madrid 21. juna 1706., ali samo za kratko vrieme od petdeset dana, te je opet morao pobjeći u Barcelonu, gdje je slabom srećom s malo nada čamio sve do smrti brata svoga Josipa, boreći se punih pet godina, da se občuva na ono malo katalaunskoga zemljišta. Imajući naslieditи brata scienio se sretnim, što je tako potajno iz Španije utekao, da ga nisu mogli njegovi neprijatelji uloviti. Pošto je primio u Frankfurtu pred božić njemačku krunu uljeze istom 25. januara 1712. iza tolikih jada *1712.* i nevolja u svoju austrijsku priestolnicu.

Dok je mladi kralj na putu boravio, vladaše mati carica Eleonora. Dolazku kraljevu zaključi hrvatski sabor poslati u Beč sjajnu deputaciju vodjenu od bana. Uz bana imali su poći biskup za-

grebački Mirko Eszterhazi, banski namjestnik grof Ivan Drašković, grof Petar Keglević, više grofova Erdeda, barun Krsto Delišimunović i više odličnih plemića. Magjarom bila je trn u oku ova deputacija, medju njimi kipio je jošte duh bune Rakoczyeve, koja je ove godine istina javno utrnula, ali se je pravo rekuć samo sili pokorila. Velikaši zemlje i njeki crkveni dostojanstvenici ostali su jošte u sumnji pred kraljevim dvorom, premda su javno oprost i amnestiju dobili. Nepouzdanje izmedju kralja, kojega su dinastiju Ugri bili javno svrgnuli pred malo vremena, i izmedju Ugarske bilo je očito, premda je mir s mnogimi garancijami pred nekoliko mjeseci bio sklopljen, ali od novoga kralja nije jošte bio potvrdjen. Knez Rakoczy prešavši u Poljsku nije ga priznavao, a većina njegovih pristaša polažuć prisiljena oružje nije vjerovala, da će kuća habsburžka održati što je obećala.

Ova situacija u Ugarskoj pritisnu bečki dvor, da se opet nasloni nesamo na oružje hrvatsko, kako je već toliko puta učinio, već da si na pravu hrvatskom podigne novi bedem, iza koga bi se kuća habsburžka mogla za vjekove obraniti. Deputacija hrvatska nije mogla, kako je želila odmah poći u Beč, ali zato njeke poglavice njene spremiše čin, s kojim bi mogli stupiti pred novoga kralja. Biskup Eszterhazi bio je kao i prije njega glave njegova roda u svezi s kraljevim dvorom. Njemu je mogla biti najbolje poznata briga Habsburga, da stalnim zakonom o nasliedstvu ugasnu za uvieke nemiri ugarski, njemu nisu bila tajna nastojanja Leopoldova i Josipova, da i tankoj krvi habsburžkoj izrade pravo nasliedstva na sve zemlje. On otvori sabor u Zagrebu dne 9. marta 1712. Biskup prvi digne glas svoj, neka narod hrvatski pomogne kuću austrijsku, da joj budu sva kraljevstva nasliedna. „Kada se je junački ovaj narod — reče biskup — za spas kršćanskoga svieta predao mužkoj lozi, neka u ovih tiesnih okolnostih preda sudbu svoju vladarom poteklim od tanke krvi austrijske. Dočim o tom smišljaju Česi i Ugri, morati će oni poslije njih to učiniti. Time će opet veću ljubav i zahvalnost vladarovu steći narod hrvatski, čim veću privrženost pokaže vladaru i rodu njegovu i druge narode preteče u podpori vladajuće kuće!“ Ovaj govor mnoge od stališa zateče, ali poslije trodnevne razprave bude jednodušno primljen zakon o nasliedstvu iz tanke krvi austrijske ili hrvatska pragmatička sankcija.

Hrvati primaju za vladara onu princesu austrijsku ili njezin odvjetak, „koji vlada Austrijom, Štajerskom, Koruškom i Kranjskom i stoluje u Austriji:“ Što jih je sklonulo na to, da se odriču, kako vele „one slobode, koja im je dana i u poslednjem krunitbenom zakonu, da slobodno biraju novoga kralja iz druge loze, ako mužka loza izumre:“ U ovaj čas je to bilo moguće, jer su iza Josipa ostale samo dvie kćeri, a od svega mužkoga roda stoji još samo Karlo. Što će biti, ako i on bez mužkoga odvjetka umre? Tako se pitaju Hrvati, pak si odgovaraju: „Bez dvojbe će postati izborno onda kraljevstvo pozorištem krvavih i groznih ratova, ognjište prevrata, koji će uništiti dobrobit gradjana i podati domovinu u neizbježivu pogibelj od inostranih knezova, možebiti tirana naših. Bez vodje, bez kralja, po volji silnika postupati će se s nami, mi ćemo biti podjarmljeni, prezrena naša prava, naše slobode i preimućtva našega naroda. Nije daleko ovakov primjer, po primjeru Poljaka izabirućih slobodno kralja propadati ćemo:“ Od toga se nadaju spasu, ako primu vladaricu prostranih austrijskih zemalja.

Znali su dobro oci naši, kakove su misli o tom pitanju u Ugarskoj. „Neka nas to neplaši — vele — što imamo savez s Ugarskom. Mi smo saveznici a ne pokornici njihovi, svoje njekada imasmo a ne Ugre kralje i nije nas sila niti robstvo Ugrom podala, nego slobodnom voljom pokorismo se ne kraljevstvu već kralju njihovu. Njihova kralja priznajemo, dok bude austrijski. U protivnom slučaju nećemo da čujemo kakvu slobodu izbora, niti prieku nuždu da za Ugarskom nerazrješivo stupamo. Slobodni smo a ne robovi:“ Od kralja ištu Hrvati potvrdu svih svojih starih sloboda kraljevstva, a na prvom mjestu izmedju pojedinih želja stoji utjelovljenje krajine. U deputaciju budu izabrani: Mirko Eszterhazi, biskup zagrebački, banski namjestnik grof Ivan Drašković, barun Krsto Delišimunović, zapovjednik na krajini i Gjuro Plemić, protonotar kraljevstva.

S velikimi nadami o budućoj sreći domovine, što će joj donesti ovaj zakon, krenu hrvatska deputacija mjeseca aprila ravno u Beč pred priestolje kraljevo. Kralj ih primi neizmjernom prijaznošću, a ministri njegovi natjecahu se, tko će od njih Hrvate ljepše primiti. Dvor se je živo nadao, da će poslije Hrvata Ugri

primiti zakon o nasliedstvu tanke krvi. Ali se ljuto prevari. Čim je o tom glas u Ugarsku dospio, upravljahu velikaši upit na samoga kralja, da li su Hrvati možebiti s njime porazumno radili, gdje su voljni priznati kralja ženske krvi, koji će posjedovati Austriju i u njoj stolovati, a uz to da posjeduje Štajersku, Kranjsku i Korušku. Očevidno naslućivahu Ugri u ovom zaključku mogući odpad Hrvata od krune sv. Stjepana. Primas ugarski kardinal von Sachsen-Zeitz pisa kralju 10. aprila: da se nada, da kralj nije s Hrvati porazumno radio.

Na dvoru kraljevom uzvrpoljiše se tim više na ove upite, što se je približavalo vrieme krunitbe, pak nisu htjeli neprilika s Ugarskom. Zato do krunitbe zamukne ovo pitanje, a Karlo prihvati 11. maja 1712. krunitbeni diplom brata Josipa i bude okrunjen. Kralj ipak potvrdi Hrvatom u ime ovoga zakona „sva prava, povlasti, sloboštine pojedinim i kraljevtsvu, obećavajuć to za sebe i za svoje mužke i *ženske* nasliednike“ — poslije krunitbe. Time je drugi potrebni pravni dio ovoga znamenitoga zakona izmedju kralja i Hrvata dovršen. Hrvatska pragmatička sankcija dobila je potvrdu kraljevu i stupa u red dvostranoga ugovora izmedju kralja i naroda po pravu i samostalnosti našega kraljevstva, dočim sabor sasvim jasno izriče, da mu pripada pravo odlučiti o nasliedstvu vladajuće kuće. Hrvati samatrahu ovu kraljevu potvrdu kao „diploma securitatis et privilegiorum,“ a svoj zakon nezaboraviše spominjati kao posebni sve dotle, dokle i Ugarska nije primila pragmatičku sankciju i kašnje jošte spominjahu kao temeljni državni zakon Karlovoj nasliednici Mariji Tereziji.

Hrvatski sabor stvaraše si na mjesto starih jada same sladke nade, koje će donesti ovaj zakon. Kralj će učiniti cielokupnu domovinu pod banom sa Slavonijom i varaždinskom krajinom, obnoviti će bansku vlast sa svimi starodavnimi pravi, stara jedina katolička vjera cvasti će u zemlji, neće biti suda nikomu izvan ovoga kraljevstva; kralj će im dati njihova prava i zakone, a ne ugarske. U obće sievaju iz sabora hrvatskoga ove godine opet stari jadi, ali tako su obasjani nadami, kao da ih više neće trebati ponavljati. To će moći prozrieti svaki čitatelj, koji bude ogledao i uzčitao spise ovoga sabora, a kako su se nade izpunile, o tom će nas poučiti tečaj povjesti.

Po savjetu svojih doglavnika nepusti Karlo iz ruke pitanje o nasliedstvu u Ugarskoj, već pokuša najprije predobiti za to njeke velikaše, nadajuć se, da će njih poslije sliediti svi ukupni stališi ugarski. U tajnom vieću predlagahu njeki, da Hrvatom to pitanje u ruke dadu, neka Ugre nagovaraju, da pristanu uz njihov zakon, ali drugi odvratiše, da toliko „samozataje" od Hrvata očekivati nesmiju, već neka se sazove tako zvana palatinalna konferencija velikaša ugarskih. Mjeseca jula sabra palatin Pavao Eszterhazi u Požunu oko sebe znatnije velikaše kraljevstva i predloži im pitanje o nasliedstvu tanke krvi habsburžke. Ugri postaviše takove pogodbe, da ih kralj nije mogao primiti.

Uz sve to, što kralj nije imao nade, da bi mu Ugri primili novi nasliedni zakon, prihvati on 19. aprila 1713. zakon za kuću *1713.* svoju, da sve zemlje habsburžke ostanu pod jednom glavom vladarskom, ako li mu uzmanjka mužki rod, da imadu pravo njegove kćeri, a ako ove izumru kćeri Josipove i njihovi odvjetci, i tako dalje druge linije vladajuće kuće po redu prvorodjenstva. Ovaj zakon bude samo obvezan za rod Habsburga, a narodom osta jošta za ujeko vrieme tajan. Nije ipak dvor mirovao, već je kucao po više puta na vratih ugarskoga sabora, nebi li mu ovaj zakon prihvatili. Pitanje bi ovo jamačno bivalo još jače na dnevnom redu, da nije bilo velikih vanjskih dogodjaja i ratova, koje je Karlo morao voditi.

IV.

Čim je Karlo zasio na priestolje njemačko i preuzeo vladu austrijskih zemalja, odmah se od saveza njegova proti Francezkoj odtrgnuše Englezka i Holandija bojeći se, da nebi novi car njemački sjedinio sa svojimi državami tolike španjolske zemlje. Karlo posla god. 1712. proslavljenoga svoga vojvodu obožavanoga u Englezkoj princa Eugena Savojskoga u London, da odvraća od toga englezku vladu, ali nije uspio, jer pomorske vlasti nastaviše ugovaranje o miru u Utrechtu i dovršiše ga god. 1713. Tako nepreosta Karlu ino, van da i on ugovori mir u Rastadtu 7. marta 1714., *1714.* po kojem je dobila kuća habsburžka sjevernu i južnu Italiju i Nizozemsku od velike baštine španjolske.

Vojske se carske upravo vraćahu kući iz dugotrajnoga španjolskoga nasliednoga rata na teret Karlovih zemalja, u kojih već od

dvie godine strašna kuga vladala, osobito u Ugarskoj a dosta i u Hrvatskoj. Hrvati se moradoše boriti nogama i rukama, da se zlokobnim carskim regimentom otmu, a pozivahu se na privilegija dana im od Leopolda i Josipa, da nisu dužni davati onakovih tereta za ukonačenje carske vojske, kakove na primjer mora davati Ugarska, pozivlju se na svoje zasluge priznate od carske kuće i od svega svieta, napokon vele, da imade na hiljade podanika njihovih, koji danas poslije kuge niti jednoga komada blaga neimaju, glad da vlada u najplodnijih dielovih zemlje. Napokon postigoše posredovanjem princa Eugena, osobitoga prijatelja i zagovornika Hrvata, da su njeki barem tereti pali s njih.

Kralj je želio ovaj odmor od velikoga rata upotriebiti na nuždne u državi reforme, zato sazove sabor ugarsko-hrvatski u
1715. Požun za god. 1715., nezaboravljajuć niti ovaj put na pragmatičku sankciju. Sabor je jošte u tečaju bio, kada li se već razgorio rat izmedju Mletčana i Turaka u Morei i u Dalmaciji. Karlovačkim mirom dobila je bila Venecija Moreu, a toga Turska nije mogla preboljeti. Porta se cielu godinu spremala, te je sviet svašta nagadjao. Mislilo se, da će udariti na ugarske i hrvatske zemlje, da opet predobije ono, što je karlovačkim mirom bila izgubila. Zato je Karlo bio bacio petdeset hiljada vojske već god. 1714. u Podunavlje i Posavje. Dok na jednom neoglasi porta svoju nemilost Veneciji, bacivši joj poslanika u tamnicu, a veliki vezir zadje s velikom vojskom u Moreu i za četrdeset i pet ju dana osvoji. Podjedno krcahu Turci brašna i municije u Biograd, što nije slutilo na dobro prijateljstvo, kako je porta uvjeravala po posebnom poslaniku carski dvor austrijski.

Godine 1715. biesnio je tursko-mletački rat oko Dalmacije na kopnu i moru. S mora osvojiše Turci otok Sale nedaleko od Zadra, popališe sela, narod odvedoše u roblje, zatvoriše Zadar s mora, dok ih republika pomoćju Hrvata dalmatinskih i Crnogoraca odavle neiztisnu. S bosanske strane opet digne paša ove zemlje vojske do petdeset hiljada i haraše grozno po Dalmaciji, sustavi se napokon pod Sinjem, da ga osvoji. Jurišao je grad u sedam dana četrnaest puta, posljednji juriš vele da je potrajao punih pet sati. U najvećoj nevolji dodje gradu znamenita pomoć. Upravitelj Dalmacije Angelo Emo pobere posade iz svih gradova i ojača se s Hrvati izvan gradova oduševljenimi za rat, te mu je vojska narasla na petnaest hiljada ljudi. Na čelu naroda

bilo je nekoliko stotina redovnika, vodje im nadbiskup spljetski i biskup makarski. U istinu veličajan momenat, gdje sve svećenstvo vodi podložni si puk u krstaški boj, da neviernoga neprijatelja bace od svetih svojih ognjišta. Ova vojska zadje Turkom za ledja u onaj čas, kada su se oni 15. augusta na poslednji juriš spremali. Turci se nadju medju dvie vatre i premda mnogo jači na broju pokušaše uzmaknuti, ali naši ih ljuto progoniše. Nezna se pravo, tko je jače sjekao, da li redovita vojska ili svećenička. Turaka osta na bojnom polju do dvadeset hiljada i svi topovi, hrana i municija. Veneciji spasi ova sjajna bitka Dalmaciju, ali bi bila ovoga puta svejedno propala republika, da nije sklopila saveza s Karlom na zajedničku obranu i navalu.

Savez izmedju obiju vlasti bude gotov 16. aprila 1716. *1716.* Karlo je stao sabirati veliku vojsku, dao nabavljati mnogo hrane i bojnih sprava, utvrdjivao gradove i namieštao u njih vojsku. Ban hrvatski, prijatelj i ljubimac glavnoga vojvode Eugena Savojskoga, bio je vojvoda kod glavne vojske u Podunavju, zato dade kralj za banskoga namjestnika Hrvatom junačkoga Ivana Draškovića, koji je umah uzeo iskati od sabora, neka se sav narod digne, da radi oko gradova na Savi, Kupi i Uni po starodavnom običaju, čardaci da se popravljaju, a prelazi voda opet zagradjuju. Hrana se vozila u gradove na krajini. Svaki čovjek dovozeći hranu dobio povlasti od kralja, da neplaća carine ni mitnice. Sabor odredjuje, da se diže sve živo, što može nositi oružje. Hrvatska pripravi se kao desno krilo razgranjeno uz Dunav i Savu vojene sile Karla III. Njemačko carstvo pruži običnu pomoć, a papa Kliment XI. dozvoli kralju, da pobere za tri godine desetinu ugarskih i hrvatskih biskupa.

Kada je tako sve spremno bilo, zaiska poslanik carski u Carigradu Anselmo Franjo Fleischmann, da Turska vrati Moreu Veneciji. U mjesto povoljna odgovora baci porta poslanika u tamnicu sa sedam tornjeva. Veliki vezir Ali povede dvie sto hiljada vojske prema Dunavu i predje Savu 29. jula 1716.

Oko carskoga vojvode maršala princa Eugena bilo je pored bana Palfya više princeva i knezova. Sva vojska jaka do šestdeset hiljada namjestila tabor svoj kod Futoka motreći kretanje ogromne turske vojske prema Petrovaradinu, koji je badava pozivao veliki vezir na predaju. Pošto je ban Palfy sa četrnaest stotina konjanika suzbio i razbio blizu Karlovaca prednju vojsku vezirovu od

kakvih četrdeset hiljada, prevede princ Eugen vojsku preko Dunava i namjesti ju izmedju Kamenice i Petrovaradina. 13. augusta započe iza manjih kreševa velika odlučna bitka i valjaše se u silnom i gromotnom plamenu samo pet sata. Vojska turska uzmicaše, spahije pobjegoše, samo jošte janjičari ostadoše, opirući se biesnomu maču kršćanskomu. U sdvojnosti baciše se u bitku veliki vezir i aga janjičara da nepreživе bitku i obadva poginuše. Turaka osta na bojnom polju do dvadeset hiljada. Tjerajući ih carevci do Save, desetak ih se hiljada u Savi podavi. Ratna blagajna sa pet milijuna gotovine dopade princu Eugenu u ruke. U sjajnom šatoru velikoga vezira okruženom od petdeset hiljada šatorova pjevaše se isti dan „slava bogu“ za sjajnu pobjedu. Ovom bitkom otvori si carski vojvoda put u Banat, u koji je odmah krenuo da ga osvoji.

Poslije ove bitke kušahu Turci na raznih stranah svoju sreću, nebi li raztrgali koncentrični napredak vojske Eugenove. Hrvatske čete započimahu na Savi i Uni sretnu navalnu vojnu. Želja je bila maršalu carevomu, da hrvatske vojske što jače uznemiruju Turke, dokle on u Banatu svoje djelo izvede. U tri vojske bili su Hrvati razdieljeni. Pukovnik Petraš vodio je slavonske krajišnike, namještene diljem uza Savu, na utoku Une doticahu se njegove čete s vojskom namjestnika banskoga grofa Ivana Draškovića utaborena kod Kostajnice, a dalje na zapad uz tursku krajinu dosizahu karlovačkoga generala grofa Rabattu.

Petraš suzbije najprije Turke pod pašom travničkim, koji su bili preko Save, i navaljivali na Dubočac, Orubicu, Mlaku, Jablanac, Strug i Mačkovac i baci ih preko Save. Poslije petrovaradinske bitke uzme sam Savu na tri mjesta prelaziti i osvoji više mjesta preko Save, naročito turski Kobaš, Brod i Gradišku spasavajuć kršćanski sviet, premda ga je već malo bilo, jer su Turci kršćane, da nepredju na kraljevu zemlju, potjerali preko gora u unutarnjost zemlje. Petraševe kolone polete sada na više strana po Bosni i donesu glas, da su se Turci utaborili do Derbenta. Petraš sam ranjen htjede predati drugomu zapovied. Ali njegovi vojnici obrekoše mu, da će ga oni u boj nositi, ako li nebude mogao konja jašiti. Tako se odvaži. Približujuć se naša vojska provale Turci iz tabora najprije hiljada ujih na njeke manje brojem konjanike. Naši ih raztepoše tako, da ostala turska vojska nije niti u boj došla. Sav tabor pade Petrašu u ruke.

S jedne i druge strane Save dodju gradovi pod zapovied našega kralja. Drašković osvoji najprije tursku Dubicu, onda mjeseca decembra prodre s dvojimi kolonami u tursku Hrvatsku prema Bieloj Stieni, Krupi i Novomu i Staromu Mejdanu i otisnu Turke podalje od granica hrvatskih. Tako se sretno vojevalo i na granicah ličkih.

Ovim malim bojem povezaše Hrvati bosansku vojsku, te princu Eugenu bilo laglje osloboditi Temešvar i cieli Banat iza stopetdesetgodišnjega robovanja izpod turskoga gospodstva. Pomogli su mu i sliedeće god. 1617., jer su suzdržali toliko vojske, *1617.* koja bi bila inače došla pod Biograd, kamo se je Eugen spremao. Na taj grad podje veliki kršćanski vojvoda, praćen simpatijami ciele gotovo Europe, praćen od kraljevića Konstantina Sobjeskoga, Emanuela Portugalskoga, Karla i Ferdinanda princeva bavarskih i od trideset kneževića francezkih i njemačkih, koji su želili od njega naučiti ratnu umjeću. Kralj njegov već nije imao odlikovanja, koje bi mu dao, jer mu je već sve dao bio. Dade mu zlatno razpelo s riečmi: „Razapeti neka bude generalissimus, a vi njegov vojvoda, on će vas voditi k pobjedi!“ Papa mu posla posvećen mač i klobuk. Pošao je u slavju osvajati Biograd. Prešavši sretno Dunav, objedne Biograd i stane ga biti iz sto i trideset topova. Nije ga jošte bio predobio, kada se je primicao gradu veliki vezir iz Niša sa dvie sto hiljada ljudi. Već su se raznosili glasovi i donosili pred kralja: ostavio je razbor i opreznost velikoga vojvodu, za ledji su mu dvie sto hiljada ljudi, pred njimi nepredobitna tvrdjava, na dvie strane dvie velike rieke, neće moći uteći. Neprijatelji i prijatelji vidješe sudbu kraljeve vojske u ruci božjoj. 16. augusta razvi Eugen bitku na dvie strane i na grad i na vojsku velikoga vezira i izvojeva na obadvie strane presjajnu pobjedu. Veliki vezir ostavi opet sve šatore svoje, a Biograd predadu Turci 22. augusta. Turci uzmakoše iz Mehadie, Šabca, Zvornika i bježahu za velikim vezirom u Niš.

Porta stane sad ponudjati mir. Karlo ponude prihvati, ali se *1718.* je svejedno spremalo na rat s obiju strana, dok se nesastane kongres vlasti europejskih u Požarevcu 21. jula 1718. Banski namjestnik grof Ivan Drašković bude takodjer pozvan od kralja, da prodje zastupati interese Hrvatske; kralj ipak veli u pismu, da će zastupati Hrvatsku, „koliko je de facto pod nje-

govom vladom!“ Osim Banata, Biograda i većega diela Srbije, dopade požarevačkim mirom Karla sva obala desna Save s više gradova. Hrvatska dobije nešto zemlje preko Une. Ovaj mir jest najsjajnija točka vladavine Karlove, na njega je on sam vezao nade najljepše budućnosti svoje kuće, snivajuć o tom, da trgovinom na iztoku otvori nove puteve blagostanja svojih zemalja.

Tečajem ovoga rata rodi se Karlu god. 1717. kći Marija Terezija, koja bi po pragmatičkoj sankciji imala nasliediti sve zemlje otca svoga. U dvojem smjeru radio je Karlo do svoje smrti, da si kćeri osigura sve zemlje i kraljevstva, s kojimi je on vladao. S vanjskimi vlasti gledao je, da joj ostavi dobre saveze i prijateljstvo, a unutarnja država da bude što jedinstvenije vladana i da zatre sva preimućtva zemalja i naroda, koja bi mogla smetati jedinstvenomu, svjetskomu i velevlastnomu položaju Austrije. Za povjest Hrvata stoji svakako na prvom mjestu njegova unutarnja državna politika, jer je sizala u živac ustavnoga i narodnoga života, razmičuć i razvaljujuć stoljetne ustanove, stojeće na putu novoj ideji centralizirane države austrijske.

Već samim požarevačkim mirom pokaza bečki dvor, da mu nije nakana razširiti Ugarsku i Hrvatsku, jer je s nova dobite
1719. zemlje dao upravljati po generalih stojećih dakako pod zapoviedju Hofkriegsratha, jedno i drugo kraljevstvo umaknuše od neposrednoga doticanja s Turskomu. Prema turskomu carstvu sjala se samo carska zastava, a iza nje istom u zadku bila je ugarska i hrvatska.

Prava i dosljedna nastojanja za državnim što većim jedin-
1720. stvom započme Karlo odmah prvih dana god. 1720., kada se je riešio neprilika i razmirica s Pruskom i Ruskom. Carski odpisi izadjoše na sve zemlje, da primu pragmatičku sankciju. Kralj reče, da to čini za učvršćenje priestolja, osiguranje nasliedstva i da stalno nerazriešivo sveže kraljevstva i zemlje, čime će porasti njihovo obće blagostanje, sreća i mir doći će medju narode, stališe i njihove podanike. Car zapovieda svim saborom, da to proglase. Sve zemlje primiše još tečajem ove godine, samo s Ugar-
1722. skom potrajaše razprave dvie godine, te je istom god. 1722. bio dvor siguran, da će ugarski sabor prihvatiti novi nasliedni zakon. Hrvatski stališi pozvani na taj sabor naložiše svojim izaslanikom, po običaju neka čuvaju prava svoje zemlje, a i ona,

koja su dana Ugarskoj, a koristna su Hrvatskoj. Samo to izuzimlju, „da od svoga zakona o nasliedstvu kuće austrijske na nijedan način neodstupe:“ Ovim zaključkom čuvahu otci naši svoju pragmatičku sankciju. A što je ban hrvatski god. 1723. ipak podpisao ugarsku pragmatičku *1723.* sankciju, neruši ovoga zakona, jerbo je on i kao velikaš i kao kraljev dostojanstvenik imao pravo podpisati. Da su i velikaši hrvatski podpisivali, to je po odnošajih onoga vremena, što su nastali izmedju velikaša i plemstva sasma naravno. Velikaši stadoše se odbijati od svoje domovine tako jako, da već niti na sabor hrvatski dolaziti nehtjedoše. Ban Ivan Palfy, inače rodjen Magjar, morao se groziti god. 1720. velikašem, da će ih kralju tužiti, ako nebudu dolazili na sabor svoje domovine.

Odstupajuć velikaši od svoje rodjene majke domovine pomagahu politiku austrijsku i ugarsku o centralizaciji, koja je sada na mahove udarala u Hrvatsku i stala prietiti sudstvu, upravi i cjelovitosti zemlje. Iste temeljne članke hrvatskih sabora sastavljene za sankciju kralju već god. 1715. badava dočekivahu Hrvati i nisu ih dočekali za živa Karla samo zato, jer je Magjarom bio trn u oku posebni hrvatski zakon o nasliedstvu.

Sudstvo je bilo u Hrvatskoj zbilja u primitivnom stanju u ruku banovih i njegova protonotara. Bana u poslednje vrieme nije skoro nikada bilo u kraljevstvu, a protonotar obnašao je kadgod i službu podžupana. Stališi hrvatski pomogli su se u toj nevolji, da nisu dopuštali protonotaru obavljati drugu službu (zak. čl. god. 1714.), stegnuli su mu vlast, da može odsuditi samo do šest hiljada for. Uredjivahu, da se banski sud svake treće godine kroz dvadeset dana obavlja (god. 1719.). Zabranjivahu svomu banu oslanjajuć se na prava svoja, da izvan zemlje boraveć ikoga k sebi na sud pozivlje, neka dodje u zemlju kako mu je dužnost. Da se rieše mnoge neprilike izmedju vlade i stališa predloži kralj u požunskom saboru god. 1723., da se dokinu protonotariatski sudovi. Hrvatskomu saboru zapoviedi, da si osnuje banski sud u Zagrebu za sav obseg jurisdikcije. Stališi prihvate kraljev predlog, osnuju sud i uvedu rokove i cieli sudbeni postupak. Prisjednike da će birati svake treće godine. Pune dvie godine vodio se priepor izmedju kralja i sabora hrvatskoga o tom: tko će sudce imenovati. „Od vjekova,“ vele stališi, „birasmo slobodno protonotara, pak ćemo sada izabrati sudce, mi ćemo plaćati

sudce, pak mislimo, da ih možemo i imenovat:“ Napokon pre-
1725. vlada kralj i imenova 11. oktokra 1725. bansku tabulu, učinivši joj predsjednikom biskupa zagrebačkoga Gjuru Branjuga za slučaj, kad bana nebi u zemlji bilo. Od ovoga suda imalo se apelirati na kraljev sud, a odanle na septemvirat zajednički za Ugarsku i Hrvatsku. Time se je opet krnjila banska vlast.

U isto vrieme boriše se stališi hrvatski za samostalnu starinsku upravu, koja upravo pod Karlom stala puno trpiti, jer je ban boravio izvan zemlje u raznih kraljevih poslovih i ratovih. Preko dvadeset godina nije bilo bana Ivana Palfya u Hrvatsku, premda su toliko puta stališi navaljivali na kralja, neka im vrati
1726. bana. Napokon preda kralj namjestniku Ivanu Draškoviću sve banske vlasti, ali ga jošte neučini banom. Proti podbanstvu dizahu se osobito velikaši hrvatski, da nebude ta čast u ruku plemića, niti da nebude podban županom dviju županija križevačke i zagrebačke. Više godina boriše se stališi i za bansku vladu i za prava svoga sabora. Napeli se Magjari zajedno s dvorom, da sprave Hrvatsku pod ugarsko namjestničtvo, da preko te oblasti banska vlada i sabor s kraljem obće. Hrvati po više puta pred kraljem i ugarsko-hrvatskim saborom svetčano prosvjedovahu, da nikada toga dopustiti neće, da im se sasvim uništi banska vlast. Satrievši povlasti banske vlade lasno bi bilo neprijateljem ustava hrvatskoga i županije uništiti i uvesti ih u red županija ugarskih. Kad bi ovo postigli bili, onda bi morao pasti i hrvatski sabor — i nestalo bi ustava kraljevstva hrvatskoga. U takovoj
1730. situaciji nalaziše se otci naši god. 1730., zato napeše sve sile, da se obrane. „Sigurno je i poznato“ — vele stališi — „odkada ovo kraljevstvo postoji, da banovi viećaju zajedno sa županijami ovoga kraljevstva u svih poslovih javnih, političkih, vojničkih i financijalnih — a velikim županom i županijskim činovnikom ostavlja se samo uprava i sudstvo. Javni i obćinski poslovi neodlučuju se u ime jedne ili druge županije, već se pod predsiedanjem bana ili njegova namjestnika u skupnom saboru stališa i redova odlučuje za sve županije, i to ne pod naslovom koje županije, već pod imenom skupno sabranih u sabor stališa i redova. Zaključci ti izdaju se opet samo pod pečatom sveukupnoga sabora stališa i redova od protonotara, koji zato nosi dva pečata: banov i stališki. Hrvatske županije nebiraju u sabor ugarsko-hrvatski, već cieli sabor. Za javne potrebe nesastaju se skup-

KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE

štine županija, već sabor sazvan od bana. Činovnike županijske neplaćaju same, već sabor stališa, zato niti županije u nas nenamještaju pobirača daće, već ban sa saborom imenuje glavnoga zemaljskoga blagajnika, a ovaj sebi sam u županijah imenuje svoje županijske blagajnike, on ih i plaća iz onoga što njemu sabor doznači.“ Ovimi razlikami izmedju županija ugarskih i hrvatskih braniše Hrvati stožere svoga državnoga prava.

Vierno braniše i obraniše, te dobiše napokon pravoga branitelja svoga državnoga prava, kada im kralj imenova god. 1732. *1732.* teda negda banom dosadanjega namjestnika groſa Ivana Draškovića carskoga maršala. Radovahu se što dobiše svoga „narodnoga“ bana, a za spomen unuka svojih unesoše u zapisnike kraljevstva podpuni opis sjajne njegove inštalacije obavljene u Varaždinu. Za malo je trajalo ovo veselje, jer je ban već za nekoliko mjeseci (februara god. 1733.) umro na žalost i nesreću svoga *1733.* naroda. Veliki razdor nasta medju plemstvom hrvatskim. Interregnum donio je mnogo zla i sramote medju poglavicami zemlje. Moramo ovdje spomenuti, da je to bilo uneseno i u zapisnik sabora, što ga je bio sazvao biskup Gjuro Branjug. Sami stališi to poslije izbrisaše i priliepiše na to drugi papir i vele: „Ovo je čudan i nedostojan postupak u ovoj častnoj knjizi kraljevstva, ali potomstvo toga neka neizpituje.“ Samo daju naslućivati, da je svemu kriv nesretni „interregnum“ iza pokojnoga bana. Prozriesmo ipak njihovu tajnu. Od biskupa Branjuga, banskoga namjestnika, izašle su bile smutnje. Još iste godine zasjede na bansku stolicu opet Magjar Josip Eszterhazi (13. augusta), kojemu je sretno pošlo za rukom umiriti uzrujane duhove. Novomu banu zapoviedaše kralj, da se neponove nevolje zbog odsutnosti banove, neka veći dio godine u kraljevstvu ostaje. Time je očevidno želio ugoditi stališem hrvatskim.

Preslabi su bili otci naši boreć se s ovolikimi nevoljami, da bi bili mogli pokrenuti opet ono staro i težko pitanje o krajini i o primorju. Karlova vlada smatraše primorje dielom austrijskih zemalja, jer je bilo u ruku komore austrijske. Karlo nesamo da izgradi cestu do mora, već stane graditi god. 1727. luku u Kraljevici i sam obidje cielo primorje, nadajuć se, da će mu poći za rukom u savezu sa svojom zapadno-indijskom kompanijom iz svojih luka na jadranskom moru otvoriti nove puteve trgovini svojih zemalja. Zato je težka borba bila stališem hrvatskim proti carskoj komori,

*

da ona prizna pripadnost primorja kraljevstvu hrvatskomu. Jedino to izvojevaše, da komora plaća u ime pripadnosti izvanredne daće u blagajnu hrvatsku (god. 1720.) O Lici je upravo gorko spominjati, kako se je bacala za novce iz ruke u ruku. Napokon je dospjela za šestdeset i pet hiljada forinti komori gradačkoj. Čudno je i nerazumljivo, ali iz zapisnika sabora hrvatskoga crpimo pripoviest doslovce, kako je tamo zabilježena i predajemo ju samo zato potomstvu, da vidi, kolika je i svakovrstna pohlepa za zemljami hrvatskimi. Radilo se o tom u ugarsko-hrvatskom saboru god. 1715., da se Lika i Krbava Hrvatom predade. Na to se javi Jakov Sempronij Gračić, patricij rimski, i veli, da je već caru Leopoldu dokazao, da je njegov rod potekao od staroga roda rimskoga poznatoga Sempronija Gracha, da su mu to već priznali kralj Leopold i njegova kancelarija, kad se je njegov rod iz Turske pod vlast carsku povratio. Njegovi stari da su u rimsko doba izgradili one tolike gradove u Lici, te se po imenu njihovom Gračac nazivlje. On da kani odkupiti svoju staru djedovinu za veće novce (100.000 for.), nego što je komora dala. Neka ga njegovi zemljaci podupiru, da ovaj narod dodje pod svoje stare narodne zakone, da nedodje pod tudje zakone i običaje. Lika ipak osta, kako je i prvo bila pod komorom, a Gračić ju nedobije.

Plač, jauk, prošnje, tužbe i prosvjed dižu i bilježe stališi hrvatski sbog krajine varaždinske i karlovačke. Od iste banske krajine uzeše odsiecati gradove tako jako, da je hrvatski zapoviednik na krajini Mirko Erdedi napisao god. 1723. saboru pismo, „da opravda sebe i rod svoj pred potomstvom," iščući, da se to njegovo pismo unese u zapisnik kraljevstva. Krajišnici da će se razbjeći, a ovo „razderano" kraljevstvo da mora propasti. Nemiri po krajini umnažahu brige ciele domovine kroz više godina, osobito u varaždinskoj krajini.

Da tim nemirom bude kraj, započme dvorsko ratno vieće ure-
1734. djenje krajine kao posebne carske zemlje god. 1734. U Hrvatskoj preuzme to princ Josip Hildburghausen a u Slavoniji grof Ferdinand Antun Khevenhüller, po nalozih bečkoga Hofkriegsratha. Njemačke čete odavle izbaciše i predaše obranu ove zemlje samo narodu krajiškomu, „koji se je — kako vele novi ureditelji — za obranu svojih familija proti Turkom borio, pak je i izvan svoje zemlje vierno stajao uz svoje zastave ne od straha, već sbog ljubavi za dom svoj;

nije nikada neprijatelju prelazio i bio je živi zid proti četam odbjegavajućim carsku zastavu:" Ovaj narod spraviše pod vojnički zapt i u mirno doba, da se nebuni. Prvim urediteljem rado priznajemo, da su pored krutoga vojničkoga sustava pazili na mnogu narodnu osebinu i odnošaje. Razdieliše narod po vojvodstvih, a po selih ostaviše knezove, da sude po svojemu običajnom pravu. Iznova pregledaše posjed i osiguraše ga. Glavna im briga budne, da narodu što bolje zajamče plaćanje vojnih službenika. Dvie stvari glavne time dostigoše, bune iz krajine izčeznuše i u mjesto da se dižu vojske, koje će bune gušiti, dobivaju malo ne sav krepki narod u stalnu i urednu vojsku. Carska je zemlja odsele sva krajina, carski ljudi oni, koji plaću potežu u ime svoje vojne službe i časti. To su bili i niži častnici i sami prosti vojnici, kada su imali ratovati izvan zemlje. Pojam „carstvo" bijaše odsele u krajini hrvatskoj na višjem mjestu, nego li igdje drugdje u ma kojoj zemlji podanoj rodu Habsburga, jer izpunjivaše gotovo vas život naših krajišnika. Mjesto imena narodnoga hrvatskoga stupaše napred ime „krajišnik", koje je od ove dobe nesamo posebni geografijski pojam, već ga domala narod uzimlje za samo ime narodno. Hrvatskim stališem osta sada jedina zadaća, da sačuvaju onoliko zemlje, koliko je u onaj čas pod svojom vlašću imadu, jer je princ Josip Hildburghausen i po rodu svojem i obsegom zemljišta i brojem vojske bio impozantniji gospodin u Hrvatskoj nego li ban hrvatski. To se je pokazalo u velikom ratu, koji se je opet razplamtio izmedju cara Karla i Turci.

Karlo je nastojao, da kćeri svojoj Mariji Tereziji ostavi priestolje osigurano prijateljstvom svih europejskih vlasti. U to ime stupao je u različite saveze, vodio ratove, gubio zemlje, napuštao znamenite trgovačke svoje osnove sve samo zato, da mu kći uzmogne mirno vladati s otčinskoga priestolja. Princ Eugen, prvi vojvoda svoga vremena i savjetnik triju careva, liepo mu je govorio, da neka radje gleda ostaviti pune blagajne i dobro uredjene vojske, savezi da će se razsuti sami od sebe čim on oči stisne. Nije ga Karlo slušao. Takav savez bio je on učinio i s Ruskom, kada mu je ovo jako carstvo god. 1727. priznalo pragmatičku sankciju. U ugovoru se reklo, da će Karlo postaviti trideset hiljada vojske na noge i ratovati kao saveznik na Tursku, ako se Ruska s njome zarati.

1736. Rat se započme god. 1736. radi pograničnih svadja izmedju obiju država. Gospodarica Rusije Ana I. Ivanovna zaiska u Karla, neka po ugovoru zadje u rat. Karlo je upravo svršavao rat sbog poljskoga nasliedstva, vojske sve mu bile izmučene a blagajne prazne. Veliki mu pobjedonosni vojvoda princ Eugen ove godine 21. aprila u 73. godini umre oplakivan od cara i od svih naroda. Otci naši rado ga bilježiše u svojih saborih medju osobite i glavne svoje prijatelje. Njim je on pomagao, da nisu na njih padale daće ratne, koje je morala nositi Ugarska, njihovo junačtvo cienio je on više nego li drugi manje vriedni njegovi suvremenici. Sliedeći rat pokaza, što u njem kuća habsburžka izgubila.

Pun velikih nada odpravljaše Karlo svoje vojske u boj, jer je već diplomaciju europejsku zanimalo pitanje o diobi turskoga carstva, po kojoj bi Austrija dobila Bosnu, Srbiju i Vlašku. Zato na tri krila razdieljene carske vojske zalaziše u Tursku. Glavnu vojsku vodio maršal grof Fridrih Seckendorf na Srbiju, grof Olivier Wallis prelazio u Vlašku. Iz Hrvatske na Bosnu bude glavni vojvoda princ Josip Hildburghausen, komu se imao pokoravati ban hrvatski grof Josip Eszterhazi. Istom kad su Hrvati pred kraljem prosvjedovali, što im bana podvrgava drugomu vojvodu, dobije ban vojvodstvo uzpored s mogućim princom.

Ove godine bijahu samo ratne spreme i kretanja vojske. Više od sto hiljada radnika dade naša zemlja oko popravka gradova, podnoseći pri spremanju vojske carske mnoge nemile zgode. Prava
1737. ratna godina bude istom god. 1737. najprije sretna, a pod konac grozno nesretna. Maršal Seckendorf provali kroz Srbiju do Niša i Užice, te ih osvoji, ali ga onda ostavi sreća, te je izmičuć pred vojskom turskom na Dunav dobježao, bio od cara svrgnut i bačen u tamnicu, da čeka svoj sud. Princ Hildburghausen prodro bio u Bosnu, obsiedao Banjaluku, kod koje je Turke potukao, ali je morao uzmaknuti. Ban Josip Eszterhazi vodio vojsku na tursku Hrvatsku, obsiedao Bužim, nekada grad Keglevića, ali nije imao toliko ratnih sprava, da ga osvoji. I on morade uzmaknuti.
1738. Sliedeća godina 1738. nije bila sretnija, premda je car promienio vojvodu. Grofu Lotaru Josipu Königseggu, predstojniku vrhovnoga bojnoga vieća, bude predana vrhovna zapovied. U prvi mah pokaza mu se sreća, ali domala izgubi sve zemljište u Srbiji do jedinoga Biograda, na koji se sada naslanjala carska vojska. Jedini ban Eszterhazi izvojeva slavnu pobjedu na zrinskom polju,

kamo se je bilo sleglo toliko turske vojske, kolike jošte naše kraljevstvo na svojem zemljištu nevidje. Zrin su Turci obsiedali. Branio ga vojvoda banov Jurašić, dok ban nesabra vojsku i pred gradom razbije i u Bosnu baci tursku vojsku. Ova pobjeda banova razgrije opet na daleko hrvatski narod na boj s Turci, jer se podiže Hercegovina, krajevi Dalmacije i Crnagora, da s braćom zajedno vojuju. Moradoše se ipak primiriti, jer se na nje velika turska sila slegla, a pomoći od nikuda nije bilo.

Nesrećom i sramotom za carsko oružje nadmaši god. 1739. *1739.* svoje prvanje drugarice. Novi zapoviednik grof Wallis izgubi bitku kod Kročke 23. jula, car ga sbaci i imenuje zapoviednikom grofa Vilima Neuperga. Ovaj uvede još u veće smutnje i neprilike svoga vladara i stane dogovarati o miru, nečekajući poslednje zapoviedi iz Beča. Car baci i grofa Neuperga u tamnicu, ali mir morade primiti 18. septembra 1739., po kojem je izgubio sve u Srbiji i Bosni, što je bio dobio mirom požarevačkim. Sava posta opet medja izmedju Turske i Hrvatske. Ova gorka godina odnese Karlu mnoge godine njegova života, kako sam izpovieda. Satrven od tuge umre 20. oktobra 1740. *1740.*

V.

Marija Terezija odživila je uz otca svoga zabrinutoga za budućnost njenu i kuće habsburžke pune dvadeset i tri godine, gledajući na svoje oči velike ratove otčeve, koji su svi smierali budućoj sreći baštinice svih habsburžkih zemalja. Na osigurano tobože priestolje uzlazila je mlada i liepa carica, mislila je, da joj neće trebati voditi krvavih ratova, jer ih je već otac njezin izveo. Kako će ipak slaba žena vladati tolikimi kraljevstvi i zemljami, to pitanje treptilo je reć bi u zraku po cieloj Europi i u srdcih svih naroda, kojimi će vladati kći Karlova. Preliepe sposobnosti njezine davahu odgovor na ovo pitanje. Cvatuća ljepota udružena s bujnim zdravljem davaše joj osobiti čar. Puno i jako joj čuvstvo davalo snagu, da se užije radosti i da uzmogne podnositi boli, a nije joj mutilo čistoga praktičnoga razuma, kojim je brzo i jasno pronicala vladalačke potrebe, nije joj smetalo ono tanahno pravo osjećanje potrebno svakomu vladaru, kada izabira sebi savjetnike i izvoditelje svoje politike. Sjedeć na priestolju, koje je bilo potreseno više nego li ikoje

drugo u ono doba u Europi, uzdrži ga ona i utvrdi bolje nego li mnogi drugi suvremeni vladari u sretnijih odnošajih. Umni i ugledni muževi otimljući se za prvenstvo u savjetu njezinom okružuju joj priestolje poduprto od oduševljenih naroda. Sreća je jošte dopala Mariju Tereziju, koju riedko nalaze princese carske, da je dobila za muža Franju Lotarinžkoga, koji nije imao velike države, ali je osvojio srdce Marijino. Upravo zato što nije svojim državnim posjedom bio svezan s politikom nijedne države, posvećivao se je sav zemljam i narodom, nad kojimi je uz Mariju Tereziju vladao. S njime osnova ona kuću habsburžko-lotrinžku, koja i danas sretno vlada.

„Bez novaca, vojske i savjeta“ osta Marija Terezija iza otca svoga, a neprijatelja javi se odmah veliki broj. Čim je Karlo oči zaklopio objavi poslanik bavarski grof Maks Emanuel de la Perouse službeno, da njegov gospodar nepriznaje Marije Terezije zakonitom baštinicom habsburžkih zemalja, oslanjajuć se na testamenat Ferdinanda I., po kojem bi imali naslediti baštinici njegove ženske linije, ako mužki rod izumre.

U bavarsku vladalačku kuću bila je udata najstarija kći Ferdinanda I. Bavarska nebi se bila niti maknula, da nije imala obećanu zaštitu Francezke, stare neprijateljice Habsburga, a to se dobro znalo na bečkom dvoru. Dizala se i Saksonska, pouzdavajuć se u dobra saveznika više nego u li u svoju silu. Najveće brige zadavaše carici i njezinim ministrom Fridrik II., kralj pruski, koji je sada odmah obnovio davnu pravdu svoje kuće sbog Šlezke. Fridrik objavi svomu poslaniku u Beč: „Car je umro, carstvo i kuća austrijska ostaju bez vrhovne glave, financije su austrijske razsute, vojske onemogle, zemlje su iztrošene ratovi, kugom, gladju i strašnimi tereti poreznimi, koje nose narodi do dana današnjega. K tomu dolaze pretenzije bavarske i saksonske, koje do sada pod pepelom tinjaju, ali će skora buknuti u plamen; tajne nakane francezke, španjolske i savojske izaći će doskora na vidik. Kako je moguće, da su u Beču tako bezbrižni, te neuvidjaju pogibelji, koje se u tako velikom broju valjaju na ovu nesretnu kuću. Kako se mogu varati toliki ljudi sjedeći u vieću krune, da će sve živo skočiti na noge za obranu nasliedstva u ovoj zapuštenoj zemlji!“ Austrija da je izolirana, te neima saveznika. Kralj pruski kaza nam s ovih nekoliko rieči situaciju, u kojoj se nalazila Marija Terezija. Prevario se u tom, da neće

narodi veselo htjeti poletiti u boj za jednu slabu ženu, nu ta bojazan morila je i državnike caričine. Nije niti sama Marija Terezija mnogo pouzdanja imala, kada je vidila, koliko se savjetnici njezini odmah iza smrti Karlove ustručavaju primiti njezina muža Franju za suvladaoca. Zato se je upuštala u pregovore i dogovore s Bavarskom i Pruskom, nebi li ih diplomatičkim putem umirila. Pred sabrane stališe ugarske i hrvatske težko se je odvažila stupiti, jer se je prikazivalo, kao da sve čeka, što će biti od te žene kraljice. Hrvatskomu saboru objavi smrt otca svoga istom 1. decembra 1740., a sabor ju pozdravi adresom, u kojoj naglašuje, kako je Hrvatska prva izmedju svih njezinih zemalja primila i priznala nasliedstvo ženskoga roda „prije krunitbe kraljeve punim pravom kraljevstva:“ Da je ipak njeka neodlučnost i bojazan za budućnost kod Hrvata vladala svjedoči to, što ovoga puta za čudo neizabiru kakovo sjajnije poslanstvo, da pozdravi novoga kralja, kako je prije i za manje zgode u običaju bivalo.

Istom kada su pruske vojske provalile u Šlezku i stale ju osvajati, kada je već nesretni i nespretni general grof Neuperg prve *1741.* poraze svoje morao javiti carici, kada je već Francezka izjavila, da nepriznaje pragmatičke sankcije, te pod svoje okrilje uzimala Bavarsku, odvaži se Marija Terezija, da sazove krunitbeni hrvatsko-ugarski sabor za 14. maja 1741. Pripovieda se, da ju je sklonuo na to muž njezin Franjo, koji je poznavao bolje Ugre i Hrvate, jer je pod Karlom njeko vrieme bio kraljev namjestnik u Ugarskoj. Kraljica se oslanjala najviše na velikaše. Glavna joj podpora bio njekadanji ban hrvatski, vriedni starac Ivan Palfy sada judex curiae, onda ban hrvatski Josip Esterhazi i sav njegov rod, Gjuro Erdedi, Antun Grasalković i ostali velikaši, koji su se rado sabirali oko dvora. Samo pripravami za krunitbu zanimao se sabor, dokle sama kraljica svetčano neuljeze u Požun (20. juna). Latinski odzdravi Marijini občaravahu stališe, te sve tegobe i zahtjevi izčeznuše, kada je ona rekla, da će primiti krunitbenu diplomu, kakovu prisizahu njezini predšastnici, ali da najprije valja izabrati palatina. Na predlog bana Josipa Eszterhazya, koga je carica takodjer kandidirala za tu čast, bude jednodušno izabran starac Ivan Palfy svekolikim oduševljenjem. Taj sretni izbor dopomogne kraljici, da su se brzo riešile neprilike radi krunitbene diplome, te se mogla obaviti krunitba.

Sa starim historijskim sjajem proslavi se 26. juna krunitba kraljice, i bila je obavljena iskrenim narodnim oduševljenjem. Suvremenici s udivljenjem pripoviedaju taj neobični dogodjaj, gdje prekrasna žena kraljica na konju uzlieće na krunitbeni humak, pak urešena krunom na glavi zamahuje sabljom sv. Stjepana na četiri strane. Težko da je neizmjerno oduševljenje naroda kraljici i radost radjalo, kada su u ovaj čas neprijatelji joj sa zapada i sjevera u zemlju provaljivali, a muž joj je kao privatni čovjek izmedju velikaša stajao na dosta neznatnom mjestu.

Sjaj i čarobnost krunitbena zaboraviše se u saboru, čim je došlo do ozbiljnih razprava. Već prva želja kraljičina, da muž njezin Franjo sada veliki vojvoda toskanski i priznati suvladalac u austrijskih zemljah, bude i u Ugarskoj i Hrvatskoj za to priznat, nu već ta prva želja porodi buru i halabuku nečuvenu i nije joj bila izpunjena. Nije opet niti ona sa svoje strane zadovoljavala tolikim željam stališa u pitanjih vjere, o zajamčenju banske i palatinske časti, o utjelovljenju krajine i mnogo drugih starih jadih, što ih sada iznesoše pred kraljicu Hrvati i Ugri. Izmedju svih tegoba hrvatskih najoprečnija je bila o krajini, jer je kraljica jedno htjela a stališi drugo. Stališi hrvatski pomisliše, da bi sada s novim kraljem ipak se imala vratiti krajina, zato se opet spomenuše one povelje Leopoldove, gdje obećaje, da će krajinu dati pod bana. Povelju dadoše štampati i razširiše ju po svem kraljevstvu, da svatko znade, što se ima od novoga kralja iskati. Liepom adresom zamoliše kraljicu, neka izpuni ovo obećanje djeda svoga i tolikih kraljeva Habsburga, jer su ljudi izgubili po krajini kućna sjedišta i posjede. Puno da je izgubio biskup zagrebački, ne manje grofovi Draškovići i Erdedi, skoro svi mnogi plemići oko Križevaca i Karlovca, koji danas kano prognanici živu, nesmiju doći na svoju djedovinu, nije ju neprijatelj osvojio, a drugi ju obradjuju. Jošte se k tomu izbrajaju mnoge nepravde, gdje zapovjednici prelaze svoju jurisdikciju. Kraljici nije bilo niti na kraj pameti, da u ovo težko vrieme Hrvatom zadovolji, premda su se i Ugri napeli zbog svoje krajine. Kraljica je htjela imati što više vojske — a stališi opet svoje stare zemlje. Usred ovih razmirica nije došlo niti do spomena, da se vojske iz Ugarske i Hrvatske odmah priprave i krenu na neprijatelje, koji su se upravo spremali, da Austriji nož u srdce udare. Zato se zlovoljna kraljica vrati iz Ugarske u Beč.

U Nimphenburgu sklopila je bila Francezka s Bavarskom, Španijom, Pfalzom, Kölnom, Saksonskom i Pruskom ugovor (22. maja), po kom bi Mariji Tereziji ostale samo unutarnje austrijske zemlje, Ugarska i Hrvatska. Karlo Alberto izborni knez bavarski imao bi postati car njemački. Po osnovi kralja pruskoga napredovahu francezke i bavarske vojske prema Beču, gdje bi se sastale s kraljem pruskim, provaljujućim kroz Moravsku. Beč su se nadali lasno zauzeti, jer da je preslabo utvrdjen bio. Karlo Alberto bavarski na čelu svojih vojska i dvadeset i pet hiljada Franceza osvojivši Pasov, kretaše se nuz Dunav i osvoji Linc (14. augusta), gdje mu se poklone stališi gornje Austrije, a onda uzme napredovati u dolnju Austriju, osvajajuć bogate samostane i gradove. Fridrika II. pruskoga nije mogla kraljica umoliti, da neprovaljuje u Moravsku i Česku, a Španjolci za koji čas imali su provaliti u Italiju. Dolnja Austrija prepuna agenta bavarskih sva je bila uzrujana i za kraljicu nesigurna. U Beču pripravilo se je vojske i gradjanske straže, ali sviet je bježao u grad i iz grada kao što u vrieme Leopolda za poslednje velike turske vojne. Dvor se razbježao što u Gradac što u Požun.

U taj čas odluči Marija Terezija proti savjetu svojih ministara Niemaca, da ide u Požun, kamo opet sazove sabor ugarsko-hrvatski. 11. septembra stupi pred sabrane stališe kraljica u crnini puna tuge i boli i progovori latinskim jezikom: kako se je pol svieta diglo, da joj skine krunu s glave, njezinu sinu skrše priestolje a vierne njoj narode sebi podjarme. Stališe uzpali kad ih opomene, neka se dignu na obranu svete krune, te iz stotina grla zagrme glasovite rieči: „vitam et sanguinem," da će dati život i krv za svoju kraljicu. Ali i ovaj nezaboravni časak neprodje bez neugodnosti, jer su se pri odlazku kraljice čule kletve na njemačke ministre. Koliko je znamenit ovaj momenat u povjesti ugarskoj i hrvatskoj, najbolje to svjedoči, što se je od toga učinila ciela historijska legenda. Kraljica da je noseć na ruku sina svoga Josipa (komu je bilo sada šest mjeseci) molila stališe za pomoć, a ovi da su na to potegnuli mačeve iz korica i vikali: Moriamur pro rege nostro Maria Theresia! Ova je priča i zato znamenita, što je brzo postala i sveobća, dapače historijsku vjeru zadobila. Ugri i Hrvati priznadu sada Franju Stjepana muža kraljičina za suvladaoca, kako su ga prvo priznale bile austrijske nasliedne zemlje.

Premda se Ugrom sva slava oduševljenja do sada rado pripisavala, morade ih kraljica jošte iste godine koriti: „mnogo obećajete ali malo dajete“, kada se do konca godine jedva nekoliko stotina vojnika iz Ugarske pojavi na bojištu. Prvi i brojem najjači izmedju svih naroda izadju na bojište Hrvati iz banovine i krajine, izdajući do petdesest hiljada ljudi. Osim redovitih četa proslaviše se neredovite, koje je sabrao Franjo barun Trenk od svojih podanika u Slavoniji, a bilo je medju njimi i odvažnih hajduka slavonskih. Vratolomni taj čovjek, baštiniv po otcu velika imanja Pakrac i Nuštar, bio je najprije u austrijskoj službi, onda prešao u Rusiju, gdje su ga sbog bjesnoće na smrt i na progonstvo u Sibiriju bili odsudili, dok ga nepomilovaše, te se on sretno vrati kući u Slavoniju, i stane kupiti najsmjeliju vojsku svoga vieka. Vojska, što ju je sada osnovao, daje si ime pandura, obučena je na način šerežana, nosi iza pojasa handžar, pištolje i mali nož, u kojem bje slika pandurova s nadpisom: „vivat Pandur“, a o ramenu dugu šarku pušku, te zadavaše straha svakomu neprijatelju. Prva ona uvede muziku, kakovu do onda nije imala nijedna europejska vojska, tako zvanu tursku bandu. Kada su prvi put panduri dolazili u Beč, izadje im sama carica u susret i sav se grad uzvrtio, da vidi nove gostove (1. travnja 1741.). Velik je glas u povjesti ob ovoj pustopašnoj četi, o njezinoj smjelosti, drzkosti i osobnom junačtvu. Kada pomislimo što sve zla poradiše u tudjem svietu pod imenom hrvatskim, kakov li su opet trepet bili neprijatelju sbog svoga junačtva i koliko su divske snage pokazali, onda neznamo, bili se s njimi ponosili ili sbog njih zastiditi imali.

Druge hrvatske vojske krenule su put Italije dakako ne pod svojimi već pod tudjimi zapovjednici. Hrvatska dapače nije niti imala bana niti vojvode, odkada je ove godine ban Josip Esterhazi pred krunitbom postao judex curiae, što dakako nije prijatno bilo Hrvatom. Vojske hrvatske prisizahu sada onu prisegu, koju i vojnici drugih kraljičinih zemalja, da će vierno služiti, „doklam potrebni budu njih rimske kraljevske svetlosti katoličanske i presvetle hiže austrijanske“ Iz početka vojevahu pod svojimi zastavami, ali tečajem rata zastavu kraljevstva hrvatskoga zamieni obća austrijanska zastava. Rat ovaj nosi ime austrijskoga nasliednoga rata i trajaše s manjimi prekidanji skoro osam godina (1740—1748,),

a zobao je bez prestanka mnogobrojne vojske iz Hrvatske, a osobito iz vojne krajine.

U onoj spomenutoj strašnoj situaciji, gdje su Bavarci sa zapada a Prusi sa sjevera napredovali pokuša Marija Terezija, da si barem jednoga glavnoga neprijatelje skine s vrata, zato se izmiri s kraljem pruskim u Schnellendorfu (9. oktobra), gdje mu daje bolji dio Šlezke pod pogodbom, da dade glas njezinu mužu Franji za cara njemačkoga. Time je bio sapet pobjedonosni Karlo Alberto i nemogaše napredovati prama Beču. Ali kada se je za mjesec dana kralj pruski opet odvrgao od prijateljstva austrijskoga, poleti na Česku, u kojoj nije bilo skoro ništa vojske. Prije božića ove godine bude Karlo Alberto bavarski u glavnom gradu Češke „po božjem i ljudskom pravu" priznat za kralja češkoga. Odavle pohrli Karlo Alberto u Frankfurt, gdje bude pored svih prosvjedovanja od strane Marije Terezije pod imenom *1742.* Karla VII. izabran za cara njemačkoga 24. januara 1742.

Dok je Karlo Alberto slavu slavio u Češkoj i Njemačkoj, napredovahu austrijske vojske prema Bavarskoj. Generali Khevenhüller i Bärnklau vodiše vojske. Hrvatske čete osvojiše na dan izbora Karla Alberta za cara Linc, napredujuć pred svom ostalom vojskom u Bavarskoj. Barun Trenk osvoji gradove Kam, Filzhofen i na osobiti način Deggendorf na Dunavu. Kod toga grada razoriše Francezi most. Trenk postavi na mjestu, gdje je most bio jedno četrdeset svojih ljudi, a da se čini kao da ih više imade, navuče na snopove od slame odielo pandursko, da neprijatelje na ovom mjestu suzdrži. Sam on uzme ladju i nješto se podalje preveze preko rieke, te udari po noći iznenada uz sviranje svoje bande s upaljenimi bakljami i strašnom vikom u grad, pozivajuć posadu na predaju, jer će inače sav grad uništiti i popaliti. Posada gradska u dosta velikom broju zastrašena izadje, i predade se na milost i nemilost hrvatskim pandurom.

Hrvatske čete prelietahu Bavarsku s jednoga kraja do drugoga, a grof Khevenhüller uljeze i u glavni grad München. Koliko je sretna austrijska vojska bila u Bavarskoj, toliko je veća nesreća bila od Prusa, zato uzme posredovati Englezka mir, koji se napokon sklopi u Berlinu 28. jula 1742. Austrija izgubi Šlezku. Napokon uzmakoše naši pred jačom francezkom vojskom i iz Bavarske, ali iztisnuše Franceze iz Češke, gdje su im ostanci u gradu Chebu očekivali svoju sudbinu.

Pod konac ove ratne godine javiše se nemiri medju vojskom i pukom hrvatskom, koji nam pokazuju prve posliedice težkoga i teretnoga rata. Osobito se u Italiji uzrujaše vojnici hrvatski i stanu uzmicati kući, a u krajini karlovačkoj bunio se bio narod radi toga, što kraljica previše vojske izvodi, te je sva radnja kućna ostajala na ženah i starcih. Sada istom smisle se u Beču, da dadu Hrvatom bana, koga je sabor hrvatski već pred godinu dana bio predložio. Izmedju četvorice predloženika, za koje vele stališi, da znadu hrvatski materinski jezik, poznaju običaje i zakone zemlje, i da imadu posjed u Hrvatskoj, pak će u zemlji boraviti, kako se banu pristoji, bio je i Karlo Baćan, sin njekada
1743. bana Adama Baćana. Kraljica ga u svojem odpisu hvali, da se je odlikovao u prvom ratu turskom kod Petrovaradina i Biograda, onda u poljskom nasliednom i drugom turskom ratu, a sada proti Bavarcem i Francezom da se je neizmjerno proslavio. Sjajnim uvodom na bansku stolicu 10. marta 1743. posvjedočiše mu Hrvati veselje i oduševljenje svoje.

Nesmiljeno postupaše ban sa prebjeglimi iz Italije vojnici, ali nije zemlje primirio, jer je slavonska buna jošte plamenom gorila. Oko Virovitice, Požege, Pakraca, Pleternice, Podvorja, Cernika, Sirca i Subotske ustalo preko četiri hiljade oružanih seljaka proti svojoj vlasteli i proti upravi komorskoj, zahtievajuć, da ih spoje s varaždinskom krajinom, gdje neće nositi velikih tereta i poreza. Poslanike svoje poslaše u Beč, da traže tamo spojenje s krajinom, ali ti ništa neopraviše. Na povratku ipak sabraše narodni zbor, sebi dadoše naslove kapetana, a po pisarih svojih Kovačeviću i Filipoviću izdadoše narodu pismo, da se riešava svakoga poreza i daće. General osječki barun Engelshofen i ban Karlo Baćan odpremiše vojske na ustaše, koji su medjutim našli saveznika med krajišnici varaždinskimi. Pod Todorom Milankovićem odluči velika skupština, da se opru. Usred viećanja zadje medju sabrani narod njeki strani putnik i razloži mu, kolika je opasnost za nje slabo uvježbane i gore oružane oprieti se redovitoj vojski. Nauka ta strana i svim nepoznata čovjeka mnoge smuti, te se razidju. Milankoviću povjere neka ode u Beč, gdje ga jadnika svakojako loviše. Uhvatiše ga ipak istom u Slavoniji, gdje je buna napredovala i smaknuše njega i njegove drugove, a odsječene im glave iztaknuše po zidinah pakračkih. Prolivena krv seljaka hrvatskih donese toliko koristi,

da se je dvor odlučio činiti red u Slavoniji i pripojiti županije virovitičku, sriemsku i požežku s Hrvatskom pod bansku vlast, a u Posavju da se uredi krajina. Puk bi volio doći pod krajinu, zato ode jedna deputacija u aprilu 1743. pred bana u Šikloš, da ga zamoli, neka ih metne pod krajinu. Kad ipak ban odgovori, da kraljica hoće i zapovieda, da budu pod civilnom vladom banskom, prodju po naputku njekih vojničkih častnika u Osiek generalu barunu Engelshofenu, koji im izda putne listove, da slobodno uzmognu doći sa svojom molbom pred kraljicu. Ban presieče generalu spletke, te javi u Beč, neka ove ljude zatvore, jer da su drugovi buntovnika. General osječki znajući upliv banov kod dvora, primiri se i pritaji, a ban prodje u Slavoniju, da započme uredjenje zemlje po načinu starih županija, ali nije izveo svoga djela, jer ga je zvala kraljica u vojsku.

Kada je Marija Terezija nesretni po nju berlinski mir učinila i izgubila Šlezku, poželi naknadu zbog ovoga gubitka u Bavarskoj. Dok je oduševljeni poštovatelj naše kraljice Gjuro II. englezki slavno vojevao na Rajni s Francezi, osvajahu austrijske vojske Bavarsku. Sedamdeset hiljada Austrijanaca, a med njimi preko sedamnaest hiljada Hrvata izvojevaše najprije kod Simbacha i Braunove slavnu bitku 9. maja pod vojvodstvom Karla Lotarinžkoga. Više tisuća neprijatelja osta na bojištu i pade našim u ruke, a medju uhvaćenimi bijaše i feldzeugmeister bavarski Minuzzi. Za mjesec dana unidje general barun Ivan Bärnklau s hrvatskimi krajišnici u glavni grad München. Onda osvajaše naša vojska redom bavarske gradove. Trenk dapače prelećivaše više puta preko Rajne, paleći neprijateljske čardake, tjerajući straže, osvajajući topove. Prirodjenom ironijom običavao bi razglašivati, da je došao u Francezku sa svojimi Hrvati, da mu se priuče ugladjenomu životu Franceza, koji pandure nazivahu „crvenimi kapucini“. Četovanja su ta trajala dokle ban hrvatski Karlo Bačan nepreuze vojničku i civilnu upravu Bavarske. Car njemački Karlo VII. izgubio je tako svoju zemlju i bio u istinu ono, što mu jedna neprijateljska spomenica kazivaše: „et caesar et nihil!“

Francezku smuti nesreća saveznika joj cara njemačkoga, zato sabiraše veliku vojsku na Rajnu, da provali na proljeće u Bavarsku. I naši se spremahu. Ban Bačan, da dobije što više vojske, pisa stališem hrvatskim, neka šalju što više konjanika

s kopljem, jer se tih Francezi osobito boje, a da im polaska, javi im, da će vojska hrvatska pod zapoviedju svoga bana vo-
1744. jevati. Naše vojske nesamo suzbiše Franceze, već predjoše Rajnu i stadoše se udomljivati u Elsasu mjeseca jula 1744. Taj napredak Austrijanaca uznemiri Fridrika II. kralja pruskoga, o kom se na bečkom dvoru spominjalo, da bi bolje bilo imati ga za očita neprijatelja, nego li što je ovakov tobožnji prijatelj. Sa sto hiljada vojske saleti kralj Fridrik u Česku i osvoji Prag, time i cielu zemlju 17. septembra. Opet nasta iza ovoga ratnoga obrata pogibelj za sam Beč. Kraljica zapoviedi svojim vojskam na Rajni i u Bavarskoj, da kreću u Česku. Sve što predobiše njezine vojske Bavarske, sada ostaviše neprijatelju, da spase priestolnicu. Kraljica opet prodje u Požun, da sabere oko sebe ugarske i hrvatske velikaše i da ih oduševi na novo za obranu svete krune.

Dok su vojske austrijske bacile kralja pruskoga iz Praga i iz Češke, gdje su osobito Hrvati pod banom Baćanom i Ugri pod grofom Josipom Festetićem u manjih bitkah razbijali vojske njegove i natjerali ih u Česku, dotle je mogao Karlo VII. opet mirno dospjeti u Bavarsku. S velikim slavjem uljeze već 23. oktobra u svoju priestolnicu u München. Čim je to dostigao, želio je učiniti mir i radio je o njem, ali ga nije doživio, umre 20. ja-
1745. nuara 1745. Sin njegov Maks Josip učini mir u Füssenu 23. aprila, po kojem Bavarska prizna pragmatičku sankciju. Posljedica toga mira bila je, da se je izpunila velika želja Marije Terezije, te je njezin muž Franjo izabran za cara njemačkoga i svetčano okrunjen 4. oktobra.

Da je carica sada mogla jošte jednu ranu preboljeti radi gubitka Šlezke, bila bi dobila podpuni mir i odmor svojim zemljam, koga su krvavo trebale. Nisu niti vojske već bile toliko boju voljne. Osobito Hrvati težko nosiše terete ovoga rata, jer se bojati bilo, da će im opustiti zemlja, ako tolike hiljade najjačih ljudi još za dugo budu izvan zemlje. Zato nam je svjedok njihov vojvoda Aleksander Patačić, koji veli: „da od početka augusta 1744. sve do kasne zime, danju i noćju bez čadora, kadkada i bez kruha, lišeni odore i novaca, moradoše podnositi sve ratne potežkoće. Pa ipak ih i sada po najvećoj zimi neće da namjeste u mirne stanove, nego ih stavljaju na skrajnu granicu pred neprijatelja, i to u zemlji poharanoj, lišenoj svake hrane, gdje moraju poginuti od nevolje. Zato da vole kući proći nego sveudilj

stradati i držati stražu proti neprijatelju u pustoj zemlji:" Mnogi od vojnika hrvatskih već više godina nevidješe domovine, ni žene, ni djece svoje, a malena plaća od šest krajcara na dan nije im mogla zasladiti težkoga vojničkoga života. Ban ih je istina bodrio i opominjao više puta, neka uztraju u vojski, koliko je mogao i pomogao ih je, ali ipak mnogi vojsku ostaviše na banovu nepriliku.

Kada je Marija Terezija jošte s kraljem pruskim u Draždjanih mir god. 1745. učinila i odstupila mu Šlezku, ostadoše samo Francezi i Španjolci s vojskami na bojnom polju, a rat se je razvijao u Nizozemskoj i Italiji različitom srećom. Dobio je značaj europejskoga rata, daleko od starih nasliedjenih zemalja habsburžkih, zato ga mi nepratimo, već se vraćamo u našu domovinu, gdje se ratne posljedice u ovaj čas jasnije pokazuju, nego li u jednoj zemlji carice Marije Terezije.

VI.

Nitko nije mogao znati kraj ovomu ratu, u koji su počele uticati tolike europejske vlasti. Iz Hrvatske dolazilo je unj toliko liepe vojske, ali malo uredjene, zato je morala biti briga caričina, da čete hrvatske dobiju što prije i što bolji red i što jaču vojničku disciplinu. Vlada kraljeve komore bila je preslaba zato, da Slavoniju od hajduka oslobodi, koji su na gdjekojih mjestih bili jači od državne vlasti. Naši vojnici, osobito krajišnici, naučni slobodnu vojevanju u malom ratu, težko podnosiše novi europejski vojnički red, da se u velikih vojskah u neprolomnih linijah kreću i zadavahu vojvodam carskim više puta velikih neprilika, premda su osobnim junačtvom nadkriljivali vojnike svih drugih naroda. To su bili razlozi, da je vlada carice Marije Terezije jošte tečajem velikoga rata nastojala izvesti vojničke reforme u Hrvatskoj. Inače u ratno doba moraju već započete državne reforme čekati mirnija vremena, dapače i u istu preobnovu vojske nerado diraju vlade, da tečaj rata nepomrse. Sama Marija Terezija izvodila je svoje znamenite reforme istom iza gotova rata u svojih nasliednih zemljah, samo je to inače uradila u Hrvatskoj. Rat je u nas upravo bio pogodan za preustrojstvo zemlje, jer je većina svieta naoružana stala u dalekom svietu. Bilo je moguće dati novi lik istim socijalnim odnošajem u krajini i Slavoniji, a

socijalne reforme malo su kada i malo u kojoj državi tako sretno mogle proći, da nebi narod do dna uzrujale, jer moraju udarati u bolni živac narodnoga života.

Grof Aleksander Patačić vodio je utjelovljenje Slavonije s Hrvatskom pune dvie godine i dovršio ga istom pod konac god. 1745. Čitava zemlja bude razdieljena na tri civilne podžupanije: sriemsku, virovitičku i požežku i na vojničku krajinu sriemsku i posavsku. Velikimi župani budu imenovani za Sriem Marko barun Pejačević, Viroviticu grof Ljudevit Patačić, za Požegu barun Vladislav Vajaj. Težko je bilo naći u Slavoniji pismenih ljudi za županijske službe, zato preporuči ban, neka iz Hrvatske uzmu ljude poznavajuće zakone i običaje zemlje. Čim se županije obnoviše digoše jauk na silnika baruna Franju Trenka, zapoviednika pandura. Mnoge vlasteoske kmetove silom je natjerao u pandursku četu, a odjenuti su ih morali vlastela i susjedi njihovi jadni kmetovi. Sama virovitička županija potrošila je u pandure više od trinaest tisuća forinti. Mnogi kmetovi da se otmu pandurstvu odu u hajduke. Zemlja posta na sve strane nesigurna. Sve su županije zahvaljivale banu, što ih je utjelovio materi zemlji Hrvatskoj.

U slavonskoj krajini zapoviedaše podmaršal barun Engelshofen, koji je bio u ovaj čas pod banom. On zamisli uvesti njemačke častnike, jer da domaćih sposobnih ljudi neima. Za za-
1746. poviednika Posavine preporuči banu njekoga njemačkoga baruna Rieda. Predloži podjedno, da se u buduće krajiške *četе* i *vojvodstva* promiene u *pukovnije* i *bataljune*, kako je već bila uredjena varaždinska krajina pod konac vlade Karla III. Vojske je dala Slavonija obilno. Bilo je otišlo s pukovnikom Budajem u Italiju skoro tri hiljade, pukovnikom Monasterlićem u Njemačku preko tri hiljade, do hiljadu s kapetanom Grubenom u Šlezku, a skoro toliko konjanika odveo je bio Rajko Preradović u Bavarsku, i jošte je stalo kod kuće deset hiljada ljudi pripravnih, da zamiene ili popune one koji su otišli.

Princa Hildburghausena, ureditelja varaždinske krajine, dopade zadaća, da na vojničku uredi gornju krajinu od Kupe do mora. Težku zadaću svoju dovrši on tek iza godine dana (god. 1746.) Razdieli zemlju u *četiri pukovnije* i prozva ih za sada po pukovnicih njihovih. Ličku nazva Guicciardovom, otočku Herbersteinovom, ogulinsku Dillissovom, a slunjsku Petazzievom. Po-

pisujuć mužke glave sposobne za službu od šestnaeste do šestdesete godine, sastavi četrdeset i pet hiljada glava, izmedju kojih je samo tri hiljade bilo nesposobnih za vojsku. Sjajan i nečuven je to broj, da na toli malom zemljištu imade toliko ljudi vrstnih za pušku i bojno koplje. Što bi bilo od ovoga naroda, da mu bude neprekidno uciepljivana prosvjeta salievajuća se sa srdcem i dušom njegovom, što bi bilo od zemlje, da ju je natapao toliko potom svojim, koliko je natopio sa krvlju svojom daleke strane poljane europejske!

Pukovnije razdieli princ Hildburghausen na b a t a l j u n e, svaka od njih imade postaviti četiri a lička šest. Na mjesto starih kotara, knežija i občina postavi s a t n i j e ili kumpanije. Starodavne vojvode i kneze s osobitimi povlasticami zamiene sada častnici i zapovjednici satnija većinom poriekla nehrvatskoga. Jezik vojske austrijske njemački otme mjesto hrvatskomu, kojim su do sada isti tudji generali bili prisiljeni pisati i preuzme vladanje u sudu i upravi. Sudci auditori bili su redovito strani ljudi, većim dielom Niemci, uz nje su bili prisjednici častnici i podčastnici i po koji prosti vojnik, kako je za vojnički sud zakon zapoviedao. Svaki odkup od vojničtva bijaše najstrože zabranjen. Plaća je častnikom bila za vrieme rata, kako i onim iz drugih zemalja habsburžkih, ali u vrieme mira samo na pola. U mirno doba imao se je vojnik sam hraniti i odievati. Popisani vojnici bješe osim toga pod gubitkom glave vezani, da idu onamo, kamo im se zapovieda i da ostanu tako dugo, dok bude potrebno. Svoje staro narodno odielo moradoše svući, pak navući na sebe carsku monturu skrojenu po kalupu ugarskih regularnih vojnika.

Težko su bolile tolike radikalne reforme narod, jer su mu razarale starodavne vlasti kuezova i vojvoda, u kojih su se od pravieka čuvale osebujnosti sveobćega slavenskoga individualizma, prave slavenske rodovne občine, a još teže im bilo odbaciti odielo otaca svojih, svoju čast i uspomenu. Nezadovoljstvo je bilo po svoj zemlji, a očita buna digne se u ogulinskoj pukovniji, u Senju, oko Brinja i u jednom dielu Like. Obično ju nazivlju brinjsko-ličkom bunom.

Veliki narodni sbor sasta se dne 5. augusta 1746. u Jezeranah, gdje se nadjoše zastupnici Brinja, Senja i Like. Proglasom pozovu svu krajinu, da svaka kuća dade po jednoga oružanoga momka u vojsku. Koji bi se tomu uzprotivili, njim se zagroziše,

*

da će im kuće upaliti. Častnike odlučiše silom nagnati u svoju vojsku, koji se nebi dao, valja da glavom plati. Prvi se dignu Brinjani, protjeraju svoje častnike a podčastnikom polamaju njihove batine, koje su nosili po novom propisu u znak, da oni imadu pravo batinjati, koga gospoda odsude. Odagnaše konje i razbiše kola na kojih se je imala dovesti nova montura, napokon protjeraše regularnu vojsku, što je čuvala brinjski grad. Sabrani Brinjani krenuše prema Stubici, gdje se sabra do dvie hiljade oboružanih ljudi i nazovu se: „božjom vojskom.“ Da znamo protumačiti ovaj naziv ustaša, jamačno bismo mogli razkriti sve povode i pobude ustanka. Uzamši na um odnošaj svećenstva, koje je prijalo ustanku, našli bismo u bibliji povod ovomu imenu po analogiji sa braćom makabejskom. Nebesa su imala zaštititi „stare pravice“ naroda.

Karlovački general podmaršal Scherzer zapoviedi podpukovniku ličkomu Depociju, neka ustanak uguši, zato neka digne dva bataljuna otočka i dvie kumpanije ličke. General Scherzer ode sam glavom u Otočac i odavle dojavi ustašam, neka se razidju, ali videći da ga nitko nesluša, vrati se u Karlovac. Većina se ustaša ipak vrati kućam svojim zato, jer im je ponestalo hrane. Koncem augusta izaberu deputaciju od sedam ljudi, na čelu im majora auditora Matu Kuhačevića Senjana prijatelja puka i pjesnika hrvatskoga. Čim Kuhačević u Beč stigne, dade ga ratno vieće zatvoriti i pošalju ga u Karlovac na sud, gdje je princ Hildburghausen sastavio sud od samih nesmiljenih stranaca. Premda se narod
1747. primirio, budu ipak glave ustanka nesmiljeno kažnjene. Deset ih pogubiše mačem, trojicu smrviše na kolo a glave im odsječene na kolcih iztaknuše, sedam častnika i podčastnika odsudiše na vječni zatvor, petoricu poslaše na šanceve. Mato Kuhačević naricaše u Špilbergu u pjesmah hrvatskih o sudbini svojoj i svoga rodnoga grada Senja još mnogo godina. Kraja pjesnikove sudbe neznamo.

Princ Josip Hildburghausen, novi organizator vojne hrvatske krajine, postigao je podpunoma svoju svrhu, jer je pod konac nasliednoga rata iz same krajine bilo vojske preko trideset hiljada. Nova krajina dobi bolji red, veću stegu, narod je bivao poslušniji prema poglavarstvu i vojničkim propisom. Počelo se misliti na škole, na bolje puteve i na veću sigurnost zemlje od hajduka i susjednih Turaka. Ali krajina kao ogromni vojnički

zavod pod upravom tudjinaca prezirućih sve što je sveto ovomu narodu, a poštujući jedino krepčinu mišica, mogla je samo svoj heroični duh razvijati, u kojem je jedno bitno svojstvo uviek manjkalo, nije smielo biti narodne samosviesti. Narodnomu jeziku nije bilo mjesta niti u školi niti u javnom službovanju. U vojničkom zavodu nije mogao u cviet doći obrt niti trgovina. Carskom monturom izgine dapače stara uresna narodna nošnja, s njom propade kod mnogih porodicah jedino bogatstvo, sastojeće od starine u bogatu odielu i skupocjenu oružju. Nestade zato vještijih krojača, krznara, vezilaca, zlatara, puškara i t. d.

Isto zemljište krajiško znatno se preobrazi. Romantične predjele gornje i dolnje krajine urešene starodavnimi gradovi, samostani i crkvami liši vojna uprava malo po malo svih ovih uresa. Gradove i samostane pustiše zubu vremena, da ih satare, mnoge razoriše, da iz njih izvale materijale za svoje oficirske stanove, magazine i tamnice, dapače monumentalni spomenici prodjoše za taracanje cesta i za carske sgrade. Što pismenih spomenika od paleće sile turske osta, to morade ostaviti stare pohrane svoje i putovati u Gradac i u Beč. Da se nije na nje pazilo, to se lasno razumije, jer što bi hrvatskim rukam bilo staro i sveto, to je tudjinu bilo starogrdno i nakazno. Koliko je novim ustrojstvom pretrpila banska vlast, vidi se po tom, što onaj stari kriepki zahtjev, da se obnovi banska vlast od Drave do jadranskoga mora, kao da se neusudjuju Hrvati obnavljati za dugo vremena.

Dok se je svršila nova organizacija krajine hrvatske, dovrši Marija Terezija god. 1748., nasliedni rat mirom u Achenu po *1748.* kojem je izgubila Šlezku, Parmu, Piacencu i Gvastalu. Hrvatske vojske uzele se vraćati u domovinu sa Rajne i Italije, donoseći mnoge ratne trofeje, koje poslije stališi u bansku kuću namjestiše. Vojska se uvježbala već po načinu druge kraljičine vojske, jer je ban dao prevesti vježbe na hrvatski jezik za banderiju i za svu hrvatsku vojsku. U Beču ih dočekivala carica, oficire gostila i zlatnimi kolajnami odlikovala, a momčad darivala. Slavje bilo u Beču pri prolazku hrvatskih vojnika. Do jeseni nalazile se već sve čete u domovini, da se odmore od osamgodišnjega ratovanja.

Prije povratka vojske, dok je jošte ban Baćan u Belgiji boravio, imenova ga kraljica odgojiteljem svoga sina priestolonasliednika

Josipa, a time bi morao zahvaliti se na banskoj časti. Prvi glas stigne o tom namjestniku banskomu biskupu Gjuri Branjugu od palatina Ivana Palfya, gdje veli, da „kao stari, pravi i iskreni prijatelj Hrvata“ ovo javlja privatnim putem, neka se stališi slože i zaištu od kraljice, da im ipak Baćana ostavi za bana, neka se ovaj put neosvrnu na onaj stari zakon, da ban mora u banovini boraviti, jer da će u ovom novom uzvišenom položaju ban Baćan tolike koristi donesti, koliko im nijedan drugi ban jamačno nedonese. Biskup sabere sabor i skloni ga na to, da izašalje kraljici poslanstvo. Vodio je poslanstvo posvećeni biskup Adam Patačić, a uz njega su bili podban Ivan Rauch i prisjednik banske tabule Ivan Bužan. Dospjevši u Beč pobojaše se, da ih kraljica niti primiti neće, jer nije nikoga primala radi trudova, u kojih se nalazila. Ipak ih primi u svojem kabinetu neizmjernom laskavom srdačnošću, hvaleći vierne Hrvate, što hoće da imadu za bana čovjeka, koga ona toliko cieni, da mu povjerava najvišu i njezina srdca najmiliju zadaću. Tako Baćan osta i nadalje banom, samo se je o tom radilo, tko će mu biti namjestnikom, kada je ove godine biskup Branjug umro. Kancelarija je kraljeva tvrdila, da jedino kralj ima pravo imenovati banskoga namjestnika, koji u ime kraljevo mora zapoviedati vojskom na krajini, a ban se pozivao na običaj toliko puta ponavljan, gdje je ban sam imenovao sebi namjestnika. Ban imenova svojim namjestnikom grofa Ljudevita Erdeda, a kraljica to sliedeće godine 1749. potvrdi, ali s primjetbom, da to za buduće nesuzbija pravo kraljevsko kod imenovanja banova namjestnika.

Sada nastaje ona znamenita doba mira (od god. 1748—1756.) vladavine Marije Terezije, u kojem je mudra kraljica nastojala novimi uredbami podići zemlje i kraljevstva svoja do jedinstvene sile, kakva je bila Francezka ili država pruskoga kralja Fridrika II. Vojska imala je biti po svih zemljah po jednom sustavu vježbana, k tomu je trebalo vježbanje i red i u mirno doba za punih sto hiljada ljudi. Zato opet trebalo je urediti financije, koje u državi habšburžkoj nikada nisu bile uredjene. Težke gubitke poslednjega rata pripisivaše sama kraljica neurednosti raznorodnih vojska svojih i nespretnoj raztrošnosti, kojom se odlikovaše njezini predšastnici. Žena, koja je umila jednom razpaliti Ugre i Hrvate s riečmi: „ja sam siromašna kraljica, ali imam srdce jednoga kralja,“ preuzme zadaću, da uvede što jednoličniju upravu

u svih zemljah svojih i da ih preporodi. „Terezijanska“ doba reforma stane obuhvaćati osim spomenutih dviju, i sve druge glavne grane državnoga života: crkvu i školu, upravu i sudstvo, odnošaje seljaka i plemića, trgovinu i obrt, u obće sve, čime je ova kraljica mogla od saveznih država, kako su do sada faktično bile, učiniti prve temelje jedinstvenoj državi.

Hrvatska donesla je već novomu sustavu kraljičinu najveću žrtvu preosnutkom vojne krajine. Sjedio je i zapoviedao u njoj absolutnom vlasti princ Hildburghausen, dok nije kraljica iskala, da se i on pokorava zapoviedim ratnoga vieća, na što se on zahvali početkom god. 1749. na časti zapoviednika krajine. U *1749.* Hrvatskoj probudi ova zahvala sveobću senzaciju. Svatko je nagadjao, zašto se princ morao zahvaliti. Bilo je naivnih ljudi, koji su mislili, da je došao čas, da se izpuni davna želja Hrvata, te bi ban Baćan, ljubimac dvora, mogao postati zapoviednikom obiju generalata. Ban im dakako odgovori, da toga nesmije iskati od kraljice, kada znade, da je to ona već drugačije uredila. Zapoviedati će tamo generali pod vrhovnom zapoviedju ratnoga vieća.

U mjesto očekivanoga dara dodju na stališe hrvatske nove kušnje i neprilike sbog b a n s k e krajine. Odkada je barun Venceslav Kleefeld, podpukovnik i banov adjutant, s hrvatskimi četami dospio na povratku iza rata u Hrvatsku, da vojsku uči novo vježbanje, nasta komešanje medju stališi sbog krajine. Mala ali gibka stranka, na čelu joj podban Ivan Rauch, sdružila se s ovim tudjinom i uzela dokazivati stališem, kolika će sreća biti za Hrvatsku, ako se krajina izmedju Kupe i Une uredi po načinu ostale krajine. Kraljica da će dati pomoći za plaćanje vojske, ban će imenovati sve častnike. Time da će pasti tereti sa stališa, a sačuvati će se i umnožati moć i ugled banov. Sabor hrvatski prihvati mjeseca jula 1749. ovu odluku i javi to banu. Ban ode kraljici i javi joj: da je izposlovao, te Hrvati prose novu regulaciju svoje krajine. Veoma sladkim i laskavim pismom odgovori ban Baćan stališem, koliko je kraljicu obradovala ova prošnja sabora hrvatskoga, uvjerava ih, da su u velikoj milosti kod kraljice, koja će nesamo potvrditi već i razširiti prava i povlasti njihove. Kraljevstvo da će si slobodno birati „kapetana kraljevstva,“ koja je čast već dugo s banskom spojena. Tako zvani „štabski oficiri“ biti će imenovani na predlog banov od kraljice i dobivati će dekrete od ratnoga vieća. Nespretno da bi bilo, da stališi za

ta mjesta predloge čine, jer se može biti nebi mogao sastati sabor upravo onda, kada bi takov čovjek brzo i nuždno imao stupiti na svoje mjesto. Odbijajući mehko i ljubezno njihovu tražbinu, da Zrinsko-Frankopanska dobra padnu pod vlast stališa, pripovieda im, kako se kraljica nada, da će oni pristati na nove uredbe radi koristi, što će bolje uredjena krajina biti jača obrana domovine, a sinovom njihovim da će biti prilika uzpinjati se do visokih vojnih časti. Stališi da će tim radje dati veću novčanu pomoć za uzdržavanje krajine, što će svu korist od toga pobirati njihovi sinovi.

Odgovor banov pade kao grom u sabornicu hrvatsku. Razkol i nesloga rodi se u plemstvu. „Porušena je — veli suvremeni Krčelić — ona stara sloga duhova hrvatskih:“ Ona stranka, što je s Venceslavom Kleefeldom prije agitirala, stala je sada posramljena od tolikoga poraza cieloj zemlji. Pomoći nije bilo, da se uzmakne. Od puke sramote pred kraljicom, morali su se sada stališi brinuti zato, da urede svoju krajinu kako je ona željela. Banska krajina bude razdieljena u dvie regimente: glinsku i kostajničku, svaka njih imala dati četiri hiljade ljudi pje-
1750. šaka i šest sto konjanika. Na proljeće sliedeće godine 1750. budu već imenovani pukovnici barun Stjepan Patačić za glinsku a plemeniti Gjuro Pogledić za kostajničku pukovniju. Kada je pred sabor donesena povelja Marije Terezije, koja sve potvrdjuje i uredjuje glede krajine banske, toliku to zlovolju probudi, da ju stališi niti medju svoje spise neunesoše, kao da ju neprimaju niti nepriznaju. Badava im sav prkos, kada nisu slušali ozbiljnih glasova od njekolicine plemenitih ljudi, koji su ovoga puta ostali bili u manjini, a samo jednodušna volja sabora hrvatskoga mogla je odbiti ovaj zahtjev, koji su u Beču smatrali kao postulat na korist sveukupne države Marije Terezije.

1751. Još nije bilo gotovo pitanje o krajini, već se kraljica javi s predlozi, koji su za tim išli, da financije svojih zemalja uvede u što bolji red i da središnja kraljevska blagajna bude spremna za sva teža i nezgodnija vremena. U to ime odluči sazvati sabor ugarsko-hrvatski u Požun 18. aprila 1751. Da čim lašnje dostigne visoki svoj cilj, dodje opet kraljica glavom medju stališe, slaveći ih i zahvaljujući im za junačka djela u prošlom ratu, da im toga nikada zaboraviti neće. Ali kada je došlo pitanje o povećanju daća, bez česa da kraljica častno medju mogućimi

kraljevi svojimi susjedi obstati nemože, onda se rodi veliki priepor, koji je potrajao kroz tri mjeseca dana. Kraljica je dokazivala, da se nalazi u skrajnjoj nevolji, a stališi odvraćahu, da je njim nemoguće podnesti ikakav novi namet. Iza gorkih razprava privole napokon stališi na jednu trećinu onoga, što je kraljica iskala.

Hrvati donesoše po običaju pred kraljicu mnogo jada svojih, ali malo nadjoše za nje lieka. Da „gravamina“ svoja urede po naputku donesenom sa sabora, sabra ban po običaju konferenciju, u koju pozva velikaše posjednike hrvatske i odaslanike stališa. Spominju se palatin Ljudevit Baćan, judex curiae Gjuro Erdedi, namjestnik banski Ljudevit Erdedi, zatim Nikola Erdedi, biskup zagrebački, bosanski, senjski i sriemski, Franjo Kolar i Somšić, savjetnici ugarske dvorske kancelarije. Bio je pozvan i Leopold Nadaždi, dvorski kancelar, ali radi drugih poslova nije došao. Uz ove ljude i druge velikaše bili su i izaslanici sabora: barun Adam Patačić, Josip Magdić i Josip Rafaj, a i mnogi drugi. Sbor ovaj sastao se, da po pravu našega kraljevstva svoja osebna hrvatska gravamina neodvisna od ugarskih iznese pred kraljicu. Koliko je srdca za Hrvatsku bilo u većine članova konferencije svjedoče stranom mlitavi, stranom pogubni zaključci. Ova konferencija diže sjekiru na jarbole, o kojih su razapeta jadra naše ladje istom malo izpravljene. Kukavni Antun Špišić, podžupan virovitički, da se ulaska prisutnomu palatinu i drugoj velemožnoj gospodi uzme dokazivati, kako bi pravo bilo, da slavonske županije šalju svaka po jednoga zastupnika u sabor ugarski, kako to čine ugarske županije. Da su hrvatske županije inače uredjene nego li slavonske, koje imadu iste uredbe kao i ugarske, neka spadnu pod palatina. To su dakako prisutni velikaši Ugro-Hrvati objeručke prihvatili, a mogući su bili to i izvesti, jer su bili prvi doglavnici kraljice. Badava se upirahu odaslanici Hrvatske na staro pravo, po kom je Slavonija od pamtivieka pripadala pod bana. Pravo osta Hrvatom ipak netaknuto, ali Slavonija uzme faktično pošiljati svoje odaslanike na ugarski sabor poput drugih ugarskih županija, mjesto da se prihvati predlog sabora hrvatskoga, da za ove tri županije jedan „nuncij“ prodje na zajednički sabor, izabran u saboru hrvatskom.

Nesmijemo niti toga zatajiti, da je dvor u ovom pitanju već zato lasno zabacivao želje Hrvata, što su oni najtvrdokornije odbijali svaki novi namet kraljice, premda je ona očito objav-

ljivala, da bez novih nameta nikako obstati nemože, a slavonske su pojedine županije faktično toliko prinosile, koliko i ugarske. Zato odgovori satirično jednom kraljičin kancelar Ljudevit Nadaždi hrvatskim stališem: neka se za Slavoniju nebrinu, kad imadu takva privilegija, da nemoraju toliko plaćati, koliko županije slavonske. „Konfuzijom se je ovaj sabor počeo, konfuzijom i svršio," te je kraljica veoma zlovoljna otišla iz Ugarske 27. augusta.

Da se uzmognu dići prihodi kraljice, trebalo je o tom raditi, da zemlje po novom poreznom ključu budu upoznate i popisane, a naš će čitatelj poznavati iz obće povjesti onaj strah i nemire, koji se uviek med narodom javiše, kada je izlazio ma u kojoj zemlji kakav novi popis. Nove daće kao crni oblaci, kojim se nezna što će donesti, slika si seljak sa najcrnijimi bojami gledeć unapried svoju propast.

Očita buna od samoga straha pred novimi daćami rodi se u banskoj krajini jošte tečajem požunskoga sabora. Pobune se vlasi. Vodio ih je Teodor Kiug, jedan od svrgnutih knezova. Oficiri uzmaknuše sa svojih kumpanija u Glinu i Kostajnicu, gdje su kao prosti vojnici stražu stražili, da ova mjesta od ustaša spase. Buntovnici utaboriše se kod Komagovine, kamo je doskora izašlo povjerenstvo od sabora hrvatskoga, da njihove tegobe izpita. Osim groznih tužba na otimačinu oficira, sbog koje su se bili pred godinu dana potužili, pak su im u Beču poslanike uhvatili, u Zagreb poslali i ovdje u tamnicu bacili, bilo je najvećih sbog novoga popisa i vjere njihove. Nesamo što oficirom tolikim moraju kuće izgraditi na najljepših mjestih i od svoje im zemlje najbolje dielove davati, već im sada sve popisaše, pak će morati za cara u boj polaziti, a od jednoga roda znadu i po petoricu povući u vojsku. A tko će tolikim ljudem monturu nasmagati? Nesamo to, već će kao kmetovi daće plaćati, a nada sve to njihovu vjeru gaze.

Morala je izaći kao na bojno polje varaždinska i karlovačka krajina pod generali Keilom i Scherzerom, dok ih primiriše, obećavajuć im pomoć od carice. Kiuga i njegova tajnika popa Filipa Trbuhovića prevarom uloviše i u tamnicu zatvoriše, gdje se je od smrti time spasio, što je kazivao, kako je on prepriečio, da ovaj narod nije sav u Tursku prebjegao.

Tužba sbog vjere nestoji doduše u prvom redu kod obrane buntovnika, ali medju povodi jamačno je na prvom mjestu. Nije

to prvi nemir vlaha, da bismo mu povode težko uhoditi mogli. Kipljenje sbog vjere ponavlja se više puta, a pitanje to viersko stoji na dnevnom redu od početka vladavine Marije Terezije i provlači se kao zmija kroz povjest hrvatsku od toliko godina. Hrvatska razvaljena već u dva teritorija nalazila se sa svojimi inovjernici u situaciji, koja imade mnogo sličnosti sa suvremenim razvitkom vierskoga pitanja u suplemenoj nesretnoj Poljskoj. Plemstvo se u jednoj i drugoj zemlji upire na stare zakone baštinjene od otaca svojih, ali vanjske sile jače su nego li starinski zakoni. Plemstvo u jednoj i drugoj zemlji razdrobljeno i onemoglo nije se jako uzdići niti u državnih niti u crkvenih pitanjih do one moći, koja bi u njem predstavljala sav narod, neima u njem toliko sile, da prema novim odnošajem stvori nove oblike života, povoljne svomu narodnomu bitku. Nasloniv̌si se na okorjelo svećenstvo latinsko, stoji plemstvo ukočeno sa svojim starim zakonom u ruci, kao da nemari što se sve oko njega sbiva.

Preko sto godina sjedio je u Marči sjedinjeni biskup vlaški sa samostanci svetoga Bazilija, a pod vlast njegovu spadahu svi sjedinjeni u kraljevstvu hrvatskom, dokle god. 1737. novoimenovani nesjedinjeni biskup Simo Filipović na nju nenavali. Složivši se s hajduci i razbojnici od svoje vjere zapali samostan na sam dan crkve, kaludjere poubijaju, samo njeki iznesoše živu glavu. Taj izgred uzruja sve u Hrvatskoj. Budući da je upravo bio rat s Turci, nije stvar došla na čisto sve do vlade Marije Terezije, koja nije dala Marču pod vlast patriarke karlovačkoga, ali se je dosta dvojbeno vladala. Vlahom potvrdi god. 1743. privilegija, ali sa izričnom rezervom, „u toliko, koliko prava drugih nevriedjaju.“ Kraljica nalazeć se u ratu pogibeljnom za obstanak njezine države, očito je za tim išla, da nigdje svojih podanika neuvriedi. Sjedinjeni biskup marčanski stajaše tako skoro kano izmed neba i zemlje bez pomoći, zato ga skoro sav narod odbježe i vrati se u krilo grčkoiztočnjaka. Stališi hrvatski davahu mu doduše častno mjesto u saboru, zagovaralu ga kod kraljice više puta, zaklinjahu kraljicu, neka dokine vlast patriarke karlovačkoga nad vlasi u Hrvatskoj, jer je to proti posvećenim zakonom zemlje. Kraljica ih primirivaše i upućivaše na slogu i ljubav. Godine 1752. napokon pisa saboru hrvatskomu, da su do sada *1752.* bile mnoge svadje izmedju katolika i grčkoiztočnjaka, sada ona hoće i zapovieda: „da se medju obojimi sloga obnovi

s toga razloga, što je ona učinila savez s caricom Rusa, koja takodjer tu vjeru izpovieda.“ Kraljica hoće, da taj savez jošte bolje utvrdi, zato zapovieda, da grčkoiztočnjaci, bili oni sjedinjeni ili nesjedinjeni, živu po svojih vierskih privilegijih od god. 1690., koje im je ona jošte povećala. Ona im dapače preporuča, neka grčkoiztočne u službu primaju. Stališi primaju zapovied njezinu, ali ju odbijaju, koliko bi od nje mogla trpiti „jedna sama prava i spasujuća rimsko-katolička vjera,“ kojoj su privilegija potvrdili i zaprisegli toliki kraljevi njezini predšastnici.

Kako je viditi kraljica podredila je dalekim ciljevom svoje vanjske politike viersko pitanje u Hrvatskoj, a okorjeli stališi stoje nepomično skoro bez životnoga gibanja na svojem slovu zakona. Nije bilo državnika Hrvata jednoga, da po zlatnom mostu unije, obasjanom duhom slavenske službe božje mir božji donese u ovu zemlju za sva buduća vremena. Kada se na um uzmu ona moguća i nemoguća naprezanja tolikih plemenitih ljudi u Njemačkoj i na zapadu, koliko se trudiše, da radi sloge narodne nadju vežuće niti izmedju protestantizma i katolicizma, koji su daleko većim jazom razstavljeni bili, nego što je katolička i grčkoiztočna crkva, kada se na um uzme, da je lasno bilo moguće spasiti grčkoiztočnim sveti pozdrav slavenske službe božje, onda moramo zažaliti na otce naše, da nijednoga stvarajućega duha nije izmedju njih bilo. Nesmijemo ipak niti toga zaboraviti, da je dobra polovica Hrvatske, vladana po njemačkih generalih samo po zapoviedih dvorskoga vieća živila, pak je i u ovom pitanju morala sliepo slušati, što joj iz Beča zapoviedaju.

Osim vierskoga pitanja pritiskaše zemlju od požunskoga sabora briga oko tako zvane konškripcije iliti popisa zemlje, naroda i njegova imetka. U mjesto staroga popisa dimnjaka
1753. izašao sada sasvim novi, po kojem se imalo zabilježiti sve gibivo i negibivo, dapače svi odnošaji izmedju vlastele i njihovih podanika. U svih drugih zemljah i u istoj Ugarskoj bilo je to djelo ne na veselje naroda svršeno, samo je jošte zaostala Hrvatska i pod banskom vladom i u krajini. Badava se tomu poslu otimahu stališi hrvatski. Oni učiniše nove daće samo u toliko, da mogu izplaćivati novu ustrojenu bansku krajinu i to nije bilo bez neprilika. Moliše bana Baćana, neka im izmoli milost od kraljice, da novih tereta neplaćaju, ali dobiše odgovor, da kraljica nipošto

neće da popušta. Na stališe podiže se opet komora austrijska, gospodarica primorja, da su poreznici i popisnici primorju preveliki porez navalili, zato kraljica izda strogu zapovied, da se popis još jednom provede. Godine 1754. nasta popisivanje ko- *1754.*
misijom stališkom, koja je imala korak po korak svu zemlju proći. Pitalo se za zemlje, koje su po plodonosnosti bile razdieljene u tri razreda, zatim o livadah, šumah, krčevinah. Osobitu pazku odredi kraljica „na vinograde, kojimi je bogato naše kraljevstvo hrvatsko:“ Svatko je imao, bio on gospodin ili seljak, slobodnjak ili kmet izpoviedati, koliko po jednom jutru dobiva. Kod brojenja pučanstva pazilo se je osobito na radnu i privriednu snagu, zato se nije pitalo za djecu, koliko za ljude i žene, a osobito su točno bilježili, koliko tko kmetova imade. Cienili su se više oženjeni, jer su žene pomagale snašati terete gospoštinske. Trgovce i zanatnike ucienjivahu po tom, da li u većem ili manjem gradu stanuju i po broju ljudi, koje za svoj posao drže. Sve vrsti blaga podpunim brojem završivahu popise.

Premda je narod sa strahom čekao rezultate popisa i njegove posljedice, skoro se nigdje nije pokazivao nemir, dok nedodje glas, da carica dolazi u Hrvatsku. Po osnovi dvora imala je obići cielo primorje, a napose ogledati liepe gradove Rieku, Bakar, Kraljevicu, Senj, gdje bi se svuda imale napraviti nove luke koristne za svjetsku trgovinu. Odanle izašla bi kraljica na Karlovac, došla u Zagreb i preko Varaždina se povratila u Štajersku. Gospoda se spremahu, da ju što sjajnije primu. Veličajna banderija obećaše pojedini velikaši, puteve stadoše na sve strane popravljati, gradove poljepšavati, sebi nametahu gospoda nedostižne troškove, a narodu prevelike terete. Pretežke radnje i mnogi pripravni troškovi pričinjahu se narodu kao priprava onih budućih crnih dana, koje će im novo popisivanje donesti.

Prva iskra pade u varaždinskom generalatu, gdje je bilo prevratnoga goriva i vierskim pitanjem nagomilano, osobito odkada je carica po pravdi odlučila, da se Marča opet preda grčko-sjedinjenomu biskupu. Nesnosna je bila narodu svemu nova daća o monduru. Sada probudi general Filip Guicciardi bezsramnim svojim postupkom ogorčenost, koja se za tinji čas pretvori u okrutnu bunu. Krajišnici morali su za svoje vojničko odielo za pol godine unapried prinose davati. Čuo je bio general, da se na dolazak carice spremaju hrvatski velikaši sa sjajnimi banderiji. O grofu

Josipu Draškoviću pripovjedahu na primjer, da će obući sedam stotina svojih banderijalaca troškom od deset hiljada forinti. A tako i o drugih. Nije htio za njimi zaostati oholi general varaždinski, pak razglasi opet nove daće za tobožnju novu monduru i stane ih nesmiljeno utjerivati. Narod se na to uzruja, osobito vlasi na čelu im kapetan Petar Ljubojević i sastanu se u Severinu na burni sastanak. Ustanak buknu 20. januara 1754. po cielom generalatu varaždinskom. Oficire pohvataše, samo ih malo kroz šume i gradove uteče. Koga nije Ljubojević zagovarao, taj je bio smaknut, a tielo mu na komade po ulicah razbacano. Knezovi naroda izabraše petoricu za deputaciju u Beč kraljici, da traže stare pravice.

Čim je carica razumila sve tegobe naroda i o zlokobnoj buni dočula izvještaje sigurne, izasla staroga prijatelja svoga maršala groſa Neuperga, da ode u Hrvatsku i iztraži ove poslove. Maršal Neuperg sjedne s povjerenstvom u Kaniži, Ljubojevića uhvati i odsudi doživotno na tamnicu, a njekoliko ih i na smrt odsudi. Onda krene glavom u krajinu, da od naroda prisegu viernosti opet zaište. Marču kamen smutnje za vlahe uzme opet sjedinjenomu biskupu Palkoviću i dade ju piaristom, premda se je vriedni biskup dosta otimao, da ovo svetilište svoje biskupije „kao vikar apostolski“ sačuva. Generala Guicciardia odmaknu. A da se red učini u ovom generalatu namisli kraljica sagraditi grad Belovar s velikim troškom. Mjesto ovo nije se imalo tako zvati po zapoviedi kraljičina povjerenika, već na uspomen imena krajine: „Novi Varaždin.“ Ime se to ipak doskora zaboravi.

1755. Jošte ovaj ustanak nije pravo bio ugasnuo, kad li iz njega izavre u susjedstvu na zemlji pod vlastju banskom novi veći seljački ustanak, radjajuć opet nove po svoj zemlji bune. Izpod kalničke gore u najbližem susjedstvu krajine digoše se seljaci pod vodjom Mihajlom Kušićem. Povod buni pripoviedaju seljaci: „da se njim velike krivice delaju, što njihove pravice zatrgavaju, što svako leto skoro sve povekšavaju, vrabčeve glave kaj od starine nije bilo moraju vu orsag davati, zvan toga da su letos z nova popisani i da polag novoga popisanja morali bi plaćati i od zemlje od koje tlaku delaju, i od vola, krave, konja, trsja, žene, detce, od svoje glave, s jednum rečum vsega kaj siromah človek ima i zato da njim ni moguće tulikeh terhov orsažkih i gospodskih podnašati, sbog toga da su se oni kak i kri-

ževečka krajina suprot stavili — da nigdar već gospodskih kudelj preli nebudu, nego da rajše hote svi do noge poginuti:“ U Kalniku progovori Kušić sabranomu narodu: „nebojte se ma detca, budete vsi pod krajinu, i tlaku već nebuste delali, ove kopunare (t. j. gospodu) treba sve požgati i popaliti:“ Njemu da je krajina poručila, neka pale, oni da će im u pomoć doći. Opominje svoje, da neka se junački vladaju, „i ako se vezda nebudu verno držali, jaj jošće i onomu detetu, koje je v materine utrobe — sbog puute ove trpeti moral bude:“

Osnova vojne seljačke išla je „na Varaždin, od Varaždina na Zagorje i odonud vu Zagreb, kojega bi podseli, razmetali, gospodu potukli i onda bi to vse spravili pod krajinu:“ Vojske seljačke naraste skoro na dvadeset hiljada ljudi svakojako oboružanih. Prvi uspjeh bio je tim sigurniji, što u ovo doba duboka mira nigdje nikakove vojske nije bilo u Hrvatskoj, da im stane na put. Plemićki dvorovi u Ravnu i Dubovcu padoše u ruke seljakom, jezuitsko imanje Tkalac u plamen izgorješe, dodje u pogibelj Gračac i Paukovac. Za osam dana mjeseca marta do trideset plemićkih dvorova u prah i pepeo obratiše. Veliki strah prevlada u Zagrebu. Plemstvo dobježalo sa svojih imanja u grad i Isusovci pobjegoše i škole razpustiše; zabrinuto plemstvo uze viećati dan na dan u konferencijah svojih. Po svih gradovih budu gradjani oružani, da straže i čuvaju grad, dok se digne vojska zemaljska. Na Zagreb imalo se najbolje paziti, jer je seljačka vojska dizala viku upravo nanj, da „odavle izlaze sve nevolje, koje taru siromašni puk:“ Sam biskup morade se dobro utvrditi u svojem gradu, da nepadne u ruke uzrujanoga puka. Jadni buntovnici nemogoše se urediti, jer ih se većina, razvalivši dvorove i pivnice, dan i noć častila, kao da neimaju očekivati nikakova neprijatelja. Dvie plemićke vojske spreme na nje stališi. Iz Varaždina udari grof Josip Drašković u obližnja sela i prisili ustaše, da su opet prisegli viernost. Njekoje glavne krivce povješa, a sav narod primiri. Hvalevriednom blagostju svrši plemeniti grof za čas svoj težki posao. Drugačije vojevaše podban Ivan Rauch sa svojimi plemići i kostajničkimi krajišnici. Jedan odjel svoje vojske posla u Zagorje, s drugim ražaše on izmedju Zagreba i Križevaca. Neuredne seljačke čete budu dakako brzo raztjerane. Iza toga nastanu sramote, kakovih nije bilo niti za Gubčevih

vremena. Podban Rauch dade narod klati bez razlike dobe, spola i krivine, i bez suda ikakva. Majke utapahu se sa djecom u Savi, da krvniku u ruke nedodju. Med narodom razglasi krvoždni čovjek, da će onim oprostiti život, koji bi se dali za krvnike. Četvoricu nadjoše, koji da spase sebi život, jadnu braću vješahu gadnim nesmiljenim načinom. Razmrcvarena tjelesa seljačka pokrivahu staze i puteve. Bojati se je bilo, da će nestati naroda, kada na gariŝtu seljačkih kolibica vriskaše samo jošte nješto djece, savijajuće se oko krila majka svojih. Blaga svake vrsti goniše podanici Rauchovi i Rafajevi iz sela seljačkih prema Zagrebu na stotine i hiljade komada, kao da je bio gdje god sajam iza kakva izumrloga naroda.

Banski namjestnik Ljudevit Erdedi boravio je u krajini preko Kupe, da one strane ustanak nezahvati. Pun sdvojnosti predje u Zagreb, jer se je zlovolja dizala medju plemstvom zato, što je podban Rauch orobio nesamo seljake, već i one plemićke dvorove, koje nisu seljaci do kraja oplienili. Najviše su se tužili Isusovci i donieli svoje tužbe pred kraljicu. Kako se je s ulovljenimi manje krivimi seljaci postupalo, kojim je milost dana, da dodju živi u tamnice zagrebačke, o tom od sgražanja suvremenici neće da pripoviedaju.

U isto doba bio je ustanak manji u karlovačkom generalatu, ali ga je blagi i vriedni general Benvenuto Petazzi lahko u prvom početku ugušio, jer je narod poštovao generala. Veći i zamašniji bivao žamor uzrujanoga naroda u Moslavini, gdje su krajiški oficiri mjereć zemlju kod popisa otimali zemlje i pod krajinu zapisivali. Najzamašniji obsegom i važnoštju bio ipak ustanak slavonski. Njekadanji gospodar ljepšega diela Slavonije barun Franjo Trenk pao bio napokon u nemilost caričinu i završio u Spielbergu svoj vratolomni život god. 1749., a sva njegova imanja dobije kraljevski fiskus. Da komora što više novaca iz ovih dobara izvuče, proda ih kojekakvim poduzetnikom. Malo ona dobi novaca. Novi gospodari htjedoše ipak i za te novce što prije steći liepe dobiti, krčeći šume i sadeći vinograde i ogromne šljivike. Na posao naganjahu podanike svoje preko svakoga reda i zakona. Valja znati, da su prije tamošnji podanici plaćali gospodi svojoj dvanaest forinti na godinu i davali joj toliki broj težaka, povrh toga plaćahu običnu daću kralju. Slobodno im je bilo ribarenje, drvarenje i žirenje, i druga su dobra imali od gospoštine. Za desetinu dobiše plodne i prostrane zemlje. Sada izvrnuše gospoda

na štetu seljaka sve odnošaje, zato se narod pobuni i po običaju u razjarenosti uzme paliti gospodske dvorove najprije u virovitičkoj županiji. Sreća je bila za siromašni narod, da nije bilo onakvih krvnika, kakovi su sjeli kmetom za vrat u Hrvatskoj, gdje je stranka podbana Raucha bila toli drzovita, da je proglasila u saboru njega i drugove njegove: „otci domovine i spasitelji zemlje!"

Nemiri hrvatski razcvile kraljicu Mariju Tereziju. Na dvoru njezinu su odmah uzeli o tom razpravljati, kakov će se novi red učiniti u Hrvatskoj. Plemstvo dospjelo sa svojim opakim postupkom u sramotu. Osjećalo je, da je puklo pod nogama njegovim zemljište, utvrdjeno povlastmi i pravi pradavnimi. Predano na milost kraljice morade skučiti glave svoje pod ustave, kakve je gospodarica zemlje htjela i zapoviedala. Uhode dvora pod raznimi naslovi rodom Niemci, Francezi, Magjari, Talijani, spominje se pače i jedan Englez, provlačiše se po zemlji, da sve tajne života i najtamnije izpitaju i na dvor donesu.

Javno povjerenstvo za iztragu odnošaja hrvatskih povjeri kraljica grofu Mihajlu Althanu, podpredsjedniku češke dvorske kancelarije, a uz njega sami tudjinci osim hrvatskoga protonotara Adama Naišića. Velikimi punomoćmi dolazio je grof Althan dne 23. aprila u Zagreb. Banskomu namjestniku Ljudevitu Erdedu bude uzeta vlast, te morade primati zapoviedi od predsjednika povjerenstva i činiti ono, što mu on zapoviedi. Proti gospodi bila je iztraga naperena, ne proti seljakom. Nije se pitalo: što su počinili seljaci, već što učini plemstvo nesretnomu seljačtvu, kako ga je i zašto toliko potiralo, da je u nesretnu pobunu uletilo. Gorko je bilo plemstvu hrvatskomu, kada je pozivano od banskoga namjestnika moralo stupati zajedno sa svojimi podanici pred povjerenstvo. Tužili su se, da ih proti zakonom zemlje na ovaj način pozivlju i odsudjuju. Sam taj jauk plemstva uzimalo je povjerenstvo za zločin, jer da je ovo sud izvanredan. Plemstvo morade posve umuknuti. Podbana Raucha i podžupana Rafaja sbaci grof Althan s njihovih časti, olakšice seljakom proglasi, čime se seljačtvo osobito uzoholi, videći prvi put poniženu gospodu, gdje njim dosele biednim prisievaju njeki svietli traci pravde.

Kraljica zapoviedi predsjedniku povjerenstva grofu Althanu preko bana Baćana, neka po okolnostih, koje u ovaj čas nalazi u Hrvatskoj, predloži promjenu državnoga ustrojstva u Hrvatskoj, neka to izradi i samoj njoj podnese, a naročito se u zapoviedi veli, da

nijednomu ministru toga nepoda. Althan se nadje u velikoj neprilici. Pomisli na tadanjega učenoga historika hrvatskoga kanonika zagrebačkoga Baltazara Krčelića, nebi li mu on pomogao u nevolji. Sladkimi riečmi obećavajuć visoke časti obmami grof Althan častoljubivoga kanonika. Glavna misao nove osnove i povod joj s dvora bio je, da se satre moć plemstva i da se Hrvatska prikopča što uže na zapoviedi ministarstva kraljičina. Kanonik zagrebački se dade na posao i predloži osnovu. Povod upravnim smutnjam naziraše on u tolikih jurisdikcijah i vladah različitih, izmedju kojih uviek ima trvenja. Tu je zemljište banskoga teritorija, primorje ima komora, generalati karlovački, varaždinski i osječki. „Tako ima u malom ovom kraljevstvu toliko vlasti, kojim su i zemljišta pomiešana, što čini veliku smutnju, jer svaka imade svoje običaje, zakone i povlasti". Krčelić predlaže za sve ove dielove jedan gubernium, komu bi bio svakako na čelu ban osoba vojnička, da se sačuva ova čast kraljevstva. Za članove gubernija neka budu iz generalata karlovačkoga, varaždinskoga, osječkoga i banske krajine po jedan savjetnik, imenovan od kraljice, od grčkoiztočnih jedan radi njihovih privilegija, od svećenstva jedan, od svjetovnih jedan velikaš, dva plemića, jedan zastupnik gradova, jedan u ime komore za primorje, i još jedan zastupnik „commissionis invalidorum", da ih bude svih skupa d v a n a e s t. Sabor neka se sastaje svake godine dva puta, da čuje zapoviedi kraljičine i da svjetuje ako što treba.

Sam zasnovatelj novoga preustrojstva zemlje došao je u neprilika, kada se je upitao, neće li se dići vika, da se Hrvatska trga od krune ugarsko-hrvatske, jer je ovaj sustav samo prepis vladavine austrijskih i českih provincija. Druga je neprilika, tko će plaćati novu vladu, jer će stališi valjda težko dati za nju novaca. Zato neka se prihvati druga osnova, da se u Hrvatskoj urede županije, kakve su u Ugarskoj i već su uvedene u Slavoniji. Županije će primati zapoviedi od bana, njemu će one iz svojih skupština sve izvješćivati, on će dalje kraljevoj kancelariji, koja će to donesti pred kraljicu. Ovom osnovom satrla bi se moć plemstva hrvatskoga ujedinjenoga u saboru, koje bi se onda u županijah razsulo. Kraljica će moći mimoilazeć sabor hrvatski preko bana izdavati županijam zapoviedi, kako je to činila u Ugarskoj, gdje po više godina nije bivalo sabora.

Prije nego što je ova osnova izvedena, izda kraljica jošte ove godine mjeseca novembra znamenitu zapovied o olakšanju poda-

ničkih odnošaja, da „nesmiljeni“ postupak gospode dokine i mir med narod donese. Kraljica se ovaj put sa svojim pismom neobraća na sabor, već na bana. Glavne crte novih polakšica tumači nam onaj liepi glas, koji Marija Terezija do dana današnjega u puku našem uživa. Rabotu uredi kraljica na stalan broj dana, zabranjujuć sve izvanredne i prekobrojne dane, blagdane neka svetkuje kmet kao i njegov gospodar. Ako su u noćno doba kakov posao radili, drugi dan neimaju raditi. Radnje se diele na dobe godišta, nije smjeti bilo zanemareni broj dana na primjer od zime na ljeto prenositi. Bio je ružan običaj da su gospoda ostavljala svoje vino u klietih seljačkih, pa ako im se pokvarilo, natočili bi si od seljakove sirotinje. To se zabranjuje. Gospoda iskahu desetinu više puta u novcu, kad ju u naravi dobili nisu. Sada se zapovieda, da činovnici gospoštinski točno bilježe prinose kmetova, da u novcu neištu, i da svakomu seljaku dadu bezplatni izpis iz svojih knjiga, koliko je uplatio, ako to zaište. Desetinu u žitku imao je gospodin primiti na polju po razmjerju snoplja. Kraljica strogo zabrani velike globe, koje nosiše dosele seljaci, ako izostaše od rabote ili prekasno dodjoše; — bile su za jedan put dva forinta trideset krajcara. Ako li nije smagao kmet, dobivao je silnih batina za kazan. U mjesto jedne i druge kazne postavi kraljica blagi postupak, da kmet zaostalu robotu dvostruko dade.

Težkim srdcem proglase stališi ovu zapovied kraljičinu. Njeko- *1756.*
liko dana saborovahu, dok se odvažiše, da odkriju ranu i u javnost iznesu, koju im zadade kraljica. Izaberu odbor za uredjenje urbarijalnih odnošaja na čelu mu banskoga namjestnika grofa Ljudevita Erdeda, uz njega grofa Krstu Oršića, kanonika Gjuru Malenića, Ivana Bužana, Gjuru Petkovića, Tomu Šćitarocia i za perovodju Petra Baloga. Odbor je ove i sliedeće godine svoj posao po svoj zemlji izvodio.

Oteta seljakom dobra vraćahu plemići, a seljaci da nevrate gospodi ništa: „što gospodi štete nanesoše, zato toliki krvlju svojom platiše“, reče kraljica stališem u svojem odpisu. Samo ako su seljaci što god u naravi odnieli, što je jošte u njihovih ruku, to neka povrate. Seljačvo hrvatsko osjeti da ima gospodara iznad plemstva i velike gospode. U saboru stoji plahi žamor kako bi plemstvo opet došlo do milosti kraljičine, obraćaju se na bana Baćana i zaklinju mu se, da će sve popraviti, što sakriviše. Ban im odvraća, da je odnio njihovo pismo pred priestolje i stekao

*

im opet milost. Izvan sabora nastane hrvanje, pojedinci se utiču dvoru, tako zvani „jal hrvatski“ bio sada u cvietu i pokazuje nam na okupu mali sbor gospode bez ugleda pred narodom i dvorom.

U ovaj sgodni čas izda kraljica naredbu, da se u Hrvatskoj uvode županije poput onih u Ugarskoj. Veliki župani imenovani od kraljice ne od bana dobiše pravo na skupštine županijske. Svaka županija imala je svoga blagajnika, politika prešla je u županije. Prividno blagodatno pravo, da svaka županija može pod svojim pečatom dopisivati i odgovarati na dopise kraljeve nije ipak bilo jako obmamiti plemstvo hrvatsko, da se tomu obraduju. Kraljica nije trebala sabora, kada je mogla neposredno izdavati zapoviedi narodu preko županija.

Na isti dan kraljičine odluke o županijah, zahvali se velemožni inače na dvoru grof Karlo Bačan na banskoj časti (6. jula 1756.). Nemiri u zemlji, da su mu pribavili mnoge nesnene noći. Premda su stališi javno u saboru jadikovali, da nikada više neće imati takova bana, opet nitko nije od srdca za njim žalio. Njegova odsutnost pomogla je najviše ovomu strašnomu razsulu, iza koga evo sva vlast prodje iz sabora na kraljicu i njezino ministarstvo. Stališi se dapače neusudjuju ovaj put izvršivati svoje starodavno pravo, da predlože njekoliko odličnih lica kraljici na izbor za bana, već to prepuštaju banu. On predloži na prvom mjestu Magjara Franju Nadaždia. Kraljica ga imenuje. Novi ban morao je prisedi pred kraljicom po novoj formuli vriedjajućoj pravo hrvatsko, da će se svake treće godine zahvaliti, dapače svaki čas, kada to dvor bude iskao, krajinu da neće nikad iskati pod svoju vlast.

Pod konac godine mjeseca novembra obavljao se je svetčani uvod novoga bana običnim načinom; opet se zasjaše sjajne starodavne odjeće plemića i velikaša. Nije ipak bilo niti oduševljenja niti onolikoga broja plemstva, kako se onodobna generacija spominjala, da je bilo prigodom inštalacije ljubimca naroda Hrvata grofa Ivana Draškovića. Običaj stari, da plemstvo tom prigodom dade dar svomu novomu banu, ovoga puta izčeznu. Sve je pokazivalo premoć i volju kraljice za absolutnim gospodstvom, nemoć i zlovolju stališa i novi obrat politični, kojim preimućtva našega kraljevstva postaju žrtvom za što užje ujedinjenje svih zemalja kraljičinih.

Marija Terezija uvede već prije njeke valjane reforme za cielu državu. Školam dade nove zakone po savjetu umnoga Ge-

rarda van Swietena. Prije se u nas samo toliko učilo, da mladić nauči latinski govoriti. Učitelji predavahu filozofiju i teologiju sofistično-školastičnim načinom. Mladež je pisala za učitelji. Sada zapoviedi kraljica, da svaki ima predavati po naznačenoj mu knjizi, čim se je osiguravao napredak. Knjige su bile pod okriljem dvora izdavane. Cenzura knjiga dosele u ruku stališa, bude sada usredotočena u Beču za sve zemlje i kraljevstva.

Po ugovoru s papom rimskim Benediktom XIV. umanji ona broj blagdana i odredi, kako se imadu svetkovati. Hrvatski stališi metnuše tom prigodom zemlju svoju pod zaštitu sv. Ivana Krstitelja i odrediše mu narodnu svetkovinu. Jamačno je ovo svetkovanje u savezu s pradavnim običajem kriesova, sačuvanim od poganskih vremena. Za plemenite sinove svih naroda osnova kraljica Marija Terezija u Beču akademiju pod svojim imenom god. 1755., da se po jednoj naučnoj osnovi priprave za višje vojničke i upravne časti, i da se budući upravitelji njezinih zemalja već u mladenačko doba pod okriljem svoje gospodarice opoje čarom njezinih idea, da ih raznesu i razšire svaki u svojoj domovini.

Ove i slične reforme oglasivala je kraljica u Hrvatskoj u obliku kraljevskih odpisa. Zapoviedi o zdravstvu, o popravku puteva i boljem napredku trgovine poslušno primahu stališi i zahvaljivahu kraljici, što se toliko brini za njihovo dobro. Marija Terezija jamačno bi dalje jošte ovim putem bila napredovala, da nije zašla u veliki rat, koji je kroz sedam godina obustavljao sve državne reforme.

VII.

Marija Terezija nije mogla preboljeti gubitka Šlezke. Vele, da je svaki put proplakala, kada je vidila koga Šlezana. Zato nije mislila o miru s kraljem pruskim, već se pripravljala na novi rat, kako se uvjerismo po novom uredjenju krajine, odakle je kanila dizati najglavniji i najkrepčiji dio svoje vojske. Odmah poslije achenskoga mira ogledala se kraljica za novimi saveznici, već onda upeti ona, da bi joj proti Pruskoj bolje služila Francezka, nego li dosadanji saveznici Englezka i Holandija. Ako ima proti sebi Francezku, biti će joj u pogibelji Nizozemska od ove vlasti, a Lombardiju će oteti Španjolska, nerazlučna saveznica

srodnoga dvora francezkoga. Zajedno s Francezkom moći će sa Rajne i s juga potirati Fridrika II., dočim joj Englezka može donositi dosta neznatne pomoći. Nečuveno je doduše bilo, da se kuća habsburžka veže s bourbonskom, svojom najvećom neprijateljicom. To se jošte nikada nije dodgodilo. Sada se odvaži veleumna osnovateljica kuće habsburžko-lotarinžke, da presieče stoljetne niti politike roda svoga i da se odlučno s Francezkom poveže. Prigoda novomu savezu budne veoma liepa, kada je nastao rat izmedju Francezke i Englezke sbog sjevero-amerikanskih kolonija. Obadvie vlasti tražiše si na kontinentu saveznika. Vladajuća englezka kuća imala je u Njemačkoj kraljevstvo Hanover, koji je neprijatelj preko Rajne mogao brže osvojiti, nego što bi mu pomoć došla iz Englezke. Zato si uzmu Englezi u savez sgodna branitelja kralja pruskoga Fridrika II. Naravna je stvar bila, da je time otvoren put savezu austrijsko-francezkomu. Marija Terezija pisa vlastoručno pismo gospodji Pompadour, vladarici srdca Ljudevita XV. Ministar grof Venceslav Kaunic, prije poslanik u Parizu, izpreo je svoju stvar do maja 1756. spretno i umjetno, te Francezka obećala postaviti na Rajnu sto hiljada ljudi, kad austrijske vojske provale u Šlezku.

Kraljica je živila u prijateljstvu s Ruskom i učinila savez za zajedničku obranu i navalu sa Saksonskom. Vojska austrijska bila je bolje spremljena i uredjena nego li ikada dosada. Brojem je narasla do sto petdeset hiljada, od toga je treći dio dala sama hrvatska vojna krajina, koja u ovom ratu prvi put izlazi u boj sasvim gotova i uredjena kao vojničko sjemenište. Do kraja rata baci ona na bojno polje preko osamdeset hiljada ljudi uvježbanih po strogom novom vojničkom redu. Neredovite njene čete zadavahu svojim osobitim načinom vojevanja užasna straha neprijatelju poslednji put u nasliednom ratu.

U ovom sedmogodišnjem ili trećem šlezkom ratu (od god. 1756—1763.) imala se je pokazati hrvatska vojna krajina, koliko joj vriedi novo uredjenje. Neprijatelj nije imao manju vojsku, bila mu je jednako, ako ne bolje uredjena, vodio ju je većim dielom sam veleumni kralj Fridrik II., novaca dobivao je od Englezke, a saveznike razdrobljene nadmašivao je uviek jedinstvenim snažnim vojskovodstvom. Čim je na jesen god. 1656. kao iz vedra neba grom banuo u Sasku, osvojio zemlju i ulovio kod Pirne svu saksonsku vojnu, pristupe uz Mariju Tereziju Rusi sa 100.000

ljudi i Švedi sa 22.000. Preko zime spremahu se ove razpršene sile, da unište pruskoga kralja.

Fridrik sabere sve svoje vojske iz Saske i Šlezke i održa *1757.* kod Praga 16. maja 1757. sjajnu pobjedu i stane obsiedati taj grad. Zato se saberu sve austrijske vojske pod maršalom grofom Leopoldom Daunom, te kod Kolina 18. juna održe sjajnu pobjedu. Palo je Prusa preko trinaest hiljada, a naših osam hiljada ljudi. Krajišnici sačinjavahu lievo krilo i progoniše uzmičućega kralja iz Češke. Ovaj slavni dan nazva Marija Terezija „rodjendanom svoje monarkije," zato osnova najveći vojnički red svoga imena. Dalnji razvoj rata tiče se Hrvatske u toliko, koliko je doprinosila zanj u krvi i novcu. Godine 1758. zaište kraljica zajam *1758.* od privatnih ljudi. Gospoda i plemići nadju se oko biskupa zagrebačkoga i dadu mnogo novaca, gledeć na tiesne okolnosti zemlje. Vojske polaziše takodjer bez prestanka. Kada je kraljica opet god. 1759. iskala, dadoše stališi, ali vele, „da im se čete *1759.* imadu za tri godine povratiti u domovinu." Ne samo vojska i novac, već spreme i odpreme vojska, osobito iz krajine potirahu zemlju. Zahvalna kraljica prizna Hrvatom zasluge oko rata, i posla u zemlju osam pruskih zastava god. 1760., da se na slavnu *1760.* uspomenu po zemlji razdieli po županijah i glavnih mjestih.

Izmjeničnom srećom biesnio je rat stvarajuć saveze velikih vlasti, dok napokon sve stranke neoslabiše. Pruskoga kralja pratila je ipak sreća više nego li njegove saveznike, te je mirom u Hubertsburgu 15. februara 1763. zadržao sve ono, što je *1763.* prije rata imao. Najvruća želja Marije Terezije, da opet osvoji Šlezku, propade s velikimi krvavimi žrtvami. Razsuta i stranom uništena vrela financija zadahnuše kraljici novu želju za trajnim mirom, koja ju neostavi do konca života. Duga je učinila preko tri sto milijuna, poreze u svojih zemljah unapried za više godina založila, vojsku nije se usudila odmah razpuštati, nepouzdavajuć se, da su iskrene mirne namjere kralja pruskoga.

Poslije rata javiše se tolike mnoge nevoljne posljedice, da je bio gotovo sdvojan položaj kraljičin. Nove daće nametati svojim austrijskim zemljam nije već mogla, jedva su dosadanje podnašale. Zato okrene opet pogled svoj na Ugarsku i Hrvatsku, nebi li tamo mogla pomoći. Laskala je dosta velikašem time, što si je uzela naslov „apostolskoga kralja," što si je tjelesnu stražu od plemstva ugarskoga i hrvatskoga učinila i veliki red

sv. Stjepana za zaslužne sinove domovine osnovala. Novih daća nije ipak mogla dobiti bez dozvole zajedničkoga sabora. Jošte je bio žalac u srdcu njenu od poslednjega sabora (god. 1751.), zato
1764. se je težko istom onda na sazivanje sabora odvažila, kada ju uvjeriše najodaniji velikaši, da će ovaj put sretno proći.

Pred sabranimi stališi u Požunu očitova kraljica s priestolja 5. jula 1764., da joj je sedmogodišnji rat pozobao neizmjerne novce, ratna sreća da ju nije toliko pratila, da bi mogla razpustiti vojsku. I u vrieme mira morati će vojnici biti na vježbah, oružje im uviek spremno na čast i obranu zemalja carske kuće. Zato da ište od njih jedan milijun povećane daće. Jošte spomenu, da sadanja tako zvana insurekcija neodgovara zahtjevom novo uredjenih vojska, neka se o tom razpravlja, kako bi se manja brojem, ali uredjena vojska od toga stvorila.

Čim su sa priestolja pred sabor izašli predlozi, uzrujaše se stališi do zla boga, jer je slične stvari zagovarala mala knjižica učenoga Franje Adama Kollara, gdje se je dokazivalo, da je Stjepan Verböczy, obožavani sastavitelj tripartita, zatajio njeke zakone, druge opet izkrivio. Po starih zakonih, da ustanak plemstva u kraljevu vojsku donosi to sa sobom, da plemići skrbe za svoj trošak. Sada je dužno po duhu starih zakona i plemstvo i svećenstvo prinositi daću za vojsku. Osobito je opominjao pisac visoko svećenstvo, neka primi k srdcu pretežke terete siromašnoga puka, da ih sam nenosi, neka ih i ono jedan dio ponese, kada je dobilo po milosti kraljeva tolika dobra i blagodati. U saboru zagrmiše na pisca, neki zaiskaše neka se spali knjiga i pisac radi uvriede veličanstva pred sud pozove, napokon posumnjaše, da je kraljica knjigu naručila, da zatre stare slobode plemstva. Skoro mjesec dana počivahu saborski poslovi, dokle kraljica nerieši o sudbi ove knjige. Knjigu zabrani, ali neprogna pisca i neproglasi ga izdajicom domovine, kako su stališi želili. Premda se je Marija Terezija rado okružavala uglednimi velikaši ugarskimi i hrvatskimi i svu svoju nadu u nje polagala, a oni su opet sa svoje strane pokazivali oduševljenu odanost, nisu joj velikaši ipak zaboravljali jaukati o groznih nevoljah zemlje i o nemogućnosti, da bi veće daće smagali. Iza dugoga cienkanja i pogadjanja izvojuje si kraljica napokon jedva trećinu onoga, što je od stališa u novcu iskala.

Više su mislili stališi na svoje tegobe ili gravamina, nebi li izmamili kakvih koncesija za svoje stare jade. Ugri razdieliše

se u odbore, a Hrvate sazivaše ban Nadaždi po starom običaju k sebi u konferenciju. Ban je pozvao i Ugre, koji imadu posjed u Hrvatskoj i pravo glasa i siela u saboru hrvatskom. Protonotar sastavi tegobe, kako će ih predati kraljici i predloži ih konferenciji. Sve budu primljene. Našim čitateljem bilo bi dosadno potanko pripoviedanje svih tegoba domovine. Oni ih već znadu. Krajina stoji na prvom mjestu, Primorje da se opet preda zemlji, ban da po zakonu u zemlji obitava sa starom vlasti. 7. augusta započeše Ugri čitati svoja gravamina. Istom za tri nedjelje (30. augusta) započmu Hrvati čitanje svojih gravamina s mnogo neprilike. Kod pitanja o vjeri katoličkoj u Hrvatskoj buniše se sriemski zastupnici podupirani od mnogobrojnih zastupnika svoje vjere iz Ugarske. Slavoniju moradoše braniti hrvatski nuncij proti Ugrom, izmedju kojih se dizahu glasovi, da Slavonija nikada nije bila hrvatska. Naši zastupnici dokazivahu iz starih i novih zakona, da je ova zemlja bila pod banskom vlašću, zato da nikada nije spadala Ugarskoj.

Kraljica nije niti slušala niti kanila uslišati tegoba ni ugarskih niti hrvatskih, već zlovoljna ostavi sabor, odbijajući zahtjeve obiju kraljevstva. Zato se je provlačio sabor bez ikakva uspjeha 1765
do 21. marta 1765., kada ga kraljica zatvori.

Bolilo je bana Franju Nadaždia, što kraljica jednako odsudjuje Hrvate kao i Ugre, premda je barem uredjenje vojske ili ustanka već pred petnaest godina sabor hrvatski primio po želji svoje gospodarice, dočim je Ugarska i u tom pitanju jošte oporna bila. Zato nagovori deputaciju sabora, neka odnese svoje tegobe u Beč, da si napose izmole milost kraljice. Nemilostan im je bio doček. Kraljica reče: „Vaše tegobe i zahtjevi smjeraju samo na to, da nas lišite svake pomoći za ratne potrebe. Na olakšice porezi obterećenoga puka ništa nemislite, sabor se tako dugo drži samo jadnim podanikom na teret, s početka postupasmo s Vami blago, sada se moramo sami za sebe skrbiti.“ Odgovorivši joj deputacija, „da kraljevstvo hrvatsko nije uticalo u poslove specijalno ugarske, te da nije krivo za neugodnosti potičuće joj od Ugarske“, odvrati im na njemačkom jeziku u bečkom narječju: „es seid's alle gleich.“ Nesmete to izaslanike, već očituju kraljici, da traže stvari obećane svetom prisegom od njezinih predšastnika. Krajina varaždinska toliko puta obećana, da se nalazi danas u srdcu kraljevstva. Ako im i to neda, neka

barem uredi medje izmedju generalata i kraljevstva, da nestradaju podanici s obiju strana. Nedade im niti o tom odluke.

Saboru hrvatskomu poslije odgovori kraljica: „da je krajina podignuta velikimi troškovi kraljeva, da je veoma koristna ne samo ovomu kraljevstvu, već cielomu kršćanskomu svietu, šteta bi ju bila razkidati, samo će urediti pomanje pogranične razmirice!“ Tako se neuspjehom svrši ova opetovana navala, obadvie stranke ostadoše zlovoljne, čekajući bolja vremena. Da li će ih Hrvati ikada dočekati, o tom su i sami dvojili, kada su generali javno proglasivali, da je carici milija i koristnija krajina nego li kraljevstvo pod banom, zato da je nikada dokinuti neće.

Mariju Tereziju navede neuspjeh prošloga sabora na vladni sustav, koga nije ostavila do konca svoga života. Sabora nesazivaše više nijednoga, već u Ugarsku i Hrvatsku pošiljaše svoje patente na županije kao i u nasliedne zemlje, čuvajući ipak vanjske oblike stare konštitucije. U tom ju je vierno pomagao njezin umni sin Josip, koji je god. 1765. iza smrti otca svoga cara Franje bio izabran za cara, a mati ga uzela za suvladaoca u svojih zemljah i predala mu bezuvjetno najvišu vlast nad svimi vojskami svojimi. Lojalnom odanoštju primiše svuda novoga gospodara bez ikakvoga prigovora, što takodjer pokazuje, da su se vremene znamenito promienila, kada se spomenemo one vike i nemira pred dvadeset i pet godina osobito u Ugarskoj, kada je kraljica muža svoga za suvladaoca predlagala. Josip II. stoji doduše u zadku zaklonjen imenom materinim, ali svuda se osjeća njegov svježi bodri duh i žarka želja, da izpravi sve nedostatke državne uprave. Podpunim muževnim oduševljenjem pristupi mladi car uredjenju raztrošenih financija, svu baštinu svoju od otca preko dvadeset milijuna položi u državnu blagajnu, da preprieči državni bankrot i da uzdrži na nogama dobro oboružanih sto petdeset hiljada ljudi. U podpori trgovine i industrije tražio je sredstvo povećanja prihoda države i blagostanja podanika. Povećanjem poreza digli bi se brzo i lasno državni prihodi, ali bi još brže pala porezna snaga puka, država bi njekolicini ljudi pribavila velika bogatstva, a svemu narodu veću biedu i nevolju, sebi gotovu propast.

Josip si glede vojske učini glavnim načelom onu staru rieč: „si vis pacem, para bellum“, zato on uzme raditi o boljem upravljanju vojske i o disciplini, podnoseć sam glavom težke terete

vojničkih vježba. Tvrdjave za sigurnost države dade dizati i popravljati. Od hrvatskih dodjoše u novi red Gradiška, Osiek i *1766.* Petrovaradin god. 1766. Josip je ne samo gledao uzdržati i u vrieme mira veliku vojsku, već je proti volji matere svoje i ministra grofa Kaunica sve sile upro, da ju poveća. S častnici dapače i prostimi vojnici obćio je car prostodušno i srdačno, kao da su mu drugovi.

Načela Josipova o upravi u pojedinih zemljah iskala su što veću jednoličnost i što uže sveze s kraljevim dvorom. U Hrvatskoj dielili su upravu zemlje stališi s banom i njegovom vladom, što je prema onovjekim pojmovom o upravi bilo već zastarilo. Kraljica je osnutkom županija otela dosta poslova saboru, sada *1767.* osnuje „vieće kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije“ po načinu ugarskoga namjestničkoga vieća u Budimu, čime je jošte posliednje ostanke eksekutivne vlasti saboru hrvatskomu otela. Stališem laskaše kraljica, da im daje ovu novu oblast s onom vlasti, koju imade ugarsko namjestničko vieće za nagradu u znak kraljevske ljubavi za neizmjerno junačtvo i viernost Hrvata. Obseg vlasti imade vieće za sve političko-ekonomne i vojničke poslove. Na čelu mu je ban, uz njega ima biti pet savjetnika, jedan prelat, jedan magnat i tri plemića. Sielo će mu biti u Varaždinu, dok se zgodna kuća nadje u Zagrebu.

Sabor prihvaća novu oblast pod pogodbom, da se time neokrnji vlast banska niti stara prava kraljevstva: predlagati bana i imenovati vojvodu i podvojvodu kraljevstva. Samo se sobom razumieva, da viećnici mogu biti samo sinovi ovoga kraljevstva. Vieće će se skrbiti, da se porez pravedno razdieli i točno pobere. Izpitivati će sve odsude, zato mu imadu sve oblasti svake godine podnositi svoje sudbene odluke. Paziti će, da se kraljevske zapoviedi u svih županijah i gradovih vrše i obdržavaju. Carine da se nepravedno nenamieću, pusta mjesta da se naseljuju, šume po mogućnosti čuvaju. Prelati da sjede u svojih biskupijah, veliki župani u županijah, da svoju dužnost vrše sazivljući skupštine i namieštajuć službenike u opredieljeno vrieme, kako to zakon zapovieda. Županijski činovnici da svoju dužnost vrše, narod da negaze, radnjami nepretrpavaju, da se nedaju od nikoga mititi. U vjeru neće se smjeti pačati, ipak će paziti na upravu crkve i crkvenih dobara. Osobitu će brigu voditi nova oblast za bolji uzgoj mladeži. Neće zaboraviti niti na odnošaje izmedju

seljaka i njihovih gospodara, već će opominjati gospodu bez obzira na njihovu čast i dostojanstvo, ako zaborave na čovječne dužnosti prama kmetu svomu.

Kada ovo vieće po gradovih i županijah razdieli i naznači svakomu njegov dio prinosa za uzdržavanje vojske i za druge potrebe zemaljske, sastati će se u municipijah skupštine, proglasiti će svakomu, koliko ima platiti. Na granicah zemlje držati će se red osobito prema Turskoj, odakle je toliko puta kuga znala provaliti i povaljati u nas puno svieta. Zato je u vieću imao dobiti mjesto savjetnika zdravstvenoga jedan liečnik, koga si izaberu.

Zanimivo je pogledati u unutarnji dnevni red nove oblasti. Savjetnici dolaze u ured svaki dan prije podne od 8—11 ure, po podne od 2—5 ure. Prije podne biva svaki dan sjednica, u kojoj savjetnici izvješćuju. Liepi red njihovih zapisnika svakoga će zateći, registratura nije im zaostajala za najboljimi uredi onoga vremena. Sve potrebe državnoga i kulturnoga života teku ovim putem, zato odsele kroz mnoge godine bivalo je njekoliko neznatnih sabora, ni ovim je bio jedini predmet za razpravu: povećanje daća po zapoviedi kraljičinoj. Kraljica je zato pravom iskala, da nova vlada preuzme sav arkiv kraljevstva, čemu se stališi ponješto opiru.

Premda je sama kraljica razglasivala, da s ovim uredom daje i priznaje podpunu ravnopravnost kraljevstvu hrvatskomu prema Ugarskoj, premda je i tamo bez sabora vladala, opet se neda tajiti, da je novom vladom više postigla kraljica za svoju absolutnu centralnu vlast, nego li što je stekla Hrvatska tim priznanjem pariteta s Ugarskom. Sakupljeni sabor mogao je prosvjedovati proti nezakonitim naredbam kraljice, vieće ne samo da se nije moglo oprieti, već na prosto je moralo oglasiti i zapoviedati županijam. Tako je kraljica s jednom rukom dala, ali s drugom dva puta više uzela.

Početak djelovanja banskoga vieća pokaza smjer, kojim će poći. Prva želja kraljičina bila je, da se preduzme čišćenje Kupe i Save. Kroz sav viek vere se ovo pitanje u raznih oblicih. Više puta dade sabor ove rieke očistiti, da uzmognu po njih ploviti ladje, šume su uz rieke prosječene na uru hoda, da se nekriju uz rieke razbojnici i nesmetaju trgovini izmedju Hrvatske i Podunavlja, nasipi na Dravi i Savi zabavljahu mnoge godine

sav radni narod, da se občuva zemlja od poplave, koja se je ipak puno puta ponavljala. Ovaj čas moramo se spomenuti onih vremena, kada su djedovi naši na prelazih rieka sbog obrane od Turaka snašali drvlje i kamenje. Jamačno su one navaljane hrpine tomu dopomogle, da je voda trgala svoje redovito korito i razarala polja sada s jedne sada s druge strane. Otci sagriešiše, te sinovi nevolje podnose.

Kraljica izdavala je zapoviedi, a vieće ih vierno izvodilo i o svih drugih granah života, o kojih visi obće blagostanje naroda. Putevi i ceste osobito u Slavoniji otvaraju ovu bogatu zemlju trgovcem podunavskim. Novimi naredbami i zakoni o pčelarstvu obnavljao se onaj blagobitni položaj naroda našega, kada je od voska i meda glavnu daću svomu kralju davao. Od dudarstva i svilarstva uzdala se kraljica, da će donesti bogatstvo u ovu siromašnu zemlju.

Osim ovih materijalnih pitanja dolaze neprekidnim redom od kraljice toliki prosvjetni i humanitarni, vierski i školski zakoni i zavodi, po kojih je umna kraljica zaslužila ime majke svih svojih naroda.

Briga za uredjenje škola prvi put se javlja god. 1768. u takovu obsegu, kako jošte nije bilo u Hrvatskoj. Županije su izvješćivale o žalostnom i nikakvom stanju škola. Za primjer uzimljemo križevačku, gdje su nješto latinski učili Paulini u Križevcih a u Koprivnici bila je jedina tako zvana trivialna ili normalna škola. Nije to bilo bolje niti u drugih zemljah kraljičinih, kada je na primjer u Beču istom ovih godina bila zasnovana prva javna pučka škola po novom sustavu. Nije se čuditi, što pučka škola i u obće nauka nije napredovala, kada se na um uzme strašna predsuda mnogih odličnih crkvenih i svjetskih ljudi, da prostomu puku netreba škole. Kraljica je liepo opominjala vlastelu i biskupe god. 1770., neka osnivaju sami pučku školu, da će i njim biti bolje, ako bude puk prosvjetljeniji. Nismo ipak našli nikakova spomena, da bi se koji velikaš ili biskup otimao za slavu osnutkom pučkih škola. *1768.* *1770.*

Nova prilika i nova vrela prihoda škola izadjoše razsulom, dosadanjega najmogućnijega i najžilavijega povlaštenoga samovladara svih višjih prosvjetnih zavoda, svesilnoga reda isusovskoga. Od dva vieka glavni savjetnici na katoličkih dvorovih europejskih, izpoviednici i odgojitelji kraljeva i knezova, skrhaše

si Isusovci vrat tim, što pokušaše u Americi u Paraguaju osnovati samostalno kraljevstvo na zemljištu španjolsko-portugalskom. Divlji narod iz šuma izvedoše mudri otci na plodnu poljanu, naučiše ga raditi zemlju i razne vrsti obrta. Kao pravi otci naroda i uzgojitelji učiniše ga blagim postupkom sretna i zadovoljna, kako u ono doba jamačno nije bio nijedan narod u Europi. Sva je država priličila crkvi, u kojoj grieha neima. Što je narod priradio, to mu se je dielilo prema potrebi, a suvišak izpunjivao je ogromne magazine državne, odakle je tekao u špekulaciju europejsku. Brodovi jezuitski plovili su izmedju Europe i Amerike. Skoro sva južno-amerikanska trgovina nadje se doskora u ruku Isusovaca. Sve je to napredovalo, dok se nezavadiše radi posjeda sa Španjolskom i Portugalskom, te sjedinjene vojske obiju država neprodrieše u Paraguaj, zemlju opet u pustoš pretvoriše god. 1755. Isusovce protjeraše na sve strane, sam kralj njihov Nikola Plantić, rodom Hrvat iz Zagreba, vrati se u svoju domovinu.

Nije prestala potjera na Isusovce u Portugalskoj, već se je obnovila u Francezkoj, kada je general isusovski ogromnom špekulacijom propao, a u njoj su bile zapletene najbogatije milionarske kuće države francezke. Potjera na red nasta u svih europejskih zemljah, svagdje tražiše i nadjoše tragove špekulacijam, koje su u jednoj mreži bile prepletene preko Europe i Amerike. Papa rimski otimao se je ukidanju reda, dokle jednodušno nenavališe sve katoličke vlasti. Najdulje od svih vladara branila je red Marija Terezija. Istom kada ga dokine slobodoumni papa Klemens XIV. gla-
1773. sovitom bulom: Dominus ac redemptor noster, (19. augusta 1773.) izbaci ga Marija Terezija iz svih zemalja svojih.

Od neizmjernoga imetka isusovskoga osnova kraljica po svih zemljah zaklade za škole, koje su sada istom u pravi svoj cviet
1774. došle. U Hrvatskoj dopade sreća, da izvodi osnove kraljičine, Nikolu Škerlca savjetnika banskoga vieća. Vriedni učenik historika Krčelića pokaza sposobnosti, značaja i ljubavi domovine. Na novo osnovanoj akademiji zagrebačkoj sabere najučenije sinove svoga naroda. Bilo je medju njimi i njekoliko kanonika zagrebačkih, namjestio je i exisusovce i svjetovnih ljudi na drugih zavodih. „Vriedni su to ljudi bili“ veli suvremeni grof Adam Oršić „te bi većina njih dostojno izpunjavala svoja mjesta na svakom sveučilištu.“ Čim Škerlec sa svoga mjesta ode, razbi se novi red, profesori se razidjoše, novi ljudi nesposobni njihova mjesta zauzeše, te se

čuje jauk za isusovci, da su oni jedini pravi uzgojitelji i čuvari morala kod mladeži.

U svih gradovih hrvatskih budu zasnovane gimnazije i po novoj osnovi god. 1775. S glavnim predmetom latinskim i nješto matematike i historije živu ovi zavodi skoro do naših dana. Da se uzmognu osnivati pučke škole, bude sva zemlja razdieljena u kotare pod nadzorom banskoga vieća. Čini se ipak, da je prvih godina uspjeh pučke škole neizmjerno malen bio. *1775.*

Ne samo briga o školi već i o vjeri izpunjuju posledne godine Marije Terezije. Spominjasmo, kako je radi prijateljstva i saveza s Rusijom obustavljala milo inače srdcu svomu nastojanje ob uniji. Poslije sedmogodišnjega rata nastale su bile očite protimbe izmedju kraljice i Rusije sbog grčkoiztočnjaka, jer su se mnogi pozivani od ruskih emisara stali u Rusiju seliti. Kraljicu to u veliko uzlovolji. Svuda izdavaše zapoviedi, da se pazi na ove sumnjive ljude, grčko-sjedinjene uzimaše u osobito zakrilje više puta i proti volji rimo-katoličkih biskupa, kojim je žao bilo ostaviti vlast nad sjedinjenimi. Nije se čuditi biskupu zagrebačkomu, što je ostavljao svidničkoga sjedinjenoga biskupa u časti apoštolskoga vikara, kada su ugarski biskupi munkačkoga vikara naroda rusinskoga suzdržavali u toj nižoj hierarhičnoj časti, premda je imao pod sobom preko pol milijuna duša. O vriednom biskupu Gabri Palkoviću, koji je sam glavom pronosio uniju obilazeć pješke narod, pripovieda zagrebački kanonik Krčelić, da je na častni poziv kraljice pješke i poderan otišao u Beč, gdje je stekao milosti za sebe i za uniju. Njegova nasliednika Vasila Božičkovića obsipa kraljica mnogimi milostimi i osnova s dozvolom papinom biskupiju križevačku (god. 1777.) i dade mu vlast nad svimi grčkosjedinjenimi po cielom kraljevstvu hrvatskom. Sa stalnim sielom u kraljevstvu, ravnopravan drugim katoličkim biskupom, stoji novi biskup nosilac liepih nada Marije Terezije, da će se oko ove stolice savijati jednom mnogobrojan narod. Ali njezine nade suzbijaše već sada sin njezin Josip, opominjuć ju neka se za ove stvari toliko nebrine. „Nam je svejedno, — reče — koje su vjere podani nam narodi, samo neka su nam vierni!“

Neprekidne želje za razcvjetom trgovine javljaju se u kraljici, da financijalno podigne Hrvatsku i Ugarsku. Na putu joj je stajala tvrdokorna Turska, s kojom se je mnogo godina bezuspješno pogadjala, da joj otvori Dunav i crno more. Zato svrne pogled

svoj na jadransko more. Čarobno veselje zavlada na bečkom dvoru i u cielom gradu, kada je god. 1775. trgovačka ladja sagradjena na Kupi, po Savi i Dunavu stigla u Beč. Stali su umovati, kako bi po ovih riekah tekla trgovina do Karlovca, odanle opet dalje karolinskom cestom na jadransko more. Car Josip poda tom prilikom u svojem mnienju materi svojoj žalostnu sliku o primorju, kako ga je on sam vidio na svom putu ove iste godine. O Karlobagu reče, da je malo mjesto punije prosjaka nego li trgovaca. Senj prije znatno trgovačko mjesto, sada je propao, jedina Kraljevica da ima prekrasnu ali zapuštenu luku, Rieka da ima samo njekoliko trgovaca, na karolinskoj cesti da nije viditi putnika ni trgovačke robe, Kupa ima malo vode, a puna je kamenja i vodopada, Sava da je obrasla ogromnom šumom. Josip je ipak toga mnienja, da se primorski gradovi s Hrvatskom sjedine, Karlobag i Senj s krajinom, a Kraljevica, Bakar i Rieka s Hrvatskom pod banom. Tako zvana „intendanza“ što je dosada iz Trsta s hrvatskim primorjem vladala, da se dokine. Preporuča joj neka dopusti u primorskih gradovih naseliti se grčkim, protestanskim i židovskim trgovcem, ako želi da joj se na onih stranah trgovina što brže podigne.

Sliedeće godine razkide kraljica tako zvano austrijsko primorje i vrati Hrvatskoj njezin od starine pripadni dio s gradom
1776. Riekom 14. februara god. 1776. Njemačka dvorska vladajuća stranka opirala se odcieplienju Rieke od austrijskih zemalja. Budući da je Krajnska u tursko doba doprinosila za obranu grada i novca i ljudi, zato bi njoj imao sada dopasti. Komora austrijska iskala je s druge strane odštetu, zato je njekoliko mjeseci prošlo, dok je kraljica svoju odluku priobćila hrvatskomu banskomu vieću. Kraljica odpisa 9. augusta doslovce ovako: „odlučismo da se grad Rieka s lukom kano i bakarska dobra, u koliko putem od Karlovca prema Rieci leže na desnoj strani ceste Karoline, dočim se Bakar, Bakarac, Kraljevica jer na lievoj strani Karoline leže ostavljuju za vojničku krajinu, osim toga grad Karlovac, koji se ima podići na slobodan i kraljevski grad, utjelove neposredno kraljevstvu Hrvatskoj, a da se iz ovih strana, koje se imadu iznovice utjeloviti, sastavi nova županija, ova pako da se poput ostalih županija u svačem — izuzam poslove trgovačke pridržane upravi gubernijalnoj — podvrgne kralj. hrvatskomu vieću, i da bude pod njegovom vlasti. Hoteći nadalje, da se trgovina u kotaru i luci riečkoj uredjenim i sustavnim rukovodstvom

podigne, pronadjosmo gradu i luci riečkoj predpostaviti blagorodnoga i viernoga našega Josipa Majlatha od Szekelja, prije savjetnika i izvjestitelja kod naše dvorske komore u svojstvu gubernatora, a s istim djelokrugom i istimi povlasticami, štono ih imade u Trstu grof Karlo Zinzendorf, te podjedno imenovati ga za velikoga župana županiji, koja se imade iz novoutemeljenoga kotara sastaviti i prozvati imenom severinske županije." Iztom za godinu dana prida kraljica ovoj županiji Bakar, Bakarac i Kraljevicu s njihovimi kotari pod novu županiju.

Premda stališem hrvatskim nije bilo po ćudi, što se čini nova županija s njekimi uredbami, koje se neslažu sa starim ustavom kraljevstva, opet se radost i nade u bolju budućnost očituju u Hrvatskoj, kada joj se opet otvara jadransko more od stotine godina, tamo od propasti roda Zrinsko-Frankopanskoga zatvoreno mitnicami austrijske komore. Bansko vieće posla 20. oktobra svoga povjerenika i savjetnika Nikolu Škrlca, da zajedno s Josipom Majlathom preuzme primorje od tršćanske pomorske oblasti. Rieka se pokaza prema Hrvatskoj kano zahvalna kćerka, kada joj je moguće iza duge odsutnosti zagrliti milu majku. Sva u sjaju i čarobnom veselju primi oba poslanika. Banskomu vieću pisa vieće gradsko 4. novembra 1777., da se raduje, što je „u istom uzvišenom kraljevskom vieću našlo pravoga otca i najbrižljivijega zaštitnika."

Rieka je medjutim iskala i borila se zato, da kao slobodan *1778.* trgovački grad i luka dobije što veće povlasti, da joj patriciji budu smatrani kao plemići ugarski, da tako iz sbora plemića bude mogao jedan zastupnik izaći s pravom glasa na sabor ugarsko-hrvatski, koga prava u ono doba nisu imali gradovi u Ugarskoj i Hrvatskoj. Liepe sanje o budućnosti trgovine na jadranskom moru, kako vidismo snivahu i na bečkom dvoru, koje čudo, da se to preseli i u Ugarsku. S druge strane onaj neobični položaj severinske županije u poslovih trgovačkih podavao je priliku dvoru, da ove krajeve, naročito Rieku, što uže pritegne pod neposrednu vlast kraljevske dvorske oblasti. Od svega toga rodi se pomalo nekakav osebujni položaj ovoga grada. Tomu su osobito pomagali stališi hrvatski, koji su javno rovarili proti banskomu vieću i time mu sav ugled porušili i razsulo mu pripravili. Upravo zato, što je kraljica osnovala severinsku županiju i uredila primorje, da poda bolju budućnost trgovini iz Ugarske i Hrvatske,

zato treba, da one strane što uže budu svezane s dvorom, zato netreba hrvatskoga banskoga vieća, govoriše kraljici Ugri, a za njimi i nerazsudni velikaši hrvatski. „Nitko neće medju Hrvati za ovim viećem plakati, osim samih viećnika," veli ugarska dvorska kancelarija kraljici. Kraljica se dugo nije mogla odvažiti, da zadovolji željam hrvatskih stališa, kojim je bila zazorna vlada obavljajuća poslove sabora, čime je dakako sabor bio suvišan, a nije im se opet niti plaćati htjelo ove oblasti. Ugarsko namjestničko vieće i kancelarija s druge strane opet ugledaše se u kraljicu, pak radiše o cen-
1779. tralizaciji, po kojoj bi se Hrvatska razplinula u Ugarskoj. Ugarska dvorska kancelarija navijaše žice kraljici mile, da vojničke uredbe trpe puno od ovoga vieća, da će uprava financijalna biti pogodnija, ako se vieće bansko dokine, a Hrvatska podloži ugarskomu namjestničkomu vieću. Neustručavahu se dapače očevidno lažne dokaze donositi, da to nigdje nestoji, da bi ban morao biti „in politicis" glava zemlje, zato da se neka neboji, da bi se tim okrnjio ustav kraljevstva hrvatskoga.

16. augusta 1779. bude iza tih dugih spletkarija zapoviedju kraljičinom hrvatsko bansko vieće dokinuto, a svi njegovi poslovi predjoše na ugarsko namjestničko vieće, u koje je bilo slobodno doći banu, da dade svoj glas i mnienje u poslu Hrvatske. Kada pomislimo, kako je kraljica omamila velikaše hrvatske kao i ugarske i pritegnula je na svoj dvor, ter prvi sinovi jedne i druge zemlje, sretni se scieneć samo u blizini dvora, zaboraviše na domovinu svoju, kada se sjetimo, kako je duboko bilo palo plemstvo hrvatsko, pazeć kao posebna kasta više na svoje povlasti, nego li da bude pravi predstavnik sveukupnoga naroda, kada se opet s druge strane uvaži, da je kraljica preko ovoga vieća na prosto Hrvatom zapoviedala, nepitajuć za njihovo mnienje, onda nam je jasno, zašto se evo Hrvatska sama preda na milost Ugarskoj.

1780. Marija Terezija umre 22. novembra 1780. u šestdeset i četvrtoj godini života svoga srdačno požaljena od svih svojih naroda. Jedna od najzanimivijih žena svoga vieka ode s pozorišta povjesti. Da je sve svoje narode ljubila, svjedoči glas imena njezina po svih zemljah i kraljevstvih habsburžkih. Čim je svršila krvavi rat za obstanak svoje države, umah se hvata svih sredstva, da digne sreću i blagostanje svih naroda. To je ona mislila dostići sa tri provodne idee: lakšom i dobro uredjenom upravom,

dobro uredjenom vojskom i što većom centralizacijom. I njezini su predšastnici o svem tom radili više puta silom. Što oni silom neizvedoše, to srčana žena milom dostiže. Dakako da su ove kraljičine vladalačke osnove i radnje više puta u živac zasiecale osebujnim povlastim zemalja, ali ovdje se upravo vidi, kolike je neizmjerne snage glas prodirući iz milijuna srdaca nižih slojeva puka, jer je ime Marije Terezije ostalo uzvišeno iznad svih staliških povlasti ma koje zemlje po njoj vladane.

VIII.

Josip II. bio je već petnaest godina suvladar, kada mu majka svoju slavnu i dugu vladavinu dovrši. Volila je ipak majka kraljica sama vladati i sipati milosti viernim i milim svojim, nehtjede toga dopustiti svomu sinu, jer se je riedko s njime slagala u najživotnijih pitanjih državne uprave. Srdcu njegovu predrago vojničtvo osta mu ipak u ruku, on ga dovede novimi uredbami do nevidjena reda i ratne spremnosti. Postavši za rana udovcem bez djece, nehtjede se više ženiti, neosta miran u svojem priestolnom gradu, već se pusti na duge pute po Europi, da prouči zemlje i narode. Niti svojih zemalja nezaboravi, sve ih obidje bez sjajne pratnje i velikih dočeka. Hrvatsku proputova god. 1775. od jednoga kraja do drugoga, obćeć sa svakim čovjekom bez razlike stališa, s kojim se slučajno susretao. Sam glavom htjede viditi i doznati sve nevolje i potrebe svojih naroda, da im kašnje što sigurnije uzmogne pronaći lieka. Nečuveni i nevidjeni ovaj pojav preda ime Josipovo u usta svih naroda i čuva se do danas u svakovrstnih pričah. Svaki put izvješćivao bi majku svoju o svem što je vidio, nijedan put nezaboravi učiniti novih predloga, koje je ona riedko primala.

Čim je sam zasio na priestolje započme stvarati nove inštitucije, kako su gorile u njegovoj duši. Zemlje njegove imale bi se stopiti u jednu jaku i moguću državu, u kojoj bi bio jedan narod, jedan ustav i jedno zakonarstvo. Ujedinjenjem financija i pravosudja u ruku samoga cara, i jednakom školskom obukom, došli bi u cviet obrt i trgovina, oživili bi svi narodi novomu životu. Car, absolutni gospodar, vladati će svojom voljom, ali zato će kao pravi otac raditi i truditi se, da učini jednako sretnimi svu svoju djecu, sve narode svoje.

*

Josip nije znao, da nijednomu čovjeku nije dano pretvarati narode u drugo nego što jesu, zaboravljao je i premalo cienio raznolikost svojih naroda, on ih je sve vidio i proučio im dosta zemlje, ali onako, kako prelazeći putnici opažaju vanjske, vidne slučajeve, a nikada neprodiru u srdce narodnoga života. On je htio po svojoj volji narode sretne učiniti i proti njihovoj volji, smatrajući ogromnim i trudnim poslovanjem sebe prvim činovnikom njihovim. Car prihvati ono krivo načelo: „Čovjek mora narodom činiti dobro proti njihovoj volji, i kao što u republikah vlada despotizam zakona, tako neka u monarkijah bude despotizam načela:" Nije mario za ono najviše vladalačko načelo: da mu bude vladanje skladno i suglasno s nastojanjem i željami najplemenitijih sinova naroda, zato morade pod konac svoga života uvidjeti, da su njegove osnove kao trudni san, te ih sam posveti propasti, sam morade razgraditi, što je deset godina težko i trudno gradio.

Josip II. bio je opojen filozofijom svoga vremena, koja je učila, da čovjek i bez vjere može biti sretan, a čim se bolje razvije državna policija, tim da će biti vjera manje potrebna. Caru je bio sav ustav crkve katoličke s poglavicom u Rimu i s vlašću svojom nad mnogimi državami, sa svojim neizmjernim posjedom i mnogobrojnimi privilegiji nesnosan, jer se nikako nije dao složiti s njegovimi načeli o državi i carskoj vlasti. Da papa kano strani vladar ipak vlada u njegovoj državi, da mu budu pokorni toliki ugledni carevi, podanici i bogati samostanski sborovi, toga nemogaše podnositi vladar, koji je Voltaira i njegove drugove obožavao. „Budući da sam filozofiju učinio zakonaricom moga carstva — pisa svomu poslaniku kardinalu Hržanu u Rim — stegnuti ću ugled ulema i postaviti ću majestetska prava u pristojni im ugled. Potrebno je, da iz vjere izbacim njeke stvari, koje tamo nespadaju. Prezirem praznovjere i Saduceje, zato ću od njih osloboditi moj narod. U Rimu će to dakako proglasiti, da diram u božja prava, što ću uzeti puku njegove tribune i povući granice izmedju filozofije i dogmatike, a nisam zato upitao slugu slugâ božjih. Od ovih stvari potiče razsulo čovječjega duha. Načela samostanstva od Pachomia do naših dana protive se svjetlu umu. Krivi pojmovi o vjeri obastiru dušu prostoga čovjeka, on boga više nepozna. Ja ću se skrbiti, da sgradu jaku za vjekove sagradim. Osnovati ću skupne zavode za moje sveće-

nike, koji će prosvietljen duh prenesti u sviet i u njem poučiti moj narod. Za stotine godina biti će ljudi opet kršćani, poznavati će dužnosti prema bogu, domovini i čovjeku, unuci će nas naši blagoslivljati, što smo ih od Rima oslobodili!"

Prvo djelo Josipove budne, da sasieče spone izmedju pape *1781.* rimskoga i crkve katoličke u svojoj državi. 26. marta 1781. izda zapovied svim crkvenim oblastim, da nesmiju primati bulla niti zapoviedi od pape bez dozvole kraljeve kancelarije. Zabrani novom naredbom nadalje, da biskupi nesmiju puku izdavati pastirskih listova, niti pouka pismom ni tiskom bez dozvole predpostavljene im političke oblasti. Nesmiju iskati u Rimu oproštenja niti dispenza kakvih, već ih neka sami daju, „jer je državi puno do toga stalo, da biskupi upotriebljuju vlast od boga im danu," neka samo paze na zakone božje, koji su u skladu sa zakoni naravi. Dvie papinske bulle: „in coena Domini" i „Unigenitus" zapoviedi car, da se iz crkvenih knjiga izderu, jer se protive državnoj vlasti.

U samoj državi ograniči car god. 1782. sve vlasti svećenstva *1782.* na one poslove, koje je Isus na zemlji obavljao i apostolom preporučio, da uče narod i obavljaju svete sakramente, jer da nebi pravo bilo, da nasljednici apostolski imadu veće vlasti, nego što su ih imali apostoli. Neka neimaju svećenici vlasti, po kojoj nebi imali biti pokorni svomu zakonitomu vladaru. Varao se je car, kada je mislio, da će biskupi njegove zapoviedi zato rado primiti i proglasiti, jer im je dao njeke veće vlasti, nego što su ih dosele imali. Biskupi zlovoljni smatrahu naredbe careve razvratnimi i pogubnimi za katoličku crkvu. Papa je zaklinjao cara, neka pusti crkvu katoličku u svojih slobodah. Biskupi katolički iskahu, neka nepreiazi granica svoje kraljevske vlasti, a Josip im odgovori: koga smetaju njegove naredbe, neka ostavi svoju čast, pak si neka traži sreću u drugoj državi. Papi odgovori: da nikada neće dopustiti, da mu se on bude pačao u njegove državne poslove, a da će uviek poštovati pravo crkve u dogmi i svem onom, što je za spas duše potrebno.

Videći protestanti, kojim je putem car udario, zaprose slobodu vjere svoje. On izda veliki tolerantni edikt (21. decembra 1781.) nesamo za nje, već i za grčko-nesjedinjene i židove, da akatolici slobodno mogu svoju vjeru izpoviedati, slobodno imati posjeda i dostizavati sve časti kao i katolici. Car nije slutio, da će njegov

patent ozlovoljiti protestante, već radi sama izraza „tolerancije," jer da im neda podpuno ona prava, koja imadu katolici. Katolici dakako kipiše, jer da car potire vjeru katoličku sraslu s postankom i obstankom njegove države.

Još veća nevolja rodi se medju katolici, kada car izda zapovied i stane ju izvoditi, dokidajuć sve samostane, koji ili nenaučaju ili bolestnika nedvore, a njihov imetak odredi za naukovne zaklade (28. februara 1782.). Stotine i hiljade muževa i žena neviklih poslu, mnogi već ostarjeli i iznemogli, budu bačeni u sviet, stariji, da u nevolji dovrše dane svoga života, a mladji, većina pohlepni za životom, da u valovih razuzdana života poginu, pokazujuć svietu sramotnu uspomenu svoga nekada slavnoga reda. Mnoge dragocjene stvari darovane samostancem, da se mole za spas duše darovateljeve, dospješe sada na licitaciji u ruke inovjernika, jer su se katolici ustručavali te svetinje kupovati.

Dokle je išla bjesnoća Josipova za reformami svjedoči ne samo naredba o uresih crkve, o proštenjih i procesijah, već osobito o pokapanju mrtvaca. Gazeći nogama pietet rodbinski posvećen mrtvacu, zapoviedi, da se ljudi goli samo u plahtu zamotani zakapaju, da se tobože prištedi toliko drvo, koje će u zemlji u ludo strunuti. Što će ipak platno sagnjiti, to da nije šteta, jer da je to sredstvo podignuću lanene obrtnosti. Uzrujanost javi se na ovu zapovied u svih slojevih pučanstva tolika, da ju je car bio prisiljen naskoro opozvati.

Nemilo dirahu carevi ustavi vriednoga starca papu Pija VI. U zimsko doba, kada putuju samo kriepki i zdravi ljudi, odvaži se sveti otac na put u Beč, da sam glavom izhodi milosti za katoličku crkvu, kada su pismene prošnje bezuspješne ostale. 27. februara 1782. krene iz Rima preko Venecije i Ljubljane, dočekivan svagdje neizmjernim oduševljenjem katoličkoga puka. U Beču primi ga car sjajno i ljubezljivo. Biskupi u velikom broju zaištu si utjehe u blizini svetoga otca. Za dva mjeseca ostavi papa carski grad pun boli i jada, jerbo nije opravio bio gotovo ništa. Josip nesustavi se na svomu putu niti za vlas tanahnu.

1783. 30. marta 1783. izda glasoviti dekret o seminarijih centralnih, dokidajuć sva biskupska liceja. Za svu Hrvatsku osnova jedan skupni seminar u Zagrebu, kašnje ga dokine i učini jedan zavod za Ugarsku i Hrvatsku u Pešti samo zato, da mladi bogoslovci budu pod sigurnim nadzorom državne vlasti.

Suvremeno s ustavi crkvenimi stvaraše car nove likove državne uprave i javnoga života po istih načelih. Osobitu brigu premda s malom srećom posvećivaše školam. Od onih šest hiljada izdanih po njem dekreta i naredaba išla je većina na popravak školstva. Gdje je bila župa, tamo je gonio car da bude škola po novom jednakom sustavu za škole svih vjeroizpoviesti bez razlike. Glasovita „ratio educationis“ preostala od Marije Terezije morade uzmaknuti pred novom, gdje padaju isusovska pravila pobožnosti i discipline. Družtva marijanska i ascetičke knjige mladeži zabrani, a u isto vrieme dopusti joj sve javne zabave, i učiteljem mogao je biti svatko ma koje vjere bio. Nije ipak Josip II. niti toliko sa školom uspio, koliko Marija Terezija, premda je mnogo više za nju radio. Manjkala mu je ona naobraženost i nježno čuvstvo, koje je potrebno za moralni napredak škole. Mladež je htio svimi pogodnostmi pripraviti za muževni život, pustio joj prosto polje, a ona je poletila pustopašno u razuzdanost, kakova se nespominje ni prije ni poslije Josipova vremena.

Što li će car u upravi učiniti, na to je bio svatko ljubopitan, kada su praskale naredbe razarajuće dugovječne crkvene i školske inštitucije. Težke su slutnje bile u Ugarskoj i Hrvatskoj sbog toga, što se nije dao kruniti za kralja. Ugrom ponješto zadovolji, što je prenio sve centralne oblasti u središte zemlje i spojio erdeljsku kancelariju s ugarskom. Kancelarija je bila iza dokinute komore najviša i najobsežnija upravna oblast za Ugarsku. Da Hrvatsku što uže stisne u okvir centralne vladavine učini po smrti Franje Nadaždia god. 1783. svoga ugarskoga kancelara Franju Eszterhazia banom hrvatskim. Kakova nam je onda bila domovina svjedoči sabor za uvod ovoga bana. Puno hvalospjeva i pustih pohvala izpunjuje taj jadni sabor, a o razpravi poslova kraljevstva ni spomena neima. Do četrdeset pozdravnih pisama novomu banu imademo od visoke aristokracije hrvatske iz Beča, Münchena, Budima, Temišvara, Požuna i iz drugih strana dalekoga svieta, gdje se izgovaraju, da nemogu na sabor doći. Života za nje u Hrvatskoj neima.

Očito stupi Josip II. proti starodavnomu ustavu ugarsko- *1784.*
hrvatskomu godine 1784., kada zapoviedi prenesti krunu sv. Stjepana iz Požuna u carski Beč. Nečuvena uzrujanost zavlada med plemstvom ugarskim i hrvatskim, komu je kruna bila zakon nad zakoni, vrelo prava i pravde. Sve zaciknu i zajauknu, i diže

tužbu pred Josipom, ali car na tužbe i predstavke porugljivo s Horacom odgovori: „risum teneatis amici! Zar da se nesmijete prijatelji?“ Kruna ode u Beč, premda su se čuvari njezini odmakli, da ključa nedadu, premda se je garda plemićka otimala, da neće sudjelovati kod toga posla, premda je trebalo razvaliti ormar, u kojem se je dosada nalazila.

Koliko je car prezirao sveobću tugu i ogorčenost, svjedoči nova naredba, koju izda za mjesec dana, pošto bje kruna odnešena u Beč. Svaki činovnik ima za tri godine naučiti njemački jezik pisati i govoriti, samo dotle može se službovati latinskim. Svi će se činovnici odpustiti, koji za tri godine njemački posvema dobro nenauče, sve će oblasti njemački poslovati, zakoni i zaključci sabora biti će na njemačkom jeziku. Županije digoše se u svojih skupštinah proti ovoj naredbi, da je nepravedna proti starodavnomu zakonu i običaju, njeki mu spominjahu njegovu vlastitu rieč: „da nisu milijuni ljudi sbog vladara, već on sbog njih“ Predstavke gorke i opomene na zajednički odpor izmjenivahu županije ugarske s hrvatskimi, dok im to vlada nezabrani.

Premda je cara bolilo što mu iz Ugarske i Hrvatske stižu odporni glasovi izda 16. augusta 1784. ipak novu još gorju naredbu o popisu pučanstva. U Ugarskoj i Hrvatskoj popisivao se je dosele samo puk sbog daća i poreza, od kojih je plemstvo bilo slobodno. Sada zapoviedi car, da se jednako popiše plemstvo i seljačtvo. Uzrujanost budne tako velika, da je car bacio veliku vojsku u Ugarsku i Hrvatsku. Županije ipak i nadalje rogoboriše a Josip dokine županije najprije u Erdelju, a vojenom silom
1785. izvadjaše popis i numeriranje kuća. Na proljeće sliedeće godine dokine županije i u Ugarskoj i Hrvatskoj, razdieli obe zemlje u deset kotara, sve skupštine razpusti. Ban hrvatski zahvali se na časti, na njegovo mjesto imenova kralj za bana i povjerenika Franju Ballašu, po vjeri protestanta, čovjeka silničke prkosljive naravi, očita preziratelja svih običaja i zakona hrvatskih.

Ban Balaša zabrani dakako sve skupštine i spravišta plemstva, a oslanjajući se na milost i silu carevu, razvijaše neobični tiranski prkos. Premda protestant pohadjaše crkvu katoličku u Zagrebu neobičnim sjajem i s mnogom pratnjom. Svećenstvo ga moralo dočekivati na crkvenih vratih u podpunom ornatu i poškropiti kao kralja, a onda ga odvesti na uzvišeno mjesto, učinjeno i urešeno kao za kralja. Nastojao je da uhodi popa i velikaša,

gradjana i plemića, njihove misli, djela i razgovore. Koliko je prezirao samoupravu gradova, posvjedočiše time, što je važnu službu blagajničku u glavnom gradu Zagrebu svomu slugi tudjincu Niemcu povjerio. Bezsramnim i nećudorednim životom dopuni crnu sliku gadna tirana, kakav već dugo nije vladao u Hrvatskoj. Žene je sramotio i mladež u zlo uvodio. Ovu sliku vladavine Ballašine izcviliše stališi hrvatski u javnom službenom spisu. U ime pravde i istine spominjemo, da je Josip II. dao svomu povjereniku krasne naputke, kako ima paziti na liepe šume i pute, kako će gledati na razvoj svilarstva u zemlji, osobito mu priveže na dušu, da sve moguće učini za razcvat trgovine prema jadranskomu moru. Koliko je ban povjerenik izveo zapoviedi svoga gospodara, toga neznamo, jer od Ballašine vladavine u arkivu zemaljskom niti listića nenadjosmo. Sačuvala se tradicija, da su stališi hrvatski sve jozefinske spise spalili, da im se trag i spomen za vječna vremena zamete. Premda ta priča nije istinita, opet je karakteristična, jer pokazuje, kakovo je bilo Josipovo vrieme u uspomeni kod plemstva hrvatskoga. Josip izda u ovo doba podpuno absolutne svoje vladavine dvie naredbe velika zamašaja, ali obadvie nedospješe do uspjeha, kakav im je car namienio. Da podigne seljaka kmeta na visinu dostojna čovjeka izda 22. augusta 1785. patent o emancipaciji seljaka. Dade im slobodu, da se mogu seliti, po volji svojoj ženiti, učiti zanate i polaziti škole, seljak da nemora biti sluga kod svoga vlastelina, a svoju zemlju može slobodno prodati, dakako uz pogodbu, da kupac zakonite pristojbe vlastelinu daje. Nikada nesmije vlastelin protjerati seljaka s njegova zemljišta, a ako bi gospodin zemaljski mrcvario seljaka, slobodno mu budi tužiti okrutna gospodara. Znamenite ove čovjekoljubive olakšice slabo su razumievali seljaci, zato su se na mjestih proti njim bunili. Gospoda su opet u velike ozlovoljena, njeki sami podstrekavali jadnike, drugi su priečili da seljakom stvar do znanja dodje, svi su o tom radili, da blagohotni carevi zakoni u vjetar prodju. Zato je car morao izdavati novije jasnije zakone, kojih nitko potrti niti zamesti nebi mogao.

Drugi je roj zakona o uredjenju sudstva, jednaka za sve zemlje njegove. U tiskanih knjigah izašao je novi sbornik zakona na njemačkom jeziku. U Hrvatskoj bila je samo prva molba i službovalo se je od prvoga početka njemački. Iza primitivnoga

sudbenoga postupka nasta novim umjetno spletenim postupkom u našoj zemlji u mnogom obziru konfuzija i kaos. „Sudbenom i karnom uredbom došla je kuga u našu zemlju, jer se iz pravda radjaju nove pravde. Što se je prvo na jedan put obavilo, tomu nema sada ni kraja ni konca. Bezbrojne takse i troškovi ubijaju preće se stranke. Odvjetnici kadri su pravdu provlačiti do sudnjega dana. Tužitelj se osiromašuje, te je bolje zapustiti svoje pravo, nego li se za njega pravdati:“ Ovako jadikuju Hrvati navikli staromu jednostavnomu verbőczianskomu pravodavstvu.

1786. Da pravednim r a z p o r e z a n j e m podanika svojih svu snagu svoje sveukupne države uzmogne izcrpiti, pristupi car posljednjemu svomu velikomu reformatorskomu djelu na proljeću g. 1786. Odluči katastrom izmjeriti sve zemlje svojih podanika. Sedam sto petdeset oficira većinom od vojničkoga mjerničkoga sbora izadje da mjeri. Sam car glavom izadje da im ogleda djelo na jadransko more, prodje primorje, odputova preko Karlovca, Zagreba i diljem kroz Slavoniju u Ugarsku. Morao je uvidjeti umni car, da će mu posao težko uspjeti. Radnika je bilo premalo. Neprilika navaljali plemići i seljaci previše. Činovnici županija slabo su ili bolje rekuć nikako pomagali careve ljude, te su na mnogih mjestih pisari, gdjegdje i sami seljaci mjerili, nastale su smutnje na mjestih veće, nego što je prije bilo. Milijuni araka papira sa tabelami izpunili su se bez ikakve koristi, mnoge je to novce stajalo. Josip pokaza i pri ovom ogromnom poslu onu svoju nepopravivu pogrieśku, što je htio djelo od decenija, za koje treba silan broj vrstnih sila, odmah za godinu dana sa malo sila upravo stvoriti. To se nije dalo.

1787. Prije nego što ga je svršio, bio je prisiljen započeti r a t s T u r s k o m god. 1787—1790., na koji se je u savezu s Rusijom spremao od početka svoje vladavine. Od majke svoje baštinio je prepore sbog trgovine na Savi i Dunavu. Iskao je od Turske desnu obalu Save i jedan dio Bosne, što mu je porta dakako odbila. Iskao je slobodu brodarenja na Dunavu, gdje je svaka ladja iz njegovih zemalja samo do Vidina slobodno prolazila, a tamo je morala pretovariti na turske ladje, koje su vozile dalje po Dunavu na crno more. Koliko su trpili trgovci, davajuć svoju robu u tudje ruke, koliko su bili izvrgnuti samovolji, nije čudo da je prestala sva naša trgovina na Dunavu i prelazila u ruke Turaka. Zato prista Josip II. svom dušom uz caricu rusku

Katarinu II., koja je za tim išla, da s pomoćju carevom Europu oslobodi od ovoga neprijatelja kršćanstva, da Turke iz Europe protjera i staro grčko carstvo opet osnuje. Josipu bi imale dopasti počamši od Biograda na jugozapad sve zemlje do jadranskoga mora, a ako bi želio, dobio bi i njeka trgovačka mjesta na sredozemnom moru. Dunav bi bio slobodan za trgovinu i na njem bi dobio Josip gradove do Nikopolja. Zato će obadvie države zajedno navaljivati i braniti se od Turske. Tako je bilo ugovoreno već god. 1782.

Carica ruska bila je osvojila Krim, kojega je kan iliti poglavica stajao pod turskim pokroviteljstvom. Turska podpućena od zapadnih vlasti iskala je taj poluotok energično da joj se vrati. Josip je posredovao na korist svoje saveznice, dokle god. 1787. porta pripravna ratu, nebaci ruskoga poslanika u tamnicu u sedam tornjeva i time naviesti Rusiji rat. Josip prihvati zato što je porta odbila njegove pomirujuće predloge, pun veselja i liepih nada zajednički rat na Tursku. „Neću metnuti mača u korice“, reče, „dokle mojoj kući nepredobijem što joj je oteto!“ Koliko bi ipak veselije bio u rat zalazio, da mu nisu iz Belgije žalostni glasovi dolazili, da se tamo narod pobunio, nemogući već podnositi nesnosnih novotarija njegovih. Buna je ta od prvoga početka smetala dobar uspjeh rata.

Josip II. spremi sjajnu vojsku, kakove jošte nitko nevidje iz habsburžkih zemalja. Dvie sto hiljada pješaka bilo je sa svim obskrbljeno, što je potrebno sjajno spremljenoj vojsci, bilo je uz nju četrdeset hiljada konjanika i do hiljadu topova svake vrsti. Glavnim vojvodom učini car svoga učitelja i reorganizatora vojske maršala grofa Franju Lacya na svoju nesreću. Taj čovjek razmjesti svu vojsku na daljinu od sto i petdeset milja od Dnjestra do jadranskoga mora na obranu svih granica. On raztepe tako svu vojnu silu, pazeć više na kojekakva manevriranja po načelih onodobne znanosti. Nije jadnik pazio na, to da je naganjanjem vojske ovamo i onamo više ljudi izgubio, nego li da bije najveću bitku.

Glavni vojeni sbor sa glavnim stanom u Futoku vodio je sam maršal Lacy, desno krilo bili su mu Hrvati uz Unu i Savu sa petdeset hiljada ljudi pod vodstvom kneza Ivana Liechtensteina, slavonski je sbor vodio grof Josip Mitrovski, a lievo krilo bilo je pod princom Koburgom na granici Bukovine.

Premda je vojska sva namještena bila, nenaviesti jedna ni druga strana rata, dokle naši mjeseca decembra nepokušaše oteti prevarom Biograda, ali ladje namienjene navali, u maglovito doba prodjoše mimo grada, te istom kod Pančeve opaziše, da su
1788. svoju svrhu promašile. 8. februara 1788. naviesti car napokon Turskoj rat.

Josip II. razasla svoje ljude po Bosni, Srbiji i Hercegovini, da dižu narod na oružje za slobodu svoju i za svetu vjeru. Proklamacije obećavajući ove svetinje narodnoga života, probudiše najhrabrije i najodvažnije ljude u Srbiji, car im dade za vojvodu Mihaljevića kapetana iz banske krajine. Čete dobrovoljačke iz Bosne nasloniše se na hrvatsku vojsku. Obnovilo se ono oduševljenje, koje je pred sto godina tako krasno dizalo vas naš narod na oružje i pomoglo oslobodjenju tolikih liepih dielova naše domovine. Ista Crnagora imala je opet s juga pomoći carsko oružje po nagovoru ruske i austrijske diplomacije.

Sam car glavom prodje najprije u Hrvatsku, predje u Slavoniju i ode odanle u glavni stan u Futok. Mali mnogostručni rat razvi se odmah na svih linijah. Glavni je ipak boj bio oko turske Dubice, koju je knez Liechtenstein stao razbijati iz topova, dok nedodjoše glasovi, da gradu u pomoć dolazi jaka turska vojska. Knez htjede grad na juriš oteti, kad mu je zidine dosta razvalio bio, ali u taj čas bane na bojište osam hiljada Turaka. Kneza skoro uloviše, da ga nespasi Franjo Jelačić banski pukovnik sa svojimi krajišnici, koji je spasio sve topovlje i vojsku. Neprijatelj morade uzmaknuti s velikim gubitkom, a naši se povukoše u svoje šanceve, da se priprave na konačnu navalu grada 25. aprila. Novi glasovi o velikoj turskoj vojski, koja da ide od Gradiške i Banjaluke, uplašiše našega vojvodu, te ostavi desnu obalu Une.

Slične sreće bile su naše vojske pod turskim Novim i u Slavoniji, gdje se je nješto sreća osvojenjem Šabca ipak nasmjehnula. Glavna vojska boraveć u močvarah bačkih i banatskih pretrpila je već groznicami i raznimi drugimi bolestmi toliko poraza, kao da je poražena u kakvoj velikoj bitci. Turci se usudiše provaliti u Banat. Malom bitkom kod Županka, skoro da se nerazsu carska vojska, narod bježaše u ogromnih čoporih na sjever u Ugarsku. Neizmjerna smutnja u vojski objavi tužnu caru podpuno razsulo. Sam ode k vojski, ali kod Karanšebeša doživi poraz i skoro sam zaglavi. Da su ovaj čas Turci dobro upotriebili,

težko je moći reći, kakve bi bile strašne posljedice. Turci se medjutim zabaviše po starom svojem običaju, da sve popale, što je sada pod njihove ruke dospjelo.

Car se odluči napokon na znatne promjene u vojskovodstvu. Hrvatom dade miljenca njihova njekoč pukovnika ličkoga, proslavljena pobjeditelja pruskoga kralja u sedmogodišnjem ratu, maršala Gideona Laudona za vojvodu, a na mjesto grofa Lacya imenova maršala grofa Andriju Hadika. Čim Laudon medju svoje Hrvate stiže, nasta novi duh medju njimi. On ih povede jurišem na Dubicu i osvoji ju 26. augusta, a kašnje osvoji i Novi, i završi s pobjedami ovu vojnu godinu, koja je odniela caru četrdeset i pet hiljada ljudi što od bolesti što od neprijateljskoga oružja.

Josipu II. priznaje pravedna povjest osobitu dičnu revnost, kakva se hvali u najvećih vladara. Po danu obilazio vojske i trpio s njom sve muke i neprilike, obnoć obavljao svoje državne poslove. Težka bolest prisili ga uzmaknuti s čudnoga bojišta, gdje je pokazao da nije nikakov vojskovodja. Ode u svoj glavni grad 2. decembra, vojske svoje više nikada nevidje. Srećom ostaviše Turci pod zimu Banat, te je vojska mogla mirno zimovati.

Daleko od ove naše vojne linije imade doduše neuspješna, ali ipak zanimiva ekspedicija kapetana ličkoga Filipa Vukasovića u Crnugoru, odakle se Rusija i Austrija nadala, da će sustaviti tursku vojsku iz Albanije i pospješiti vojnu na Savi i Dravi. Uzdajući se u pomoć obijuh vlasti, proglasio je godine 1787. Petar I. Petrović, nazvan od naroda „sveti“ ili „veliki“ samostalnost Crnegore i uzkratio Turkom harač. Josip II. namieni Filipu Vukasoviću tu častnu zadaću, da vodi Crnogorce, jer je sa svoga putovanja po zemlji (god. 1780.) upoznao bio zemlju i narod, a bio je inače već sada vidjen i vriedan vojnik. Uspomena iz njegove nježne mladosti, kako je primio dar od carice Marije Terezije za nagradu osobite marljivosti, kako ga je on svomu siromašnomu otcu poslao, kako je sbog te sinovske nježnosti dirnuo u srdce caricu i pribavio otcu svomu stalnu mirovinu, sve to znadu danas djeca svih naroda u zemljah Habsburga.

Vitežki kapetan Vukasović ukrca se sa četiri stotine Hrvata i nješto municije u četiri manje ladje i dospje u Crnugoru 12. marta god. 1788. Vladika Petrović i kaludjeri njegovi hladno ga primu, premda su prije bili s njime dobri prijatelji. Težkom mukom izprosi u vladike, da mu je dopustio sabrati narod u skupštinu,

da mu se predstavi i kaže namjere svoga cara. Narod se uzrujao, jamačno sbog toga, što bi imao slušati tudjega vojvodu, u skupštini digoše se najprije glasovi: treba ga sasjeći, a onda se zabljesnuše goli handžari u biesnih desnicah. Smjeli kapetan doviknu im, neka kušaju njega ubiti, ali onda da će se svaliti Rusija i Austrija na Crnugoru. Narod se primiri. Kada je pak obećao svakoj kući cekin u ime kapare za rat, onda se javi i oduševljenje za njegova cara.

Vladika Petrović zaigra sada čudnu ulogu, s jedne strane dade kapetanu samostan cetinjski za stan i okruži ga počastnom stražom, s druge strane opet stajaše u dogovorih sa skadarskim pašom Mahmudom, koji nije bio vieran svomu sultanu. Paša iskaše najprije glave tudjinaca, a onda videć da toga nebude, pritaji se i zaprosi kapetana, neka dodje k njemu na dogovore. Mudar kapetan nehtjede doći, posluša pašu ipak carski savjetnik Brogniard, te podje na dogovore, premda ga je kapetan odgovarao. Njega i njegovu pratnju paša dade sasjeći, a glave im izvjesi na zidinah skadarskih. Na Vukasovića najmi ubojice, ali si ih on sam pištolom svojom skine s vrata.

Premda se je Vukasović od uzrujanoga naroda morao braniti na Cetinju, jer je paša iskao glave tudjinaca, inače da će popaliti Crnugoru, opet on primiri narod i povede dapače obećavajuć nagrade, Crnogorce i svoje vojnike u Albaniju. Kapetan prodiraše već u turski grad Špuž, kad mu dodje glas, da dolazi velika turska vojska. Uzmakne nješto i razbije jake odjele turske vojske, premda su ga skoro svi Crnogorci odbjegli. Dospjevši na Cetinje opet se uzruja narod proti njemu, neka plati novaca za sve glave crnogorske, što su u ovoj vojni pale. Spase ga ovaj put dva ruska visoka oficira, koji su dospjeli na Cetinje. Uvjeriše narod, da kapetan Vukasović vojuje svejedno na korist ruskoga cara, kao i za svoga austrijanskoga.

Medjutim stigne 20. augusta Vukasoviću glas od cara, neka se žuri iz Crnegore, da je potrebit u Hrvatskoj, gdje je Laudon imao spasiti čast vojske austrijske. Čudan je bio odlazak našega vojvode iz Crnegore. Odluči potajno ostaviti ovu zemlju, koja ga nije htjela razumjeti, jer je bio vojvoda podanik cara Josipa. Na jedan od većih blagdana na gospojin dan otišli su bili pučani od kuća svojih, samo ostaviše njih 60. da paze na Vukasovića. Ovaj pak odvaži se, te sve ove ljude poveza i za-

prieti im, da će ih sasjeći na komade, ako ga nepovedu do Kotora i nepokažu mu puta. Već je bio dan hoda, kada začu a doskora i ugleda sabranu vojsku crnogorsku za njim u potjeri, stane i namjesti pred svoje čete onih šestdeset povezanih Crnogoraca, što njihovu braću smuti, te ga u miru pustiše proći. U Kotoru pusti svoje povezanike kući, a on prodje po moru u Hrvatsku. Čudne zgode Vukasovićeve zato pripoviedasmo, da se vidi, kako je vlada Josipova malo razumjela dobiti za sebe prve susjede svoje. Jamačno nije niti Rusiji drago bilo, da Austrija svoju sreću za razširivanjem vlasti tako daleko pokuša, kako nam svjedoči vladanje vladike Petrovića, koji je inače bio u službi i plaći ruskoj. Nije to prijalo niti Veneciji, jer se je s ovih strana imala satrti njezina vlast u Dalmaciji. Crnojgori bilo je carstvo Josipovo tudje i malo poznato. Nada sve druge faktore mogla se dići sumnja, da će ovaj „njemački" car sebi Crnugoru pokoriti i oteti joj netom proglašenu slobodu. Zato je ekspedicija Vukasovićeva propala.

Godine 1789. objavi se istom onda sreća carevoj vojski, *1789.* kada je pobjedonosni maršal Laudon preuzeo vrhovno vojskovodstvo čitave vojske. On otvori vojnu osvojenjem turskoga Bribira, koji su sami Hrvati osvojili. Čim je koncem augusta preuzeo glavnu vojsku, umah poleti stari vojvoda mladenačkim uzhitom na Biograd. Manjimi bitkami prokrči si put do samoga grada s kopnene strane, na Savi i Dunavu razbije i pohvata brodovlje Osman paše, te stisnu grad sa svih strana. Pobjede carevaca u Vlaškoj pomogoše mu, te je već 30. septembra bio sav grad u ruku slavnoga vojvode, gdje je uhitio četiri sto šestdeset i pet topova, šestdeset i pet ladja i šest hiljada centi praha. Sjajne su bile posljedice pada ove tvrdjave. Smederevo bude osvojeno, a sva Srbija do Timoka podpade pod cara.

Kolikogod se sreća okretala, opet nije mogla primiriti bolnoga Josipa II., čim su glasovi iz Belgije sve crniji dolazili. Vojska sama miljenče njegove vladavine trpila je s bolesti toliko, da je za ove dvie godine obolilo 172.000, a umrlo od bolestnih 33.000 momaka, neračunajuć ovamo dvanaest hiljada, što su u ratu poginuli. Nije opet niti onakova bila, kakvu si je on toliko želio, o čem se je sam mogao kod Karanšebeša osvjedočiti, gdje je jedan dio vojske na drugi bio pucao, i tako se bio smeo, da ih sam car nije mogao obustaviti, već se sva njegova

pratnja razletila i njega izgubila, dok ga nije našao jedan od njegovih sluga.

Čim je opet dulje rat trajao, tim je veća nevolja rasla izmedju Josipa II., Ugarske i Hrvatske. Kad je vojske puno propalo, zaiska za svaku regimentu četiri stotine novaka, a od svakoga stanovnika zemlje bez obzira na to, da li je plemić ili svećenik, da dade žitka za vojsku i to: po razmjerju svoga posjeda. Žito je imao sam dovesti gospodar za pol ciene, kako je onda bila na tržištu, pak mu se nije platilo, već samo polovica, drugu polu da će dobiti poslije rata, njekim najimućnijim nije se plaćalo upravo ništa već sve da će dobiti poslije rata. Činilo se vladi Josipovoj, da bi ipak bilo dobro sada županije sazvati u skupštine, da pristanu na žitak i novake. Povjerenici ih poslije dvie godine opet sazovu. Buna nad banom Ballašom dizala se u skupštinah, a vlada nije opravila ništa. U zagrebačkoj županiji usta glava crkve hrvatske biskup Vrhovac — kako pripovieda mnogostrana tradicija — proti banu Ballaši i kraljevoj zapoviedi. Kada je biskup zaviknuo: neće tako biti bane, jer toga zakon nepoznaje, a kralj ni ti nesmijete kršiti zakona, vele, da je tresnuo rukom po stolu toli silovito, da mu je dragocjeni kamen iz prstena izkočio.

Ballaša je u Hrvatskoj radio, kako su i njegovi sudrugovi povjerenici u Ugarskoj po zapoviedi kraljevoj. Novake je uzimao sam po volji, a u žitnice vlastelinske provaljivao je silom i otimao sam, kad mu nisu dali. Koliko je sile i prevare bilo osobito siromašnom seljaku, srdce čovjeka zebe, kada čita, kako seljaci moraju u daleka carska spravišta hranu voziti, nasried puta moraju opet po zapoviedi drugamo okrenuti, a kad su na pravo mjesto došli, izmedju hiljada kola moraju čekati sa svojimi po njekoliko dana, dok dodju na red. Onda istom pronaći će carski činovnik kakav manjak, da opet čeka od nemila do nedraga. „Mnogi seljak — veli grof Adam Oršić u svojih memoarih — izgubi svoje konje ili vole pod carskimi predpregami. K tomu navali iz carskih volarnica kuga. Na svih cestah ležalo je crklo blago, te nisu ljudi imali s čime bi svoju zemlju uzorali. Zla k tomu godina doniela je silan glad, te su si seljaci od kore i klasunjaca kruh pekli, a mnogi su pogibali od gladi.“

Do konca god. 1789., kada je Josip II. opet izganjao novake i žitak, uzele su se njeke županije i bez dozvole kraljeve sastajati i kralju predstavke pisati. „Kralj je dužan sazvati sabor“,

bio je jedan glas u Ugarskoj i Hrvatskoj. Na mjestih baciše na polje činovnike od cara imenovane, njegove zakone zabaciše, njemački jezik dokinuše. Predstavke na kralja natječu se tolikom smjelošću i tolikom slobodom izraza, kako neobičaje govoriti lojalan narod svomu kralju i gospodaru.

Kada su u januaru 1790. ove predstavke pred Josipa stigle, *1790.* bila je već odpala Nizozemska od njegove kuće. Grozilo mu se, da će se Ugarska odcjepiti; dolazili glasovi, da se Česi uzrujavaju, a u vanjskom svietu vierni ženitbom njegove sestre saveznik Ljudevit XVI. trese se na priestolju. Sve je to došlo časak pred smrt Josipovu. One rieči, koje da je izrekao, kad je čuo o uzrujanosti Čeha, karakterišu poslednje časove njegove: „Ta ja ću im sve dati, što traže, samo neka mi puste mirno u grob leći!“ 28. januara 1790. podpisa znameniti dokumenat, gdje vraća svu konštituciju u ono stanje, kako je bila god. 1780., kruna da se Ugarskoj povrati, županije da se opet sastaju, stališi da ostanu u svojih pravih. Malo poslije toga umre Josip 20. februara 1790. u četrdeset i devetoj godini. Pravo i istinito namisli sam sebi nadgrobni nadpis: „Ovdje počiva vladar, komu su namjere bile čiste, ali je bio zle sreće, te je sam vidio propadati svoje osnove:“ Josip postavljao je svoje teorije proti sili života, badava se je trudio, da prava i običaje svojih naroda makar i despotizmom satare i skuči pod jaram svojih teorija. Osta istinita ona rieč: „Kraljevi umiru, narodi ostaju!“

IX.

Slika državnoga i kulturnoga života Hrvatske u osamnaestom vieku nosi jošte na sebi iz minule turske dobe očite znakove. Pomalo i dosta težko brišu se oni sa lica ove zemlje. Nije se ipak zemlja sama sobom obnavljala, već svesilni duh austrijske centralizacije udara nove biljege na tielu njezinom. On daje slici ove zemlje svoje boje i svoju svjetlost. Hrvatska se odmara od dugovječnih neprekidnih ratova potresajućih i srdce i dušu njezinu, sladki užitak mirnijega života prosieva nam kroz sve spomenike ovoga vieka. Plemić i seljak, svećenik i velikaš sabiru sile svoje oko kuća, polja i imovine svoje, sve se žuri, da uredi svoje odnošaje. Plemstvo hrvatsko predstavljajuće prije cieli narod kako malo u kojoj zemlji, počimlje se sada prikazivati kao

posebna kasta, i to sve više, čim je dublje bečka centralna vlada zaronjivala u odnošaje kraljevstva. Ono se je sve više pokazivalo nesposobnim, da samo stvara nove zakone za sve slojeve družtva u novih odnošajih života. Bečka vlada daje nove zakone Hrvatskoj i Ugarskoj, a plemstvo se samo brani, ali se je slabo obranilo.

Ban hrvatski, predstavnik državne vlasti, „svezan je sa životom ove domovine," vele stališi hrvatski svaki put, kadgod su iskali po starom pravu i običaju, da im u domovini boravi. Proti tomu griešili su u ovom vieku redom svi bani, osim grofa Ivana Draškovića, koji je zato kroz sav vieka živio u liepoj uspomeni. Kraljevi su rado imenovali Ne-Hrvate za bane, zabavljene izvan zemlje, osobito ako su bili u službah bližih dvoru, da što veći upliv uzčuvaju u Hrvatskoj. Na njihovo mjesto vladali su faktično banski namjestnici, obraćajuć se ipak u važnijih slučajevih na bana. Dopuštao je kralj stališem svaki put pravo predloga iliti preporuke (commendatio) za bana i birao je jednoga od predloženika. Nesmijemo ipak toga zaboraviti, da su svaki put znali najugledniji velikaši, koga dvor želi banom učiniti, pak su za njega radili njegovi prijatelji, da bude takodjer predložen, zato nije slučajno, da kralj obično izabire onoga, koji je u predlogu na prvom mjestu.

Duboko je bilo u sviesti svakoga Hrvata, da je ban podkralj i vrhovni vojvoda kraljevstva, zato nikada neprestajahu stališi iskati da ban bude glavni vojvoda generala karlovačkoga i varaždinskoga, čega dakako dostigli nisu. Da bude vojvoda banske krajine samo se sobom razumjevalo, zato su obično bana imenovali stališi „vrhovnim kapetanom" kraljevstva, a ban je sam imenovao svoga podvojvodu ili podkapetana. Od bana su iskali, da nesluša Hofkriegsratha u poslovih uprave podredjene mu krajine, ali čusmo već, kako je za Marije Terezije to prevrnuto. Da niti nespominjemo vremena Josipovih, gdje su svi stari zakoni zamuknuli, a sam je car zapoviedao. Ipak je i on bio prisiljen poštovati staru čast bansku, jer je eno tim naslovom nevriednoga Franju Ballašu uresio, čime je barem ponješto htio ugoditi Hrvatom. Protivno je postigao. Hrvatom se je na žao dalo, što ovakov čovjek nosi njihov stari častni naslov, te su zavidili Ugrom, što imadu povjerenike, a oni pod banskim imenom moraju trpiti silnika.

Instalacija bana obavljala se kao što je i prije bilo. Najsjajnija u ovom vieku i uzorna za sve njegove nasliednike bila

je Draškovićeva, komu su stališi poklonili zastavu, na koju je kraljevstvu prisegao, a žezlo si je sam kupio. Od te dobe činili su to svim sliedećim banom. Ovom svetčanom prigodom imenovao je ban podbana izmedju plemstva, koji je podjedno bio veliki župan zagrebački i križevački. Kada su pak god. 1757. županije hrvatske bile uredjene poput ugarskih, onda je sam kralj uzeo imenovati velike župane, dakako većinom izmedju velikaša. Time je palo jedno preimućtvo banovo i satrta bila moć podbana, jer su se badava trudili stališi i prije i poslije, da učine podbana zakonitim namjestnikom banovim. Kralj toga nije dopuštao, van u izvanrednih slučajevih, da si ban sam imenuje namjestnika, premda je to prije bivalo.

Kada je bilo samostalno vieće, „consilium“ hrvatski, onda je ban kao namjestnik kraljev bio mu predsjednik, a pošto je dokinuto, najviše krivinom samih Hrvata, podpalo je kraljevstvo pod namjestničtvo ugarsko, i onda je dobio tamo ban kao treći velikaš krune mjesto iza palatina i vrhovnoga sudca. Ban je predsjednik banskoga suda kao najviši „justitiarus“ u kraljevstvu, odakle se je ipak moglo apelirati na kraljev sud, nije ipak smio nikoga zvati na sud izvan kraljevstva. Dogodilo se jednom god. 1721. da je ban Ivan Palfy sbog samoborskih radnika bio pozvao ljude na sud u Budim, gdje je on boravio. Stališi zaiskaše, neka se vrati u banovinu i neka po zakonih od Leopolda i drugih Habsburga i još starijih, nenosi suda izvan kraljevstva. Poslanikom svojim, koji su išli do njega naruče, neka prodju kralju, ako li ban nebi popustio, a ako li im i kralj nebi pravo dao, onda neka pred njim protestiraju i dodju kući. Ban ipak prizna „sveto njihovo pravo“, i time se s njimi izmiri.

Ban je sazivao s a b o r i predsiedao mu, ako njega nije bilo onda njegov namjestnik. Jedan put je bio samo slučaj god. 1752., da su si stališi izabrali predsjednika, kada nije bilo njih nijednoga, ali naročito vele „samo za ovaj sabor“ da ga izabraše. Sastav sabora nije se u ovom vieku promienio, ostao je kakav je i prije bio, samo što se je povećao novimi slavonskimi županijami. Na velikaše je po više puta vika, da domovinu zaboravljaju i u sabor nedolaze niti se neizpričavaju. Badava su ponavljali stališi god. 1734. članak Ferdinanda II. od god. 1636., gdje im se globa namiće. Preveć je bilo velikaša tudje krvi, preveć je občaravao bogatu i uglednu gospodu dvor i njegov sjaj, da bi bili

dolazili s veseljem na sabor hrvatski. U zapisnicih sabora bilježi se zato na početku zapisnika ironično više puta: „more solito“ tj. po običaju velikaša neima. Spomenuti ćemo pri tom pitanju jednu sgodu. Najnemarniji ban hrvatski bio je inače vriedni Ivan Palfy. Tužili su mu se stališi, da velikaši neće da dodju na sabor. Ban ih javno opomene god. 1720. i zagrozi im se, da će ih tužiti kralju, te će iskati od njega, da ih opomenom i ukorom javno žigoše. Da nisu svejedno dolazili, to se zna iz opetovanih tužba sabora, ali da bi bili dobili takov ukor, o tom ništa nedoznasmo.

Vlast svoju u pitanju novačenja, dapače i uredjenje svoje vojske sabor je do vremena Josipovih izvršivao. Prije austrijskoga nasliednoga rata izradjuje detaljnu osnovu insurekcije, a poslije rata reformiraju svoju vojsku opet po želji kraljice. Za vojnike morao je kralj stalište prositi. Oni dakako daju pod svakojakimi pogodbami, koje se ipak skoro nikada neizpunjuju. Najviše oprodieljivali su vrieme, dokle im se ima „domaći vojnik“ (miles patrius) kući povratiti, što je skoro težko bilo izpuniti, jer nitko nije znao kako će se rat razviti. Da hrvatsku vojsku samo ban vodi, toga u ovom vieku nespominju stališi niti kao prostu želju, a kamo li kao staro pravo svoje. Samo u početku vieka ima glasak, da upravo nebi morali služiti izvan domovine; u drugoj polovici, kad su u Beču po volji marili i nemarili za jadikovke stališa hrvatskih, toga više neima.

Razprave o porezih i daćah dolaze onda, kada je kralj više iskao, nego što su obično davali. Hrvatska uživa preimućtvo, da svoje daće troši samo za svoje potrebe. Zato je proračun kraljevstva neizmjerno malen bivao, oko trideset hiljada forinti, a poslije god. 1750. do šestdeset hiljada. Od toga preimućtva izuzela je Marija Terezija novoustrojene županije slavonske, koje su plaćale veću daću poput ugarskih, premda su podpadale pod vlast bansku. Banu je bila dana samo vlast nadzora, a da se po želji sabora hrvatskoga (god. 1743., 1747.) slavonske županije u povlastni položaj županija hrvatskih unesu, to nije pošlo za rukom. Dapače u isto vrieme, kada je to iskao sabor hrvatski, uzme Marija Terezija banu i nadzor nad daćami slavonskimi i preda taj posao god. 1748. ugarskoj dvorskoj kancelariji. Iz Slavonije dolazile su god. 1752. molbe na sabor hrvatski, da to možni onda ban Baćan izhodi, ali sve osta bez uspjeha.

Riedki su u ovom vieku zajednički sabori ugarsko-hrvatski obično držani u Požunu. Kako su Hrvati na nje dolazili, spominjasmo pripoviedajuć dogodjaje za vlade Marije Terezije. Da Slavonija sa svoje tri županije bude takodjer zastupana, odluči sabor, „da će njegovi odaslanici pristupiti kralju, neka jošte jednoga zastupnika za one strane dopusti uz dosadanja dva nuncija hrvatska:“ Kako se je pitanje slavonsko žalostno svršilo, to već pripoviedasmo.

Za poslove kod dvora spominje se opet njekoliko puta agent kraljevstva s „običnim vjerovnim pismom:“ Kada su na primjer god. 1742. imenovali njekoga Radovića, preporučaju ga kraljevskoj ugarskoj dvorskoj kancelariji, Hofkriegsrathu, carskoj dvorskoj komori i javljaju, da je agent stališa hrvatskih kod svih ovih vlasti. Osim toga bivao je od Leopoldovih vremena jedan hrvatski savjetnik kod ugarske dvorske kancelarije.

Razstajuć se sa saborom spominjemo jošte konferencije, kojim razlog kaza sabor. god. 1731. Pošto je sabor trajao duže razpravljajuć javne poslove, a mnogi su otačbenici donieli spomenice i molbe, koje se nisu mogle riešiti, zato se u sličnih slučajevih zakonito mogu za ove poslove držati konferencije. Ovdje dodajemo, da je sabor osnovao za svoje spise zemaljski arkiv god. 1743. s krasnom jednostavnom inštrukcijom.

Bitna promjena u ustavu hrvatskom nasta uredjenjem županija po načinu ugarskih. Županije su bile: zagrebačka, križevačka, varaždinska, požežka, virovitička, sriemska i severinska do god. 1786., koju je Josip II. dokinuo, kada je srušio stari ustav i vladao po povjerenicih. Tada učini tako zvano „ugarsko primorje“ s gubernatorom na Rieci samo zato, da znameniti trgovački poslovi mogu laglje neposredno stojati pod upravom centralne oblasti. Na čelu županije stajao je veliki župan, koga je imenovao kralj. Uveden je bio na svoju stolicu onim načinom, kako su Hrvati običavali bane uvoditi s velikim sjajem. Svojom čašću stupao je u red velikaša, ako već prije nije po rodu bio. U županiji je po zakonu morao stanovati, premda su to riedki činili. Medju glavne dužnosti i prava njihova išlo je: izabrati činovnike županijske i sazivati županijske skupštine.

Činovnici županijski mogli su biti samo plemići. Svake treće godine bila je reštauracija ili obnova. Veliki župan sabrao bi skupštinu u to ime. On je predložio za svaku službu trojicu,

a skupština je glasovanjem odlučila, koga hoće. Čudno je bilo to glasovanje, ako se stranke unapried nisu pogodile za svoje kandidate. Svaka bi stranka digla urnebesnu viku, nosila bi svoga kandidata dvoranom dotle, dokle veliki župan neizreče, da je čuo većinu za ovoga ili onoga. Ako se nije moglo inače postići izvjestnost, onda se je osobno glasovalo, pak je odlučivala većina, te je veliki župan onaj čas proglasio, da je taj izabran.

P o d ž u p a n (vice-comes) je bio glavni činovnik i pravi upravitelj županije. On je imao pravo siela medju podžupani u saboru hrvatskomu po starini izbora. Iza njega dolazi b i l j e ž n i k (notarius), koji je vodio sve perovodne poslove u skupštinah i inako. Njemu je bio pridieljen p o d b i l j e ž n i k (vice-notarius), kojih se je znalo i po više birati prema potrebi županije. Važno mjesto bilo je b l a g a j n i k a (perceptor). On je imao pobirati daće županije. Sabor hrvatski odredio je, koliko imade županija prinositi za potrebe zemlje i za plaće činovnika i domaće županijske potrebe. Zemaljski blagajnik predao je velikomu županu popis te svote, a on je to u županijskoj skupštini izručio blagajniku, koji je onda po županiji pobirao. Što je sabor odredio za plaću činovnikom one županije i za njene potrebe, to je sustegnuo, a ostale novce odpremio je u zemaljsku blagajnu. Bila su za sudstvo obično četiri v e l i k a s u d c a (judices nobilium) i četiri m a l a s u d c a (vice-judices nobilium). Sudili su po zakonih zemlje, od kojih su mnogi bili osobite naravi starovjekoga običajnoga prava. Iznad ovoga sada bio je s u d ž u p a n i j s k i, na čelu mu veliki župan, u njegovoj odsutnosti podžupan sa zapriseženimi prisjednici. Od županijskoga suda apeliralo se je na banski stol. Pisani zakon bio je jedino u Verböczovom „tripartitum-u:“

Ž u p a n i j s k e s k u p š t i n e bile su velike i male. U v e l i k i h obavljalo se je osim izbora činovnika muogo upravnih i sudbenih poslova. Banski dopisi čitali se i razpravljali, a samo preko bana imali su dolaziti kraljevski dopisi po temeljnom odpisu Marije Terezije od god. 1759., te su skupštine istim putem i odpisivale. Nu to su ipak kraljevi više puta prekršili. Skupštine glavne bivale su jedan ili dva puta na godinu. Prve dane povrvilo je sve plemstvo po starom običaju sa sabljami, a dolazili su na skupštinu i plemići jednoselci t. j. prosti seljaci. Oni su osobito kod reštauracija činovnika bili dragocjen materijal za stvaranje burnih, više puta i silovitih stranaka. Samo prvi dani skupština bili su

obično uz sudjelovanje svega plemstva, a posledniji su bili pusti, jer bi ostalo samo činovničtvo, te je razpravljalo po svojoj volji. Male skupštine bile su samo za izvanredne slučajeve za manje poslove samo za jedan ili dva dana.

Županije smatrahu naši stari najtvrdjimi bedemi ustava, jer su se mogle sastajati po volji, nepitajuć dozvole u kralja, a mogle su kralju pomoć uzkratiti, ako su mislili, da je štogod proti interesom zemlje. U to ime nastale su poslanice, koje je jedna županija drugoj pošiljala i preporučivala zajedničku snažnu obranu. Ovakove su poslanice procvale pod konac vlade Josipa II., one su puno tomu dopomogle, da je napokon car opozvao sve svoje naredbe.

Nemožemo se razstati sa županijami, da osebujnosti triju slavonskih nespomenemo. One su pošiljale svoje račune na ugarsko namjestničko vieće, u sudbenih poslovih stajale su ipak pod banom, i tako su razdieljene bile u svojoj vlasti. Težki položaj njihov umnažao se time, što nisu imale od postanka svoga nijednoga urodjenika domaćega sina iz Slavonije sposobna za činovnika, jer se još nisu izučili bili, da budu državni službenici, već su tamo bili od velikih župana namještani Hrvati iz Hrvatske i ponješto Magjari. To nam svjedoči, kako se je Slavonija težko oporavljala od turskoga barbarstva.

Premda krajina hrvatska u ovom vieku dobiva sve inštitucije kao posebna provincija, kako već spominjasmo, opet valja da se i na njene uredbe obazremo u kratkih crtah, jer ju stališi hrvatski uviek smatrahu svojom po pravu božjem i ljudskom. Ako su kadgod za koju godinu jenjali u zahtjevih svojih, opet se pojaviše, čim se je prva prilika pružila. Jedina inštitucija preko obadvie jurisdikcije jeste crkva obiju vjera, ali ta sačinjava veze izmedju obiju dosta jake, premda nevidive svačijemu oku.

Krajina je razdieljena u generalate: osječki s regimenti gradiškim, brodskim i petrovaradinskim; varaždinski: s regimenti križevačkim i gjurgjevačkim; pod banom dvie banske regimente; pod karlovačkim generalom: slunjski, otočki, ogulinski i lički regimenti. Na čelu regimenta jest pukovnik vulgarno nazivan oberstar. Regiment ima četiri bataljuna, jedan je generalov, jedan oberstarov, jedan oberstlajtnantov, jedan majorov. U vrieme rata izadju do tri bataljuna u boj. Svaki bataljun ima u miru četiri,

a u ratu 6 kumpanija, svaka kumpanija ima preko 200 ljudi, ali toliko ima krepkoga pomladka, da kadgod budne u regimenti do deset hiljada ljudi. Sva krajina hrvatska mogla je dati preko petdeset hiljada ljudi, a u sedmogodišnjem ratu dade i više. „Ovi su regimenti“ — veli suvremeni Niemac Taube god. 1777. — u Hrvatskoj i Slavoniji velika dragocjenost za kuću austrijsku, jer u vrieme mira ništa nestoje, a mogu za vrieme rata bez muke vladine, truda i gubitka vremena podati do osamdeset hiljada momaka. Stanovnici ovih krajeva svi su rodjeni vojnici, imadu zdravo i kriepko tielo, komu neškode nepogode rata. Oni neljube drugo nego oružje, u kom se vježbaju od svoga djetinstva. Ako li dodju u svoje narodne regimente, to se u kratko vrieme izvježbaju izvrstno, a s veseljem idu u rat, bez straha srću u bitku, vierni su svojoj zastavi, koju im je ostaviti najstrašnija sramota.“

Vojnici nedobivaju plaće u mirno doba, jer imadu zato zemlje, oficiri dobivaju nješto malo, ali ne toliko, koliko njihovi sudrugovi kod drugih regimenta. Odievati se moraju jedni i drugi o svojem trošku. Oružje dobivaju na trošak blagajne regimentske, ali poslije to moraju pod drugim imenom odplatiti. Oficiri vode upravu i sudstvo, gospodarstvo i financije sve pod nadzorom Hofkriegsratha. Svaka regimenta ima po jednoga ili dva auditora pravnika, ali i ti su pod zapoviedju oberstara, nu koliko jošte sudbeno polje osta po prostranom regimentu ljudem izučenim samo za krvavi ratni zanat. Ako i nije pravica uviek na vlas izlazila iz ruke nevješta sudca oficira, ali red je u krajini bio veći nego li u provincijalu, jer se je strogo zapoviedalo i odmah izvršivalo, nije bilo dugih razprava i dogovora, a iza njih spora rada, kako se žalibože rugaju tudjinci Hrvatom u banovini, da se uviek sastaju i dogovaraju, a malo zaključuju, ništa neizvode.

Straženje na krajini čini u doba mira jošte uviek glavni dio vojničkoga života. Čardaci diljem uz tursku granicu stoje u ovom vieku jedan drugomu na pogled tako, da jedan regiment ima do osamdeset ovakovih čardaka, a u svakom do deset ljudi. Čardak je već ljepše sagradjen nego što je bio u prošlom vieku, ima peć, kuhinju i jednu sobicu s klupami, na kojih počivaju vojnici, dok nestoje na straži, prema Turskoj ima triem na kojem stoji vojnik gledajuć na susjednu zemlju.

„Sve su zemlje za požaliti — veli Taube — koje s Turskom graniče. Ne samo da su izvrgnute iznenadanomu plaćkanju, već

svaki dan ljutoj kugi. Turski vojnik je slabo plaćen, a neima discipline nikakve. Od glada u sdvojnosti poletiti će na austrijsko zemljište, robiti će, plieniti i krasti, i za spomen kugu ostaviti:" Čardaci su zato, da prieče ovoj pošasti, a kad stane biesniti, onda se dvostruke straže postavljaju. Diljem uz Savu i Unu bile su sgrade za quarantainu pod nadzorom zdravstvenih povjerenstva. Svi putnici, koji ovamo prelaziše, moradoše se tamo namjestiti. Zapriseženi činovnici razmatali bi im robu i pisma, kadili bi ih njekoliko dana, a ako je kuga već biesnila, onda njekoliko tjedana. Tko bi se kriomce provukao, da ove neugodnosti mimoidje, platio bi kadgod glavom, ako je pogibelj velika bila. Istom ovako prokadjeni putnici dobiše za sebe i za svoju robu: „sigillum sanitatis" i mogoše putovati ne samo u zemlje austrijske, već i u Njemačku, Italiju, Francezku, Poljsku i druge susjedne države. Sva se je Europa zanimala radi trgovine o zdravlju u Turskoj, a čardaci naši bivali su dragocjena predstraža, da kuga u Europu neprodre.

Krajinu smatrahu, unatoč stoljetnim odrješitim prosvjedom hrvatskih stališa i redova, vladari cielovitim dielom austrijske vojske, zato su sve inštitucije bile tako udešene, da od nježnoga djetinstva priprava najčastnijemu jedinomu vladajućemu stališu započme. Njemački jezik službeni u cieloj vojski bude uveden od Marije Terezije u prve javne škole niže i višje u krajini. U Petrovaradinu imala je biti latinska škola s njemačkim naučnim jezikom pod rukom Isusovaca (god. 1766.) za Slavoniju (prenešena godine 1779. u Vinkovce), a u Hrvatskoj preuze tu zadaću red Piarista doveden iz dolnje Austrije u Marču (god. 1755.), koji je iste godine u Belovaru školu osnovao, a za njekoliko godina dobije red crkvu i školu u Karlovcu (god. 1765.). U svih većih mjestih budu osnovane pučke njemačke škole, kako veli povjestnik krajine, „da država dobije valjane podoficire i furire za kumpanijske i regimentske kancelarije:" U svakoj kumpaniji imala je biti njemačka škola od god. 1775. U Belovaru, Petrinji, Karlovcu i Petrovaradinu budu namješteua povjerenstva za izpitanje i izučanje učitelja. Mršava je bila nauka ovih ljudi, slabo su oni razumievali osnovu opata Ivana Felbigera, koja je jednaka bila za austrijske i krajiške škole. Da sva krajina jednim duhom odahne, bude zabranjeno bez dozvole regimente i generalkomande polaziti u škole izvan kra-

jine (god. 1786.), a milostive su bile ove oblasti samo onim, koji su se izjavili, da idu učiti za svećenički stališ. Premda su gledali krajinu ograditi zidom njemačkoga jezika, nije ipak u nju duh njemački nikada prodro. Glasovi njemački oglasivahu se dapače u seljačkih kolibah, kada su na primjer s ponosom tobožnje višje naobrazbe izsluženi i služeći podčastnici uzeli njemački govoriti, ali duh njemački nije niti preko praga škole prošao, a kamo li bi bio mogao život osvojiti. Isti zvukovi njemačkoga jezika prelievahu se u ustiju krajišnika melodijskim tonom jezika hrvatskoga. Junački narod opjevao je sve pohode svoje vojene po dalekom svietu, dakako milozvuci svoje narodne pjesme. Ponoseć se junačkimi djeli u Njemačkoj, Italiji i Francezkoj stisnuo je ista tudja imena u oblike svoga materinskoga jezika, premda je pjesma postala u tudjem svietu. U pjesmi spjevanoj od jednoga izmedju braće donosile bi krajiške vojske rodu svomu ratne sgode i nesgode, koliko su ih oni doživili. Dolazkom njihovim na otčinsku zemlju odjekivale bi novom pjesmom gore i doline. Glasovi srdca bili su samo hrvatski, zato njemački jezik osta samo pusta jeka njemačkih zapoviedi.

Crkva je zajednička majka gradjanskoj i vojničkoj Hrvatskoj. Iztočna i zapadna crkva stoje već uredjena jedna pored druge. Uglednija je ipak zapadna jer je prasedjela, i biskupi joj kao velikaši imadu sielo u saboru hrvatskom. Iztočnjakom to uzkraćuju stališi, jer nisu vlastela zemlje. Najveću promjenu u crkvenih poslovih doživi u ovom vieku Slavonija, gdje su preko pol vieka veći dio dušobrižtva fratri obskrbljivali. Kada je Marija Terezija razdielila zemlju u gradjanski i vojnički dio, onda prihvati i uredjenje crkve. Stara sriemska biskupija javlja se odmah iza izgona Turaka, premalo je imala župa, zato sdruži kraljica tu biskupiju sa tako zvanom bosanskom, koja dobije sielo u Djakovu i bude bogato nadarena (god. 1773.) velikimi vlastelinstvi. Zapadna Slavonija dopade biskupa zagrebačkoga, a nekoliko župa uz Dravu prihvati pečujski biskup. Težki su odnošaji crkve u Slavoniji, gdje su razbojničke čete kroz pol vieka većim dielom zemljom vladale, dok nisu županije uvedene. Prvi korak urednomu gradjanskomu životu dade državna vlast osnutkom velikih sela, u koja su sagnali narod iz zabitnih kućarica razsutih izmedju ogromnih šuma. Onda istom u selih povećih osnivahu župe poslije godine 1748. sa slabo izučenimi duhovnici,

većinom „jezgraši“ t. j. svećenici, koji su samo malu Pavića fratra knjižicu priučavali, da budu pastiri stada gospodnjega. Lasno je razumjeti da su preslabi bili satirati razpušteni narod, koji nije imao škola, a od Turaka baštinio mnoge zle običaje, kako liepo reče Antun Relković o Turcih u Slavoniji:

»Po tri škule svagdje ostaviše
I u svakom selu namjestiše.
Prva škula naziva se prelo,
Druga divan iliti posielo,
Treća kolo, gdje se uče igrat
I svakakve lakrdije pjevat.«

Crkva iztočna imala je svoga metropolitu u Karlovcih, i dva vladike u Pakracu i Plaškom. U cviet je svoj dolazila, kada je Karlo III. bio predobio Srbiju, te su učitelji iz Rusije god. 1733. započeli školu za bolju naobrazbu svećenstva u Biogradu i Karlovcih na osnovu staroga slavenskoga jezika. Učitelji ruski donieli su sa sobom ruske knjige. Odakle je svjetlo nauka dolazilo uzvišenomu svećeničkomu stališu, onamo se svraćahu oči naroda, kako vidjasmo u povjesti kraljice Marije Terezije. To je bilo do god. 1771., jer nijedne štamparije ćirilicom nije bilo u državi Marije Terezije. Da sveze s Rusijom prekine, uznastoji kraljica oko te štamparije, gdje će se pod nadzorom državne vlasti tiskati knjige.

O vjeri u obće imademo spomenuti, da je u drugoj polovici ovoga vieka u viših slojevih družtva znamenito malaksala. U aristokratičkih dvorovih nasladjivahu se predstavami tako zvane „slobode“ mužkarci i žene. Po svoj Europi raznio se je od pritiska vladalačkoga absolutizma biesni nagon za tajnim i razpuštenim udruživanjem. Lože slobodnih zidara (Freimaurer) nadjoše si mjesta u Zagrebu, Sisku i Karlovcu, premda su duhovni ljudi rado s prstom pokazivali na ljude sumnjive pripadnike ovih družtva. U cvietu su bila, kada je Josip II. vierskimi zakoni uzeo štititi slobodu sviesti proti pozitivnim zakonom crkve.

O školah spominjasmo u pripoviedanju dogodjaja. Najviše nauke jošte traže Hrvati u tudjem svietu. U licejih biskupskih izučavaju se svećenici, a u akademiji zagrebačkoj pravoslovci. Na njoj su učila četiri profesora pravo, a pet ih je učilo filozofske nauke. Gimnazije su bile u Zagrebu velika i male u Osieku, Rieci, Požegi i Varaždinu za gramatičke i humanistične nauke,

Iza razsula jezuitskoga i pavlinskoga reda, glavnih nosilaca prosvjete u Hrvatskoj, opažaju suvremenici nazadak, od koga se za dugo naša domovina nije mogla oporaviti. Isusovci se pobrinuše da prema potrebam hrvatskim izdadu knjige za gimnazije. Prvi prihvati taj posao učeni njihov rektor Galjuff god. 1738. Dotle su dolazile knjige uz neuredjeno knjižarstvo za skupe novce iz Njemačke. On osnova tiskaru, u kojoj je natisnuo knjige sgodne za sve škole, osnova i knjižaru, te su Isusovci sami knjige prodavali. Ljuto cvile knjižari zagrebački Mihajl Sattner i Ivan Hartleben, da Isusovci zatiru njih i njihovu trgovinu.

Pučke škole dobiše zakone svoje ne u saboru hrvatskom, gdje im je plemstvo bilo slab prijatelj, već od kraljice Marije Terezije i Josipa II., a stale su pod okriljem plemenitih svećenika i župnika. Imale su takodjer svoje knjige štampane u Zagrebu i Varaždinu na kajkavskom narječju.

Književnost hrvatska u gradjanskoj i vojničkoj Hrvatskoj nije prekoračila onih granica, u kojih se je kretala u prošlom vieku. Novi temelj neprekidnomu razvoju književnomu osiguran je time, što od vremena Vitezovićevih u glavnom gradu zemlje ima zemaljska knjigotiskara, njeko vrieme dapače dvie, kad su i Isusovci svoju imali. O književnosti narodnoj za sve potrebe prosvjetnoga života nijedan od javljajućih se pisaca niti nesluti, jer je latinski jezik još svakomu učenomu Hrvatu jedini pravo dostojan, da preda nauke svemu svietu. Svi su oni na tom jeziku svoje nauke izučili, zato na njem i pišu.

Hrvatska kajkavska književnost nije se uznesla iznad pouke puka, ali na tom polju stoji upravo u cvietu oko polovice vieka. Sveobće gibanje za reformami u državnom i kulturnom životu rodilo je potrebu, da se na jeziku pučkom protumače pitanja gospodarstva i obrta stranom prevodi stranom originalnimi djeli. Svaka gotovo grana te struke nalazi po koga zastupnika.

Poezija kajkavska ostala je u pobožnoj i prigodnoj pjesni. Tomu imade dosta razloga. Dvorovi aristokracije prikladni za njegovanje poezije riedko se otvarahu, jer su gospoda najvolila boraviti oko kraljeva dvora i u velikih gradovih. Ako su i otvoreni bili, neprodirahu u nje niti nedirahu srdce gospode tanahni žalobni zvukovi narodne pjesme, jer su se oglasivali samo na usta seljanke djevojke, obično kmetkinje gospodske. Glasovi pjesme narodne opet su i slabiji bivali, jer je svećenstvo osobito Isusovci tiskalo

u puk pjesme pobožne, da zatre ove „poganske“ ostanke poezije hrvatske. Do danas pjevaju se u puku hrvatskom narječja kajkavskoga mjesto starodavnih obrednih narodnih pjesama, prevedene s latinskoga pjesme, kojih se bezsmisleni mnogo puta tekst pjeva starom narodnom melodijom.

Slavonija i Lika otcte istom iz ralja turskoga zmaja podavaju obnovitelje i uzkrisitelje umjetne poezije hrvatske. Obadva ova kraja imadu doduše narod zapušten, težko se u nje kultura udomljuje, ali upravo zato niti nepokušaše službenici crkve prerezivati strune na guslah javorovih. Mislimo da nećemo pogriešiti, ako na vrelih narodne pjesme u onih krajevih uzmemo, da su postali pjesnici Slavonci: Antun Kanižlić Požežanin, Matija Antun Relković i poslije njih nasliedujuć: Matija Petar Katančić, Vid Došen Ličanin i Josip Krmpotić Ličanin. S mliekom materinim upiše oni čistoću narodne rieči i narodnu pjesmu, prvu pobudu pjesničtvu svomu. Niknuv iz naroda poznavahu mu potrebe i mahne, zato su imali oni poveliki upliv na svoj narod; većina njih dala je vele obljubljeno štivo narodu. Oblici njihovih pjesama s druge strane živo nas opominju, da su dubrovački pjesnici prešli granice Dalmacije i osvojili već bolje sinove naroda hrvatskoga izmedju Save i Drave. Izbor samoga predmeta Kanižlićeva i Došenova spominje na Gjorgjića, a Krmpotićev i oblik i predmet na Gundulića. Najsamostalniji je svjetli prosvjetitelj naroda Antun Relković. Niknuvši sam iz najnižega sloja naroda razgara mu se srdce od ljubavi puka, knjigom mišljaše spasiti puk, knjiga će mu dati novi moralni temelj, knjiga će učiniti krasnu njegovu Slavoniju bogatom, od prnjavih sela nastati će liepi gradovi, narod će u njih stanovati plemenit i bogat. Sam početak njegova satira: Slavonijo zemljo plemenita — vele ti si liepa uzorita — nakićena zelenim gorama — obaljana četirim vodama — pokazuje njegovu apostolsku ljubav prema narodu i prizvuk narodne pjesme. Imademo jošte spomenuti, da nije slučajno, što je sličan početak radnje Dositeja Obradovića sa našim Relkovićem, a vriedno bi bilo taj odnošaj pobliže izpitati.

Razmatrajući mi pjesničtvo samo s kulturno-historijskoga gledišta spominjemo i Andriju Kačić-Miošića (umro 1760.) Njegova pjesmarica nalazila se je već na njedrih svega naroda, kako pokazuju toliki imitatori, osobito po hrvatskoj krajini, koji su opjevali djela krajišnika u austrijskih ratovih. Što je Relković

Slavoniji, to je Kačić svemu narodu. Narodnih pjesama ima u njem više, nego što učeni ljudi misle. Mnogi početci historijskih pjesama, koji najnježnije diraju pučko srdce, uzeti su iz pjesama puka. Kačić je opjevao sve narode izmedju jadranskoga i crnoga mora kao kršćansku braću, izbrisao vierske razlike i postao time nesamo pjesnik prošlosti već i budućnosti, premda samo u skromnom obliku narodne pjesme.

O jeziku hrvatskom i slovnici uzelo se raditi dvojim povodom. Kada su se počeli učiti jezik njemački u školah, trebalo je početi na osnovu hrvatskoga, zato su postale slovnice za njemački jezik. Tako je postala Relkovićeva (u Beču 1774.), Lanosovićeva (u Osieku 1778.), Vitkovićeva (u Zagrebu 1779.), i jedna od Ignjata Martonia (u Varaždinu 1783.). Opet je i za latinski jezik trebalo, osobito odkada su škole po novom sustavu uvedene. Neimamo žalibože Galjuffove knjige za izučanje latinskoga jezika od god. 1738., gdje je jamačno uz latinsku i slovnica hrvatska, ali imademo riečnike veleznamenite. U ovom vieku ugledaše svjetlo Belostenec i Jambrešić u Hrvatskoj, a Ardelio Dellabella i poslije Stulli u Dalmaciji.

Što su Hrvati na latinskom jeziku sveobćoj nauci privriedili, to je premalo izpitano, da bismo mogli za sada unesti u povjest prosvjete u Hrvatskoj. Moramo se ipak obazrieti na spise o narodnoj historiji. Kako god je sveobća državna politika pritisnula individualnosti pojedinih zemalja i kraljevstva u državi Habsburga, tako je i historigrafija svih ovih zemalja pod pritiskom te politike. Što je pisaca ustalo, imali su više na umu prava kraljevstva tečajem historije razsvjetliti, nego li pisati samu historiju. Prvak historijografije hrvatske Adam Baltazar Krčelić (umro 1778.) pisa glavno svoje djelo „Notitiae Praeliminares“, da dokaže pravo svete krune ugarske na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, što nije čudo, kada se uzme, da je djelo posvećeno kraljici Mariji Tereziji. Ovoj je kraljici bilo posvećeno i djelo Du Fresnovo: „Illyricum vetus et novum“ i drugo izdanje Lucićeve povjesti. Da je u ovih glavnih djelih onovječne historijografije naše upravo time istina historijska izgubila, što im je glavna misao bila: dati slavu kralju, tomu netreba dokaza. Krčelić započe i povjest biskupije zagrebačke s mnogimi neprilikami. Njegove sveze s učenim svietom učiniše ga središtem svih naučnih historijskih nastojanja u Hrvatskoj, u čem ga kroz cieli

viek nitko dostigao nije. U patriotičnom osjećanju zaosta za Vitezovićem, u temeljitosti kritičkoj nedostiže svoga prije sto gogodina predšastnika Ivana Lucića, zato pored sve izvanredne radinosti nije učenika ostavio, ako izuzmemo Nikolu Škerlca, koji je i onako drugim putem okrenuo. Učeni Josip Mikoci (umro g. 1800.) išao je samostalnim putem izpitivanja na početke povjesti hrvatske, bez obzira na svoga neposrednoga predšastnika Krčelića.

Završujemo sliku osamnaestoga vieka s njekoliko crta o trgovini. Komunikacije su svagdje prve životne žile trgovini. Već je Karlo III. nastojao otvoriti jadransko more tako zvanom cestom karolinskom, a nasliednica njegova Marija Terezija upravo nije dala mira saboru hrvatskomu, već je križem sve Hrvatske i cestom kroz Slavoniju ove zemlje uže svezala. Neima gotovo sabora izmedju god. 1750—1760., da se nebi radilo o popravcih i izgradjenju cesta. Josip II. sagradi tako zvanu jozefinsku cestu preko krajine do mora. Sve je to išlo glavnomu cilju, da se Sava i Dunav što uže spoje s jadranskim morem. Sava je nosila brodove do Zagreba jošte god. 1717. za vrieme turskoga rata, kako se veli u pismu Karlovu god. 1735., ali se je to kašnje zapuštalo, dok se opet nije počelo pod Marijom Terezijom i Josipom II. Kada se je Sava i Dunav nješto pročistila, nisu prestale tegobe komunikacije. Najprije potiraše slobodan prolaz blizina turskoga carstva, odakle je dolazila kuga i nesigurnost trgovcu. Bilo je godina, kada kuga nije prestala harati, a ponavljala se ta nesreća skoro svake treće ili četvrte godine. Zemlja se je velikim trudom zatvarala ne samo od Turske, već je strah od nje odgonio strane trgovce od naše zemlje. Za sigurnost opet držali su gospodari zemalja uz Savu svoje straže, zato su opet pobirali od prolazećih brodova mitnice i to na teret trgovini. Osim toga plaćala se mitnica na Kupi generalu karlovačkomu, a iduć roba na more opet je platila komori gospodarici primorja. Carica Marija Terezija trudila se, da te zaprieke digne, te ih malo po malo odstrani, dok je dospjela do one osnove (god. 1776.), kako će Ugarskoj i Hrvatskoj otvoriti jadransko more.

Nemožemo pohvaliti otaca naših, da su si puno glavu razbijali, kako će trgovačkimi špekulacijami učiniti bogatijimi sebe i zemlju svoju. Okorjeli plemićki duh udahnuo im je prezir posala, s kojimi su se bavili židovi i cincari, koji su navrvili

osobito u Slavoniju. Velika gospoda osiromašivala su dapače zemlju, kako suvremenik Niemac Taube liepo reče, jer su odnosila „svoj liepi novac u strani sviet, a svoju zemlju spravljaju na prosjački štap.“

Budući da nije bilo razvita obrta u zemlji, to je izvoz bio u žitu, blagu, vinu i duhanu. Od god. 1770. procvao je bio izvoz žita u Italiju. Čim je tamo nastala nerodica, već su mešetari poplavljivali svu zemlju. Tako je Karlovac postao znatnim tržištem. Blago se je izganjalo najviše u Njemačku, a vino u austrijske zemlje, premda su mu Austrijanci carinami zatvarali puteve u dalnji sviet.

KRALJI: Leopold II. (1790—1792).
Franjo II. (1792—1835).
Ferdinand V. (1835—1848).

BANI: Ivan Erdedi (1790—1806).
Ignjat Gjulaj (1806—1831).
Franjo Vlašić (1832—1840).
Franjo Haller (1842—1845).
Josip Jelačić (1848).

I.

Leopold II. bio je do sada dvadeset i pet godina u kneževini Toskani sretan i vriedan vladar. Bašćom Italije zvala se Toskana, kada je on u nju unosio državne i crkvene reforme bez velikoga truda s najboljim uspjehom. Sada sa maloga državnoga pokušališta uzadje na visoko priestolje potreseno od uzrujanih naroda. Nije nanj donosio osobnosti, da njome občara podanike svoje, nije imao toliko sjajna uma i topla srdca, koliko Josip II., nije u njem bilo burnoga nagona za velika djela, ali u pretežke nove svoje odnošaje donese mirni, zdravi, izpitajući razum, liepo izkustvo vladalačko i osobiti dar za upoznavanje ljudi. Hladan razum trebao mu je u ovaj čas, da spasi državu od propasti. Veliki rat s Turskom nije bio svršen. Premda je prošle godine okrenula sreća ratna carevoj vojski, opet je neprijatelj jošte prejak bio, rat je pozobao mnogo ljudi i novca, a nije mu bilo moguće kraja predvidjeti, jer su Englezka i Holandija, bojeći se napredka sile austrijske, Tursku pomagale savjetom i novcem. Pruski dvor sklopio je savez s Turskom i postavio na granicah Češke i Moravske vojsku, te je već Josip II. morao jedan dio vojska svojih sa granice odazvati i namjestiti ju prema Prusom. U Ugarskoj bila je očita pruska stranka pripravna dići oružje na kralja, ako Prusom sreća posluži, protući se do Ugarske. Austrijske zemlje nisu bile manje nezadovoljne radi prekomjernih ratnih daća, radi prevelike skupoće i radi sloboština danih seljačkomu stališu. Vanjski savezi slabi su; Rusija, prava saveznica, nalazila se u ratu i drži pred očima samo ostanke Poljske, Francezka stoji s Habsburgi u savezu od vremena Marije Terezije, za utvrdu saveza pošla je bila Maria Antonieta za Ljudevita XVI., sada sestra i svak Leopolda stoje nemoćni pred revolucijom, kakve jošte sviet vidio nije, očekujući skori spas svoj i krune francezke od

*

1790.

bečkoga dvora. Takvu situaciju nadje novi kralj pri svojem dolazku u Beč 6. marta 1790.

Čim je Josip II. proglasio staru konštituciju, povrvi plemstvo hrvatsko u županijske skupštine nečuvenom bjesnoćom. Po svoj zemlji vikalo se na mjeritelje zemlje, pobojaše se mjernici, te jedne noći svi prebjegoše u Kranjsku i Štajersku, da u ludo neizgube glave. Njihovi papiri budu dakako od „patriota“ više puta uz sviranje i pjevanje na vatri spaljeni, neka im se zatire trag za sva vremena. U županijskih skupštinah grmilo se na propali sustav. Josipa nije našla u životu predstavka županije zagrebačke i drugarica njenih. Ali vriedno je čuti onaj gorki i drzki ton, kojim se je ovaj put kralju pisalo. „Nesretna je — vele — ona zemlja, gdje su zakoni moralni uništeni razsulom ćudoredja, gdje se ruše zakoni posvećeni običaji mnogih vjekova, koje su vriedni ljudi učinili, a kraljevi potvrdili svetom prisegom, koje je vaše veličanstvo kraljevskom riečju zajamčilo, pak ste ih opet dokinuli. Nezna se pravo što je veću štetu naneslo kraljevstvu, da li slobodnjačtvom uzgojena mladež, dočim se je time mladje svećenstvo pokvarilo, te je zato vjera i ćudoredje izkvareno, ili pako novimi zakoni pravosudnimi. Novim sudbenim i kriminalnim postupnikom uvedena je ona kuga u zemlju, da se iz jednih pravda druge radjaju sa neizmjernimi troškovi stranaka. Bezbrojne takse ubijaju prepiruće se stranke, tajnost u poslu i razna zavlačivanja smućuju sudca. Odvjetnikom daje se prilika, da posao razvlače, pravda će se vući kroz vjekove, te je bolje svoje pravo gubiti, nego li se zanj pravdati!“

Na bana Ballašu bila je tolika razjarenost, da su mu mladji ljudi uzeli o glavi raditi. Mnogo je truda starije i izkusnije stalo, dok su odvrnuli mladje od tako pogubna djela. Ban Ballaša potajno pobjegne, a na to se sastanu stališi hrvatski 2. marta 1790. Nisu znali njegove namjere, da se kani odmah zahvaliti, zato zaištu pomoći proti tomu čovjeku kod ugarskoga namjestničtva. „Od hiljade rana — vele — puši se ovo kraljevstvo zadanih mu kroz pet godina od nevriednoga bana i povjerenika, nije štedio niti vjere, niti poštenja prema kralju, niti prema kraljevstvu!“ Mržnja na toga čovjeka je neopisiva i kipi iz svakoga spisa, gdje se ime njegovo spominje. Biskup zagrebački Maksimilijan Vrhovac progonio ga je i kašnje i nastojao ga uništiti. Na samoga kralja obrati se energični biskup smjelim i otvorenim pismom. „Ovaj

čovjek — pisa — svega svoga vieka traži svoju veličinu time podići, da razvali svoju domovinu; on je cieloj zemlji mrzak, dizale su se mnoge tužbe na njega, njeke su i iztražene, a ako zapoviedate, predložiti ću vam ih. Do sada se nisu predlagale, jer se je sam zahvalio:' Ban Ballaša ipak bude milostivo primljen na dvoru, i bio je kod prvih viećanja pri dolazku kraljevu.

Nije zato čudo, da je poslije odlazka banova nastalo nevidjeno i nečuveno oduševljenje za Ugarsku i staru konštituciju. Mržnja na Niemce, njihovu upravu i jezik stekla je očiti izraz u cielom javnom životu. Srdačnomu bratimstvu s Magjari na zajedničku obranu staroga ustava otvore se širom vrata. Za Josipa počeli su bili mnogi Hrvati nositi francezko odielo, koje su kod nas zvali njemačko, dapače i u svakdanjem životu. Sada nebaciše samo mužkarci to odielo, pak se odjenuše kao i plemići ugarski, već se i žene stale nositi po ugarski. Suvremeni Hrvat veli, da je „patriota" odlikovalo nositi ugladjene brkove, dugu sablju i vlasi posred glave razdieljene. To spominje na suvremenu prevratnu Francezku, gdje su se političke stranke takodjer po odielih razlikovale. „Njemački nije se smjelo govoriti, već se govorilo hrvatski" — pripovieda suvremeni Adam Oršić.

Kralj, da primiri Hrvate, dade im za bana zemljaka njihova grofa Ivana Erdeda, odvažna branitelja starih prava kraljevstva. Djetinsko veselje stališa glasno nam progovara kroz sav sabor inštalacije. Slave kralja, što ih je tako preko svake nade obradovao, što im je dao bana iz narodne Erdedianske obitelji. Slave opet i bana, kako se je junački upirao Ballaši, te nije pristupao u županijske skupštine varaždinske, kada su u posvećene prostorije vojnici ulazili. O sreći domovine da nikada sdvajao nije. Biskup ga je Vrhovac uveo, razumije se sa sjajnim govorom, stališem čestitao je na ovaj najsretniji dan, spominjao crna prošla vremena, gdje je pao bio ustav kraljevstva.

U svem ovom mamornom veselju javlja se jedna crna sjena, koja će skoro presjeniti sav narod hrvatski. Kao što od velike vatre u daljinu samo iskre padaju, koje neimaju snage i mogu se lasno brzo ugasnuti, tako od velikoga prevrata jednoga naroda k drugomu samo glavne lozinke odpadaju bez prvotne snage života. Rieči „sloboda" i „bratinstvo" preletiše iz Francezke u Hrvatsku, ali sloboda ima biti samo za plemstvo. Samo je plemstvo narod, tako je učio Verbőczy. Tamo su skidali robske ve-

rige s tiela puka, a u Hrvatskoj i Ugarskoj proklinjali su Josipa II., što je kmetovom slobode dao. Bratinstvo vječno s braćom preko Drave imalo je utvrditi samo plemićku slobodu, da ju nikada nijedan kralj neporuši. Samo da se plemstvo bori proti kralju i svakoj njegovoj samovolji, to je sva njihova sloboda. Samo zato postavljaju tanahne razlike izmedju vlasti eksekutive i legislative. Oštrina, kojom to izriču, živo nas sjeća francezke suvremene skupštine.

Krunitbeni sabor bude sazvan na 9. juna ove godine. Pol vieka nije već bilo krunitbenoga sabora, već zato se čine priprave med plemstvom obsežne i bjesne. Što su Hrvati nakanili iskati od novoga kralja, to je ovaj put drugačije sastavljeno, nego što je prije običaj bio. Nikada nisu prvanjih vremena izaslanici hrvatski izlazili pred kralja s drugimi željami, do li sa jadi i nevoljami svoje zemlje. Sada se brinu oni prije svega za osiguranje slobode i Ugarske i Hrvatske, očevidno po dogovoru s braćom preko Drave; zato sastavljaju cieli sustav vladavine Ugarske i Hrvatske i podaju ga u obliku inštrukcije svojim izaslanikom, po kojem se Hrvatska dušom i tielom veže na Ugarsku s tom upravo nakanom, „da se od Ugarske nikada neodciepi!“

Inštrukciju uvode stališi, što je do sada nečuveno i nevidjeno, svetom prisegom, koju su imali prisedi odaslanici prije odlazka u sabor ugarsko-hrvatski. Kleti su se imali na živoga boga, da će raditi za korist Ugarske i Hrvatske složnimi silami sa stališi Ugarske, u zajedničkih stvarih da će se pokoravati većini glasova, izuzimlju se samo posebna prava Hrvatske, od kralja da neće tražiti ni primiti nikakve časti, niti odlikovanja.

Iza prisege dolaze točke o ustavu (puncta constitutionalia). Što se bude zajednički ticalo Ugarske i „stališa hrvatskih“, to će zajedno razpravljati s odbori ugarskimi. Sjetiše se ipak stališi staroga zakona o vjeri, koji temeljno luči Hrvatsku od Ugarske i odlučuju, neka ostanu stari zakoni o vjeri za Hrvatsku. Boje se, da sbog toga nenastane razdor, „koji bi mogao naškoditi obćoj koristi obiju strana!“ U tom slučaju preporučaju ipak banu, neka drži posebne „običajne konferencije“, da se dogovore o tom, što će i kako će stvar braniti u javnoj saborskoj sjednici.

Hrvati smišljaju svoju posebnu misao, da se za poslove obiju kraljevstva osnuje senat, u kojem bi bili odlični velikaši i plemići obiju strana. Da se s tom misli sami Magjari neće spri-

jateljiti, to su Hrvati slutili i znali, zato ištu za namjestničtvo, da mu se dade zakoniti naputak iz sabora. U ovom jedino slučaju imadu očitovati izaslanici: „da će ovih preostalih šest županija hrvatskih primati naredbe od namjestničtva ugarskoga dotle, dokle se predobiju one strane Hrvatske, koje su danas pod Venecijom i Turskom, i dok se toliki broj županija na okupu nadje, da budu mogli uzdržavati jednu visoku političku oblast; neka se ipak već sada prema razmjeru ovih šest županija uzmek namjestničtvu hrvatskih službenika." Ovim zaključkom svojim žrtvovaše Hrvati sami svoju najvišu upravnu oblast i postaviše bana pod ugarsko namjestničtvo, i time razoriše bansku vlast. Za bana ištu sada samo to, da ga po starom običaju stališi predlažu i da stanuje u kraljevstvu. Zaboravili su onaj stari stoljetni zahtjev svjestnijih otaca svojih, da se banska vlast obnovi od Drave do jadranskoga mora. Hrvati sami žrtvovaše svoju ravnopravnost s Ugarskom. Pridržaju doduše svoje pravo, da mogu opet uzeti vrhovnu upravu sami u svoje ruke, ali nepomisliše jadnici, da će ovaj niži podredjeni položaj domovine radjajuće se u njoj sinove već iza prve generacije nadahnjivati nizkom sviešću, da nije nikada bolja i slobodnija ni bila. Kad bi se opet imala vratiti podpuna banska vlada ravna palatinalnoj ugarskoj, to evo navezaše na dogodjaje daleke budućnosti, kad se razvali Venecija i Turska. Težko da su vjerovali, da će se to skoro dogoditi, zato mislimo, da je plemstvo hrvatsko samo u ovaj čas mislilo, da predaju Ugarskoj vladu nad svojom domovinom za uvieke, sve u nadi, da su privilegija plemstva pod štitom Ugarske za vjekove osigurana.

To naše mnienje potvrdjuju stališi svojimi vatrenimi predlozi o konštituciji. „Konštitucija Ugarske — vele — sastoji se u tom, da bude zajednička vlast zakonodavna skupna sa sabranimi stališi, eksekutivna spada vladaru, koliko si naročito nisu stališi pridržali. Sudbena je u ruku najvišega sudišta, te niti kralj nije vlastan njegove odsude mienjati. Od same moći zakonodavne vlasti tekao je zakon, da kralj u nijednom državnom predmetu nije vlastan niti tvoriti zakone, niti ih tumačiti, niti ih dokidati; nije mogao dizati narod u vojsku, niti kakove mu daće namietati bez slobodna i zakonito sazvana sabora:" A ako kralj nesazivlje sabora, nedaje

se kruniti, ustanovljuje zakone i sudove, silom pobire porez i vojsku, „tada sliedi iz same naravi dvostranoga ugovora i narodu se radja pravo, da nasliednike takova kralja sveže za veću sigurnost svoje konštitucije, i da si obvezom njegovom osigura njezinu stalnost:“ Budući da se Ugarska sada nalazi u tom stanju, zato predlažu stališi hrvatski senat, pod predsjedničtvom palatinovim, da bdije nad ustavom kraljevstva. U tom senatu gledahu spasiti sjenku samostalnosti svoga kraljevstva time, što bi Hrvatska dobila razmjerni broj senatora, a birali bi se u saboru hrvatskom. Drugu sjenku opažamo u predlogu, da se u Budimu osnuje oblast mjesto bečkoga Hofkriegsratha za svu vojsku i za krajinu. Tomu vieću ima biti predsjednik vojvoda kraljevstva, a članovi mu samo Ugri i Hrvati. Predsjednik ima biti takodjer član senata, i saboru će odgovarati za sve svoje vojene odredbe. Ban bi imao dobiti „poglavito“ mjesto u ovom vieću.

Stališi hrvatski vierno se osobito o tom brinu, kako će kraljevu vlast stegnuti u granice ustava. Oni smatraju, „da po ustavu Ugarske, premda je kralj nasliedan, ipak nemože izvršivati pravo podpunu kraljevsku vlast, dokle nije prihvatio diplomatičke pogodbe, položio na nje prisegu i okrunio se, zato da neimaju valjanosti, niti privilegija, niti eksekutivne odredbe nekrunjenoga kralja:“ Hoće da se poruše sve naredbe Josipa II. U kancelariji kraljevoj, tom privatnom vieću kraljevom, za poslove ugarske i hrvatske, može biti samo Ugrin ili Hrvat viećnikom. Ako bi kralj koga inorodnika u svoju kancelariju uzeo, nesmije ga kancelar primiti, ako bi pak kralj ostao pri svojoj odluci, onda kancelar to mora prijaviti senatu kraljevstva, koji će po pripadajućoj mu vlasti kralja opomenuti, da toga nečini, ako bi ipak učinio, onda senat imade taj učin prijaviti svim županijam. Kralj nesmije samovoljno zapoviedi izdavati, a ako ih izda, nesmije ih u Ugarskoj palatin, u Hrvatskoj ban izvršivati. Ako li opet senat nebi opazio ili pregledao kakovu kraljevu zapovied, koja je proti zakonu, pak bi stigla zapovied kojoj županiji, onda je dotična županija dužna, oglasiti to svim županijam i gradovom, neka dignu svoj glas proti nezakonitoj zapoviedi kraljevoj. Kralj nebi imao prava po svojoj volji sabora sazivati, već se opredieljuje vrieme stalno za budući sabor u samom zasjedajućem saboru. Kada to vrieme dodje, neka se sastaju stališi i bez poziva kraljeva, i umah u početku zasiedanja imadu se izpitivati sve od-

redbe kraljeve, da li je činio sve po zakonu. Kralj nesmije za vrieme sabora niti u ono mjesto, niti u blizinu vojske dovoditi, već samo toliko, koliko se njegovoj kraljevskoj časti pristoji, da narod slobodan slobodno viećati uzmogne. Ako bi kralj prelazio postavljene mu granice, onda mu se uzkraćuje porez i napokon išću stališi, neka se kralj proglasi „krivcem povriedjena ustava“, ako bi prezirao zaključke sabora. Ovoliko nezapoviedaše kralju niti zlatna bula, a sam zaključak sjeća nas na ustanove parižke narodne skupštine.

Drugi dio inštrukcije zovu stališi publico-politica t. j. javni poslovi. Najprije ištu neka se naredbe Josipove dokinu, jer su na propast konštitucije bile izdane, a to da se neka javnim zakonom od kralja sankcionira. Što je bio krunu odnio, to da je bilo osobito smišljeno na zator ustava, zato neka se odredi da u nijedno vrieme nikada više kralj nesmije krune odnesti bez dozvole stališa, a da bude sigurnost podpuna, neka se kruna svake godine na dan svetoga Stjepana javno izlaže na ogled naroda. Kralj neka stanuje u Ugarskoj, a ako bi bio zapriečen, neka ga zastupa kraljević, koji se ima učiti jezik naroda i poznavati njegove običaje.

Naučni sustav neka se vrati na stare stege, a novi neka se dokine kao i urbar, koji je stvoren nezakonitim putem, neka se zato zakon učini, ali revizija za Hrvatsku neka bude u hrvatskom saboru. Da su stališi želili kmetove opet bolje stisnuti, to i sami kažu, jer da inače živiti nemogu. Rado bi zabranili seljaku, da nesmije ostaviti ognjišta svoga. Time se dakako u klici zagušuje svaki pokus industriji i obćemu napredku, jerbo mlado seljanče samo u gradu i u daljem svietu može si naći učitelja obrtnika.

O ratu i miru ponavljaju stališi stare zakone, da kralj samo može sa stališi rat navještati i mir sklapati, u to će ime sabor kralju savjetnike imenovati bez kojih nesmije rata započeti niti mira učiniti. Josip II. bio je s novca izbrisao znakove krune ugarske, sada hoće stališi, da se na svakom zlatnom, srebrnom i bakrenom novcu kovanom od metala iz rudnika Ugarske metne grb kraljevstva, zato oko rudarstva neka budu namješteni samo „rodjeni domovine sinovi!“

Jezik njemački kao tudji imade se zabraniti u svih oblastih dapače i u vojničkih. Neka bude i nadalje i u upravi i u sudu

samo latinski u Ugarskoj i Hrvatskoj. Za vojničko vježbanje neka bude u Hrvatskoj hrvatski.

Od sama straha, da neće biti dosta jaki oprieti se većim daćam, kad ih bude iskao bečki dvor, bacaju Hrvati pravo poreza u ždrielo ugarskoga sabora. „Posao povećanja ili umanjenja kontribucije — vele — neka se u buduće razpravlja uviek u zajedničkom saboru a ne drugdje.“ Ovaj zaključak pokazuje najveću bjesnoću sbog pretrpljenoga njemačkoga sustava. Nepolomni stahu otci u obrani samovlastnoga razporezivanja u najcrnjih danih kroz vjekove, sada ga unuci u jednom danu sami odhituju.

Izcrpismo naputke s kojimi su odaslanici Hrvatske otišli na sabor krunitbeni dosta obširno, da vide unuci, kako su im djedovi sami izkopali grob osebujnomu državnomu položaju domovine. Plemićka kasta nije imala iza sebe naroda, nije ga niti mogla imati, zato je zadrhtala kao šiba na vodi iza Josipa II. i bacila se bezuvjetno u naručaj možnoga plemstva Ugarske. U kasti neima života, zato se većine plemstva hvata čuvstvo ugarskoga patriotizma. Dugo već zaboravljaju velikaši hrvatski svoju domovinu, nedaju joj časti sa svojim dolazkom u sabor, sada eto i plemstvo voljno je trgnuti sablju na samoga kralja, ako povriedi Ugarsku, jer je u njoj i Hrvatsku povriedio.

Medjutim dodje vrieme željno očekivanomu saboru. 10. juna sasta se prva sjednica. Mnogi zastupnici ugarski došli su s oružanimi četami iz svojih županija. Njeke su županije svjetovale neka i vojska izabere svoje zastupnike, druge su iskale, da se zemaljska vojska odmah sabire za svaki mogući slučaj na obranu prava zemlje. Broj gospode i zastupnika prerastao je šest stotina ljudi. Istim ženam bude dopušten ulaz medju zastupnike, sabor je primio od „ugarskih matera“ molbu u to ime. Duh magjarski prodre prvi put kroz cielo saborsko djelovanje, magjarski se uzelo razpravljati, saborski dnevnici magjarski voditi, a latinski je bilo samo u prevodu.

Kralj se je obećao kruniti, zato je trebalo sastaviti inauguralnu diplomu. Ogromna većina zastupnika uzimala je, da je vladom Josipa II. prekinut državno-pravni odnošaj izmedju Ugarske i Austrije, sabor je mislio da je pozvan postaviti novomu kralju pogodbe, pod kojimi će ga istom priznati, upravo po načinu ustavotvorne skupštine. Odbor od četrdeset i osam ljudi sastavljao je pogodbe, koje su od prilike ono, što su iskali Hrvati u svojoj

inštrukciji. Velikaši sabora smanjiše na polovicu pogodbe. Ali kada su kralju predloženi, izjavi on, da će primiti diplom Marije Terezije i Karla III., sa saborom da će zajedno stvarati zakone, svega drugoga da on neprima. Stališi da bezuvjetno priznadu njegovo nasliedno pravo na priestolje. Bečka vlada iskala je medjutim oteti Ugrom vanjske saveznike i u zemlji dići što većih neprilika. S Pruskom se upusti u dogovaranje i dovrši ga u Reichenbachu 25. jula. Uzalud su tamo potajno ugarski izaslanici izlazili da to preprieče, u ludo im je bila nada u Englezku i Holandezku. Dogovor uspje premda sa žrtvami. „Nevjera Ugra" — veli kralj svojoj sestri — „pripravnih na bunu, sdruženih s Pruskom i radećih o propasti države prisilila me, da sam ovako sramotni ugovor učinio:" S Turskom saveznicom Pruske i nezadovoljne Ugarske uzeo je kralj takodjer raditi o miru i učini primirje 9. oktobra. U Ugarskoj samoj stali su agenti kraljevi šaptati medju pukom, da im stališi žele oteti prava, dana im od prvanjeg kralja. Mjestimice stali su se seljaci buniti. Još veću nepriliku pripravi kralj dozvolom kongresa grčkoiztočnim ciele Ugarske. Poglavice „ilirskoga" naroda obećaše zato dvoru četrdeset hiljada ljudi, ako uztreba proti kakvim buntovnikom.

Pod pritiskom ovih dogodjaja preobrazi se sabor. Prije se groziše, sada liepo i preponizno zaprosiše 5. oktobra, neka se dodje kralj kruniti, a poslije krunitbe neka dopusti nastavak sabora. Što je kralj predlagao u običnih propozicijah 10. novembra, to je spominjalo jošte na Josipa II. Iskao je reforme ustava županija i sudstva, iskao je za gradjane neplemiće da mogu takodjer dostići državnu službu, isto tako neka se stalno urede podanički odnošaji. Sabor bude prenešen u Požun, gdje će biti krunitba. Velikim sjajem dodje kralj tamo, a njegovi privrženici izradili su tobože proti očekivanju dvora, da je njegov četvrti sin nadvojvoda Leopold, mladić od osamnaest godina, bio jednodušno velikim oduševljenjem izvikan za palatina. 15. novembra bude obavljena krunitba. Poslije toga nastavi se sabor. Leopold ostavi opet Ugarsku.

Hrvatski odaslanici, videć na jednom ovu promjenu, pri kojoj se nije mnogo pitalo ni za Hrvatsku ni za njene zastupnike, imali su sada prilike, da se otriezne od onoga bjesnila, kojim su sunuli sebe i zemlju u ralje Ugarske. Zadjenuše se s Magjari u pitanju *1791.* vjere naročito sbog protestanta, kojim su iste slobode Josipove premalene bile, a u Hrvatsku su htjeli na svaki način prodrieti. Ban

Ivan Erdedi prosvjedovao je u ime povjerenoga sebi kraljevstva, da Hrvatska toga zakona primiti neće, jer ima svoje zakone od kraljeva potvrdjene.

Najjača je borba bila sbog jezika. Magjari napredovahu u svojem jeziku i literaturi pod Josipom više, nego li bi inače za sto godina. Stvarahu učena družtva lih za svoj narodni jezik, snivahu o akademiji znanosti, započeše svoj jezik uvoditi u najviše škole, čim je Leopold nastupio. Čulo se je već glasova, da svaka država mora imati jedan jezik. Htjedoše ga Hrvatom takodjer narinuti, jer da taj jezik i kralj govori, i da ga primaju sve ugarske županije. Odaslanici naši braniše svoj stari latinski jezik, jer da je „kroz osam sto godina dobio sveto ustavno pravo. Hrvati da nisu podanici već saveznici Ugarske. Magjarski jezik nije toliko obradjen, neima literature do li samih prevoda. Hrvate da bi rado Magjari odtisnuti od državnih poslova, a despotizam njihov da bi mogao Hrvatom isto tako nesnosan biti kao i kraljev. Pak zašto da Hrvati preziru svoj jezik, koji je ne samo po Europi razširen, već i po Ugarskoj skoro više nego li magjarski? Neće Hrvate na to natjerati, jer nepoznat jezik primiti, značilo bi učiniti sebe robom. Ako i sve ugarske županije na magjarski jezik pristanu, tada istom stati će samo o volji sdruženih kraljevstva, da ga primu!“ U isto vrieme izadje latinska pjesma, sbog koje su biesnili Magjari, posvećena kralju i banu, gdje se veli: „Libera Regna sumus, si quem pudet esse Croatam, Hunnis subjectus serviat ille feris!“ t. j. slobodna smo kraljevstva, ako je koga biti stid Hrvatom, neka podložan služi divljim Hunom.

Tečajem sabora vratiše se hrvatski odaslanici u okvir svojih domaćih potreba. O pravu na porez pridodaju sada ipak važan dodatak, primljen kašnje od kralja (članak 59.), da se porez hrvatski istina ima razpravljati samo na ugarsko-hrvatskom saboru, ali posebice od ugarskoga. Sjećaju se opet krajine, da dodje pod bana, grada Senja da izadje izpod vojničke oblasti, Ricka da se spoji s Hrvatskom i mnogo drugih domaćih potreba, na koje se je dvor malo obazirao.

Kralj protisne još ravnopravnost vjere za grčkoiztočne u Ugarskoj i Hrvatskoj, i dade za njihove poslove iz zahvalnosti, što su mu u velikoj neprilici liepo pomogli, posebnu kancelariju kod svoga dvora za njihove crkvene potrebe. Opet su se dakako digle tužbe proti ovoj i novoj erdeljskoj kancelariji, ali kralj

medjutim zaključi sabor na 13. marta god. 1791., s čim su se napokon i stališi rado složili, jer im je uspjeh dugotrajnoga rada bio kukavan i skoro nikakav. Od stida, da ipak nješto urade, imenuju stališi devet odbora, koji će za budući sabor pripraviti gradivo reforma za sve grane upravnoga života. Tu se snovalo o reformi županija, o porezih, o uredjenju podaničkih odnošaja, o sudstvu, o gospodarstvu, o visokih i nižih školah i o svem mogućem, po čem bi Ugarska skinula sa sebe sredovječne inštitucije i postala europejski uredjena zemlja. Prošla su ipak decenija, dok je došlo do razprave ovih osnova.

Leopold učini u Svištovu s Turci konačni mir i okrenu se onda prema zapadu, da sa saveznici svojimi započme štititi kraljevstvo u Francezkoj. S pruskimi vojskami kretahu austrijanske u Francezku, kada Leopolda zateče smrt 28. februara god. 1792. *1792.* Primirenje naroda svojih izveo je velikom državničkom vještinom i požrtvovnom opreznoštju stvorio koaliciju proti Francezkoj. Iza sebe ostavi deset sinova većinom odraslih čuvara roda Habsburgova.

II.

Franjo II. najstariji sin Leopoldov nasliedi ga na priestolju okružen od mnogobrojne braće svoje. U dvadeset i četvrtoj godini sjede na priestolje ne već tako uzdrmano, kako ga pri nastupu vlade otac njegov našao. Narodi zadovoljeni pozdraviše novoga vladara, a on im je patriarhalnim načinom odzdravljao. Nije imao Franjo dalekovidna državničkoga pogleda otca svoga, nije u njega bilo tankoćutnoga osjećanja za idee i potrebe vremena svoga, nije ga oduševljavala vladalačka vatrena strast, koja goni na nove državne tvorbe. On stoji pred velikom francezkom revolucijom razarajućom tradicije vladalaca kao bezuvjetni branitelj starih odnošaja, otčinsko susretanje sa svojimi podanici pokazuje vladara, koji je mislio, da će biti najsretniji njegovi narodi, ako on bude kao otac sam svojom voljom nad njimi vladao. Absolutno vladanje kralja i mir naroda njegovih izpunjuje drugu bolju polovicu Franjine vladavine.

Hrvatska počimlje već živiti kao provincija Ugarske, kako si je sama uredila god. 1790—91. Ban ne ravan palatinu prima zapoviedi od vieća ugarskoga, komu je palatin glava. Poreze i daće odredjuje sabor zajednički ugarsko-hrvatski s njekimi obziri

na odnošaje hrvatske, vojska se tamo odredjuje kao i za Ugarsku. K tomu je jošte užgao se za svoju narodnost narod magjarski oduševljenjem, kakova u povjesti toga naroda dosele nenalazimo. Ugarska nije bila, ona će biti — ta znamenita izreka vrcnula je iz one plamene idee, da će od Adrije do Karpata vladati jedan narod s jednim jezikom. U ovoj dobi počimlje ta velika magjarska narodna idea svoju prvu snagu dobivati. Polagance samo prodire ona u dvorove velikaša, a kada je i njih osvojila, onda stoji Hrvatska odsudjena na obranu svoje narodne osebnosti. Krila si je sama sapela, podavši vlasti svoje susjedom svojim. Istom kada je absolutna kraljeva vladavina razastrla svoja krila i nad Ugarskom, kada joj nije bilo drago, da Magjari sve narode pod krunom svetoga Stjepana u jedan svoj oblik saliju, onda sjevnuše s bečkoga dvora njeke nade Hrvatom, te se zato povjest Franje II. nad Hrvatskom svršuje onimi znamenitimi mnogo puta ponavljanimi riečmi: „Aula est pro nobis!“

Čim je Franjo II. zasio na priestolje već za šestnaest dana (15. marta) proglasi krunitbeni sabor u Budimu. Kao da se čuvstva iz srdca u srdce prelievaju izmedju kralja i stališa, tako su glasili izmjenični pozdravi. Što su stališi iskali, to su dobili, što je kralj poželio, to opet daju stališi bez prigovora. Ilirska se kancelarija dokida, magjarski se jezik uvadja za samu Ugarsku kao obvezan u škole, a u Hrvatskoj neka bude neobvezan. Stališi sa svoje strane daju vojsku za francezki rat i četiri milijuna forinti. „Kraljevstvo sam — reče kralj pri razstanku — baštinom dobio, ali ljubav i medjusobno pouzdanje, to je moje djelo!“

Dobro je došla kralju svaka pomoć, jer se je već u ratu s Francezkom nalazio mjesec dana prije krunitbe. Rodjak njegov kralj francezki Ljudevit XVI. bude prisiljen od svoga jakobinskoga ministarstva, da Franji naviesti rat zato, što je u savezu s Pruskom dizao vojsku, da nesretnoga kralja izbavi iz ruku jakobinaca i staro stanje u Francezkoj povrati. Jadan je bio uspjeh sjedinjene austrijsko-pruske vojske. Sa sjajnim proglasom ulazila je u Francezku, a s velikom sramotom izašla je na jesen god. 1792. Revolucija uzvinu se na svoj vršak, Francezka bude republika, kralj bude skinut, a doskora ozvanja svom Europom
1793. strašan glas: pala je glava Ljudevita XVI. (početkom god. 1793.).

Austrija sabrala je jošte veće vojske za rat. Iz hrvatske krajine polaziše opet mnogobrojne čete na bojište. Krajina je istom

izašla iz turskoga rata, koji joj je pozobao puno naroda, pak opet sada daje nečuveni broj vojske. Za osam godina ratovanja diže ona preko sto hiljada ljudi, od kojih četrdeset hiljada nikada više svoje domovine nevidješe. Već sbog suza što ih proliše na zemlji hrvatskoj majke i sestre za braćom i sinovi u dalekih stranih zemljah, morali bismo pratiti sva kretanja naših hrabrih vojska, ali samo radi okvira povjesti, u kojem se krećemo, nemožemo toga učiniti.

Franjo dobi i kod drugih svojih naroda pomoći, jer su stališem svagdje povraćena stara prava. Gospodi i plemstvu govorio je opet dvor na sva usta, kako se diže Francezka ne samo na kralja već na plemstvo i svećenstvo, na vjeru i sav stari red. Revolucija predstavljala se kao vulkan, iz koga djeluju paklene sile, da razore sve, što je bog dobra na zemlji ostavio. Ovomu pojimanju revolucije zahvaljivaše Austrija onu čudnu silu u francezkih ratovih, o kojoj reče jedan državnik: sto puta porušena, sto puta se opet diže!

Medju gradjanstvom pozdravljene su idee revolucije o slobodi, bratinstvu i jednakosti oduševljeno, što je gospodi brigu zadavalo. Da su med seljačtvo došle, jamačno bi nastao prevrat u svih zemljah Franjinih. Imademo pred sobom glas iz gradjanstva hrvatskoga (god. 1794.), gdje se revolucionarne idee *1794.* očito izpoviedaju. Plemstvu se baca blato u obraz, da nije na korist ni kralju, ni domovini, ni bogu. Bojevom s Francezi oni su krvoloci krivi. „Muž plemiće hrani i odieva, moste i ceste sam napravlja, sve on djela, sve on plaća, ako mu neostane nit rubača. Za gospodu mora vojevati, svoju krv žuhko prolievati, ali gospoda na to nepaze, kada ga živa odiraju. Pomoći i pravice za njega neima. U saboru se gospoda sabiraju sve u svojem poslu, a suzami seljačkimi se to plaća. Francez neratuje proti gradjaninu i seljaku, već proti vam krvnikom plemićem i popom onim vražjim namjestnikom, koji su pod vidom pobožnosti sebi natrpali tuste dohodke, bogatstvo i zemaljsko sve gospodstvo!“ Što se o popih dalje govori, to prelazi granice pristojnosti. Kralja s kralji da su svadili, od njih da su nastali najveći ratovi. Naš glasnik završuje, kazujuć porieklo svojim ideam: „Ovako Francuz sam govori, zato noć i dan se bori, da potere gospodčinu i utvrdi sloboščinu. Grofi, popi, plemeniti, da se mogu skoreniti, da broj ljudeh bude dvojih, samo dobrih i zločestih!“

Glasnik je naš očevidno u savezu s opatom Ignjatom Martinovićem, koga je prije (god. 1790.) dvor upotrebljivao, da buni seljake proti gospodi. Poslije toga načinio je opat tajno jakobinsko družtvo, dok mu neudjoše u trag. Medju Hrvati bude dvoru najsumnjiviji biskup Vrhovac, da se pod njegovim okriljem šire revolucionarne knjige i idee medju puk. Gotovo stotinu obtužba sasulo se na odličnoga crkvenoga glavara, izmedju kojih je glavna bila, da je s Martinovićem u savezu, da su njegovi prijatelji u Zagrebu učinili svetčanost tako zvanomu „drvu slobode“ (arbor libertatis), da širi knjige o smrti Ljudevita XVI. Biskup Vrhovac opravda sebe i sukrivce svoje u Hrvatskoj. Martinovića i njegove
1795. drugove u Ugarskoj smaknuše god. 1795.

Ovaj pokus Martinovićev i drugova njegovih osta osamljen. Kralj sam nije se trebao na to obazirati, jer je pred svemožnim plemstvom izčezavalo gradjanstvo u ondašnjem državnom životu, a pogibelj od vanjskoga neprijatelja rasla je i zvala na zajedničku obranu sve narode habsburžke monarkije.

Pruska se je bila odbila od saveza austrijskoga i stupila najprije u neutralitet, poslije u prijateljstvo s Francezkom. Ostavila tako dosta nesretni rat s Francezkom samoj Austriji. Zato bečki dvor uzme tražiti (god. 1795) nove saveze i nadje Rusku i
1796. Englezku. Francezka se medjutim prikriepila i zasnovala glasovitu Carnotovu vojnu osnovu, kako će jedna vojska preko Rajne kroz južnu Njemačku, druga kroz Italiju i obadvie da si pruže ruku u Beču. U Njemačkoj postavi car na čelo vojske svoga brata nadvojvodu Karla čovjeka mlada, ali genialna. Premda prvi put na čelu velikih vojska opet presjajno rieši svoju zadaću. U više odlučnih bitkah baci Franceze preko Rajne i prisili ih te uprosiše primirje.

Bila bi ova godina zlatna u poviesti austrijskoj da nije u Italiji imenovan vojvodom francezke republike mladi general Napoleon Bonaparte. Bosu i golu našao je vojsku, k tomu gladnu i iznemoglu. On ju odjene i oduševljenje stvori u vojski, kad joj pokaza na plodne poljane i bogate gradove Italije. Proti njemu stajao je starac maršal austrijski Beaulieu. Napoleon razprši u njekoliko bitaka austrijsku vojsku, dok napokon bitkom kod Lodia nije pala Lombardija, te udje u Milan 14. maja. Papa, vojvoda parmanski, kraljevina Napuljska sasuše novaca i dragocjenosti u ruke francezkomu generalu njekoliko milijuna, da užiju

mira. Austrijski vojvoda uzmakne u Tirol. Austrijske vojske morade dobar dio iz Njemačke u Italiju pod grofom Sigmundom Wurmserom, da brane gradove na Minciju naročito jaku tvrdjavu Mantuu. Osim Wurmsera vodili su vojsku Pavao Davidović, Pavao Gvozdanović i Josip Alvinczi. Pojedini odjeli njihovi budu poraženi, te se je Wurmser morao zatvoriti s polovicom svoje preostale vojske u Mantuu 15. septembra. Njeki odjeli austrijske vojske bježahu već do Friaula. Sveobći poraz vojske u Italiji prisili opet bečku vladu, da novu vojsku šalje na bojište. Iz Hrvatske pobra sve staro i mlado. U Ugarskoj nareče kralj sabor, da dobije novaca i vojske. Dobrovoljaca neizkusnih i neuvježbanih dadoše svi narodi, da zatvore vrata neprijatelju u austrijske zemlje. Glavnim zapovjednikom bude 1. novembra imenovan Josip Alvinczi.

Iza manjih poboja dodje 15. novembra do znamenite bitke kod Arkole, koja je potrajala tri dana. Prvi dan održe se sjajnom obranom mosta pred Arkolom tri bataljuna hrvatskih krajišnika. Redom jurišahu francezki generali na taj most sa svojimi kolonami, njih petorica jedan za drugim. Onda izadje general Angereau sa svojimi grenadiri, popade sam zastavu, prodre do sredine mosta i namjesti ju tamo, ali s malo ljudi uteče od tuče hitaca hrvatskih. Napokon Napoleon sam podje na čelo jedne grenadirske čete i baci zastavu na most, ali i on morade uzmaknuti. Medju Francezi nasta metež i bieg, kad su Hrvati preko mosta preletili. Istom na noć moradoše Hrvati uzmaknuti, kada je francezki general knez Andrija Massena učinio gibanje ovoj četi našoj pogibeljno, ali samo za čas. Druga dva dana prosjaše opet hrabrošću Hrvata, ali bitka bude izgubljena.

Nove pomoćne vojske suzdržavahu jošte neprijatelja, ali *1797.* Mantui pomoći nemogoše. Ona se preda 2. februara god. 1797. Iz Njemačke bude pozvan nadvojvoda Karlo, da spasi Italiju i austrijske zemlje, nu nije uspio, već je stao uzmicati prema Beču. Napoleon stao provaljivati u Koruško, a njeki njegovi odjeli posvojiše Kranjsku.

Situacija se je promienila, čim je Napoleon dalje prodirao. Austrijska vlada digla na oružje Tirol, s juga digla se Hrvatska, s iztoka Štajerska i Ugarska, a pred njime nadvojvoda Karlo s dobrom jošte vojskom. U Veneciji počeli se buniti podanici mletačke republike. U mjesto da Napoleon donese pomoći, kako

vojski francezkoj u Njemačkoj, dospje sam u veliki škripac, zato ponudi primirje iz Leobena, koje je kašnje u Campoformiu u selu kraj Udine postalo mirom (19. oktobra god. 1797). Po tom miru pusti car Franjo u tajnom ugovoru lievu obalu Rajne Francezkoj, a za odštetu dobije Veneciju i Dalmaciju.

Još prije stvorena mira odmah u primirju bio je Napoleon sporazuman s austrijskom vladom, da za odštetu primi Dalmaciju. Generali Rukavina i Lusignan i pukovnik Kasimir ukrcaju na Rieci i u Trstu 29. juna svoje vojske. Prvi doplovi Kasimir pod grad Zadar i počeka na generala Petra Rukavinu, koga su protivni vjetrovi suzdržali. U velikom slavju unidjoše generali u grad mletačke Dalmacije, a već za njekoliko dana doplovi prvi brod iz Zadra u Trst pod austrijskom zastavom, pozdravljajuć luku tršćansku s pucanjem iz topova. General Rukavina krenu dalje, te izim pozdravnih hitaca niti topa niti puške neizpali. Do 20. septembra bila je sva Dalmacija do Kotora u austrijskih ruku kao gotov čin za kampoformijski mir. Samo jošte Dubrovnik uzčuva svoju slobodu.

Žalostna nam se prikazuje slika Dalmacije u ovo doba. Nesmiljeni sustav državne i trgovačke Venecije ostavi tamo na ticlu hrvatskoga naroda stotinu rana. Sve se u državi upravljalo na vojničku, inostranci zaokupili imanja i časti, s nasilja i nesnosnih državnih tereta pripravila se materijalna propast narodu, a monopolom trgovačkim dogodilo bi se napokon, što je proricao Mletčanin Foscarini, da će skoro vladari Dalmacije imati čuvati mjesto podanika kamenje i hrpu prosjaka. O polovici vieka opažahu već sami Mletčani, da će im propasti ta zemlja, ako joj skoro boljom upravom nepomognu, njihovi izaslanici veru se više puta po zemlji, da izvide pravo stanje puka, dok nepriznaše (god. 1790.), da je onaj vladin sustav takov, da nemože donesti narodu nikakve koristi. Narod tamo — vele oni — neživi više u kućah niti kolibah već u špiljah medju šumicami i kamenimi prolomi poput divljih zvieri. Državni sustav tako je zasnovan, da upropasti onaj narod. Zemlja položena u sretnom podneblju, ukrašena prostranimi poljanami i obilnimi prostorinami za stada, oplákana morem, na kom su posijani mnogobrojni otoci, providnost božja dala joj je sve svoje blagodati: obitava u njoj jak, kriepak i krasan narod, pak ta zemlja radja danas svojim političkim i moralnim stanjem sažaljenje u svakom gledaocu. Žalobni

slikar stanja Dalmacije liepo i istinito završuje: „Narodi su takovi kakve učini vlada, vojnici, gradjani, ljudi, što vlada hoće!“ Kakva je bila Dalmacija, dok je nješto malo slobode uživala, to vidjesmo. Prenosnica kulture italske u hrvatski narod postala je sada robinja bez kulture i napredka.

Čim je došla Dalmacija pod kralja ugarskoga i hrvatskoga, umah ode pred priestolje deputacija, da joj dadu pristupiti s braćom hrvatskom pod banom zajedno pod krunu svetoga Stjepana. Na to dakako nedobiše odgovora. U Beču su već običavali od prošloga vieka sve naše hrvatske opet predobite zemlje postavljati neposredno pod vlast carevu. 17. decembra god. 1797. proglasi kraljev povjerenik grof Thurnhoffer, da će od 1. januara go- *1798.*
dine 1798. dobiti Dalmacija u Zadru posebnu vladu za političku upravu i sud u Zadru. U prisutnosti carskih generala Rukavine i Kneževića bude gubernijalna oblast uvedena. Prve naredbe izadjoše sbog cesta i škola po novom sustavu austrijskom.

S kampoformijskim mirom bio je Franjo II. sretan i zadovoljan, jer je svoju vlast razširio nad Dalmacijom i Venecijom. Hrvatom zahvaljivaše posebnim pismom, da su mu oni svojom odvažnom ratnom spremom pomogli učiniti ovako povoljan mir. Nitko ipak nije ovoga mira smatrao tako stalnim, da nebi opet skoro imalo doći do rata. Austrija je izgubila ovim mirom do 780 četvornih milja i to podaljih zemalja, a dobila je 865 milja zemalja srodnih i sraslih pod vlašću habsburžkom.

Širenje republike francezke u Italiji, Švajcarskoj, Nizozemskoj i vojna na Egipat, njezina premoć u Europi, njezini pokusi osvojiti Englezkoj Indiju, dizahu Englezku, Rusku i Tursku proti ovoj novoj državi. K njim se opet priključi Austrija u tako zvanu drugu koaliciju. God. 1798. i 1799. vidjamo Ruse u veličajnoj vojni u Italiji i po sniežnicih Švajcarske pod Aleksandrom Suvarovom. Ali dočim su se saveznici god. 1800. razsuli, Francezka se uzvisi *1800.*
upravo ove godine, predavši vladu u ruke Napoleona Bonaparte, dajuć mu čast i vlast prvoga konzula. Novu sjajnu dobu svoga vladanja započme bojem na Austriju. Generala Moreaua pošalje u Njemačku, a sam krene u Italiju. Bitkom kod Marenga (14. juna god. 1800) odluči sudbinu ove koalicije, i dodje mir u Lunevillu (9. februara god. 1801.), po kom je Austrija zadržala, što je u *1801.*
kampoformijskom miru zadobila. Napoleonova slava rasla je i silila sve vlasti, da stupaju s Francezkom u prijateljske odnošaje.

*

U Pariz su bile uprte oči sve Europe, kako je bilo njekoč pod
1804. Ljudevitom XIV. Prvi konzul učini se god. 1804. carem. To zaplaši cara Franju, da će doskora morati odhititi naslov cara njemačkoga, zato se požuri, da primi naslov cara austrijanskoga (11. augusta god. 1804.) i proglasi svojim narodom, da to nemienja ustava niti zakona pojedinih njegovih zemalja i kraljevstva. Ovim naslovom izrečeno je ono, što je u prvom zametku imala znamenovati pragmatička sankcija, kako si ju je pomišljao Karlo III.

Nisu poznavali velikoga vojvodu Napoleona oni vladari europejski, koji su mislili, da će sada ravan kao car prvim glavam Europe početi mirovati, čim je Francezkoj dao već Rajnu za naravsku granicu. Napoleona zanosile su druge misli. Francezka
1805. neka bude carstvo, komu su vazalna druga kraljevstva. S Italijom htjede početi, gdje je brat njegov Josip bio kralj. To podigne opet koaliciju velevlasti proti Francezkoj, i to: Austrije, Ruske i Englezke.

Austrija prva počme boj. Budući da je Napoleon obično vojevao iz Italije, preuzme tamo vojvodstvo nadvojvoda Karlo, u Tirolu se namjesti nadvojvoda Ivan, a u Njemačku dospje general baron Mack. Ali Napoleon ovaj put promieni svoj dosadanji običaj. Sam prodje u Njemačku. Nespretnoga generala Macka zatvori u Ulmu, te ga prisili 20. oktobra, da mu preda svu svoju krasnu vojsku. Napoleon napredova prema Beču, nadvojda Karlo, premda pobjeditelj, morade iz Italije uzmaknuti, da brani Beč i carstvo. Car Franjo povuče se u Moravsku, gdje se sabirahu Rusi, te se 2. decembra trocarskom bitkom kod Slavkova, gdje je sunca sreće obasjalo opet silnoga cara francezkoga, svrši ova koalicija. Austrija izgubi Tirol, Veneciju i Dalmaciju požunskim mirom u decembru god. 1805.

Dalmacija bila je Napoleonu dragocjena zemlja, jer je bila susjeda Turske i Austrije, spretna za nove političke i ratne osnove. Zato posveti toj nesretnoj i zapuštenoj zemlji toliko brige, koliko ištu najumniji ljudi od najprosvjetljenijih država, kada im u vlast dodju nesretne zanemarene zemlje. Srdcu nam
1806. godi, razgledajuć se po Dalmaciji odmah za prve godine vlade francezke. Glavnim providurom Dalmacije imenova car Mletčanina Vicka Dandula, koji se predstavi zemlji kao otac i prijatelj. U proglasu svojem ocrta crnu politiku svoga rodnoga grada s

tvrdom nadom, da se više nikada vratiti neće. „Država barbarska mogla vas je držati kroz toliko godina i u doba blagoga mira pogažene i sirotne. Ona je samo mogla na toli krasnom zemljištu pod toli ugodnim podnebjem, uzprkos svim vašim prekrasnim duševnim darovom, voditi rat proti samoj naravi i proti zdravomu ljudskomu razumu, da po stalnoj osnovi vašu zemlju raznarodi i opustoši vaša krasna polja, da razbor vaš potre i onesposobi. Vremena tolikih nevolja nikad se više nepovratiše."

Uprava zemlje imala je niknuti iz krila njezina i doći u ruke najboljih sinova zemlje. Dandolo sabere oko sebe u Zadar pa- *1807.* triotične ljude iz svih gradova, da se s njimi svjetuje u tako zvani s r e d i š n j i o d b o r. Neima sbor taj slike kakva parlamenta niti prava njegova, već je po primjeru parižkoga upravnoga odbora u doticaju sa pododbori svih gradova, da pronadje sve, čime bi Dalmacija mogla biti sretna. Prije svega padaju verige sapete od nezasitne Venecije oko trgovine dalmatinske. Gradovom povrate se prava stara, prava bez umišljenih plemićkih privilegija.

Političku upravu uzme francezki upravitelj voditi iz Zadra, pošiljajuć odaslanike svoje u upravnih poslovih po zemlji. Kašnje (god. 1808.) bude zemlja razdieljena u četiri kotara sa sielom *1808.* u Krku, Zadru, Spljetu i Kotoru. Sudbenost ovršivahu pojedini gradovi, a priziv je bio u Zadru po zakoniku francezkomu zatirućem nesmiljeno mletačko pravodavstvo. Za mir i red nije se više tražila pravda gdjegod u stranom svietu u smrtnom strahu, već u Zadru.

Što je Francezka već prve godine pokušala za razcvat materijalni ove zemlje, toga druge europejske države krećuće se polaganim korakom po starom redu i običaju nebi bile kadre niti zamisliti. Seljak dalmatinski posta vlastnikom svoje zemlje. U Spljetu učini akademiju za poljodjelstvo, obrt i trgovinu. Vještake iz Italiju pozovu, da upućuju narod u vrtljarstvu i poljodjelstvu. Državnimi nagradami nastojahu promaknuti iznova sadjenje šuma, krumpira itd. Nove tvornice podigoše i dadoše im osobite povlasti. Razkinuše mnoge daće, da se podigne promet i trgovina, a najglavnije ceste diljem kroz Dalmaciju oni izgradiše. Uza slobodne sajmove u gradovih, osiguraše trgovinu s Bosnom posebnim konzularskim uredom. Škole se započeše po svih gradovih na toliko, da broj srednjih učilišta od Napoleonskih vremena do danas u Dalmaciji nije porastao. Sve to započe

plemeniti Dandulo i ostavi sebi neumrlo ime, a državi francezkoj riedku slavu, da je novopokorenu zemlju sreći i cvietu kušala dovesti.

Kada je car Franjo nesretnim požunskim mirom koncem god. 1805. predao Dalmaciju Francezkoj i francezka vojska ulazila u Zadar, osta Boka kotorska sa svojom svjetoslavnom lukom u prvi mah neposjednuta. Kotorani povezani bratinstvom
1806. i prijateljstvom s Crnomgorom očijukahu od uvieka s njome, a sada joj ponude bratinsku ruku, da s njome zajedno pod zaštitom ruskom ostanu. Zato su ruski brodovi s jonskih otoka prelazili pred Boku, da ju štite, a hvatali su brodove francezke na ovih stranah. Tako se primicahu Dubrovniku i svojimi ladjami izpred njega križahu. U isto vrieme posjedala je francezka vojska pod generalom Molitorom Dalmaciju. Dubrovnik se nadje izmedju vojska dviju velikih država, koje kano da će tresnuti jedna o drugu upravo na zemljištu ove slobodne republike, a težko će ovaj put proći, da nebi streskali ovu najčastniju glavu izmedju gradova naroda hrvatskoga.

Čim je francezki general u Zadar uljezao pošalje mu vieće dubrovačko dva senatora, da mu preporuče slobodu svoga grada. General Molitor je medjutim naumio bio preći preko dubrovačke zemlje u Kotor, da ga svomu carstvu pokori, zato pisa konzulu francezkomu u Dubrovniku, neka mu spremi hrane za vojsku. U isto vrieme zapitaše Rusi vieće, nebi li im dopustilo grad posjesti, da ga brane od Franceza i da po njem laglje obrane Boku kotorsku. U ovaj odlučni čas ostavi Dubrovnik ona opreznost, koja ga je resila kroz tolike vjekove. Vieće se skupi, mnienja se viećnika razdvoje, jedna je strana htjela, da se primu Rusi, druga je svjetovala, neka se uzdrži bezoružana neutralnost. Ova poslednja imala je većinu glasova. Odrediše, da se ista dva senatora k generalu Molitoru povrate i da ga zamole, neka ostavi u miru Dubrovčane, neka preko njihovih zemalja neprolazi, jer da su im Rusi i Crnogorci zaprietili, da će im zemlje poharati, čim Francezi na njihovo zemljište stupe. U isto doba pošalju mnogo hrane u Ston, da stoji spremna francezkoj vojski, ako se nebi Molitor smilovao na molbe grada. Francezki general primi poslanike liepo i zada im tvrdu vjeru, da neće prelaziti preko njihove zemlje. Veseli Dubrovčani vrate opet onu spremljenu hranu iz Stona u Dubrovnik. Rusi su medjutim križarili po dubrovačkom primorju,

nedirajuć u grad, dapače dolaziše više puta prijateljski, da si hrane na brodove odnesu.

Dubrovčani neoprezni i nemudri zaboraviše ovaj put, da Francezka nemože ostaviti junačku Črnugoru u posjedu luke kotorske pod zaštitom najmogućnijega neprijatelja svoga cara ruskoga, gdje bi mogla Rusija nalaziti zaštitu svega svoga brodovlja, a s kopna bi sa sokolovi crnogorskimi svaki čas mogli uvaliti u Dalmaciju i oteti ju Francezkoj. Za mjesec dana prividnoga mira stigne 26. maja 1806. u Dubrovnik viest, da su Francezi u naglih maršovih došli preko Stona do sela Slanoga, šest milja samo daleko od Dubrovnika. Nenadanom tom viesti sve se prepadne, vlastela se u onaj čas saberu u vieće. Puk zapanjen izčekivao je njihove odluke — svačije srce kazivalo, da je kucnuo poslednji čas slobodne dubrovačke republike. Vieće odpravi odmah dva viećnika na rusku fregatu, koja je stala izmedju Dakse i Lakruma, da obaviesti zapoviednika o svem što se sbiva, da im pomogne ako uztreba, oni da su odlučili očekivati Franceze bez odpora, ali da će ih upitati, neka im kažu, što su nakanili. Sutra (27. maja) u jutro izadje pred Dubrovnik hiljadu dvie sto Franceza pod generalom Aleksandrom Lauristonom. Pred njega stupe dva viećnika, da ga pitaju, što je naumio. General izjavi želju, da ga uvedu u grad pred malo vieće, gdje će odkriti svoje nakane. Obadva senatora i konzul francezki uvedu ga u grad. Tamo izprosi, da mu dadu vina za umornu njegovu vojsku i da ga samo na jedan dan u grad puste, da mu se vojska odmori. Prekosutra da će krenuti dalje na Kotor. Vieće mu to sve dopusti, a vojska francezka uljeze u grad. Istom što Lauriston vidje svoju vojsku u gradu, već skine krinku s lica i stane zapoviedati. Zaiska ključe svih tvrdjava dubrovačkih, odredi na vratih francezke straže. Za sedam dana skinu s grada zastavu svetoga Blaža i razvi stieg francezki. Svoju vojsku umnoži i razmjesti ju po samostanih, odakle je protjerao samostance i opatice. Od senata zaiska novaca toliko mnogo, da se moralo iz crkvâ srebro iznositi, da se od njega skuju novci, sve blagajne dakako izprazni. Onda izda proglas u ime Napoleona I., cara francezkoga i kralja talijanskoga, gdje se je reklo, da su Dubrovčani ugadjali neprijateljem Francezke, zato da je ona prisiljena učiniti kraj spletkam ovoga grada. U ostalom obećaje, da će štititi običaje i zakone njihove. Obećaje jošte, da će ostaviti ovaj grad u staroj slobodi,

čim Rusi ostave Albaniju, Krf i ostale nekada mletačke otoke. Čim je vladika crnogorski doznao, da su Francezi unišli u Dubrovnik, znao je, da je ovo samo prednja straža za navalu u Boku kotorsku, zato je užeo paliti i žgati po zemljištu dubrovačkom s kopna, a rusko brodovlje zatiralo je brodove grada na moru. Na kopnu postradaše i propadoše u plamenu skoro sva dubrovačka sela, a na moru svi brodovi republike, što ih je ovaj put u lukah bilo.

Dubrovnik izgubi tako svoju „slobodu“, slavu i bogatstvo i prestao je biti „mali Mletci“ ili „Holandija“, kako ga rado nazivaju, prestaje mu ono daleko obzorje po svietu, koje ga resilo iznad svih gradova hrvatskih. Doticaji njegovih sinova sa rukovoditelji svjetske politike kod velikih država prestaju, grad stupa u skromne odnošaje drugih manjih gradova, Dubrovnik prestaje biti znamenitom državnom osebinom.

Vratimo se velikim svjetskim dogodjajem, u kojih je zavitlana Hrvatska s cielom državom austrijskom. Car Franjo sbacio je sa svoje glave krunu njemačkoga carstva, kada je god. 1806. većina knezova stupila pod okrilje cara francezkoga. Preko razvaljene Pruske zagrli se Napoleon s carem ruskim u tilzitskomu
1807. miru god. 1807., te bi Francezka s Rusijom imala dieliti vlast u Europi. Kako će proći Austrija izmedju ovih dviju kolosalnih velikih vlasti europejskih, ta je briga morila bečki dvor i zapoviedala mu, da se ozbiljno pripravi na svoju obranu. Osobito napredak Francezke u Njemačkoj i Italiji, gdje već vazali kraljevstva stoje na uslugu francezkomu caru, pokazivaše, da se već željezni lanac sile Francezke počimlje savijati oko Austrije.

Car Franjo prihvati zato osnovu brata svoga nadvojvode Ivana, da se po svih zemljah uredi „domobranska“ vojska, gdje bi svi ljudi od osamnaeste do četrdeset i pete godine stupili pod oružje po svih zemljah i kotarih njihovih. Svake nedjelje i svetka vježbali bi se momci, a svakoga mjeseca sastale bi se poveće čete na vojene vježbe. Oružjem bi vlada pomagala. Ljudi od četrdeset i pete do šestdeset godina ostali bi na domu takodjer oboružani, ako bi neprijatelj u njihov kraj navalio.

U to ime sazva car Franjo ugarsko-hrvatski sabor najprije
1808. god. 1807., a onda opet sliedeće godine, dok je od stališa izhodio, da za slučaj potrebe može izdati zapoviedi na palatina ugarskoga i na bana hrvatskoga, da se diže plemstvo u vojsku

u velikom broju od dvadeset hiljada ljudi. Kada stališi sve dozvoliše, što je kralj iskao, oprosti se on s njimi vatrenimi riečmi: „Sva će Europa vidjeti, da je kralj vaš s vami jedne misli, da niti meni, niti vam nije drugo na srdcu van da svimi silami do posledńje kapi krvi našu konštituciju sačuvamo. Mi smo bili sjedinjeni, mi smo sada sjedinjeni, mi ćemo ostati sjedinjeni, dokle nas smrt nerazstavi. To je mišljenje kralja, vašega otca, koji vas kao svoje sine nježno ljubi i bez prestanka će ljubiti!“ Mnogim se je činilo, veli suvremeni historik, da ovaj govor kraljev znamenuje približavajuću se buru.

Silni car francezki slavio je bio sastanak s carem ruskim u Erfurtu 27. septembra ove godine, pozvao je nove kraljeve bavarskoga, saksonskoga, würtemberžkoga, a nije cara austrijskoga, već je marljivo upitivao, što znače te vojne spreme u austrijskih zemljah. Obećavao je mir, ako se Austrija nebude oružala. Na proljeće god. 1809. započmu medjutim kretanja francezke vojske *1809.* na Rajni. Austrija tražila si je badava saveznike, sama morade poći u boj, zato ponosito veli njen proglas: „Sloboda Europe utekla se je pod zastave Austrije!“

Tri vojske austrijske, jake do tri sto hiljada, razdieliše se na tri strane. U Njemačkoj predvodio je dvie sto hiljada nadvojvoda Karlo, u Italiju bude poslan nadvojvoda Ivan, uz njega je zapoviedao hrvatsku vojsku ban Ignjat Gjulaj, a prema Poljskoj bio je namješten nadvojvoda Ferdinand od Este. Nadvojvoda Karlo bio je sretan i napredovao je u Bavarskoj, dok nedospje 17. aprila Napoleon k vojski. U pet dana bijući bitku za bitkom, najjaču kod Eckmühla, baci Napoleon Karla prema Českoj svega razsuta. Za mjesec dana biti ćemo u Beču, mogao je slobodno razglasiti svojoj vojski. 15. maja sjedio je već u Schönbrunnu polag Beča i snovao o razvaljenju carstva austrijanskoga. Ugrom izda proglas, neka se proglase slobodnimi, ali ga nisu poslušali.

U Italiji bio je nadvojvoda Ivan dosta sretan proti pastorku Napoleonovu Eugenu Beauharnaisu, premda je s banom Gjulajem u slaboj slogi živio, ali kada su počeli stizati glasovi o nesreći vojske carske u Njemačkoj, dobije zapovied, da preko Kranjske i Štajerske potegne s vojskom u Ugarsku, gdje će se sdružiti s palatinom. U Hrvatskoj bio je u ovo težko vrieme učinjen banskim namjestnikom biskup zagrebački Maksimilijan Vrhovac. Preko svake naredbe samoga kralja sabra brzo i odvažno osamnaest

hiljada domobranaca. Turci surivani od bili, podpi Franceza, provalili u Hrvatsku, zapalili 27. aprila Cetinj grad i oko njega njekoliko sela. Prije dvadeset i tri dana bila je istom banska konferencija sbog konačnoga uredjenja domobranstva, a sada banu pred Cetinj hrvatska vojska i odtisnu Turke od svojih granica. Čim su stigli tužni glasi iz Njemačke nastojaše general Napoleonov Marmont proti vojski austrijskoj, koja je pod Petrom Kneževićem kretala i u Dalmaciju provaljivala, da joj iza ledja Turke podigne. „U ovoj pogibeljnoj situaciji — veli biskup Maksimilijan Vrhovac — pokaza se patriotizam naroda hrvatskoga u najsajnijem sjaju. Nitko neklonu duhom. Sve se je natjecalo, da se narodna vojska što prije digne i što bolje obskrbi. Mnogi podjoše u vojsku, koji inače nebi bili dužni, da barem veliku potrebu sbog oficira uklone. Seljak, gradjanin, plemić natjecahu se, da braći u Dalmaciju pomoći pruže, a kako nije državne blagajne niti bilo, svatko je od svoga darovao, što je god premogao, narod se u krajini listom digao, sve je hrlilo prema Vojniću i Drežniku. Jednom riečju, čim je veća bila pogibelj, tim je žešća vatra i nastojanje, da ju sa svake strane odklone!: Od Turske i Srbije javljahu se glasovi pogibeljni, te je jedan dio vojske morao stati na granici slavonskoj. Jedan odjel hrvatske obrane predje s krajine u Kranjsku na pomoć od Franceza.

Odvažna i umna radnja biskupa Vrhovca razsu se već mjeseca maja, kada je počela uzmicati austrijska vojska iz Italije. Vojska iz Dalmacije morade uzmaknuti, a general Marmont je uz primorje napredovao, da se s francezkom vojskom iz Italije sjedini. Hrvatskoj obrani osta pazka na Marmonta, jer je on sam razglasivao, da će preko Hrvatske provaliti u Ugarsku. General Marmont je čekao glasove iz Beča o napredku carevu, a biskup Vrhovac ne manje, sve je tamo uprlo oči iz Hrvatske, jer se na onih bojištih riešavala sudbina Hrvatske. Prvi veseli glasi dodjoše o slavnoj i sretnoj bitci 21. maja kod Asperna. Napoleon prvi put težko poražen, bio bi jamačno nastradao, da ga nije austrijska vojska u miru pustila preko šest nedjelja, dok mu je toliko vojske došlo, da je mogao kod Wagrama 5. i 6. jula hametom potući austrijsku vojsku. Badava je general barun Petar Knežević napredovao s hrvatskom vojskom u Dalmaciji ovoga cieloga mjeseca. Osvojio je bio za malo dana Ostrovicu, Skradiu, Šibenik, Trogir i opasao tvrdju kninsku i zadarsku. 12. je jula bilo već podpisano

primirje u Znaimu, a 17. oktobra mir u carskom dvorcu Schönbrunnu. Austrija plaća sto milijuna ratne odštete i gubi trećinu svoga zemljišta. Sva Hrvatska na desnoj obali Save od Jasenovca do jadranskoga mora pade pod Francezku. Čim je veće prije bilo oduševljenje za obranu od Franceza, tim većom bjesnoćom uzkipi sad narod hrvatski s obe obale Save, kada se je vidio ovako razkidan na dvie pole. Najviše ih je bolilo, kada im je kralj oglasio mir, te izrekao, da je morao „njihovu zemlju žrtvovati za korist sveukupne svoje monarkije:" Dosta glasno oni odgovaraju: „dakle ta monarkija je moloh, koji našu djecu jede:" Prava se ogorčenost porodi, kada je kralj na predstavku županije zagrebačke odgovorio, *1810.* da samo na kralja spada, što je ovu polu Hrvatske odstupio. Dobro su poznavali Francezi ova gorka osjećanja Hrvatske. Prejasan nam je zato glasnik proglas Napoleona, koga je sad izdao na nove podanike Hrvate s onu stranu Save. Isti glasi doslovce:

„Hrvati!

Ja spoznajem nevolje, koje je šiba rata vašoj zemlji utisnula. Vaša me žalostna sudbina tim više dira, što poznajem vaš narodni značaj, koji je sav u ljubavi domovine i viernosti prema vladaru; priznajem i znadem, da je vašemu padu pomoglo upravo vaše sveobće oduševljenje za blagobit austrijske monarkije, koja se je radovala vašoj sliepoj privrženosti.

Vi ste pali žrtvom vaše prijašnje vlade, ali s vami i njena najjača podpora, na kojoj se je dugo vremena uzdržavala njezina trošna vladalačka sgrada. Vašim padom pala je i ona koprena, što ju je austrijska vlada pred vašim očima savijala, pogled vaš dostigava onaj cilj, komu ste vi odlučeni bili, vi vidite i spoznajete one vlade dobrotu i pravičnost, s kojom su vas znali u san uljuljati. Austrija vas je vodila daleko od vaše domovine, vi ostaviste spokojno vaše žene i djecu kod kuće, uzdajući se u njenu zaštitu; svoju krv na potoke prolievaste u stranom svietu za njezino dobro, za koje ste vi više radili nego li sami za sebe. Koli silno mora da je vaše udivljenje, koli neopisiva vaša bol, kada se vratiste brazgotinami, dapače krvarećimi ranami, umoreni od tegobnoga rata k vašim nesretnim obiteljim, a nje nadjoste, gdje se s gladju i nevoljom bore. Uzprkos vašemu junačtvu izpao je ovaj rat zlo za Austriju, ona niti u ovom slučaju nije odustala od starih svojih načela, te je odstupom vaše domovine gledala osigurati sebi svoje njemačke pokrajine.

Utješite se, božja je providnost meni dala, da satrem ovo jadno djelo i ovu zlobnu politiku. Ja mogu, ja i hoću brzu i trajnu pomoć donesti vašim bezkrajnim bolim, ja ću vas odmaknuti od ruba propasti, na koji vas dovedoše, da vi niti neopaziste, ja ću biti vaš spasitelj.

Nevodi me k vam pohlepa za zlatom i novimi zemljami, ja ištem vaša srdca, koja bi rad osvojiti kao najdražu mi dragocjenost. Moje vojske nedolaze k vam kao neprijatelji, već kao prijatelji i zaštitnici vaše napuštene i izsisane zemlje, oni će s vami u bratinskom vezu dizati sreću i blagostanje, koje vam nosi nova krepka vlada, što je zanemarila prošla pospana vladavina, te će vam moći osigurati trajni i vječni užitak.

Pouzdajte se u boga i u mene, komu ste predani, zadržite vaš značaj, kojim ste si pribavili poštovanje Europe i stekli moju naklonost, budite mirni, poslušni, vjerni i uztrajni, ja ću na vas obratiti svoju otčinsku brigu, kojom vladam sa narodi osobitim načinom, pokazati ću vam za malo, da niste dobili samo vladara već podjedno brižnoga otca!"

Proglas Napoleonov nastojao je potresti one žice, s kojih je najjače odjekivala ona bol Hrvata, da zemlju njihovu nepredobljenu od neprijatelja s tolikimi žrtvami branjenu sada tudjin posieda. U predstavci na kralja vele stališi hrvatski, da su zabrinuti za budućnost svoje domovine, „kada vide gdje se razsiecaju naravske veze izmedju njih i braće njihove!" Oni se boje, da je ovaj mir samo primirje, boje se i za preostali dio domovine, što je jošte ostao pod kraljem, da će skoro pripasti Francezkoj, boje se i unapried prosvjeduju proti tomu, da nebi kralj ove zemlje odtrgnuo od Hrvatske, kada ih opet predobije, boje se, da će potomkom svojim ostaviti okrnjenu domovinu bez prava i ustava, koji su im svetom obvezom dužni čitav i neokaljan ostaviti. Lasno uz ove jade razumijemo, kako je bolno vriedjalo stališe hrvatske, kada je kralj (11. novembra god. 1809.) iskao, neka svoju liepo uredjenu vojsku od prošloga rata i dalje uzdržavaju, da ih to neće puno stajati, a državi da će puno koristiti. Stališi to svetčano odbijaju, da neizazovu skrajnjega razsula svoje domovine, neprijatelj da bi njihovo oružanje opažao, pak bi mogao navaliti jošte na ove ostanke i nastao bi strašni slučaj, da braća proti braći vojuju na zator nesretne domovine, zašto bi si pravom pripravili prokletstvo najdaljega svoga potomstva.

III.

Napoleon osnova od Hrvatske do mora, Dalmacije, Istre i Kranjske kraljevstvo Iliriju i postavi maršala Augusta Marmonta s pridievkom „duc de Raguse“ za podkralja ove zemlje. Novo kraljevstvo imalo je biti zaštita Italiji i Francezkoj od Austrije, kako svjedoči rieč Napoleonova: „Ilirija je straža postavljena pred vrata Beča:“ Marmont dobije velike vlasti. Samo je s ministri financija i rata imao obćiti, a u drugih poslovih bio je samostalan. Car mu je dao zapovied, neka čini kako najbolje znade. Činovničtvo ostavi, samo zaište prisegu caru francezkomu. Marmont je značajem svojim ures francezke vojske. Bio je caru vjeran i oduševljen za njegovu slavu, te nije bio podli laskavac, niti surovi satrap, već čovjek na svaku ruku odličan. Premda je od mladih dana sreću i časti u ratu sticao, nije zaboravio blagotvornih mirovnih poslova, osjećao je slasti nauka i umjetnosti. On se pokaza genialnim organizatorom uprave, nije vladao silom bajoneta, već je ljubezljivošću svojom i pravednostju osvojio srdca svojih podanika, branio ih od samosilnosti careve, zagovarao njihovu „naklonost prema kući austrijskoj“, jer da su to baštinili od djedova svojih.

Mir i red u zemlji uvesti, bila mu je prva zadaća. Dalmaciju bio je svu podigao barun Knežević, a maršal Marmont ju sada opet smiri. S Turci je prije prijateljevao, dok je trebalo neprilike stvarati hrvatskoj vojski, sada ih je trebalo oštrim i odvažnim postupkom podučiti, da je ovo zemlja cara francezkoga, s kojom moraju živiti u miru i prijateljstvu. On ih nauči i svoje ime poštovati, te je dugo vremena u uspomeni Turaka značilo strašna čovjeka, kao štogod ga spomeni seljaka hrvatskih i slovenskih predstavljaju velika i pravedna.

Uz maršala Marmonta bio je generalni intendant za vrhovnu upravu i sudstvo. Naslov mu pokazuje, da je bio član vojničke vlade. Njega je zapala težka zadaća, da smogne novaca za dvadeset i četiri bataljuna vojske u Iliriji, za utvrdu gradova i za upravu. Po onom starom ratnom načelu, da se vojska sama ima hraniti, imala je Ilirija smoći novaca za cielu tu vojsku. Narod je bio od velikih ratova iznemogao, opet je morao smoći izravnimi i neizravnimi daćami do deset milijuna na godinu. Promet na jadranskom moru s Italijom dopusti Napoleon Iliriji i proti

svomu kontinentalnomu sistemu, u koji je inače sapinjao svu Europu. S Turskom dapače uredi, da znatni proizvodi teku preko Ilirije u Italiju i Francezku, odakle je ovo mlado kraljevstvo znamenitu korist crpilo. Carinom nastojahu Francezi podići domaću industriju proti istoj talijanskoj i francezkoj, a samo se sobom razumieva i proti austrijskoj. Da zemlje ove od lošega austrijskoga papirnatoga novca nepostradaju, sbaci mu umah Marmont vriednost najprije za jednu četvrtinu (1. januara god. 1810.) a za tri mjeseca izbaci ga sasvim, te je spasio povjerene sebi zemlje od strašnoga bankrota, kojim su nastradali podanici austrijski.

Ilirija se je smatrala vojničkom zemljom, zato je bila razdieljena u dvije divizije. Jedna je imala sielo u Ljubljani, druga u Zadru. Hrvatska je na polak spadala k jednoj na polak opet drugoj. Krasni ovaj narod sposoban za vojsku kako malo koji milio se maršalu francezkomu. On se je rado brinuo i za izsluženе častnike hrvatske i za vojnu čast hrvatskih vojnika. Kada im je doduše uzeo austrijske medalje, kojimi su se mnogi dičili, dao im je ipak svakomu krst francezke počastne legije, „da vrati junakom počastni znak, što su si ga svojom krvlju zaslužili“ Divizije dielile su se na okružja, svakomu na čelu intendant. U Hrvatskoj i Dalmaciji bila su siela njihova u Karlovcu, Ricci, Gospiću, Zadru, Dubrovniku i Kotoru. Zakon je bio dakako francezki, uredovalo se ipak i hrvatski, a kadgod su dopuštali Francezi i latinski.

Sudbenost bila je po „Code Napoleon“ mnogo blaža, nego što je prije bila. Osobitu važnost steče policija, koja je imala izpitivati javno mnienje (esprit public). Točno se je pazilo, tko prolazi i dolazi u Iliriju, zato je trebala skrbiti svaka občina. Neumrlo ime ostavila si je uprava u puku svojom izvanrednom brigom za javnu sigurnost. Razbojničke čete izbrisa Marmont sa lica zemlje Ilirije, vješajući krivce nesmiljeno uz javne puteve i ceste. Uzdisanje zahvalnoga naroda čulo se je dugo vremena jošte iza vladavine njegove, što je zemlju od te kuge oslobodio.

Crkvene poslove uzela je vlada pod zakone i običaje francezke. Samostani pretrpiše većih udaraca, nego što im Josip II. zadade, jer je vlada sve prosvjetne stvari gledala svjetovnim ljudem stisnuti u ruke. Sva Hrvatska preko Save imala je spasti pod senjskoga biskupa Ivana Ježića, dobroga prijatelja Francezke i počastnoga legionara, da biskup zagrebački izgubi svu vlast s onu stranu

Save i da naroda nebuni. Crkvi je otet nadzor nad pučkom školom, te predan u ruke svjetovne upravne oblasti. Katekizam dokinuše i uvedoše „katolički i državni katekizam carstva francezkoga!“

Smjelost i odvažnost vlade, koja je nikla iz velike revolucije vidje se osobito u školstvu i prosvjeti. Odmah prve godine izadju gotovi zakoni za sveukupnu narodnu prosvietu (4. jula god. 1810.). Pučku školu osnovaše na temelju samoga narodnoga jezika za mužku djecu po svih mjestih, a za žensku po svih okružjih. Dvadeset i pet gimnazija imalo se skrbiti za višje obrazovanje, koje se dovršivalo u dva zavoda s universitetskim značajem u Ljubljani i Zadru. U ta dva grada namjestiše škole za obrtnost i umjetnost. Hrvatske su gimnazije bile: u Rieci, Senju, Karlovcu, Skradinu, Trogiru, Šibeniku, Spljetu, Krku, Hvaru, Zadru, Makarskoj, Dubrovniku i u Kotoru. Liceji ili više gimnazije bile su na hrvatskoj zemlji u Kopru, Rieci, Zadru, Karlovcu i Dubrovniku.

Malo je bilo ljudi sposobnih u nas, da zadovolje ovim obilnim prosvjetnim darovom vladinim, tim manje, što se je iskalo znanje francezkoga jezika, koji je postajao državni za sve podanike Ilirije. Osobiti čar toga jezika, veličina naroda njegova i slava njihova cara bila je doskora tako obladala premnogimi podanici, da bi bila i ta neprilika prestala. Da je njemački jezik ikada toliko napredovao, koliko je za ovo kratko vrieme francezki, danas bi barem sva krajina hrvatska njemački razgovarala.

Narodnomu jeziku dala je vlada odličan položaj u svojem listu najprije u Zadru god. 1806. u „Dalmati“, a kašnje u Ljubljani u „Télégraphe-u“, jer je dala pisati na hrvatskom i slovenskom jeziku. Nismo bili u prilici, da ma i jedan broj jednoga ili drugoga lista u ruke dobijemo, no crpimo po drugih, da je u listu ljubljanskom bila razprava i o narodnih hrvatskih pjesmah. Pobuda za književnost hrvatsku i slovensku nikla je iz ove dobe. Pjesnik Vodnik je procvao i izrekao znamenite rieči: „Napoleon reče — Ilirija vstan —“ u pjesmi štampanoj u službenom listu. Čar staroga klasičnoga imena danoga ovomu kraljevstvu prosieva cielu pjesmu, završujuću velikom emfasom: „Ilirija v srdcu Europe leži — Ilirija prsten Europin bo.“ Idea je pala, samo što je u prvom cvietu ugušena, dok nebude opet novim silnijim duhom oživljena i pomladjena.

Kako su se prema Iliriji vladali Hrvati s ovu stranu Save, gdje je jošte stala po starom običaju i zakonu majka domovina?

To nas najprije zanima. Da im je zemlja opet u novom obliku razkidana, na to su mogli Hrvati, vikli takvu razkidanju, ostati bezćutni, jer nemima generacije u nas već od njekoliko vjekova, koja nebi bila ma kakvo razkidanje domovine doživila. Nije im sramota, što su osjećali svoju podpunu narodnu nemoć prema velikanskoj sili francezkoj, koja je sjela u dobroj polovici njihove zemlje. Oči svoje upirahu u Beč, nebi li im odanle sunce sreće sievnulo. Prvi se traci javljahu, kada je Napoleon zaprosio i dobio za ženu kćer cara Franje Mariju Louizu (7. februara godine 1810.).

Svi su se narodi Franjini nadali, da će veliki car, zet njegov, sada u znak rodbinskoga prijateljstva pustiti mu zemlje u poslednjem ratu preotete. Svi su se u nadi prevarili, sam car Franjo najviše. Dao je svoju kćer za zalog mira svojoj državi i cieloj Europi, a već prigodom udaje zabrani Napoleon Mariji Louizi, da se odreče po zakonih svoje kuće svih prava na državu austrijsku. Već sada bio je strah cara Franju, da će Napoleon iz ove ženitbe prvom prigodom iskati svoje pravo na austrijske zemlje.

Austriji nepreosta drugo, nego da pazi na stanovnike Ilirije, da joj se posvema neotudje. Svako kretanje stanovničtva, svaku novotu uprave uze motriti policija austrijska, koja je od početka vladavine Franjine procvala i razgranala se po svih zemljah. U Zagrebu bje namješten glavni policajni ured, na čelu mu bijaše fratar Dorotić, rodom Dalmatinac, čovjek okretan i odvažan. On je pred generalom Kneževićem išao u Dalmaciju i pobunio bio narod; u Zagrebu je nakanio bio izdavati novine, da njimi osvaja narod preko Save opet za vladu austrijsku, i svaki čas ga vidjamo na putu, dakako u različitom obliku. Austrija se htjede osobito nasloniti na svećenstvo, zato je iskalo bečko ministarstvo biskupa Vrhovca, neka se on stavi na čelo i učini osnovu, kako će Hrvate preko Save predobivati i opet podanike s ove strane Save občuvati. Biskup Vrhovac odbije taj zahtjev, da bi on sam rukovodio policiju, ali obeća svoju pomoć. Da francezki upliv Save nepredje, zato se je učinilo sve moguće. Listovi se redovito otvarahu sa svom tajnom, što su si pisali Hrvati s obiju obala. Istoj trgovini sa solju iz primorja i žitnoj iz Banata u primorje nastojahu postaviti medje i granice. Mnogo je ljudi povrvilo po Hrvatskoj, da paze i bdiju, kako se tko vlada. Osobito se uzrujaše u
1811. Beču, kada je početkom god. 1811. maršal Marmont izabrao depu-

taciju iz ciele Ilirije, da ode pozdraviti cara u Pariz, da sjaj carskoga priestolja i Pariza nove podanike obsjeni, jer dosada samo pomućene pojmove imadu o veličini Francezke. Osobito se tude iztaknuše zastupnici bivše krajine. Oni izjaviše: „da je požaliti bilo sudbinu krajine pod austrijskom vladom, da će ova zemlja biti samo time odštećena, ako dobije konštituciju poput drugih zemalja francezkoga carstva, da valja osvojiti duh susjednih austrijskih Hrvata, da se opet obnovi stari ilirski narod.“ Austrijska vlada znala je naći puteva, da se ovim ljudem pogrozi, neka paze što će od njih biti, kada se opet pod Austriju povrate.

Briga austrijska za Iliriju jenjala je, čim se je više približavao onaj strašni čas, gdje će prasnuti financije austrijske u velikom državnom bankrotu. Da se podignu velike vojske i da se poslije rata uzdrže, izdala je država do dvie hiljade milijuna banknota. Papir je provrvio svimi zemljami, bilo ga je previše, zato mu je stala ciena padati. Ciena robi uzela rasti. Jedan vol stajao je do hiljade forinti, lakat sukna do sto, jedne čižme osamdeset forinti. U inozemstvu izgube banknote svoju vriednost. Car Franjo je želio, da spasi svoju državu od bankrota. Nije mogao. Svim uredom u svojih zemljah izda zapovied, koja se je imala otvoriti u devet sati 15. marta 1811. Sveobće sgražanje razprostre se po svih zemljah, kada vidiše, da svaki čovjek gubi četiri petine svoga imetka. Banknote dobiju cienu od jedne petine dosadanje vriednosti. Nu Hrvatsku potirahu još i veći jadi, nego li druge zemlje. Polovica im je zemlje pod Francezi. Tko je imao posjeda preko Save, pak si je htio svoj vlastiti proizvod ovamo dovesti, morao je platiti, kao da ga je gdjegod kupio. Takov proizvod onda u trgovinu dati, bilo je gotovo nemoguće. Mnogi ljudi spadoše upravo na prosjački štap, zaklade za izučanje mladeži konfiscirala je tamo francezka vlada, ovdje bankrotom propadoše. Što je država vojske ovdje uzdržavala za sigurnost proti Francezom, to je nije plaćala. Sam zagrebački biskup Vrhovac javi dvoru, kako je to žalostno, da država neštiti autoriteta, narodu na veliki teret postavila vojske, te su provale, kradje i nasilja od vojske na dnevnom redu. Neka se nečudi, što ima toliko vike proti državi. Biskup misli, da se ipak netreba bojati „za naš hrvatski narod, koji je od vjekova u najznamenitijih trvenjih izmedju priestolja i stališa uviek bio

uz kralja i time puno doprineo javnomu redu i kraljevskomu ugledu."

Što je ovogodišnji sabor hrvatsko-ugarski učinio, kojemu su hrvatski odaslanici odnesli oštre pritužbe na kraljevu vladu, gotovo nije vriedno spominjati, jer je kroz deset mjeseci saborovao bez ikakva uspjeha. Kralj je ostao pri svojem državnom sustavu, kojega je započeo izvoditi knez Kliment Lotar Metternich kao ministar vanjskih posala i kraljeve kuće. Preko županija stane vlada bečka vladati sa zemljom i pobirati vojsku i poreze.

1812. Veliki svjetski dogodjaji prodrmaše opet god. 1812. svu Europu i donesoše u povodu nove odnošaje našoj hrvatskoj domovini. Veliki car francezki razkrstio se sa svojim saveznikom carem ruskim i zaratio se na život i smrt. Pol milijuna vojska svih naroda kretalo je na zimu u Rusiju, da satru sjevernoga kolosa. Austrija morala je takodjer postaviti vojsku. Odkad Europa stoji i spomen historije u njoj, nije jedan car tolike vojske vodio na svoga neprijatelja. Rusija uzmicaše u svoje ledom pokrite ravnice, zapali svetu Moskvu i dovede tako najprije na uzmak svemožnoga do sada cara Francezke, te istom na biegu razlomi i raztreska njegovu vojsku od malone ciele Europe. Napoleon sretno pobjegne u Pariz.

1813. Sliedeće godine savijaju se oko ruskoga cara kraljevi i knezovi Njemačke i car austrijski. Napokon odluči sreća u velikoj bitci, gdje su skoro svi narodi europejski postavili na bojno polje srčiku snage, na poljanah Lipskih pobjede saveznici Napoleona od 15—18. oktobra 1813. i namjere s pobjedonosnimi vojskami svojimi preko Rajne u Francezku, u srdce zemlje u priestolnicu Pariz, da dadu ovoj zemlji kralja, i da za uvieke zatru sjeme revolucije, koja je stari red tako poremetila.

Dok su se ovim novim okretom europejskih odnošaja povrnule sile europejskim vlastim i Francezka podliegala koaliciji, dotle je bilo lasno austrijskoj vojski provaliti u Iliriju i pokoriti svu zemlju svojoj vlasti, jer je osim straže sigurnosti na malo mjesta vojske bilo. Na 19. augusta započme vojna. General barun Ivan Hiller i podmaršal Pavao Radivojević pozivaju svagdje na prisegu caru austrijanskomu. 14. oktobra proglasi već general baron Krsto Lattermann, da u ime carevo preuzima upravu
1814. ilirskih provincija. U Dalmaciji nastavlja se tečajem sliedeće godine borba i završuje se osvojenjem ciele zemlje.

Veliko oduševljenje naroda, što se opet sastaje s braćom, pomoglo je takodjer, da austrijska vojska u francezkoj Hrvatskoj pravo rekuć niti ratovala nije, i bez kapi krvi pala je opet sva zemlja do mora pod cara. Tim je veća ogorčenost zavladala po cielom narodu, kada je austrijska vlada s dobivenimi zemljami odredila, kako nitko niti u snu nije slutio. Ona uredi opet krajinu kako je i prvo bila na regimente. Što je zemlje bilo pod banom, to razdieli na dva okružja riečko i karlovačko s njemačkim uredovnim jezikom, sa zakonom austrijskim i pokori sve pod vladu u Ljubljani, a medjutim tako zvani „Provisorisches Gouvernement in Civil-Kroatien“ dobi za kraljevskoga povjerenika grofa Franju Sauraua. Hrvatske županije mole kralja, neka vrati kraljevstvu opet braću, kojih nije neprijatelj osvojio, već mu ih je kralj za spas ciele svoje države dao. Hrvati spremiše poslanstvo kralju, vodio bi ga biskup Vrhovac; nu ban Ignjat Gjulaj javi biskupu, da ih kralj neće primiti. Dapače novu prisegu iskao je kralj od novih podanika. Isti biskup Vrhovac bude pozvan od kraljeva namjestnika generala Lattermana neka dodje u Karlovac, da položi kao biskup prekosavskih strana prisegu „carstvu austrijanskomu:“ Biskup je morao moliti samoga kralja, neka ga rieši te sramote, da iznova prisegu viernosti polaže. Nezaboravi vriedni biskup spomenuti kralja, kako je god. 1809. obećao, da će vratiti ove zemlje Hrvatskoj, čim ih opet predobije.

24. jula god. 1814. sastane se u Karlovcu sve plemstvo hrvatsko prekosavsko, pozvano od kraljeva namjestnika na novu prisegu, gdje bi se zavjerili: „i austrijanskoga carstva sreću promicati:“ „Mi neznamo zakona austrijanskoga“, vele sabrani plemići. Od 323 prisutnih glasovahu samo trojica za ovu prisegu. U jaučnoj predstavi obrati se plemstvo na kralja, neka ih sdruži s braćom njihovom i rieši njemačke uprave. Spominju kralja, kako nisu oni krivi, što su bili žrtva ciele austrijske monarkije. „Pucaju nam“ — vele — od tuge srdca naša, što mi najčišći potomci onih Hrvata, koji god. 648. ovu zemlju posjedoše, mi potomci, koji više od hiljadu godina sačinjavasmo slobodno kraljevstvo, mi koji smo morali dati naša dobra za krajinu i za sigurnost zemalja vašega veličanstva, mi koji smo u grčkih, mletačkih i turskih ratovih toliko pretrpili i veći dio našega kraljevstva za spas drugih zemalja izgubili, mi koji smo posvećenoj kući vašega veličanstva u toliko odlučnih prilika nepo-

*

kolebivu viernost posvjedočili, sada se nalazimo poslije tolikih djela otaca naših i naše izražene viernosti na rubu propasti, doskora odtrgnuti od braće i roda svoga, da doskora isto ime naroda, domovine, jezik i običaje izgubimo, — nam se neotimlje milost već prava naša:“

1815. Jasan odgovor na ovu cvileću žaobu stigne početkom g. 1815. 1. februara odstupiše sve prijašnje vlasti i nastupiše nove po gradovih i kotarih. Njemački jezik bude kod uprave i sudstva službeni, a Hrvatska preko Save bačena je bezobirce definitivno pod ljubljansku vladu. Bilo je dosta ljudi na onih stranah, koji su služili redom tri vlade: najprije bansku, onda napoleonsku, sada austrijansku. Vjera u nestalnost vladavine pomagala je nevjeru u sreću domovine. Bezznačajnosti otvarahu se širom vrata i kod gradjanstva i kod službenika državnih višega i nižega reda. Pouzdanje u snagu naroda, kao da je izčezlo za uvieke iz Hrvatske.

IV.

Ovako razderana Hrvatska u srdcu i na narodnom svom tielu dočeka znameniti b e č k i k o n g r e s god. 1815., koji je postavljao novi red u odnošajih svih europejskih država. Kongres je imao zadaću, da iza dugotrajnih ratova pomućene i razorene odnošaje tako uredi, da novim državnim pravom osigura priestolja kraljeva i ugodi pravom pojedinih naroda. Knezovi, kraljevi i carevi Europe nadjoše se zato u Beču na okupu sa svojimi diplomati. Strah od revolucije i njezinih idea, da opet nepočme razaranje europejskih država, prevlada ovaj odlični sbor tako jako, da je u mjesto brige o pravih vladara i naroda uzeo se samo o tom skrbiti, kako će najbolje vladari za uvieke ugasnuti svaku i najmanju tinjajuću jošte iskru revolucije. Načelo legitimiteta kraljevskih vladajućih rodova postaviše kao sunce nad obzorje ciele Europe, da svuda jednako svieti. Od kralja će dolaziti milosti i zakoni njegovim narodom. Knezovi, koji su obećavanjem slobode svoje narode oduševili za borbu na život i smrt, sada zaboraviše na obećanja u nevolji dana. Oni svoje rieči doduše neopozvaše, već samo radiše inako, nego što su obećali.

Austrijsku politiku vodio je mogući knez Metternich, jedan od prvih glava svega kongresa. On dovede državu austrijsku sbog vječne sigurnosti vladalačkih prava, i da joj priskrbi što veći

glas u Europi, u novi savez s Ruskom i Pruskom u tako zvanu „svetu aliancijuˮ Odnošaji ovih knezova imadu se osnivati na načelih kršćanske ljubavi i bratinstva, po čem su se dužni pomagati, kao da su članovi jedne te iste familije, oni se smatraju prema svojim narodom kano punomoćnici providnosti, koji imadu podane si od boga narode otčinskom neograničenom vlašću vladati. O pravih pojedinih naroda vladari u tom znamenitom spisu ništa nespominju. Sveta aliancija razkrili reakciju nad cielom Europom kroz sve ovo vrieme, što ćemo mi jošte pripoviedati povjesti hrvatske.

Nesreća je za narod hrvatski, što ih nije ovaj sveobći vladni sustav zatekao, nećemo reći pripravnimi, kao što su bili Niemci, kojim je književnost u cviet dolazila, već niti toliko, koliko su Magjari spremili pjesnika i književnika, da ih tješe u težkih danih narodnoga života. Njekoliko naših mladih ljudih živućih na naukah u Beču i videćih razplamćenu mladost njemačku za svoj jezik i narodnost, hvata se u kolo, da si narod uzbude. Mladić Gjuro Šporer pokuša god. 1814., da izdaje u Beču „Ilirske novineˮ, ali nije dobio niti toliko predbrojnika, da prvi broj izadje. Što su u domovini dva tri svećenika pisala, to nije bila književnost naroda, već knjižice za njeke najveće potrebe puka. Od svjetovnih ljudi neima jednoga, da pero zamoči na narodnom jeziku. Nije to čudo, kada se uvaži žalostna istina, da je isti pojam o narodu i njegovih osebnostih bio pomućen u glavah plemstva hrvatskoga. Oni se rado zovu plemići ugarski, znadu i brane svoja osebujna prava hrvatska, pak se kreću bez prestanka u tom jedinom kaosu, iz koga nije mogla niknuti nova velika idea: da nepostoji samo kraljevstvo hrvatsko, već i narod i preko granica kraljevstva. Zato je bilo lahko absolutističnoj bečkoj vladi vladati u Hrvatskoj, a tim veća je tmina pokrivala našu domovinu.

Bečka vlada uvede za sve svoje zemlje oštar policajni sistem. Glasoviti grof Sedlnicki uzme vladati god. 1817. jednako nad *1817.* svimi zemljami. Cielo carstvo bude zatvoreno prema inozemstvu. Na vanjska sveučilišta nije smjela mladež polaziti, knjige i časopisi prelaziše preko ruku policije svim podanikom austrijskim, putovanja u inozemstvo stala su pod oštrim nadzorom države. Što se je u državi štampalo, to je najprije prošlo kroz šibe preoštre cenzure, knjige za škole sama je država propisivala. Da

nitko niti živim glasom neproslovljuje pogubnih rieči protivnih državnomu sustavu, zato se skrbiše čete tajnih uhoda plaćenih od bečke vlade.

Predstojnik policije grof Sedlnicki nije imao pravo uticati u poslove ugarske i hrvatske, nije niti uticao sam glavom, već se zakrivao za kralja. U kraljevo ime izlaziše naredbe na oblasti u zemlji, samo je tajna policija dobivala naputke i dopisivala neposredno s bečkom najvišom policajnom oblasti. Županije su mnogo puta ovakove naredbe samoga kralja „s poštovanjem ad acta" postavljale, obraćale se na kralja, molile polakšice, ali opet od njega nisu dobile odgovora, a ako su ga dobile, onda je riedko prošlo bez prietnje: da će im kralj poslati povjerenike s oružanom silom, da u županiji učini red. Kraljeva vlada nije se ipak htjela pokazivati, da je prkosljiva samosilnica. Svagda bi naglasivala otčinsku brigu kraljevu za sreću i napredak njegovih podanika.

Vlada je tražila ukrotiti županije najprije time, što je stisnula sve plaćenike županijske, da moraju boraviti u sielu županije. Time su kraljevi povjerenici ili veliki župani mogli svaki čas sabrati malu skupštinu županijsku. Dosta je bilo, da u nju dodju svi činovnici i da čuju i primu zapoviedi kraljeve. Kada su se županije tomu opirale, da sami činovnici odlučuju najvažnije stvari tičuće se županija, prihvati vlada jedno sredstvo dosada neprokušano, ali dosta pogibeljno. Njezine pristaše spuste se u najniže slojeve puka, medju seljačke plemiće i njih izvedu u županijske skupštine. Do sada su seljaci plemići jednoselci samo svake treće godine prigodom reštauracije županijske imali svoju važnost izmedju borećih se stranaka. Kada se je to svršilo,
1819. onda su otišli kući. Sada im dade vlada (16. februara 1819.) glas u svih pitanjih. Činovnici viseći svojom sudbinom o milosti velikoga župana, takmiše se, da za vladine predloge seljačke čete organiziraju, te je upliv vlade danomice rastao. Plemstvu i visokoj gospodi omrznulo je time polaziti u skupštine, te je tako zvana stara konštitucija postala formula, iz koje je vlada izvodila što je htjela.

Ovomu napredku vlade pomagala je osobito nevolja u narodu, što je biesnila njekoliko godina. Grozni glad pritiskao je narod u Hrvatskoj od god. 1816—1819. Pripoviedaju suvremenici, da je jedan vagan pšenice tih godina bio u cieni do se-

damdeset forinti. U njekih krajevih, kamo nije bilo sgodnih puteva, umirali su ljudi od gladi. Vlada je mjestimice pomogla narodu obaljenjem carine i gradjenjem puteva i stekla si njegovu zahvalnost. Vlada je dovela županije u takov nizki mulj, da im je sve znamenovanje u državnom životu propalo.

Medjutim je bečki dvor vojevao sretno god. 1820—21. proti *1820.* pobunjenoj Italiji i stekao si ugleda kod saveznika svojih i osigurao si je prijateljstvo velikoga ruskoga cara. Obale svoje jadranskoga mora mislio je, da su sasma osigurane, da ih netreba sve držati pod vladom centralnom, odkada je Italija primirena, zato iza mnogih molba dobije Hrvatska god. 1822. opet svoju domo- *1822.* vinu preko Save s majkom zemljom ujedinjenu. Hrvati veseli izaberu deputaciju k caru u Veroni, koji se je onda tamo s ruskim carem desio. Do trideset njih, biskupa, velikaša i plemića prodju tamo na klasičko zemljište Italije, da se svomu kralju poklone i zahvale. Odsjedši u palači grofa Jerolima Ortia, dobiše sjajnu audienciju. Kralj ih dade dovesti na svojih dvorskih kočijah i izpratiti počastnom stražom. „Sva je Verona izašla — vele sami poslanici — na ulicu i prozore, da vide sjajnu hrvatsku deputaciju:“ Kralj ih primi sjedeć na priestolju i sam ih upozori, neka se idu pokloniti ruskomu caru, koji im na pozdrav bana Gjulaja srdačno odgovori. Veselje sbog dobivene zemlje neizmjerno je u Hrvatskoj. Ciela jedna generacija, koja je tu nevolju odživila i kraj joj doživila, suznim se očima toga spominjala. Magjari su se poslije dviju decenija rado hvalili, da su oni to Hrvatom pribavili, a njihovi sliepi pristaše navodili su pomoć njihovu poslije dvadeset godina za razlog, da je Hrvatska bez Ugarske ništa, te joj se mora bezuvjetno podati, da nikada nebi bile obadvie pole ujedinjene, da nije bilo pomoći od Ugarske.

Bečki dvor u ratu talijanskom gaseći bunu, bio se je uvalio u nove neizmjerne troškove i dugove, zato je gledao, da iz svojih zemalja povećanjem daća opet izadje na čistinu. U Ugarskoj nije bilo sabora, jer ga nehtjedoše sazivati, a bez sabora težko je bilo povećavati daće. Dvor se ipak domisli, da bi preko županija mogao izvaditi nove povećane daće. Neopisiva uzrujanost razvalja se cielom zemljom po svih županijah, kada dodjoše nove kraljeve naredbe, sve je vikalo neka kralj dade zakoniti sabor, *1823.* da se ovomu samosilju kraj učini. Kralj upotriebi silu. Kraljevi povjerenici namješteni mjesto župana namještahu godine 1823.

vojsku oko sbornica županijskih, činovnikom prietiše sa zatvorom, ako se budu protivili kraljevim naredbam, njeke zatvoriše i prisiliše ih na prisegu, da će slušati kraljeve zapoviedi. Vojska je tako dugo sjedila na vratu županiji, dok nije dala povećanu daću. Kada je platila, onda je povjerenik proglasio, da se neće smjeti više sastajati županijske skupštine. Mjestimice moradoše činovnici županijski u tamnice poći i pretrpiti mnoge nevolje.

Uzrujanost zemlje uznemiri napokon bečki dvor, koji je u ime europejskoga mira primirivao strane zemlje. Nebi mu drago bilo, da mu je koja vlast s prstom pokazala na nemirnu Ugarsku u onaj čas, kada su zahvalne vlade priznavale, da je on principu
1825. legitimiteta i spasonosnoga mira povratio Italiju. Zato sazva napokon kralj poslije četrnaest gódina sabor ugarsko-hrvatski 3. jula god. 1825. Neizrecivo veselje, što je povraćen ustav, obmami opet Ugarsku i Hrvatsku, premda bečki dvor nije nikada manje mislio na to, da obnovi ustav, nego što upravo sada, kada je stajao svojom absolutnom vladavinom na vrhuncu svoje moći u najvećem ugledu pred svom Europom.

Hrvatski stališi sabraše se u najvećem broju u svoj sabor pod predsiedanjem svoga bana „podkralja“, koji im objavi, da će se ovaj skupni sabor time uzveličiti, što će se kruniti kraljica. Sabor da se sastaje, pošto su razpršene crne magle, što su mnogo godina pokrivale Europu, blaženi mir povraćen je narodom, kralj da se Hrvatskoj osobito milostiv pokazao, davši joj njene odtrgnute dielove, da opet s majkom domovinom uživaju konštituciju. Sreća i presreća diše iz banova govora, prodiše sve pozdrave i odzdrave u saboru hrvatskom.

U skromnom okviru djelokruga svoga nevodi hrvatski sabor sam brigu i nestvara novih uredba o dobru domovine, sve mu se djelovanje sad sabire u tom, da sastavi svoju inštrukciju za izaslanike na zajednički sabor. O porezih i daćah neka izaslanicii izrade, da slavonske županije budu plaćale kako i hrvatske, jer da spadaju pod bansku vlast. Dakako da nezaboravljaju, da se porezi hrvatski po članku 59. god. 1791. napose razpravljaju. Nezaboravljaju na krajinu, da se ona spravi pod bana, spominju Dalmaciju, da se sdruži pod svetom ugarskom krunom. Radi bi da banski sud bude apelacija za Hrvatsku po nedvojbenom pravu Hrvatske potvrdjenom nebrojenimi zakoni od dviju vjekova. U poslovih trgovine tuže se, kako roba hrvatska prelazeć u austrijske

zemlje plaća toliku carinu, da ju gotovo nije moći tamo izvoziti, dočim onostrana roba plaća malo, kada prelazi našu granicu. Neka se tomu novim zakonom pomogne i neka se našim brodarom i ribarom na jadranskom moru njeke polakšice dadu. U svojih povlastih okorjelo i okamenjeno plemstvo ište, neka se seljačtvu sloboda scobe zabrani. Ove i druge želje dadoše stališi u ruke svojih poslanika, da ih zagovaraju na zajedničkom saboru.

Drugačije pripravljeni dodjoše na sabor Magjari. Inštrukcije županija ugarskih vriju oduševljenjem za magjarsku narodnost, koja da se razvija pod okriljem ustava zemlje. „Moraju se dokinuti sve nevolje prošlih godina, ustav neka se čvrsto ogradi novimi uredbami proti svim navalam kraljeve samovoljne vladavine:“ To je bio sveobći glas svih županija ugarskih. Nisu niti Magjari osjećali potrebe, da stečevinu velike francezke revolucije o jednakosti ljudi, o slobodi duševnih proizvoda u svoju zemlju protisnu kao pravo jamstvo konštitucije. Samo se brinu za osiguranje magjarske narodnosti: neka se zakonom osigura za vječna vremena, da se nikada više neuzmognu vratiti vremena Josipa II.

Dvor je nastojao velikim sjajem krunitbenim kraljice občarati stališe, da laglje zaborave prošlih trinaest godina absolutne vladavine, gdje vide opet u svojoj sredini razvijati se sjaj kraljevskoga dostojanstva. Čim se je to obavilo, imao je sabor razpravljati najprije kraljeve predloge, onda da predje na tegobe zemlje. Kralj ih je pozvao: „neka prosto srdačno njegovomu otčinskomu srdcu sve povjere, što im svjetuje njihovo sinovsko pouzdanje i iskrenost:“ Nije trebalo ove pobude kraljeve na iskreni i otvoreni govor, kada je sve napeto stalo, da se razliju rieke nevolja u dugotrajnih govorih. Vika do neba dizala se na kraljeve njemačke savjetnike, koji su svjetovali pobiranje poreza i dizanje vojske bez dozvole sabora. Ciela politika vlade razpravljala se i korila, da je vodjena proti svetim prisegam kraljeva. Nezahvalna vlada da je dobila neizmjerne žrtve naroda za veliki i dugotrajni rat, a čim se je mir povratio, da je sve sile upela, da razvali sve narodne dragocjenosti. Svaki je poslanik mislio, da najbolje zadovoljava željam svojih zemljaka, ako smjelo i odvažno sasiplje na vladu i njezine povjerenike obtužbe sbog pretrpljenih jada naroda. Samomu kralju u adresi sakupi sabor sve, čime je povriedio zakone zemlje, samo što se je to zakrivalo lojalnom pristojnošću u običnu formulu: „da nije on kriv, već njegovi

opaki savjetnici:“ Kralj ih dakako u svojem odgovoru suzbije, što tako nepristojno pišu. Rušitelji svega staroga reda, da su prietili obstanku Ugarske. „Samo kralj, stojeći na čelu vlade, mogao je upoznati pogibelji, kako su strašne i velike; samo je on mogao izabrati prava sredstva, kojimi je mogao Ugarsku spasiti, što mu je napokon za rukom pošlo:“ Vojsku i daće pobirao je za spas zemlje, a sabor će sada redovito sazivati, kada su minula ona težka vremena.

Duge razprave izmedju gornje i dolnje kuće i izmedju kralja izpuniše njekoliko mjeseci saborskoga djelovanja. Kada se je došlo do razprave o uredjenju zemlje, sve je zapinjalo, nitko nije bio pravo pripravan, nije bilo ljudi, da prema novovjekim zahtjevom državnoga ustrojstva Ugarsku preobraze, samo se je ponavljalo ono, što se je već odavna vikalo. Jedino u pitanju narodnosti vidja se nova vatra i nova snaga magjarskoga naroda. Sve ove prošle godine radiše Magjari marljivo oko svoje narodne književnosti. Sada osnovaše kao svjestan narod pomoćju bogatih velmoža svojih svoju akademiju znanosti, od koje se nadahu, da će se narod magjarski preporoditi.

Ovom slutnjom veće i slavnije budućnosti užgani iskahu Magjari od kralja, neka bude jezik magjarski u školah i u uredih jedini sveobći za sve zemlje pod krunom svetoga Stjepana, dakle i za Hrvatsku, kojoj nepriznavahu nikakvoga osebujnoga državnoga položaja, već ju smatrahu na prosto kao magjarske županije. Kada su hrvatski odaslanici na zahtjev: „da bude sveobća poraba magjarskoga jezika“ primjetili, da se neka metne: „u granicah kraljevstva Ugarske,“ diže se na nje neizmjerna bura. Natjecahu se dokazivati skoro svih županijah magjarskih poslanici, da se Hrvati po zakonu zovu rodjeni Ugri (nativi Hungari), da su dužni ovaj jezik učiti radi saveza s Magjari, „kojih prava i sloboštine uživaju,“ da im je prikladnije služiti se živim jezikom, nego li starim obumrlim latinskim. Magjari su iskali od kralja i zakonom htjeli odlučiti, da magjarski jezik bude rabljen kod kraljevskoga namjestničtva, kod vojnoga zapovjedničtva i u vojnoj krajini; a ako Hrvati hoće dobivati službe u kraljevstvu Ugarske, nemogu se osloboditi od magjarskoga jezika po zakonu, koji je jednak za sve sinove domovine, neka se uče jezik domovine, ako hoće da ih smatraju kao prave Ugre, kada uživaju prava i dobročinstva kraljevstva Ugarske.

„Nebi pravo bilo — dovikivahu vatreni Magjari — niti se nesmije dopustiti, da Hrvati nam red propisuju i da im se u tom takovo odlučno pravo dade, po kojem zakoni stvoreni većinom glasova nebi imali za nje valjanosti, jer bi odatle sliedilo, da nemože davati zakone kraljevstvo Ugarska Hrvatskoj, već da ih Hrvatska daje Ugarskoj."

Na ove silovite, nepravedne i uvredljive zahtjeve Magjara odgovarahu odaslanici hrvatski samo sa stanovišta svoga osebujnoga pravnoga državnoga položaja. Da su bili nadahnuti svetim čustvom narodnosti svoje, morali bi bili planuti gnjevnim plamenom, koji bi lasno razpalio bio sve bolje sinove domovine. Toga žalibože u ono vrieme nije bilo u Hrvata. Temelj njihove obrane bio je siguran, jer je na zakonu i pravu domoviue osnovan, ali je prehladan u ovaj čas, gdje je neprijatelj u srdce naroda strelicu napeo. Oni odgovaraju: „Naša su kraljevstva sdružena (regna socia), stalnimi ugovori sjedinjena i takovim savezom s Ugarskom spojena, da osim zajedničkih prava imade Hrvatska posebna izključivo svoja municipalna prava u zakonih po kraljih potvrdjena," koja se tim manje mogu povriediti i prekršiti, jer ćete time podrovati temelje konštitucije, koju utvrditi nakanjujete. Morate to učiniti radi sveze sa saveznim narodom, da bude jača, koja je sa latinskim jezikom potrajala kroz osam sto i više godina, a nije nikada bila poremećena. Hrvatska daje svoju mladež učiti u magjarskom jeziku od god. 1802., kada je to sama odredila svojim zakonom, ali neda sebi „kao slobodnomu narodu drugoga jezika narinuti, nego drži onaj, koji je kroz osam sto godina gradjansko pravo stekao; nesmije se kraljevstvom slobodnim, saveznim i konfederiranim sila nanositi." Opet ištu, neka se magjarski jezik samo svede u granice Ugarske. Gornja kuća pomagala je u tom Hrvate najviše zagovorom bana Ignjata Gjulaja, te je razpra tekla izmedju obiju kuća, dok napokon u dolnjoj kući nepopustiše. Hrvati moradoše ipak obećati, „da će jezik magjarski uvesti u škole kao obligatan predmet." Činilo se ipak Hrvatom da na to nisu ovlašćeni bez hrvatskoga *1826.* sabora, zato sabere ban 26. februara god. 1826. konferenciju, gdje svi odaslanici uvidjaju, da im je potreban magjarski jezik,

jer će inače djeci svojoj zatvoriti puteve u državne službe. Svu stvar ipak predaju svomu saboru, koji je ove iste godine odlučio: da u Hrvatskoj neima biti drugi jezik nego li latinski, a da se magjarski kao posebni obvezni predmet u školi uči. Kralj to potvrdi
1827. god. 1827. posebnim člankom, čime je Hrvate osobito usrećio, jer tu potvrdu kraljevu stavljaju stališi i redovi u škrinju medju privilegija kraljevstva.

Magjarom bio je dakako zazoran i ovaj temelj državopravni, premda jošte nije bio pravo ogrijan čustvom sviestna i za višje ciljeve narodnoga života probudjena naroda, zato pokušaše više puta ove temelje podrovati. U ovom saboru učiniše formulu, kojom se ima odsele davati ugarski indigenat i tu zabilježiše uz naslov Ugarske i „partes subjugatae“ ili podjarmljene strane. Hrvati moradoše se posebnom predstavkom obratiti na kralja, neka toga nedopušta, „jer da je kraljevstvo naše po ugovorih stupilo u savez sa svetom krunom“, i da su u svih znamenitijih sgodah djedovi naši jednako kao i Ugri svojom slobodnom voljom sudjelovali.

Žalcem u srdcu vraćahu se odaslanici hrvatski sa zajedničkoga sabora god. 1827. u domovinu, da jade svoje izpoviedaju sakupljenim u saboru stališem hrvatskim. Neima žive duše, da pomisli i izreče prieki liek ovim bolim, koji bi bio sigurno pomagao, nikoga neima da izreče: neka se hrvatski jezik u javni život uvede, kako svoga Magjari uvode. Zato niti neima povjest hrvatska upravo ništa pripoviedati, dok opet nedodju priprave za zajednički sabor.

1830. Godine 1830 dolazilo je opet zakonito vrieme saboru. Medju Hrvati bila je briga za osebujni slabi svoj položaj državopravni, da im ga opet Magjari neuzdrmaju. U ime stališa hrvatskih sabra sve svoje sile vriedni plemić Josip Kušević i napisa djelce „jura municipalia“, gdje ide redom spisa prošlih vjekova, da dokaže, kako je Hrvatska imala svoj osebni položaj. Učeni pisac zaronio je na temelju historijskom u davnu dobu kraljeva narodne krvi, razjasnio prvi ugovor izmedju kralja Kolomana i Hrvata, prošao onda redom razvoj našega javnoga prava i utvrdio na temelju zakona od kraljeva potvrdjenih do njegova vremena, da je Hrvatska uviek imala svoj osebni položaj, nezavisan od Ugarske. Koliko su cienili pisca njegovi sudrugovi u saboru, vidi se odatle, što djelo njegovo saborskim člankom oglasuju. Čast i priznanje

piscu prisiljeni su davati i neprijateljski magjarski pisci. Ta knjižica imala je biti putokaz odaslanikom hrvatskim.

Ovu obranu prava našega počimlju već pratiti težki uzdisaji javljajući prvi put i narodno čuvstvo na braniku državnoga prava. Nije tu jošte krepki duh ciele narodne duše, da milijun duša prodahne i predstavi sav neumrli narod, već je samo nježni glas jednoga pjesnika, koji nam predstavlja „majku domovinu“ na rubu propasti, te si pripieva žalobno:

»S kraljevstvom skupa glas moj prohaja
Nit gdo vu srdcu zato se kaja.
Narode druge svetlost obstira,
A mene črna senca podpira;
Drugem vre sunce sveti po noći,
Mu tmicu v danu tipat je moći;
Narod se drugi sebi raduje,
A z menom sinko moj se sramuje:
Vre i svoj jezik zabit Horvati
Hote, ter drugi narod postati.«

(Pavao Štoos god. 1830.)

Ove godine nenakani dvor bečki na sreću Hrvata dopustiti radi sveobće uzrujanosti u Europi pitanje o državnih reformah, da se razpravlja u ugarsko-hrvatskom saboru, gdje bi opet Hrvati morali u sukob s Magjari dolaziti, već samo da se obavi krunitba mladoga kralja Ferdinanda V., što je obavljeno 25. septembra sjajnim načinom. Tečajem sabora ipak se sudare Hrvati s Magjari sbog vjere protestantske, kojoj nije bio slobodan ulaz u Hrvatsku. Odaslanici svih županija ugarskih donesoše inštrukciju, da se protestantom zakonom dozvole gradjanska prava u Hrvatskoj. Srećom da je pitanje to potaknuto pod konac saborskoga zasiedanja, te je odgodjeno za budući sabor. Tolika je *1831.* vladala ogorčenost na Hrvate i na osebne njihove zakone, da su hrvatski odaslanici vrativši se kući u saboru hrvatskom god. 1831. izjavili: tolikom žestinom navaljivahu Magjari, i ovaj put jošte spasismo naše zakone, al bojimo se, da to u budućem saboru neće biti moguće.

Činilo se je kano da će strah prevladati i oteti hrvatskomu plemstvu ono malo snage, što mu je jošte ostalo na uzkom stanovištu preostalih osebujnih prava državnih. Činilo se dapače, da će u samom gorkom plaču za starim slobodnijim i boljim državnim

životom sami Hrvati zagušiti svaki pokret novih misli o preporodu zemlje i naroda! Samim se Hrvatom pričinjalo, da su Magjari toliko jaki i svemožni, da im ovaj put odoljeti neće biti moguće, kada poslije četrdeset godina priprave za preobnovu cieloga državnoga ustrojstva sada sam kralj dozvoljuje i traži, da se reforme zakonitim putem u saboru pretresuju, koga je obećao sazvati za god. 1832.

Četrdeset godina tiskaju već Magjari Hrvate, neka primu magjarski jezik u škole i ured kao „jezik domovine“, a oni to odbijahu, da neće puštati staroga latinskoga jezika, jer da je posvećen osamstoljetnom konštitucijom obiju kraljevstva. Sada je ogromni napredak magjarskoga jezika u državnom životu već uzeo smetati Hrvatom, te su mu se mnogi već u naručje predavali. U ovaj doista težki čas javi se u Hrvata sveto i veliko čvrstvo narodnosti najprije kod plemenitijih mladića, koji su izvan domovine vidili uzore oduševljenja i prosvjete drugih naroda. Mladjahnim vrelim srdcem uzeše grliti ideu slavensku i u neizmjernosti slavenskoga svieta nadjoše prostrano polje za liepe slutnje o budućnosti svoga naroda, nadjoše novu snagu za narod svoj, koji je bio zaboravio, da je grana na velikom slavenskom dubu, pak su mu sinovi zato do sada javno izpoviedali, da su preslabi odoljeti većemu i mogućnijemu narodu magjarskomu. Na mjesto maloga osamljenoga otočića hrvatskoga, koji bi se imao utopiti u magjarskom moru, raztvori se pred maštovitimi mladići sviet slavenski, s kojim se u kolo hvata Hrvatska. Prvi je medju njimi Ljudevit Gaj mladić bujne mašte i divne rječitosti, oblikom lica kralj medju braćom svojom. On je učeć u Pešti prijateljevao s pjesnikom „Slavy dcery“ Janom Kolarom opjevajućim sav slavenski sviet. „Odonuda se povrativši — veli drug njegov Fran Kurelac — sva je družtva, sve sastanke mladih ljudi okadio učenošću toga Slovaka, toga skromnoga lutorskoga duhovnika, te ugrijane slovinske duše, a najpače čudesi divne mu i pročuvene pjesni: „Slavy dcery:“ Nam je bilo, kao da nam je tko usta medom omazao, bolje smo k tomu pridisali nego li k liljanu i k čeminu. „To je bila prva klica iz golemoga vrta Slovinstva:“

U prostranstvu stare Ilirije nadjoše narodni svoj jezik, a to staro klasično ime bilo je živo u ustiju njihovih po jeziku latinskom, koji je u Hrvatskoj medju najobraženijim svietom kao drugi živi jezik obuhvaćao i družtveni razgovor. Dok je Hrvatska

veća bila, kitiše ju rado tim imenom latinski pišući učenjaci Hrvatske, koje su mladići naši dobro poznavali. Netom eno Napoleon prozvao dielove veće našega naroda Ilirijom, a spomenimo se u ovom vieku i probudjene Njemačke, koja se u prvom vatrenom zanosu najvolila starinskim imenom Germanije nazivati. Tako evo uzeše mladi Hrvati ilirsko ime za svoje narodno već godine 1832.

Šapat i razgovor mladih ljudi posta činom, kada u januaru *1832.* god. 1832. mladi Matija Smodek uze predavati jezik hrvatski na akademiji zagrebačkoj. Magjarski se je jezik već nekoliko godina predavao kao obvezni naučni predmet, a hrvatskomu sada postavljahu „magjarski“ profesori sve moguće zaprieke, da bi se i kao neobvezan predavao, dok mladež željna nauka nepobiedi. Na predavanja povrviše ne samo djaci već i „magjarski“ fiškali, jurati, slovom svi izabrani ljudi.

Sgodan je bio čas mladim ljudem, gdje su mogli taknuti i ugrijati srdca svih starijih plemenitih ljudi, koji su se savijali pod teretom briga, kako će se oteti nasilnoj navali magjarskoga jezika. K tomu posveti sile Ivan Derkos, jedan od najplemenitijih izmedju braće svoje. U djelcu svojem „Genius patriae super dormientibus filiis“ ogleda jezike slavenske i nalazi njihovu srodnost s grčkim, latinskim i njemačkim, a četvrta im je sestra jezik slavenski. Sestre kraljuju na priestoljih prosvjete, a samo slavenski da ostane glupa služkinja sestara svojih. Diži se iz sna domovino, da zajedno s braćom svojom slavenskom dodješ zajedničkomu cilju. Svaki neka svoj jezik obradjuje, svi da si samo bratinske ruke pružaju. Ovako on budi, ali premda slavenskim duhom ipak jošte na mrtvom latinskom jeziku.

Plamteći glasovi mladih ljudi izčezavahu u državnom životu, gdje je najprije pomoći trebalo, dok nepodiže veteran velikaša hrvatskih grof Janko Drašković svoj možni glas. Starac, koji je ratovao pod junačkim maršalom Laudonom na Turke, kašnje proti Napoleonu vodeći četu kao četnik narodne vojske, stajao je uspomenami života visoko nad mladimi rodoljubi, koji su namišljali svoj narod probuditi. Srdcem nije zaostao niti za najboljimi izmedju njih, jer je naučio ljubiti narod svoj od otca i majke svoje, kojim davaše toliko puta u prijateljskih razgovorih prvu hvalu, što su ga učili osjećati za svoj narod. Stojeći opet položajem roda svoga iznad svih sunarodnika svojih, obogaćen

izkustvom mnogogodišnjega svoga života u Parizu medju diplomacijom i uglednici svjetskimi, povezan prijateljstvom odličnih carskih ministara, mogao je on svomu glasu u obrani Hrvatske steći priznanje kod dvora u Beču i poštovanje medju sudrugovi velikaši ugarskimi. On se odvaži, da budi svoj narod na obranu svoje narodnosti i prava državnoga ne više kao stališi privilegirani, već kao narod.

Kako se je sve pripravljalo za zajednički sabor, pisalo se i pretraživalo, da Magjarom što bolje bude moguće odgovarati, spremi i on knjižicu — prvu što mi znamo na hrvatskom jeziku u političkih i državnih poslovih — pod naslovom: „Dissertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću dietu Ungarsku odaslanem držan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih — u Karlovcu:“

U „pridsloviu“ odkriva liepe namjere svoje. „Ja odaberem — veli — za moj razgovor naški jezik, želeći dokazati, da mi narodnog jezika imademo, u kojemu sve izreći moguće jest, što srdce i pamet zahteva; dialekta pako ovoga kao običnoga u pismoznanju starinskomu i kao punijega izvolio jesam: priložena tabela izkazuje, da on i najhodniji jest u Slavo-Hrvatih kao narodu naših kraljevinah. On mora i najpraviji biti, jere ga Slavonac, kraišni Hrvat, Primorac, Prikupnik, Dalmatinac, Bosanac, Cernogorac i oni Hrvati, koji se Wasser-Kroaten zovu i po Magjarske zemlje razsuti jesu, jednako govore; sve knjige starije, koje u Zagrebu, Požege, Splitu, Mletkih i Dubrovniku utisnjene jesu i mašna knjiga senjske i drugih primorskih biskupijah sve u istomu dialektu liepo pisane jesu, i jere ovoga dialekta nigdo prebivajući u drugom kotaru nepromini, gje protivno, oni pomiešenoga dialekta govoreći svojega odma kao manje krasnoga s ovim promine, kad se ga nauče, kao ja, koji u Zagrebu rodjen jesam:“ „To jest potvrda, da ovaj naš jezik u stariji doba hodniji bio jest, neželi našim vickom i ovo ufano nije dika za nas, ele ovu pogrešku vi lahko s voljum popravili, i u domorodskom književstvu braću vašu slavsku — sjevernu stigli budete, od kojega književstva negda silni rati, kasnije pako nemar vaša (osobito od božjeg kumira živuće, kojih bi se to dotikalo) vas priečila jesu, ele uzdam se, da vi duglje glasa neimatja narodnog jezika

potvrditi činom nebudete tili. Pozivljem indi sve domorodce, da pišu, gledeć liepo crkveno maševanje, koje mi u našemu jeziku imademo, i da se nebrinu zarad nadsuda onih, koji tomu lieni jesu, ali koji djetinsko predsudje k svojemu baštinjenomu siromaškomu dialektu imadu. Stara jest zagadka: „erando discimus“ i ja za oto ufanje negubivam, da vi i moje rieči k a o p r v e preoštro obsudili nebudete!“

„Vama, moja gospodo, budućem poklisarom kod hrvackog sabora, darovane jesu ove rieči ljubavi i zaufanja — Vi, koje Hrvatska i Slavonska kraljevina u zakonski naš sabor slale budu — Vi budete vlast imali poleg starih poveljah naših i postavah ungarskih, pod imenom Dalmacije, Kroacije i Slavonije, viećanja vaša za obštinsko dobro oglasiti i tako korist u diete privesti, ol bar krivdu odkloniti od premile naše Domovine — Vas dakle mudroznance i buduće zakonotvorce, kojim odviš govoriti netreba kao milovanu bratju moju blagodarno i očito s ovim kratkim razgovorom napominjam na one pogibelji, koje iz nekojih izrekah ungarskih i od drugih celu državu dotikajućih protimbah izlaze. Budući Vi za ove tri kraljevine zakonito uzjedinjene stati morali budete, zaoto vas zaklinjam na opazku, da i vi za čitavi narod bez razlike bogoštovja ol roda, ovdi u nas i u velikom ungarskom saboru govorili i radili budete; napomenite si indi, d a p r i k a ž e t e n a r o d a j e d n o g a, kojemu dugovične krieposti, virnosti, hrabrenosti i tvrdostojnosti domaće vaviek bijahu. Da ovaj narod, ako i pri slabom imetku jurve velikoga jest srdca, dobroga uresenja duše i tela, i junačke vaviek odluke bio jest. Ako ikoji narod vriedan jest zaslužiti dostojanstvo zaufanja i dike, tako sigurno naš zaslužuje zarad svoje viernosti, mukotrpnosti, i prikladnosti primiran jest. Vi znadete narav, potribe i običaje vaših kotarov, vidite pako um sadašnjeg zemana, i umijete razsuditi što zakonu priložno jest, imajte dakle i čitavi obzir, da kad jedno zlo probijete, u drugo neugreznete; pamtete, da jest sada najvećma od potribe, narodu pamet razsvietliti, da znao bude, što je bio i razsudit mogao bude, što smije, i što gledeć na priliku voljno nije, i da se u svakom dičnom činu ne pako u bludnostih drugem narodom pariti i nje prestigavati smije, valjanstva pako vaša viernošćum i krvjum pridobljena pod jedan mah potvrdite i tako ponosa i ljubav domovine užegnete —“

Ovaj uvod u malu knjižicu priličniji je manifestu u najsvetčanijem času naroda, nego li predgovoru kakvu. Ovo i jest manifest, kakvoga do onda nedoživješe suvremenici plemenitoga grofa. Prvi put u ovom vieku nariečjem štokavskim progovara Hrvat svojim sunarodnikom, neka ovo nariečje posvećeno sa starom, svetom književnošću prihvate, da potvrde činom, da imadu „narodni jezik“, koji govori većina naroda „velike Ilirije“, sve zemlje od jadranskoga mora do Drine.

„Uzdajte se — veli dalje hrvatski velikaš u svom spisu — da će se opet Dalmacija, kako je jednoč bila, s nami sjediniti, te ćemo tada sačinjavati narod jedne krvi, koji će brojiti preko dva milijuna; može i to doći: da se s vremenom u naš zagrljaj povrati Bosna, gdje je toliko naših familija živilo. Koli sjajni izgled za naš narod! Pa kao što je svakomu srdcu slobodna nada i svakomu jeziku prošnja, tako bi se po previšnjoj dobroti naših kraljeva i onaj dio mogao s nami sjediniti, koji se danas Ilirija zove (to su slovenske zemlje), gdje se našemu srodno nariečje govori. Bez dvojbe je, da bi ovakovo ilirsko kraljevstvo brojeć četiri i pol milijuna svomu imenu čast, konštituciji snagu, kruni korist za vjekove pribavilo, te tezulju — prama Magjarom — povoljno sklanjalo na našu stranu:“

„Ako i jeste daleko do izpunjenja ovih nada, opet se srčanu čovjeku pristoji uzčuvati svoje hrabreno ufanje, jer ogledali vi sudbinu svoga naroda i svieta ma s koje strane, to ćete viditi, da vam se budućnost bolja sprema, samo ako vas bude vodila mudrost i junačko srdce otaca vaših, i ako si od Magjara štovanje temeljitom razpravom vaših predmeta pribavite:“

„Vraćajuć se k našim razpram s Magjari, priznajemo rado, da svakomu narodu pravo i sloboda pripada svoj vlastiti jezik govoriti, pisati i u spisih tiskati, da ga svaki urodjenik u svakom javnom poslu razumije, i da se uzmogne svaki literarni predmet u njem razpraviti. Narod, koji toga neima, neima moralne domovine, jer je jezik duševni vezatelj zemalja i naroda. Magjari su za sebe slavno izpunili svoju dužnost, ali odatle nesliedi, da oni drugomu saveznomu narodu, koji govori svoj vlastiti stari jezik smiju narivavati svoj magjarski, jer toga savezni ugovor nedopušta:“

„Magjari bi htjeli u sve škole i urede svoj jezik uvoditi. I mi smo dužni liepi primjer Magjara sliediti i priznati im po

našemu mnienju vriednost njihovoga pametnoga postupka. Pokažimo mi, da mi imamo svoj vlastiti jezik, sposoban i dostojan svake kulture, uzmimo ga za naš poslovni jezik i trudimo se uvoditi ga u znanost, kako su netom Magjari učinili; vjerujte mi, time ćemo na njihov usurpatorski zahtjev, da svoj jezik kod nas uvedu, najbolje odgovoriti. Odatle sliedi, da mi našu najvišu političku oblast, naše kraljevsko namjestničtvo od kralja izprosimo, kako smo ga njekoč imali, da se za ojačanje te oblasti poskrbimo i novčanimi žrtvami; odlučimo podjedno, da ova zemaljska oblast i naše županije sve javne poslove u našem jeziku obavljaju. Ako bi zato ma kolika žrtva bila potrebna, to mora biti dobrodošla svakomu sinu domovine, koji i život svoj mora dati za domovinu, osobito ako promisli: kolike ćemo koristi našoj djeci i našim mladjim pripraviti!"

Koli težko čekasmo evo već četrdeset godina, da tkogod od otaca naših izreče ovu muževnu rieč prema Magjarom nasrtajućim na narodnost hrvatsku! Sada ju dočekasmo od plemenitoga grofa izrečenu u krasnom materinskom jeziku, da tim laglje puknu oni oklopi, koje je latinski jezik sapeo oko srdaca plemstva hrvatskoga. Nastojanjem grofa Draškovića izašla je i latinska knjižica proti magjarskomu jeziku, a dao je on tiskati i njemačku: „Sollen wir Magyaren werden", pisanu žarkim slavenskim čuvstvom, te je u tri izdanja za čas poplavila Hrvatsku. „Slavjan pozdravlja zemlju Slavjana — veli njemački pisac — na sva četiri kraja svieta, i od bieloga do sredozemnoga mora nalazi braću svoju." Sve je spremio plemeniti grof, da Hrvati junački uzmu braniti svoju narodnost u sliedećem zajedničkom saboru. Politička pitanja izmedju Hrvata i Magjara postavlja Drašković na ono glavno načelo: „da smo konfederirana kraljevstva, koja sa Magjari kao s braćom za obće dobro viećaju, ali osim toga svoja posebna prava imadu." Ište povratak grada Rieke, koju je Marija Terezija neposredno Hrvatskoj pripojila, glede vjere da se čuvaju stari zakoni zemlje i da se mogu samo na našem domaćem saboru promieniti, daće Slavonije da budu jednake s hrvatskimi, jer su nepravdom vremena s ugarskimi izravnane. Banska vlast neka se obnovi i

*

razširi nad krajinom, „Recite našemu kralju i otcu, da mi ovu čast smatramo našom zviezdom-zaštitnicom, da mi od njezine znamenitosti za nas pravdu, za njega korist očekujemo, dočim prosimo, da joj dade prvanju sliku i starodavni djelokrug“ Poslanikom jošte preporuča, neka nestvaraju mnogo novotarija u zakonih, jer da sveto izvršivanje zakona čini zemlju sretnu, a ne novi zakoni, neka se ogledaju na Englezku, koja pod prastarimi zakoni presretno živi, cvate i napreduje. „Mi smo u srdcu Europe izmedju iztoka i zapada, valja da srednjim putem izmedju tamnoga iztoka i presjajnoga zapada prodjemo, netreba da se vratimo robstvu iztočnomu, ali oči našega puka jošte bi težko podnosile sjaj zapada:“ Ove krasne opazke namienio je prvak našega naroda tako zvanim reformam ili predlogom novih zakona, koji su već u foliantih spremani, da U g a r s k a tobože dobije novo europejsko lice.

Opraštamo se za ovaj put s grofom Draškovićem s onimi oprostnimi u srdce dirajućimi riečmi, kojimi se on sam oprašta: „Ako pak Magjari od svoje premoći i predsude neodustanu, ako vi mojih idea i moga savjeta neprihvatite, ako li budete mislili da ste preslabi ovo sve izvesti: tada morate vi nedostojnici zavjeta vaših djedova dragovoljno se pokoriti magjarskoj naprasitosti. Pouzdajte se ipak u vaš razum i duševne darove, da ćete premda robovi Magjare nadkriliti svojim znanjem, kao što su njekada Grci Rimljane svoje pobjeditelje. Ali tada vas zaklinjem, ostavite suze na stranu, neka prestanu tužbe medju vami, jer neima ništa nedostojnijega, nego plačući narod, koji nije prije za svoju obranu sve napore i žrtve doprinesao. Suza je oružje ženam, pomoćnica sužnjem i prosjakom. Vi ćete jednom umrieti, hoćete li onda da osramoćeni blatnim glasom u sjaj drugoga svieta pred svoje djedove stupite?“

Uz ovakova pobornika prava naših nečudimo se, što je smjelost i odvažnost na mjesto straha uselila se u sabor hrvatski, koji je imao izraditi naputke svojim poslanikom za ugarsko-hrvatski sabor. Na čelu stališa stoji novi ban barun Franjo Vlašić na mjesto bana Gjulaja, koji je bio postao predsjednikom ratnoga vieća, čovjek je to pošten i iskren, ako i ne toliko odvažan, koliko je ovaj čas trebalo. Povjerenomu sebi kraljevstvu nastojao je sticati zaštitu kod dvora i prijatelja medju velikaši ugarskimi, gdje je podupirao obranu Hrvatske i njenih osebujnih pravah, oko čega

se sada sve misli, sva nastojanja samostalnost Hrvatske ljubećih ljudi sabirahu.

Jedno od prvih u saboru razplamćelih pitanja bilo je o v j e r i, da protestanti udju u Hrvatsku. Čini se, da je bilo slabih ljudi, koji bi bili popuštali. Dignu se na to kanonik g r o f J o s i p S e r m a g e, da osokoli klonulu braću. „Pitanje ovo — reče — sa sobom donosi drugo pitanje, da li će se ova kraljevstva odreći svoga osebnoga položaja, ili pravo govoreć, hoće li biti kraljevstva podložna ili savezna s Ugarskom. Čini mi se, kadgod se izmed nas i Ugra radilo o pitanjih javnoga prava, da smo uviek imali njekih predsudnih obzira, koje je navikao slieditи slabiji prema jačemu, ako ne od straha, a ono od njeke obzirnosti. Ali upravo ovakovi obziri umanjiše naše poštovanje kod Ugra i protivnikom našim dadoše sve više smjelosti, da povlasti naše pobijaju i pravo naše podkapaju. Neima gotovo jednoga prava našega, koga oni nebi pobijali:“

„Gledajte recimo, govoraše dalje, c j e l o k u p n o s t n a š i h k r a l j e v s t v a. Vidimo Rieku sa gubernijalnim svojim kotarom uzprkos njezinomu geografijskomu položaju od ovih kraljevstva odtrgnutu. Nije netemeljita naša briga, da po zaključcih sabora od god. 1830. Dalmacija i proti svim dokazom povjesti neće biti pripojena preko Hrvatske i Slavonije kraljevstvu Ugarske, već dapače vidimo, da izraz „svetoj kruni kraljevstva“ brižno izbjegavaju, da ovim kraljevstvom niti sjena neostane, da je Dalmacija jednom s njimi sačinjavala jedno tielo. Vidimo dapače da je učinjen predlog, da se obnovi severinska županija, koja se prije nije mogla održati, a namjera je jasno izrečena, da ova županija onda nebude u zajedničkom saboru po ovih kraljevstvih zastupana, već poput županija ugarskih, da dobije posebni glas tamo:“

Govornik spomenu nadalje, kako Magjari ruše ugled banske časti i narivavaju nam nepoznati svoj magjarski jezik i veli: „nedajmo se varati, već si priznajmo: sva namjera Magjara smiera na to, da sve naše djedinske običaje i zakonito stečena prava i povlasti, koje smo mi nastojali kroz vjekove utvrditi i sačuvati, svojom saborskom premoći dokinu, kraljevstvo naše da razvale, da mu neostave nego li ime, a stanovnici ove zemlje da tim življe osjete propast prava svojih, sramotu i potištenost svoju:“ Da je stari zakon o vjeri nakanio sabor hrvatski čuvati i braniti, to se razumije. Dodje na red zakon o j e z i k u. Nisu

jošte imali snage ni odvažnosti, da prihvate predloge grofa Janka Draškovića, nisu se ufali, da bi mogli podnieti velike sukobe s Magjari, ali smjelije nego li prije napućuju svoje odaslanike, da magjarskoga jezika „njim nepoznata neće primiti!“

Razprava o cjelokupnosti domovine davno se nije tako obilno i tako temeljito vodila kako sada. Iskati će od kralja, da se s uzvišenom banskom častju spoji vlast najprije nad krajinom, a poslije i na Dalmaciju protegne. Za Dalmaciju i Rieku prolaze redom historiju, da dokažu njihovu suvislost s Hrvatskom. Odaslanikom svojim preporučaju, da rade o tom na ugarskom saboru, a ako li bi se badava trudili, „tada neka iz ugarskoga sabora izstupe, pak će se kraljevstvo hrvatsko o svojih pravih samo skrbiti poput Erdelja“ te će se u to ime obratiti na kralja.

Znali su jamačno Magjari kako će Hrvati izaći s novimi željami, zato ih gledahu sustegnuti neprilikami, koje su stališem hrvatskim morale zadavati novih briga. U županiji virovitičkoj nadje se nedostojni sin domovine sliepo Magjarom odani podžupan Ivan Salopek, koji je podpućen od Magjara uzeo o tom raditi, da Slavoniju od Hrvatske odciepi. Dobije za sebe većinu virovitičke županije, a ova onda pozva sriemsku i požežku, neka se združe i sve skupa izpod banske vlade odciepe. Nu obadvije županije srećom odbiju želju svoje družice. Sada stališi hrvatski moraju opet dokazivati, „da je Slavonija od vjekova prije provale Turaka bila s Hrvatskom sjedinjena i banskoj vladi pokorna“ i to opet u ogromnom spisu, koj je kašnje i tiskom izašao. Županija virovitička odciepila se je i u pitanju vjere od svojih družica, čime je smutnju ne malo povećala.

O najvišoj političkoj upravnoj oblasti ponavljaju hrvatski stališi, da će svoje namjestničtvo opet sami uvesti, čim bude zemlja veća, da uzmogne prinesti tolike žrtve, i to hoće da se zakonom ustanovi, da će u tom slučaju pod predsiedanjem bana takovu oblast osnovati, a dotle ima po sadanjem zakonu biti razmjeran broj službenika Hrvata kod ugarskoga namjestničtva. Isto tako oglasuje se sada ozbiljno i odvažno u razpravi protonotara Stjepana Ožegovića „o kontribuciji hrvatskoj“, da će Hrvatska odustati od članka 59. god. 1790. i „vratiti se staromu svomu pravu, da se porezi podaju i razpravljaju u saboru kraljevstva Hrvatske, Slavonije

i Dalmacije, te da se otmu od pritiska onih, od kojih se pravom zaštite nadahu i tako svoje kraljevstvo spojeno samo savezom s Ugarskom, da sačuvaju u u slobodi i nezavisnosti." Ovako se umovalo mjeseca novembra 1832. pošto je sustav premoći ugarske preživio bio jednu generaciju, te je stariji slobodniji položaj samo u uspomeni kod najstarijih ljudi živio. Novi sustav bio je već sapeo podpunoma svu životnu snagu naroda, te je samo prevrat mogao narodne sile opet razvezati i starodavni im zamah podieliti. Većina mladjega plemstva već nije mogla toga pojmiti niti razumjeti, da bi drugačije moglo biti, nego da Hrvati budu Magjarom pokorni. Zato osta ova grožnja o porezih bez ploda.

Hrvatska se evo ipak dostojno pripravila za zajednički sabor, koji je sazvan napokon na 19. decembra god. 1832. Što ljudi pamte nije sviet od nijednoga sabora ugarsko-hrvatskoga toliko očekivao koliko od ovoga. Već unapried mu daju ime „sabor reformâ" ili „operata", koje su bile započete od spomenutih odbora god. 1791. Kada se je god uzelo raditi u prvanjih saborih o popravcih uprave, o dokinuću zloporaba, o obnovljenju staroga prava, uviek se je reklo: neka se s tim počeka dok dodju na red u razpravu operati. Od njih očekivahu patriote magjarski razcvat svoga naroda, povratak mira i moći narodne. Politički prevrat misliše izvesti, a da nepretrpe svih pogibeljih prevratnih, upravu zemlje nakane s temelja promieniti, a da nepotresu staroga ustava. Ugarska bi imala jednim mahom biti prebačena iz sredovječnoga svoga bivstvovanja u novi europejski viek, a opet da se nerazkine sa svojom prošlošću. Idealnije i teže zadaće nije si moguće niti pomisliti, srdca je bilo za to u Magjara dosta, ali znanja i sposobnosti daleko manje. Vlada je učinila *1833* predloge o reformah uprave pravom i iskrenom namjerom, da zemlju na bolji put navede. U prvom je redu iskala, da se konačno urede podanički odnošaji, jer da su oni od Marije Terezije bili samo provizorno uvedeni. Zatim je predlagala osnovu kaznenoga zakona, sudbeni red, i iskala, neka se mjenbeno pravo uredi. Tako zvani domestikalni porez, iz koga su se namirivali troškovi županija, neka se tako izpravi, da bude pravednije poredan, da bude porezovnikom snosniji. Iza ovih predloga mogao je sabor preći na zakone o obrtu i trgovini, o školstvu i crkvenih poslovih i na sve druge grane materijalnoga i duševnoga napredka.

Stališi nisu bili protivni pojedinim predlogom vladinim, samo su iskali drugi red razprave. Magjari su jošte želili, da se sabor iz Požuna prenese u Peštu, čega kralj nije htio dopustiti, jer mu je draži bio malne skroz njemački Požun, gdje se agitacije med pukom nemogle tako jako razplamsati, da bi mogle uplivati na razvitak dogodjaja u parlamentu. Što su jošte iskali, da dobiju potvrdu zakona iz prijašnjih sabora o porabi magjarskoga jezika, o tom, da imade jedina Ugarska u Europi dva kralja, a nijedan u Ugarskoj nebiva, zatim o pitanju carine, da se s austrijskimi zemljami dogovaraju, sve im to kralj u aprilu god. 1833. dosta odrešito odbije.

Stališi se napokon pokore i uzmu razpravljati po redu kraljevske propozicije. Najprije uzmu raditi o podaničkih odnošajih. Glavno načelo, da je vlastelin gospodar zemlje, a kmet samo uživalac, nije se niti sada porušilo. Polakšice seljakom dane bile su ipak dosta bitne i znatne, i otimlju mogućoj gospodi i plemićem svaku nadu, da bi se opet mogla povratiti po seljaka doista bezpravna predterezijanska vremena.

Iza toga dodje velevažno za Hrvate pitanje o vjeri, naročito o slobodnom ulazku protestanta u Hrvatsku. Magjari dokazivahu Hrvatom, da su oni sami porušili svoje stare zakone, čim su dopustili u svojoj zemlji slobodu vjere za sljedbenike grčko-iztočne, dapače da i Židova ima u Hrvatskoj, samo da neće protestanta. Hrvati lasno odgovoriše, da Židovi neimaju prava gradjanskih, a grčko-iztočni imadu prava od kralja im dana. U dolnjoj kući braniše Hrvati neprekidnost svojih zakona, kod dvora nastojao je o tom pitanju ban Vlašić, stojeć u dogovoru s kraljevskim kancelarom grofom Revickim, koji je u ime kraljevo sve poslove sabora vodio. U gornjoj je kući našla Hrvatska dobra zagovornika u grofu Janku Draškoviću, pravom stražaru prava narodnoga, te je većina pristajala uz Hrvate. Jedan čovjek nadje se ipak medju Hrvati i to spomenuti već Ivan Salopek, koji je prava svoje domoviue pogazio. On je već prije sabora radio o tom, da se protestanti usele u Slavoniju, da se ova zemlja odtrgne od Hrvatske, što je i u tiskanoj brošuri: „pisma jednoga Hrvata“ (litterae unius e Croatis) dokazivao. Tude nastojaše porušiti redom sva prava Hrvatske. „Odkada je on ustao proti nam — vele hrvatski odaslanici — od onda nastaše nam neprilike, Magjari se upravo urotili proti nam:“

Crni izdajica ustajao je u svakom pitanju proti svojoj domovini, najprije u urbarskih pitanjih, onda udarao proti tomu, da bude banski stol apelacija za Hrvatsku, Rieka da nikada nije spadala ka Hrvatskoj, krajina da se neima sdružiti, magjarski jezik da se uvodi u Hrvatsku, povlasti naše domovine u daćah i primanju vojničtva da se dokinu. Razpravljala se pitanja hrvatska u odborih ili javnom saboru, svagdje je on ustajao, u svakoj sjednici i po više puta, da potare prava svoje domovine. Samim plemenitijim Magjarom gadilo se je ponašanje toga izdajice, dočim je njegov sudrug, zastupnik iste županije virovitičke, Pavao Hegedüs „premda rodjen Magjar“ uz Hrvate pristajao i s njimi glasovao.

Ogromnoj većini Magjara nije u ostalom niti trebalo pobude Salopekove. S pohlepom prihvaćaju oni svakom prilikom — kako vele u službenom spisu odaslanici hrvatski — ma kako bio ekscentričan predlog, samo neka je proti Hrvatskoj, sva prava naša meću pod nož svoga sabora, sva hoće da poruše. Kolike navale moraju naši odaslanici podnositi, kako ih odbijati, da spase čast svoga naroda! Kod mnogih prigoda gledaju Magjari sa izrazi prezira našu domovinu i sabor hrvatski ruglu izvrći. „Ovako boravismo u tužnom položaju kroz tri godine (od god. 1833—1836.) medju mrzitelji našega naroda“, zaključuju svoje izviešće hrvatski zastupnici.

Ovaj glas hrvatskih odaslanika imade tečajem sabora i previše dokaza. Kad se je uzelo raditi o kontribuciji iliti porezih, navaljivahu Magjari, da Hrvatska premalo plaća, a da prema malim teretom svojim prevelika prava imade. Hrvati im liepo odgovaraju, da ondje, gdje se o pravu radi, neodlučuje obseg zemlje i broj njezinih stanovnika. Hrvatska da je tri puta veća bila, kada je pristupila svetoj kruni ugarskoj. Što su joj Mletčani uzeli Dalmaciju i što je veći dio Hrvatske Turčin osvojio, zato valjda da neće nitko Hrvate kriviti. Ugarska ima k tomu jošte samo dva krajiška regimenta, „dočim ih je iz hrvatskoga srdca jadanaest izrezano!“ Bolje bi bilo, da Magjari Hrvate pomažu, da na svoj stari obseg zemlje dodju, nego li što se napinju dokazati, da su „samo ostanci“ nekadanjega svoga kraljevstva.

Već prije sabora bili su spremili Hrvati cieli spis o Slavoniji, dokazivajuć da je uviek bila pod hrvatskim banom. Zloglasni Salopek dakako dokazivao je, da to nikada nije bilo, a naročito za krajinu, da neposredno spada k Ugarskoj, da joj nije bio, niti neima biti

ban vrhovni vojvoda napose u Slavoniji. Sami Magjari nisu toliko dokazivali, zato su njegovi predlozi propali. Sada se počet-
1834. kom god. 1834. to pitanje opet ponavljalo, i jošte su morali Hrvati braniti druge dielove svoje domovine. Došlo je u aprilu ove godine do razprave o „primorju“, koje su Magjari zajedno s Riekom kanili odtrgnuti. Hrvati biesni odvraćaju im, „da kralj toga nikada dopustiti nesmije, jer da je prisegao jednako na cjelovitost Hrvatske kao i Ugarske. Što će biti od Hrvatske, ako si sada Ugarska prisvaja dielove zemlje Hrvatske, kojih se dosada kroz viekove nije usudila iskati? Da li je ovaj postupak skladan s pravi Hrvatske i njezinimi oduošaji s Ugarskom? Sada već Hrvatska s Ugarskom nesamo da nenalazi zaštite, već progon svoje narodnosti i svoga narodnoga obstanka. Dapače već i privatna dobra Hrvata mira od Magjara neimaju. Oni su odlučili za obranu svoje domovine pozvati se na sud Europe i svoga potomstva, a da toga Magjarom nikada dopustiti neće!“ Uzrujao se sav sabor sbog ove izjave Hrvata. Personal kraljev i predsjednik tješio je i mirio Hrvate, te je pitanje sretno svršeno po pravu Hrvatske.

Dok su se Magjari spremali na poslednju navalu, kako će opasati Hrvatsku magjarskim jezikom i dok su se naši odaslanici na zajedničkomu saboru borili, da se tomu otmu, počela se je u domovini sabirati mlada četa domorodaca na velika i odlučna djela. God. 1834. uradiše već toliko, da je jedan izmedju braće smio javno izreći: „Ljubav naroda svoga u kraljevstvu hrvatskom već je tolika, da ju već nijednoj sili izkorieniti neće biti moguće, najmanje pako jednomu takovomu orsagu, s kojim je slobodno kraljevstvo naše samo u družtvu!“ Mladež je sva kipila i gorila krasnom slutnjom u srdcu, da je upravo njim dano preporoditi narod hrvatski. Izmedju svih diže se prvi Ljudevit Gaj, da izprosi od kralja dozvolu za izdavanje novina. Magjari sve moguće učiniše, da to zaprieče. Gaj ode pred kralja, da si glavom tu milost izprosi. Pripoviedaju, da je car Franjo svojim običnim lahkim načinom razsjekao uzao zauzlan od Magjara i presudio: „kad tiskaju novine Magjari, zašto nebi i Hrvati!“ Skoro godinu dana izčekivala se je ta odluka, dok nestiže u Zagreb mjeseca novembra 1834.

Gaj izda proglas za „Novine horvatske“ i „Danicu horvatsko-slavonsko-dalmatinsku“ 20. novembra kajkavskim jošte nariečjem. Sam on primio je ovo nariečje u Krapini s majčinim mliekom,

zato mu je najmilije bilo, a opet u srdcu kajkavštine u Zagrebu gradu svemožno svećenstvo bilo je to nariečje posvetilo porabom u crkvi i školi. Najviše od straha pred svećenstvom počme on ovim nariečjem pisati. U proglasu reče Gaj: „Vsi skoro Europeanski narodi vu znanostjah i navukeh vre tak daleko dospeli su, da se pri njih materinskem jezikom pisane knjige i novine ne samo vu zmožneh dvoreh, nego dapače vre vu isteh priprosteh kućah šteju i preštimavaju. Ni li anda skradnje vreme, da i mi koterih slavni predji, kakti cele Europe branitelji i čuvari čez vnoga stoletja sveudilj oboruženi za vsega človečanstva preporod hrabreno skoznuvali su, da rekoh i mi naše mile Slovenske matere jezik, koji s obilnostjum rečih i s slastjum izgovora diči se, i koji nas s osemdesetmi milioni naše braće naravski veže, osvetlati i na dostojnu čast podići popašćimo se!“

„Danica“ sinu punim svjetlom desetoga januara 1835. sa *1835.* znamenitim pririečjem: Narod bez narodnosti jest tielo bez kosti. Uz Gaja stoji joj pri porodu kolo mladih ljudi po imenu: Dragutin Rakovac, Ljudevit Vukotinović, Pavao Štoos, braća Antun i Ivan Mažuranići i Vjekoslav Babukić. Kako su mladi bili, ovo im je prvi korak u velike odnošaje života, a taj se njim samim prikazivaše veličajan, oni osjećahu da donose zoru nove sreće i budućnosti svomu narodu, kako kaza o samom sebi i svjestni i ponosni njihov vodja:

»Tamo mile njemu vile rajske dadu sile,
On se stane, sviet se gane, rodu zora svane.«

Ako filozofi svjetskoga glasa ištu za politički prevrat ne učene već praktične ljude, ako za duhovni prevrat u nauci neištu mnogo rada, već samo velika i epokalna djela sjajnih umnika, za preporod obumrloga naroda moraju postaviti zakon, da su ga jaki izvesti samo mladi oduševljeni ljudi. Tomu su svjedok novi preporoditelji Hrvatske. Neimaju oni brige za veliki imetak, već samo za čast i slavu, neimaju niti razgranjena odlična roda, da im suzpreže život i misli u stare konštitucionalne forme; neima nitko od njih slavne prošlosti, a i mladjana svim jednaka doba, svim zajedno prizivlje slogu, prijateljstvo i bratinstvo. Pjesma predstavlja mladenački dio života jednoga naroda, a njim mladim jest ona najkrasniji dio njihova života, nesamo žar mla-

dosti njihove, već i sjaj velike idee slavenske daje pjesmi snagu, da od srdca u srdce dira, da osvaja mladež i da se njenim pjevanjem prelieva sveto čuvstvo narodnosti u milijun srdacâ svoga naroda, da bude jedan svjestan narod. Tako se rodi iznova Hrvatska.

Prva pjesma, koja se je javno pjevala 7. februara u zagrebačkom onda njemačkom kazalištu, bila je: „Još Hrvatska nij' propala dok mi živimo, — spjevana od Ljudevita Gaja — visoko se bude stala, kad ju zbudimo, ak je dugo tvrdo spala jača hoće bit, ak je sada u snu mala, će se prostranit. Braća danas kolo vodi, danak svetkuje, Horvatska se preporodi, sin se raduje. V kolu jesu vsi Horvati stare države: Staroj Slavi verni svati z Like, Krbave, Krajnci, Štajer, Gorotanci i Slavonija, Bosna, Srblji, Istrianci, ter Dalmacija!" Kako je pjesma primljena, nitko nezapisa, već se samo pripovieda, da je bilo sveobće oduševljenje. Sve pjesme redom pjevaju pozdrave domovini probudjenoj sa krepkom nadom, da će bolje biti. Rodoljubi oglasuju se iz Slavonije, vojne krajine i hrvatskoga primorja već prvih dana, te obodruju na napredak. Prijatelji iz slavenskoga svieta pozdravljaju ih i vesele se njihovomu radu.

U taj čas probudjenja Hrvata umre 2. marta car Franjo. U priestolnici njegovoj bila je za njim iskrena žalost, jer su bili pouzdani, skoro familijarni odnošaji izmedju dvora i stanovnika grada Beča. Hrvati su mu bili zahvalni za njegovo pravdoljublje. „Ovoj kreposti — veli „Danica" — mi Slavenci navlastito zahvaliti imamo, da se naša vre skoro zatrta narodnost pod milum obrambum dragoga otca Franje opet podigla, ter tak moćno okrepila je, da ju težko ikada kakova suprotivšćina više podkopati bude mogla. Naš mili otec Franjo spoznal je znamenitost i važnost svojih šestnaest milionov vernih Slavencev, zato nesamo dopustil nego dapače naredil je, da se vsako narečje našega jezika vse bolje zdela, da s tim prikladneše postane k slogi jednoč potrebnoga obćinskoga književnoga jezika prispeti. On dobro predvidel je, da su verni Slavenci jederka Njegovih država i da su zrno Njegove hrabre vojske!"

V.

Ferdinand V., već od pet godina krunjeni kralj ugarsko-hrvatski, bio je već četrdeset i dvie godina star, kada je nasliedio

otca na priestolju. Neograničena dobroćudnost, neizcrpiva dobrohotnost, njegova blaga i pomoći sklona ćut pribavila mu je doskoro pridjev dobroga. Tielom slab i boležljiv, nije niti duhom toliko jak, da kao absolutni monarh prevlada razažgane svoje narode. Ako i nije istinito, što se je razglasilo iz tobožnjega testamenta cara Franje, kako on opominje sina svoga, opet je znamenito, jer je novi kralj upravo tako radio, kao da je istinito. „Nemienjaj ništa u temeljih državne sgrade — imala je glasiti opomena — pouzdaj se sasvim u kneza Metternicha, moga najboljega prijatelja i najvjernijega slugu. Bez njega nepoduzmi ništa, što bi išlo na dobro zemlje. Pouzdaj mu se sav, on će vierno stati uza te istom privrženosti, koju je meni zasvjedočio:“

Ugarsko-hrvatski sabor našao je novi kralj u podpunom radu, upravo se započimala pripravljati konačna razprava o magjarskom jeziku. Magjari zahtjevahu glede Hrvatske: „da se u četiri niža razreda gimnazije samo rimski klasici predavaju jezikom latinskim, sve druge znanosti jezikom magjarskim, a od petoga razreda neka se i klasici magjarski prevode; jezik magjarski imade se nadalje rabiti u naucih filozofijskih i jurističkih; da nijedan službenik nebude sposobnim smatran bez magjarskoga jezika, a službenikom u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji daje se rok od deset godina da nauče magjarski:“ Na prosvjed Hrvata nije se dolnja kuća obazirala, premda su ga dostojnom energijom izricali. Ode sva stvar na kuću velikaša, koji to zabaciše jedan, dva i tri puta, dok napokon četvrti put nepopustiše, te je tako u obadvie kuće odsudjeno, da se Hrvatska pokori magjarskomu jeziku.

Ban Vlašić sazva mjeseca jula god. 1835. Hrvate u konferenciju, da se svjetuju, što će sada učiniti. Odluče obratiti se predstavkom na kralja, neka ih čuva od magjarskoga nasilja, što je kralj i učinio, te odpisom na sabor odbio potvrdu ovoga nepravednoga zakona. O tom odpisu kraljevom vodila se onda u saboru burna razprava. Na što Hrvati očitovaše: „Stališi i redovi hrvatski neće se odroditi od otaca svojih, već će svoju narodnost sačuvati, što bilo da bilo svimi mogućimi sredstvi. Naša municipalna prava nemogu biti nikada predmetom saborske razprave, niti naša unutarnja uprava nespada na stališe i redove Ugarske, a proti ovim novotarijam najsvetčanije prosvjedujemo:“ Na to im

odvrati zastupnik torontalske županije Hirtelendi: da Hrvatska ima biti pokorna nesamo kralju, već i zakonodavnomu tielu Ugarske. Hrvati odvrate: da su oni poštovali i poštuju sve zajedničke zakone, ali da nikada priznati neće, da bi njihova osebna prava bila predmetom razprave zajedničkoga sabora. „Hrvati da nebrane jezik latinski, već svoje vlastito pravo, po kojem mogu sebi odrediti službeni jezik i da mogu svoj vlastiti narodni hrvatski jezik uzeti mjesto latinskoga, kada im se bude svidjelo, a to da nebi bilo nikada moguće, da primu za diplomatički jezik magjarski. Jezik je hrvatski u najnovije vrieme u raznih obzirih toliko napredovao, da Hrvati očito potaknuti liepim primjerom Magjara svoj jezik šire, te nikada neće dopustiti, da im se uzme mogućnost podići svoj jezik na diplomatički, i da ga sami puste pasti na nizinu prostoga seljačkoga govora."

1836. Magjari nisu se dali sklonuti, da od svojih zahtjeva odustanu. Stvar je opet otišla pred kralja, ali u odpisu kraljevom od 27. aprila 1836. neima o tom niti spomena. Kralj je spasio Hrvate, zato mu kašnje iz sabora hrvatskoga zahvaljuju, što je sačuvao temelje ustava hrvatskoga, da „nepotonu u burah" radjajućih se u zajedničkom saboru, što je time njihova prava razjasnio i potvrdio. Osobitoj mu milosti preporučuju svoje dične zastupnike Ljudevita Bedekovića, tajnoga savjetnika i velikoga župana križevačkoga, Stjepana Ožegovića, protonotara, Antuna Kukuljevića i grofa Janka Draškovića, koji su kroz tri godine dana trpili jade i nevolje, napadaje i sramote svakojake braneći pravo svoje domovine. Osobito je grof Janko Drašković velikaše gornje kuće obraćao na pravedno priznanje naših prava.

U kralja je jedinoga spas naše domovine, time odišu stališi hrvatski. Magjari su nastojali odtrgnuti Slavoniju od Hrvatske, dokazujući, da po pravu pod bana nespada. Liepom historijskom razpravom dokazuju kralju stališi, da je uviek spadala i prije turske dobe pod bansku vlast. Nadaju se, da ih kralj neće Magjarom žrtvovati. Ovaj iskreni, lojalni i pouzdani doticaj Hrvata sa absolutističkim bečkim dvorom počeli su već sada Magjari pred svietom tako izticati, kao da se u Beču Hrvati za robove predaju i time mu pomažu potirati slobodu naroda. Nemanja vika bila je na

velikaše ugarske, koji su poštovali pravo hrvatsko, te nepristajali u svemu na pogubne namjere dolnje kuće glede Hrvatske.

Kada su se poslanici hrvatski na ljeto 1836. povratili sa zajedničkoga sabora u domovinu iza trogodišnjega težkoga i mukotrpnoga rada, našli su već domovinu preobraženu novim slavenskim duhom. Niema domovina bez glaska narodnoga prije tri godine pozdravljala ih je sada sa stotinu pjesama pjevanih iz hiljada grla, jedna vatrenije od druge. „Danica horvatsko-slavonsko-dalmatinska“ je već odživila jednu godinu, te je primila na radost domorodaca naslov: „Danica Ilirska“, a pisana je već novim pravopisom, zabačena je kajkavština, te je poprimljeno narečje hercegovačko-štokavsko. Već je i toli željno očekivanu slovnicu ilirsku Vjekoslav Babukić odtisnuo u sviet. Sve je to novo, sve je krasno, sve je veselje novoga života. Gajev proglas za „Danicu“, toga novoga smjera može biti danas tkogod neće razumjeti, ali onda titrao je sa svačijim srdcem i ostati će po našem mnienju spomenikom u povjesti hrvatskoj, dok bude naroda da ga čita. „Europa — veli on u pozivu za „Danicu“ god. 1836. — prispodablja se sjedećoj djevojki, i u toj priliki s jednim pogledom vidimo, da ova djevojka rukama drži jednu na tri ugle osnovanu liru, koju si na prsa naslanja. Ova lira glasila je u davnoj prošastnosti najugodniim naravskim glasom, kada se jošće sve skladno složene strune milimi vjetrići gibaše. Ali jednoč podigne se strahoviti vihar od juga i zahoda i zatim silna bura od izhoda i sjevera — strune odapnu se, ter nestade sloge i milenih glasova!“ „Ova Europe lira jest Ilirija na tri ugle med Skadrom, Varnom i Bjelakom osnovana. Odapete nesložne strune na ovoj liri jesu: Koruška, Gorica, Istria, Kranjska, Štajerska, Horvatska, Slavonia, Dalmacia, Dubrovnik, Bosna, Crnagora, Hercegovina, Serbia, Bulgaria i dolnja Ugerska. Što možemo sada, gdje svaki za slogom uzdiše, bolje željeti, nego da se na velikoj Europe liri sve nesložne strune opet slože i slastjom ugodnih glasova proslave vjekovitu mladost sjedeće djevojke. A može li se ikada pomisliti, da taj veliki cilj dostignemo, dokle se svaka struna posebi tudjemu skladnoglasju prilagadja? Prestanimo svaki na svojoj struni brenkati, složimo liru u jedno soglasje, jerbo je i ona samo jedina, premda su njene strune svaka za se više ili manje od prvoga naravskoga glasa odaljene. Otvorimo staru naroda našega knjigu, u njoj su duhom slavjan-

skim zabilježeni lire naše negdašnji sladki glasovi — — —“ Gaj je sbilja složio već prilično strune sa svojom „Danicom“, jer već čitamo pjesničke proizvode sa svih krajeva s podpisom: Ilir iz Hrvatske, iz Primorja, iz Slavonije, iz Štajera itd. — zato i on veli: književni je jezik jedan ciele Ilirije. Živa je vjera da je ovaj isti narod u staro rimsko doba ovdje bivao, kako jasno izriče grof Janko Drašković: „Rimljani su vidili, da je ovdje jednoga jezika i običaja narod, zato su sve ove zemlje prozvali jednim imenom Ilirija:“ Ta je puno pomagala mladoj ilirskoj idei, a ne manje i ona, da su stari naši bili već u Dubrovniku do cvieta doveli književnost. Narodi najvole svoju prošlu sreću sabirati u poslovicu: što je bilo i opet će biti.

Napredkom ilirske idee i književnosti stale su rasti višje potrebe pobudjenoga narodnoga života. U to ime zamisliše, da se stvori učeno družtvo za jezik i literaturu ilirsku poput kakve akademije. U saboru bude stvoren o tom članak zakonski. Ali jošte je više trebalo življe ognjište i stecište, gdje se u neprisiljenih sastancih mogu razpravljati sva pitanja narodna i književna. Magjari slaviše već sjajne uspjehe ovakovimi družtvi. Hrvati počeše osnivati po svih gradovih čitaonice. Središte je svim imala biti čitaonica narodna u Zagrebu pod okriljem plemenitoga grofa Janka Draškovića. Poznavao je on slična družtva kod drugih budećih se naroda, znao je on za filologijska družtva Italije, koja su se pod ovim skromnim imenom sakrila, da šire svoje političke idee u narod talijanski; znao je on za gospodarska družtva poljska, koja su javno samo za gospodarstvo radila, a potajno budila poljski narod. Nebojimo se da smo pogriešili, ako reknemo, da je on obadva ova javna smjera nadjena kod obijuh razdalekih naroda gledao salievati na
1838. štitu narodne čitaonice zagrebačke. Tomu nam je svjedok prvi njegov govor, kojim otvara ovo družtvo.

„Prva nam je dužnost — veli — da se ujedinimo, a druga, da nam bude moguće korist presladkoga našega naroda i domovine privesti, ako se naš jezik temeljito savršeno naučimo, ako marljivo domaće i inostrane pisce čitajući i prijaznivo se razgovarajući s našim se narodom i njegovimi običaji i navadami bolje upoznamo i kao duhom se njegovim opojimo, ter tako š njime bližje poznani, za njega se krepčie zauzmemo i koristnimi se nauci ukrasimo. Ako za tim koristne knjige drugih izobra-

ženih naroda ili u naš jezik prevedemo ili sami takve osnujemo, i ako trgovačku i poljodjelsku vrst izbistrimo, najviše pako ako primjerno odhranjenje naroda našega i pribavljanje većega imetka njemu pripravimo:"

„Tada će nam i naš uzvišeni dvor radost i zadovoljnost svoju nedvojno očitovati, kad jednoč opazi, da mi s junačkim našim glasom viernosti i hrabrosti takodjer i glas vještih, skrbljivih i obrtnost ljubećih domorodaca sjedinjujemo, ter da samo i moralnom našom snagom biće i uzdržavanje naše, jezik naš junački ilirski i š njim skopčano odhranjenje naroda našega dizati se trsimo:"

„U protivnom slučaju, ako bi i nadalje skrb za našu narodnost zanemarili, tada bi okolo nas ustali drugi narodi s prie rečenimi sredstvi, koji bi nas sbog pomanjkanja narodne sloge, obrtnosti ili industrije u odhranjenju nadkrilili, tada bi se — što bog predragi i naša ozbiljna volja sačuvaj — krv predjih naših gorko prolijana i njihovi glasoviti čini zaboravili; jerbo bez narodnoga odhranjenja, bez sloge i blaga neima snage i jakosti u državi, a gdje toga u zao čas neima, tu neima u današnje doba nikakve važnosti niti kod dvora, niti kod susjedah, još manje u Europi:"

„Probudimo se dakle i pridajmo prirodjenoj našoj viernosti prama kralju i konštituciji skrbljivost za naše napredovanje, i podbočimo našu mladež s hasnovitimi nauci, pritegnimo bistrije glave u našu čitaonicu i najdimo način, da vriedni domorodci svojih trudova primjernu zaslužbu dobiju. Budimo prijatelji, budimo braća bez razlike imena, jer svih nas otac jest kralj naš i mati konštitucija naša:"

Čitaonica posta središte svega narodnoga života. Na temelju jednoga jedinoga pravila: „svrha je družtvu čitanje novina i knjiga, — i koristne znanosti razširivati" posta u njoj redakcija novina i knjiga, klub ilirski, gdje se sve razpravlja i glasovi na sve strane šalju; knjižara ilirska i „Matica", učeno družtvo, muzeum i gospodarsko družtvo, kazalište i opera, napokon „Narodni dom:" Tajnik i duša ovoga svemožnoga družtva bio je neumorni zlatnoga poštenja čovjek Vjekoslav Babukić. Na njegovih ramenih uzpinjahu se mnogi ljudi do glasa i slave u narodu. Po njemu je bila čitaonica čisti neoskvrnuti hram duha slavenskoga. Milo-

krvna ćud tajnikova puno je tomu dopomogla, da se je stranomu čovjeku u čitaonici prikazivala: „prava narodna i duševna slobodna družina, u kojoj je biti dionikom, pa ma i samo svjedokom prava radost!“

Mirniji politički odnošaji dali su Ilirom odmora, da stvore temelje za najveće djelo Hrvata devetnaestoga vieka, za osiguranje i ujamčenje narodnosti svoje. Sa maloga i sirotnoga položaja, gdje se članovi družtva moraju obvezati, da svaku knjigu narodnu kupe, protisnu Babukić knjižarske sveze po svih stranah domovine i med prijatelji slavenskimi na daleko i široko. Po domovini šire narodne knjige mladji svećenici i oduševljena mladež, kud je god dospjevala.

1839. Već godine 1839. pokušaše u njemačkom kazalištu zagrebačkom predstavljati narodne komade za „občuvanje materinskoga jezika, kako to državna braća Magjari svojim kazalištem postigavaju!“ Da se jedan put na mjesec uzmogne predstavljati, doprinose rodoljubi svaki svoju krajcaru na žrtvenik domovine. Koliko su drobni i maleni prinosi pojedinih ljudi, opet su prilični novčiću one evangjeoske sirotice, jer su mnogi odtrgavali od usta svojih, samo neka bude u slavu domovine. Prve predstave bile su dosta slabe, ali sveobće narodno oduševljenje, što se već u hramu Thalije udomljuje narodni jezik, nagradilo je sve trude i neprilike. „Starci se raduju — veli naš glasnik Ivan Mažuranić — i vesele u misli u ona stara bolja, od njih hvaljena vremena, kad su oni kao Slavjani u slavjanskoj zemlji i jeziku, čisti slavjanski od tudjina bolje uzčuvani sviet ugledali; prijatelji naši i naše domovine vesele se, i u srdcu s prvim ovim početkom sretan takodjer napredak skapčaju; neprijatelji napokon dubokim zamukoše mukom, jednom ričju: dobri se svi raduju, svi ufaju, a zli kradom tuguju, stide se i boje.“ Odmah pomišljaju rodoljubi, da se stalno kazališno družtvo sastavi, koje će sve gradove obilaziti. Svi će gradovi okusiti slasti predstavâ na materinskom jeziku, svi će laglje družtvo uzdržati. Moći će se osnovati škola dramatična, da se razvije pravo narodno kazalište. Život i imetak svoj posvećivaše ovomu poslu Dimitrija Demeter.

Iste godine s kazalištem radjala se, ali se jošte nije porodila „Matica ilirska!“ Imala je biti samo književni odbor čitaonice. Starijim Hrvatom proniknutim snagom kontinuiteta svojih pravica, čim je provezena svaka žica njihova života, moralo se je

dokazivati, da je novi pravopis ilirske knjige stari hrvatski, ali zaboravljeni od Vitezovićeva vremena. Oni osjećahu snagu svoju osobito u tom, da su imali svoju slavnu pjesničku književnost. „Mi imademo — veli grof Janko Drašković — mnogo starih i znamenitih djela iz šestnaestoga i sedamnaestoga stoljeća, kad još njemačka literatura u zibci bijaše, Čubranovića, Ranjinu, Zlatarića, Gundulića, Palmotića, Gjorgjića i mnoge ine. Ove dakle našim organičkim (glasoshodnim) pravopisom preštampati, želja je jednoglasna svih onih, kojim su ove stare klasičke, po duhu i ukusnoj krasoti jednako dične knjige poznate. Ova djela kad istom na svjetlost izidju bit će u pravom smislu dika i ponos našega cjelokupnoga nesamo ilirskoga, da i cieloga slavjanskoga literarnoga svieta". Tomu je imala služiti „Matica".

Čitaonica se je smatrala jošte predtečnim zavodom učenoga družtva, kako ga je osobito želio osnovati Ljudevit Gaj, i muzeuma. Već god. 1839. ode iz čitaonice prošnja na kralja, neka dopusti takovo družtvo s narodnim muzejem. Time bi Hrvati dobili zakonito osigurano kulturno središte, gdje bi se lasno mogli sklonuti, kad bi došla bura na njihovu narodnost, jer je čitaonica bila samo dozvoljena i čuvana milošću magistrata zagrebačkoga. Magjari toga nikako dopustiti nehtjedoše, zato i godine prodjoše, a ta molba nije mogla doći pred lice kraljevo. Hrvati ipak pribiru u čitaonici i knjiga i starina, i postavljaju prve temelje svomu narodnomu muzeju.

Najbrže i najizdašnije djelovala je čitaonica i njezine družice po zemlji na družtveni život, koji se je sada sav stao razvijati oko idee ilirske, jer su na zabavah, koncertih i plesovih svuda se Iliri napinjali progovarati narodnim jezikom, kako se je pisao. I žene počeše s ponosom progovarati hrvatski, obodravane i pohvalnimi pjesmami i vatrenimi rodoljubivimi nagovori krasne mladeži hrvatske. Srdce je kazivalo mladim pjesnikom, da će Hrvatska onda istom biti pravo preporodjena, ako joj majke budu mliekom materinjim dale upijati domorodni duh djeci svojoj.

Čim je bio veći napredak ilirske idee, tim su Magjari bivali žešći i nesnosniji, tim više ištu da Hrvatska primi magjarski jezik. Magjari se već pripraviše za sabor god. 1839—1840. opetovanimi zahtjevi. U očigled sabora zajedničkoga sastao se sabor hrvatski. Tu ustadoše vatrenimi govori, uzdajuć se najviše u pravednost kralja, grof Janko Drašković, grof Gjuro Oršić i Mirko Lentulaj,

*

da postave zahtjev, ako Magjari budu nastojali zatrieti narodnost hrvatsku, da se Hrvatska od Ugarske odciepi, svoje namjestničtvo od kralja izprosi i svoj narodni jezik uvede. Prvi put izadje mladež sa sjajnom serenadom na čast govornikom sabora, te se je već pjevala po ulicah zagrebačkih pjesma: „Koj nam rod i dom zatira — on pod sabljom nek umira — koj podkapa nam pravice — neka umre od strelice itd.“

Magjari primiše odaslanike krvatske na zajedničkom saboru kao sluge bečke absolutistične vlade, kao neprijatelje magjarske narodnosti. Iskahu, da Hrvati plaćaju isti porez, koji plaća i Ugarska, što im kralj nije prihvatio. Iskahu od kralja, neka budu pozdravi i odzdravi kralju samo na magjarskom jeziku, neka kraljeva kancelarija i namjestničtvo samo magjarski pišu, neka kod svih ugarskih a razumije se i hrvatskih regimenta bude komanda magjarska, svi zakoni da budu samo magjarski, u školah i u istih crkvenih i župnih knjigah da bude sve magjarski, dapače da se prodikuje i u crkvah magjarski. Već prije sabora odbijahu njeke ugarske županije latinske dopise iz Hrvatske i prekinuše time svezu s našom domovinom, jer nisu dobivale magjarskih dopisa. Sada se složiše i gornja i dolnja kuća proti Hrvatom, koji su uzalud prosvjedovali na temelju svoga osebujnoga položaja.

1840. Hrvati opet zaiskaše i nadjoše svoj spas kod kralja, koji glede Hrvatske odpisom 5. maja god. 1840. nije primio zaključaka sabora, već je iskao da se zakoni o magjarskom jeziku na Hrvatsku neprotegnu. Dolnja kuća dakako nije niti čuti htjela o kakvoj iznimki za Hrvatsku, a u gornjoj našlo se je mirnijih ljudi, koji su blaže sudili i iskali od Hrvata, da barem više stolica na svojih školah za magjarski jezik osnuju. Opet je i gornja kuća postavila Hrvatom rok za deset godina, da do toga vremena bude u Hrvatskoj sve magjarski. Kralj nije primio magjarskih zahtjeva.

Na povratku u domovinu stupiše naši odaslanici pred sabor svoje domovine opet tužbami na Magjare. Bio je umro ban Vlašić tečajem sabora, a banski namjestnik biskup zagrebački Juraj Haulik otvarajuć sabor javno reče, da su ozledjena mnoga prava Hrvatske, a što je spašeno imadu zahvaliti pravednosti kraljevoj. S pouzdanjem gledaju zato Hrvati u priestolje i prose, neka im bude dopušteno uvesti svoj narodni jezik na pravoslovnoj akademiji i na gimnaziji kao obvezni predmet. Godine su prošle, dok

je kralj god. 1845. ovu poniznu prošnju uslišao, kad se je već mnogo puta ponovila bila. Pobrinuše se Hrvati u saboru i za narodno kazalište, da se preko njega krasni jezik ilirski naobražava i jednoličnošću svojom obuhvati sve strane naroda.

Magjare nije malo zabrinula s jedne strane ova „panslavistička“ struja u Hrvatskoj, što najumniji njihov historik priznaje, jer vjeruje, da se samo ruskimi rublji mogla dići ovakva bjesnoća medju „braćom njihovom“ Hrvati, s kojimi da su kroz vjekove u slogi i prijateljstvu živili, i nikad se zavadili nisu. S druge strane slutiše mirniji ljudi medju njimi, da će se veliko zlo roditi, kada su evo Hrvati svaki put zakriljeni od bečkoga dvora, kada se je iskalo, da „jezik sveukupne domovine“ Hrvati poprimu. Iliri su plaćenici s jedne strane bečkoga dvora, s druge opet cara ruskoga i rade proti konštituciji. To povjerovaše oni stariji plemići hrvatski, koji su se već našli u životu, kada je počela sievati vatra idee ilirske medju mladeži. Ime slavensko i ilirsko posta im strašno, zatrieti će staro ime „horvatsko“ i staru konštituciju, jezik štokavski bio je „vlaški“ i zatrieti će stari liepi latinski. S Magjari zajedno branili su se Hrvati tako dugo od Beča, sada se dižu Iliri na Magjare i prijanjaju Beču. Na taj način postadoše tako zvani M a g j a r o n i poslije god. 1840. Većina njih želila je, da ostane pri starom, kako je i prvo bilo. Bilo je opet medju njimi i takovih, koji su već prije god. 1830. u ono tamno doba za hrvatske nesviesti naučili magjarski, pak im se je naravski vidilo, da pokorni Magjarom Hrvati imadu poprimiti jezik magjarski. Ova stranka počela se je javno skupljati *1841.* god. 1841. pod vodstvom grofa Aleksandra Draškovića i nazvala se je sama „h o r v a t s k o - u g a r s k o m:“ Budući da je gorilo upravo pitanje o narodnosti, kojoj nebi bilo obstanka po zakonih magjarskih, zato smatrahu Iliri i zvahu ovu stranku p r o t u n a r o d n o m, jer je i sama svoje družtvo kazino učinila učilištem magjarskoga jezika. Bies i strast je brzo uzkipila izmedju obiju stranaka.

Prvi javni sukob dogodi se prigodom obnove častnika županije *1842.* zagrebačke god. 1842. Stranka n a r o d n a, kako su se Iliri zvali, odjevena u surku, kroja starohrvatskoga, u crvenkapah s polumjesecom i zviezdom, što smatrahu grbom stare Ilirije, uzvijala se je po ulicah zagrebačkih i fizičnom silom nadvlada protivnu stranku i baci ju iz dvorišta banske kuće. Pjesmam na slavnu pobjedu neima medju Iliri gotovo kraja ni konca. Mala „Pjesmarica“, u

kojoj su bile ilirske davorije sabrane, poplavi svu zemlju. Pjesme „Doletiše ptice kukavice“, „Nek se hrusti šaka mala“, „Nosim zdravu mišicu“ odjekivahu sada po gorah i dolinah Hrvatske.

Denuncijacije od njekih magjarskih profesora odprhivahu redom u Ugarsku, da ih braća njihova spase od propasti; magjarska stranka napela je sve svoje sveze medju aristokracijom magjarskom. Ljudevita Gaja na primjer obtuživahu, da si daje pjevati kraljevsku himnu od mladeži mjesto: „Bog poživi našeg kralja“, da se pjeva „Bog poživi našeg Gaja;“ Iliri da kane osnovati novo kraljevstvo i odcjepati se od Ugarske, Ugarska da će biti podnožje slavenskoga giganta, Slaveni da su pozvani Europom gospodovati, Ugarska da će doći pod Iliriju. Na ove i mnoge druge tužbe bude veliki župan zagrebački Nikola Zdenčaj sa svoje časti svrgnut, a kraljev povjerenik veliki župan virovitičke županije Josip Šišković dodje da vodi proti Ilirom iztragu. Biskupa Jurja Haulika sbaci kralj s časti banskoga namjestnika, a banom hrvatskim imenova 16. juna grofa Franju Hallera.

Na jesen 18. oktobra dade se novi ban uvesti u bansku čast velikom sjajnošću. Tom prilikom dovede grof Alberto Nugent u Zagreb oduševljen narod, veliku četu slobodnjaka obučenih u narodnom odielu. On sam odjeven u crvenu kabanicu i crvenu kapu jašio je pred njom na bjelom konju, a na zastavi njegovoj prosja nadpis: „Odlučio sam“, što je onda bila deviza Ilira. Zagreb je bio rezsvietljen, ali oduševljenja nije bilo. Dapače pripoviedaju, da je na jednoj kući bio nadpis kod razsvjete: „Od sablje znaj bane, da pada prot narodu, tko će da vlada!“

1843. Bana Hallera smatrahu Iliri više komisarom nego li banom, koji će raditi kako kad po zapoviedih magjarskih i bečkih, i uslied toga zlo slutiše i njihove zle slutnje izpuniše se početkom godine 1843. Ilirsko ime bude zabranjeno, a „Danica“ od trećega broja posta opet: „Horvatsko-slavonsko-dalmatinska;“ Zabolilo je to Iliri preko svake mjere. Sam grof Janko Drašković povede deputaciju pred kralja, da ostavi ovo ime. Odgovor kraljev bio je polovičan: „da je kralj svim svojim narodom pravedan otac i da neda jednoga po drugom potlačiti, da je želio umiriti one, koji se tuže na ime ilirsko;“ Iliri se trudiše dokazati kralju, da je ovo ime staro narodno bilo medju svimi Hrvati u porabi.

Silovita magjarska censura — vodio ju je zloglasni Mačik — sjede na vrat svakomu duševnomu proizvodu hrvatskomu.

Pozornu motritelju pada u prvi mah u oči, da je „Danica“ uhvatila sad hladniji smjer, gdje neima one stare čudotvorne vatre u patriotičnih pjesmah. Iliri moraju tražiti oduška svojim patriotičnim mislim u tudjem svietu, i počmu za svoju obranu izdavati novine u Biogradu pod naslovom „Branislav“. „Nije li žalostno — veli se u istih na pristupu — da mi sinovi ustavne države uteći moramo u straue zemlje, kad si želimo uzajemno priobćiti naše misli i namjere. Pa kakve su to misli, kakve to namjere? Želimo li mi našu domovinu upropastiti? Ili kralja se našega odreći? Ili karlistička, komunistička, revolucionarna načela razprostranjivati? Ili nov vjerozakon osnovati? Ili ustav upropastiti? Bože sačuvaj! Mi samo želimo porazgovoriti se o tom, što je za našu domovinu koristno, o lieku, kojim bi zadate joj rane najlakše zaliečile, o načinu, kojim bi našu braću iz duhovnoga sna i mrtvila najbrže probudili, osviestili i izobrazili, i ovako njih domovini vjerne sinove, ustavu krepke branitelje, kralju odaue podložnike učinili. Nelete daleko naše misli, nećemo da gradimo kule po oblaku. Nu eto hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor pred vratima stoji, u njega puni nade upiramo oči i lieka za narodnost i domovinu od njega očekujemo. Trebalo bi, da se dogovorimo napred o predmetih, o kojih će biti ovdje govor, da pripravimo narod za ovo velevažno doba, a mi niti pisnuti nesmemo, dočim su Magjari o svojem saboru, i više nego što je valjalo, govorili i pisali. Mi to želimo samo u svoj čednosti učiniti, pa nam niti to nije dopušćeno. To je žalostno, to nas boli; nu žalost nam se podvostručava, kada na um uzmemo, tko nas u tom prieči. U drugih državah monarkija biva najveća neprijateljica slobode tiska, onde se ljudi tuže na ministre, na policiu zato, što im ova nedozvoljava priobćivati njihove misli i čuvstva putem štampe. Kod nas je to sasvim naopako. Mi imamo milostivoga kralja, koji sve svoje podanike jednako čini dionike svoje milosti; a oni, koji se nazivaju našom braćom, koji isti ustav s nami imaju, i ista prava uživaju, koji bi imali biti najvjerniji drugovi, najčvrstiji saveznici, najiskreniji prijatelji, oni su naši najveći neprijatelji. Oni upotrebljavaju svu svoju snagu, da nam koliko moguće ograniče slobodu štampe, da nam nemoguće učine slogu i pomirenje, i da nam po tom vrat skuče pod tatarski jaram. A to su pretjerani Magjari i njihovi privrženici. Jeste Magjari, koji vladu tako rado despotizmom ukoravaju, a sami naj-

veći despotizam nameću svim, koji negovore magjarski. Magjari, koji Hrvate kao konzervativce tako prezirno gledaju, o slobodi uviek viču, svoju liberalnu konštituciju do neba uzvisuju, ali i samo za one proglasuju, koji magjarski zbore. Isti ovi Magjari upotriebljuju sve spletke i smutnje, bilo kako mu drago nas zavadili, mir i slogu poremetili, svaki napredak zapriečili i najposlije ili upropastili ili u Magjare pretvorili. Oni gaze javno zakone i pravice, samo da utuše svaku iskru slobode i izobraženosti u Hrvatih, i dočim o slobodi pečatnje na državnom saboru najviše viču, nastoje kod nas o tome, da zaprieče tiskanje svake knjige budi na hrvatskom ili slavonskom jeziku pisane. Mnogi neće vjerovati, a sveta je istina, da se više puta u Zagrebu nesme ni ono prepečatati, što je već u gdjekojoj kujigi ili novinah austrijsko-monarkičkih pokrajinah pečatano bilo i da knjige itd., koje je austrijska censura propustila, ugarska censura prodavati zabranjuje i konfiscira. Mnogi neće vjerovati, pa je čista istina, da u svoj Europi neima za sada tako stroge cenzure, kao što je u Zagrebu, i da ovdje takve stvari cenzor briše i štampati zabranjuje, koje bi mogle u Carigradu piljarice deklamirati. Šta ćemo više, kada nam se neda ni ono putem štampe svietu priobćiti, što se je javno u varmedjskih skupštinah radilo, kamo li misli i mnienja obća prije skupštine ili sabora savjetovanja i dogovora radi predlagati!"

Kratki i ozbiljni glas spisa, koji je preskočio granice svoje domovine pokazuje nam, da su Hrvati svjestni svoga položaja, da stoje samo na stanovištu obrane, koju gledaju što bolje utvrditi. Neimaju kada niti pomisliti, što će nova stvoriti, već živući u svakdanjoj borbi traže izlaz iz nje na mirnije i sretnije polje narodnoga napredka i narodne prosvjete. Magjarska stranka u zemlji hvatala se je već magjarskoga jezika i magjarskih idea, njoj je Hrvatska izgubljena zemlja, prodana od Ilira ruskomu caru i Austriji, zato valja za obranu starih „pravica" žrtvovati sve, jer su samo Magjari kadri spasiti staru zajedničku konštituciju.

S ovimi čuvstvi dočekaše obadvie stranke sabor hrvatski, sazvan na 2. maja, da bira poslanike na sabor ugarski. Magjarska stranka bila je dovela preko dvie hiljade oružanih ljudi, da si time osigura izbor svojih ljudi na sabor ugarski. Kada ban nije dopustio, da sabor vieća pod oružjem jedne stranke, razišlo se je seljačko plemstvo i počeo je viećati sabor. Stare se

rane ponavljaju, poslanikom se daju naputci o jeziku, o cjelovitosti zemlje i o nesmiljenom postupku magjarske cenzure. Prvi put progovori hrvatskim jezikom Ivan Kukuljević, da obodri stališe i redove, neka odmah prime svoj narodni jezik u urede, škole i saborske razprave. Vatrene rieči ostadoše glasom vapijućega u pustinji, jer su stariji ljudi jošte uviek mislili, da moraju nepokolebivo stajati na slovu stare konštitucije, da je to onaj stanac kamen, s koga ih Magjari neće moći odtisnuti. Netom eno sam kralj zabranio ime ilirsko i dopustio pritisnuti cenzurom knjigu hrvatsku, zato je sada potrebno što žilavije stajati na onom stanovištu, gdje su se već više puta našli složni s kraljem. Latinski će govoriti, a magjarskomu jeziku nedadu u svoju zemlju, a od kralja će iskati, da se u školah bude obvezno učilo jezik hrvatski. Za poslanike na zajednički sabor u Požunu budu izabrani Karlo Klobučarić, Herman Bužan i Metel Ožegović.

Što su obzirniji stariji Hrvati gledali ponješto obustavljati, to su Magjari opet tim bjesnije izganjali. Hrvatskim zastupnikom zabrane u Požunu govoriti latinski, u čem su ih osobito podupirali turopoljski župan Antun Josipović i grof Nepomuk Erdedi, koji su sami za sebe govorili, da su Magjari, te su javno u saboru uzeli govoriti magjarski. Poslanici hrvatski nadjoše se u nevolji, zato zaiskaše od svih županija i municipija naputke: što će uraditi. Županije i gradovi odgovoriše im, da imadu i nadalje govoriti latinski, a ako im Magjari nebudu toga dopuštali, neka se vrate kući.

Zublja nemira bačena je u Hrvatsku, te je sva zemlja bačena u dva tabora. Magjarski vodjen od njekih velikaša i njekoliko njihovih prislužnika plemića oslanjao se je najviše na šake i sjekire plemstva turopoljskoga. Ta plemenita občina, koja je znala kroz vjekove sačuvati pravu hrvatsku rodnu župu, dajući svakomu novomu kralju na potvrdu svoje prastare sloboštine, koja je kao „sbor braće“ umila zapriečiti ulazak čovjeka inoga roda u svoju občinu, koja je na hrvatskom jeziku imala svoj stari plemićki red, bačena je sada u vrtlog političke borbe, po čem bi magjarski jezik imao poplaviti Hrvatsku.

Stranka ilirska tražila si je i našla takodjer kortešacijom pristaša medju seljačkim plemstvom, ali cviet njezin bio je medju mladeži i svjestnim svećenstvom. Književnici sipahu duhovite satire, kakve smo vikli čitati u nemirnih vremenih od smjelih i na-

prednih stranaka. Karikature svakovrstne o kolovodjah magjarskih bijahu slast i uživanje mladeži hrvatske. Odvažno postupanje narodne stranke izjavljajuće sada više puta javno, da će se od Ugarske odcjepiti i zaiskati opet svoju samostalnu vladu, kako ju je imala Hrvatska pod Marijom Terezijom, dovodilo je do bjesnile magjarsku stranku pripravnu već na to, da hrvatske županije poput ugarskih ravno na sabor ugarsko-hrvatski šalju svoje poslanike. 9. decembra 1843. imala se je obavljati velika skupština županije zagrebačke. Obadvie stranke nadjoše se oružane na taj dan na trgu svetoga Marka. Prije nego što se je počela skupština, sraziše se do krvi. Sluga baruna Levina Raucha stojeći uz oružana svoga gospodara ubi iz puške jednoga čovjeka grofa Nugenta, a gospoda magjarske stranke tu palu žrtvu na komade razsjekoše, kako pripoviedaju očevidci. Razbijanje i pucanje, metež i urlikanje izpunjivalo je gornji grad zagrebački i prelievalo se po drugih stranah grada. Više ljudi s jedne i druge strane bude ranjeno. Krv je potekla, sliepo bjesnilo istom pravo započelo. Skupština se dakako nije držala.

Magjarska stranka dizala je viku, da su Iliri krivi ovomu prolievanju krvi; tužbami svojimi dopreše i do prestolja pod zaštitom ugarskoga palatina. Na to dodje u kraljevo ime u Zagreb opet povjerenik Josip Rudić, veliki župan bački, koji je ipak riedko dolazio u Zagreb, bojeći se za svoj život. Magjari sa svoje strane poslaše u boj sve svoje učene ljude, da dokažu, da je Hrvastka podjarmljena zemlja, da se bezuvjetno mora pokoravati Ugarskoj, sa slašću i ponosom pisahu, kako su već prije kralja Ladislava zakoni magjarski valjali u Hrvatskoj, kako su vitežke čete Magjara već u desetom vieku prodirale do jadranskoga mora. Nadalje dokazivahu, da je Slavonija uviek bila magjarska, ban uviek pokoran palatinu, ustav svoj da Hrvati Magjarom imadu zahvaliti. Pisali su na magjarskom, latinskom i njemačkom jeziku. Hrvati im neostadoše dužni odgovora, te i oni svoje odgovore u brošurah na njemačkom i latinskom jeziku postaviše pred sud vanjskoga svieta. Učeno i vatreno suzbijaše ih Mirko Ožegović, biskup senjski.

U saboru neuzmicahu takodjer odvažni odaslanici hrvatski, zašto Magjari ipak nisu marili, već su stvarali zaključke: da na ugarskom saboru hrvatski poslanici magjarski moraju govoriti, da za vrieme od šest godina ima magjarski jezik biti službeni u Slavoniji i primorju, da se na svih hrvatskih učilištih

imadu podići stolice magjarskoga jezika; da poslije osam godina hrvatske oblasti imadu s ugarskimi magjarski dopisivati, a dopise magjarske da odmah sada moraju primati. Turopoljski župan Antun Josipović je jošte predlagao a sabor primao, ali kralj srećom nije potvrdio, da svaki turopoljski plemić glavom ima pravo glasa u saboru hrvatskomu. Magjari se dobro spominjahu onih vremena od početka ovoga vieka, kada je vlada kneza Metternicha u ugarske županije bacila mase seljačkih plemićkih glasova, i time nemogućim učinila odpor svjestnoga plemstva. Sjećala se, kako je plemstvo odbjeglo županije, ostavilo u njih seljačko plemstvo sa činovničtvom, te je od županija postalo ruglo, gdje urlikajuće čete seljačke odlučivahu, što si je vlada poželila. Ovo bi imao sada po osnovi Josipovićevoj i njegove braće Magjara postati sabor hrvatski, u kojem bi seljaci turopoljski preogromnu većinu imali i odlučili sudbinom Hrvatske. Ovako bi nestalo Hrvatske.

Ciela godina 1844. prolazila je u gorkom žamoru izmedju *1844.* obiju stranaka, osobitu u Zagrebu, gdje se je spremala obnova županijska obustavljena pred godinu dana. Ban Haller spremio je medjutim kroz palatina i ugarsku vladu, da se je broj birača županijskih smanjio, čime je narodna stranka puno glasova izgubila, a sabrala je bila već do tri hiljade glasova plemićkih. Ban Haller uvede k tomu u županijsku skupštinu vojničku silu, *1845.* te je tako pod zaštitom bajoneta bila konštitucija u Hrvatskoj. Obnova županije zagrebačke odgadjala se je dotle, dok nije bila magjarskoj stranci osigurana većina, dok napokon nebude proglašena na 28. jula 1845. Već dva dana prije dolazile su sa svih strana čete birača prostih plemića praćene glasbom i gospodom, koja su ih vodila. Narodnjaci svirahu hrvatske narodne komade, Turopoljci magjarsku koračnicu Rakoczyevu. Magjarska stranka je bila sigurna za svoju većinu.

Već u rano jutro izbornoga dana dade ban Franjo Haller u obadvih dvorištih i na svih hodnicih banske kuće namjestiti vojsku s nabitimi puškami i nasadjenimi bajoneti; jedan odjel vojske postavi za stražu pred kućom. Desno dvorište kuće s jednimi vratima dade strani narodnoj, a lievo sa dvojima vratima poda magjarskoj. Svoj zeleni stol namjesti pod svodom izmedju obiju dvorišta. Radilo se je ponajprije o izboru podžupana. Prvi dan se jošte nije dovršio, te je istom na večer drugi dan oko sedam

sati proglasio blied i drhćuć ban, da je izabran Josip Žuvić kandidat magjarske stranke. Gromovitim „vivat“ odnesoše magjarski pristaše svoga kandidata kroz stražnja vrata banske kuće u kasino, dočim se je narodna stranka psićuć protivnikom svojim protiskivala kroz vojsku i svjetinu na Markov trg. Jedan dio istom bio prošao, kad al puče puška iz susjedne Ferićeve kuće i rani jednoga djaka. Uzbunjeno plemstvo narodne stranke pomislilo u taj čas, da će Turopoljci kavgu učiniti i da od traga kane na nje udariti, zato potegnu sablje da dočekaju neprijatelje na trgu. Mladi grof Gjuro Erdedi vatreni privrženik narodne stranke htjede sa njekimi narodnjaci jurišati kuću, odakle je prva puška pukla, ali vrata bijahu zatvorena, a razjareno ljudstvo razlupa samo prozore na kući. U taj čas dobije vojska od bana zapovied, da zatvori sve ulice trga sv. Marka, na što nasta strašno komešanje i glasno prepiranje s vojskom, od koje se je iskalo, da potraži u kući onoga koji je pucao. Zapovjdnik toga nehtjede učiniti, premda ga je zato sam gradski načelnik bio zamolio. Vojska stane strieljati na one, koje je zatvorila, u nakriž najnemilostnijim i najkrvoločnijim načinom, te je ubijala ljude nedužne i nekrive, kao pomamne pse. Za njekoliko trenutaka osta trinaest mrtvih i dvadeset i sedam ranjenih.

Kada se je vojska na trgu opet u red sakupljala ležahu već oko nje žrtve njene u krvi. Prozori i stiene od kuća bijahu prostrieljane. Okrutni ban stajao je u to vrieme kod prozora kao okamenjen, okružen od magjaronskih velikaša i plemića. Neopisiva ogorčenost prevlada glavnim gradom. „Vaskoliki je puk strašno ogorčen — pisa krotki suvremenik Babukić odmah drugoga dana — i razjareno osobito naše gradjanstvo, koje je išlo k banu, zahtjevajući, da prosto turopoljsko i ino plemstvo razpusti, jer inače, da će ih oni na svoju ruku tjerati. Ban odgovori, da on toga nemože učiniti i tako po sve dane stoji pred njegovom kućom bataljun vojske. Mi živimo u pravoj i podpunoj anarkiji i strah, koji je nami zavladao, nemožemo opisati. Čini nam se kao da smo na smrt odsudjeni; jer s jedne strane bojimo se od onih, koji su dobili vlast, da sigurnost čuvaju, a tu su oni sami strašno narušili, a s druge strane boje se i čuvari narušene sigurnosti, da puk na njih neudari i da tako podpuna revolucija i medjusobni gradjanski boj nenastane. Reštauracija nije nastavljena i tako u cieloj zagrebačkoj županiji anarkija vlada:“

Kolika je uzrujanost zavladala po cieloj zemlji i u svih trieznih krugovih, kolik strah za narodnu budućnost, to se neda opisati. Za tri dana odprati deset narodnih mučenika sav narod u plaču na groblje, a na svakoj mrtvačkoj škrinji bilo je napisano: „hodie mihi et cras tibi“, što se je onoga dana i poslije nekoliko godina ponavljalo. Na poslednjem liesu bilo je napisano: „O Bože, krv naša Tvu osvetu čeka!“

Po svih županijah hrvatskih prevlada misao, da se treba boriti i otimati od magjarske stranke u Hrvatskoj. Županija varaždinska izprosi si od kralja, da je svrgao njena velikoga župana najljućega neprijatelja narodne stranke grofa Nepomuka Erdeda i učinio njegovim zamjenikom vriednoga Mirka Lentulaja. Na ugarske županije odpravi poslanicu, u kojoj kaza: kamo ćemo dospjeti s konštitucijom, ako brutalna vojnička sila bude odlučivala o naših pravih. Nijedna neda odgovora, premda su sve inače znale vikati na vojsku i vojene odredbe.

U zagrebačkoj županiji dodju magjarski pristaše do vlade, koju su toliko želili steći. Sada im je prilika, da se svietu odkriju, što žele i kane dostignuti. Nisu se pritajili a povjest im je zato zahvalna. Čim se po volji obnoviše, izabraše dva revna i pouzdana magjarska pristaše Josipa Brigljevića i Kolomana Bedekovića za poslanike županije na budući sabor hrvatski i dadoše im naputak, neka ištu da svi plemići turopoljski dodju s pravom glasa na sabor hrvatski, ako toga nedostignu, da iz sabora izstupe. Što nije uspjelo prije dvie godine u saboru ugarskom, to bi imalo izaći u saboru hrvatskom, da si sam sabor za uvieke smrt podpiše. Županiji zagrebačkoj bila je cenzura premlitava, zato neka se pooštri, neka se dapače narodna tiskara dokine. U školu neka se uvede stari magjarski pravopis a novi ilirski zabrani, i neka se uči samo kajkavsko-hrvatsko narječje. Dočim je magjarska stranka iskala glas u saboru plemićem seljakom, zabranila je ulaz u skupštine svim neplemenitim honoratiorom, advokatom i drugim ljudem, zabranila im dapače i s vjerodajnicami plemiće zastupati. Županija zagrebačka neustručavaše se počiniti sad i tim izdajstvo domovine, čim je mimoilazeć sabor hrvatski uzela proglašivati zaključke sabora ugarskoga, kojimi se zapovieda Hrvatskoj primiti magjarski jezik i kojimi se na komade razkida tužna Hrvatska. Zahvalnicom se spomenuše grofa Nepomuka Erdeda i župana turopoljskoga Antuna Josipovića, što

su te zakone pomagali stvarati. Jošte se osokoli županija, te pozva sve svoje družice u zemlji, da njezine zaključke pomognu braniti.

Sve županije hrvatske i slavonske odbiše jednoglasno bjesomučne predloge županije zagrebačke. Sve su dapače iskale od kralja, neka odredi iztragu proti onim, koji dadoše povoda prolievanju krvi 29. jula. Prijatelji banovi i palatinovi znali su izraditi, da na ove molbe nedodje nikakov odgovor, jer su predobro znali, tko je pravi krivac, tko li je izazvao one grozne dogodjaje. Narodna stranka uze se sabirati po svoj domovini oko jedne dosta dozrele političke idee, da na svaku ruku domovini svojoj samostalniji politički položaj izvojuje.

Tomu se nadavala prva prilika u sliedećem saboru hrvatskom, koji se je za mjesec dana 23. septembra imao sastati. Već prvi dan napuni se sabornica s prostimi Turopoljci, koji da će imati pravo glasa u saboru kraljevstva. Još prije sabora obećao je bio ban, da će im dopustiti samo mjesta na galeriji. Narodna stranka stane predbacivati banu, da svoje rieči nedrži, a zastupnik županije zagrebačke Koloman Bedeković uzme braniti pravo glasa turopoljskoga i izjavi da će on sa svojimi Turopoljci tako dugo ostati u saborskoj dvorani, dokle ih vojnici iz nje neprotjeraju, i da on nedopušta nikakvo drugo pretresivanje, dok se odluka o pravu svih plemića neproglasi. Na to izvadi ban iz žepa kraljevski odpis na sabor hrvatski, u kojem se pozivlje, da prije svega preuzme uredjenje sabora, kralj uništuje svako pravo prisustvovanju pojedinih plemića, i pravo glasa priznaje onim, koji su pozvani banskim pismom ili su poslanici municipija. Osim nekoliciue pristaša magjarske stranke svi su zastupnici pristajali uz načela kraljevskoga odpisa. Isti gubernator riečki Gavro Kiš zagovarao ga je, samo se je zastupnikom županije zagrebačke činilo, „da vide konštitucionalnu slobodu zakopanu“, zato ostaviše sabornicu razjareni na bana Hallera gotovo toliko, koliko i na „Ilirce!“

Sabor hrvatski kao preporodjen stvori nove odlučne zaključke. Prvi put se osokoli, da izreče zaključak, neka se kralj zamoli, da vrati Hrvatskoj samostalnu vladu t. j. namjestničko vieće, kako je bilo pod Marijom Terezijom, a u kraljevoj dvorskoj ugarsko-hrvatskoj kancelariji neka bude jedan odsjek hrvatski, što se je primilo velikim uzhitom občinstva. Narodni je jezik imao dobiti pravo svoje naravno gospodstvo, moliti će se, da se akade-

mija u Zagrebu uzvisi na sveučilište, a nove stolice na akademiji i na gimnazijah neka se ustroje za narodni jezik. Sastavljena bi glavnica i zemaljska podpora za narodno kazalište. Da se crkva hrvatska od ugarske odciepi, predložiše, neka se zagrebačka biskupija podigne na čast nadbiskupije, koji je predlog tekao iz sabora hrvatskoga već početkom ovoga vieka. Sav sabor odisaše novijim krepčim duhom, prolivena krv pred malo dana kano da je pala na srdce stališa hrvatskih, te se povraćahu staromu slobodnijemu položaju svoje domovine. Banu Halleru nije bilo više obstanka u Hrvatskoj, zato uzmaknu odmah poslije sabora, a banskim namjestnikom imenova kralj opet biskupa zagrebačkoga Jurja Haulika. Da su dapače već ljepše nade u srdcih hrvatskih vidi se po tom, što je županija varaždinska u kralja zaiskala: neka im dade za bana koga svoje kraljevske krvi i prejasne kuće, a ako to nebi mogao, neka im dade koga Hrvata ili Slavonca.

Što će reći Magjari na ovaj obrat stvari u Hrvatskoj? To se je pitao svatko onda u Hrvatskoj, a i sada zapitati će naši čitatelji. Mjeseca novembra sastala se je velika skupština županija peštanske. U njoj se sjajnim govorom digne Ljudevit Košut na Hrvatsku i reče: da zahtjevanje posebnoga namjestničkoga vieća neznači drugo, nego odciepljenje od Ugarske. Da hrvatske stranke ništa drugo nerazlučuje nego protestantizam. Iliri da se boje, da ga magjarska stranka neuvede u Hrvatsku. Branio je sudjelovanje prostih plemića na saboru hrvatskom i reče: da to za Hrvatsku nebi bilo tako abnormalno, da na saboru svaki plemić ima posebni glas i odvjet, kako se to izvan Hrvatske na prvi mah pričinja, nego da je vriedno i zakonito, dapače i naravno i dosljedno. Navede, kako Hrvati žele i preko Hrvatske pobuniti nemagjarske narodnosti proti magjarštini. Kaza, da hrvatski sabor neima pravo da se sam uredi, već da to pravo ugarskomu saboru pripada. Predloži, da peštanske županije zastupnici na budućem ugarskom saboru nepriznadu izabrane izaslanike iz hrvatskoga sabora, jer su izabrani bez uticanja prostih plemića, umoli napokon skupštinu peštansku, neka pošalje svetčanu deputaciju u Beč pred kralja, da zaključke sabora hrvatskoga nepotvrdi, nego da drugi zakoniti sabor t. j. s plemići turopoljskimi sazove, a učinjene već zaključke da uništi. Županija prihvati Košutov predlog s oduševljenjem i pozva sve ugarske županije, neka se

sve dignu i šalju deputacije do kraljevskoga priestolja. Deputacija županije nije ipak dospjela pred lice kraljevo, jer je kralj nije htio primiti. Uzalud se napinjala kod nadvojvode Franje Karla i Ludviga, da si izposluje audienciju. Po jednom činovniku dobi odgovor, da je nesamo kralj neće primiti, već da je zabranio svim organom vlade da ju primaju. Peštanci se vrate bez uspjeha kući, a iza njih dodje ukorni odpis, što prave bezrazložne smutnje po zemlji. Na to se druge županije neodvažiše poslušati svoju peštansku družicu, samo dvie tri poslušaše i dobiše ukor od vlade. Jauk i plač županije zagrebačke, da je propala konštitucija odpravljen na sve županije ugarske, budio ih je, da barem adresom na kralja svoje tužbe podignu, što su učinile dvadeset i četiri
1846. županije. Županiji zagrebačkoj odgovori kralj 13. februara 1846., „da je Njeg. veličanstvo njihovu adresu, u kojoj su toliko drzoviti, da previšnje odpise na sabor ukoravaju i sramote, s najvećim nezadovoljstvom primilo, jer su u njoj povriedili nesamo svako štovanje dužno kralju, već prema uspomeni otaca svojih nezahvalni se pokazali:“ Kralj da je nastojao dovesti mir i red u županijah i u saboru, koji su oni sami prvanjih godina prosili. Ciele godine 1846. teče razpra izmedju Ugarske i Hrvatske u novinah i u drugih štampanih spisih. Hrvatska počme osjećati, da je sama svoja i taj duh uzeo se je prelievati cielom zemljom, a Magjari i njihove pristaše u Hrvatskoj morali su za sada samo zubima škripati i očekivati spas svoj od budućega ugarsko-hrvatskoga sabora.

VI.

Mali odmor u političkih razprah podaje nam u ovaj čas priliku, da se na ovo desetak godina prosvjetnoga života hrvatskoga ogledano. Kuda se je razširila narodna idea ilirska u duhu slavenskom i kako je duboko razvriežila korienje u narodu? Zemlju izmedju Save i Drave osvoji već za dvie do tri godine tako, da se je svako znatnije mjesto moglo ponositi sa svojimi „rodoljubi ilirskimi“, a u kojem je koji od pjesnika živio, onomu su se druga mjesta klanjala. Onda predje ilirstvo u susjedne slovenske zemlje i poče ih sapinjati s Hrvatskom, sni o zajedničkoj budućnosti bili su gotovo toliko mnogobrojni, koliko je bilo svjestnih ljudi medju Slovenci. Idea je ta kašnje znamenito

oslabila, zato ju slabo naši suvremenici razumievaju, a koliko je jošte danas ima, sva joj je snaga iz ovih deset godina, jer je onda živila podpunim životom, a kašnje se je samo spominjala. U Dalmaciju prekoračila je istom iza sedam godina svoga obstanka, kada su Iliri u Zagrebu izdavanjem starih pjesnika dalmatinskih počeli obnavljati staru slavu Dalmacije, kada je padala sa svačijih usta rieč, da je Dalmacija kolievka povjesti i prosvjete hrvatske, kada je već po svem narodu tekao glas: Dubrovnik je Atina hrvatska! Riedki prosviećeni redovnici podupirahu već ovu ideu iz Bosne, a nevolje iz tužne Bosne razgrievahu svačije srdce u dopisih takovim glasom, kao da će im skoro doći liek od sretnije braće s onu stranu Save. I medju austrijanskimi Srbi počela je idea života dobivati, ali kako je preko Save slobodna srbska zemlja zobala za svoju prosvjetu i napredak sve krepčije sile, odlučila je ona smjer i napredak srbske idee proti idei ilirskoj, prije nego što je ova idea kod Hrvata pala.

Dokle prodire idea ilirska, dotle ide i pjevanje njeno. U prevratno doba naroda imade svaka prigoda svoju pjesmu, a za ovo deset godina bilo je mnogo burnih prilika. Mnogoga rodoljuba nadahnu za čas vila pjevačica, pjesma bi bila pala u krilo vile zaboravnice, da nije u onaj čas bilo skladatelja, koji je pjesmu umrlosti oteo i u sviet ju bacio, da se sviet njome oduševljava za domovinu. Iste gostbe hrvatske pretvarahu se u pjevačke sborove grlećih se prijatelja i uzdišućih za ljepšom srećom domovine. Mnogi čin, kojim su se ganule mase, potekao je od razpaljenih pjevača. Zato će istom povjest davorija ilirskih dopuniti moći povjest ovih deset godina. Prigodni pjesnici jesu najpoglavitiji: Ljudevit Gaj, Dragutin Rakovac, Pavao Štoos, Ljudevit Vukotinović, Mato Topalović, grof Janko Drašković, Gjuro Tordinac, Ivan Trnski, Josip Marić, Tomo Blažek, Franjo Žigrović, Antun Niemčić, Antun Mihanović, Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter, Mirko Bogović, Ferdo Rusan, Ognjoslav Utješenović, Ivan Mažuranić, Stanko Vraz, a zadnjih godina i Petar Preradović. Svi su oni prigodam pojedinim pripievali, premda njih nekoliko stoji visoko pjesničkom snagom iznad pjesnika časovitoga nadahnutja. Predmeti pjesmam bili su dakako različiti, ali svi počivaju na slavi domovine. Ponos da smo narod stari, pratilac slave Aleksan-

drove i takmac na moru s Rimom, da su nam stari pobiedili tolike narode, da smo bili štit kršćanstva, da imamo braće od „Kamčatke do Labe“, da je bio medju nami nekada krasni slavjanski život, da je mišica hrvatska svietu straha dala, taj ponos prolazi pjesmami u stotinu variacija.

Skladatelji domorodnih pjesama posudiše kadgod napjeve od drugih naroda, ali doskora zaroniše duhom svojim u zujeći milopoj narodnih pjesama, i izmamiše iz njega čarobne melodijske napjeve, koji su mogli razdragati srdce svakoga Hrvata, komu je majka istimi glasovi u nježnom djetinstvu srdcu snagu davala. Na tom polju radio je prvi Ferdo Livadić već od god. 1835. Već prvoj pjesmi: „Još Hrvatska“ dade on život po narodnom napjevu, a mnogobrojne njene nasliednice sliediše isti taj put. Iza njega dodje na vidik Ferdo Rusan, zaostajuć daleko za svojim umnim muzikalnim predšastnikom, ali ipak pravi sin preporadjajućega se naroda. „Čudno je pojavljenje u svietu našem gosp. Rusan — veli o njem Stanko Vraz — čovjek taj nepozna niti jedne note, nu on šetajuć se po svojoj slavnoj krajini slaže kao ptica na grani napjeve, kako mu baš dolaze u grlo, nauči je na pamet, složi uz njih i rieči, sjedne na kola, pa ajde u Belovar svomu prijatelju gosp. Mesariću, ondešnjemu organisti, da mu je metne na note. A naravski ti glasovi razsunu se do malo u Belovaru i njegovih okolicah, a za mjesec dana čujemo ih oriti se u Zagrebu u streljani i u kazalištu, uzhićamo se, a za koji dan već ih čuješ razliegati se po ulicah, gdje pjeva i malo i veliko. Evo vam čudotvorne slike naravskoga nadahnuća!“

Nad svimi uzpinjao se je Vatroslav Lisinski, ta nježna duša u slabahnom tielu, taj angjeoski slušatelj narodnih glasova. Premda bez višjega muzikalnoga obrazovanja odsjevnu iz njegova skladanja čista idila našega seljačkoga života. Pjesma: „Oj talasi“, „Odkad dušo ti mi ode“, „Gradić bieli“ i mnoge druge občaravati će dok bude srdca u hrvatskom narodu. Ovomu čovjeku nametnuše prijatelji njegovi misao, da spjeva prvu hrvatsku operu, jer su vidjali u njem muzikalnoga genija. Za tri godine dovrši on operu: „Ljubav i zloba“, koja dodje do predstave po rodoljubnih dobrovoljcih god. 1846. „Predstave te opere čine epoku u narodnom našem pokretu — sudi Ivan Perkovac. „Narod je vrvio od svih strana u Zagreb, da vidi čudo nečuveno i nevidjeno narodnu operu hrvatsku, i domaće je ob-

činstvo bilo občarano, tudjinci su se divili:" Još danas naši stari izmedju sladkih uspomena našega preporoda svetom narodnom pobožnošću spomen o tom nam mladjim najradje predavaju.

Lirika ilirska toliko opieva naš krasni spol, da ti se čini, kano da se povratiše troubadurska vremena u Hrvatskoj. Mladež je njome ukrasivala svoja plemenita osjećanja. Vriedno je spomenuti, što nepristrani suvremenici kazuju, da se je mladež hrvatska u ovoj dobi upravo uljudila i ukrasila, a prije toga da je upravo divlja bila. Nježna lirska poezija, u kojoj se i sama preobilno pokušavala, nije tomu malo doprinesla. Medju lirici ide prvo mjesto Stanka Vraza s kulturno-historijskoga gledišta, jer je prvi pravi pjesnik ženam hrvatskim. Sabirući narodne pjesme slovenske, izpio je iz njih nježnost slovenske duše i prelio ju u stihove hrvatske. Stojeći na visini europejske obrazovanosti, otvorene su mu knjige pjesničke starih i novih, a osobito slavenskih naroda. „Ako i tudje cvieće kadgod na našu zemlju presadjujem — govori sam — opet gledam da mu dadem miris narodni:" Uz njega postavljamo duhovitoga Dragutina Rakovca, kojemu medjutim brige za napredak naroda prerano izmiču pero iz ruku, malo ali sladko pjevajućega Pavla Štoosa, za što ljepšim oblikom pjesme čeznućega Ivana Trnskoga, odlučnoga Tomu Blažeka i pobratime Antuna Nemčića i Mirka Bogovića pjevajuće nježne ljubovne pjesme. Čim se je pako na obzorju pojavio Petar Preradović, daje mu sam Stanko Vraz prvenstvo, nazivljući ga „našim najženijalnijim pjesnikom:" Već prvi rieči prve njegove pjesme: „Zora puca, bit će dana" i sva pjesma občaraše sav Zagreb, kad je iz Dalmacije ovamo doletila. Njegovi „Prvenci" (god. 1846.) donose liriku našu na kulminaciju, na kojoj ju je on sam i kašnje kroz više godina uzdržao.

Epika ilirska imade više pokusa. Na stanovište narodne pjesme postavljaše ju Ognjoslav Utješenović, kojega je pjesma: „Svemu svietu sviće zora, na Balkanu neima dana", samoga tako dirala, da je plakao, a s prevodi u stranih jezicih pokazivala čuvstvo naroda hrvatskoga s braćom na Balkanu. Od narodne pjesme ote se Ivan Mažuranić. Već prve pjesmice iz djačkih njegovih godina pokazuju jaku pjesničku dušu, koja traži epske samo predmete, da ih opjeva. Kada se je dopunjkom našega velikoga pjesnika Ivana Gundulića reć bi š njime omjerio, još toga nije našao. Nadje ga u narodnoj pjesmi i izpjeva „Smrt Čengić-age:"

*

Stoljetne borbe naroda hrvatskoga za častni krst opjevane u narodnoj pjesmi nadje pjesnik najbolje predstavljene u nepolomnih sokolovih Crnegore. Slutnje genija narodnoga savijajuće se oko častnoga krsta sabra pjesnik oko zlatne nade, da će se Ture Krstu pokloniti. „Čengić-aga“ osta do sada nedostignut.

Drama započela je doduše drobnimi početci, jer narodnoga kazališta jošte neima. Prvi hrvatski proizvod ilirske dobe, što izlazi na pozorištne daske, bio je Ivana Kukuljevića „Juran i Sofija“ iz novije povjesti hrvatske. Dramu medjutim istom podiže Dimitrija Demeter svojom „Teutom“ do visine moderne dramatske umjetnosti. „Teuta“ nije kraljica tudjega naroda, već ju oduševljeni Ilir slika kao divnu junačku kćer svoje krvi. Njemu je lebdilo pred očima, da poda dramu narodnu, što ima biti nauzvišenija zadaća ove pjesničke umjetnosti svakomu narodu.

Cielo ovo doba jeste i književnošću i životom poetičko. Četiri decenija prodjoše iza njega, još se o njem pripoviedati neprestaje, dočim uspomene godina iza njega kao da bi rado zaboravili oni, koji su ih proživili. Poezija hrvatska dospjela je već u glavnijih strukah svojih do vrška, na kojem dugo poslije toga ostaje. Pjevanje ono svega naroda kao da se nikada više povratiti neće.

U prozi počimlje se književnost iznova sa najprimitivnijimi početci o deklinaciji hrvatskoj, koju u prvom početku jedva dvojica ili trojica znadu. Zato na nje pada sav teret početaka književnosti. Sva razriečja i nariečja donose pisci i dopisnici, dok se za njekoliko godina neosnova pisanje književnoga jezika, koje je kašnje dobilo u književnosti ime zagrebačke škole. Mala slovnica Vjekoslava Babukića ugodila je kratkoćom i jasnoćom ovoj nesgodi prvih godina. Rieči za sve pojmove i potrebe života traže se po narodu, posudjuju od drugih nariečja slavenskih i napokon se kuju nove. Sliedeći Čehe udariše zakon, da se svaki pojam mora izreći hrvatski. Tako dodjoše gdjekoja nazivlja ruska i češka u jezik hrvatski, a iz samoga jezika izmamljivala je silovita filologija ono, česa u jeziku nije bilo. Prvi riečnik izdadoše Ivan Mažuranić i Jakov Užarević. Historija narodna nije bila moguća radi etnografijskih pomućenih pojmova. Zato ipak cvatu na latinskom i njemačkom jeziku obrane hrvatskoga državnoga prava, koje daju svjedočanstvo o srčanosti Hrvata, kako već tečajem dogodjaja spominjasmo.

VII.

Hrvatska ostade poslije zahvale bana Hallera bez vladajuće krepke banske ruke. Banski namjestnik bio je čestiti biskup zagrebački Juraj Haulik. On je svezami svojimi kod dvora mogao zaštićivati zemlju potrebnu svake pomoći, on je visokim političkim obrazovanjem nadmašivao gotovo sve svoje suvremenike u Hrvatskoj, on je kao pravedan svećenik poštovao plemenite prosvjetne svrhe i obranu narodnosti, za koju se je borila stranka ilirska, ali u živom i strastnom boju izmedju Hrvata i Magjara preslab je, da vodi ma koju stranku. Narodna stranka napredovala je po svoj zemlji tako jako, da je prevladala svimi gotovo županijami i gradovi, dočim je magjarska stranka bila stegnuta na županiju zagrebačku, a po zemlji je bila veoma slabo raztresena. Čim je više stisnuta bila, tim si je više tražila oduška. Za zajednički sabor na jesen god. 1847. spremale su sve županije, da izabiru po- *1847.* slanike na sabor i da im dadu naputke. Zagrebačka županija se sasta u mjesecu augustu. Turopoljski župan Josipović uze već usred Zagreba na javnoj zagrebačkoj županijskoj skupštini magjarski govoriti, a skupština stane se o tom brinuti, da Hrvatsku salije u Ugarsku. Svojim poslanikom dade naputak: „Budući da je naslov Njegov. Veličanstva tako sastavljen, kao da su Dalmacija, Hrvatska i Slavonija pod jednim istina kraljem, nu ipak osebne kraljevine, a 10. zakon. čl. od god. 1790. jasno naredjuje, da kraljevina Ugarska s pridruženimi stranami jedna je kraljevina, zato će gospoda poklisari iskati, pozivajuć se na remonštraciju sabora god. 1840. Njeg. Veličanstvu glede toga podnešenu, neka se u naslovu kraljevskom naročito izjavi, da su Dalmacija, Hrvatska i Slavonija pokrajine najčvršće sjedinjene s ugarskom kraljevinom, te neka se ovaj naslov tako priredi, da se već odatle uvidi jedinstvo kraljevine, t. j. da su sve ove zemlje samo jedna kraljevina:“ Niti ovaj gorki zaključak, niti druge svoje želje niti tegobe nije magjarska stranka niti kanila donesti pred sabor hrvatski. Nije ona sabora hrvatskoga priznavala i odlučila ga nepriznati, dok pojedini plemići t. j. Turopoljci nedobiju pravo glasa u saboru. Oni će čekati, dokle „na saboru ugarskom poslanici županije zagrebačke dobiju pravo glasa:“ Stranka magjarska živo se je nadala, da je došao sgodan čas, gdje će Magjari satrti osebujni državnopravni

položaj Hrvatske, zato su mislili, da će im pasivna politika biti lahka i podnosiva. Kada je kašnje sam kralj poslao ukor županiji zagrebačkoj, što se je usudila učiniti proti zakonu zaključke, da neće slati poslanika na hrvatski sabor, odluči opet županija zagrebačka odbiti kraljevski ukor i prijaviti ugarskomu palatinu i banskomu namjestniku, da na hrvatski sabor neće zastupnike pošiljati.

Narodna stranka uzrujavala se je dakako na magjarsku stranku ljutom i pravednom gorčinom, „što na razvalinah svoje hrvatske narodnosti nastoji barjak magjarski razviti i slabu iskru hrvatske političke samobitnosti neharnom rukom utrnuti. Tim svojoj i našoj majci domovini — kako gorko tuže „Narodne Novine“ — nož riva u prsi, koje su nas sladkim mliekom gojile, — toga im oprostiti nemožemo!“ Druge hrvatske županije, naročito varaždinska, digoše zato tim više narodni barjak, zahtjevaći samostalnu hrvatsku vladu u Zagrebu, cjelokupnost domovine s krajinom i Dalmacijom, kod kraljeve kancelarije da bude kancelar hrvatski, a nada sve za osiguranje hrvatske narodnosti, da se narodni jezik u škole i urede uvede, i da se naši naučni zavodi podignu pod zaštitom zemlje i kralja, da cvate knjiga i nauka u Hrvatskoj.

Sabor hrvatski sasta se 20. oktobra napokon sav jednodušan za ideo narodne stranke. Velikaši, pristaše magjarske stranke, takodjer uzmaknuše, videći da će biti u ogromnoj manjini. Jednodušno budu izabrani za odaslanike na zajednički sabor: u gornju kuću Herman Bužan, a u donju kuću Metel Ožegović i Josip Bunjik. Već u drugoj sjednici 23. oktobra dodje na red razprava o narodnom jeziku, da se uvede u škole i urede. Kao na veliku narodnu slavu povrvilo je mnogobrojno obćinstvo u sabornicu, da radost uživa u onaj sretni i veliki čas, kad će se taj velevažni zaključak proglasiti. Govornici se natjecahu, tko će više doprinesti slavi ovoga dana. Napokon proglasi banski namjestnik zagrebački biskup Haulik jednodušni zaključak svega sabora: da se narodni jezik u škole i urede uvede. Sada zaori sva dvorana od radostnoga klikovanja: „živio“ i „živili“ grmilo je bez prestanka. S galerija prosulo se je cviećе, kitice i vienci na sakupljeno stalište, koji tronuti zahvaljivahu, osim toga pjesma za ovu prigodu naštampana razprhala se je s galerija po dvorani. „Sve je pokazivalo, da osjeća važnost ovoga časa, koji nam ključ poda

od buduće slave i veličine — na koji dan smo dobu latinsku zaglavili, da ljepšu i slavniju nastupimo!“ Narodnom operom, bakljadom i mnogimi suzami radostnicami proslavi Zagreb taj veliki dan.

„Slava saboru trojedne kraljevine!“ — oglasivalo se med narodom. — „Danas je ogranulo žarko sunce slave i veličine našemu narodu! Što smo za temelj naše budućnosti i obstanka smatrali, što smo kao najvrućju želju u grudih gojili, to evo postigosmo i kod boga stekosmo. Danas u subotu 23. listopada odlučiše jednoglasno slavni stališi i redovi kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, da se narodni naš jezik u mjesto latinskoga na čast diplomatičku unese. Primite od nas otci domovine iskrenu zahvalu, hvalu i slavu podielit će vam vila povjestnica, ona će vam upisati u ljetopise slavna imena zlatnimi pismeni, te će divno sjati, dok bude sunca i mjeseca!“ Glas taj odjekivao je od jednoga kraja domovine do drugoga, a slava ide osobito hrvatsku mladež, ona je raznoseć ga po narodu sama prikazivala zoru bolje budućnosti hrvatske.

Iza ovoga triumfa uzeše otci naši davati naputke svojim poslanikom na zajednički sabor. Energični duh svjestna naroda javlja se u ovih naputcih. Ištu potvrdu prava svoga kraljevstva, kojim bi bio čuvar ban u domovini i izvan nje, a za slavu i korist domovine preporučaju kralju, neka im dade za glavu koga člana svoje kuće. Ištu častno i zakonito nazivanje svojega kraljevstva, ravnopravno s Ugarskom u kraljevom naslovu. Ponavljaju želje i zahtjeve prošlih sabora, naročito za potvrdu od kralja onih zavoda, koji su prvanjih godina osnovani.

Naši odaslanici odoše na zajednički sabor u Požun s više pouzdanja nego što je to ikada dosele bivalo. 10. novembra otvori se sabor i izabere poslije dva dana iza dolazka kraljeva nadvojvodu Stjepana za palatina. Medju kraljevimi predlozi ističu se osobito odnošaji seljačkoga kmetskoga stališa, premda uz nje stoje i ina gospodarska i financijalna pitanja. Izborom novoga palatina činilo se je, da je ovaj sabor dobio garanciju dobromu i sretnomu razvitku. Hrvatski odaslanici nisu se ipak mogli nadati miru i zadovoljstvu, osobito zato ne, je su pristaše Magjara u Hrvatskoj o tom radili, da si gospodstvo u zemlji osiguraju. Zato opet naši poslanici već stajahu pripravni, da uzdrže svaki i najljući mejdan. Metel Ožegović, prva glava njihova,

oboružan je znanjem državnoga prava i odnošaja izmedju obiju kraljevstva, nije mu nepoznat obći tečaj historije obiju naroda, naučio je i magjarski samo zato, da Magjare uzmogne u njihovih razpravah točno slieditи i da do potrebe čuju i u svom jeziku istinu, kako vrije u srdcu hrvatskom. Rod njegov dao je već za ovo dvadeset godina dva znamenita pobornika prava hrvatskoga: njegova otca Stjepana i strica Mirka Ožegovića, biskupa senjskoga, što ga je moglo buditi, da u njihove stope stupi. Samim prvakom Magjara osta u uspomeni i s poštovanjem spominju, kako je on kao budni stražar točno stupao na svoje stalno mjesto, neogledajuć se na lievo niti na desno, nemareć za urlikanje magjarske mladeži, koja je ruglom i smiehom njegovu muževnu obranu prava Hrvatske pratila. Hladan i prema pogibelji života, u kojoj je većkrat lebdio, ustajao bi da govori uviek iza prvoga magjarskoga govornika i najljućega protivnika Hrvatske Ljudevita Košuta, kada se je od uzhita Magjara potresala sabornica, da stalno i temeljito pobije svoga proslavljenoga predgovornika.

Prvi sukob izmedju Hrvata i Magjara rodi se pobudom magjarske stranke županije zagrebačke već prvih dana sabora. Poznatu svoju tegobu, da plemići pojedince dobiju glas na saboru hrvatskom posla županija tamo i zaiska, da županija zagrebačka dobije pravo izabrati svoje poslanike na ugarski sabor. Turopoljski župan Josipović uze zaklinjati sabor, „neka pomogne hrvatskomu kraljevstvu u ovoj njegovoj nesreći i nevolji“ i stane iskati zajedno s Magjari, da se poslanici hrvatskoga sabora nepriznadu, već neka se učini odbor, pred koji će izaći na sud ne kao poslanici već kao obtuženi krivci. Badava se opirahu poslanici naši, da poslovi uredjenja sabora hrvatskoga samo pred hrvatski sabor spadaju, navale neprestadoše i odluka bi stvorena. Hrvatski poslanici svetčano prosvjedovaše. Istom kada sva hrvatska municipija jednodušno odobriše postupak svojih poslanika, onda Magjari popustiše. „Temeljna osnova bila je — vele hrvatski poslanici — potrieti sva prava naše domovine, Slavoniju od Hrvatske odtrgnuti i nam isto hrvatsko ime uzeti, jednom riečju našu narodnost i politički obstanak kraljevstva uništiti:“ Saboru hrvatskomu Magjari dakako niti nepriznavahu ime sabora, već ga nazivahu u svojem jeziku „provincijalnom skupštinom“, u čem ih je sliedila magjarska stranka, nazivljući sabor svoje domovine „spravišće:“

Magjari uvidješe, da priekim putem nemogu svoga cilja dostići, zato stadoše obilaziti i stvarati takove zakone, kojimi će im Hrvatska kao zrela jabuka sama pasti u krilo. Najprije pokušaše u adresi reći kralju, da je vlada radila proti zakonu, kada je zabranila pravo glasa pojedinim plemićem u saboru hrvatskom. Metel Ožegović usta na obranu Hrvatske najprije s dokazi iz povjesti, a onda pokaza „bezumje“ toga magjarskoga zahtjeva i po tom, što Turopoljci svi glavom niti svoga poglavarstva nebiraju, već samo dvadeset i četiri njihova seoska sudca, „pa eto ištu, da dobiju u saboru pridruženih kraljevina uzprkos poslanikom oblasti i pozvanim osobam pravo odlučnoga osobnoga glasa, koga nikad nisu imali!“ Na glas javljajući se od njitranskoga zastupnika, „da hrvatska narodnost neima budućnosti, i da se Hrvati moraju ili u magjarskoj narodnosti, ili u drugom kojem životu raztopiti i izčeznuti“, opomenu Ožegović Magjare neka za boga u ime sloge toga nikada više neizriču, jer „težko da bi se dalo što izumiti, što bi ublažujuće se u Hrvatskoj duhove na novo više razdražilo i ogorčilo, koliko to, da je većina stališa ugarskih jednoga mnienja s njitranskim poslanikom!“ Opomenu ih, da poštuju oduševljenje Hrvata za svoju narodnost: „jer nije dično ni probitačno živiti s podlim narodom, koji bi narodnost svoju nogama gazio, a probitačno zato nije, jer narod, koji je svoje narodno čuvstvo izgubio i drugu narodnost prigrlio, valjda će se prvom prilikom opet promieniti, vlast bo samoćuti, ove božanske iskre, nemože se naknaditi nikakvim sredstvom!“

Elegični glas hrvatskoga poslanika osta vapijućim u pustinji, jer je gluh već bio narod magjarski, da bi mogao bio čuti, da je pored njega drugi slobodan narod u Hrvatskoj. Kada se je u okružnoj sjednici od 21. decembra radilo o indigenatu, postaviše Magjari načelo, da indigenom može samo onaj postati, koji zna magjarski, a prema Hrvatom tvrdiše, da je pod krunom svetoga Stjepana samo jedna domovina, samo jedna politička narodnost magjarska. O jeziku predlagahu zakon: „Jezik magjarski ima biti u buduće jedini jezik zakonarstva, javne uprave i isto tako službeni jezik crkvenih i svjetskih oblasti... Naučni jezik ima biti u svih višjih naučnih zavodih magjarski... U primorju ugarskom imade biti sve dopisivanje tamošnjih oblasti i sve javne razprave magjarski, samo u privatnih pravnih razprah mogu se tamo služiti jezikom talijanskim... Požežka, virovitička i sriemska županija ostaju pri porabi

latinskoga jezika za svoje unutarnje poslove, ali samo jošte za šest godina. . . Svi ugarski novci dobiju ugarski grb s magjarskim nadpisom, kod svih financijalnih i vojničkih zavoda, u ugarskih lukah, na svih ugarskih ladjah imade biti zemaljski grb s magjarskimi narodnimi bojami. Svi službeni pečati imadu dobiti magjarski nadpis. „Partes adnexae" imaju magjarski dopisivati, a i u svih njihovih javnih školah mora magjarski jezik biti obvezan predmet."

Hrvatski poslanici upreše se dokazivati iz starih prava svoje zemlje, prizivahu naravno i pozitivno pravo u pomoć, svetčane ugovore i prisege kraljeve, napokon protestirahu svetčano, da toga zakona Hrvatska primiti neće, gdje bi se zatrla narodnost hrvatska i njihovom dozvolom na komade porazkidalo njihovo kraljevstvo. Kuća velikaša malo ih je zagovarala, dokle nije i ona popustila, te su Hrvati bili s obiju strana od Magjara potučeni, premda su se ozbiljno i mirno branili, kako se pristoji ljudem, koji stoje na svojem neoborivom pravu. Pitanje narodnosti izmedju Hrvata i Magjara stoji sad samo na jednoj struni i ta je napeta, da skoro pukne, zato će pravo biti, da čujemo glasnika hrvatskoga u ovom odlučnom času, kada se je najveća graja u saboru digla. Metel Ožegović progovori: „Mnogo sam već u ovoj dvorani slušao liepih i u srdce dirajućih govora o velikoj i nenaknadivoj cieni narodnosti, koju zastupnici magjarskoga naroda smatraju svim pravom za glavni uvjet i temelj zemaljskoga blaženstva. Slušajuć ove uzvišene idee radostju mi se napuni srdce, jer mi u njem nada niče, da će slavni stališi i redovi, budući oduševljeni svetim čuvstvom prema svojoj narodnosti isto ovo čuvstvo gojiti naprama drugoj narodnosti, te štovati i udostojiti slično nastojanje drugih naroda oko svoje narodnosti. Nu ako stališi i redovi žele napredovati u smislu zakonske osnove podnesene iz prošloga sabora, valja mi se odreći one nade, jer osnova ta sadržava predloga i zahtjeve, koji da se u život privedu propašću bi prietili narodnosti pridruženih kraljevina. Neću ovdje govoriti o idei narodnosti, ni tajiti, da za političku narodnost nije dosta samo isti jezik, već se zato i drugo koješta potrebuje. Političku narodnost imaju i pridružene Ugarskoj kraljevine, stojeće pod temeljnimi zakoni domovine i pod zaštitom osiguranih ondje municipalnih prava. Ove svete moći vjerno su nam sačuvali djedovi usried bura prošlih vjekova, i ja se ufam

u svetost naše stvari, kojoj neće uzmanjkati ni božja ni ljudska pomoć, ufam se u čovječni i narodni duh našega vieka, da nam se ovo naše blago, koje divlja sila prošlih stoljeća i razarajuća desnica biesnih Osmanlija nije premogla zatrti, da nam se ovo naše blago neće uništiti u sadanje mirno i prosviećeno doba, pače da će nam se na čast vječne pravde, na slavu čovječanstva, na poručanstvo naše domovine, da čitave monarkije uzdržati i novom snagom procvasti; i ja držim za najsvetiju dužnost nesamo svakoga pravoga Hrvata, nego i svakoga magjarskoga domorodca, da uzajamnim uvažavanjem nastoji, kako bi se narodnost pridruženih kraljevina u prijateljstvu s magjarskim narodom razvila. Nu jezik je duša svakoj narodnosti, zato kad bi se kod kojega naroda u mjesto njegovoga narodnoga drugi živi jezik u javni život uveo, tim bi se dokinuo duševni život istomu narodu, i on bi se smatrao, kao da je izbrisan iz broja naroda. Motreć stvar s ovoga gledišta usudjujem se priobćiti svoje mnienje o reprezentaciji i osnovi zakonskoj. Glavna je misao, da bude sveza, koja skapča Ugarsku s pridruženimi kraljevinami, magjarska. Sveza ova jest dvojevrstna, jedna se tiče obćega zakonotvorstva, a druga obćega upravljanja. Gledeć na prvu, akoprem sdružene kraljevine, ugledavši se u primjer svih izobraženih naroda ovoga svieta, žele stoljetno gospodovanje latinskoga jezika koliko moguće sa sebe otresti i narodni jezik u javni život uvesti, radi što su po smislu čl. 120 : 1715. municipalnu zakonsku osnovu Nj. Veličanstvu podniele: pored svega toga, želeć naprama magjarskomu narodu, kao silnijemu ustavnomu drugu dostojno postupati, hotjeli su samo magjarskim jezikom po svojih poslanicih dionici biti obćega zakonotvorstva. Nu glede administrativne sveze ima se sasvim drugačije. Pridružene kraljevine nenamjeravaju još za sada s ugarskimi oblastmi dopisivati drugim kojim nego latinskim jezikom, kog je zato zakon prošastoga sabora odredio, a stavno izjednačenje ovoga odnošenja ostavljaju na ono vrieme, kad će njihov narodni jezik u javnih poslovih pridruženih kraljevinah sam samcat vladati. Dakle pridružene kraljevine nepotrebuju, da im se dozvoli svojim narodnim jezikom dopisivati s ugarskimi oblastmi, već samo žele, da se u tom obziru u krieposti uzdrži naredba najnovijega zakona. Time neće nimalo povrieditи dostojanstva magjarskoga naroda, jer žele uzdržati porabu jezika neutralna, koji je najpriličniji i za dopisivanje s

nasliednimi pokrajinami, i zato težko da će ga ikada sasvime nestati iz javnoga života monarkije, u kojoj živu narodi raznih jezika. S vladom žele pridružene kraljevine takodjer ovim jezikom dopisivati, a budući da nam je vlada zajednička, mogu se od nje pravedno nadati, da će svoje naredbe oblastim pridruženih kraljevina u vladajućem ondje jeziku, a ne u drugom kojem obzuanjivati. Dok se pako nepostigne poraba narodnoga jezika u dopisivanju s vladom, dotle će pridružene kraljevine u ovom obziru ostati kod latinskoga jezika. U ostalom opredieljenje službenoga jezika u pridruženih kraljevinah spada medju njihova prava, i budući da se u to ugarsko zakonotvorstvo nikada nije unosilo, zato moram i sada u ime svojih povjeritelja proti svakomu sličnomu postupku prosvjedovati. Isto tako uvriedan čini mi se i onaj predlog, po kojem bi se svagdje, dakle i u pridruženih kraljevinah imao upotriebljivati samo ugarski grb, narodne boje i magjarski nadpisi na pečatih. Tim bi se narodna ćut u žiteljih pridruženih kraljevina u najvećoj mjeri pozledila i obilno gradivo ogorčenosti podalo. Što se naposlije tiče dolnje Slavonije, neću se ovdje upuštati u iztraživanje starih vremena i u potanko razglabanje predmeta ovdje već i toliko puta pretresanih — što je već i sam govornik više puta učinio — nego uzamši za temelj političko prošlih vjekova zakonito stvoreno stanje, samo ću toliko kazati: budući da napomenute u predležećoj zakonskoj osnovi tri županije, koje čine civilnu dolnju Slaniju, odkada su izpod turskoga jarma oslobodjene i s krunom skopčane sve do danas po smislu domaćih zakona s pridruženimi kraljevinami jedno tielo sačinjavaju, pod bansku vlast podpadaju, dionice su sabora sdruženih kraljevina i tvorenja municipalnih zakona, te se izpod njih nemogu oteti: ove dakle županije jesu svakakako cjelokupan dio pridruženih kraljevina i nemogu se od ostaloga tiela odkinuti, jer to svetost pravice i pravo naroda zabranjuje. Odavde sliedi, da se za ovu stranu, kao i za primorje nemože stvoriti u obziru jezika valjana odluka, koja bi se protivila municipalnim našim zakonom. Na koliko bi pako usuprot ovomu stališi i redovi namjeravali u ovom obziru povriednu zakonsku osnovu sastaviti i zemljištu pridruženih kraljevina uštrb nanieti, proti tomu se u ime svojih povjeritelja svetčano ogradjujem. Na zaglavku usudjujem se stališem i redovom još jedan put preporučiti, da bi izvolili zakone o magjarskom

jeziku i narodnosti samo na Ugarsku stegnuti, i glede pridruženih kraljevina od toga odustati, jer će samo time svoje pravdoljublje bratinskomu narodu jasno posvjedočiti:"

Govornik nije prestajao braniti redom u više govora cjelovitosti svoje domovine, ali napokon morade i sam priznati: „ja osjećam, da je ovdje minulo vrieme osvjedočenja i da će se morati sl. stališi boriti s odvažnom voljom pridruženih kraljevina", zato na prosto proti cieloj zakonskoj osnovi protestira. Magjari odgovarahu porugami i psikanjem, vikom i javnimi napadaji svaki put na govornika i njegove drugove, premda je on sa zakoni i historijskimi dokazi u ruci predstavljao želje čednoga svoga naroda, koji ovaj čas samo na spas i razvoj narodnosti pomišlja. S porugom uz pljesak oduševljene kuće nabacivaše Ljudevit Košut hrvatskim poslanikom, da pravo hrvatsko izvode iz nekakve stare dalmatinske kronike, a pravâ Hrvatske da neima.

Velike nade polagahu Magjari u svoje prijatelje u Hrvatskoj, *1848.* da će im oni pomoći satrti ovaj od njih malo cienjeni „ilirski" odpor. Turopoljski župan Josipović bodrio ih je osobito, neka nepuste propasti Magjara u Turovupolju, za koje reče javno u saboru, da govore i magjarski, a za sebe samoga reče, da nije Slaven već „magjarski Horvat", sabor hrvatski proglasi komedijom i proglasivao je zajedno s Košutom svakoga izdajicom domovine, koji bi uztvrdio, da Hrvatska ima pravo davati indigenat, što je Metel Ožegović historijski pred saborom ugarskim dokazao. Ovaj put već doviknu Košut Ožegoviću: „Med nami može samo mač odlučiti!" Nadali su se Magjari, da uiti dvor ovoga puta neće imati prilike štititi Hrvata, jer će imati posla u pobunjenoj Italiji, kamo su već u zimu počele prolaziti krajiške regimente. Već sada bila je odlučna većina ugarskoga sabora, da traži odgovorno ministarstvo za Ugarsku. Hrvatska pazila je na svaki glas, koji se je izgovarao na saboru ugarsko-hrvatskom onom brižljivostju, koja je dolikovala tomu životnomu pitanju. U skupštinah županijskih i gradskih municipija dizahu se gorke tužbe na Magjare i već se javljahu s mnogo strana glasovi, da se naši poslanici odazovu kući, i da zemlja opet potraži pomoći i spasa u kralja, koj jednako štiti sve svoje narode. Razdor izmedju obadva naroda bio je gotov, samo jošte nitko pod suncem nije mogao slutiti, kako će se dovršiti.

U taj čas 24. februara pukne prvi top prevrata u Parizu. Čim je u Požun dospio glas, da je u Parizu republika progla-

šena, stane u magjarskom saboru sievati vatra prevrata, dosada pritajivana. U tajnoj sjednici stališa uzme Košut bodriti braću svoju, kako je sada došao zlatni čas slobode, koji valja prihvatiti i austrijsku vladu prisiliti na takove koncesije, kojih inače nikada nebi dostigli. Sva tako zvana liberalna stranka pristane uz Košuta, da velikom deputacijom iz sabora zaištu od kralja sabor državni u Pešti svake godine, narodno odgovorno ministarstvo neodvisno od austrijske vlade, narodnu vojsku i konštitucionalnu slobodu austrijskim nasliednim zemljam. U javnoj saborskoj sjednici 2. marta progovori Košut dugi veoma oštri govor, u kojem već spomene mrtvački neduh Metternichove politike. U jednodušno prihvaćenoj reprezentaciji na kralja, govorilo se o nezakonitoj sadanjoj vladavini, a spomenuti tajni zahtjevi iznose se sada javno pred kralja. Hrvatski nemiri ištu neka se već jednom dokinu, a Dalmacija Ugarskoj priklopi. Hrvatski zastupnici opominjahu sabor, neka neupotrebljuje ovaj težki položaj kraljev, da sebi iztisnu nove koncesije i u pogibelj bace obstanak ciele monarkije. O hrvatskih nemirih da neka negovore, da to nespada pred sabor zajednički, da će time Hrvate samo jošte jače razjariti, neka izpuste ovo mjesto iz adrese. Smieh i porugu dobiše za odgovor od Magjara.

Adresa je imala doći pred kuću velikaša. Palatin nadvojvoda otišao je s poglavicami velikaša u Beč, da se svjetuje, što će uraditi u ovom kritičnom času. Košut i njegova stranka digoše viku na palatina i velikaše, što proti zakonu i slobodi kraljevstva idu u Beč iskati savjeta, pak ih neima da saberu kuću velikaša i da primu adresu prihvaćenu od zastupnika kuće. Napokon dodje palatin 14. marta i jošte isti dan primi velikaška kuća mučeć aklamacijom adresu s dodatci, da bude sloboda štampe, porota i sabor svake godine. 15. marta odvede palatin sjajnu deputaciju u Beč, gdje je medjutim već bila buknula revolucija. Metternich je već bio iz Beča pobjegao, a skoro u isti sat, kad je deputacija kretala iz Požuna, proglasi car, da će sazvati oko sebe zastupnike svojih njemačkih i slavenskih zemalja, da s njimi vieća o zakonotvornih i upravnih poslovih. Time je bila konštitucija proglašena. To sve olakša posao magjarskoj deputaciji.

Ogromni zahtjevi njezini zadadoše vladi bečkoj briga i neprilika, jer se je bojala, ako ih kralj podpiše, da je učinjen kraj i konac habsburžkoj monarkiji, ali deputacija osta nepomična

kod svojih zahtjeva, nadvojvoda očitova, da će položiti palatinat, ako kralj nepodpiše. Pritisak je bio velik, savjetnici krune neznadoše si pomoći, — kralj podpisa. Magjari razstajuć se s Bečom izdadu proglas, u kom rekoše, da će složno zajednički braniti dobivene nove slobode.

Ovlašten kraljevim ručnim pismom imenova nadvojvoda palatin 17. marta grofa Ljudevita Baćana ugarskim ministrom predsjednikom, koji odmah sastavi ministarstvo u sedam odjela: za vanjske poslove, za unutarnje, financije, nastavu, komunikacije, poljodelstvo, pravosudje i rat. Posebnim zakonom opredieliše djelokrug ministarstva. Hrvatski poslanici sastaše se, da viećaju sa banskim namjestnikom što će dalje raditi i kako će se vladati prema novoj vladi. Uvidješe da sa svojimi glasovi neće prepriečiti razvitak prenaglih i burnih dogodjaja, zato da se neće jednoglasnim zaključkom sabora niti opirati, samo će prava svoga naroda na temelju zakona i pravednosti braniti. Zaiskaše kod nove vlade posebne zastupnike za Hrvatsku, ali budu na prosto odbiti.

Novo ministarstvo proglasi odmah i bez sankcije kraljeve slobode seljačkoga stališa od desetine i gornice, a gospoda će biti odštećena iz državne blagajne, dokine stare plemićke slobode od poreza i učini porez sveobćim, uvede narodnu stražu, zaiska povratak svih ugarskih regimenta iz inozemstva i odstranjenje austrijske vojske iz Ugarske. Kralj pokuša jošte iza imenovana ministarstva spasiti njeke povlasti kraljevske, zato dade odpis na sabor 28. marta. Iskao je jošte sebi pridržati pravo pomilovanja, dielenja crkvenih časti, naslova i redova i darovanja, što bi sve ostalo njegovoj dvorskoj kancelariji, iskao je za uzdržavanje svoga dvora i radi troškova ciele države, da sve daće teku i nadalje u zajedničku državnu blagajnu, a povisivale bi se samo dozvolom ugarskoga sabora, sve ugovore financijalne i trgovačke neka ipak sabor u porazumku s austrijskimi upravnimi organi obavlja. O ugarskom ratnom ministarstvu očitova otvoreno, da će njegov djelokrug o tom zavisiti, kako će poštovati pragmatičku sankciju, da kralj jedinstva vojske žrtvovati neće. Ovaj kraljev odpis pade u sabor kao vatra u ulje. Sabor ga proglasi, da je to drzoviti pokus proti svetinji zadane kraljeve rieči, da stavlja na kocku budućnost i sreću naroda austrijske kuće, koji će podvojiti o svetosti kraljeve rieči i izgubiti vjeru u kralja. Palatin Stjepan morade obećati, da će on sklonuti kralja, da

se ovo pitanje rieši po želji zemlje, a stališi mu postaviše rok od dvadeset i četiri sata, do koga će čekati. Kralj popusti, da samo daju prinose za dvor, diplomaciju zajedničku i za ugarsku vojsku. Ministarstvo dobije toliku vlast u ruke, koliko već od njekoliko vjekova nije imao sabor ugarski.

„Hrvatski narod — vele naši poslanici — „nalazio je dosada proti samovolji Magjara zaštitu kod kralja, ali odsele neće se moći s uspjehom obraćati molbami na dvor, jer je njegova moć novim zakonom tako stegnuta, da niti on sam, niti njegov namjestnik palatin nemože učiniti odredbe, koje nisu podpisane od ministarstva. Naša domovina nije zastupana niti u ministarstvu, niti u državnom vieću po svojih sinovih, da ju brane od pogibelji prietećih joj od samosilja Magjara:" Neima odsele zakona, u kojem se nebi koje to pravo Hrvatske povriedilo, bilo narodnosti naše, bilo prava banskoga ili sabora. Hrvatska se je smatrala kao da su to magjarske županije. Glasovita rieč Košutova: „Gdje je Hrvatska, nemogu je naći na karti" — ona nam tumači sve nove zakone i naredbe magjarskoga spram Hrvatskoj bezobzirna ministarstva.

Medjutim se je ipak uzburkala Hrvatska. Prvi glasi o revoluciji u Beču stigoše u Zagreb 16. marta, a već sliedeći dan dodje deputacija odličnih gradjana pred sakupljeno zastupstvo grada Zagreba vodjena Ivanom Kukuljevićem. Spominjući stečevine Magjara, spomenu vodja, kako stanovnici ovoga grada „kao slobodni ljudi slobodnog naroda žele, da sve dobiju po svojoj volji i svojim trudom, žele zajedno starinskim zakonitim putem dobiti sve, a taj put je državni sabor kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kamo spadaju najprije sva pitanja našega naroda, i kao što je grad Zagreb prvi u domovini, tako da i bude prvi u izjavi želja narodnih. Mole vriedno poglavarstvo, da se u ime cieloga stanovničtva krepka molba na kralja našega pošalje, neka izvoli, uslišavši prošnju vjernih svojih Hrvata i Slavonaca, odmah zapoviedati namjestniku banskomu, da što brže sabor naš razpiše. S ovom molbom žele stanovnici, da se odmah jedan odbor gradjanski u Beč pošalje, koji će ustmeno izjaviti želje naše, na isti pako čin da se i sve oblasti hrvatske i slavonske odmah pozovu, da što brže budemo mogli vidjeti, da su želje naše izpunjene:" Gotova već predstavka bude pročitana i jednodušno primljena, a posebni glasnici razletiše se po Hrvat-

skoj i Slavoniji, da zovu sve oblasti, neka glavni grad pomažu i zajedno se s njime dižu pred lice kraljevo.

Kao munja leti glas od grada do grada, da se odlični ljudi nadju na narodnu skupštinu u Zagrebu, odakle će nositi svoje želje pred kralja. Ljudevit Gaj, Ambroz Vranicani i Ivan Kukuljević postaviše se na čelo pokretu i sastaviše se u odbor, koji će sve rukovoditi. U javnom proglasu bečkih slavenskih djaka, koji je razpaljivao srdca u Hrvatskoj, iztače se idea slavenska i zajedinstvo: „Nas Slavena ima polovina u cesarevini, pa opet nas je gnjelo i mučilo tudjinstvo, kako ni jedan drugi narod, mučilo i gnjelo sladke rieči mira i ljubavi govoreći. Šta je toj nesreći uzrok? Naš narod nije ustao i kazao svoju volju narodnu. Kod kuće su ga ljudi samoživi obsjenjivali, varali i vraćali od istine, koju je bog stvorio za svačiju dušu; a iz Beča podupirali su takove ljude svimi opakimi načini krvoloci, Metternich im na čelu. Nevjerujte da će vam sloboda sama doći, ili da će vam ju koji tudjin donesti sada ili bog zna kada. Zato ustani biedni narode i kaži tvoju volju veličanstvenu. Učinite to, i vi ste narod slobodan . . . . Ljudi samoživi kazat će vam, da već imate i vi slobodu štampe i narodnu stražu, pa da nezbijate komedije. Znate, što je sloboda bez narodnosti? Tielo bez duše. Mrtva stvar. Mi hoćemo živu slobodu. A zar neznate, da su nam htjeli utamaniti u Požunu u ime one mrtve slobode i ime našega naroda, i narodne boje i narodni pečat, i jezik i govor naš narodni? Sloboda i narodnost za sav su sviet nerazlučive stvari. Nevjerujmo sladkoj i lukavoj rieči onih, koji nam rade već pol vieka neumorno i postojano o glavi. Očitujte samo svoju narodnu želju i dušmane ove naše i ljudstva stići će božja pravica!“

Sada narod usta. Kao da su odavna već čekali glas iz Zagreba rodoljubi po cieloj domovini, za njekoliko dana njekoliko stotina odličnih ljudi na broju stvore se u Zagrebu. 25. marta saberu se u „Narodnom Domu“, da viećaju o željah svojih, koje će nositi pred kralja. Prva je bila, „da im dade po zakonu bana:“ „U ovoj skupštini — kako vele novine ovoga dana — predloži kriepkim iz srdca svega naroda iztičućimi riečmi odbornik Ljudevit Gaj baruna Josipa Jelačića Bužimskoga za bana trojedne kraljevine. Neima pera, koje bi opisalo urnebes od pljeskanja i narodnoga klikovanja, koje je na ovaj predlog zagrmilo, te malo

ne četvrt sata trajalo i tek se onda prekinulo, kada isti odbornik narodna zahtjevanja po upravljajućem odboru sastavljena odborniku Ivanu Kukuljeviću predade, da ih pročita:"

Želje naroda hrvatskoga bile su u istinu velike i slične magjarskim. Prije svega iskala se je cjelokupnost domovine, a ban bi imao biti glava odgovornoga ministarstva za Hrvatsku, sabor bi se imao svake godine sabirati, narodna vojska pod izabranim vojvodom imala bi u miru ostati kod kuće, a prisiže kralju i ustavu, krajina bi se imala dokinuti, narodni jezik i u crkve uvesti. S ovimi i sličnimi željami ode deputacija hrvatska preko tri sto ljudi u sjajnom odielu u Beč. Pozdravi i uzklici toga slobodom opojenoga grada unidje deputacija u priestolnicu. Znala je već, da je kralj imenovao Josipa Jelačića banom hrvatskim i upraviteljem ciele krajine. 31. marta dobije ljubezan doček od kralja. Česi, Poljaci, Slovaci, Srbi savijahu se oko Hrvata, da sastave zajedničku lozinku: „Slobodu svih Slavjana!" U to ime nadjoše se 31. marta u skupštini, a od Srba izadje prvi put glas, da se Bačka i Banat s Hrvatskom sjedini. S mnogimi nadami odoše hrvatski odaslanici, nisu ih dostigli osim imenovanja banova ni jedne, ali svaki je ipak donosio kući svojoj sreću u srdcu svome, što će si osamnaest milijuna Slavjana pružiti ruke, da novim duhom zadahnu život monarkiji austrijanskoj. Ovo je misao prvoga sretnoga susretaja i zagrljaja, kada se svi narodi u dječinskom veselju cjelivahu i u tom zaboraviše na osiguranje svoje slobode, ova je misao vodila politiku hrvatsku god. 1848. U Slavenih tražiše oni i nadjoše svoje saveznike, jer su Magjari i Niemci već svezani bili, ova misao prevela je prvi put Hrvate u politici preko granice njihove domovine, da rade i nastoje o uredjenju sveukupne monarkije u duhu slavenskom, iz te idee izraste ona znamenita izreka: da neima Austrije mi bismo ju stvorili. Svaka je živa duša u Hrvatskoj već sada vjerovala, da se Hrvati s Magjari bez rata uminuti neće, zato pružaju ruku svim neprijateljem nove magjarske države.

Ova gibanja Hrvata smutiše Magjare u sred njihovoga slavlja u veliko. Peštanski centralni odbor upravi koncem mjeseca marta na Hrvate poslanicu punu sladkih rieči, ali još više narodu uvrieda. Poslanica je glasila: „Hrvati, ljubljena braćo! Poslije tristoljetnoga podjarmljenja stupamo na prag neodvisnosti i slobode. Što mi

izvojevasmo, to osvojismo jednako za naše i vaše dobro. Lozinka pod kojom vojevasmo nije narodnost, već sveto ime, u kojem je sadržana svaka narodnost, a to je neodvisnost i sloboda. . . Brat će razumjeti rieči brata svoga. . . Zaboravimo na razlikost jezika mi, kojim je jedan cilj zajednička sloboda. . .“ Ali u ovom proglasu govori se samo na „partes adnexae“, Slavonija i primorje kao da već nespadaju na Hrvatsku, o krajini dakako ni spomena, a magjarskim jezikom da će ova preostala Hrvatska samo s Ugarskom dopisivati. Zato ovaj proglas rodi još veće ogorčenje u Hrvatskoj, jer je došao pod devisom: „slobode, jednakosti i bratinstva!“ Magjarom odgovori Ivan Mažuranić: „Ostavite u miru braćo draga, medjunarodnoga našega pokoja i jedinstva radi, Hrvatsku našu i Slavoniju našu i primorje naše, a dat će bog i Dalmaciju našu. Ostavite ovoj domovini našoj nek izbire po volji svojoj i starom pravu svome sama bana svojega. Izbor taj nek potvrdjuje kralj hrvatski, koji je i ugarski, bez ministara ugarskih upliva ikakova. Jer vam upravo velimo, da mi narodnosti naše radi u vladanje ugarsko pouzdanja imat nemožemo nikakova, dokle god vidimo, kako se nepravedno tlače u državi ugarskoj osim magjarske sve ine narodnosti i jezici. Bez ministara dakle ugarskih nek potvrdjuje bana našega kralj naš skupni. A ban taj neka bude glava vlasti svih gradjanskih i vojničkih. Vlast nadvornika ugarskoga neka neprelazi Dravu, a ban naš nadvorniku tomu vrstnik nek bude, područnik nek nebude!“

Ovakove misli vladale su po svoj našoj domovini, kada se je njekoliko magjarskih ljudi odputilo u Hrvatsku, da primiruju duhove. Dospjeli su u Zagreb, ali nisu smjeli niti glava svojih pomoliti, da im se zlo nedogodi, pak zato pobjegoše. Magjari pokušaše preko svojih bezuvjetnih pristaša baciti zublju „nemira“ u seljački sviet, dokazujući nove slobode narodu, koje su dali Magjari ukinućem robote i drugih podataka gospodštinam. Kada je Košut u ugarskom saboru govorio: „ja imam viesti, da se narod u Hrvatskoj novim dobitim slobode raduje, samo što njekoliko nemirnih glava gleda ga smutiti“, u taj čas obilazili su ljudi vlade magjarske, da bune proti popovom i Ilirom, koji da nebi radi te slobode narodu podati.

U taj sgodan čas 19. aprila preuzme vladati novi ban barun Josip Jelačić Bužimski. Već preko sto godina neprikaza se sjajnija osoba na pozorištu hrvatske povjesti. Dosadanji pukovnik prve

*

banske regimente pričinja se, kao da je do sada zaboravljen u zakutku čamio, a opet je srdce i duša njegova rasla s napredkom našega narodnoga preporoda. Kada je mladi pukovnik sabirao oko sebe goste svoje, najvolio je uživati glase hrvatske narodne vile pjevačice, koje mu je predavao sliepac sa svojih gusala javorovih. Jelačić je imao slavna otca generala proslavljena u napoleonskih ratovih, imao je pred sobom veliku tradiciju junačtva hrvatskoga krajiškoga, iz obiju tih vrela mogao je crpiti snage za svoje nade i težnje, ali on je umio sam sa svojimi sjajnimi darovi tiela i duha stvoriti iz sebe čovjeka uzorna vieku svomu. Vješta jahača, izvrstna strielca i okretna borca vojnika izpunjivala je duša puna zanosa, a i srdce čisto i odprto, a u naravitom romonu rječitosti njegove salievahu se sva ova svojstva tako, da je u čas osvajao srdca prijatelja i neprijatelja. Mnoga magjarska obitelj gdje je odsiedao toli ozloglašeni kod njih vojvoda, osjećala se je občarana bićem toga čovjeka, te se najsrdačnije s njime opraštala, kada ga je bojni put drugamo odvodio.

Prema svomu narodu pokaza se kriepak i odlučan, čime je umio brzo izmamiti svu snagu naroda, da se oko svoga bana savije. Kako su brzo i lahko zadrhtala srdca svega njegova naroda, kada je on kratko i jezgrovito u boj pozivao, to bi se jedva izpjevati dalo. Svomu narodu bio je više blag nego li oštar, svi govori njegovi pokazivahu da osjeća, kako je on sam plamena iskra sa srdca ovoga naroda. Blagost srdca njegova otimala mu je ipak njeka vojvodska i državnička svojstva, ali ga je zato učinila neumrlim u njegovom narodu, ona ga je predala i narodnoj pjesmi, da mu ime ide od roda u rode. On je veselje svega naroda, jer se je pjevalo i u Bosni: do dva do tri dana eto k nama bana, a u Hercegovini: pivala su dica Ercegovci, turska dica skupa i kršćanska, eto bana do nedilje dana, Jelačića silnoga junaka. Ime, čast i slava bana hrvatskoga ogrija po njem opet jednom iza duga vremena sve dielove naroda, ali samo na prekratko vrieme.

Jelačić stoji kao odlučan branitelj svoga naroda, a opet je kao general austrijski vjeran svomu kralju otvoreno i očito izpoviedao svomu narodu: da neima Austrije mi bismo ju morali stvoriti. Nije pazio na nestalnost bečkoga dvora, koliko na sreću i spas države, u kojoj je nalazio i pravu sreću i budućnost svoga naroda. Magjar Mailáth karakteriše liepo banov

odnošaj prema bečkomu dvoru: „ban se je nalazio u istom položaju, u kojem je bio pruski general York trideset i šest godina prije njega poslije Napoleonove ruske vojne. Kako god se je ovaj proti zapoviedi kraljevoj sdružio s Rusi, tako se je ban proti zapoviedi carevoj odtrgao od Magjara, kao što je York bio svrgnut i pred ratni sud pozvan, tako je bilo i banu, kao što se York nije pokorio, tako nije niti ban, kao što je York svojom nepokornostju spasio Prusku, tako je ban Jelačić austrijsku carevinu.“

Jelačić nastupi vladanje odmah jasnim proglasom, što hoće i što mu je program. „Revolucija — reče — potresla je i srušila stare osnove socijalnoga života, narodnih i državnih odnošaja, naročito naš odnošaj prema staroj našoj saveznici Ugarskoj, zato nastaje nam potreba obzirom na prastari savez s krunom ugarskom, da nastojimo postaviti naš odnošaj prema njoj na nove osnove dostojne slobodnoga i junačkoga naroda, a dotle neka je sa sadanjom ugarskom vladom svaka naša sveza prekinuta. Valja nam izvesti veliko djelo narodnoga preporoda, i to na naravskom zakonitom putu, t. j. na narodnom saboru, na kom će se oglasiti i čuti volja svega naroda. Moja će glavna briga biti, da se naš narodni sabor što prije sazove i na osnovu narodnoga zastupanja tako sastavi, da budu na njem svi stališi zastupani, i da se prava narodna volja objavi.“ Odmah proglasi ban Jelačić slobodu od robote i desetine, a proti rovarom u Hrvatskoj proglasi prieki sud, proti onim, „koji podkapaju ugled zakonitoga kralja Ferdinanda i rade proti ugledu banske vlasti, proti onim, koji proste plemiće bune, gdje im dokazuju, da su tako zvani „Ilirci“ krivi, što će odsele porez plaćati, koji seljake i podanike smućuju, da su oni Magjari a ne Hrvati, magjarska gospoda da su ih od robote oslobodila, a hrvatska da bi im ju rada opet narinuti, koji lažu da su zato Ilirci u Beč odlazili, koji neprestaju lagati, da su Magjari već pred njekoliko godina bili dali ove slobode seljakom, a gospoda hrvatska, da ih nisu htjela proglasiti.“ Ovakove crne potvore magjarskih agitatora dobro shvati Jelačić, da ih suzbije odmah priekim sudom. U zagrebačkoj županiji morade ban silom sbaciti poglavarstvo magjarske stranke, jer je rovalo po županiji i bunilo narod proti banu. Ban se požuri pripravami za sabor, zato sabra 8. maja oko sebe bansku konferenciju, prve uglednike zemlje, da izrade

osnovu za novi sabor, koji bi se imao sastati za mjesec dana. Sav narod imao je dati preko svojih poslanika glas o budućnosti i sudbini domovine, a ne samo jedna odlična vrsta njegova. Svi biskupi i velikaši dolaziti će glavom na sabor zajedno sa zastupnici naroda, svaki kotar daje svoga zastupnika, svaki grad daje po broju svojih stanovnika, ako je manji po važnosti svojoj trgovačkoj, svaka krajiška pukovnija daje četiri zastupnika. Sav narod izmedju Save i Drave prvi put naći će se na zajedničkom saboru, a posestrimi Dalmaciji šalju se mili glasi, da se s braćom takodjer na jednom sboru nadju. Sam ban reče u prvom svom proglasu: „Ja sam od Njegova Veličanstva imenovan i banom Dalmacije, ja se zato pouzdano nadam u pravdu našega kralja i u snažnu volju naroda, da ovo moje imenovanje neće ostati pri pustom naslovu. Slavna Dalmacija bila je jednom naš saveznik, i to nesamo po historiji i po geografijskom položaju, već i po krvi i bratinstvu i po naslovu, koji nose bani hrvatski do naših dana:“ Svatko je vjerovao, da će to i biti, kad sam ban veli. Narod stane osjećati snagu svoga jedinstva pod jednom junačkom glavom, a mjesto onih plahih i malodušnih sabora prije dva decenija, pripravlja se jedna volja jakoga i kriepkoga naroda. Zato već iz banske konferencije javljaju Hrvati Ferdinandu kralju: „Ako bi Magjari sada, gdje se četrdeset hiljada Hrvata bori na poljanah Italije, kakvo zlo pripravljali Hrvatskoj, da će oni sve učiniti, što im njihova samoobrana zapovieda:“

Dok su Hrvati viećali o budućem svojem saboru, dizao se je palatin nadvojvoda Stjepan i magjarsko ministarstvo, da unište Jelačića i sve naredbe njegove. Palatin mu zapoviedi 11. maja, da mora slušati njega i ministarstvo ugarsko, da je izdao naredba na slavonske županije, koje po zakonu pod njegovu vlast nespadaju, zato da mora svoje naredbe opozvati, jer takove može izdavati samo ministarstvo. Palatin izhodi jošte, da je kralj imenovao za Hrvatsku i krajinu generala baruna Ivana Hrabovskoga kraljevim povjerenikom. General Hrabovski nije se ipak usudio u Hrvatsku niti doći, jer su razjarene županije i gradovi hrvatski izdali tjeralicu na toga generala, neka ga ljudi ulove kao uhodu, ako se gdjegod pomoli.

Dvor je s jedne strane povladjivao banu, a s druge bivao prisiljen da izdaje preko palatina nadvojvode zapoviedi proti njemu. Tomu je odgovarala sveobća situacija u državi. Iz Ita-

lije dolaziše užasni glasovi, da maršal grof Josip Radecky uzmiče i gubi grad za gradom. U Beču zavlada gotovo anarkija, te car i cieli dvor pobjegoše 17. maja potajno u Insbruk, ministarstvo prisiljeno oružanom silom uzbunjenoga grada davalo je koncesije tako zvanomu centralnomu odboru, koji je od samoga cara navalom na njegov dvor izvojevao, da sliedeći sabor bude konstituanta austrijska. Ministarstvo je bilo dalo ostavku, a sada ga car ostavio u neizvjestnom položaju. Odbor narodne garde iskao je, da dobije upliv u državne poslove, a time bi Beč zapoviedao cieloj državi, kao što je u velikoj revoluciji Pariz zapoviedao Francezkoj. Proti tomu prosvjedovahu Češka i Moravska.

Magjari sa svoje strane ištu otvoreno saveze u Italiji i Njemačkoj, kamo šiljaju svoje odaslanike. U Gömöru lievaju topove, u Pešti su osnovali tvornicu za puške, po svoj Ugarskoj sabiraju vojnike, u Rieku su poslali dvie baterije s tom naročitom naredbom, da neidu preko Zagreba, i da slušaju samo riečkoga gubernatora, i da brane magjarske obale jadranskoga mora. Rodoljube slovačke love i u tamnicu bacaju, a sa Srbi započimlje već krvavi gradjanski rat. U Karlovcih 13. maja na svojoj skupštini izabraše Srbi Josipa Rajačića za patriarka i glavu svoga naroda, a Stjepan Šuplikac da im bude vojvoda, te proglasuju, da će „s hrvatskim narodom kao brat s bratom“ svoja prava zaiskati i pod okriljem bana Jelačića budućnost svoga naroda osnovati.

Magjari neprestajahu jošte buniti kod dvora i zastrašivati kralja, da Hrvati bune Srbe, da uzmognu osnovati jugoslavensko carstvo, o kojem su pisale njihove novine, da će se već mjeseca maja u Zagrebu proglasiti, s druge strane bacahu u sviet viesti, da su Hrvati podli sluge bečke kamarile, željni ruske knute, sliepi feudalci, koji nerazumiju sloboda novoga vremena. Zato Hrvati gotovo već kipe za ratom. „Tko bi još sada — veli Bogoslav Šulek 23. maja — mislio o pomirenju i o ugovaranju, taj bi samo dušmaninu dobro želio pružajuć mu dovoljno vremena, da se sasvime ustroji i pripravi. Mi nismo nikada za ratom hlepili, sami nas neprijatelji nanj tjeraju; nu baš zato valja nam se sada kriepko pripraviti, baš zato što mir ljubimo, valja nam ratoborno postupati, da čim prije razorimo bedeme, što ih naši dušmani našoj slobodi grade, da pobrkamo osnove, koje proti našoj narodnosti snuju, da skršimo oholost, koja se nad nami

naduva. Došli smo do Rubikona, ništa više nehasni oklievanje. Si vis pacem para bellum!“ Ovih dana spali razjarena mladež na trgu sv. Katarine magjarsku gramatiku, a gradjanstvo zagrebačko sliku palatinovu, kada se je usudio izdavati Zagrebu gradu zapoviedi. Dolazeć u Zagreb bez prestanka mnogobrojne deputacije sa trojbojnimi zastavimi sa svih strana domovine, da pozdrave bana Jelačića, odnosiše ove utiske i ovo uvjerenje i u kolibe seljačke, da se bez rata s Magjari razstati neće.

Pripravljalo se je vrieme saboru, a Magjari opet izhodiše kod dvora, da je kralj 29. maja izdao vlastoručno pismo na bana, da nesmije držati ovoga „provincijalnoga sabora bez njegove dozvole, i da se ima za dvadeset i četiri sata iza primitka ovoga pisma postaviti u Insbruku na njegovom kraljevom dvoru!“ Već se sabirahu zastupnici i odličnici naroda u Zagrebu, zato sazva ban 2. juna opet bansku konferenciju i predloži joj ovo carsko pismo. Jednodušno objavi konferencija banu: „da se prema sadanjem glasu svega naroda, koji imade ljubav i pouzdanje u vašu preuzvišenost, nesmijete u ovaj čas udaljiti iz naše sredine; samo po vašoj prisutnosti imademo jamstvo mira i reda u ovoj zemlji; a da sve posljedice odklonimo, koje bi nastale u narodu, ako biste ga vi ostavili, to smo čvrsto odlučili, vaš odlazak i silom zapriečiti. Što nam se odkazuje sabor, u tom vidimo maćuhinski postupak, jer nam vlada otimlje jedinu priliku, gdje bismo mogli naše želje zakonitim putem očitovati . . . O nemirih spominjanih u kraljevom ručnom pismu ništa neznamo, kod nas vlada samo jedan duh, jedna volja, jednako kucaju sva srdca u viernosti prema kralju i vladajućoj kući, ali za uzdržanje ustavnih i narodnih prava u najužoj svezi s ukupnom austrijskom monarkijom, samo nas briga hvata, da će neprijateljska nastojanja magjarskoga ministarstva, koje se je postavilo kao zid izmedju nas i kralja, da će ono poroditi kod nas nemira na štetu sveukupne monarkije. Recite kralju, da smo mi u našoj viernosti prema Njegov. Veličanstvu nepokolebivi, ali da s druge strane pravom očekujemo, da će Njeg. Veličanstvo našu viernost primjereno nagraditi!“

Ban posluša glas svoga naroda i otvori sabor svojom inštalacijom. Patriarka Josip Rajačić imao ga inštalirati u znak nove sloge izmedju hrvatskoga i srbskoga naroda, jer se je biskup zagrebački Juraj Haulik po naročitoj želji dvora onda izvan do-

movine nalazio. 4. juna u prisutnosti naroda iz svih strana domovine dade se ban Jelačić po starom običaju u Zagreb uvesti. Preko stotine kočija ode do Save i mnogobrojni generali, velikaši i plemići na konjih iz nakićenoga Zagreba, da dovedu bana. „Iza zastava i banskoga žezla eto nam slavnog bana kako jaše na bjelcu konju u sjajnoj narodnoj odjeći, kakve jošte nije nosio ban hrvatski. Za svietlim banom jašila mnogobrojna gospoda. Liepo ti je bilo pogledati ovaj sjajni sprovod, konj do konja, junak do junaka. A barjaci kano i oblaci. Da se na njih vedro nebo sruši. Vedro bi ti nebo uzdržali:“ — Kada su došli do blizu Zagreba zagrme topovi, zazvone zvona, zaori živio i tako pod grmljavinom topova, tutnjavom zvona i urnebesom radostnoga klikovanja stupe u Zagreb. Kud je prolazio sprovod, bile su ulice narodnimi četami obrubljene i narodom orećim neizmjerno veselje svoje napunjene, a s prozora izmedju mnogobrojnih zastava sasipahu gospodje cvieće na ljubimca naroda, koji im ljubko zahvaljivaše. Slava i svjetkovanje toga dana završi se razsvjetom i burnim pjevanjem i igranjem narodnih igara.

Drugi dan bude inštalacija na javnom trgu svete Katarine, kamo u triumfu dodje ban Jelačić, da pod vedrim nebom prisegne kralju i domovini. Prve rieči banove prosipaše vatru medju sakupljene velikaše, zastupnike i narod, gdje reče: „Ponosio sam se uviek i radovao, što me je hrvatska majka u hrvatskoj domovini rodila; nu zora slasti moga života tek onda mi svanu, kad me je mili glas naroda u sredinu svoju kao bana pozvao i najmilostivniji vladalac sretnuvši se sa željami naroda naimenovao. Evo sam, mili narode, dušom i tielom tvoj ban, primi me u bratinski naručaj tvoj i budi uvjeren, da ću jedino za kralja i domovinu živiti i umrieti:“

Poslije prisege reče ban izmedju drugih u saboru: „Slobode glas sakupi ovdje zastupnike naroda kô što možebiti nikad pradjedovi naši sakupljeni bili nisu. Niti vi niste više ovdje zastupnici samo vaši, niste branitelji poveljenih stališa, ne — vi ste slobodni muževi, slobodni zastupnici slobodnoga i dičnoga naroda. Isti ovaj glas pozva i vas zastupnike junačke krajine naše — zdravi bili u kolu vjerne braće svoje. Nesta vremena onih, u kojih ste nas vi sami branili silnom svojom desnicom, sad smo i mi branitelji i mi čuvari, i neka dodje pogibelj, sav će narod biti jedna ruka, jedno srdce i jedan golemi nepobjedivi junak,

u vrieme pako blagoga mira nasladjivat ćemo se uživanjem jednakih državljanskih prava:“ . . .

„Braćo! Na temelju slobode, jednakosti i bratinstva osnivaju se i imadu se osnivati sva odnošenja medju vladom i narodom, medju državom i državom, medju narodom i narodom. . . . Na ovaj temelj stavit ćemo i mi naše odnošenje prema Magjarom, jerbo nemožemo uviek proti njima neprijateljski oboružani stajati, — osamstogodišnji bratski i susjedni savez jamči nam zato, da ćemo vladajuće medju nama razpre prijateljskom rukom urediti moći. U nesretnom pako slučaju onom, ako bi se Magjari proti nam i našim suplemenikom u Ugarskoj nadalje ne kao braća, već kao potlačitelji ukazali, neka znadu, da smo pripravni njim s mačem u ruci dokazati, da je jur izteklo vrieme, da jedan narod nad drugim gospoduje, držeć se rieči dičnoga domovine naše bana Erdeda: „regnum regno non praescribit leges:“

U velikoj slavi onoga dana bio je ovaj odlučni govor banov najveličajniji dio, jer je izrekao jasno i nedvojbeno program sabora i naroda hrvatskoga. On je procrtao put saboru, kojim je i pošao. On je ozbiljno prihvatio situaciju, da se sabor neizgubi u mnogih željah i jadikovanjih starih tužba. Njegova je želja bila, da se brzo i odvažno narod odluči o svojoj sudbini, i da to čim prije pred kralja iznese. Odnošaj prema Ugarskoj postavi na prvo mjesto, da se narod o njem odluči. „Neka izusti narod ultimatum svoj, samo da mi jedan put na temelju narodne volje stojimo, neka onda kocka padne kako mu drago. Kad narod kaže: hoću ili neću — vjerujte mi, gospodo, to je rieč kriepka i možna, možnija i silnija nego li tvrdje i topovi. To je onaj strašni zvuk, pred kojim svaki dušmanin drhće:“

Sabor prihvati želje svoga bana kao da su mu zapoviedi i uzme raditi o adresi na kralja. Čuvši žalobni izvještaj svojih poslanika na prošlom zajedničkom saboru ugarsko-hrvatskom utvrdi se u uvjerenju, da se s Magjari pogoditi neće, zato zaiskaše nove sveze i pute sreći svoje domovine. Prihvatiše misao da učine austrijsku monarkiju savezom slobodnih naroda pod jednim kraljem, gdje bi svakomu narodu slobodan bio njegov jezik i osigurana njegova narodnost. Hrvati bi došli u uže družtvo sa Slovenci, Česi i Poljaci, a Austrija bi postala slavenska država. Kada Hrvati samomu kralju vele, da su bili dosada zaštićeni kraljevom zaštitom od Magjara: „ali Vaše Veličanstvo! ljetoš-

njega ožujka dani lišiše nas vierne Hrvate, Slavonce i Dalmatince i ove naše jedine istina ali mogućne podpore. Njegdašnji tlačitelji naši, tlačitelji su sad iste kraljevske vlasti Vašega Veličanstva," — onda je jasno živo njihovo uvjerenje, da se s Magjari pogoditi neće moći.

Za svoju domovinu ištu „državno vieće" pod predsjedanjem bana saboru hrvatskomu odgovorno, viećnike neka imenuje kralj, a sve drugo osoblje ban. Ovo vieće imade voditi sve poslove kraljevstva, kako je ono bilo pod Marijom Terezijom, samo će financije, vojne, trgovačke i vanjske poslove voditi zajednički ministerij za sve zemlje carevine. Pod ovo vieće ima pasti sva krajina, izuzam samo vojničke poslove, a mole od kralja i Dalmaciju. Sabor ovih kraljevina razpravljao bi sve poslove unutarnje domaće, a samo oni spomenuti zajednički išli bi pred centralni parlament. Jamstvo svomu obnovljenomu ustavu traže Hrvati u vlasti banskoj, kako je bila prvo kada je ban gospodovao od Drave do jadranskoga mora.

Osobita želja i prošnja Hrvata bila je, da kralj potvrdi srbsku vojvodinu u užem savezu s Hrvatskom, tako i slovenske zemlje: Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu i hrvatsku Istru, da se s Hrvatskom što bliže svedu. „Vaše želje, jesu naše želje", tako bratinski odgovarahu Hrvati na jauk jednokrvne braće iz južne Ugarske. Ban Jelačić je to svom dušom zagovarao i branio. Dosta je ipak bilo ljudi medju Hrvati i Srbi, kojim je to bratinstvo i savez na život i smrt pretegotan bio. Iza najvećega oduševljenja kada je patriarh Rajačić inštalirao bana Jelačića, te ih mladež kao simbol sloge hrvatske i srbske uzpored nosila, uz klikajuće obćinstvo sa trga svete Katarine do crkve svetoga Marka, gdje će posvećenim hrvatskim jezikom biskup Mirko Ožegović uprositi blagoslov s nebesa, iza toga velikoga narodnoga slavja javiše se odmah glasovi nesloge, kad su Srbi iskali, da se Sriem prepusti i prizna srbskoj vojvodini. Bila je jošte tajna želja Srba, koju su samo njeki javno izricali, da vojvodina bude ravna ugledom kraljevstvu hrvatskomu, a glava vojvodine da nebude manji od bana hrvatskoga. Bilo je i sitnijih stvarih potičućih od samoga osjećanja vjerskoga, koje je ban gledao prikrivati, da čim sjajnije izadje pred kraljev dvor, da čim više pouzdanja dobije kralj u složene Hrvate i Srbe, da se tim laglje otrese Magjara.

12. juna krene ban Jelačić s gotovom adresom na čelu velike hrvatske deputacije put Insbruka, gdje je u ono vrieme kralj boravio. Svuda i po istom Tirolu bio je put njegov pravo podpuno slavje. Medjutim bio ga je na zahtjev Magjara kralj skinuo s banstva i sa svih časti već 10. juna, ali ban nije o tom ništa znao, niti mu je to sada tkogod u Insbruku kazao. Ugarsko ministarstvo bilo je medjutim naložilo svomu ministru vanjskih posala knezu Pavlu Eszterhazu, da se ban bez njega nesmije sastati na dvoru niti s kraljem niti s ijednim drugim princom kraljevskim.

Banu Jelačiću ipak podje za rukom, te si je izhodio audienciju kod kralja. Na priestolju sjedjaše kralj u magjarskom odielu, uz njega kraljica, a iza ledja bila zavjesa, kako očevidci pripoviedaju, iza koje su Hrvati spoznavali da stoji knez Pavao Eszterhazy. Ban pozdravi kralja u ime viernoga naroda, koji nikada neprestaje davati život svoj za kralja svoga. Na to mu odgovori kralj: „Pošto sam ja sastavšu se dne 5. juna zemaljsku skupštinu nezakonitom proglasio, nemogu vas primiti kao deputaciju, moram podjedno očitovati moju nedopadnost sbog vaših nastojanja prema mojoj ugarskoj kruni, kojoj Hrvatska spada od sedam sto godina. Ja sam čvrsto odlučio ovu zemlju uzčuvati i želim porazumljenje obiju zemalja tim prije postići, jer hrabrost mojih graničara moje podpuno priznanje zaslužuje. Moj ujak nadvojvoda Ivan preuzeo je posredovanje. Vi ćete očitovana čuvstva viernosti time dokazati, ako ovo porazumljenje budete kriepko podupirali!“ Hrvatska deputacija osta zapanjena od ovoga odgovora kraljeva, sam ban vele, da se je trznuo, kada je kralj prve rieči svoga odgovora izgovorio. Pri pozdravu nadvojvodi Karlu reče upravo: „da Hrvati nezaslužuju, da budu za svoju viernost smatrani kao buntovnici!“ Na što mu suznim očima nadvojvoda Karlo odgovori: „da se nemože uviek činiti, kako bi se htjelo!“ Deputacija se očajana vraćala, a ban Jelačić izda prije odlazka iz Insbruka proglas na graničare u Italiji. Čim su krajišnici čuli, da je domovina u pogibelji, htjedoše uzmaknuti iz Italije, da brane svoj dom i rod od Magjara. Ban ih umiri, da on ima dosta vojske, da domovinu brani, — i tako se ponešto primire. Zlovoljna je bila hrvatska deputacija, jedini je ban bio bodra duha i braću je kriepio. Kad li dodjoše u Linc, eto opet čuda nečuvena, u „Wiener Zeitung-u“ čitaju manifest, gdje kralj bana Jelačića svrgava sa svih časti već 10. juna, dakle prije njihova polazka u Ins-

bruk. Kao da kamenje pada na srdca hrvatska, tako je svaka rieč ovoga čudnoga proglasa uznemirila svako hrvatsko srdce. Svakakva su nagadjanja o postanku toga čudnoga dokumenta god. 1848., najvjerojatnije je, da je ugarski ministar-predsjednik dao kralju neka napiše ime svoje na bieli list papira, na koji je onda on kašnje napisao sramotu za Hrvatsku. General Hrabovski imao je poći u Hrvatsku, da iztraži nevjeru Jelačićevu. „Što ćemo sada bane?“ pitala je razjarena deputacija hrvatska. Ban im odvrati: „Uztrajati ćemo na naših mjestih i pomoći s pomoćju božjom našemu kralju.“ Ban ode u Beč, a deputacija se vrati u domovinu.

Uzrujanost po svoj domovini rasla je, dok se opet 28. juna nepovrati ban, da umiri narod, kako je on znao: „da će lasno preboljeti rane njegovoj osobi zadane, nu da nemože pregorjeti već mora osvetiti uvriede nanešene njegovomu narodu, kojega volja i njegova je volja.“ Nastavi sabor i preporuči mu, da čim prije izradi predloge, o kojih će se moći razpravljati izmedju njega i ugarskoga ministarstva.

Izmedju vrijućih i kipućih govora od mnogih uvrieda i jada, što ih nanesoše u posledńje dane Magjari Hrvatom provre s jedne strane proklamacija sabora na narod, a s druge strane sabere sabor poruku nadvojvodi Ivanu, na kojoj će stajati ban, kada se bude s njime razgovarao. Banu svomu preda sabor na neizvjestno vrieme neograničenu diktatorsku vlast dotle, dok se odnošaji domovine konačno urede. U poruci nadvojvodi Ivanu ponavljaju Hrvati svoje prvanje želje izražene kralju. Ugarsko ministarstvo neka se pokori zajedničkomu ministru rata i financija, kako ga je predlagao sabor hrvatski, da se odnošaji izmedju Magjara i Hrvata posebnimi jednakimi odbori urede, a prije svega da se prizna zakonitost sabora hrvatskoga i vlasti banske. Lojalno prema svojim saveznikom ištu Hrvati da budu u dogovoru zastupane sve narodnosti ugarske, a za srbsku braću očitovaše, da je svaka navala od Magjara na nje i navala na Hrvate, koju će zajednički suzbiti. General Hrabovski kušao je medjutim buniti narod osobito po Slavoniji, te su crni glasovi sa svih strana saboru dolazili, neka što učini, da nepropadne Slavonija. Sabor izda proglas na narod. „Mi smo izbrajali tvoje rane mili narode — veli sabor — brinuli smo se danju i noćju, da iznadjemo za njih pravi i sigurni liek, i kad bismo već blizu pomoći, kad smo se već spremali k tebi,

da ti donesemo veselje i radosti i nove slobode, nova prava, koja smo ti sačinili, začusmo od ove i one strane vrisku tvoju tužnu i opazismo, da se je ljuta guja dovukla u tvoja njedra i ujela te:"

„Znaš li narode, tko je ta ljuta guja? Onaj tudjinac, koji te je mučio sve do dan danas, i koji nije mogao mirovati, kad je vidio, da ti se sreća približuje, da ti se bolja budućnost otvara. Razbio si ti njegovu silu, odkad si se odvažio sam sebi pomoći, i zato nije smio da udari na te prsa na prsa, nego ti namiešta spletke, zavadja u kući brata s bratom jedne krvi i jednog jezika, da kad već drugčije nemože, barem u mutnom ribe lovi. Čuvaj se narode takovog neprijatelja, nevjeruj sladkim njegovim no otrovnim riečim. Pazi da ti neizpogani pošteno tvoje srdce i čistu tvoju dušu i da te nestrovali pod svoj prijašni jaram, kog si sve do sad gorko osjećao na sebi!"

„Znaš ti narode, znamo i mi, kako je ime tomu gadnomu našemu neprijatelju, koji neprestance nasrće na tebe i na tvoju sreću. Zna se, tko je jednako kazivao d a t i n a r o d n i e s i, nego sluga i rob njegov, zna sviet, da je ime tomu kletomu dušmanu Magjar . . . Magjar metnuvši obraz pod noge hoće da te zarobi i zato psuje, laže na te, da je bogu plakati, laže na našega bana, kog sav narod obožava, laže na najbolje domorodce i vierne sinove naroda, laže u ime istoga kralja našega!"

Sabor uvidja, da će morati vojsku slati u Slavoniju, zato u javnoj sjednici 3. jula stane polagati na žrtvenik domovine zlata i srebra. Što je tko imao polagao je uz obće oduševljenje na stol sabora. Gospodje s galerija kidahu sa sebe dragocjenosti i bacahu ih uz neizmjerno oduševljenje. Kao da je rat pred vrati, samo da pukne. Krajini hrvatskoj izradi sabor upravu i ine polakšice po potrebah, koje je ban dobro poznavao, a onda izda sabor manifest naroda hrvatsko-slavonskog, u kojem su izbrojene pred svim svietom sve one nevolje, koje je Hrvatska u novije vrieme od Magjara pretrpila, a mi smo ih već opetovano tečajem našega pripoviedanja spominjali.

Čim se sabor 9. jula svrši, ode ban Jelačić u Slavoniju i u krajinu, da narod obodri. Kuda je prolazio, tuda je nestajalo one spletke, što ju je bio počeo spletati general Hrabovski, kao što slaba magla izčezava pred suncem. Tko je klonuo duhom opet se je obodrio. Tko je bana Jelačića ugledao, samo je u njega vjerovao. Očevidci svetkovina banovih u Slavoniji

pripoviedaju, da je ban Jelačić veći od proroka kakva prošao Slavonijom.

Jedva se je kući povratio, već je pohrlio 25. jula u Beč, da pokuša nagodbu s magjarskim ministrom predsjednikom grofom Baćanom. Već u badenskom kolodvoru dva sata prije Beča čekala je bana neizmjerna množina svieta, da ga pozdravi. Gdje je ban Jelačić!? sve je vikalo, a kada ban skoči iz kola i sam zaviknu: „Evo ga", zagrmio mu je pozdrav iz hiljada grla. U Beču kao da je tabor pred banovom kućom, toliko je naroda bez prestanka hrlilo viditi hrvatskoga bana. Gradjanstvo mu prinese 29. jula presjajnu bakljadu, premda su Magjari sve učinili, da toga nebude. „Valjalo je viditi — veli Helfert — one neizmjerne mase najodličnijega gradjanstva u kakovom sjaju hrle do banova stana, valjalo je viditi ono oduševljenje, kada im je ban u kratko odgovorio, da nije neprijatelj Magjara već njihovih separatističnih težnja, a njegova stvar da je stvar poštenja."

Žalibože ostadoše svi sastanci s magjarskim ministrom predsjednikom bez uspjeha. Ban je iskao da se Magjari postave na temelj pragmatičke sankcije, koja ište jedinstvo habsburžke monarkije, a posebno ministarstvo ugarsko rata da nosi u sebi razsulo monarkije. „A vi ćete onda stvoriti gradjanski rat", reče Baćani, na što mu Jelačić odgovori: „Gradjanski rat bio bi najstrašnije zlo, ali ja se ga nebojim, ako valja ugušiti pobunu." „Vidjeti ćemo se na Dravi" reče ministar, — „vidjeti ćemo se na Tisi" vrati mu Jelačić. Tako se razsta ban s Baćanom. Nadvojvoda Ivan još se je nadao pomirenju, ali ban se vrati bez nade kući. Vrativši se 4. augusta u domovinu, nadje ju na vršku uzrujanosti i smutnje. Magjarske vojske kretahu se prema Dravi, a proglasi sramoteći bana i narod hrvatski prelaziše Dravu, u kojih se je prietilo cieloj zemlji i narodu. Jelačić zadobio je njeke pomoći novčane od bečke vlade, koja je samo sa strahom gledala, kakvo li će se zlo dogoditi izmed Hrvatske i Ugarske. Bečki ratni ministar nije se usudio niti jednoga vojnika poslati u Ugarsku, dapače iste carske vojske u Ugarskoj nisu znale koga će slušati, jer je i ugarski ratni ministar bio po kralju imenovan, po zakonu od naroda predložen, a po kralju potvrdjen.

U ovoj smutnji, gdje se je očito rat spremao, a bečki dvor se stavljao, kao da neće o tom ništa znati, obadje ban Jelačić do 20. augusta krajinu, da diže narod na vojnu. Svaka pukovnija

bila je već dala za Italiju toliko žednu krvi hrvatske po pet bataljuna, ali jošte skupi ban četiri do pet hiljada od svake njih tako, da su diljem kod kuće ostajale samo žene i djeca. Iz civilne Hrvatske trudiše se odbori prinesti za rat što više žrtva, a u dobrovoljnu vojsku kretao je, tko je pušku mogao nositi. Za mjesec dana težko je bilo stvoriti vojsku bez novaca. Ban ju stvori doduše dosta neurednu, ali ipak oduševljenu, samo je čekao na odluke ugarskoga sabora, koji je sada zasjedao. Magjari se spremahu, a dotle mučahu i nedadoše odgovor.

Kada Magjari samo uznastojaše da podkapaju sve temelje Hrvatske u mjesto da odgovaraju, onda se odluči ban na rat. U Zagrebu ostavi naredbom zemaljske odbore za sve struke uprave, na čelu im vriednoga podbana Mirka Lentulaja, i krene k Dravi, gdje se je skupljala hrvatska vojska. U proglasu od 7. septembra reče ban: „Evo do sada niti rieči nepovede sabor ugarski o poslu pomirenja, dapače magjarski ministerium sve neprestano na nas napada. Zaslieplјeni sinovi naše domovine pod štitom ove magjarske stranke rade neprestano o tom, da poruše mir u Hrvatskoj. U Slavoniji ministarski povjerenici pomoćju oružane vojske sile narod na izabiranje poklisara za peštanski sabor. U Trstu oruža se brod, koji će uznemirivati hrvatsko primorje i druga oružana ladja plovi po Dunavu rušeć i razorivajuć sela i kuće bez cielji. Čete pokretne magjarske narodne straže prelaze preko granice, te dolaze u zemlju podležeću banskoj oblasti, — da, najžešći rat bukti u Banatu, pa da se skrajnje pokuša, šilju se magjarski emisari u Bosnu, koji bune i podižu tamošnji narod, da sa svojimi divljimi četami poplavi i pohara zemlju, koje žitelji su vierno i pošteno svojom krvlju granice carevine toliko vjekova sačuvali, a i sad čuvaju, za da Ugarska, Austrija i čitava Europa prosta bude od zala barbarstva i kuge!“ Zato naviesti ban Jelačić po pravu danomu njemu od sabora hrvatskoga onoj stranci magjarskoga naroda, koja sada vlada, rat i počme prelaziti Dravu kod Varaždina dne 11. septembra 1848. s poznatim svojim geslom: „Što bog dade i sreća junačka!“